Анатолій Свідзинський

СИНЕРҐЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ

Луцьк 2008

УДК 130.2
ББК 71.0
С 24

С 24 **Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури**. — Луцьк, 2008.

Книгу присвячено широкому колу питань теорії культури, що стосуються як природничих, так і гуманітарних наук. Ідея про те, що культура є феноменом самоорганізації ноосфери, була вперше висловлена автором ще 1992 р. Значно докладніше вона була розроблена у книзі "Самоорганізація і культура" (Київ, 1999 р.). З того часу в науковому апараті культурології значно звичнішими стали поняття синергетики та кібернетики. З цих позицій автор аналізує цілу низку актуальних проблем культури, зокрема, й української, з притаманними їй гострими аспектами.

Призначена для представників точних та гуманітарних наук, які цікавляться проблемами культури. Вона буде корисною для студентів та аспірантів, що вивчають культурологію, а також для викладачів культурологічних дисциплін.

Рукопис книги підготовано за сприяння Державного фонду фундаментальних досліджень МОН України (проєкт № 07.07/129).

Видання профінансоване Волинською обласною радою.

При оформленні книги використано українські писанкові візерунки з книги Віри Манько "Українська народна писанка" (Львів: Свічадо, 2006)

ISBN

УДК 130.2
ББК 71.0

© Свідзинський А.В.

ПЕРЕДМОВА

У цій передмові хотів би пояснити читачеві, що спонукало мене, фізика-теоретика, до занять у галузі культурології та націології.

Я народився в Україні у стовідсотково українській родині, але, досягши відповідного віку, був відданий до школи з р о с і й с ь к о ю мовою навчання. Цей факт, а також двомовність оточення, поставили питання, на які я не отримав задовільної відповіді. Батько казав, що існує мова народна, якою говорять селяни, і російська — для освічених людей. Щось тут було не так, бо ж моя освічена мама викладала в українській школі, і не в селі, а в місті.

Знадобився не один рік, аби дійти висновку, що концепція про наявність двох мов ("народної" та "інтеліґентної"), якою батько намагався задовольнити мою природну допитливість, є вигадкою. Вже у школі зрозумів, що українська мова зовсім не є тільки мовою простолюду, але також мовою українських інтеліґентів, щоправда, високого рівня (нею розмовляв і писав мій дядько, поет Володимир Свідзинський). Що ж до російської мови, то нею користується не лише російська інтеліґенція та середня (за інтелектуальним рівнем) українська, вона є також народною мовою російського народу. Отже, тотожності щодо мов: "українська = народна", "російська = інтеліґентська" — логічно і фактично неправильні. Так була поставлена перша в моєму житті культурологічна проблема.

Справді, було тяжко зрозуміти, для чого ця вигадка батькові знадобилася. Однак з часом з'ясувалося і це: він побоювався, що моє майбутнє буде зіпсоване, якщо я не піду його ж шляхом — залишити українську мову для хатнього вжитку і до того ж у хвилинки доброго гумору. Пізніше я став свідком відвертої розмови, в якій батько пророкував дядькові Володимирові смерть, якщо він не облишить писати вірші українською мовою. Дядько не облишив, пророцтво збулося: у жовтні 1941 року поет був знищений. Другий його брат — Олег — також загинув через вірність українській культурі.

1943 року я все ж таки пішов до української школи проти волі батька. Однак підліток чотирнадцяти-п'ятнадцяти років не дуже

задумується над високими проблемами. Пізніше, навчаючись у Львівському університеті, я все-таки вживав переважно російську мову, тим більше, що захопився фізикою, для занять якою була потрібнішою навіть не стільки російська мова, а англійська і трохи — німецька. Два роки навчання у Москві в аспірантурі збільшили відхід від української мови, а призначення на роботу у Харківський політехнічний інститут, здавалося, завершило мою мовну русифікацію.

Однак на початку шістдесятих років сталося щось вельми цікаве. Маючи нагоду літні відпустки проводити в глухому російському селі (а, власне, "*деревне*") Тверської (тоді Калінінської) області, переконався, що, хоч і говорю російською мовою, але з огляду на стиль життя і думання (я тоді ще не знав слова *ментальність*), відрізняюся від росіян надзвичайно сильно, в деяких відношеннях — до діяметральної протилежности. Основне відкриття полягало у тому, що російські селяни (вони ж "*колхозники*") мали якусь дивовижну мораль, групову, а не індивідуальну. Як фізику, мені заімпонував такий умовний, але наочний образ: у групі, скажімо, з трьох росіян моральний стрижень проходить через центр ваги цього трикутника, який, очевидно, не знаходиться в жодній з вершин, а десь посередині, тобто у пустоті. В душі кожного з трьох його немає. Цього я ніколи не спостерігав в українців. Це дивовижне для мене явище, як і той факт, що особистість росіянина завжди була принижена, авторитетом володіла якась розмита збірність — "*люди*", стали мені зрозумілими пізніше. З'ясувалося, що все це було наслідком багатовікового панування "*общинного*" ладу, який у модифікованому вигляді зберігся й до двадцятого століття, прийнявши форму колгоспного. Правда, за колгоспного ладу все вирішував голова колгоспу, секретар парторганізації та їх найближчі поплічники, це була автократія, а не охлократія, як у дореволюційній общині. Однак попри цю відмінність, общинний дух ще сильно відчувався у шістдесяті роки.

Водночас це десятиліття, як і наступне, було позначене розвалом і спустошенням російської "*деревни*", що я також міг спостерігати. На моїх очах з малих селищ подалися до міст всі мешканці, а з середніх — не менше двох третин. Я ще застав невеличку кількість (два-три на "*деревню*") носіїв доволі виразної народної російської мови, але невдовзі вони померли; решта, що залишилися, були недорікуваті.

Ці явища, особливо відкриття про нашу принципову відмінність від росіян, справили на мене глибоке враження. Так була поставлена друга культурологічна проблема — етнічна.

Переїзд до Сімферополя цю проблему актуалізував. Справді, дедалі настирливіше, попри всі заборони і труднощі, до Криму почали проникати кримські татари. Одного разу, сповнений доброзичливости (і як виявилося — наївности), я пішов до начальства університету з проханням прийняти на роботу на мою кафедру молодого здібного фізика — кримського татарина — і наштовхнувся на категоричну відмову, хоч і потреба, і вакантне місце були. Що більше: після цієї спроби мене "*склоняли*" доволі довго (подумати тільки, до чого дожив: хотів узяти на роботу кримського татарина!) і навіть попіклувалися на всяк випадок приставити до мене професійного "сексота".

Проблема міжнаціональних відносин загострилася через доволі сумне відкриття, яке я зробив у цей час. Воно полягало у тому, що кримських татар ненавидить не лише партійне начальство (що від нього все зло, я розумів давно), а й абсолютна більшість "простих" росіян, яких у Криму дещо більше 50 відсотків. "*Предатели, я бы их танками душила*", — це ви могли почути від звичайнісінької російської жінки, з якою хвилину тому ви мило розмовляли на нейтральну тему. Це відкриття означало крах ще одної ілюзії: мовляв, російські люди самі по собі добрі, їм дещо "не пощастило" з керівництвом.

Однак попереду були ще цікавіші відкриття. Бо погане ставлення до кримських татар намагалися виправдати тяжким історичним минулим, хоча у слушності цього пояснення не могло бути певности. Бо чому ж у такому разі кримські татари не мають такої ж ненависти до росіян, хоча зберігають велику образу за виселення 1944 року? І чому у мене, попри знайомство з цим історичним минулим, немає ніякої ненависти до кримських татар? Справді, неважко зрозуміти, що нині перед нами зовсім інші люди, серед них нема жодного, хто у якомусь там XVII столітті був учасником навал.

1990 рік приніс дивовижну новину: на замовлення кримського обкому група викладачів "суспільних дисциплін" почала таємно готувати ідеологічне обґрунтування для наступу на Україну та українців Криму, звичайно, на тих, в кого ще жевріла національна свідомість. То був перший крок у серії заходів, які завершилися

референдумом 20 січня 1991 року про кримську автономію. Місце і час їхньої першої наради один з таких викладачів не тільки відкрив мені, а ще й запросив на неї. Підозрюю, що він це зробив, аби насолити своєму начальнику. Так чи інакше, я вперше побачив на власні очі таємний механізм компартійної ідеологічної кухні. Це було дуже цікаво. Я терпляче спостерігав і лише наприкінці наради зробив заяву-протест, яку, звичайно, було зіґноровано.

Подальші події розгорталися так. В газеті "Кримська правда" з'явилася провокаційна, але ще обережна стаття. В наступних номерах — серія заздалегідь підготовлених відгуків "простих людей", де вже були розставлені крапки над "і". За кілька місяців антиукраїнський психоз охопив весь півострів. До пропозицій щодо танків справа не дійшла, але на стінах з'явилися написи типу "*Смерть хохлам*".

Російський фашизм — явище дуже бридке. Факт його несподіваного вибуху, сказати б, на рівному місці, потребував осмислення.

Як могло статися, щоб яка б там не була, а все ж таки культура, могла за лічені місяці розлізтися, як гниле шмаття? Де ж її відпорна сила, стійкість? Чому звичайними людьми раптом оволоділа ненависть?

Ці питання у здивованому мозку теоретика, який мав нездоланну звичку підходити до будь-якого об'єкта пізнання спокійно і науково, зрештою сконденсувалися в одну проблему. Що таке культура? Сподівався, що, зрозумівши суть цього складного явища, зміг би з'ясувати собі механізми розвитку, а головне — руйнації культури. Друга проблема, яка виринала з життя, але також не отримувала задовільної відповіді, — що ж таке нації? Оскільки вони виникли, то питається, чому: внаслідок якогось збою у світовому механізмі чи закономірно? А якщо справедливо останнє, то чи правочинно їх утискувати, нищити?

Зануривши у ці думки, інтуїтивно відчув більшу фундаментальність першого питання і те, що його розв'язок дасть об'єктивну, а не чисто емоційну основу для вирішення другого.

Влітку 1991 року сформулював основну ідею своєї теорії культури, а до кінця року мав достатньо систематизований її виклад. З'ясувалося, що без ідей сучасної фізики, а говорячи точніше, — синерґетики, цього зробити було неможливо. 1992 року з'явилася перша моя публікація про культуру в журналі "Сучасність". Пра-

цюючи над питаннями культурології, вирішив не розпочинати з студіювання величезної літератури з теорії культури. Це заважало б розробці нової ідеї.

Ключі до проблеми нації, як і очікувалося, знайшлися в теорії культури. Через це справа тут пішла легше, йшлося скорше про форму викладу. Весною 1993 року підготував брошуру "Це складне національне питання", в назві якої слово *складне* було вжито дещо іронічно. З теоретичного погляду складним його не вважаю. Однак в житті воно виглядає таки складним, бо дуже багатьом видається вигідним його заплутати.

Після того, як брошура вийшла накладом Фундації ім. Ольжича, познайомився з літературою з національного питання і переконався, що мої тези цілком узгоджуються з думками ідеологів Організації Українських Націоналістів, виробленими ще до розколу 1940 р. Мабуть, основний елемент новизни, який є у моїй брошурі, полягає у послідовному виведенні цих ідей з фундаментальних засад синерґетики, з якою, природно, ніхто з тих ідеологів не був знайомий з тої простої причини, що на той час її ще не існувало. Однак мені здається, що, якби Юліян Вассиян прожив довше, він застосував би ці ідеї в націології одним з перших.

Згадана брошура до цієї книги не включена, натомість тут використані статті, які опубліковані після неї і розвивають її окремі положення.

Як фізик, я схильний до дискусій, і мене дивує, чому багато з тих, хто намагається внести плутанину в це просте національне питання, не захотів досі виступити із спростуванням моєї теоретичної концепції або її висліджів. Тому я доклав зусиль, щоб зібрати дискусійні питання в окремому розділі цієї книги. У скороченому вигляді цей матеріял публікувався "Універсумом" (1996, ч. 9—10), повніше — в "Розбудові держави" (1997, ч.10).

Вважаю за потрібне в цій передмові порушити також проблему професійности і професіоналів, оскільки на деяких конференціях часто чув, що націологія та культурологія — це царина філософів, іноді — істориків; саме вони начебто мають монопольне право на обговорення питань теорії культури, що більше — їхні професійні знання є начебто запорукою непомильности.

Подібні думки склалися у нас під впливом російської ментальности, виплеканої поміж іншими чинниками давнім приписом: "*всяк сверчок знай свой шесток*", криловською мораллю "*беда, коль*

пироги начнёт печи сапожник, а сапоги тачать пирожник", не кажучи вже про принцип закріпленості людей за сферами їх діяльності та небажаності несанкціонованих згори змін, який панував у тоталітарному суспільстві. Через це в нашій свідомості і досі тримається уявлення про те, що представник якоїсь галузі знання, скажімо, як у даному випадку, фізики, не повинен висловлюватися з питань, що входять до компетенції представників інших наук.

Я далекий від категоричного заперечення останньої тези, але схиляюся до західноевропейської точки зору, яка мириться з винятками. Австрійський фізик-теоретик Ервін Шрьодінґер у передмові до своєї книги "Що таке життя" [Шрьодінґер, 1972] писав: "*Прийнято вважати, що вчений мусить досконало знати певну галузь науки, а тому йому не слід писати з питань, в яких він не є знавцем. Це розглядається як noblesse oblige. Однак щоб досягти своєї мети, я хочу відмовитися від noblesse і тому прошу звільнити мене від зобов'язань, які звідси випливають*". Зауважимо, що саме внаслідок цього "порушення правил" і з'явився названий твір Шрьодінґера, який надовго став могутнім стимулом і дороговказом для найбільших відкриттів у біології другої половини XX століття. Число подібних прикладів можна збільшити.

Разом з тим маємо предостатньо випадків некомпетентного втручання у сфери, де людина не є професіоналом. То виникає питання: де ж істина? Її найпростіше з'ясувати через постановку іншого питання: а що ж загалом можна сказати про діяльність професіоналів на їхній власній ниві? Очевидно, лише те, що вона буває як успішною, так і неуспішною. Бо, як цілком зрозуміло, професіоналом насправді ніхто не народжується, професіоналізм набувають працею і творчими зусиллями. Так само зрозуміло, що навчання в університеті і навіть захист пересічної дисертації хоч і засвідчуються відповідними дипломами, професіоналізму не ґарантують.

На мою думку, найточніше на цю тему висловився Нільс Бор: "*Я хотів би спитати, що таке професіонал? Багато хто відповість, можливо, що професіонал — людина, яка дуже багато знає про свій предмет. Однак з цим означенням я не міг би погодитися, бо ж ніколи не можна знати про певний предмет справді багато. Я б надав перевагу такому формулюванню: професіонал — це людина, якій відомі найтяжчі помилки, що їх можна припуститися у його професії, і яка тому вміє уникати їх*" (цитую за: [Гайзенберґ, 1989]).

Звичайно, широкі фахові знання в певній галузі і досвід роботи в ній — важливі чинники, що зменшують ймовірність помилок. Однак більше важить володіння принципами методології сучасного наукового дослідження, які є спільними для всіх наук, але, безумовно, найглибше розвинені саме в галузі точних, передусім у фізиці. Бо остання накопичила багатий досвід успішного пізнання вельми нетривіяльних явищ у потаємних мікроструктурах світу, як також у грандіозних суперструктурах Всесвіту. Не думаю, щоб цей досвід важив менше, аніж великий, але й досі погано впорядкований багаж фактичних знань у багатьох представників гуманітарних наук.

Друга обставина, яку не можна не брати до уваги, — це те, що над дуже багатьма нашими гуманітаріями ще й досі тяжіють рештки тоталітарної ідеології, зокрема діялектичного матеріялізму. Вони деформують свідомість науковців навіть у тих випадках, коли суб'єктивно людина вже вирішила відійти від старого способу мислення.

І все-таки на початку 90-х років я очікував появи змістовних праць наших націологів, та, не дочекавшися, примусив себе до написання вже згаданої брошури, бо вважав проблему національного самоусвідомлення і самопізнання українців надто актуальною. Що ж до культурології, то мені з самого початку стала зрозумілою необхідність синергетичних ідей і безпідставність очікувань привнесення їх у культурологію "чистими" гуманітаріями.

Так чи інакше, залишаючись фізиком, я відчув моральне право втрутитися у розгляд проблем, які лежать поза моєю основною професією. Присуд щодо міри успішности цього втручання виноситиме читач.

Кілька слів щодо способу викладу. В теоретичній фізиці є прийнятим "лінійний" виклад, за якого наступне ґрунтується на попередньому, а читачеві пропонується пройти весь ланцюжок умовиводів від вихідної ідеї до кінцевого результату. Однак у випадку такої багатоаспектної проблеми, як культура, лінійний виклад видається неможливим. Предмет дослідження нагадує дерево, яке має величезну кількість гілок, до того ж ці гілки можуть не лише переплітатися, а й зростатися. Це визначає такий стиль викладу, за якого повернення до раніше заторкнутої теми не завжди є небажаним, адже в новому контексті та ж тема вступає в нові зв'язки з іншими, розглядається під іншим кутом зору і зрештою розкрива-

ється повніше. Зазначена побудова доцільна також з огляду на те, що деякі читачі можуть мати зацікавлення лише окремими розділами цієї книги. Тому повернення і повтори не повинні дивувати читача.

На закінчення висловлюю глибоку подяку своїй дружині Маргариті Жуйковій за самовіддану працю — комп'ютерний набір рукопису, а також за численні обговорення багатьох тем, заторкнутих у цій книзі. Особливо цінними були для мене її зауваження і поради при опрацюванні розділу "Мова і культура", написаного, по суті, спільно, а також дискусії щодо стилю викладу. Дякую також Ользі Свідзинській за верстку і активну участь у редагуванні книги.

І. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ. КРИТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ "КУЛЬТУРА"

Парадоксально, але факт: культура — явище, притаманне тільки людському суспільству, його найхарактерніша, визначальна ознака — залишалася довгий час поняттям значною мірою розмитим, нечітко означеним, а отже, — і недостатньо зрозумілим.

І це при тому, що слово *культура* у всіх на устах, всюди говорять — і цілком слушно — про занепад, кризу культури, інтуїтивно розуміючи, що коренем соціяльних, економічних, екологічних труднощів, з якими ми тепер змагаємося, став страшний розгром тоталітарною системою саме культури, і не тільки через винищення її найактивніших творців і носіїв, а й через демонтаж якихось її найглибинніших механізмів.

Гадаю, що глибше пізнання феномена культури важливе для нас не тільки у суто академічному плані (проблема культури насправді дуже цікава з теоретичного погляду), а й у практичному. Бо для ефективного відродження культури важливо розуміти ті механізми її функціонування, про руйнацію яких ми говоримо.

Втім, можливо, читач не поділяє критицизму автора щодо становища у культурології. Адже у нас існують міністерство культури, комісії з питань культури, у парламенті дискутуються проблеми фінансування культури. То ж хіба усі ті люди, що мають з нею справу, не знають достеменно, що це таке?

Якщо читач, виходячи з цих міркувань, поцікавиться, що писали про культуру деякі визнані російські авторитети, приміром, акад. Д.Ліхачов, то легко натрапить на очевидну непослідовність міркувань як цього автора, так і багатьох інших, ба більше — навіть на внутрішні суперечності[1]. Читаємо: "*Наука — найважливіша частина культури*" [Ліхачов, 1989а]. Але поруч — зауваження про те, що далі буде розглядатися тільки та частина науки, "*яка має до культури безпосереднє відношення*". Виходить, є науки, що не мають до культури безпосереднього відношення, але це не заважає

[1] На них варто зупинитися, оскільки дефектні російські культурологічні концепції проникли в Україну і є джерелом багатьох хибних поглядів, які висловлюються у нас.

їм бути частиною культури! Або декларується, що "*релігія — явище культури*". Але яку ролю вона відіграє в культурі? Відповідь доволі дивна: "*допомагає при відвідинах музеїв, а також вчить милосердя*". Очевидна поверховість такого розуміння і релігії, і культури. Таких прикладів можна навести досхочу.

Д.Ліхачов наголошував, що рівень кожної культури визначається "*її вершинами, а не нижчими і навіть не середніми її виявами*". Цю думку ще більше загострює російський письменник Б.Васильєв, додаючи, що "*не фольклор, який більше підлягає історії*" (? — А.С.), заслуговує бути встановленим на п'єдесталі культури, "*не загальна грамотність*", а лише — "*висота, підкорена великими творцями культури*".

Ніякої аргументації на користь цих аж ніяк не безсумнівних положень автори не подають, вважаючи достатнім послатися на *Л.*Толстого та В.Бєлінського, які твердять загалом те ж саме, хіба що не користуючись кумедною в такому контексті спортивною термінологією.

Всі ці недоладні, сумбурні твердження виливаються в одне, проголошуване з нервовою категоричністю, — про незрівнянно високий рівень російської культури, бо ж — ось аргумент! — її "*репрезентують Пушкін, Лермонтов, Достоєвський, Толстой, Мусоргський, Чайковський і т.д. і т.д.*" [Ліхачов, 1989а].

І водночас *Д.Ліхачов* твердив, що "*культура починає поїдати саму себе. Падіння відбувається із зростаючою швидкістю*" [Ліхачов, 1989б]. Але ж, пробачте, щойно перераховані "велетні російської культури" нікуди з неї не ділися! То в чому ж річ? Чи не слушніше констатувати, що наявність "вищих досягнень" у культурі — це лише необхідна, але зовсім не достатня умова її розквіту, що вся проблема значно складніша? Зрештою, вона навіть не поставлена у всій серії цитованих статей. А карколомні стрибки від ейфорії, навіяної великими іменами, до відчаю, який викликає нинішня сумна дійсність, не допомагають зрозуміти, що саме сталося з культурою і — головне — чому[2].

Якщо йдеться конкретно про російську культуру, то вихідним для змістовніших роздумів мусить бути факт глибокого її занепа-

[2] Показово, що в час, коли ще існував СССР, Ліхачов нічого не сказав про кризовий стан інших, неросійських, культур. Щоправда, причини цієї кризи значною мірою відрізнялися для різних культур (див. нижче).

ду, який не можна пояснити зовнішнім втручанням. Слід врахувати насамперед внутрішні процеси. Але такий аналіз можливий тільки за умови, що, замість аматорського, поверхового розуміння культури як об'єкта опікувань відповідного міністерства, ми побудуємо концепцію культури, яка відповідає рівневі сучасної науки про світ та про найзагальніші закони його розвитку. Лише така концепція дала б змогу зрозуміти, де у фундаменті тої зверхньо блискучої будови були фатальні недоробки, які спричинилися до її руйнації.

Будуючи наукову концепцію культури, не можемо обминути проблеми визначення цього поняття. Жодною мірою не абсолютизуючи дефініцій, які, звичайно, не розкривають поняття у всій повноті його відношень до інших, ми, однак, не повинні ігнорувати потреби короткого означення, що встановлює сукупність основних рис, необхідних і достатніх для відмежування розглядуваного поняття від інших.

Як же стоїть справа з означенням культури у сучасній культурології? Виявляється, що таких визначень занадто багато: культурологи налічують близько 250[3], а це не може не свідчити про незадовільність ситуації. Справді, знайомлячися з ними, мимоволі згадуєш відому притчу про сліпих, які обмацали кожен різні частини тіла слона і дійшли до цілком різних уявлень про його вигляд. У повній відповідності до цієї притчи кожен автор виділяє з поняття культури той аспект, який йому ближчий, внаслідок чого різні автори розуміють культуру по-різному і при тому часто в плані взаємного виключення, а не взаємного доповнення.

Як відомо, якщо поняття не є гранично загальним, то правильне визначення має будуватися через виокремлення його з іншого, ширшого, шляхом зазначення його додаткових, специфічних рис. Наприклад, ромб є чотирикутник, у якого всі сторони рівні. Тому в нашому випадку проблема полягає в тому, щоб зрозуміти, до якого саме ширшого поняття можна було б віднести культуру. При цьому таке загальніше поняття, яке охоплює

[3] Вперше подібні підрахунки, а також докладний порівняльний аналіз різних визначень культури провели американські культурологи Альфред Кребер і Клайд Клакгон [Кребер, Клакгон, 1964]. Вартий уваги також збірник праць англомовних культурологів, який з'явився у російському перекладі 1997 року і в якому серед інших є статті, спеціяльно присвячені аналізу формальних аспектів, пов'язаних з дефініцією культури [Антологія, 1997].

поняття культури, якщо воно існує, повинно мати зрозуміле незалежне визначення.

Є думка, хоч вона чітко й не формулювалася, що культура — поняття гранично загальне і тому невизначальне. Певно, саме так міркує В.Зінченко [Зінченко, 1990], рекомендуючи "*йти не за дефініціями, а шляхом прикладів та метафор*". На жаль, це неможливо, бо серед наявних "прикладів та метафор" трапляються такі, що суперечать одне одному[4]. А коли в системі висловлювань є суперечності, в ній, як відомо, неможливо розрізнити хибні твердження від істинних (улюблений приклад математиків: якщо 0 = 1, то існують відьми).

Основна теза пропонованої концепції полягає в тому, що труднощі з означенням культури справді пов'язані з відсутністю загальнішого поняття, але — лише в системі понять гуманітарного знання. Якщо ми звернемося до сучасного природознавства, конкретніше — до сучасної фізики, яка є фундаментом всієї системи природничих знань, то таке поняття знайдемо.

Але це — тема наступного розділу. Спершу ж критично розгляну деякі спроби означення культури, запропоновані різними авторами.

У літературі незрідка зустрічається думка про те, що "*культура — це все, що є результатом людської історії*" [Чамокова, 1990], або, трохи інакше, "*культура — це все те, що людина створила власним розумом, а не одержала від природи*" [Лончина, 1983][5]. Близькі ідеї висував ще в 30-ті роки Дмитро Антонович: "*В широкому розумінні цього слова, культурою вважаємо все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчости як в царині матеріяльній, так і в духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту*" [Антонович, 1993].

Прийнято вважати, що цією думкою ми зобов'язані Едварду Тайлору, однак його класична праця "Первісна культура" [Тай-

---

[4] Як приклад взаємовиключних тверджень наведу думку Л.Гумільова [Гумільов, 1990], що "*культура — система жорстка, хоча замкнена, нездатна до самостійного розвитку*", і тези Е.Тоффлера [Тоффлер, 1986] та М.Гаспарова [Гаспаров, 1989] про відкритість культури, яка постійно змінюється і перебудовується.

[5] Близькі думки висловлює Люсьєн Февр: "*Всі прояви людської діяльности в певну добу сплавлені у поняття культур*"; "*Культура в цілому може бути визначена як сукупність інтелектуальних традицій*" [Февр, 1991].

лор Е., 1989] починається з іншого твердження, а саме з означення, в якому наголошено на складниках культури: "*Культура, або цивілізація, в широкому етнографічному сенсі складається у своєму цілому із знань, вірувань, мистецтва, моральности, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства*". Вірогідно, джерелом непорозуміння, принаймні для читачів цитованого видання, могло бути те, що автор передмови і коментарів до російського перекладу книги Тайлора 1989 року А.Першиць зробив до тайлорівського визначення примітку, частина якої стосується необхідности розрізнення культури та цивілізації (що слушно), друга ж її частина дає відмінне від тайлорівського визначення культури: "*Культура — спосіб і результат всієї людської діяльности, на відміну від того, що вже існує в природі*" [Тайлор Е., 1989].

Я думаю, однак, що тут маємо справу з погіршенням тайлорівського розуміння культури.

Справді, якщо погодитися з тим, що культура — то все, що твориться людиною, то постає питання: звідки ж береться те, що культуру нищить? Чи у цьому винні якісь сліпі сили природи? Які? Звичайно, якщо всяка діяльність людей припиняється, то і міста руйнуються, і поля заростають бур'яном, і т. ін., але ж не про це йдеться. Занепад культури, який багатократно спостерігався в історії людства, часом бував надто швидким, аби його можна було пояснити повільно діючими силами природних стихій. Хіба ж немає людей, суспільних сил, що руйнують культуру? Дехто визнавав цю свою ролю цілком відверто. Нагадаю відомий вислів Геббельса: *"Коли я чую слово «культура», я хапаюсь за пістолет*". Ще глибшою була ненависть та відраза до культури з боку керівників совєтської соціялістичної імперії, які зробили для нищення культури значно більше за нацистів. Остання обставина пояснюється тим, що вони 1) діяли більше часу і в ширших масштабах, 2) спиралися не на сумбурну мішанину напівмістичних уявлень про суспільство, як нацисти, а на значно більш впорядковану ідеологію комунізму, засновану на давніх спокусливих для широких мас людей ідеях, фальш яких є заздалегідь далеко не очевидною. Це дозволяло надати боротьбі проти культури систематичного і продуманого характеру.

Отож доводиться визнати, що наведена думка про те, що культура є в с е , що витворюється людьми, є однобока. Разом з тим виникає потреба зрозуміти, що саме у людській діяльності створює культуру, а що її руйнує.

Альберт Швайцер вважав, що "*культура є прогрес, матеріяльний та духовний прогрес як індивідуумів, так і різноманітних спільностей*" [Швайцер, 1973]. Тенденція цього означення зрозуміла[6], але задовільним його вважати не можна. Порушується основна вимога означення: пояснювати незрозуміле через щось більш зрозуміле. Дискусії навколо поняття "прогрес", які особливо загострились у зв'язку з екологічною кризою, що постала перед людством, переконливо показують наявність істотних суперечностей між різними точками зору на це поняття і на величезні труднощі, які виникають у багатьох конкретних випадках його застосування. Чи є прогресом атомна енергетика, генна інженерія і таке інше? Зазначу, що лавреат Нобелівської премії з фізики Макс Борн вважав космічні програми непотрібними і навіть шкідливими для людства. Такі розбіжності в оцінках не випадкові. Адже поняття прогресу пов'язане з поняттям мети, до якої маємо прямувати. Але хто визначив як цю мету, так і шляхи до неї?

Якщо не задовольняє швайцерівське визначення, то що й казати про марксове: "*Культура — міра людяности у людині*"? Що ж саме людяне в людині, а що — ні? Тут уже згадаєш глузливі слова Блеза Паскаля: "*Є люди, які доходять до такого абсурду, що слово пояснюють тим же словом. Я знаю людей, які визначають світло таким чином: світло є світловий рух тіл, що світяться*".

Недалеко від Маркса одійшов Томас Стернз Еліот[7], який в статті "Три значення слова «культура»" висловив таку сентенцію: "*Культуру можна взагалі визначити просто: як усе те, що робить життя вартісним*". Цьому простодушному визначенню задовольняє, між іншим, і сонечко, без якого життя було б не те, щоб невартісним, а й просто неможливим, і чистий гірський струмок, особливо у спекотний день, і багато різних інших принад життя, насамперед пов'язаних з коханням. Говорячи серйозніше, мусимо відзначити, що вартості не завжди є чимось заданим згори по відношенню до життя і людини, вони формуються культурою, впливають і на життя, і на наші уявлення про те, що в ньому вартісне, а що ні.

---

[6] Едвард Сепір висловився з цього приводу так: "*Всі ми знаємо, що культура, що б під цим словом не розуміти, є чи вважається чимось гарним*" [Сепір, 1993]. В книзі Петера Козловські хоча і декларується, що "*культура є те, що люди роблять з собою, з природою, як поводять себе по відношенню до оточуючих*", насправді домінує ідея про позитивне, життєствердне призначення культури [Козловські, 1997].

[7] Переклад його статті вміщено у журналі "Ї" за 1996 рік.

Мішель Монтень присвятив цілий розділ своїх "Есеїв" ілюстрації тези: "*наше сприйняття добра і зла значною мірою залежить від уявлень, які ми маємо про них*". Люди творять культуру і водночас самі є її продуктом. Легко бачити, що система вартостей міняється з часом, останні кілька століть — особливо швидко. У відомому підручнику англійської мови A.Hornby "Progressive English for Adult Learners", book II, є чудовий Reading Text Six, який містить повчальну дискусію різних осіб про те, у якому столітті вони бажали б жити. Дискутанти не могли дійти згоди через різницю у системі вартостей кожного з них, зумовлену віком, статтю, вихованням, професією тощо. Отже, з вартостей навряд чи можна виводити культуру, скорше — навпаки, одним із завдань культури є створення системи вартостей, прийнятної для переважної більшости членів певного соціюму.

Деякі інші дефініції культури наведені у статті Богдана Цимбалістого [Цимбалістий, 1992].

Аспекти культури, які звичайно обговорюються, часто тяжіють до двох полюсів: один з них — розуміння культури як сукупности артефактів — протиставляється іншому, що зводиться до потрактування культури як сукупности моделей людської поведінки. З іншої точки зору, вибудовується й така опозиція: "народна культура — елітарна культура". У цьому зв'язку цікаво навести думки відомого історика і культуролога Арона Гуревича, які він висловив у післямові до російського видання книги Жака Ле Гоффа "Цивилизация средневекового Запада": "*Якщо дотримуватися традиційного, загальноприйнятого розуміння культури як сукупности духовних досягнень індивідуальної творчости в галузі літератури, мистецтва, музики, релігії, філософії, то для народної культури залишиться скромне і підпорядковане місце. Але Ле Гофф та інші вчені, які розробляють проблеми народної культури, керуються явно іншою моделлю. Вона запозичена в етнологів та культурантропологів. Тут культура — спосіб людського існування, система світосприйняття, сукупність картин світу, що явно чи латентно присутні у свідомості членів суспільства і визначають їх соціяльну поведінку. Культура у цьому розумінні передбачає перш за все моделі поведінки людей... В проблемі «народна культура — вчена культура», як мені видається, захований також інший важливий аспект. Опоненти теорії народної культури мають рацію у тому сенсі, що, справді, часом дуже важко виокремити обидві іпостасі культури — народну (фольклорну) і вчену,*

настільки тісно і нерозривно вони переплітаються. Я вважаю, що поряд з «розподілом» цінностей у відповідності з соціяльним або освітнім статусом носіїв культури треба допустити й іншу гіпотезу, а саме: у свідомості будь-якого члена суспільства співіснують різні рівні, і якщо один з них відповідає тому, що історики кваліфікують як вчену культуру, то на другому рівні тої самої свідомости можна виявити елементи культури народної... Людська свідомість не є моноліт, вона багаторівнева" [Гуревич, 1992].

Як побачимо, у пропонованій нижче синергетичній концепції культури подібні опозиції природним чином знімаються, виявляючись різними сторонами єдиного за своєю суттю процесу.

Цікавим є підхід Юрія Лотмана [Лотман, 1992], який визначає культуру так: "*Культура — це сукупність неспадкової інформації, яку накопичують, зберігають і передають різноманітні члени людського суспільства*". Позитивним тут є спроба інформаційного підходу до проблеми культури[8]. Втім, з формально-логічного боку слід зауважити, що Лотман не визначає культуру внутрішньо, а лише через відмежування від спадкової інформації. Він пояснює, таким чином, чим культура не є, а не те, чим вона є. Але найголовнішою вадою, на мій погляд, є ось що. Щоб накопичувати, зберігати і передавати інформацію, треба спершу її мати, створити. Саме акт с т в о р е н н я інформації, а кажучи ширше — знання, духовних надбань є найсуттєвішим у культурі. Інформація є те, що мозок породжує внаслідок його взаємодії з процесами, які відбуваються у природі. Когнітивні функції мозку аж ніяк не полягають у віддзеркаленні дійсности, їх сутність — у здатності стиснути її опис до ступеня, оптимального з погляду завдань виживання і успішного функціонування у цій дійсності [Ніколіс, 1989]. Саме тут розігрується максимально творчий акт усієї драми пізнання.

Колективний характер пізнавальної діяльности, безумовно, має також принципове значення і визначає усю сукупність проблем, пов'язаних з обробкою, кодуванням, транспортуванням і прийняттям інформації. Зрозуміло, створення відповідних алгоритмів також потребує творчих зусиль.

1978 р. Леонід Баткін у своєму блискучому есеї про культуру [Баткін, 1989] піддав гострій критиці поверхове тлумачення куль-

[8] Інформаційні аспекти теорії культури розглянуті в книзі Абраама Моля [Моль, 1973].

тури, яке зводить її до чогось готового, закінченого, що передається за традицією з покоління до покоління, що можна вивчити, засвоїти. У різко полемічній формі Баткін стверджував: "*...культуру не можна «знати», її ніколи не знають, її творять*"[9]. Ці свіжі, яскраво висловлені думки не могли бути прийнятними для наглядачів за ідеологічною стерильністю, отож стаття Баткіна з'явилася за кордоном і лише значно пізніше — у СССР. Однак Баткін мав рацію, висуваючи на перший план актуальну творчість як центральний аспект культури. Звичайно, його есей все ж таки не був строгим дослідженням, і певний, хоч і не повний сенс слід визнати й за поглядом, характерним для багатьох істориків, археологів, що культура є "*сукупністю артефактів*" [Брей, Трамп, 1990].

Найчастіше поняття культури намагаються визначити в зв'язку з такою опозицією: те, що людина знаходить у природі в готовому вигляді, протиставляється тому, що вона витворює сама. Культура визначається як "*сукупність штучних порядків і об'єктів, створених людиною в доповнення до природних*" [Культурологія, 1998]. Така концепція іде від первісної семантики слова *культура*, пов'язаної з обробкою землі. Однак залишається незрозумілим, чому ті об'єкти діяльности деяких тварин, які в такому ж сенсі слід визначити як штучні, не витворені безпосередньо природою, ми не характеризуємо як продукти культури. Слід, отже, з'ясувати, чим принципово відрізняється діяльність людини від схожої діяльности цих тварин.

Німецький філософ Генріх Ріккерт також визначає культуру через протилежність до природи, тобто "*як те, що або безпосередньо створене людиною, яка діє відповідно до визначених нею цілей, або, якщо воно вже існувало раніше, то, принаймні, свідомо виплекане заради пов'язаної з ним цінності… В усіх явищах культури ми завжди знайдемо втілення якої-небудь визнаної людиною цінности, заради якої ці явища створені…, навпаки, все, що виникло і виросло само по собі, може розглядатися поза всяким відношенням до цінности… В об'єктах культури, таким чином, закладено цінності*" [Ріккерт, 1986, 2001].

---

[9] На творчому акті як визначальному елементі культури наголошує також Євген Маланюк: "*Під прийнятим у нас словом «культура» розуміємо все те, що створене людиною. Підкреслюємо: створене, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти є наслідком творчого акту*" [Маланюк, 1966]. Пор. з думкою Ортеги-і-Гассета: "*...Культура у своєму кращому розумінні означає створення чогось нового, а не поклоніння перед готовим витвором*" [Ортега-і-Гассет, 1994].

Важливим новим елементом в цих дефініціях є поняття цінності, яка присутня у продуктах (артефактах) культури. Мимо того, що поняття цінности, визначене людиною з точки зору її інтересів, справді, є важливим для побудови концепції культури, визначення, пропоноване Ріккертом, може викликати непорозуміння.

Скажімо, садівник вирощує полуницю. Він робить це через усвідомлення її харчової цінности, виводить кращі, продуктивніші сорти, готує ґрунт, поливає, вносить добрива. В той же час, знаходячи у лісі афини, людина просто збирає їх, не роблячи жодних спроб посприяти їх росту. Інакше кажучи, людина користується афинами як готовим даром природи. Тому цей продукт за визначенням не є продуктом культури, тоді як полуниця ним є. Між іншим, людина може продавати і те, і те на базарі, причому парадоксальним чином афини цінуються дорожче. Що стосується покупця, то і та, і та ягода є для нього в певному сенсі продуктом культури, оскільки в обох випадках в них вкладена праця збирача.

Загалом викликають певне невдоволення визначення на кшталт "все те, що не є…" або "все те, що є наслідком того чи того…". Справді, з них ми не отримуємо конструктивної характеристики того, що хочемо визначити. Скажімо, ми спостерігаємо під час дощу таке природне явище, як блискавку і грім. Ми можемо запровадити термін *громоген*, розуміючи його як те, що викликає блискавку і грім. Чи досягаємо ми якогось уявлення про механізм цього явища? Звичайно, ні. І справді, давні люди пояснювали блискавку і грім як явища, викликані кіньми і колісницею божества. Зараз ми ґрунтуємо своє пояснення на вивченні атмосферної електрики. Механізми того і другого пояснення дуже далекі одне від одного, але обидва вони мирно співіснують в обсязі поняття "громоген" як все те, що спричиняє блискавку і грім.

Отже, бажано визначати явища через їх реальну внутрішню природу.

Як бачимо, вже зроблений короткий огляд різних тлумачень поняття "культура" показує їхню фрагментарність, неінтегрованість у систему. Різні погляди на культуру, часом цікаві самі по собі, висловлюються різними авторами без належного урахування поглядів інших, без їх взаємопов'язання. На такому рівні культурологія ще не стає наукою в нормальному розумінні цього слова.

Усвідомлення незадовільности цієї ситуації спонукало американського антрополога Броніслава Малиновського до пошуку

глибших підстав для побудови теорії культури, яку можна було б назвати науковою. У своїй блискучій праці "Наукова теорія культури" [Малиновський, 1944] він виклав програму теоретичних досліджень у культурології, а разом з тим суттєво поглибив концепцію культури, зокрема наголосив на розумінні культури як процесу, а також висунув ідею про функціональність культури та інституціональність її організації[10]. Про ці важливі аспекти поняття культури мова буде нижче.

Зараз зупинюся на висунутому Малиновським мінімальному визначенні науки, цікавому у філософському плані. "*Як би ми не визначали слово «наука» в тій чи іншій філософській чи епістемологічній системі,* — пише Малиновський, — *зрозуміло, що наука починається з використання виконаних спостережень для передбачення майбутнього. В цьому сенсі як дух науки, так і наукова діяльність мусили існувати в розумній поведінці людини ще тоді, коли вона лише починала свій шлях творення, конструювання і розвитку культури*". Малиновський заперечує "*віру в те, що підрахунок і вимір задають лінію розмежування між наукою і розмовами, які ні до чого не зобов'язують*". Визначальною рисою наукового методу, за Малиновським, є "*виявлення реальних і релевантних чинників у певному процесі*". "*Будувати теорію — значить підсумовувати релевантне у минулому спостереженні і передбачати емпіричне підтвердження чи спростування поставлених теоретичних проблем*".

За всієї важливости відзначених Малиновським рис науки їх слід доповнити деякими суттєвими ознаками, розкритими пізніше (1962) Томасом Куном в його праці "Структура наукових революцій". Це допоможе з'ясувати науковий статус сучасної культурології. За Куном, достатньо розвинена наука характеризується наявністю відносно стійкого ядра основних положень і переконань — науковою парадигмою, прийнятою абсолютною більшістю науковців. Парадигма виробляється науковою спільнотою, звичайно, в основному — найактивнішими науковцями, які, як правило, знаходяться в доволі тісному контакті між собою завдяки конференціям, наявності спеціялізованих журналів, листуванню, обміну інформацією часто ще до публікацій, існуванню, крім коротких оригінальних праць, ще й монографій, оглядів та підручників. Суттєву ролю відіграють також загальноприйняті

[10] У цьому зв'язку див. також працю [Малиновський, 2001].

правила наукової етики: взаємне посилання, визнання пріоритетности тощо. З цієї точки зору слід визнати, що культурологія нині щойно постає як наука.

У науковій концепції культури різні аспекти цього складного явища повинні бути синтезовані, а не поєднані механічно. Звернімо увагу також на те, що більшість авторів, говорячи "культура", мають на увазі сукупність витворів культури, тоді як, на мою думку, слід акцентувати увагу на тому процесі, який породжує продукти чи явища культури.

Поза сумнівом, культура — це явище, яке твориться людськими спільнотами. Попри те, що окрема людина може внести визначний особистий внесок в культуру, аналіз завжди показує наявність в її досягненнях загальнокультурного тла, прямих чи опосередкованих впливів інших людей. Інакше кажучи, культура — явище колективне, і твориться вона спільнотами, які контактують між собою, в границі — усім людством.

У тваринному світі знаходимо соціяльних комах зі складною організацією сім'ї, маємо також чимало прикладів стадних тварин. Однак, характеризуючи життєдіяльність таких спільнот, форми їхньої групової поведінки, ми не застосовуємо поняття "культура". Необхідно з'ясувати, чому.

Хотів би почати з одного спостереження, яке приписували Марксу, хоч воно було відоме задовго до його появи на світ. Воно формулюється так. Павук своєю майстерністю при виготовленні павутини, тонкістю і міцністю цього виробу присоромить будь-якого ткача, а бджола, створюючи дивовижно точні шестигранні комірки, залишає далеко позаду будь-якого архітектора. Однак найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли тим, що, творячи свою будову, він має спершу її план у своїй голові.

Це судження дуже влучно заторкує саму суть проблеми, хоч, строго кажучи, воно неправильне. План, а точніше, програма роботи, безумовно, знаходиться в голові і бджоли, і павука, і людини. Суттєва відмінність між людиною та названими істотами полягає в іншому. Програма дій і бджоли, і павука задана жорстко, і кожна з цих істот неспроможна внести в неї від себе будь-які зміни. Що ж до людини, то вона творить свою програму, скажімо, побудови житла, сама. Вона може вносити на свій розсуд ті чи інші зміни в процесі її реалізації. Тут виникає питання: на основі якої загальнішої програми людина створює необхідну для неї ту чи іншу

конкретнішу програму. Відповідь полягає у визнанні того факту, що людина, як мисляча система, має в розпорядженні цілу низку ієрархічно побудованих програм, при цьому вищі програми використовуються для створення інших, вторинних програм. Такої багатошарової структури програм не мають ані комахи, ані вищі тварини — ссавці. На мові теорії обчислювальних машин людина є аналогом машини, яка має здатність до самопрограмування. До речі, цим пояснюється і те, що людина може помилитися. Для бджоли такої можливости нема, тому її виріб буде досконалим.

Таким чином, людина виділяється серед інших живих істот на Землі наявністю розвиненого розуму, який має щойно описану принципову рису — самопрограмування. Цим ми не заперечуємо існування у людини вроджених властивостей розуму, наявність у її підсвідомості архетипів, або первообразів. Інакше кажучи, мозок людини не є *tabula rasa*. Однак вирішальною рисою людини є здалегідь не обмежена здатність до навчання (зокрема, до побудови програм) та витворення нових ідей.

Для подальшого нам знадобляться деякі нові поняття і відповідні терміни. Їхнє запровадження та обговорення буде предметом наступного розділу.

II. ЩО ТАКЕ САМООРГАНІЗАЦІЯ? КУЛЬТУРА ЯК ФЕНОМЕН САМООРГАНІЗАЦІЇ НООСФЕРИ[11]

Поняття, які ми потребуватимемо, — це "самоорганізація" та "ноосфера".

Вживання слова *самоорганізація* надто широким колом людей, причому часом у доволі розмитому сенсі, не повинно затьмарювати той факт, що в сучасній науці це досить точно визначений термін. Деякі розходження між фахівцями пов'язані з трохи відмінними кількісними критеріями, які використовуються в теорії самоорганізації (інакше — в синерґетиці) для опису цього явища. Ця дисципліна зародилася кілька десятиліть тому на перехресті фізики та теорії інформації і розвивається настільки бурхливо і плідно, що її не можна не вважати одним з найперспективніших і широких шляхів людського пізнання. Існує вже чимало монографій із синерґетики, надзвичайно цікавий зміст яких прихований від гуманітаріїв складним математичним апаратом. Спроба якісного, але досить загального, майже філософського, обговорення основних ідей синерґетики представлена книгою [Пріґожин, Стенгерс, 1986], дещо інше насвітлення знаходимо в книзі [Князєва, Курдюмов, 2005]. Термін *синерґетика* запропонував один з фундаторів цієї науки Герман Гакен [Гакен, 1980]. Перша складова цього слова — *син* (*сим*) — означає "об'єднання, синтез" (пор. *синхронний* — "узгоджений в часі", *симбіоз* — "співжиття", *симфонія* — "співзвучність"). Отже, термін *синерґетика* вказує на узгоджену дію енерґетичних потоків, впливів.

Тут обмежуся дуже стислою характеристикою суті явищ самоорґацізації та окремими прикладами.

Протягом століть фізика вивчала процеси двох типів. Перший найяскравіше репрезентується різноманітними механічними рухами у відсутності тертя. Його найзагальнішою рисою є однорідність і оборотність у часі, а також принципова можливість передбачення стану на будь-який момент уперед і назад. Спостерігаючи ці рухи, неможливо відрізнити минуле від майбутнього, тобто

[11] Центральна ідея цієї книги — про культуру як феномен самоорганізації ноосфери — була викладена в статті [Свідзинський, 1992].

напрям часу встановлюється довільно (справді, картина коливань маятника без тертя, знята на кінострічку, не змінюється, якщо почати прокручувати її у зворотному напрямі).

Другий тип процесів спостерігається у закритих системах, що складаються з великої кількости молекул, скажімо, газах (такі системи вивчає термодинаміка), і визначається, навпаки, односпрямованістю еволюції від довільного стану до стану рівноваги, коли вирівнюються такі характеристики, як температура, тиск і т. ін., і відповідно припиняються будь-які макроскопічні процеси. Така поведінка властива замкненим системам і визначається особливою величиною — ентропією, що характеризує ступінь безладдя у системі. Закон зростання ентропії (і відповідно — безладдя) завдав свого часу великого клопоту фізикам і філософам, бо, поширений на весь Всесвіт, він прирікав його на теплову смерть — деградацію у структурному і функціональному сенсі.

Але фактична поведінка реального Всесвіту зовсім інша. Він не є стаціонарним, а розширюється, починаючи з Великого Вибуху, що стався близько 15 мільярдів років тому. Процеси виникнення і ускладнення структур явно домінують у нашому світі над процесами їхнього розкладу чи деградації.

Чому цієї обставини в певному сенсі "не помічали" науковці? Вичерпна відповідь потребувала б окремого великого дослідження, але основні причини можна трохи спрощено схарактеризувати так.

По-перше, механіка, як було остаточно усвідомлено близько 1960 р., фактично обмежувалась вивченням лише найпростішого класу рухів. У загальному ж випадку система може проходити через стани, що визначаються граничною нестійкістю (це означає, що як завгодно малі зовнішні впливи змінюють подальшу еволюцію кардинально). Це — так звані точки біфуркації, в яких траєкторії розгалужуються, система опиняється перед вибором різних шляхів, і передбачити, який саме шлях вона обере, неможливо[12]. Еволюція набуває рис історії, вона неповторна, інакше кажучи — унікальна, себто якщо систему повернути у вихідний стан, то вдруге її еволюція піде зовсім іншим шляхом.

---

[12] Термін *біфуркація* запровадив Карл Якобі ще у XIX ст., глибшим розумінням явища ми завдячуємо Анрі Пуанкаре; втім, знадобилися десятиліття, аби ідеї Пуанкаре стали набутком широкого кола науковців.

По-друге, у самій термодинаміці розробили методи вивчення систем, далеких від стану рівноваги і до того ж відкритих, які, в загальному, здатні обмінюватися з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Механізм біфуркації був відкритий і для них, причому виявилося, що він забезпечує перехід системи до стану вищої структурованості, впорядкованості як у просторовому, так і у функціональному сенсі.

Для нашої теми найбільш істотне значення має та обставина, що в достатньо складних, а саме нелінійних відкритих системах, далеких від термодинамічної рівноваги, біфуркації ведуть до такої зміни поведінки згаданих систем, за якої вони підвищують свій порядок. Це виявляється у зменшенні ентропії системи та у появі складнішої структури. Говорячи про структуру, сучасний природознавець має на увазі дещо більше, аніж просто певний регулярний спосіб розміщення частин системи у просторі. Структура — це утворення, яке характеризується, окрім певного плану (порядку) просторової будови, також цілісністю динамічної поведінки, тобто просторово-часової еволюції і певною реакцією на зовнішні впливи. Ця поведінка властива структурі в цілому, вона не випливає з поведінки її складових частин, взятих окремо, а є чимось якісно новим, що визначається як природою складових, так і характером їх взаємодії, а також зовнішніми умовами, у яких система знаходиться.

Породження на основі менш впорядкованого субстрату складних структур з описаною вище впорядкованістю і цілісним та відносно стійким режимом поведінки отримало назву самоорганізації (елемент "*само*" підкреслює, що підвищення організації сталося внаслідок внутрішніх потенцій системи, а не було накинуте їй ззовні).

Всеосяжність самоорганізації у нашому світі найповніше розкривається на прикладах. На жаль, відносно прості, найкраще вивчені математично і дуже яскраві приклади самоорганізації, що спостерігаються у досить простих вихідних структурах, не можуть бути тут докладно розглянуті, бо це потребувало б значно більшого місця. Відсилаємо до книги [Пріґожин, Стенгерс, 1986] для ознайомлення з явищем конвекції, яке відбувається за певних умов у звичайній воді і супроводжується виникненням структур, подібних до бджолиних сот, із узгодженим напрямом їхнього руху; з хемічними реакціями, в яких самоорганізується "хемічний годинник"; з явищем турбулентного потоку рідин і т. ін.

Конвекція є класичним прикладом самоорганізації. Якщо помістити воду в посудину і поставити її дном на джерело тепла, вода почне нагріватися від дна і вище. Виявляється, що при невеликій різниці температур між дном і поверхнею води механізм передачі тепла знизу вгору являє собою звичайну теплопровідність: молекули більш нагрітої області (біля дна) рухаються швидше і передають свою енергію тим, які знаходяться вище, — шляхом зударів. Однак, якщо зазначена різниця температур перевищує певну критичну величину, виникає новий, більш ефективний процес нагрівання. Вода розшаровується на вертикально розташовані ділянки (так звані комірки Бонара), в межах яких вона тече як цілісність, причому комірки Бонара, в яких вона рухається вгору, перемежаються з комірками, де вона тече вниз. Це явище і є конвекцією. Воно радикально підвищує швидкість теплопередачі, оскільки остання ведеться вже не на мікрорівні, тобто не на рівні окремих молекул, а охоплює цілі групи молекул. Справді, комірки Бонара значно більше розмірів окремих молекул, тобто розмірів, які доречно назвати мікроскопічними, але вони ж значно менше розмірів посудини (макроскопічних). Розміри комірок можна назвати мезоскопічними як проміжні між мікро- і макроскопічними. Утворення комірок Бонара і є самоорганізацією, яка забезпечує підвищення швидкости теплопередачі від дна до поверхні за допомогою цілеспрямованих потоків рідини. Факт відкритости такої системи очевидний: вона сприймає потік енергії ззовні. Зауважимо, що різниця температур між дном і поверхнею є так званим керуючим параметром. Коли він досягає критичного значення, відбувається біфуркація, зміна режиму теплопередачі від звичайної теплопровідности до конвекції.

Другий хрестоматійний приклад — зміна алюрів коня, що пересувається. Тут керуючим параметром є швидкість коня. При малих значеннях цієї швидкости кінь пересувається кроком. Щоб підвищити швидкість, він змушений переходити до іншого режиму руху — пересуватися риссю. Цей тип алюру властивий доволі широкому інтервалу швидкостей. Але якщо кінь відчуває потребу бігти якомога швидше, він переходить на чвал — новий тип руху. Картина біфуркації в цьому прикладі цілком очевидна.

У зв'язку з цими прикладами, звичайно, доволі елементарними, зробимо кілька зауважень до проблеми оволодіння ідеями та способом мислення синергетики. Для розуміння нового кола ідей

перш за все треба ознайомитися з тим, як вони працюють на найпростіших прикладах, і вже потім — на складніших. Набір цих прикладів треба збільшувати, щоб побачити ширше поле ситуацій. Явище самоорганізації вивчають на різних модельних системах, при цьому особливо корисними є такі, для яких можуть бути складені і розв'язані математично рівняння, що описують еволюцію у часі цих систем. Слід зазначити, що випадки, коли такий аналіз може бути проведений до кінця, рідкісні, вони мають місце тоді, коли система доволі проста, часом для обрахунку її поведінки достатньо навіть не комп'ютера, а простого калькулятора; вона, однак, має бути достатньо складною, щоб все-таки виявляти властивість самоорганізації. В цьому випадку система має кілька різних режимів еволюційної поведінки, в залежності від значень певних параметрів (вони називаються керуючими). Різним режимам відповідають різні розв'язки, які реалізуються відповідно до області зміни керуючих параметрів. В залежності від цього система "обирає" той чи інший режим. Моделі, для яких такий розв'язок можливий, цінні тим, що на них можна вичерпно зрозуміти явище самоорганізації у тій його формі, в якій воно реалізується для обраної системи. Аналізуючи кілька різних систем, з'ясовують ті риси поведінки, які специфічні для даної моделі, а також ті, які мають загальніший характер. У такий спосіб дослідники набувають досвід та інтуїцію, що допомагає при вивченні інших, складніших систем, де точний обрахунок уже неможливий.

Фактично виявилося, що явища самоорганізації мають деякі закономірності, які є універсальними, тобто не залежать від конкретної системи. Саме тому, наприклад, рівняння, яке описує динаміку розмноження комах і яке при певних модельних спрощеннях може бути розв'язане, прислуговується також до опису складнішого явища — турбулентности. Якщо читач не проаналізує найпростіші моделі, в яких спостерігається явище самоорганізації, йому буде здаватися, що все сказане нижче стосовно значно складніших проблем є звичайнісінька словесна еквілібристика, якої зараз чимало в різних журналах і книгах. Зокрема, він не зможе як слід зрозуміти зміст розділу III, присвяченого критиці гайєківської концепції культури. Йому буде здаватися, що йдеться лише про слова. Насправді зміст дискусії стосуватиметься не слів (хоча, безумовно, проблема правильного вживання слів як знаків

понять теж важлива[13]). Дискусія у розділі III буде вестися фактично навколо одної з центральних проблем синергетики, як її визначив Герман Гакен: "*Синергетику можна розглядати як теорію виникнення нових якостей на макроскопічному рівні. При належній інтерпретації результатів синергетики ми можемо розглядати виникнення сенсу як виникнення нової якости системи, або, інакше кажучи, як самопородження сенсу. Щоб зрозуміти, як відбувається самопородження сенсу, ми маємо намір порівняти фізичну систему, а саме лазер, з деякими модельними системами біології*" [Гакен, 1991]. Цитуючи, я навів не тільки перше речення, в якому добре сформульована суть проблеми, а й друге, де характеризується метод, про який щойно говорилося: порівняння явищ самоорганізації в різних системах і пошук універсальних закономірностей.

Дозволю собі з цього приводу зацитувати уривок зі своєї інавгураційної промови, виголошеної 27 серпня 1993 року з нагоди відкриття Волинського державного університету.

"*Щоб наочніше показати, наскільки несподівані зв'язки, що їх встановлює синергетика між явищами, на перший погляд вочевидь різнорідними, поставимо перед собою кілька питань.*

Чи є щось спільне між:

а) течією рідини і людським мисленням або між тим і другим і роботою серця;

б) процесом теплопередачі і творенням художнього тексту;

в) явищем конвекції у воді і феноменом культури;

г) механізмом функціонування ринку в суспільствах з вільною економікою і принципами комунікації у рої мурашок?

Мабуть, ще півстоліття тому найбуйніша уява не могла б тут знайти якогось хоча б віддаленого зв'язку.

Зараз ми такий зв'язок бачимо, і це сталося перш за все тому, що вдалося виробити систему надзвичайно загальних і разом з тим досить чітко окреслених понять, які здатні охопити те спільне у глибинному механізмі явищ світу, яке існує попри наявну різницю їхніх зовнішніх проявів.

Центральним поняттям, яке об'єднує перелічені явища, є поняття самоорганізації, тобто підвищення структурованости, впорядкова-

[13] В.Бакусєв зробив спробу побудови теорії культури, спираючись на поняття "ейдосу" та "меону", запроваджених ще в давньогрецькій філософії (їх активно використовував також О.Лосєв). Стаття виглядає як автопародія, скорше за все, через неадекватність цієї розмитої термінології суті проблеми [Бакусєв, 1992].

ности системи і водночас збагачення її поведінки, можливих реакцій на зовнішні впливи".

Тепер кілька слів про ієрархію процесів самоорганізації нашого світу та про поняття "ноосфера".

Мабуть, всім хоч у загальних рисах відомо, що народження Всесвіту супроводжувалося виникненням основних його структурних одиниць, таких як кварки, електрони, і складніших — як протони та нейтрони. Добре досліджено процес синтезу легких ядер, якими відкривається початок періодичної системи елементів. Процесами самоорганізації є виникнення зірок і нуклеосинтезу тяжких елементів у їхніх надрах, утворення зірок другого покоління і планет. Зокрема, наша планета Земля за 4,5 млрд. років свого існування підвищувала свою структурованість: постала геосфера, далі, 3,9 млрд. років тому, — біосфера[14], процес спрямованої еволюції якої істотно вплинув на подальший розвиток геосфери (тут маємо цікавий і характерний приклад переплетіння процесів самоорганізації різних ієрархічних рівнів). Дуже важливим стрибком в процесі самоорганізації є формування людської істоти з її унікальним мозком, який зараз вважається системою найвищої відомої складності (близько 10 млрд. нервових клітин, кожна з яких має до 80 тисяч дендритів). З появою людини на Землі та з розвитком її пізнавальної і виробничої діяльності у біосфері сформувався особливий, вищий ієрархічно шар буття — ноосфера.

Це поняття запровадили Е. Ле Руа та П. Тейяр де Шарден [Ле Руа, 1927]. Стимулюючими для них стали лекції Володимира Вернадського про біосферу, прочитані у 1922—1923 рр. в Сорбонні[15]. Ноосфера не є простим об'єднанням образів, уявлень, ідей усіх людей на Землі, а новою якістю буття, виявом того, що у фізиці називається колективним ефектом, коли ціле має властивості, яких не мають його складові частини.

---

[14] Термін *біосфера* запровадив Е.-Ф.Зюсс; відповідне поняття активно розробляв В.Вернадський [Вернадський, 2004]. За Вернадським, біосфера — земна оболонка, в яку проникає сонячне та космічне випромінювання, які приносять на Землю енергію. В біосфері відбувається організація і розвиток живої речовини.

[15] Як відзначив Вернадський, вперше поняття ноосфери вжив Ле Руа в цитованій вище роботі. Він же відзначив, що це було зроблено ним в тісному співробітництві з його другом Тейяром де Шарденом. Термін *ноосфера* походить від грецького слова *νοῦς* (нус), родовий відмінок якого є *νοός* (ноос).

Вже згадувано, що окрема людина не є автономною, тим більше — ізольованою, в процесі її мислення та діяльности. Саме сукупні зусилля всіх людей формують ноосферу. Отже, інтелектуальний розвиток окремої людини, її творчий внесок якнайтісніше пов'язаний з розумовою і творчою діяльністю інших людей. Якщо з раннього дитинства розривається її зв'язок з ноосферою, вона не може навіть сформуватися як представник виду homo sapiens: вона не зможе оволодіти мовою, мислення її залишиться на рівні тварини. Це подібно до того, як бджола втрачає фізіологічну повноцінність, коли губить зв'язок із сім'єю.

Але якщо людина формувалася нормально, в контакті з іншими людьми, то це означає, що вона зазнала величезну кількість впливів, які не можна навіть виразити якимось числом. Це повсякчасний неперервний вплив. І найяскравіше це видно на прикладі діяльности геніїв, які вносять в людське пізнання, в людську думку принципово нові ідеї, поняття, теорії. Візьмімо такого гіганта, як Ісаак Ньютон, про якого справедливо писали, маючи на увазі його інтелект, що він є прикрасою роду людського. Сам же Ньютон якось зауважив: "*Я бачив далі від інших, бо стояв на плечах гігантів*". Справді, його екстраординарні досягнення побудовані на результатах його видатних попередників, передусім Галілея, Кеплера. Він багато завдячував своєму вчителю Барроу. Що ж до названих попередників, то всім відомий зв'язок їхніх ідей з ідеями Миколая Коперніка і так далі.

Та справа не тільки в тому, щоб зробити велике відкриття. Воно ще мусить бути сприйнято людством. І в тих рідкісних випадках, коли геніяльній людині вдається прорватися надто далеко вперед, може статися, що її відкриття не будуть сприйняті ані сучасниками, ані найближчими нащадками через недостатній рівень організації ноосфери на момент відкриття. Хрестоматійний приклад — Леонардо Да Вінчі, в архівах якого знайшли силу-силенну винаходів аж до кулемета включно. Більшість з них, однак, не вплинула на розвиток тогочасної науки і техніки.

Дуже виразний приклад дається авторами збірки "Фізики жартують". Оповідається, як німецький фізик Ганс Бете прийшов на побачення з дівчиною, і вона в захваті вигукнула: "Які прекрасні зорі на небі!" На це Бете зауважив: "*Між іншим, сьогодні я єдина людина на Землі, яка знає, чому вони світять*". (Бете мав на увазі свою теорію ядерного синтезу на Сонці та зірках). Це зауваження

не справило на дівчину ніякого враження. Очевидно, її реакція пояснюється дуже просто: розум дівчини зовсім не був зорієнтований на таку проблему. Але у XX ст., коли фізика, астрономія та інші науки розвивалися дуже інтенсивно, ідеї Бете були негайно засвоєні наукою, він недовго насолоджувався монополією на своє відкриття. Звичайно, важко навіть перерахувати кількість попередників Ганса Бете та кількість людей, які скористалися його відкриттям.

Зазначу, що в інших сферах творчости, скажімо, в мистецтві, панують дещо інші закономірності: творча індивідуальність, навчаючись на досягненнях попередників, мусить зберегти свій стиль, своє неповторне обличчя і певною мірою навіть відштовхнутися від прийомів та методів попередників. Але все одно, і така творча індивідуальність не працює у вакуумі. Справжній митець буквально всмоктує якимись незримими каналами духовні впливи суспільства, творчо трансформує їх, дивовижно проникливо відбиває атмосферу доби і справляє великий вплив якщо не на сучасників, то на майбутні покоління.

Якщо дозволити собі метафоричний стиль викладу, то ноосфера виявляється всепроникним, пульсуючим шаром самоорганізованої системи думок усіх людей, яка невпинно зростає, реструктуризується, переосмислюється.

Творча діяльність людини в так званій матеріяльній сфері — і це дуже важливо підкреслити — також розпочинається в голові людини, з роботи її уяви, з бажання створити новий технічний засіб або пристрій, який був би корисний людям. Ідея цінности новоствореного продукту вже відзначалася вище як основний стимул творчости. Але що значить цінний продукт, новий корисний об'єкт? Очевидно, він мусить мати нові властивості порівняно з первинним матеріялом, а це забезпечується тим, що рівень його структуризації, рівень його впорядкованости мусить стати вище, ніж рівень сировини. Говорячи мовою синергетики, людина в розумі своєму будує більш самоорганізований образ свого майбутнього творіння і переносить досягнений ідеально рівень самоорганізації у матеріяльний витвір.

Інакше кажучи, процеси самоорганізації завжди розпочинаються і відбуваються в ноосфері і або переходять в світ речей, або залишаються в світі ідей. Фактично на мові, яку звичайно вживають, при цьому твориться культура.

Ми дійшли до основної ідеї цієї праці: ПРОЦЕС САМООРГАНІЗАЦІЇ НООСФЕРИ Є КУЛЬТУРА. Якщо завгодно, ми дали стару назву — культура — для усієї сукупности процесів самоорганізації ноосфери. Але продуктивніше вчинити навпаки: визначити культуру через процес самоорганізації ноосфери, як ми і зробили.

Підкреслимо одразу, що процеси самоорганізації в ноосфері ідуть не ізольовано, а переплітаються з дещо іншим процесом самоорганізації, етногенезом, який надає структурованости самому людству, перетворюючи його на сукупність вельми своєрідних структурних одиниць — етносів. Ці одиниці є основними для культуротворення, хоча мірою розвитку контактів між ними формується те, що називається загальнолюдською культурою, тобто і ці одиниці зливаються в загальний процес самоорганізації ноосфери людства, хоч і досі зберігають свою самобутність, своє неповторне обличчя.

Сформулювавши основну ідею, хочу одразу підкреслити, що суть її полягає у встановленні зв'язку між зазначеними фундаментальними поняттями, а саме, у підпорядкуванні поняття культури ширшому поняттю — самоорганізації. Встановлення цього зв'язку, як сподіваюся показати, виявить корисність при систематизації різних аспектів складного явища культури, зорганізує ці аспекти в певну єдність, створить можливість використання в культурології системи понять і термінів, розроблених в теорії самоорганізації, стимулюватиме постановку нових питань з цієї ширшої точки зору. Попри зрозумілу користь, все це не означає автоматичного вирішення всіх проблем, пов'язаних з культурою.

Справді, процес самоорганізації достатньо просто описується у випадку систем не надто високої складности, особливо успішно такий опис може бути поданий для моделей, які допускають математичний аналіз. Однак у випадку дуже складних явищ буття, до яких належить ноосфера, аналіз наштовхується на значно більші труднощі, хоч принципова застосовність понять теорії самоорганізації не викликає сумніву.

Одна з фундаментальних проблем полягає ось у чому. Як було сказано, ноосфера є системою ідей, що їх породжує людський розум. Як можна визначити поняття ідеї? Зупинюся на такому розумінні. Ідея — це усвідомлений, багатокомпонентний, але інтегральний, цілісний відгук людського мозку на впливи зовнішнього світу або на інші ідеї, які вже були присутні в розумі людини. Вна-

слідок цього відгуку формується уявлення про зазначений вплив, що дозволяє адекватно відреагувати на нього, виробити оптимальну поведінку в нашому динамічному світі.

Народившись, ідеї стають, взагалі кажучи, як об'єктами, так і чинниками самоорганізації. Ідеї різняться між собою у багатьох відношеннях, наприклад, широтою охоплення, глибиною осягнення явищ. Є ідеї хибні, деструктивні. І це може бути наперед невідомо. Здавалося б, що хибна ідея може бути відкинута одразу, оскільки вона не виконує функції вироблення оптимальної, успішної реакції. Однак, коли і як виявляється ця оптимальність і як розуміти успіх? Так само буває, що й цінність багатьох ідей виявляється лише згодом. Звичайний здоровий глузд говорить, що не можна кидатися втілювати у життя перші-ліпші ідеї без належного випробування, що ідеї мають бути погоджені з життям, з іншими ідеями, витримати конкуренцію. Однак той же здоровий глузд говорить, що людина не може залишатися бездіяльною, очікуючи, поки ситуація повністю проясниться, можливо, зовсім не на користь цієї людини. Отже, вона мусить діяти, ґрунтуючись на непевному і заздалегідь неповному знанні. До цього слід додати, що здоровий глузд заснований перш за все на життєвому досвіді, який завжди обмежений, і на інтуїції, яка доволі неконтрольована. Отже, визнання того, що ідеї мають пройти перевірку та відбір на ефективність, плідність, хоч і правильне, але саме по собі ще недостатнє. Виникають проблеми, пов'язані з критеріями такої плідности. Інакше кажучи, виникає проблема істинности і критеріїв істинности, яка є чи не найскладнішою в пізнанні.

Важливим і цікавим є також з'ясування того "моменту", коли ідея набуває статусу чиннику самоорганізації, тобто стає набутком культури.

В науці вирішальним чинником, який дозволяє оцінити ідею, є експеримент, в житті у цілому — досвід, або, як говорять також, життєва практика. Однак співвідношення між ними і світом ідей не настільки просте і однозначне, як видавалося у минулому. Уже в науках природничих те, що ми називаємо експериментальними фактами, не є чимось цілком незалежним від ідей, концепцій. Експериментальний факт набуває сенс лише у контексті певної теорії. Саме пізнання має виразно системний характер, ідеї існують не самі по собі, вони поєднані в ієрархічну структуру (якщо це пізнання чогось варте). Часто вказують на критерій практики

як на вирішальний критерій успішности пізнання. Однак і тут не все просто, бо практика завжди неповна, і ця обставина, хоч і не знецінює повністю критерій практики, вносить суттєві корективи до нашого розуміння його ролі. Чи може спрацювати цей критерій, коли такої практики ще не було? Звичайно, можна висловити сподівання, що з часом вона з'явиться, отже, та чи інша ідея буде зрештою підтверджена або спростована. Та чи не може трапитися так, що помилкова ідея, не спростована вчасно, наробить великої шкоди, ба навіть стане фатальною для самого існування людства? Отже, коли відповідна практика виявить свою верифікаційну чи, навпаки, спростовну силу, може бути вже пізно. Реальність такої ситуації не можна виключати, особливо нині, коли людська діяльність, неймовірно підсилена потужною технікою, стає джерелом руйнівних сил глобального характеру, перш за все по відношенню до самих умов життя на нашій планеті.

Наведу простий приклад з організації соціяльного життя. Ідеї соціялізму, тобто централізованого управління виробництвом і розподілом продукції, сформувалися у деяких утопістів (Томас Мор, Томазо Кампанелла та ін.) як результат вільної гри фантазії, без спроб конкретної реалізації, без перевірки практикою. Пізніше були намагання пов'язати їх з тогочасними економічними та політичними вченнями і сформулювати програми втілення. Деякі проникливі люди висловлювали з цього приводу поважні сумніви. Наприклад, Джеймс Мілль назвав доктрину соціялізму "*божевільною дурницею*" і ствердив: "*Такі погляди, якщо вони поширяться, призведуть до руїни цивілізованого суспільства — ще тяжчої, ніж навала гунів і татар*" [Рассел, 1995]. Однак практичної перевірки цієї доктрини в той час ще не було.

Канцлер Пруссії Отто Бісмарк висловився більш прагматично: "*Щоб спростувати ідеї соціялізму, треба обрати народ, якого не шкода, і побудувати в його країні соціялізм*". Відповідний критерій практики почав випробовуватися аж на одній шостій земної кулі, згодом до перевірки були залучені інші народи. Наслідок був цілком переконливим: хоч експеримент справді не захопив усю земну кулю, його проведення коштувало десятків мільйонів людських жертв та духовного виродження сотень мільйонів людей. Але проходить час, соціялістична дійсність відходить у небуття, пам'ять про неї поволі стирається, і нові покоління, для яких відповідний досвід відсутній, знову піддаються примарній спокусі. На цьому при-

кладі бачимо обмеженість багатократно рекламованого критерію практики.

Звичайно, культура, якщо говорити лише про чисту думку, не може відкинути геть з свого "запасника" такі витвори, як "Утопія" та "Місто сонця" згаданих вище авторів[16]. Та не все, що виробляє чиста думка, годиться для негайного впровадження в життя. Повторюю, що сумнівні "хатні заготовки" мають чекати на час, коли, перебувши латентний період, вони впишуться (якщо впишуться) у загальну систему ідей і виявлять свою конструктивну силу. Найбільш безболісно такий процес відбувається у сфері чистого знання. Так, деякі "патологічні" математичні об'єкти, серед них — фрактальні множини, пролежали довгий час без вжитку і лише наприкінці XX століття відіграли свою визначну пізнавальну ролю. Спираючись на цей і подібні приклади, можна було б зробити висновок про наявність принципової різниці в цьому сенсі між ідеями природознавства, математики та ідеями гуманітарних наук. Однак, з огляду на очевидний і дедалі зростаючий вплив природознавства та математики на долю людства, такий висновок був би передчасним.

Різниця між ідеями природознавства та ідеями наук про людину, соціюм, мабуть, справді є, але вона полягає в іншому. Прийнято вважати, що науки про природу мають на меті відкрити об'єктивну істину, яка розкривається в поведінці речей, але існує у певному сенсі в готовому вигляді, визначаючи заздалегідь цю поведінку — детерміністично чи ймовірнісно. Попри поширеність такої думки, вона не є повністю слушною, принаймні вона виявилася деякою мірою підірваною здобутками теоретичної фізики XX століття. Однак приймемо зараз її без критики. В усякому разі, можна твердити, що в гуманітарних науках ситуація відрізняється принципово. В своїй суспільній поведінці, в пізнанні соціяльних явищ люди не можуть виходити з того, що об'єктивна істина існує і лише ховається від них. Адже люди виступають активними творцями світу, в якому їм належить жити. Надто багато аспектів сві-

[16] "Утопія" Мора стимулювала розвиток цілого жанру утопій: від сатиричних, як свіфтівські "Мандри Гуллівера", до поверхово-мрійницьких, типу "Что делать?" Чернишевського, пізніше — антиутопій Замятіна, Орвелла. Цікавий огляд цього літературного напрямку зробила Леся Українка у статті "Утопія в белетристиці" [Леся Українка, 1954].

ту твориться волею і розумом людини. При цьому ніхто не може бути певним, що діяльність розуму є непомильною. Так чи інакше, соціяльна істина має бути скорше створена, аніж відкрита, а практика виступає не тільки і не стільки як критерій істинности, скільки як процес творення істини. Ці справді складні питання розглядатимуться докладніше в розділі "Чи існують закони історії?"

Резюмуючи, ще раз підкреслю, що сформульована вище культурологічна ідея не є чарівною паличкою, придатною для автоматичного вирішення будь-яких проблем, пов'язаних з культурою; її значення полягає передусім у тому, що вона стверджує важливий і глибокий зв'язок між культурою як соціяльним феноменом і явищем самоорганізації, яке становить найзагальнішу і найхарактернішу рису нашого світу. Далі розгляну деякі наслідки, які з цього зв'язку випливають.

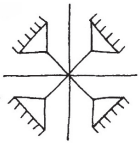

III. КРИТИКА ГАЙЄКІВСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРИ

Значення ключового поняття самоорганізації в теорії культури найпростіше пояснити, розглянувши концепцію, в якій було враховано чимало важливих ідей, що виникли в XX столітті, крім ідеї самоорганізації. Маю на увазі концепцію культури, викладену в епілозі книжки Фрідріха Гайєка "Політичний порядок вільних народів" [Гайєк, 1990]. Епілог має назву "Три джерела гуманітарних цінностей". В роботі є посилання на знамениту книгу Дж.Ніколіса та І.Пріґожина "Самоорганізація в нерівноважних системах", видану вперше у Нью-Йорку 1977 року англійською мовою (пізніше, 1979 року, був зроблений російський переклад). Однак, хоча ідея самоорганізації була присутня в економічних працях Гайєка і відіграла в них помітну ролю, у його концепції культури вона не була врахована.

Визначаючи культуру, Гайєк наголошує: "*Культура не є штучне явище, але й не природне. Вона не передається спадково, але й не планується раціонально*". Знову стикаємося з визначенням культури через те, чим вона не є. Позитивне визначення, за Гайєком, полягає у тому, що культура "*являє собою традицію завчених правил поведінки, які ніколи не були винайдені, і втягнена в культурний процес людина не знає їх призначення*".

Справедливо, що більшість культурних норм не були винайдені, а склалися стихійно, але все ж таки є перебільшенням твердження, ніби людина не знає їх призначення (культурологи саме цим і займаються, а вихователі роз'яснюють їх доцільність молоді).

Питання про виникнення культурних норм є вирішальним для всієї концепції. Гайєк справедливо вважає "культурну еволюцію" багато в чому аналогічною еволюції біологічній, де в основі лежить відсів неконкурентоспроможних варіянтів. В обох випадках постає питання про те, звідки береться матеріял для відсіву. За Гайєком, він породжується внаслідок спонтанного процесу виникнення варіянтів. Інакше кажучи, варіянти виникають випадково, цілком аналогічно до випадкових мутацій у живих організмах. Однак зараз уже відомо, що й механізм біологічної еволюції не зводиться лише до спонтанного, випадкового породження нових

форм, з яких відбір залишає найбільш пристосовані у конкурентній боротьбі. Найважливішою складовою біологічної еволюції є самоорганізація [Кауфман, 1991]. Тим більше це справедливо й щодо культури.

Стосовно культури Гайєк формулює й таку тезу: "*Людський мозок є орган, здатний засвоювати, а не проектувати культуру*". Цілком правильно, що культура не проектується. Можна твердити й більше: спроби регламентації культури, наприклад, з боку держави чи партій, завжди гальмували її розвиток. Але побудована Гайєком дихотомія фальшива: не все, що не виникає за попередньо складеним планом, є таким, що припливає ззовні і має бути лише засвоєне. Є й інша можливість: воно може бути створене. Невже Гайєк не чув несподіваних гострих дотепів? Завжди сумно, коли дотеп виробляється в поті чола за заздалегідь складеним рецептом чи запозичується у когось. Ми знову повертаємося до проблеми виникнення нових структур, форм поведінки, ідей тощо. Гайєк визнає лише такий механізм: ці структури, форми, ідеї з'являються випадково і закріплюються за умови, що вони виявляться ефективними. При цьому їхня ефективність ніколи заздалегідь не передбачається. Він пише: "*Більшість кроків в еволюції культури було зроблено індивідами, які розривали з традиційними правилами і впроваджували у обіг нові форми поведінки. Вони робили це не тому, що розуміли переваги нового. Насправді нові форми закріплювалися лише у тому випадку, коли групи, що їх прийняли, мали успіх і росли, випереджуючи інші*".

Таким чином, маємо таку схему культурної еволюції за Гайєком. Припустімо, є дві групи людей. В одній з них хтось суто випадково натрапляє на якусь форму поведінки, яка виявляється сприятливою для виживання групи. В іншій групі хтось так само випадково натрапляє на іншу форму поведінки, яка виявляється шкідливою. Ні той, ні другий наслідків не передбачає. Шляхом імітації обидві форми поширюються кожна у своїй групі. У висліді перша група процвітає і розмножується, друга гине. Залишається перша група разом з засвоєною нею формою поведінки, яка і стає набутком культури.

Ця вкрай спрощена і наївна схема неправильна фактично. Витворення нового є значно більш складним процесом. Зокрема, передбачення істини або, як можна було б сказати точніше, — напередосягнення істини — є надзвичайно важливим його

елементом. Творчий процес породження нового не можна пояснити простим перебором варіянтів. Мимо того, що такий процес неефективний, оскільки він не забезпечує належної швидкости еволюції або темпу розв'язку задачі, відомо, що ефективно діючі кібернетичні системи здійснюють не простий, а в певному сенсі організований перебір, за якого цілі класи можливостей відкидаються одразу і набір можливостей радикально скорочується. Це пов'язане з синтетичним (поряд з аналітичним) характером когнітивних процесів, які відбуваються в мозку. Синтетичне сприйняття, осягнення спрацьовує і при розрізненні образів, і при формуванні нових понять, і при розв'язанні задач (наприклад, математичних), і в процесі прийняття рішень у складних ситуаціях. При цьому ми завжди стикаємося з виникненням упереджуючих ідей, тобто таких ідей, для яких ще немає раціональних підстав, хоча у їх творців вже виникло глибоке переконання в їх плідності. Вони ще не обґрунтовані, але їх корисність, що більше — вирішальна роля — вже стверджена, хоч повною мірою виявляється на пізніших етапах розв'язку проблеми і зрештою стає зрозумілою всім.

Напередосягнення — явище, добре відоме не лише науковцям, а й полководцям, керівникам великих колективів, організаторам. Визнано, що більшість великих фізичних теорій зароджувалися в головах їх творців, коли практично вся решта вчених на основі загальноприйнятих парадигм була готова заперечувати необхідність, можливість і розумність цих нових теорій. Коперник виступив з своїм вченням про рух планет ще тоді, коли стара система Птолемея була обґрунтована краще і давала точніші передбачення. Математик доводить теорему лише після того, як він переконається в її справедливості. І процедура доведення виступає у нього скорше як спосіб приведення нової теореми у логічний зв'язок з іншими твердженнями теорії, як спосіб включення її у системно організоване знання, аніж як механізм пошуку істини. Підкреслюю, що сказане справедливе не тільки стосовно науки, явище напередосягнення спостерігаємо в усіх сферах людської діяльности, де створюється щось принципово нове. Видається, що це явище знаходиться в суперечності з принципом причинности, оскільки прийом, метод, ідея породжуються до того, як виникають наслідки, що їх підкріплюють. Це вражає нас так само, як поведінка молекул води, які, осідаючи на холодному шклі, "знають", куди їм

треба сісти, аби створилася макроскопічна дивовижно правильна конфігурація сніжинки.

Нині добре відомо, що процес створення нового і є самоорганізацією. Загадковість явища самоорганізації не може, однак, бути підставою для того, щоб відкидати її як механізм породження нових форм буття. Вище вже говорилося, що потрібно для розуміння самоорганізації як універсального механізму розвитку нашого світу. Відкриті системи, здатні до самоорганізації, витворюють нові структури у відгук на зовнішні впливи, але внаслідок своєї внутрішньої потенції до їх породження, і притому не спонтанно, а стихійно.

Гайєк не розмежовує термінів *спонтанний* і *стихійний*, що важливо робити, обговорюючи культуру і самоорганізацію взагалі[17]. Стихійний процес не регламентований якимось заздалегідь розробленим планом. Стихійною є, наприклад, дія ринкового механізму. При цьому стихійність не тільки не виключає самоорганізації, а у складних системах передбачає її. Зокрема, ринковий механізм має ту важливу рису, що він не накинений згори, а витворюється у процесі самоорганізації внаслідок сприйняття інформаційних потоків. Називати його спонтанним неправильно. Бо спонтанними слід називати процеси, що не мають джерела [Свідзинський, 1993]. Прикладами є процеси дезорганізації, серед них давно відомі явища, зумовлені законом збільшення ентропії в замкнених системах.

Неправильно, як це вважає Гайєк, твердити, що культура зобов'язана своїм існуванням лише здатністю людини до неусвідомленої імітації. Мавпи надзвичайно схильні до імітації (не випадково вживаємо слово *мавпування*), але говорити про наявність у них культури було б невиправданим перебільшенням. Справедливо, що деякі люди, можливо, навіть більшість, найчастіше доволі пасивно засвоюють культурні норми, як правда і те, що багато хто лишається глухим до творів мистецтва, літератури, сприймає лише крихти наукових знань тощо. Але ж є й ті, хто всі ці речі творить. Крім того, мусимо визнати, що кожна нормальна людина завжди

[17] Зауважимо, що в цікавій статті В'ячеслава Рибакова "Мораль и право: день чудесный" (Звезда, 1997, №4) термін *стихійний* вживається цілком адекватно: "*мораль визріває с т и х і й н о, у страдницькій низці проб і помилок...*"; "*право ж — продукт свідомої конструкторської діяльности*".

зберігає і виявляє творчі здібності в тій чи іншій ділянці, хай часом і доволі вузькій, що ж до відсутности творчих задатків у дітей, то вона настільки рідко трапляється, що її завжди можна пояснити якоюсь патологією чи фатальними помилками виховання.

Зрозуміло також, що культура не зводиться лише до вироблення форм поведінки, доцільних з точки зору виживання. Людині властиві прагнення, які з цієї точки зору пояснити неможливо. Вона прагне до відбиття своїх відчуттів, ідей, уявлень про явища світу, про їх загальний взаємозв'язок і порядок у формах образотворчого, музичного мистецтва, вона творить легенди, міфи, розвиває релігійні уявлення. Взагалі кажучи, їй властиві ідеальні пориви, які не тільки не пов'язані з проблемою виживання, а часом навіть перешкоджають фізичному виживанню тих, кому вони притаманні. Людина може бути альтруїстичною, жертовною. Все це не може бути пояснене схемою Гайєка.

Гайєк цілком слушно зауважує, що між біологічною еволюцією і культурою є й принципова різниця: перша закріплюється і передається генетично, при цьому набуті ознаки не успадковуються, друга ж передається за допомогою не генетичного, а інформаційного механізму. Важлива обставина, яка цим визначається, полягає у тому, що в культурі виявляється можливою передача навичок, традицій — загалом інформації, — набутих під час життя індивіда. Це суттєво прискорює темп культурної еволюції порівняно з біологічною. Однак проблема набуття, витворення культурних здобутків так і лишається у Гайєка нерозв'язаною, бо, відкинувши механізм самоорганізації, він втратив явище "самопородження сенсу" (Гакен), яке є центральним для проблеми культури. Отже, в цьому принциповому пункті концепція Гайєка виявляється незадовільною.

З цим пов'язані деякі інші дефекти і навіть внутрішні суперечності. Наприклад, Гайєк пише: "*Ми повинні повністю відкинути концепцію, згідно з якою розвиток культури виявився можливим тому, що людина наділена розумом. Людину справді відрізняє здатність до імітації та передачі отриманих нею знань. Ймовірно, що з самого початку вона була наділена особливою здібністю навчатися тому, що слід, і навіть ще більшою мірою — чого не слід робити в тих чи інших обставинах*". Однак не лише імітація, а перш за все здібність до навчання у вельми широких і недосяжних для ніяких тварин формах є чи не найголовнішою ознакою людського розуму [Вінер,

1958]. Ця здібність "закладена у проект" структури мозку людини, закріплена генетично. Не виникає ніяких заперечень проти думки, висловленої Ернстом Гомбричем (його співчутливо цитує Гайєк): "*Нема такої речі, як незалежна від культури людська природа... наша центральна нервова система розвивається у тісному зв'язку з культурою... ми в цілому — свого роду недороблені тварини, які дороблюють себе за допомогою культури*". Тим не менш, передумова для розвитку культури мала бути сформована разом з специфічною, унікальною структурою людського мозку і, попри очевидний зворотний вплив культури на людину, беззаперечним фактом є те, що культура є витвором тільки людських спільнот і саме завдяки наявності у людини розуму.

Видається також, що потребує уточнення ще один аспект концепції Гайєка. Справа у тому, що він надто категорично визначає суть культури як системи обмежень, приборкання інстинктів. Навряд чи можна це твердити щодо будь-яких інстинктів. Хіба всі інстинкти завжди асоціяльні? Дослідницький інстинкт, інстинкти симпатії до собі подібних, навіть альтруїзму спостерігаються й у тварин. В людях вони не тільки не потребують приборкання, а й становлять сприятливий ґрунт для формування культури. Виникнення культури пов'язане з потребою в організації соціяльного буття людей, при цьому мають обмежуватися асоціяльні прояви інстинктів. Формування людини скорше за все визначається складною інтерференцією біологічного, соціяльного, духовного, в якій ці компоненти переплітаються. Мабуть, ця риса гайєківської концепції культури пов'язана з його надто скептичним ставленням до соціобіології, що, як кожна наукова течія, потребує критичного ставлення, але навряд чи може бути визнана заздалегідь неправильною[18].

---

[18] По закінченні цієї книги я познайомився з навчальним посібником "Вступ до політології" В.Скиби та інших (1998 р.). В ній згадується гайєківська концепція культури, яка уявляється авторам "переконливою". На додаток повідомляється: "*Основою природного добору є в и п а д о к . Не план, не проект, не заплановані кимось дії, а саме випадок. У ньому — серцевина природного відбору*". Далі цитується Френсіс Крік, який іншими словами твердить те саме. Думка авторів висловлена цілком чітко, але вже на початку 90-х років стало зрозуміло, що вона неправильна. Крім випадку, який відіграє певну, але не вирішальну ролю, еволюція скеровується с а м о о р г а н і з а ц і є ю . Застарілі уявлення про еволюцію як в природі, так і в культурі завадили Гайєку розвинути справді переконливу концепцію культури. Справа, однак, не

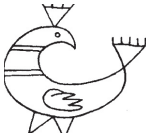

IV. КУЛЬТУРА ЯК ПРОЦЕС І ЯК ПОТЕНЦІЯЛ

Перейдімо тепер до деяких висновків з дефініції культури, наведеної у розділі II.

Перш за все зазначимо, що внаслідок переплетіння двох процесів самоорганізації — етногенезу, який відбувається в антропосфері, і культури, яка розгортається у духовній сфері, — ми не спостерігаємо культури як такої — це до певної міри метапоняття. Вочевидь наявні культури окремих етносів. Образно кажучи, потік культури розгалужується на струмки, що зливаються і розходяться, невпинно взаємодіють один з одним, але не втрачають своєї індивідуальности, цілісности, творять хоча і єдиний, але істотно неоднорідний культурний простір. Інакше кажучи, етнічна структурованість людства породжує відповідну структурованість культури і, навпаки, культурна цілісність етносів підтримує саме збереження етносів як культурних одиниць антропосфери. Втрата етносом своєї культури спричиняється до його розчинення в інших етносах.

Процеси етнокультурної самоорганізації — це явища, які є виявами найзагальніших тенденцій і закономірностей розвитку світу. Намагання протидіяти їм — безглуздя, точнісінько таке, як і спроби діяти всупереч законам природи. Визнання цього, як і усвідомлення того факту, що розмаїття етносів та їхніх культур збагачує людство і являє собою дорогоцінний дарунок творчих сил світу, на мій погляд, — єдино здорова теоретична основа для побудови гармонійних міжнаціональних відносин, творчого співробітництва між людьми різних етносів, їхнього взаємозбагачення.

Наша дефініція визначає культуру як процес. Але було б помилково думати, що вона не охоплює й артефактів культури. Справді, вже наголошувано на характерній рисі процесів само-

---

обмежується лише культурологією. З дарвінівською теорією еволюції пов'язаний також філософський прагматизм Джемса, Дьюї та Рорті, як постійно підкреслюють його автори. Шкода, що в загалом цікавій дискусії, яка розгорнулася навколо прагматизму під час візиту Рорті до Москви у 1995 році, аргументи синергетики не були використані. Привнесення ідеї самоорганізації, яка закладена в план світобудови і принципово вимагає відкритости світу, на мою думку, дає поважні аргументи проти філософського прагматизму.

організації, яка полягає в тому, що, починаючись в одній сфері буття, вони виходять за її межі, впливають на процеси в інших сферах. Розпочинаючись у ноосфері, культура глибоко впливає на всі аспекти людської діяльности, організує матеріяльне виробництво, стосунки людей між собою, а також людини з природою, власне, все її буття у світі. Тому культура є процес, який дістає своє завершення на якомусь етапі, "матеріялізуючись" у найрізноманітніших витворах — артефактах. Це речовинний матеріял, трансформований, структурований єдністю думки і праці людини. З другого боку, світ артефактів творить нову дійсність, яка є вихідною для наступних поколінь. Вони застають світ, змінений вже духовно і матеріяльно попередниками.

Навіть найбільш абстрактні устремління людської думки не залишаються у сфері чистого духу (власне, залишившись там, вони вмирають, щойно народившись), а уречевлюються, кодуючись у знакових системах, формах та барвах образотворчого мистецтва, закріплюються в усталених формах життя людей.

Загалом культура "матеріялізується" у фольклорі, ритуалах, у творах літератури і мистецтва, науки і філософії, у формах організації виробничої діяльности людей, способах виробництва (технологія) та його знаряддях (техніка), у формах організації і регламентації суспільного життя (політичні структури і установи, правничі норми та юридичні інституції), у релігійних віруваннях, догматах та установах, у формах побутової поведінки людини (традиції, звичаї, обряди), у структурах, що забезпечують комунікацію людей, обмін енергією та речовинами[19].

Звичайно, зв'язок між ноосферою і матеріяльною сферою буття двобічний. Культура в свою чергу одержує імпульси від при-

[19] Необхідність поєднання в понятті культури сукупности артефактів і духовного стану, який веде до творчости, добре відчував Володимир Янів. Він починає з визначення культури: *"Органічну цілісність об'єктивізованих від людини витворів, які залежать від її духовости, називаємо культурою"*, в якому наголошено передусім на артефактах, їх відділеності від творця. Але одразу дається натяк на їх джерело. А вже трохи нижче Янів твердить: *"Культура як об'єктивізація — унезалежнення і утривалення людської творчости вказує, що вона є явищем похідним, — вона є об'єктивізацією ч о г о с ь . І тому замість аналізувати як критерій поділу саму культуру, краще звернутися до того первіснішого, до того, що культуру зумовлює. А те «щось» лежить у площині духовного"* [Янів, 1993]. В моєму викладі це "щось" не відділене від поняття культури, а включене в нього як актуальний процес.

роди, а також від тих ланок діяльности людини, які пов'язані з виробництвом і задоволенням матеріяльних потреб. Мені видається, що ставити питання, яка сторона у цій тісній взаємодії є головною, наївно і неплідно.

Погляд на культуру як на жорстку, замкнену систему, нездатну до самостійного розвитку [Гумільов, 1990], повністю суперечить нашій концепції. Цей дивний погляд пов'язаний з тим, що, міркуючи про культуру, Л.Гумільов розумів її, як це часто роблять етнологи, лише як світ артефактів культури. Останні, звичайно, з часом руйнуються. Але таке бачення, яке ототожнює культуру з її продуктами, неправомірне. До того ж артефакти мають певний час життя, інколи доволі довгий. Аналогічним чином, здеформоване розуміння значення культурної спадщини є витоком тих тверджень Д.Ліхачова, про які вже говорилося. Насправді пам'ятки минулого, вся культурна спадщина є для нащадків насамперед "культурним потенціялом". Зрозуміло, що його значення колосальне, бо він здатний глибоко впливати на актуальні процеси, стимулювати їх. Врешті, без культурних надбань минулого доводилося б щоразу все починати спочатку.

Але культурний потенціял діє лише за певних умов. Вирішальна з них — існування живих творців, носіїв культури, загалом, людей, здатних сприйняти цей потенціял, зрозуміти сенс культури минулого, взяти від неї те, що потрібне нині. Якщо ж носіїв культури бракує (а це на території СССР було досягнене майже тотальним їхнім винищенням), культурний процес розривається, занепадає, а культурний потенціял минувшини залишається хай і величним, але все ж — монументом. Якщо ж трагедія сталася внаслідок внутрішніх причин, він стає німим докором звироднілим нащадкам великих предків.

Неперервність культури, постійна взаємодія творців актуального процесу з тим надбанням, яке відійшло в минуле, є дуже важливим чинником її розвитку. На жаль, культурний розрив між поколіннями може статися з багатьох причин різної природи. Терор — це, звичайно, крайній випадок. В наш час під гіпнотичним впливом бурхливого матеріяльного і технічного прогресу, який буквально заворожує молодь, вона просто втрачає інтерес до культури минулого, наприклад, не читає видатних книжок, не слухає глибоку музику великих класиків. Фактично культура минулого перестає для неї існувати, хоч відповідні артефакти зовсім не заги-

нули, вони просто перестали відігравати свою ролю як актуальний чинник життя. Що ж до молоді, то вона приречена наново вирішувати вічні проблеми життя, часом доволі невдало.

Слушно зауважує Григорій Грабович [Грабович, 1989], що "*суть культурного тексту — парадигматично літературного — факт, що він як жива цілісність (у протиставленні до потенційної схеми), попросту не існує поза рецепцією* [розрядка моя — А.С.], *поза актуальним спілкуванням з одиницею чи колективом*". Ця думка не тільки визначає місце культурного потенціялу минувшини в актуальній культурі, ролю її живих носіїв, а й вказує на характер труднощів, пов'язаних з відновленням зруйнованої культури.

Наголошуючи на тому, що культура є процес, наша концепція природним чином відображає злети і спади культури, які властиві кожному реальному процесові. Ця концепція якнайкраще узгоджується з тим поглядом, що в культурі все плинне, в ній немає і не може бути повної завершености, усталености; поряд з тяжінням до традиціоналізму культура водночас прагне до оновлення, до породження нових форм і структур. Навіть те, що здається цілком закінченим, як, скажімо, твори літератури і мистецтва, насправді "прочитується" наново кожним новим поколінням. І ця вічно рухлива динамічна картина аж ніяк не виключає важливої ролі традицій, духовної спадкоємности, творчих зв'язків між поколіннями. Навпаки, неперервність процесу є передумовою його ефективности.

Важливою особливістю ноосфери є те, що вона знаходиться у стані постійної зміни. У певному сенсі її можна розглядати як систему із змінною у часі кількістю елементів. Справді, поява нових ідей, як і випадіння з обігу старих, спричиняється до того, що система самоорганізованих зв'язків і структур весь час оновлюється, можна навіть сказати, що внаслідок появи кожної нової культурної ідеї чи події ця система встановлюється в новій формі. Інакше кажучи, в ноосфері постійно відбувається реструктуризація, утворення нових форм, актуалізація чи занепад старих. Саме тому в культурі все плинне, між окремими її гілками відбувається взаємодія, "діялог культур", на чому добре наголосив Володимир Біблер [Біблер, 1989]. Маю на увазі не лише взаємодію національних культур, але — значно загальніше — будь-які форми зіткнення, перегуку, взаємовпливу ідей, культурних напрямків, течій у просторі і часі. Далеко не завжди цей процес призводить до та-

ких змін, які можна було б пов'язати з ідеєю прогресу, хоча в деяких сферах, наприклад, в науці, таке поняття є доречним. Що ж до витворів мистецтва, то навряд чи якийсь їхній хронологічний ряд міг би бути однозначно витлумачений за допомогою категорії прогресу. Ці особливості розвитку культури були помічені давно і обговорювалися неодноразово. Тому не буду на них зупинятися більше. Зазначу лише, що вони цілком природно вписуються у подану вище концепцію культури як феномену самоорганізації, в якому множинність форм є питомою рисою.

Будь-яка складна система, здатна до адаптації, тобто до зміни своєї поведінки під впливом зовнішніх змін, так щоб стабілізувати важливі параметри поблизу їхніх оптимальних значень, використовує для цього механізми зворотних зв'язків. Власне, стабілізація досягається за допомогою негативного зворотного зв'язку, за якого наслідок, породжений причиною, послаблює дію цієї причини. Навпаки, відхилення від стабільности, потрібне для пошуку принципово нових станів, здійснюється позитивним зворотним зв'язком, за якого наслідок підсилює причину, яка його породжує. Нічим не обмежена дія позитивного зворотного зв'язку веде до катастрофи внаслідок повної втрати стабільности. Але й нічим не компенсована дія негативного зворотного зв'язку небажана, оскільки веде до стагнації. Тому у складних системах високої ефективности діють ланцюжки зворотних зв'язків обох типів. Що відповідає цим механізмам у культурі?

Культура, якщо розглядати її з погляду функціональности, має вирішити два головні завдання. Перше — забезпечення внутрішньої стабільности людства та різних його спільнот, обмеження тенденцій, які ведуть до розпаду соціяльних структур. Використовуючи термін, популярний у кібернетиків, можемо сказати, що першою функцією культури є підтримання гомеостазу [Вінер, 1961]. Однак лише ця функція не може вичерпувати всього призначення культури. Людство — відкрита система, воно є частиною Всесвіту, який перебуває у динаміці, відповідно й культура має зв'язок з глобальними процесами самоорганізації світу, з Центральним Порядком, за виразом Гайзенберґа [Гайзенберґ, 1989], або з Космосом у розумінні греків. Тим-то культура і не може бути чимось застиглим, і хоч ми зараз не розуміємо ще телеологічно глобальні процеси чи тенденції культурного розвитку, їх певною мірою завжди відчували геніяльні творці культури. Не лише геме-

остаз, потрібний, та сам собою нудний, становить функцію культури. Прагнення до змін, стрибки у невідоме — ось друга функція культури, яка суперечить першій, і тільки в одвічній боротьбі обох тенденцій народжується та складна і наперед недетермінована картина культурного розвитку, свідками якої ми є[20].

Зрозуміло, неґативні та позитивні зворотні зв'язки реалізуються через діяльність людей. Відповідно виявляємо два полярні типи: консервативний та революційний (останнє поняття вживаю не у звичному сенсі — насильницький, — йдеться про революціонерів духу, таких, як Коперник). Люди другого типу трапляються дуже рідко (якби їх було надто багато, життя, мабуть, стало б нестерпним), тим вища їхня цінність. Вони вміють мислити і творити в науці, мистецтві, техніці, інших сферах не тільки нестандартно, а й єретично. Вони скасовують канони, руйнують звичні уявлення, спростовують загальновизнані погляди. Вони незручні для багатьох, особливо для тих, хто при владі. Народ усвідомлює їх значення здебільшого після їхньої смерти. Їхня доля переважно трагічна з погляду зовнішніх обставин життя, але, що головніше, — вона завжди трагічна внутрішньо. Бо руйнація старого, необхідна для творення нового, прирікає творців на незахищеність, адже масив уже створеної і засвоєної культури, що гармонізує, робить затишним буття людей, для них уже не є підтримкою. Якщо до цього додати величезне духовне напруження, якого вимагає творчість, їхню самотність і невизнаність, то подвижництво великих творців культури видається чимось неможливим, майже дивом. Але ними керує загадкове "*усвідомлення власної правоти*" (О.Мандельштам), про що з геніяльною точністю сказав Тарас Шевченко: "*Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою*". Це усвідомлення не може не випливати з могутнього джерела — Центрального Порядку, зв'язок з яким у хвилини натхнення відкривається творцям культури.

Вище було сказано про два типи людей з огляду на ролю, яку вони відіграють у культурі. Але існує ще й третій тип. Щоб зрозуміти його місце, потрібні деякі попередні зауваження.

Процесам самоорганізації, які збагачують структури світу, підвищують упорядкованість, протистоять процеси розпаду структур, зростання хаосу, збіднення можливих варіянтів поведінки.

---

[20] Пор.: "*Культура творить одночасно і опору, і протидію, традицію і [її] заперечення*" [Бродель, 1992].

Між обома типами процесів існує докорінна якісна різниця. Перші вимагають напруги, зусиль. Процеси другого типу мають спонтанний характер, тобто відбуваються самі собою, не потребуючи ніяких зусиль, не мають ніякого джерела.

Класичний елементарний приклад. Коли ми впорядковуємо на полиці книжки за якоюсь ознакою, скажімо, за абеткою, це вимагає певного вольового напруження і — хай нескладної — розумової діяльности. Якщо, користуючись книгами, ставитимемо їх на полицю на перше-ліпше місце, то кінець кінцем помітимо, що вихідний порядок порушився сам собою, хоч ми не докладали до встановлення безладдя ніяких спеціяльних зусиль. Вказана особливість процесів дезорганізації є ключем для розуміння проблеми зла, носіїв зла — третього типу людей з погляду їхньої ролі в культурі.

Як уже давно зрозуміли філософи, проблема зла тісно пов'язана з проблемою свободи. Тому звернімо увагу на важливу особливість процесів самоорганізації, яка стосується понять свободи і необхідности (детермінованости).

Як відомо, розуміння механіки, яке склалося на початку XIX ст., привело до переконаности (її найяскравіше сформулював Лаплас[21]) у повній детермінованості явищ природи. Ця переконаність зазнала краху у XX ст. після створення квантової механіки. Але воістину вражаючим стало відкриття того, що завдяки біфуркаціям лапласівський детермінізм не працює навіть у колі явищ, підпорядкованих класичній механіці. Уявний класичний світ, де біфуркації не відбувалися б, був би жорстко детермінованим, а власне, не міг би й існувати, бо не був би створений: народження Всесвіту сталося саме внаслідок біфуркації. Але якщо його собі все ж таки уявити, то легко зрозуміти, що в такому світі не було б ані добра, ані зла. Ці категорії втратили б сенс, оскільки не було б свободи, а отже, й відповідальности за вчинки. В реальному світі завдяки біфуркації виникає проблема вибору, а наявність вибору є передумовою свободи. Докладніше про це — в спеціяльному розділі про свободу.

---

[21] "*Розум, якому були б відомі для якого-небудь даного моменту всі сили, що одухотворюють природу, і відносне положення всіх її складових частин, якщо б до того він виявився досить обширним, аби підкорити ці дані аналізу, обійняв би у єдиній формулі рух найбільших тіл Всесвіту поряд з рухами найлегших атомів: не залишалось би нічого, що було б для нього недостовірним, і майбутнє, так само як і минуле, відкрилось би його погляду*" [Лаплас, 1908].

Якщо ми розглядаємо самоорганізацію у порівняно простих системах, вибір реалізується внаслідок випадкових зовнішніх впливів, хоча б і дуже слабких. У системах, які мають пам'ять, а також у певний спосіб запрограмовану мету, вибір відбувається складніше: крім випадковости, його тою чи іншою мірою визначають дані попереднього досвіду та інтереси досягнення мети.

У найскладніших системах, таких як організм, тим більше — сукупність людей, гранично — людство, більша чи менша свобода вибору наявна у будь-який момент, тому історія людства визначається і випадком, і закономірністю (зараз погано пізнаною), і до певної міри вільним вибором на основі так чи інакше усвідомленої мети і кращого чи гіршого розуміння обставин та підстав для вибору.

Принципово, що свобода, у світлі даних сучасної науки, не є лише інтуїтивно усвідомленою категорією буття з розмитою сферою застосовности, свободу тепер розуміємо як категорію об'єктивно наявну, закладену в самий фундамент світобудови, передумову самоорганізації. І якщо у лапласівські часи свобода була парадоксом, інтуїтивне її відчуття суперечило тодішнім науковим уявленням про світ, то нині такого парадокса не існує. Втім, у будь-які часи абсолютна більшість людей ігнорувала теоретичні парадокси, якщо взагалі усвідомлювала їх, коли проблема вибору поставала як нагальна життєва необхідність. У такій ситуації для соціяльної істоти, якою є людина, потрібне якесь надійніше і тривкіше підґрунтя для думки і дії, аніж хаос її бажань, прагнень, які до того ж повсякчасно вступали і вступають у суперечність із бажаннями і прагненнями інших. Без такого підґрунтя існування людей перетворилося б на хаотичну війну всіх проти всіх, оскільки система табу руйнується тим ефективніше, чим вище розвивається здатність до абстрактного мислення.

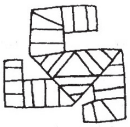

V. КУЛЬТУРА ЛЮДСТВА І КУЛЬТУРА ІНДИВІДА

Едварду Сепіру належить твердження: "*Існує стільки ж культур, скільки індивідів у населенні*" (цитую за [Толстой, 1995]). Твердження оманливо просте. Адже згідно з концепцією культури, викладеною в попередніх розділах, культура — колективний ефект, феномен самоорганізації ноосфери усього людства. Ноосфера і культура в ній — це новий специфічний шар світового буття. Ноосфера формується внаслідок сукупної інтелектуальної взаємодії всіх людей і не складається адитивно з інтелектів окремих осіб, та й сам інтелект окремої людини розвивається лише на ґрунті культури. Формуючи ноосферу, кожна людина зазнає зворотного впливу ноосфери на свій інтелект. Інакше кажучи, люди формують те, що, в свою чергу, формує всіх нас. Це класичний приклад нелінійної залежности. Поняття культури індивіда, що входить у життя, не тільки не може бути первинним щодо культури людства, а навпаки, потребує осмислення як свого роду проекція культури людства на свідомість одиниці. Зрозуміло, що вжите тут слово *проекція* — не більше, як метафора, механізм цього "проектування" складний і залежить від самого індивіда, від його спроможности сприйняти культуру. Мабуть, сказане Сепіром означає лише те, що таких проекцій культури на індивіда стільки ж, скільки самих індивідів.

Дещо розмито, в стилі, характерному для символістичного мислення, ставив цю проблему Андрій Бєлий (Бугайов): "*Культура є стиль життя, і в цьому стилі вона є творчість самого життя, але не несвідома, а — усвідомлена; культура визначається ростом людської самосвідомости; вона індивідуальна і універсальна водночас; вона припускає перетин індивіда та універса; перетин цей є наше Я, єдина дана нам інтуїція; культура завжди є культурою якогось Я*" [Бєлий, 1990].

У цьому розділі розгляну деякі аспекти складної проблеми "культура людства — культура індивіда".

Обговорюючи проблему сприйняття індивідом культури соціюму, маємо брати до уваги той фундаментальний факт, що кожний індивід приходить у соціюм з його культурою як у даність. З моменту свого народження, а власне, і раніше, він підлягає потуж-

ному впливові цілком певної культури, в лоні якої йому випала доля народитися[22]. Але, хоч і сформований цим оточенням, чи не кожний індивід у певні періоди свого життя гостро відчуває заданість основних життєвих обставин, визначених соціяльними відносинами та культурними нормами, і слабкість своїх сил для внесення в життя тих змін, які йому видаються бажаними. Він часто відчуває жорсткість соціокультурних настанов як брак особистої свободи[23]. Однак відпадіння індивіда від культури спричиняється до втрати ним життєвих орієнтирів, створює душевний дискомфорт, заважає йому знайти своє місце в соціюмі, надати вищий сенс життєвим завданням.

Тут справді є проблема, оскільки, як вже зазначалося, функція культури полягає у об'єднанні людей у достатньо стійкий самоорганізований соціюм, її завданням є налагодження спільного існування людей, взаємоузгодження їх діяльности, а це не може не накладати більших чи менших обмежень на їх поведінку. З другого боку, надмірно жорстка регламентація поведінки окремого індивіда була б фатальною для вирішення другої проблеми, яка стоїть перед людством: забезпечення його поступу. Останній був би неможливим без вироблення нових типів поведінки, без вільного пошуку і творення нових форм співжиття людей. У цьому двоєдиному завданні, що його повинна розв'язати культура, мають бути поєднані і збалансовані між собою обидві протилежні тенденції. Зазначена обставина зумовлює складність стосунків між індивідом і спільнотою, унеможливлює універсальний розв'язок проблеми, придатний для всіх часів, з огляду на суттєву нестаціонарність умов, в яких перебуває людство. Йтися може, очевидно, лише про знайдення оптимального розв'язку, який сам є змінним у часі.

Варто наголосити, що методи, за допомогою яких має здійснюватися вплив соціюму на індивід, відіграють принципову роль і при неадекватному їх виборі можуть виявитися не тільки неефек-

---

[22] Ґрунтовний аналіз механізмів формування людини соціокультурними впливами проведений в книзі [Бергер, Лукман, 1995].

[23] Заданість "культурного оточення" для кожного покоління виразно відзначає Річард Нібур: "*Культура є «вторинне штучне довкілля», яке людина накладає на первинну природу*". "*Культура — це суспільний набуток, який індивіди отримують і передають далі*" [Нібур, 1996]. Зауважу принагідно, що в культурологічній концепції цього автора наголошується: "*Культура є людське д о с я г н е н н я* <...> *Вона скерована на д о б р о для людини*".

тивними, а й такими, що ведуть до протилежних наслідків. Ідеал полягав би у виробленні таких форм впливу, за яких індивід вільно, за власним переконанням намагався б дотримуватися певної міри самообмеження, яка була б розумною з точки зору завдань, що виникають перед соціюмом як цілісністю і вимагають від індивіда необхідної самопожертви.

Панує загалом слушна думка, що розвиток людства веде до збільшення свободи індивіда, хоча дуже часто відповідні досягнення виявлялися значною мірою ілюзорними.

Характер впливу соціюму на індивіда був в різні часи різним. Культура первісного суспільства мисливського типу з притаманним їй анімізмом накидала індивіду погляд на світ як цілісність, кожний елемент якої пов'язаний з усіма іншими і з даним індивідом зокрема. У такій світоглядній системі був розроблений докладний набір інструкцій типу заборон і приписів, які визначали б поведінку кожної людини в тих чи інших обставинах в залежності від її статі, віку, вмінь. Розрахунок був на те, що певний ритуал здатен схилити сили природи до сприяння якійсь конкретній людській дії. Хоча первісні соціюми були однорідніші за родом діяльности порівняно з соціюмами пізніших часів, структурування їх мало більш жорсткий характер, перехід між соціяльними групами та рольовими функціями не міг бути вільним і був обставлений спеціяльними сакральними дійствами. Зауважимо, що належність до тої чи іншої групи в межах єдиного соціюму визначалася головним чином характером і змістом знання, на яке мав право індивід. Відомо, що значна частина інформації про світобудову мала сакральний характер і була дозована в залежності від статусу члена соціюму. Показово, що у деяких первісних народів існували навіть окремі жіночі та чоловічі мови, з яких перша була менш сакралізованою і тому виступала засобом спілкування між усіма членами спільноти. Інновації у такому суспільстві виправдовувалися не стільки їх корисністю, скільки апеляцією до авторитету вищих сил: предків, тотемних тварин, богів. Поганський світогляд, що панував на цій стадії, включав уявлення про жорстко детермінований світовий механізм, невблаганному фатуму підкорялися не лише люди, а навіть боги.

Традиційне суспільство землеробської доби нам відомо краще, оскільки елементи його культури та соціяльної організації зберігалися у европейських народів донедавна, а деякі релікти (прикмети,

забобони тощо) тяжіють над свідомістю людей і до сьогоднішнього дня. Воно також обмежувало свободу індивіда в залежності від його соціяльного положення; ритм і характер діяльности основної маси населення визначався відповідними природними ритмами, і сам час уявлявся циклічним. Загалом притаманний традиційному суспільству світоглядний консерватизм робив його не вельми сприйнятливим до інновацій.

Тому процес розвитку самих уявлень про свободу і усвідомлення потреби в свободі набув більшої інтенсивности у зв'язку з розвитком міст, що притягали людей, для яких свобода і правові ґарантії її втілення були життєвою необхідністю. Невипадково перші паростки демократії знаходимо на теренах давньої Греції, в її вільних полісах. Втім, права вільного громадянина зводилися в них до його участи у форумах при обговоренні загальнодержавних справ та у голосуванні. Права особи в сучасному розумінні в античному світі не визнавалися, зокрема, право на вільне мислення і слово, що найпереконливіше засвідчив суд над Сократом. Платон в своїх теоретичних міркуваннях накреслив схему тоталітарної держави [Поппер, 1994б], а республіканський устрій у Римі поступово замінила тиранія.

Вирішальне значення в утвердженні ідеалу свободи в Європі мало християнство.

Проблема людини, і то не лише людини як узагальненого представника людства, а й окремого індивіда, його місця в людській спільноті, у Космосі, завжди була і залишається центральною в культурі. Кожна велика культура додавала щось нове до розуміння цієї проблеми. Однак лише християнська культура піднесла кожну людську особистість на висоту, яку не могла навіть уявити жодна з інших культур. Християнство проголосило людину істотою, створеною за образом і подобою Бога, ствердило абсолютну цінність кожної людської душі, відкрило шлях до каяття і помилування для кожної, навіть злочинної особи. Воно наділило людину свободою, покликало до співтворчости з Богом. Але головною ідеєю християнства стало вчення про безмежну любов Бога до людини, проявом якої стала жертва Христа, принесена заради спасіння людства і кожної людини зокрема. Подібного елементу не знала жодна з світових релігій.

Однак реалізація високих ідеалів християнства не проходила гладко. Сама Церква дала чимало прикладів догматизму, фанатиз-

му, нетерпимости до вільної думки і переслідувань за її публічне виявлення. Втім, фанатизм безбожників згодом далеко перевищив церковний.

Реформація була протестом особистості, яка прагнула утвердження своїх прав у питаннях віри, зокрема можливости безпосереднього, особистого контакту з Богом. Разом з тим, протестантизм не лише призвів до повнішого втілення у життя ідеалу свободи совісти, а й стимулював розвиток духу вільного підприємництва, формував культ праці і трудову етику [Вебер, 1994]. Стислий і чіткий виклад розвитку правових норм в европейській культурі знаходимо в праці Євгена Тарновського "Чотири свободи", опублікованої в Росії 1907 р. [Тарновський, 1995].

Максималізм християнства підносить людину дуже високо, але й ставить перед нею дуже великі вимоги. Падіння з такої запаморочливої висоти видається жахливим. Потрібно мати велику Віру, Надію та Любов, аби така максималістська релігія була сприйнята людиною. Розумом осягти її важко. Християнська істина проста для будь-якої людини безпосередніх і щирих почуттів, але як істина філософська вона надто нетривіяльна, витончена, і для осягнення чистим інтелектом вимагає великих розумових здібностей[24]. Вона, як висловлюються в наш час, "не для середніх розумів", і в цьому словесному штампі захований страшний зміст. Саме пересічні особистості — пересічні інтелектуально і духовно — зробили все, щоб проста і прийнятна для нелукавої душі істина була розхитана фарисейським напівзнайством, розмінена на безліч маленьких спокусливих псевдоправд, як, наприклад, концепції "розумного егоїзму", "чесности з собою", "класової моральности" тощо.

Позитивний вплив християнства на европейське життя очевидний. Без цього впливу не можна собі й уявити розвитку сучасних держав-націй з їхніми ідеалами свободи особи, законности

[24] Прикладом зовсім непростих релігійно-філософських текстів є праці сучасного богослова Кураєва, присвячені критиці пантеїзму та філософських вчень Блаватської, Реріхів та інших з позицій православного християнства [Кураєв, 1996, 1997]. В них автор за допомогою витончених аргументів, вигострених в богословських дискусіях впродовж двох тисячоліть, ґрунтуючись на вищих досягненнях православної християнської філософії (В.Соловйов, Є.Трубецькой, С.Франк та ін.), показує повну філософську неспроможність названих теософічних вчень, як і пантеїзму загалом. Студіюючи їх, підготовлений читач зможе належно оцінити всю нетривіяльність побудов ортодоксальної християнської релігії.

та правопорядку, гарантованих для кожного індивіда. Вищим досягненням в утвердженні цих ідеалів є Загальна Декларація прав людини, однак трансформація християнської моральности, з усією притаманною їй безмежністю і безоглядністю, в шляхетні, але унормовані принципи законности, стала торжеством скорше цивілізації, аніж культури (див. розділ "Культура і цивілізація").

Християнство кардинально змінило уявлення про людську особистість і її зв'язок з соціюмом. Однак з часом ці уявлення також зазнали трансформації.

В християнській культурі обов'язок індивіда перед Богом посідає місце, вище за обов'язок перед соціюмом, перед ближнім, хоча служіння ближньому також стає формою виконання обов'язку перед Богом. У процесі поступового переходу від культури до цивілізації обов'язок перед Богом якось непомітно випаровується, служіння ближньому трансформується у сумлінне виконання цивільних обов'язків і використання цивільних прав. На кінцевому етапі, який зараз майже реалізований в протестантських країнах Европи, центр ваги для індивіда зсувається на використання прав і здобуття на їх основі матеріяльної вигоди. Моральність вже не спирається на божественні першооснови, а замикається на кодекс законів.

Такі суспільства знаходяться в загрозливому стані. В недалекому минулому деякі з них зазнали провалу в прірву тоталітаризму. Було покінчено не лише з мораллю, а й з законністю. Індивід став ґвинтиком системи, об'єктом свавільних маніпуляцій в руках організованих злочинців. Історія припинила свій плин, на щастя, не всезагально, а лише в межах тоталітарних держав і лише на скінченний час — час їх загнивання і краху.

Хоч життєздатність сучасного, в основному атеїстичного, західного суспільства ринкової економіки з її поки що високим марнотратством викликає сумніви, життєва практика показала, що вільні, демократичні країни, в яких свобода індивіда ґарантована законом, отримали суттєву перевагу над тоталітарними, зокрема вийшли переможцями у гарячих і холодних війнах. Воля народів до свободи привела в XX столітті до краху колоніяльного ладу і розпаду всіх світових імперій. Ці події сприяли збільшенню не лише свободи націй як цілісностей, а й зростанню свободи окремої особи в нації.

Отже, попри те, що ми не знаємо достеменно, який запас життєстійкости мають сучасні цивілізовані суспільства, ми знаємо на-

певне, що він значно вищий, аніж для тоталітарних. Справа, однак, не просто в тривалостях існування, а в тому, що перші володіють значно вищими внутрішніми можливостями для пристосування до обставин, що змінюються, тоді як другі мають лише вельми обмежені спроможності. Запровадження тоталітарної системи неминуче веде до катастрофи, причому за достатньо короткий історичний час.

Незважаючи на те, що перемога вільного світу над тоталітарними державами є величезним позитивним результатом, який здобуло людство у бурхливому XX столітті, вона не повинна відвертати нашу увагу від внутрішніх проблем, які притаманні суспільствам ліберальним і демократичним. З точки зору синергетики, кожна складна система неминуче зазнає внутрішніх криз, які можуть привести її до катастрофи [Олемской, Кисельов, 1998]. В наступних розділах торкнуся цієї теми.

Зараз повернімося до інших аспектів розвитку європейської цивілізації.

Другим визначальним чинником європейського розвитку, який вступив у дію значно пізніше християнства, став розвиток науки. Він набув неперервного характеру з часу європейського Відродження. Однак наука і релігія через епістемологічні непорозуміння часом вступали у конфлікт, що поширювало фальшиве переконання у несумісності науки і релігії. Нині наука, зокрема синергетика, роз'яснила, як можуть стохастизуватися детерміністичні закони і завдяки чому виникає і можливість, і потреба вільного вибору та вольового акту. Інакше кажучи, сьогоднішня наука не лише не знаходиться в суперечності з засадами християнства, а підтверджує їх іншим шляхом. Однак ціла історична смуга поверхового розуміння сутности науки не минулася безслідно: відповідні покоління були виховані на хибних ідеях і лише зараз створюються наукові підстави для більш досконалого розуміння. Проблема взаємовідношення між релігією і природознавством буде докладніше розглядатися нижче. Як там не було, складні і часом суперечливі релігійні, філософські і політичні рухи зрештою привели до чіткого визнання особистої свободи людини як найвищої цінности.

Однак фактично реалізований ідеал свободи людини і досі сильно різниться від декларованого навіть у тих суспільствах, де принцип свободи особи став визначальною рисою світогляду, а забезпечення прав людини знайшло конституційне втілення.

Характеризуючи з цієї точки зору сучасне американське суспільство, Макс Лернер пише: "*Виглядає, що індивід володіє граничною свободою вибору... Така міра свободи вибору підказує багатьом спостерігачам висновок про те, що американці — одне з найтолерантніших суспільств. Однак під оманливою видимістю безмірної свободи приховується маленька пастка. Від народження до смерти особа відчуває тиск, який впресовує її у форму під назвою «чого від тебе чекають». Задачі-максимум і задачі-мінімум — досягти успіху, отримати гарне місце, діяти, а не спати — вбиваються в людину з дитинства. Такому суспільству бракує толерантности щодо маргінальної людини*" [Лернер, 1992]. Це означає, що люди оригінальні, нестандартні, неконформісти далеко не завжди знаходять розуміння в американському суспільстві. Тим часом ставлення до так званих маргінальних людей є надзвичайно важливим показником життєстійкости суспільства.

Видається, що такі явища пов'язані з проблемою, яку непросто розв'язати практично попри існування Декларації прав людини і докладно розроблених законів. Труднощі випливають з парадоксу свободи: зняття обмежень на свободу індивіда веде до обмеження ним свободи інших. Те, що не вдається відрегулювати правовими засобами, починає регулюватися тиском суспільної думки. Однак вододіл між соціяльною поведінкою, яку визнають нормальною, і тою, яку сприймають як аномальну, є доволі розмитим. Якщо вживання наркотиків, торгівля ними засуджується чи переслідується законодавчо, то куріння тютюну та його продаж стає об'єктом лише медичної контрпропаганди чи недовготривалих рішень. Погляди на цю проблему виявляються у різних людей дуже різними. Дехто сприймає обмеження на куріння як замах на свободу людини, хоча при цьому ігнорується той факт, що курці завдають відчутну шкоду тим, хто не курить. Аналогічна непевність існує щодо алкоголізму, гомосексуалізму та їм подібних явищ. Порізному в різних суспільствах, але, як правило, інтуїтивно, визначається межа, за якої екстравагантність поведінки стає соціяльно неприйнятною. Звичайно, надмірна суворість культурних приписів може перешкоджати самореалізації маргінальних осіб; поза тим деякі з них можуть бути носіями неординарних ідей, що їх цінність ще не усвідомлюється суспільством. Разом з тим скидається на те, що сучасна европейська цивілізація потерпає внаслідок надмірної толерантности. Під прапором змагань за свободу людини були

послаблені культурні обмеження на деякі типи асоціяльної поведінки людей чи, точніше, поведінки, яка попередніми поколіннями визнавалася асоціяльною. Це стало чинником, який призвів до зросту байдужости у взаєминах людей, до розбиття суспільства на групи, надто відокремлені одна від одної. Чи означає той факт, що норми поведінки, які не схвалювалися попередніми поколіннями, але стали прийнятними для наступних, зміну духовної сутности людини? Чи думка старших людей про втрату молодшими культурних орієнтирів є слушною і те, що спостерігається в житті, правильніше тлумачити не як збільшення свободи, а як розмивання культурних норм і торжество вседозволености? Спостереження за життєвою дійсністю часто переконує, що саме моделі з нижчим культурним компонентом стають більш атрактивними. Для того щоб зробити розмову про сенс таких явищ менш залежною від суб'єктивних упереджень, слід вдатися до об'єктивних критеріїв, скажімо, оцінювати зсуви норм індивідуальної поведінки під кутом зору стійкости людських спільнот. Фактично ми стаємо при цьому на шлях побудови метакультурних критеріїв. Їх ланцюжок не може десь обірватися, а протягається до нескінченности. Це ще раз демонструє необхідність звернення до Абсолюту.

Важливою суб'єктивною причиною браку свободи індивіда стає його добровільна відмова від неї через сприйняття багатьма людьми, а часом і народами, необхідности вибору як надто обтяжливого обов'язку. Ця тенденція людини — перекласти вибір і відповідальність за нього на когось іншого: сильну особистість, вождя, державу — завжди живила авторитаризм і тоталітаризм.

Кожне людське суспільство має розв'язати проблеми, пов'язані з самовідтворенням (репродукцією). Як зазначив Малиновський, "*задоволення органічних чи базових потреб людини і раси є мінімальною умовою існування кожної культури. Проблеми, які ставлять потреби харчування, репродукції та гігієни людини, мають бути розв'язані. Вони розв'язуються завдяки конструюванню нового — вторинного, чи штучного середовища. Це середовище <..> має постійно відтворюватися, підтримуватися і управлятися*" [Малиновський, 1944]. Поряд з цим існує складніша проблема — творчого оновлення життя, яка переростає рамки мінімальних вимог. Творчість захоплююча, відтворення часто одноманітне і нудне. Переважна більшість людей приречена в основному на відтворення, власне, повністю уникнути цієї діяльности не може ніхто.

В традиційному землеробському суспільстві відтворення вписано у циклічний час, його перебіг визначається зміною пір року, природними ритмами, а співучасть у щорічному відновлені творчих сил землі викликає радість, через що цей вид репродуктивної діяльности не видається обтяжливим більшості хліборобів. До того ж сільське господарство вимагає від людини доволі широких вмінь, нерутинних навичок, непростих рішень, пов'язаних з мінливістю умов трудової діяльности.

Відрив від природи жителів міста і поширення розподілу праці між людьми, звуження спеціялізації призводить до значного зростання одноманітности та стандартизації як праці, так і самого буття, про що Альбер Камю пише так: "*Вставання, дорога на роботу, чотири години в конторі чи на фабриці, обід, вулиця, чотири години роботи, сон, понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, — той самий ритм без передиху*" (цитую за [Петров, 1991]). Така монотонність, одноманітна повторюваність буднів часто спричиняється до гострого відчуття безглуздости життя і, очевидно, збіднює індивіда духовно, ізолює його від культури соціюму.

Ті, хто відчуває в собі творчі сили, сприймають рутинність відтворення як виклик і прагнуть до творчости. Їхня праця, як правило, соціяльно погано забезпечена, потребує граничної напруги сил, неохоче підтримується морально та матеріяльно тими, хто одноманітність життя сприймає як норму. Але саме бунтарі, творці вносять левову частку в оновлення життя і, реалізуючи свою нестримну жадобу до творчости, сприяють поступу людства, зокрема звільняють його від важких елементів репродукції. Такі люди потенційно відкриті до значно ширших культурних впливів, аніж ті, хто заздалегідь обмежив себе певним фрагментом, виокремленим з величезного масиву культури.

Існує, однак, інша категорія бунтарів — деструктивного типу, які, протестуючи проти діяльности, пов'язаної з відтворенням, не здатні до творчости. Їхня настанова антитрудова і антикультурна. Вони легко сприймають нерозумну чи демагогічну критику трудавідтворення. М.Петров у своїй книзі "Мистецтво і наука" викладає погляди Маркса на характер труда-репродукції: "*Маркс всіляко підкреслює рабську природу репродукції... Для Маркса труд залишається трудом — рабством, звірством, потворністю і «старою мерзотою», яку не оспівувати і ошляхетнювати, а знищувати треба. Знищувати методом скорочення робочого дня*" [Петров, 1995] (відповідні цитати

з Маркса тут не наводжу, відсилаючи до книги Петрова, де вони вміщені). Зауважу, що Петров як переконаний атеїст і марксист (хоч і не вповні ортодоксальний) не бачить виходу з ситуації в "рамках матеріялістичного розуміння історії", якому він присягнув на вірність. Петров цілком розуміє складні соціяльні проблеми, які виникають у суспільстві внаслідок скорочення робочого дня. Дуже повчально прослідкувати за ходом його розумувань, які приводять цього атеїста навіть до визнання того, що з поширенням безвір'я була втрачена "*функція духовної і моральної орієнтації*", яку забезпечувала релігія. Його точка зору полягає у тому, що "*бог і піп пішли з голови людей не за скороченням штатів, не за відсутністю справ, — справ якраз дуже багато, — а за службовою невідповідністю, через нездатність упоратися з завданнями, на які вони не були розраховані. І питання про претендентів на вакантне місце в голові — питання зовсім не пусте*". Однак ніяких конструктивних ідей Петров висунути не зміг, завершивши свою книгу вельми розпливчастим визнанням про те, що "йому видається", ніби "*сьогодні нам дуже потрібна «людська міфологія»*". Тупець, до якого прийшов цей послідовний атеїст, цілком закономірний. Слушно рецензент його книги, більш ортодоксальний філософ-марксист Евальд Ільєнков, в'їдливо зауважує на маргінесі: "*От-от, крутився, крутився, а до Христа знову прийшов. Нащо було так довго крутитися, щоб у висліді повернутися на 360 градусів?*". Заради справедливости слід зауважити, що до Христа, звичайно, Петров не прийшов, залишившись у глухому куті, що й спричинило духовний крах цього талановитого філософа[25].

Для мільйонів скромних віруючих трудівників українського села, як і для Уласа Самчука, видатного українського письменника XX століття, який з великою художньою силою висловив почуття цих трудівників, особливо яскраво — в знаменитому романі "Марія", не було проблем з відтворенням життя. В згаданому романі показане моральне оздоровлення, в буквальному сенсі — відродження — духовно спустошеного матроса царського флоту Кор-

[25] Михайло Петров був виключений з компартії, звільнений з роботи за фахом, а його праці й досі залишаються переважно в рукописах. Втім, согрішивши перед марксизмом, він не зміг порвати з ним рішуче. Наступна його книга (опублікована, однак, раніше) "Язык, знак, культура" не має того динамізму думки, який був властивий автору "Искусства и науки", натомість містить доволі багато фактичних помилок.

нія, який, втягнувшися у вільну творчу працю на рідній землі, поступово став заможним господарем, людиною з високою гідністю і моральністю. Разом з тим в романі зображений моральний розклад і ганебний кінець отруєного большевизмом новітнього паразита Максима, яким оволоділо презирство до землі і праці.

В творі Самчука дуже чітко поставлене і переконливо розв'язане кардинальне питання про ролю праці у формуванні соціяльно повноцінного індивіда. Справді, розумна організація праці, трудових стосунків, які забезпечують вільний труд людини, збагачення трудового процесу творчими елементами, підвищення результативности праці, корисности її як для індивіда особисто, так і для суспільства — всі ці фактори відіграють першорядну ролю у формуванні духовно багатої людини, людини-творця, хоча б праця і містила чимало елементів простого відтворення. Справа, власне, не стільки в частці цих елементів у трудовому процесі, скільки у ставленні до праці з боку індивіда і з боку соціюму.

Не дивно, що одна з найвидатніших енциклік Папи Римського була присвячена проблемі людської праці. Маю на увазі енцикліку Папи Івана Павла II "Laborem exercens" (1981). В ній він підкреслив, що "*основою визначення цінности людського труда є перш за все не вид виконуваної функції, а факт, що той, хто її виконує, є особистістю*", "*через труд людина не лише перетворює природу, а також реалізує себе як людина*" [Енцикліки, 1993: 124; 132—133]. Папа протиставив християнський погляд на працю матеріялістичному та економічному її тлумаченню, за якого "*людина потрактовується як знаряддя виробництва, в той час як вона має — вона одна, без огляду на те, яку працю виконує, — бути трактованою як її активний суб'єкт*" [с. 126]. Папа нагадав, що "*труд можна також різними способами використовувати проти людини, що її можна карати таборовою системою праці, що з праці можна створити засіб гноблення людини, що, нарешті, можна різними способами експлуатувати людський труд, тобто людину праці*" [с. 133]. Він виступив проти деградації людини як суб'єкта труда.

Глибокий аналіз, виконаний Папою Іваном Павлом II, показав не тільки високе призначення труда як Божого доручення людині, а й те, що в процесі його виконання людина стверджує свою гідність, підвищує міру своєї людяности. Він розкрив також небезпеки, заховані у викривленому ставленні до праці з боку тоталітарних суспільств і суспільств споживання. Щодо проблеми рутинної "*неква-*

ліфікованої, монотонної праці на промислових підприємствах", то він відзначив негативні її моменти, пов'язані з тим, що така праця "*обмежує людську особистість на користь пануючої над нею машини*".

Слушність думок Папи про ролю труда у формуванні індивіда особливо наочно виявляється при розгляді тих деформацій особистости, які вона зазнала за роки панування соціялістичної системи в СССР. За Сталіна праця навіть поза таборами часто набувала форм каторги. Наприклад, безпашпортне, тобто закріпачене колгоспне селянство незрідка працювало практично задурно, одержувало грами зерна на трудодень, жорстоко переслідувалося (згадаймо закон про колоски). Внаслідок цього людська особа була морально спустошена, почуття безвиході та жаху ставало домінуючим в її душі. За Брежнєва гнилий режим виявився неспроможним ефективно охороняти вироблений продукт, люди навчилися красти. Нездатне організувати раціональне виробництво, керівництво величезної держави підтримувало її існування і свою владу, по суті, також грабунком. Грабувалася природа, її "дарові" продукти: ліс, газ, нафта, різноманітні корисні копалини, інша цінна сировина. До розробки залучалася дешева робоча сила. Здійснювалися безглузді будівництва, наприклад, БАМ. Розміри виробничих втрат сягали астрономічних цифр: у грошовому вимірі вони в ці роки стали співмірними матеріяльним втратам СССР під час війни в Німеччиною. Разом з тим, матеріяльне положення людей виявилося дещо легшим, ніж за Сталіна. Однак замість гоббсівської "війни всіх проти всіх" отримали стан розкрадання всіма всього у всіх. Пересічний совєтський індивід досяг вищого ступеню морального розкладу.

Однак свої проблеми виникли й у "благополучних" капіталістичних суспільствах споживання.

Сучасна техніка, створена генієм видатних вчених і винахідників, вже звільнила людину від багатьох форм рутинної роботи. Завдання людства і кожного індивіда полягає в тому, щоб зрозуміти — для чого? І відповідно до цього побудувати своє життя. Нижче буде подано коментар Шпенґлера до латинського вислову *otium cum dignitate* ("дозвілля з гідністю"), з якого видно, що звільнення людини від одноманітної, нецікавої, рутинної роботи — це менша частина, ненайтяжчий компонент проблеми, яка виникає перед людством. Більша і найтяжча — в тому, як опанувати себе, як гідно використати дозвілля.

Кожна нормальна людина народжується з нахилами до творчости, хоча не у кожної вони розвиваються настільки, щоб людина спромоглася на визначний внесок у культуру. Тим не менш, говорячи про культуру, слід мати на думці процес самоорганізації у ноосфері в цілому, розуміти її як специфічний шар буття, що є колективним витвором всіх людей. Його існування зумовлене спільною розбудовою життя, спільними розумовими зусиллями, результуючою творчістю людей всієї планети Земля. Хоча ноосфера є, так би мовити, спільним надбанням, різні люди дають у процес її самоорганізації різний внесок як у кількісному відношенні, так і в якісному. Як вже говорилося, є категорія людей, які діють деструктивно. Але справедливо, що культуру творить не лише еліта. Аби пояснити, що маю на увазі, поставлю, наприклад, таке питання. Чи було б правильно вважати, що у новаторські музичні твори Ігоря Стравінського не зробили певного, хай і опосередкованого, внеску селяни тогочасної Волині? Хіба не проглядаються у творчості цього елітарного композитора впливи народної музичної стихії його рідного краю? Видається, що відповіді на такі питання мають бути позитивні і, звичайно, не лише стосовно конкретного наведеного прикладу. Як наголосив Вільгельм фон Гумбольдт, "*взявши будь-яку велику індивідуальність, ми зможемо показати, що вона виникла на ґрунті всесвітньо-історичного розвитку і що цей ґрунт крок за кроком створила праця попередніх епох*" [Гумбольдт, 1984].

Як було вже сказано, ноосфера структурується у взаємозв'язку з етнічною структуризацією людства. Відповідно до процесу виникнення елементарних структурних одиниць антропосфери — етносів — набуває структуризації культура, реалізуючись як сукупність етнічних культур. В них передусім і виховується індивід, однак проблема відношення "культура — індивід" може обговорюватися безвідносно до того, яку культуру маємо на увазі.

Кожна людська особистість є і продуктом, і елементарним носієм культури, принаймні якоїсь її частки. У чистому вигляді повна ізольованість людини від ноосфери, як вже зазначалося, — дивовижна рідкість, і в такому випадку людина як представник виду homo sapiens взагалі не формується. Ноосфера всюдисуща, вона обгортає людину завжди, незрідка мимо її волі. Багато про що ми дізнаємося не з першоджерел і не тому, що докладаємо особливі зусилля, а тому, що відповідні ідеї "блукають в повітрі". Цікаво, що це чи не найбільше стосується найзагальніших — філософських —

ідей. Як було кимось зазначено, мало хто читав Геґеля, але багато з тих, хто ніколи й не брав до рук його творів, зазнав його впливів, бо ідеї цього філософа, як і деяких інших, доходили до людей через багатоступеневе посередництво численних популяризаторів. Особисто я був здивований, коли, прочитавши після виходу у світ в СССР (1983 р.) збірку праць Карла Поппера з теорії пізнання (в оригіналі вони з'являлися в Європі значно раніше[26]), переконався, що більшість його ідей мені вже знайома. Такий ефект пояснюється діяльністю великої кількости посередників — медіяторів.

Культурні набутки, а тим більше — впливи, доходять до окремої людини безліччю шляхів, які часто прослідкувати неможливо, незрідка вони оминають регулярно діючі канали, скажімо, засоби масової інформації, до того ж потрапляють в поле зору індивіда значною мірою випадково.

Звичайно, величезне значення для відбору тих чи інших фрагментів культури мають інтелектуальний рівень, напрям виховання та коло інтересів самого індивіда. Пересічний член суспільства почасти інтуїтивно, почасти свідомо відкидає те, що йому непотрібно чи видається таким. Суспільство через освітні установи, систематичний інформаційний вплив накидає кожному з нас ті чи інші ідеї, цінности, зразки поведінки тощо. Все це подається, як правило, у препарованому, підготовленому для сприйняття вигляді. Розібратися у колосальному потоці інформації мусив би сам індивід, якби мав до того охоту, спроможність, власне — достатню інтелектуальну силу та витривалість. Насправді належне переосмислення усіх цих потужних впливів не під силу не лише пересічній людині. Тому залежність індивіда від якогось усередненого стану ноосфери у кожну добу виявляється вельми значною, що й висловлюється поширеною фразою "Всі ми є діти своєї доби". Той факт, що попри це деякі видатні особистості виявляються здатними до новаторської діяльности, принаймні, в окремих ділянках, мало б викликати захоплення і пошану. Однак натовп скорше вимагає стандартної поведінки, і для переборення його вимог потрібні мужність і твердість.

Проблема взаємодії ноосфери як цілісности з свідомістю окремого індивіда, його мисленням, світоглядом, способом життя є надзвичайно складною, а водночас і дуже важливою, оскільки в кінцевому рахунку стан культури визначається станом і рівнем її

[26] Наприклад, "The Logic of Scientifical Discovery", London, 1959.

конкретних носіїв. Тому кожне суспільство дбає про розбудову системи інституцій, призначення яких полягає у культурному впливі на його членів, при цьому справа, очевидно, не обмежується діяльністю освітянських чи релігійних установ; культурний вплив суспільства супроводжує людину все її життя. Кінцевим його результатом в ідеалі мало б бути подолання зла в душі кожної людини, але не зовнішнім щодо людини способом, тим більше не шляхом насильства, а з опертям на її власні сили, розвитком її власних творчих потенцій. Більш обмеженою метою є досягнення оптимальної рівноваги між інтересами особи і спільноти. Очевидно, що обидві ці проблеми, особливо перша, вельми складні і протягом історії вирішувалися із змінним успіхом, при цьому у невдачах бували винні обидві сторони: як суспільство, так і особа. Навіть якщо залишити на боці моральний аспект проблеми, а обмежитись інтелектуальним, визначити, як має складатися взаємодія конкретної особи з культурним потенціялом минулого, з актуальним станом культури в час буття індивіда, наперед неможливо.

Особливо примхливо складається взаємодія з культурою у творчих особистостей, покликаних до творення принципово нових культурних надбань, людей, які виділяються з маси своїм неконформізмом, оригінальним поглядом на речі.

Нетривіяльність взаємодії творчої особистости з культурним потенціялом минулого добре бачимо з таких фактів. Хоча, як правило, максимально можливе оволодіння культурною спадщиною збагачує людину, розширює її духовні обрії, для багатьох великих творців надмірне перевантаження мудрістю попередніх поколінь стає на заваді їхньої творчости, вони потребують вільного простору, свободи від готового знання, розкутости мислення, незрідка вони розпочинають з руйнівної критики попередніх надбань. Це справедливо не лише щодо новаторів у мистецтві, літературі, а й щодо вчених. Як відомо, Айнштайн неохоче і навіть з відразою сприймав університетську науку. Проте інший великий вчений, Ньютон, визнавав: "*Я бачив далі, ніж інші, бо стояв на плечах гігантів*".

У повсякденному побуті ми часто говоримо про культуру окремої людини, про рівень культури в людині, про її особисту участь в творенні культури чи її збереженні. Дати універсальне визначення, кого ми називаємо культурною людиною, неможливо, оскільки культурність особи визначається суспільством, виходячи з інтуїтивно усвідомленого рівня вимог до неї. Оцінка дається яко-

юсь сукупністю людей, які так само підлягають оцінці, отже, це типово самоузгоджена проблема, за термінологією, прийнятою у фізиці. До того ж згаданий рівень не є фіксований, він міняється з часом залежно від обставин.

Звичайно для нас більше важить, який слід залишило в душі людини знайомство з витворами культури, як вона поводить себе з іншими, а не те, що саме вона прочитала, побачила, запам'ятала. Інакше кажучи, при оцінці культурности особи нам йдеться перш за все про кінцевий результат самоорганізації: вироблені форми поведінки, стиль життя, духовні орієнтири, меншою мірою — про фахові вміння і якість роботи і лише наприкінці — про освіченість і ерудицію. У зв'язку з цим небезпідставно використовуються поняття внутрішньої культури для першого і формально-зовнішньої для останнього.

У часи культурного занепаду критерії деформуються, в людині починають цінувати такі якості, як гнучкість поведінки, готовність до компромісів з совістю, до зловживань тощо. Принциповість та чесність сприймаються як прикрі аномалії. Розум падає в ціні. В сучасному російському побутовому мовленні епітет *умный* вживається як тяжка образа.

Людина високої моральности відрізняється від людини аморальної рівнем вимог до себе і до інших. Перша характеризується високими вимогами до себе і певною поблажливістю до інших, друга — навпаки. В тяжкі часи духовних криз окремі стоїки втішаються високими вимогами лише до себе та власною моральністю.

Мені видається, що наш час поставив індивіда перед вельми складними проблемами, пов'язаними з необхідністю дуже швидко пристосуватися до нових умов життя, що виникли внаслідок інформаційної революції.

Потік інформації, який нині сприймає людина, надзвичайно великий. Очевидним чином, його не під силу засвоїти та розумно використати переважній кількості людей. Незрідка реакцією на надто велику густину інформації, яка спрямовується на індивіда, стає його різко негативне ставлення до неї, без розгляду по суті, в кінцевому рахунку — відмова від неї. Особливо це характерно для молоді.

Численні засоби масової інформації і ті сили, які за ними стоять, здебільшого свідомо зловживають своєю інформаційною монополією, прагнуть до збільшення залежности індивіда від володарів інформації.

Боротьба за свободу вибору інформаційних джерел була важливою складовою боротьби за свободу людини в умовах тоталітарних режимів. Поява деяких технічних пристроїв, наприклад, ксерокса, суттєво вплинула на перебіг цієї боротьби, сприяла вивільненню особи від залежности, в яку її намагалися поставити узурпатори інформації. Тим не менш вплив багатьох засобів комунікації на суспільство далеко неоднозначний. Як сказав Авраам Лінкольн, зло не від поганих речей, а від зловживання гарними речами. Телевізор в руках невмілого і невибагливого користувача, нездатного захистити себе від інформаційної навали, інформаційного сміття приносить йому не стільки користь, скільки шкоду. Справді, телекомпанії свідомо накидають телеглядачам тенденційно підібрану інформацію; навіть розважальні програми (зокрема, примітивні, поверхові, нескінченної довжини телесеріяли) спеціяльно спрямовані на те, щоб показати людині сфальшований світ, в якому вона бачить "солодке життя", тим розкласти її волю до діяльности заради поліпшення реального світу. Існують і менш очевидні, але не менш серйозні загрози, які ховає у собі нерозумне використання телебачення. Йдеться про можливість вельми негативного впливу сприйняття інформації у переважно зоровій формі на формування психіки та інтелекту дітей. На цьому зупинюся конкретніше у розділі "Мова і культура". З огляду на сказане, навіть деякі працівники телебачення оцінюють його вплив на населення як переважно негативний.

Але в нашому динамічному світі ніщо не стоїть на місці.

Відносно дешевий потужний персональний комп'ютер, приєднаний до всесвітньої інформаційної мережі, є чинником, який вже на наших очах міняє інформаційну ситуацію, а головне, формує нову людину. Вже зараз користувачу став потенційно приступним масив інформації, що його з будь-якої розумної точки зору слід визначити як практично безмежний. Стало технічно можливим за сміховинно малий час покликати до послуг споживача майже все більш-менш помітне і значуще в ноосфері. Таким чином, маємо небачені ще можливості для розвитку і підвищення сили кожного індивіда, але разом з тим й загострення конкуренції, як також і колосальний ріст інформаційної взаємозалежности між людьми.

З другого боку, технічна можливість не є ще достатньою умовою її фактичної реалізації. Бо величезна кількість найбільш суттєвої інформації є платною, отже, інформація стала товаром,

придбати який не кожному під силу. Доступ до стратегічної (з різних точок зору) інформації є суворо обмеженим не лише для окремих осіб, а й для цілих груп, до держав включно. Загалом інформація нині розглядається як капітал, рівно як і її живі носії. В статті "Інформаційне багатство: профіль індустріяльної економіки" Т.Стоуньєр уподібнює високоосвічену людину до "*дуже дорогої машини*" і говорить про університети як про інституції, які збільшують "*людський капітал*" [Стоуньєр, 1986].

Серйозні загрози виникли у зв'язку із ростом потужности та швидкости інформаційного обміну. Серед них — діяльність напівмафіозних структур, які використовують такий високошвидкісний обмін інформації і можливість її утаємничення для інтенсифікації торгівлі наркотиками, сексуальними послугами, напівлеґального продажу зброї тощо. Нагромаджені капітали використовуються для тиску на цілі держави, суверенітет яких виявляється суттєво обмеженим, а парламентарі і різноманітні посадові особи — підкупленими.

Принципово новою обставиною є подальше зростання опосередкованости зв'язків між індивідами. Безпосередній контакт здійснюється не з партнером, а з комп'ютером, який стає між ними, перетворюючи кожного з реальної особи на безособовий згусток інформації. Стає моторошно, коли бачиш, як молоді люди розмовляють з комп'ютером, немов з істотою, дорікають йому за щось, сваряться та миряться з ним і водночас цілком помітно втрачають потребу і здатність спілкуватися з живою людиною, зрештою — просто висловлюватися. Якщо доба радіо та телебачення ставила перед особою проблему самозахисту від зайвої, непотрібної, накинутої кимось інформації, то комп'ютеризація залишає людину на самоті з безмірним океаном інформації, при цьому вибір має зробити сам індивід. Чи може достатньо ефективно здійснити цей самозахист людина, основним життєвим партнером якої дедалі більше стає комп'ютер? Особливо гостро це питання постає щодо дітей. Терміново необхідні серйозні і всебічні наукові дослідження про вплив персонального комп'ютера на інтелектуальний та моральний розвиток дітей і відповідні рекомендації щодо користування ним. На жаль, принаймні в Україні, ми маємо на цю тему доволі тривожних чуток, але не наукових розробок.

Зараз очевидно, що ми стоїмо на порозі нових, незнаних нам досі форм культури, і передбачити всі соціяльні наслідки новіт-

ньої інформаційної революції, яка до того ж не має жодних ознак спаду, ми просто ще не можемо.

Вельми ймовірно, що одним з них стане ще глибша диференціяція людей за реалізованим інтелектуальним рівнем. Оскільки вимоги до людини невпинно підвищуються, далеко не всі виявляються спроможними їх витримати. Ті, хто ним зможе задовольнити, отримає вирішальні переваги в життєвій боротьбі. Дистанція між такими особами і рештою збільшиться. Таку диференціяцію, хоч ще не настільки високу, як можна очікувати в майбутньому, спостерігаємо на етапі панування засобів комунікації у вигляді телебачення та радіомовлення. Ті, хто "споживав" масову, спрощену, спеціяльно підготовлену для середнього рівня інформацію, яка не привчала думати, а була зорієнтована на засвоєння особою готових стереотипів, прийшли до стану інтелектуального занепаду. Показово, що тестування досягненого розумового розвитку виявляє в деяких не дуже великих вибірках не звичайний гауссів розподіл, а криву, утворену накладанням двох гауссових розподілів з двома максимумами, немовби йдеться про два різновиди людей. Наявність такого інтелектуального розриву в суспільстві стає небезпечною з багатьох причин. Зокрема, прийняття відповідальних рішень через наявність загального виборчого права може опинитися в руках тих, хто до таких рішень нездатний.

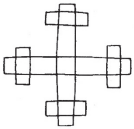

VI. РЕЛІГІЯ ТА КУЛЬТУРА

Виглядає так, ніби ми раптом прокинулись і почали помічати те, що скромні й не обов'язково високоосвічені священики знали й застерігали нас від цього, вже три століття, і що безперервно таврували у своїх недільних проповідях. Вони повторювали своїй пастві, що світ, який забув Бога, забув і різницю між добром і злом, позбавив людське життя сенсу і впав у нігілізм. Ми сьогодні, набиті нашим соціологічним, історичним, антропологічним і філософським знанням, відкриваємо цю саму просту мудрість, яку намагаємось висловити трохи заплутаною мовою.

Лешек Колаковський

Згідно з принципами ліннеєвської класифікації, людину намагалися виділити з інших живих істот за допомогою двочленної формули: іменник + прикметник. Була запропонована назва *Homo sapiens* — людина розумна. Конкуруючою назвою могла б стати *Homo faber*, в ній підкреслена здатність людини до творення — передусім знарядь праці.

Йоган Гейзінга на початку своєї книги "Homo Ludens" [Гейзінга, 1994] критикує обидва ці означення, справедливо зауважуючи, що "*не такі ми вже й розумні, як навіював нам вісімнадцятий вік у своєму схилянні перед розумом*"; "*… термін faber, хоч і не такий сумнівний, як sapiens, видається ще менш характеристичним для означення людської істоти, адже й чимало тварин також творці*".

Однак його ж останнє зауваження є фактично визнанням того, що й прикметник *ludens* не є справжньою характеристичною ознакою людини, адже тварини також грають.

Що ж є такою ознакою? Геґель є автором такого визначення: "*Людина є тварина, яка вже тому не є тварина, що вона знає, що вона тварина*". Попри підкреслену внутрішню суперечність цього твердження, зробленого творцем "діялектичної логіки", воно насправді добре відбиває характеристичну ознаку людини, що виділяє її зі світу тварин. Це здатність людини усвідомлювати себе як

об'єкт власного пізнання. Інакше — це здатність до самопізнання, або до рефлексії. Рефлексія пов'язана з новим принципом самоорганізації головного мозку — його багатошаровою структурою, її наявність означає появу вищих структур, здатних контролювати стан нижчих. Це веде до далеко розвиненої здатности до самоспостереження і самоаналізу, до стиснення інформації і утворення на цій основі абстрактного мислення, яке оперує поняттями та їхніми знаками. Наслідком такої спроможности став розвиток мови як структурованої знакової системи і використання її для понятійного (абстрактного) мислення. Однак при такій структуризації мозку зберігається також і сфера підсвідомого, яка відіграє важливу ролю в мисленні. Отже, якщо шукати визначальний для людини прикметник, який вирізняв би її зі світу тварин, то ним міг би бути *loquens* — "той, що розмовляє", — бо здатність до мовлення є справді специфічною.

Як виникла людина — питання, на мою думку, не вельми з'ясоване, але як там не було, поява її пов'язана саме з радикальним перепланування геном в цілому, бо виникнення когнітивних здібностей потребувало паралельного вдосконалення анатомічної будови та фізіологічних функцій всього організму.

Але найзагадковішою стала ще одна здатність людини, яка також корінним чином відрізняє її від світу тварин. Це здатність до відчуття присутности вищої сили, яка є творцем самого світу з притаманною йому тенденцією до самоорганізації. В зв'язку з цим говорять про надсвідомість людини як специфічну її якість, і якщо має підстави термін *Homo loquens* на позначення людини, то не менш виправданим може бути *Homo religiosus*. Бо сліди поклоніння вищій силі в тих чи інших формах фіксуються всюди, де виявляють сліди самої людини.

Зрозуміло, що розвиток релігійної свідомости відбувався поступово. Найпершою формою колективної свідомости великих груп людей у різних частинах земної кулі став міф. В міфах реалізувалася потреба людини причинно пов'язати своє існування з вищою силою, яка творить світ в цілому і людину зокрема.

В міфах закріплюються та передаються важливі для колективу відомості, що стосуються, як правило, сакрального знання про виникнення та устрій світу, його історію, а також про історію роду, його тотеми, знаряддя праці. Здебільшого міф має наративний характер і оформлений як певний сюжет з дійовими особами.

Звертає на себе увагу той факт, що основні (космогонічні) міфи у різних народів, навіть віддалених між собою, сюжетно доволі близькі. З міфами пов'язані ритуали, які формують колективну поведінку членів соціюму. Відповідні дії людей підкорені певним уявленням про їхні зв'язки з невидимим світом, який керується вищими за людину силами. Зауважимо, що деякі ритуали "розігрують" ситуації, відбиті у міфах. Сукупність міфів певного колективу, супутні їм уявлення, які можуть бути не оформлені сюжетно (прикмети, вірування, табу та інші форми народної культури) творять міфологічну концептосферу, яка забезпечує стабільність соціяльного буття та належну орієнтацію членів колективу в різних життєвих ситуаціях.

Для міфологічного етапу розвитку людської свідомости характерна нерозчленованість (синкретизм) різних форм свідомости та діяльности: релігійної, ритуальної, мистецької, мисливської, трудової. Відповідно і вища сила могла уявлятися як персоніфікованою, так і деперсоніфікованою, присутньою у вигляді ворожих або прихильних до людини духів, які знаходилися у речах, впливали на явища природи. Система достосування людини до вищих сил була доволі складною і, зокрема, включала жертвоприношення, магічні дії, численні заборони (табу) на ті чи інші форми поведінки. Завдяки цьому життя людини виявлялося доволі жорстко регламентованим[27].

Пізніше, зокрема в добу генетично найближчої до нас еллінської античности, синкретизм зменшується, формується політеїзм з достатньо чітким розподілом функцій між богами. Міфотворчість набуває інших форм. Міфи стають витонченішими і літературно досконалішими. Зазнають трансформації і боги, вони стають поді-

[27] Слід застерегти читача від вульгаризаторського розуміння міфологічного етапу в житті людей, притаманного совєтській "науці". Так, наприклад, у праці М.Стебліна-Каменського "Міф" читаємо, що "*...міфотворчість була виявом творчих потенцій людини, тобто кращого в ній, релігія ж була, навпаки, виявом гіршого в ній — тенденції до плазування перед тим, хто уявлявся їй могутнішим за неї*" [Стеблін-Каменський, 1986]. Кумедно, що це пише дослідник, який сторінкою вище оцінює як блискучу працю Еванса-Прітчарда "Theories of primitive religion", де спростовано всі теорії походження релігії, в тому числі й емоціоналістські. Заради справедливости слід сказати, що редакційна стаття "Мифология" в енциклопедії "Мифы народов мира" [МНМ, 1991—1992] написана вже об'єктивно, а вміщена в енциклопедії стаття "Христианская мифология" Сергія Аверінцева є шедевром.

бними до людей, хоч і значно могутнішими. Їм притаманні пороки, властиві і людям, що відкриває можливості для людини знайти з ними спільну мову і легше здобути їхнє благовоління. В певному сенсі вони і не всемогутні, бо підлягають невблаганному фатуму. Навіть найвищий з богів не розглядається як творець, а скорше як упорядник того, що було в світі від початку — стану хаосу, який боги можуть лише зменшити, структуруючи світ. Боги існували в межах цього світу, хоча й у вибраному місці.

Багатобожжя значною мірою знімало відповідальність богів за зло в земному бутті. Втім, в еллінську добу поняття зла і добра були відсутні, люди мислили в категоріях шкоди та користи. Як зазначає Сергій Аверінцев, "*язичництво є релігія самодостатнього космосу, … етика язичництва — це не етика вільного особистісного вибору, а етика космічної рівноваги сил*" [Аверінцев, 2001: 217].

Таке розуміння вищих сил з часом почало не задовольняти людей, виникало тяжіння до інших релігій, більш містичних, переважно східних. Воно особливо посилилося внаслідок завоювань Александра Великого (356—323 рр. до Р.Х.), які відкрили нові контакти між Європою і Сходом. На цей час в Палестині вже сформувалася перша монотеїстична релігія — юдаїзм. Християнство виникло як одна з течій юдаїзму. Однак невдовзі воно подолало етнічні, соціяльні (і навіть гендерні) бар'єри і змогло завоювати душі широких мас людей, які страждали від утисків римської влади[28].

Християнство дало людям надію на краще життя після смерти за умови моральної поведінки в земному житті. Основою моральних заповідей Христа стала любов. На питання, яка заповідь найбільша в Законі, Христос відповів: "*Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь. Друга ж подібна до неї: люби ближнього твого, як самого себе*" (Мт. 22, 37—39).

Етика християнства сформульована як така, що має зовнішнє для людства джерело. Ця обставина принципова. Кожна обмежена спільнота, а людство в цілому також є обмеженим, не може виробити системи етичних положень, щодо яких воно могло б довести їхню істинність. Ця теза справедлива, звичайно, не тільки щодо етики. Аналогічна ситуація добре відома з математики: щоб до-

[28] "*Нема вже ні юдея, ні язичника; нема ні раба, ні вільного; нема ні чоловічої статі, ні жіночої; бо всі ви —одно в Христі Ісусі*" (Гал. 3, 28).

вести несуперечливість і повноту певної теорії, слід включити її в метатеорію, ширшу систему. Однак проблема буде перенесена на цю метатеорію і так далі до нескінченности. В фізиці вважається, що справедливість теорії випливає з експерименту. Це не зовсім так: з експерименту може випливати несправедливість теорії. Що ж до позитивної відповіді, то для її отримання слід "прочитати" експеримент, а це можливо лише за умови використання понятійної системи самої цієї теорії. Отже, коло замикається.

Сказане стосується також етики. В прекрасній книзі Мура [Мур, 1984] бачимо переконливий критичний аналіз різних етичних систем. Однак визначити, що таке добро, Мур не зміг. Це питання не вирішується логікою. Звичайно, будь-який людський колектив може "директивно" визначити, що таке добро. Але, як показала історія, це створює дуже небезпечну ситуацію. Всякі спроби зробити людину законодавцем правил щодо добра і зла кінчалися трагічно. В християнській релігії вважається, що етика запроваджена людству внаслідок об'явлення її Богом, тобто зовнішньою вищою силою. Є люди, які в таке об'явлення вірять і приймають християнську етику. Чимало таких, які не вірять в об'явлення, відкидають його і виробляють власні критерії. На жаль, коли таких людей стає багато, а головне, коли вони виявляються причетними до ідеології, політики, економіки та культури, тим більше — влади, людство починає заходити в глухий кут.

На ці теми ми ще будемо писати в інших розділах, а зараз обмежимося тими етичними принципами, які вироблені християнською релігією. Так само відкладемо до подальшого розгляду дуже важливе питання: звідки на землі береться зло. Питання вельми нетривіяльне. Адже Бог є джерелом любови та добра; людина, створена Ним за Його подобою, має любити свого Творця і також інших людей. Нагадаємо новозавітне: "*Як хто каже: «Я люблю Бога», а брата свого ненавидить, той говорить неправду…*". Тому проблема виникнення зла в християнському вченні є вельми актуальною.

Варто підкреслити, що моральні вимоги християнства до людей доволі високі, і мало таких, хто може задовольнити їх усі. Головні з них сформульовані у заповідях: не вбивай; не чини перелюбу; не кради; не лжесвідчи; шануй батька й матір; і люби ближнього твого, як самого себе (Матей, 19, 16—19, також Вихід, 20, 3—17).

Таким чином, християнська релігія встановила високі етичні норми, освятила їх Божим авторитетом, дала людям розрізнення

добра і зла. В цьому ми бачимо фундаментальне значення християнства для людської культури.

Ще раз підкреслю, що християнство, особливо раннє, було високою мірою вимогливим до віруючих. Попри всю любов до ближнього, воно аж ніяк не було ліберальним. В цьому відношенні характерним є епізод з молодим чоловіком, що запитав Христа, як здобути Царство Небесне. Христос відповів: "Виконуй заповіді". Однак юнак сказав: "Все це я зберіг від юности моєї; чого ще не вистачає мені?" Христос відповів: "Коли хочеш бути досконалим, піди продай добро твоє і роздай убогим; і матимеш скарб на небесах…". Юнак засмутився і одійшов (а він був дуже багатим). Тоді Христос сказав учням свою знамениту фразу: "Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому в Царство Боже ввійти".

Разом з тим слід особливо наголосити на тому, що жодна людина не приневолюється Богом виконувати Його волю. Свобода є невід'ємний дар Господа людині. Маючи свободу волі, людина може вільно чинити, керуючись власним бажанням і розумінням. Як розгортається ця колізія, ми обговоримо в розділі "Синерґетика та метафізика свободи". Зараз зауважимо лише, що саме через цю обставину — вільну волю людини — в світ приходить зло.

Другим важливим положенням християнства стало те, що Єдиний Бог є Творцем світу; Він створює все те, що існує, крім Самого Себе; Він є вічним і перебуває понад простором і часом.

В сучасній науці прийнята концепція про те, що світ має початок, а згідно з інфляційною гіпотезою, творення часу і простору випереджає виникнення структур, які зазвичай називають матеріяльними. В кінці XX століття стало зрозуміло, що світ, як його створено Богом, має надзвичайно важливу рису — самоорганізацію. Завдяки процесам самоорганізації структури нижчого порядку формують структури вищого порядку. Оскільки підвищення структурованости вимагає додаткової інформації, ці нові структури виявляються інформаційно багатшими, ніж старі, нижчі. Ці наукові положення цілком узгоджуються з доктриною християнства і набувають додатково етичного значення, якщо ми тлумачимо цінну інформацію як добро.

Докладніше взаємовідношення між наукою і релігією обговорюватимемо у відповідному розділі, а також в кінці книги, у розділі "Синерґетична парадигма, антропний принцип і культура", в якому дається спроба синтезу наукового (антропний принцип та

синергетика) і культурологічного підходів, зокрема, до моралі та релігії.

Як відомо, моральний та інтелектуальний імпульс, наданий людям християнством, виявився дуже потужним. Перші християни змогли перетерпіти всі гоніння і муки, завдані їм Римською імперією, особливо за імператора Діоклетіяна. Коли ж до християнства навернувся імператор Костянтин, християни створили потужну Церкву, яка змогла пережити тяжкі століття, викликані повільним розпадом Римської імперії, подолати державну руїну, нашестя численних варварів, війни та жорстокі насильства. Гідне подиву, що християни змогли за таких умов відстояти своє віровчення від різних єресей (несторіянство, пелагіянство, аріянство та ін.). Що більше, неухильно провадився процес християнізації народів европейського світу (а частково і поза ним). Коли в XI столітті розпочалося культурне відродження европейських народів, християнство стало провідною духовною силою, яка забезпечила небачений імпульс для розвитку державного життя, учености, богослов'я, філософії. Навіть Бертран Рассел визнавав, що "*церковні інституції створили міцний каркас, у якому згодом стало можливим відродження науки і цивілізованих мистецтв*" [Рассел, 1995, 321].

Важливим чинником розвитку інтелектуального та духовного життя в середньовічній Европі стали університети. Лише в межах XII—XIII ст. були засновані: Болонський, Оксфордський, Паризький (Сорбонна) університети. З'явилися університети в Монпельє, Сієні, Вінченції, Арецьо, Падуї, Неаполі. В 1303 році відкрито університет в Римі, процес організації університетів поширився на Німеччину (Гайдельберг) та на схід від неї (Прага, Краків, Відень) — все в межах XIV ст. В ці часи була опанована спадщина великих античних філософів, передусім Платона і Аристотеля. Логіка, побудована свого часу Аристотелем, стала ефективним знаряддям богословських і філософських дискусій.

У зв'язку зі сказаним хотів би заперечити ще досі поширене переконання, нібито усе Середньовіччя було часом темноти і застою. Якщо такий погляд має всі підстави для його ранньої доби, коли падала імперія, відбувалися навали варварів, ширилися страшні епідемії, а вулицями знаменитих нині европейських міст бігали дикі звірі, то це явно несправедливо щодо наступної його доби, коли спостерігався дивовижно потужний злет наук, хоч передусім

богословських, але зовсім не в останню чергу і філософських, а також математики.

Розвінчанням цього неправдивого уявлення про Середньовіччя ми зобов'язані знаменитій школі "Анналів" Марка Блока, Люсьєна Февра, Фернана Броделя, Жака Ле Гоффа та інших її представників. До цієї ж школи належав ленінградський історик Арон Гуревич[29]. Глибокий вплив школа "Анналів" справила на багатьох істориків XX століття, зокрема на видатного історика науки Александра Койре, який емігрував з Росії на Захід. Ось витяг з його статті "Аристотелізм та платонізм у середньовічній філософії":

"*Середньовічна філософія є в певному сенсі зовсім недавнє відкриття. Ще порівняно небагато років назад Середньовіччя в цілому зображувалося в доволі похмурому світі: нудна доба, коли поневолений — подвійним авторитетом релігійної догми і Аристотеля — людський розум виснажував себе у безплідних суперечках з уявними проблемами. Ще сьогодні термін «схоластика» має для нас чисто принизливе значення.*

Безперечно, не все хибно в цій картині, але ще безперечніше, що не все в ній правильне. Середньовіччя пізнало добу глибокого політичного, економічного та інтелектуального варварства, добу, яка тривала з VI по XI століття; але воно пізнало також епоху, надзвичайно плідну, безприкладну за своєю інтенсивністю інтелектуального і художнього життя, що тривала з XI до XIV ст. включно, яким ми, поміж іншим, зобов'язані готичним мистецтвом і схоластичною філософією. Сьогодні ми вже знаємо, що схоластична філософія являла собою щось вельми значне. Саме схоласти здійснили філософську освіту Європи і створили нашу термінологію, якою ми досі користуємося; це їхні праці дозволили Заходу сприйняти, чи точніше, встановити контакт з філософською спадщиною античности…

Що стосується сміховинних і пустих питань, які становили предмет нескінченних обговорень для професорів та їх студентів в університетах Парижа, Оксфорда та Каїра, то чи були вони більш сміховинними і пустими, аніж питання, які обговорюються сьогодні? Чи, може, вони лише уявляються нам такими, тому що ми не розуміємо їх достатньо добре і вже не говоримо тою ж мовою та не бачимо ані важливости та актуальности обговорюваних питань, ані, часом, свідомо парадоксального сенсу тої форми, в яку вони втілені.

[29] Назвемо тут дві праці, використані нами у цьому викладі: [Ле Гофф, 1992], [Гуревич, 1990].

Справді, що може бути безглуздішим за питання, скільки янголів може вміститися на кінчику голки? Або чи знаходиться людський розум на Місяці чи в іншому місці? Все це справді безглуздо, але лише тою мірою, в якій люди не знають чи не розуміють, що ховається за цими питаннями. А ховається за ними намагання зрозуміти, чи займає розум, духовне буття або дія, наприклад, судження, певне місце у просторі… Ось це вже зовсім не смішно. Принаймні для людського розуму. Бо за цим дивним вченням арабських філософів криється також прагнення зрозуміти, чи є мислення — істинне мислення — індивідуальним" [Койре, 1985].

Втім, навіть у часи розпаду Римської імперії жив і творив св. Августин (354 — 430) [Августин, 1996], який дав послідовний і логічно бездоганний виклад християнської ортодоксії; в філософії він вперше відкрив принцип "cogito ergo sum", використаний пізніше Рене Декартом (1596 — 1650) як наріжний камінь європейської філософії нового часу. Св. Августин розробив переконливу теорію зла, оригінальну концепцію часу, а також передбачив деякі важливі напрямки науки, які стали актуальними в XX столітті[30].

Теологічні концепції св. Августина не були захитані навіть в часи пізнього Середньовіччя, хоча в європейських університетах точилися інтенсивні дискусії з проблем, які, на перший погляд, мали суто богословське значення, але насправді велися також з широких філософських позицій. Це дискусії про простір та пустоту, які стосувалися аристотелівської моделі світу і які розчистили шлях до наукових уявлень пізнішої доби. В цих дискусіях вражає витончена, філігранна логіка, якою користувалися їхні учасники, наприклад, Томас Брадвардин. Вправності логічних побудов тодішніх теологів та філософів можуть позаздрити навіть деякі наші учені сучасники. Навряд чи без такої суворої школи логічного мислення стався б настільки великий стрибок, який зробила астрономія та фізика вже на початках Нового часу. Логічний вишкіл був пройдений Європою саме в середньовічні часи. Для розвитку наукового природознавства бракувало ще двох чинників: послідовного експериментування і кількісних методів, тобто математичного моделювання природничих явищ. Останній проблемі — формуванню кількісно точного мислення — присвячена блискуча роз-

[30] У книзі Бертрана Рассела "Історія західної філософії" [Рассел, 1995] св. Августину присвячений спеціяльний і дуже цікавий розділ.

відка А.Койре "Від світу «наближеності» до універсуму прецизійности" [Койре, 1985]. Після досягнення цього зсуву настала доба стрімкого розвитку фізичних наук в тісній єдності з математикою. Ця тема буде докладніше розглянута в розділі "Наука і культура".

Тут хотів би зробити деякі зауваження щодо особливостей культури Середньовіччя, зокрема його мистецтва. Оригінальні і змістовні міркування щодо цієї своєрідної доби були розвинуті в статті Михайла Брайчевського, яку тут не беде коментувати, выдсилаючи до джерела [Брайчевський, 1989]. Мені видаються дуже цікавими і важливими думки на цю тему мало відомого у нас мислителя української діяспори, професора Українського Католицького Університету в Римі Михайла Кушніра (1897 — 1988). В роботі "Велич мистецтва і відродження культури" цей автор подає виразну характеристику стилю культури Середньовіччя:

"*У середньовіччі мистецтво було безпосереднім вицвітом життя, природним виразом і побудником релігійности, невідлучним складником ремісничого хисту, потребою лицарського серця на полі бою і в любовних стараннях. Сьогодні нам, внутрішньо роздертим, важко вникнути в цей далекий і відрубний світ людей, більше за нас внутрішньо однорідних, людей, які не вміли займати напереміну різні настанови, але жили вповні собою*". "*...Для тих людей мистецтво було нерозривно сполучене з життєвими досвідами... воно не було чимось поза життям, не було ні розвагою, ні прикрасою, ні забавою, ні дозвіллям*". "*Наступні століття приносили щораз виразнішу переміну, започатковану, мабуть, вже в епоху Ренесансу. Мистецтво почали щораз сильніше відчувати як певний відрубний фраґмент людської діяльности... Мистецтво разом із релігією зачислено до так званої духовної культури, з якою людина мала контактувати тільки в певні моменти свого життя, в музеях і бібліотеках*".

Основний пафос статті Кушніра полягає в критиці того ставлення до релігії, мистецтва і культури загалом, яке сформувалося в нашу добу "суспільства споживання". Про це у нас мова буде ще попереду, зараз важливо відзначити, що Кушнір виразно протиставляє релігійну культуру Середньовіччя, наближену до людини та її життєвих проблем, модерній культурі, в якій "*життя ... залишається завжди «сіре», завжди чуже красі і завжди далеке від мистецтва*" [Кушнір, 2000].

Звичайно, Ренесанс на своїх початках, коли відчуття цінности людської особистости, її творча розкріпаченість ще не були до-

ведені до крайніх форм вседозволеності, коли ще вільна людина зберігала свій зв'язок з Богом, цей Ренесанс створив гармонійне мистецтво, велич якого визначалася органічним поєднанням свободи як вищим дарунком Бога людині з почуттям вдячности людини за цей дар, з готовністю її уславити християнські ідеали любови, жертовности, добра, втілити їх у високих творах мистецтва. Достатньо назвати такі шедеври музики, як "Страсті за Матвієм" Баха, його ж "Різдвяну ораторію", "Сім слів Ісуса Христа на хресті" Шютца або незрівнянне художнє полотно Рафаеля "Сікстинська мадонна", щоб побачити, які злети людського духу породжувало гармонійне єднання людини з Богом.

Та час ішов, філософія загрузала в нерозв'язних проблемах онтологічного та гносеологічного характеру, аж поки не перейшла в наш час до деконструкції всіх своїх логічних побудов, зокрема, до нерозрізнення між істиною і помилкою, а погано усвідомлена наука та гіпертрофована техніка залишили людей у стані розгубленості, або у стані "непевности щодо побуджень власного духу", як висловився давньокитайський мудрець.

Ми дуже коротко прослідкували еволюцію релігійного відчуття від первісних форм його виявлення до рафінованої релігійно-філософської системи, якою стало християнство, що склалося на европейському культурно-історичному ґрунті[31].

Звичайно, слід згадати ще дві монотеїстичні світові релігії — буддизм, що формувався у VI—V ст. до р.Х. в Індії, та іслам, початок якого датується 622 роком. Виникнення ісламу як вельми войовничої релігії справило великий вплив на історію. Однак з точки зору, яка нас тут цікавить, становлення ісламу, рівно як і розвиток буддизму, є проявом прагнення людського духу осягнути Бога і надати своїм діям сенсу шляхом опертя на Його авторитет.

На жаль, здобутки на цьому шляху не виявилися стабільними. Кожна окрема людина, кожний окремий народ торує свій шлях до Бога самостійно, і хоча традиції культури, церковні організації намагаються полегшити цей шлях новим поколінням, нові, змінені умови життя ведуть людей іншими стежками, і часто ці стежки заводять в оману. До того ж деструктивні, руйнівні процеси і в природі, і в мисленні людини спонтанні, вони не потребують зусиль, тоді як процеси конструктивні, творчі, вимагають напруги духу.

---

[31] Див. докладніше [Головащенко, 1999] та [Лінч, 1994].

Новим духовним напрямком, який призвів до занепаду християнства, став гуманізм (Просвітництво)[32]. Гуманізм повертався до старого античного гасла: "Людина є мірою речей" (Протагор, бл. 480 — 410 р. до р.Х.). Один з речників гуманізму, флорентієць Піко делла Мірандола (1463 — 1494) проголошував: "*Людина має одну умову — відсутність всяких умов, свободу*" (цит. за [Гарен, 1986], див. також [Тарнас, 1991]). Ця явна надмірність частково реалізується на практиці в сучасному американському суспільстві, спричиняючи глибоку духовну кризу.

Доволі суворий присуд виносить засновникам гуманізму Рассел: "*Більшість гуманістів дотримувалась усіх забобонів, поширених в античні часи... Першим наслідком емансипації від Церкви стала не більша раціональність людського мислення, а відкритість розуму для всіляких старожитніх дурниць*" [Рассел, 1995: 423].

Помилка гуманістів очевидна. Теза "людина є мірою всіх речей" викликає питання: а що є мірою людини? Воно фактично лишається без відповіді. Бо якщо людина сама визначає критерії оцінки своїх вчинків, то вона ж може за своїм бажанням ці критерії змінити.

На теренах СССР в шістдесяті роки минулого століття, коли населення трохи осміліло по смерті Сталіна, стала дуже популярною примовка: "*Если нельзя, но очень хочется, то можно*".

На практиці в суспільствах, де мірою усього стає людина, право на оцінку, на вирішення того, що добре, а що зле, доволі швидко узурпується певною обмеженою групою людей; суспільство стає тоталітарним і вже напевне антилюдським. Від первісної гуманітарної інтенції залишилося лише лицемірне гасло: "Все для людини, все для її блага". Вихідний задум гуманістів швидко обертається на свою протилежність: вимощена добрими намірами дорога гуманізму, як виявляється, веде до пекла.

Цілком слушно пише Колаковський: "*...Жодна угода між Просвітництвом і християнством немислима. Просвітництво, піднісячи і нобілітуючи людину на потенційно всесильного творця, насправді принизило її до тваринного рівня; розрізнення добра і зла було заступлене утилітарними критеріями. Фундаментальні зв'язки, які під-*

[32] В книзі Керролла [Керролл, 1993] вживається саме цей термін, Колаковський [Колаковський, 2001] використовує "Просвітництво", інші автори говорять про Ренесанс, або Відродження.

тримували людську спільноту — родина, релігія, — було висміяно чи насильно розірвано. Коротше кажучи, Просвітництво — це велика культурна катастрофа. Людське існування було зредуковане до його чисто природних детермінантів, а через це людські особи ставали абсолютно замінні, мов цеглини в стіні: таким ось чином було закладено основи тоталітаризму XX століття" [Колаковський, 2005].

Існує й інший, нетоталітарний, а навпаки, суто ліберальний шлях, коли принцип застереження прав людини доводиться до абсурду. Це також шлях до пекла, але через інші двері, з протилежного фасаду. Насправді і в цьому випадку питання про те, що добро, а що зло, вирішується обмеженою групою осіб, які заради зростання своїх прибутків використовують гасло застереження прав людини без усяких обмежень, цілком в дусі Піко. В обох випадках, тоталітарному і ліберальному, завжди починають з атаки на релігію і на Бога.

Як наслідок, навіть сучасне ліберальне суспільство, немовби демократичне і немовби християнське, настільки далеко відходить від християнської етики, що з точки зору послідовного християнина є виразно антихристиянськими. А оскільки фундаментальні цінності ісламу не суперечать християнським такою мірою, як це часто намагаються представити (відома думка філософа про те, що Христос, Будда і Мухаммед загалом порозумілися б щодо основних принципів їхніх релігійних систем), то і в очах представника ісламської культури спосіб життя і вчинки людей ліберального споживацького суспільства підлягатиме справедливому осуду. Голоси тих поодиноких християн, які закликають до повернення на шлях релігії, залишаються, на жаль, голосами волаючих у пустелі.

Ось витяг з інтерв'ю американському національному телебаченню, яке дала молода журналістка Енні Ґреґем з приводу подій 11 вересня 2001 р. На питання: "Як міг Бог дозволити, щоб таке сталося?", Енні відповіла: "*Я переконана, що Бог сумує так само, як і ми, проте ми впродовж багатьох років казали Йому забиратися з наших шкіл, забиратися з нашого уряду, забиратися з нашого життя. І будучи джентльменом (ким Він і є), Він тихо відійшов убік. Як тепер ми можемо очікувати, що Бог дасть нам Своє благословення й захистить нас, коли ми вимагали, щоб Він зоставив нас у спокої?..*" Далі Енні перераховує послідовність поступок, на які йшло суспільство, аби задовольнити бажання молоді: була скасована молитва в школі, бо хтось заявив, що більше цього не хоче; так само у школі було

скасовано читання Біблії разом із заповідями про заборону вбивства, крадіжок, а також заповіді про любов до свого ближнього. Далі дійшло до скасування покарань дітей в разі їх неправильної поведінки під тим приводом, що це могло б деформувати їхню самооцінку, далі на чиєсь бажання було дозволено ученицям робити аборти без відома їхніх батьків, а учням — приносити в школу презервативи. Нарешті, хтось видав дозвіл поширити в школах журнали зі знімками оголених жінок, мовляв, це "визнання краси жіночого тіла", а працівники індустрії розваг почали створювати телешоу і фільми, які сприяють богохульству, насильству, ненормальним статевим стосункам, а також записувати музику, що заохочує зґвалтування, наркотики, вбивства, самогубства і таке інше. "*А тепер ми запитуємо себе,* — говорить Енні, — *чому діти не мають совісти, не можуть відрізнити добро від зла, чому їм так просто вбити незнайомого перехожого, товариша, а то й себе самих. Можливо, якщо ми поміркуємо над цим достатньо довго і глибоко, то ми зможемо зрозуміти. Я гадаю, тут ми маємо справу з правилом: «Ми пожинаємо те, що посіяли»*".

Як бачимо, і тоталітарне, і ультраліберальне суспільство, усуваючи релігію, ліквідують фундаментальні цінності культури і позбавляють людей основних засад моральности, які випливають з розрізнення добра і зла.

Цю небезпеку завжди усвідомлювали діячі культури. Наведу думку про значення релігії ще досі мало знаного українського мислителя Ореста Зибачинського: "*Релігія — це змагання до органічного пов'язання та гармонійного зрівноваження туземної і потойбічної природи людини. Все те, що призводить людину на цей шлях і стабілізує її на ньому, — добро; все те, що відводить її від нього або взагалі заперечує його, — зло. Добро і зло, залежно від вибору, призводять людину до еволюції або деволюції, до духовости або біологізму, до свободи або рабства, до порядку або хаосу"* [Зибачинський, 1969]. Див. також книги [Зибачинський, 1988] та [Зибачинський, 1960].

Пор. з думкою Ю.Шрейдера: *"Без любови до Бога виконання Його заповідей втрачає глибинний сенс. Ось чому у безрелігійному гуманізмі прихована потенційна небезпека повного аморалізму, що дозволяє під приводом досягнення блага ближніх використовувати будь-які засоби маніпулювання цими ближніми*" [Шрейдер, 1992].

Сучасний російський історик та культуролог Юрій Афанасьєв в своїй доповіді "Релігія як об'єкт гуманітарних наук" (Данія, 1997)

так визначає ролю релігії: "*Релігія є культуротворчим чинником, чинником, який сприяє підтриманню стабільности суспільства і разом з тим стимулює його зміни*" [Афанасьєв, 1997].

Втім, якщо я б хотів навести вичерпний список подібних оцінок, зроблених різними авторами, він би склав не один десяток позицій.

Перейдімо до з'ясування причин занепаду релігії, передусім християнства, в західному світі. В зв'язку з цим часто звинувачують науку. Вважається, що наука вивільнила людський розум від пут релігійної схоластики та й релігії загалом і що методологія наукового пізнання несумісна з релігійним баченням світу. Вважається також, що в змаганні між наукою та релігією перемогла наука. Однак, як і чимало поширених в сучасному суспільстві розхожих поглядів, наведені твердження неправильні, не кажучи вже про те, що в них перемішані різні незалежні аспекти проблеми.

Перш за все мало б поставати питання, чому наука виникла саме в християнському суспільстві західних європейських країн. Бо, здавалося б, вона могла виникнути в доволі розвиненому Китаї, який довго зберігав інтелектуальну перевагу перед європейським світом. Але цього не сталося.

Так само могла б викликати подив і та загальновідома обставина, що творці європейського природознавства Ніколай Коперник, Ґалілео Ґалілей, Йоганн Кеплер та Ісаак Ньютон були глибоко віруючими людьми, переконаними християнами. Важко повірити, що вони, згідно з наведеними вище судженнями, займаючись наукою і сповідуючи християнство, страждали роздвоєнням, мали розірване світобачення. Справді, дослухаємося у зв'язку з цим до слів Кеплера, якими він завершує свою епохальну наукову працю "Світова гармонія": "*Дякую тобі, Господи, Творцю наш, за те, що дав мені побачити красу Твого творіння і радіти, побачивши справу рук Твоїх. Ось я скінчив працю, до якої відчував себе покликаним, я примножив талант, який Ти дав мені; все, що обмежені сили мого розуму дозволили мені зрозуміти у величі справ Твоїх, присвятив я людям, які прочитають мої докази і міркування*". Очевидно, ні про яке душевне роздвоєння Кеплера наведена цитата не свідчить.

Існує достатньо причин, які в сукупності пояснюють, чому наука виникла саме в християнському світі, а не в інших, східних, культурах. Не маючи змоги входити в цю проблему докладно, зауважу низку чинників, які сприяли цьому.

По-перше, це логіка Аристотеля з її технікою умовиводів і законом виключеного третього.

По-друге, це аксіоматично побудована геометрія Евкліда, яка стала взірцем майбутніх математичних та фізичних теорій.

По-третє, це глибокі ідеї філософії Платона і побудова на основі платонізму та аристотелізму середньовічного релігійно-філософського вишколу.

По-четверте, це початки алгебричних знань, запозичених у арабів (або через них).

По-п'яте, це інтелектуальний виклик, пов'язаний з необхідністю задовільно розв'язати вельми складні проблеми християнської догматики (вчення про Трійцю, іпостасі Бога і воплочення Христа).

По-шосте, це практично-діяльний дух, що спричинив великі географічні відкриття, сприяв перетворенню багатьох технічних пристроїв у науковий інструментарій і перехід на цій основі "від світу наближеності до універсуму прецизійности". Це уможливило розвиток фізики в сучасному сенсі як науки, яка істотно користується математичним апаратом.

Що ж з перерахованого могло спричинити наступ атеїзму? Жодна з причин, наведених вище. Реальними чинниками стало: 1) погане філософське осмислення природи наукового пізнання та нерозуміння нової картини світу, 2) надмірні плоди науково-технічного прогресу, що призвело до перенасичення потреб споживачів і створення ілюзії, ніби європейська цивілізація здатна забезпечити неухильний прогрес людства безвідносно до вимог моральности і розумного самообмеження, тобто зрештою безвідносно до вищих сил світу. При цьому саме їхнє існування було поставлене під сумнів.

Говорячи про чинники, які сприяли збайдужінню до віри (принаймні з боку основної маси християн), варто дослухатися до тверезої думки Колаковського, який заперечує наявність руйнівного впливу науки на релігійні почуття: "*…Наш розум аж ніяк не переповнений законами сцієнтизму; ми — забобонні, різні абсурдні або надзвичайно небезпечні вірування безперешкодно поширюються в світі, не виключаючи освічених прошарків суспільства. З іншого боку, існує чимало книжок, написаних людьми науки, справжніми фізиками, які розтлумачують нам, що сучасна фізика і космологія нітрохи не заперечують існування Бога, а радше наводять арґументи на його користь. Тож у цьому збайдужінні йдеться, напевно, про простіші*

речі. Змінилась ієрархія потреб і задоволень. Науки постачають нам дотичні й вимірні блага, в той час як віра дає нам багатства духовні, невидимі — довіру до життя, певність, що перебуваємо під опікою Провидіння; однак вона не приносить нам матеріяльного збагачення. Така духовна мутація тягне з нас, щоправда, певні кошти, але ми готові їх платити" [Колаковський, 2005: 30—31].

Той факт, що інтелект загалу не вельми переобтяжений науковими знаннями і до того ж охоче підпадає під владу забобонів, варто було б підтвердити добре продуманими соціологічними опитуваннями. На жаль, соціологи не переймаються цими питаннями, їхня увага спрямована на з'ясування біжучих політичних настроїв. Вряди-годи з'являються дані, до яких слід би поставитися уважніше. Наприклад, років з двадцять тому промайнуло повідомлення про те, що на вулицях Парижа опитували перехожих, що', на їхню думку, спричиняє сила: прискорення чи швидкість. Більшість опитуваних ствердили друге і заперечили перше, засвідчивши, що вони не вірять в механіку Ґалілея-Ньютона і дотримуються поглядів Аристотеля! Очевидно, що про теорію відносности і мови не могло бути, хоча основні її факти можна викласти цілком елементарно (і цілком строго!) старшим школярам за якусь годину. Це було б вельми доречно, оскільки широка публіка наївно вірить у те, що ця теорія нібито довела, що на світі все відносно: істина й олжа, добро і зло.

Що ж до забобонів, то мене особисто найбільше вразив випадок, коли університетський професор (!), дорогу якому перейшов чорний кіт, опинився у стані повного розпачу, і його (професора, а не кота) довелося терміново "розчакловувати".

Отже, Колаковський цілковито має рацію. Зовсім не наука суперечить релігії, а той триб життя, який панує в сучасному суспільстві, де гонитва за грошима та товарами заблоковує усі канали, якими людина може спілкуватися з Богом.

Що ж до тези Колаковського стосовно того, що сучасна фізика і космологія наводять аргументи на користь існування Бога, то про це див. розділи "Наука і релігія" та "Синергетична парадигма, антропний принцип і культура".

Видається, що атеїстичні погляди середньостатистичних осіб були поширені серед широких верств Европи популярними філософами на кшталт Дені Дідро так, як поширюється мода, коли ніхто не питає аргументів, чому слід одягатися саме так, а не інакше,

і чому вже за кілька років слід чинити навпаки. Чи багато людей читає філософів? А для тих, хто таки читає, цілком досить того захвату, з яким Дідро сповіщав, що "безбожні книги сиплються дощем" (і то в Парижі — законодавцеві мод). Або ж достатньо мелодраматичних повідомлень Фрідріха Ніцше про те, що "старий Бог помер" і його місце має заступити Надлюдина. При цьому декому захотілося стати саме такою Надлюдиною — сильною, жорстокою, вільною від моральних зобов'язань щодо слабших. Нема ради, значна кількість популяризаторів модних філософів піддалася такій риториці.

Жорстока розплата за помилку атеїзму не впала як грім з ясного неба. Ще у дев'ятнадцятому столітті нові глибокі політекономічні теорії були спрофановані і відповідно витлумачені задля обґрунтування спритно замаскованої під науку ідеї щодо можливости насильницької побудови комуністичного суспільства. І хоча зрілі європейські країни в основному утрималися від такого експерименту, в деспотичній Російській імперії, де ситуація була дестабілізована поразкою в першій світовій війні, утворилися групи безбожників-авантюристів, які опанували надійний метод захоплення влади: здобувши фінанси, поставити собі на службу озброєні бандитські формування і за допомогою облудних гасел побудови передового суспільства, доповнених абсолютним терором, підкорити величезні території з усіма ресурсами, як матеріяльними, так і людськими. Так виникла "імперія зла" — СССР. Були скасовані будь-які моральні принципи, войовничий атеїзм став однією з підвалин комуністичної ідеології.

Наслідувачі цього прикладу в Німеччині — нацисти — також використали нестабільність, що виникла внаслідок програшу війни їхньою країною, але їхня параноїдальна ідея була дещо відмінною і полягала у реалізації "привабливої" мети — підкорення "неповноцінних" народів в ім'я процвітання арійської раси, до того ж специфічно визначеної. В середині двадцятого століття світ струсонула війна небаченої потуги і стало очевидно, що керманичі нового порядку в Європі керуються правилами граничного аморалізму. Люди на якийсь час задумалися над генетичним зв'язком філософії аморальности і безбожжя з жорстокою поведінкою "вождів" та "фюрерів"[33]. Однак ненадовго.

[33] Гітлер мелодраматично волав, що він звільняє німців від тої химери, яка на-

Перемога демократичних суспільств над одною тоталітарною державою, але у вимушеному союзі з другою, ще небезпечнішою, мала наслідком доволі довгий період балансування на межі ядерної катастрофи і, здавалося б, надавала достатні можливості для ґрунтовних роздумів про шляхи морального розвитку людства. Але уроки історії не були засвоєні. Ейфорія, яка виникла внаслідок вирішальної економічної переваги над комуністичним монстром, що розвалився навіть раніше, ніж це очікувалося, призвела до подальшого поглиблення ліберальної та атеїстичної ідеології. Як наслідок, маємо ситуацію, яку вже схарактеризовано вище у виступі Енні Ґреґем[34].

Загальний висновок полягає у тому, що людство в цілому і християнський світ зокрема не зміг ефективно протиставитися навалі зла.

Чимало авторів покладають відповідальність за цей процес торжества зла на витіснення релігійного світогляду гуманістичним. Як можна це явище потрактувати теоретично? Релігійний світогляд має ширшу підставу, аніж гуманістичний. Останній намагається сформулювати критерії добра і зла, виходячи з досвіду людства як замкненої системи. Що ж до релігійного світогляду, то він шукає ширшу підставу для таких критеріїв, звертаючись до божественного одкровення та свідчень пророків, які це одкровення отримали. Релігійний світогляд імпліцитно чи експліцитно розуміє підставу гуманізму як надто вузьку і таку, яка неспроможна згадані критерії встановити. Можна висловити твердження, що взагалі всяке звуження підстав моральности веде до деградації самої моральности. Гуманізм вважав, що він ці підстави розширив, насправді ж з точки зору релігії це не так. Цікаво поглянути, що відбуватиметься, коли ми будемо робити подальше звуження, починаючи з гуманізму. Інакше кажучи, що буде, якщо достатньою підставою моральности

зивається совістю. Його тимчасовий друг Сталін чинив більш практично і керувався принципом: "*Є людина — є проблема, нема людини — нема проблеми*". Це дало йому можливість винищити вдесятеро більше людей, аніж це зробив фюрер, завдяки чому він і виграв, коли між ними стався зудар.

[34] Засуджуючи теракт проти США, Енні Грегем водночас наголосила і на моральній недосконалости сучасного світу. Справді, як повідомив недавно експерт Джеффрі Сакс, в наш час щоденно гине понад 20 тисяч осіб від нестачі їжі та питної води. Щоб усунути цю трагедію, достатньо було б подати незабезпеченим країнам допомогу в розмірі 0,7 % об'єднаного ВВП світу.

буде себе оголошувати окрема особа? Така постановка питання не є лише умоглядним експериментом. Фактично в сучасному постсовєтському суспільстві, в Росії, та й в Україні, ситуація близька до постульованої, адже після краху комуністичної ідеології і надто повільного і невпевненого в собі процесу формування нового національного світогляду, за умов розрізненості суспільних структур, світоглядного хаосу багато людей знаходиться в такому стані, коли вони покладаються на самих себе, не довіряючи ніяким суспільним зв'язкам. Маємо атомізацію суспільства, зумовлену тривалим пануванням тоталітарного режиму. Саме за цих умов різко зросла кількість людей, які підставою моральности починають вважати ... самих себе! Ця обставина може здатися на перший погляд анекдотичною, неймовірною, але це так, і без усвідомлення цього факту годі зрозуміти психологію і поведінку багатьох наших співвітчизників. Індивід, який дотримується зазначеної настанови, охоче говорить про порядність і водночас часто не зупиняється перед будь-якими підлотами. Він дбає лише про свої власні інтереси, хоч гранична звуженість етики навіть їх не дозволяє йому усвідомити правильно, через що він часто шкодить сам собі. Разом з тим він поводиться часом щиро, бо для нього моральним є за визначенням те, що він робить сам. Він нехтує інтересами не лише інших людей, а й інтересами нації, держави, поняття патріотизму є для нього порожнім звуком, жертовність сходить нанівець, а про долю людства такий індивід не думає навіть уві сні. Можна лише сподіватися, що з утвердженням досконаліших форм соціяльного буття кількість таких людей зменшиться до прийнятної.

Ситуація, коли моральність ґрунтується на ширшій підставі — етнічній, виглядає, звичайно, краще. Етнічна єдність дозволяє виробити такі чесноти людини, як жертовність в ім'я інтересів етносу, безкорисливість у служінні рідному краю. Тим не менш, і ця підстава виявляє свою вузькість. Ґротескне зображення моралі, яка формується лише на етнічному ґрунті і повністю нехтує загальнолюдськими цінностями, дав російський письменник Є.Замятін. Його казочка "Арапы" гостро висміює традиційну російську обмеженість в національному питанні, невизнання прав інших етносів.

Подамо текст цієї мініятюри повністю із збереженням мовних особливостей оригіналу.

"*На острове на Буяне — речка. На этом берегу — наши, краснокожие, а на том — ихние живут, арапы.*

Нынче утром арапа ихнего в речке поймали. Ну так хорош, так хорош: весь — филейный. Супу наварили, отбивных нажарили — да с луком, с горчицей, с малосольным неженским... Напитались: послал Господь!

И только было вздремнуть легли — вой, визг, нашего уволокли арапы треклятые. Туда — сюда, а уж они его освежевали и на угольях шашлыки стряпают.

Наши им — через речку:

— Ах, людоеды! Ах, арапы вы этакие! Вы это что-ж, это, а?

— А что? — говорят.

— Да на вас что — креста, что ли, нету? Нашего, краснокожего, лопаете. И не совестно?

— А вы из нашего — отбивных не наделали? Это чьи кости-то лежат?

— Ну что за безмозглые? Да-к ведь мы вашего арапа ели, а вы — нашего, краснокожего. Нешто это возможно? Вот дай-ка, вас черти-то на том свете поджарят!

А ихние, арапы, — глазищи белые вылупили, ухмыляются да знай себе — уписывают. Ну до чего бесстыжий народ: одно слово — арапы. И уродятся ж на свет этакие!"

XX століття розпочалося глибокими революційними змінами у науковій картині світу. Після відкриття розширення Всесвіту стало загальноприйнятим в науці переконання про скінченність світу в часі і просторі, а новітній антропний принцип показав, що параметри світу визначені саме такими, а не інакшими, з метою створення на певному етапі розвитку світу мислячої істоти — людини. Про це докладніше мова буде в розділі "Синергетична парадигма, антропний принцип та культура". Тут лише стверджу, що сучасна наука на новій основі і на новому рівні повертає маленькому створінню — людині — центральну ролю у світобудові, подібно тому, як це було до Коперніка. Всесвіт, попри свої ґрандіозні розміри, виявився без людини неповним. Цей погляд утвердився в науці порівняно недавно, і вплив його на загальне світовідчуття сучасної людини тільки розпочинається. Якби ця картина світу дійшла до свідомости загалу, можна було б розраховувати на повернення людини до Бога.

Кілька слів щодо проблеми зла в самоорганізаційній концепції культури (докладніше див. нижче, в розділі VIII). Вище вже відзначалося, що з цієї концепції випливає заперечення субстан-

ціональности зла, тобто існування якогось його джерела, або, використовуючи термінологію християнської релігії, — диявола. Це пов'язане з тим, що, на відміну від самоорганізації, яка полягає у побудові структури, впорядкованости, дезорганізація означає відсутність структури, порядку, тобто не є чимось, що існує субстанціонально. Як наголошувалося вище, вона спонтанна. Тут доречно провести аналогію із світлом, яке є н а я в н і с т ю фотонів, і темрявою, яка є в і д с у т н і с т ю фотонів.

Усе сказане не означає недооцінки зла і лихих людей. На долю таких людей та організацій випадає сумна роля руйначів культури. Зло полягає у відступництві від Бога — джерела самоорганізації, порядку, які ми розуміємо як добро[35]. Спонтанність відступництва породжує його легкість. У людини може навіть виникнути відчуття волі, зрозумілої як уседозволеність, відсутність бар'єрів. Навпаки, повернення до Бога потребує напруженої роботи свідомости, совісти, яка вимагає покаяння — єдиного шляху до відновлення контактів з Богом. Без цього людина морально гине.

Сказане про людину стосується також злочинних організацій, партій, установ, держав. Виникаючи як переродження здорових структур суспільства, вони швидко втрачають свою конструктив-

---

[35] До появи синергетики ідеї про добро і зло формулювалися більш розмито. Пор., наприклад: *"Добро — те, що зберігає і розвиває життя, зло є те, що знищує життя чи перешкоджає йому"* [Швайцер, 1973]. *"У первісному західному розумінні благо є те, що висуває перед нами беззаперечну моральну вимогу, переконуючи нас, що завдяки прагненню до послуху йому ми знайдемо те, до чого ми призначені. У нововропейському уявленні благо є вільно створюване нами багатство та велич життя і все, що послуговує такій меті"* [Грант, 1986, 160]. Переконливу критику етичних концепцій минулого з позицій позитивізму здійснив Джордж Мур. Його центральна праця "Принципи етики" (1903) неодноразово перевидавалася і визнана класичною [Мур, 1984]. Однак Муру не вдалося побудувати конструктивної етики, а її центральне поняття — "добро" — було оголошено ним невизначальним. Негативний результат Мура, на мій погляд, є цілком закономірним і має цінність у тому сенсі, що показує неможливість побудови етики без поняття Бога.

Основи християнської етики, вільної від цієї трудности, добре викладені в статті Папи Івана Павла II [Войтила, 1983]. Її вихідним положенням є визнання того, що закони етики, як і закони природи, дані Богом, вони в природі людини, яка безпосередньо усвідомлює їх, Одкровення ж лише яскравіше висвітлює етичні норми. В статті, зокрема, чітко сформульовано розуміння гуманізму і причини його обмеженості. Втім, опертя в основному на філософію томізму робить виклад подекуди архаїчним, проблеми зла і свободи та їхнього взаємозв'язку не розглянуті на сучасному рівні.

ну силу, руйнують культуру і тим прирікають себе на крах. Дехто вважає, що тоталітарні системи зберігають або навіть створюють певну культуру, хоч і "погану". Це непорозуміння пов'язане, очевидно, з тим, що злочинні системи не встигають зруйнувати всю культуру: їхній власний розвал відбувається раніше.

Приреченість зла не означає можливости хоч на мить припинити боротьбу з ним, бо, зазнавши поразки тут і зараз, воно спонтанно виникає в іншому місці та в інший час.

Самоорганізація — процес творчости. Всі духовні структури культури виникають унаслідок творчих зусиль людства. Це мова, яка водночас є універсальним інструментом подальшої самоорганізації; міфологія — витвір розуму, який щойно народився, та вже розпростав могутні крила фантазії[36]; релігія, яка виникає внаслідок дарованого людині надвідчуття Бога. На наступних етапах культура народжує нові структури: мистецтво, філософію, науку. Наш час — доба інформаційної революції, потужний інформаційний обмін став важливою організуючою силою суспільства, хоч часом відіграє і негативну ролю, стандартизуючи мислення і уяву людей.

Підсумовуючи сказане вище про добро, зло і творчість, подам інакше за формою, — порівняно з наведеним на початку, але цілком рівнозначне за суттю означення культури: КУЛЬТУРА Є ПРОЦЕС ПОДОЛАННЯ ЗЛА ТВОРЧІСТЮ.

Нашою подальшою темою має стати докладніше дослідження проблеми зла. Попередньо, однак, слід обговорити проблему свободи, бо, як вже говорилося, обидві вони тісно пов'язані.

---

[36] За влучною метафорою С.Аверінцева [Аверінцев, 1970], міфологія — це ще "*нерозчленована ідеологічна первоматерія*".

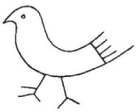

VII. СИНЕРҐЕТИКА І МЕТАФІЗИКА СВОБОДИ

— Свобода, Санчо, є найбільшим з благ, якими природа нагородила людство.

Мігель Сервантес. Дон Кіхот

Концепт "свобода" в європейській культурі вельми широкий і багатогранний. Обидві його великі гілки, свобода внутрішня і свобода зовнішня, належать єдиному дереву — християнству.

Внутрішня свобода людини випливає з тези християнства про створеність людини "за образом і подобою Бога" і є рисою суто людською, вона виокремлює людину з усього живого світу на нашій планеті.

Зовнішня свобода визначається певною сукупністю прав, наданих особі державою, суспільством, та мірою дотримання державою відповідних ґарантій щодо реального забезпечення цих прав.

Звичайно, проведений поділ певною мірою умовний, оскільки саме християнська культура, пройшовши довгий і складний шлях розвитку, утвердила в більшості країн Европи, США, а через них і в деяких інших країнах світу правові норми, які достатньою мірою забезпечують декларовані і визнані міжнародним співтовариством свободи особистости, не кажучи вже про вироблення самих ідеалів свободи.

У цьму розділі основною темою буде внутрішня свобода. Щодо свободи зовнішньої, відсилаю читача до класичних книг Джона Стюарта Мілла "Про свободу" [Мілл, 2001], а також до праці Фрідріха Гайєка [Гайєк, 2002] та невеличкої, проте змістовної книги Євгена Тарновського "Чотири свободи" [Тарновський, 1995], написаної 1907 року і перевиданої в Петербурзі 1995 року. Тому щодо свободи зовнішньої обмежуся лише короткими зауваженнями.

Очевидно, що розвиток свободи внутрішньої полегшується наявністю свободи зовнішньої. Але варто нагадати, що деякі виняткові особи можуть зберігати свободу внутрішню навіть за умови вельми обмеженої свободи зовнішньої, як це було в тоталітарних державах. І звичайно, розвиток зовнішньої свободи є наслідком як усвідомлення такими видатними особистостями свободи вну-

трішньої, так і їхніх зусиль щодо поширення такого усвідомлення серед суспільства. В цьому зв'язку зверну увагу, що Євген Тарновський стверджує, що Росія і свобода — це дві зовсім не знайомі одна з одною "особи". Іншими словами, слід визнати, що свобода зовнішня практично ніколи не була забезпечена в Росії і, до речі, не осмислена досі навіть теоретично. Бо, скажімо, у фундаментальному словнику концептів відомого російського мовознавця і культуролога Юрія Степанова [Степанов, 2001] концепт "свобода" просто відсутній.

Що ж до ідеалу громадянської свободи, як він сформульований в роботі Мілла, то він базується на постулаті: особа має бути вільною в своїх вчинках, якщо тільки вони не завдають шкоди іншим членам суспільства. Критичний аналіз поглядів Мілла міститься в есеї І.Берліна "Дві концепції свободи" [Берлін, 1994].

Зі свого боку зазначу, що історичний досвід виявив і негативний бік цього постулату Мілла: побудова суспільного порядку на його основі веде до атомізації суспільства, воно розпадається на більші або менші групи. При цьому в межах одних деякі вчинки визнаються прийнятними, тоді як в інших — неприйнятними; такі групи намагаються триматися ізольовано одна від одної, щоб уникнути конфліктів. Кількість цінностей, які є спільними для різних груп, катастрофічно зменшується, внаслідок чого культурна єдність суспільства руйнується. Його стримують від розпаду переважно цивілізаційні механізми.

Перейдімо тепер до основного питання — про свободу внутрішню.

Зауважу, що це питання було предметом гострої і повчальної дискусії, яка відбулася на сторінках журналу "Новый мир" 1993 року [Семенко, 1993; Гальцева, 1993]. Дискусія точилася навколо християнського уявлення про свободу, тобто про свободу внутрішню. Дискутанти — богослов РПЦ Владімір Семенко та філософ Рената Гальцева — спільної мови не знайшли. До того ж, на мою думку, розминулися з істиною обоє. Тут розгляну проблему внутрішньої свободи передусім як таку, не пов'язуючи дуже тісно цей розгляд з названою дискусією. Щодо згаданої дискусії, робитиму загальні зауваження мірою розробки нашої концепції.

Впродовж всієї історії людства найкращі мислителі твердили, що свобода є найбільше благо і найвища цінність для людини, суспільства. І все ж наважуся твердити, що розуміння свободи у нас

ще недостатньо глибоке, і то не тільки в Україні, а й на Заході. А з таким розумінням свободи, яке зараз є, не багато досягнеш. Втім, слово *розуміння* радше пасує до свободи зовнішньої. Це розуміння формується внаслідок розвитку правової свідомости та укорінення принципу верховенства закону, однакового для всіх членів суспільства, а також невідворотністю покарання за порушення законів.

Коли ж ми говоримо про свободу внутрішню, то адекватнішим буде такий термін, як відчуття свободи. Воно формується головним чином релігійним вихованням і має своїм корінням не "угоду" між людьми, а "угоду" між людиною і Богом. Якщо і говорити в цьому контексті про розуміння, то воно має прийти не внаслідок засвоєння юридичних норм, а внаслідок богословського, філософського аналізу. Щодо розуміння свободи зовнішньої Україна далеко відстала від більшости европейських країн. Коли ж говоримо про розуміння свободи внутрішньої, то тут ми принаймні в рівних умовах з рештою Европи, а можливо, і в кращих, бо брак зовнішньої свободи та правових засад в житті народу завжди намагалися компенсувати безпосереднім опертям на християнські цінності.

Однак, назагал кажучи, все-таки слід визнати, що ідеали свободи ще недостатньо опанували всім населенням України. Головна причина — не подолані і досі рудименти тоталітарного способу мислення, особливо у представників старшого покоління та у більшости населення зросійщених індустріяльних областей Сходу України.

Якщо мати на увазі теоретичний бік проблеми, то слід зауважити, що основна трудність розуміння концепту "свобода" криється у його високій складності, багатоаспектності. Для нашого аналізу суттєво розрізняти як мінімум чотири різних, хоч і не цілком незалежних аспектів поняття "свобода".

Перший аспект пов'язаний з об'єктивною можливістю вільного вибору. Без наявности такого вибору вільна поведінка людини виключається. Якщо в світі все однозначно детерміноване, якщо світовий порядок не надає людині різних шляхів, різних можливостей для дії, свободи бути не може. З великою художньою силою про це сказав поет Володимир Свідзинський у вірші, який наведу повністю.

Вибігає на море човен —
Такі вигинисті груди.

На човні капелюх, як сито,
Попід тим капелюхом люди.
Небагато — один китаєць.
В руках вудочка тростинова.
Віють пальми, шугають баклани,
На горах снігу обнова.
А чомусь він сумний, китаєць.
Загадався, забув про вудку.
Виринає дельфін із моря:
— Китайче, не треба смутку.
— Ну як же «не треба смутку»!
Мій кораблик такий пасматий,
Сам я юний, тоненькі вуса,
Ще й червоні на мені шати.
А поглянь же ти — я невільний,
І з такою вродою пишною
Примальований до фаянсу
Чиєюсь рукою зловтішною!

Як бачимо, світ цього уявного китайця влаштований так, що для нього вільний вибір якихось шляхів зовсім неможливий, їх просто нема. Герой примальований до фаянсу, і тим самим приречений на несвободу.

Постає питання, чи справді устрій реального світу, в якому живуть реальні, а не уявлені люди, також не містить в собі об'єктивних передумов для свободи.

Зауважимо, що якби це було так, то безумовно втрачали б сенс поняття гріха та відповідальности людини за свої вчинки, в тому числі й гріховні. Ось в якій формі висловив цю думку Омар Хайям:

Коли єство моє ліпив Творець із глини,
Зарані відав він про всі мої провини.
Якщо від нього й гріх, чому мене він хоче
В день суду ввергнути в палаючі глибини?

(Переклад Василя Мисика)

Наука, маючи свою внутрішню логіку розвитку, лише поступово прийшла до правильного розуміння проблеми детермінізму. Ще в XIX столітті здавалося, що світ, який функціонує за законами механіки Ньютона, є строго детерміністичним, а випадковість позірна і є наслідком нашого незнання. Переконаність у

цьому в яскравій формі висловив ще Лаплас[37]. Пізніше, після виникнення термодинаміки, утвердився погляд, що еволюція світу неминуче веде до його деґрадації (теплової смерти). Лише в XX столітті з'ясувалося, що детермінізм механічних процесів є ілюзією, він притаманний лише спеціяльному, найпростішому класу механічних систем. Так само і термодинамічний принцип деґрадації процесів притаманний лише замкненим системам. Однак системи достатньої складности, відкриті до оточення, виявляють недетерміновану поведінку, а водночас здатні підвищувати свою складність. Отже, наш реальний світ, на щастя, не такий, як світ китайця з цитованого вірша Володимира Свідзинського.

Закони природи далеко не завжди однозначно детермінують поведінку людини, як і, ширше кажучи, поведінку багатьох інших складних систем. Вони влаштовані так, що допускають ситуації (в так званих точках біфуркації), коли закон ніби припиняє свою дію, а шлях подальшої еволюції розгалужується на рівноправні гілки. Постає можливість вибору "потенційно наявних" шляхів, що і є передумовою свободи. Отже, об'єктивна можливість свободи волі є фактом, який випливає з устрою нашого світу, а цей устрій визначений Творцем, закладений в світобудову як її фундаментальна риса. Саме тому в нашому світі завдяки механізму біфуркації творяться нові структури, підвищується їхня складність та багатофункціональність. Говорячи про структури, маємо на увазі, що система набуває властивостей, які не зводяться до властивостей її складових. Тобто виникає нова якість системи як цілісности. Ці явища самоорганізації стали об'єктом вивчення синерґетикою. Отже, маємо нині надійне підґрунтя з боку сучасного природознавства для центральної ідеї про наявність цілого "віяла" можливих шляхів еволюції складних систем.

Дуже важливим для розуміння цього аспекту світового порядку стало з'ясування того, що в акті творення світу здатність його до самоорганізації була закладена Творцем, в певному сенсі "заздалегідь". А саме, виявилося, що фундаментальні фізичні константи "підібрані" таким чином, що це забезпечує цілий ланцюг явищ самоорганізації, в якому попереднє стає передумовою для наступного. В разі навіть незначного порушення наявних фактично співвідношень між цими константами ланцюжок процесів самоорга-

[37] Відповідну цитату можна знайти в розділі "Наука і релігія".

нізації обривається на самому початку (див. про це, наприклад, у [Девіс, 1989], [Барроу, Типлер, 1996]). Таким чином, ідея про визначальний характер явищ самоорганізації дістала підтримку з боку фізики і космології.

Але свобода має ще й інший аспект. Для здійснення вільного вибору необхідний вольовий акт, який в свою чергу пов'язаний з підсвідомими або усвідомленими бажаннями, прагненнями, інтересами людини. Без вольової напруги акт вибору не може здійснитися, рівноправність (симетрія) шляхів подальшої еволюції не може бути зламана, а вільний вчинок стає неможливим. Про це красномовно говорить давня притча про буриданова осла, який помирає з голоду, знаходячись між двома однаковими в'язками сіна. Ця притча, хоч і побудована на вельми спрощеній ситуації, дуже виразно акцентує і на психологічних труднощах, пов'язаних з вибором. Коли нема підстав для надання переваги одному з шляхів перед іншими, у людини з'являються вагання, сумніви, часом болісні. Є й такі особи, які виявляють майже патологічну нерішучість в ситуації вибору; дуже багато таких, хто волів би передати право вибору іншій особі (організації, державі). Люди більш вольові і розважливі шукають додаткової інформації, врахування якої спонукало б до обґрунтованого рішення.

Ґальцева, яка визнає факт наявности множини варіянтів і трудність вибору, виявляє не вельми доречний поспіх, оголошуючи, що в акті вибору відбувається "безпричинна і заразом не випадкова дія". Звідси вона робить висновок про те, що "людська свобода незбагненна для раціонального мислення". Така позиція неминуча для будь-якого дослідника, який не засвоїв уроки, що нам дає синерґетика. Ситуація вибору — це перебування в точці біфуркації. Системи різної складности поводять себе у цій ситуації по-різному.

Математичний маятник в стані, коли матеріяльна точка знаходиться згори строго над точкою підвісу і має точно нульову швидкість, буде залишатися нерухомим (аналог — смерть буриданова осла), але реально найменший випадковий поштовх ламає симетрію, зіштовхуючи маятник в той чи той бік. Очевидно, що свободи волі маятник не має, його "вибір" зумовлений випадковим зовнішнім чинником, але навіть для такої простої системи виникає можливість двох шляхів, порушується детермінованість еволюції.

Тварина підкоряється внутрішнім чи зовнішнім імпульсам, які доводять до зламу симетрії. В цьому, складнішому, випадку віді-

грає ролю набір вроджених моделей поведінки, зовнішні умови враховуються підсвідомо і спричиняють перехід системи через "нейтральні" стани в той чи інший динамічний атрактор. Так, для збільшення швидкости кінь стихійно переходить від бігу риссю на чвал, оскільки має природжені механізми поведінки, яким його ніхто не навчав.

Різноманітних і добре вивчених прикладів переходу до нового режиму функціонування складної системи вже надто багато, аби занурюватися в нудьгу ірраціоналізму. Самоорганізація є акт стихійний, тобто не детермінований, тому що перехід до нового і в певному сенсі більш ефективного режиму поведінки відбувається через стани нестійкости, в яких рівняння еволюції припиняють свою дію. Але система, здатна до самоорганізації, завжди є відкритою, і безпричинним цей перехід назвати не можна. Зокрема, відкритість людини не лише до потоків речовини та енергії, а й до потоків інформації, які можуть бути дуже слабкими енерґетично, але потужними за фактичними наслідками, відіграє визначальну ролю в її поведінці. Інформація має не лише кількісний, а й також якісний аспект. При цьому для розуміння поведінки живої істоти дуже суттєве значення має поняття цінної інформації [Чернавський, 2000].

Якщо для більшости живих істот можлива побудова успішних моделей деяких важливих форм поведінки на основі синерґетичних механізмів з урахуванням поняття цінної інформації, то для людини, сутність якої триєдина (тіло, душа і дух), все виглядає значно складніше. Бо, на відміну від тварин, у людей система цінностей творить складну ієрархічну структуру, в якій, крім завдання біологічного виживання індивіда, присутні й надперсональні, соціяльні цінності, що виникають з усвідомлення необхідности збереження національної та соціяльної єдности, а це веде до альтруїзму. Людині і тільки їй властиві цінності, що випливають з релігійного почуття, з усвідомлення присутности Бога. Тому у випадку людини акт вибору здійснюється, як правило, з урахуванням багатьох чинників різного рівня в системі цінностей. І все ж деякі люди з багатим життєвим досвідом, гострим розумом і глибокою інтуїцією фактично виявляються здатними до вражаюче точного прогнозування поведінки інших. Чи ж доречно викидати білий прапор принципової незбагненности акту вибору в час, коли щойно починається систематичний штурм проблеми людського мислення та інших проявів людської діяльности?

Ще один, третій, аспект свободи пов'язаний з вельми складним питанням: чи існує серед наявних шляхів якийсь привілейований, істинний, чи зазначена їх рівноправність не є позірною. Семенко вважає, що це саме так, що насправді, з певної точки зору, цей привілейований шлях має бути визнаний єдино правильним. Цим, по суті, заперечується реальність свободи вибору, і Гальцева небезпідставно звинуватила богослова в тоталітарному мисленні, тим більше, що він виявив готовність накидати цей єдино правильний шлях силою (звісно, на "благо" особи).

Послухаймо передусім, що з цього приводу писав український поет Михайло Орест:

Доля існує, але не як фатум. Готові дороги
Має для смертних вона і нахиляє, щоб ми
Ними ішли; а проте не бажає їх нам накидати.
Дух наш і волю вона не заганяє в острог.

Цей блискучий вірш ставить перед нами низку питань. Що означають слова "має для смертних вона"? В якому сенсі ці шляхи існують? Чому доля "не бажає їх нам накидати", хоч і "нахиляє, щоб ми ними ішли"? Для відповіді на ці питання необхідно розрізняти буття актуальне і буття потенційно можливе, буття світове і буття позасвітове, тобто буття у свідомості Бога. Очевидно, слід обережніше оперувати з двозначним словом *існувати*, бо не можна щось потенційно можливе вважати існуючим актуально. Тим самим проблема вибору постає в іншому світлі. Крім того, треба взяти до уваги ще й іншу обставину. Вона полягає у визнанні того, що тварний світ недостворений і людина покликана Богом до співтворчости. Отже, людина має для себе створити, іншою мовою — актуалізувати потенційно можливе, знайти шлях, але знайти не так, як шукають загублену річ, що напевне існує десь фактично, а так, як, скажімо, математик "знаходить" доведення теореми: він створює це доведення, переводить його із сфери потенційно можливого в актуальне. Ми повинні чітко розуміти, що шляхи, про наявність яких ми говорили вище, існують насправді поза світом. Вони можливі лише потенційно і мають бути реалізовані внаслідок творчих зусиль людини. Якби всі можливі шляхи вже існували в готовому вигляді, можливостей для творчости не було б, як нема її у випадку, коли ми змушені обирати лише один, заздалегідь визначений, "єдино правильний" шлях. Це й означало б відсутність свободи.

Те, що творення є чимось більшим, ніж простий вибір з уже готових можливостей, поясню простим прикладом. Ми не вважаємо творцем того, хто з двох наявних яблук вибирає одне, на його думку, краще. Але того, хто виводить новий сорт яблук, реалізуючи потенційні можливості природи, не здійснені нею, ми називаємо творцем.

Таким чином, ми твердимо, що правильний шлях існує, однак не актуально в нашому світі, а у свідомості Бога, тобто для нас він є лише потенційно. Сказане ставить комплекс проблем, які неможливо розв'язати на рівні повсякденного мислення. Християнська думка ці проблеми розв'язала.

У Святому Письмі знаходимо певні перестороги для людини.

"Входьте вузькими воротами, бо просторі ворота, і широка дорога ведуть до погибелі, і багато хто йде ними.

А вузькі ворота і тісна дорога ведуть у життя, і мало тих є, хто знаходить їх".

Так говориться в Євангелії від Матея (7, 13—14).

Як бачимо, ознакою істинної дороги, яка б відповідала прихованому, не накинутому нам бажанню Бога, є те, що вона може бути "знайдена" (створена) людиною лише внаслідок великої напруги інтелекту та волі. Неістинні шляхи також можливі, вони легші, їх вибір не пов'язаний з тяжким пізнанням і вольовою напругою. Цей вибір значною мірою спонтанний і веде до гріха. Очевидно, що Бог не хоче сліпої покори, він бажає свідомого вибору. Звичайно, Він не спонукає до гріха, але й не бажає забороняти людині ухилятися від правильного шляху, зробивши його обов'язковим, бо в такому разі Він відібрав би у людини найвищий дар — свободу.

Таким чином, третій аспект свободи полягає якраз у тому, що людина запрошується, але не силується до творчости, яка за сутністю своєю є дією вільною, невимушеною, недетермінованою і відповідальною. Людина невільна, нездатна до самостійної творчої дії не є метою Бога. Отже, наявність (поза світом!) привілейованого шляху аж ніяк не обмежує ініціативи і свободи людини.

Існує і четвертий аспект поняття свободи, можливо, найпарадоксальніший.

Знову звернімося до Святого Письма. Є в ньому такі слова Христа: "*і пізнаєте істину, і істина визволить вас*" (Ів. 8, 32). Ця максима завдала багато клопотів не одному богослову і філософу. Чи не перекреслює вона факт наявности вільного вибору, а разом з

цим і свободу, чи не скеровує вона нас знову на "єдино правильний" шлях?

Розв'язок можемо знайти, зіставляючи її з ще однією думкою Христа: "*кожен, хто чинить гріх, є раб гріха*" (Ів. 8, 34). Так, людина вільно достворює світ, реалізує дане Богом право на вільний вибір, але, не знайшовши істинний шлях, який існує лише потенційно в свідомості Бога, вона творить світ гріховний і через це втрачає чи, точніше, обмежує свободу в майбутньому. Бо зроблений раніше хибний вибір, який не відповідає Божій істині, істині, яку в цьому акті вибору не пізнали і не знайшли, веде до неволі, у тому сенсі, що подальші можливості вибору звужуються. Це зовсім просто збагнути на прикладах. Скажімо, увійшовши до якоїсь злочинної структури, людина вже не може діяти вільно, вона буде пов'язана з мафією, вирватися з її обіймів їй буде дуже важко, хоч і не зовсім неможливо. Так само важко позбутися залежности від наркотиків, алкоголю, куріння тощо.

Про гріховну людину, яка втратила свободу, стала "гріха невільником", рабом, добре сказав Михайло Орест:

Щоб не розбігтися, раб в'яже самого себе —
Більше: зухвалий і темний, плює він на тих, що за бігом
Власної мислі вперед сміло і певно ідуть.

Так, гріх виступає як відмова від свободи. Ця відмова (добровільна, звичайно) сама стає чи не найбільшим гріхом, бо тим самим відкидається найбільший дар Бога. І знову за прикладами недалеко ходити, бачимо ж, як один народ може голосувати за неволю, інший — заколисувати себе байками про недавнє минуле, яке, мовляв, не було гріховним, ба навіть і злочинним, а навпаки — чимось цілком прийнятним. Бо правда спонукала б до відчуття відповідальности, а тим самим до активної діяльности, до творчости, до подолання гріхів через каяття, пошук, вольову напругу. Але саме цього — невпинного пошуку кращих шляхів, саме цієї напруги боїться чимало людей, тому вони й спотворюють істину, розфарбовують своє гріховне, ганебне минуле рожевою фарбою. Як сказав про таких людей той же Орест, "*істини добре вино їхній душі заміцне*".

Підсумую сказане.

Правда в тому, що свобода вибору для людини є, бо саме в такий спосіб світ задуманий і створений Богом. Необхідність здійснення акту вибору неминуча, інакше це відмова від свободи, па-

раліч волі. Хоча світовий механізм не заперечує права на помилку, однак помилка таки має негативні наслідки аж до втрати свободи. Можливість помилки для сильної, вольової людини означає лише необхідність боротьби за істину, аби свою свободу реалізувати, а реалізувавши, зберегти. Якщо описана ситуація зі свободою видається парадоксальною, то ця парадоксальність відбиває реальну дійсність і не є надуманою.

Повертаючись до дискусії Семенка та Ґальцевої, зауважу, що ані третього, ані тим більше — четвертого аспектів свободи Ґальцева не побачила, а тому не знайшла для міркувань Семенка жодних підстав; вони, однак, не виникли на пустому місці: проблема правильного вибору є, але, звичайно, розв'язок, який запропонував Семенко, суперечить християнській істині. Щоб спростувати висновки Семенка, зовсім недостатньо наголошувати лише на перших двох аспектах свободи. Треба взяти до уваги їх усі.

Насамкінець декілька зауважень щодо проблеми свободи в Україні.

Завдяки державній незалежності маємо значно більше можливостей вільного вибору — свободу в першому її аспекті. Законодавче закріплення в Конституції України ґарантій політичних свобод слід визнати задовільним. Однак реалізація громадянських свобод наштовхується на величезні труднощі. Причина полягає у невиробленості в свідомості громадян ідеалів внутрішньої та зовнішньої свободи в усій повноті названих в даній статті аспектів. Бракує волі для здійснення вибору, не менш ніж розуму та відповідальности для того, щоб цей вибір був правильним.

Звичайно, в Україні є люди, які використовують свободу для творчої праці, на добро для себе і для суспільства. Це люди розуму і волі, відповідальні, працьовиті і наполегливі. Біда у тому, що таких людей мало. Натомість дуже поширений у нас інший тип людини, нездатної свободу цінувати і нею користатися. Через свою численність такі люди накидають суспільству в цілому неправильний вибір. Зазнавши невдач, не мають розуму і мужности, аби звинуватити самих себе, розкаятися, клянуть незалежність та демократію, зневірюються і байдужіють. Існує ще гірший тип — людини-раба. Це ті, хто завжди боявся свободи, хто нині тягне Україну назад, до комуністичного рабства, хто мріє про відновлення імперії. Ці люди чинять спротив усім діям, які ведуть до нового, кращого життя. Та добре те, що час таких людей минає, в життя

входять нові покоління, вільні від рабської психології. Серед них багато людей, здатних до активного пошуку нових шляхів. Їм і належить майбутнє.

Щойно сказане підтвердилося під час подій 2004 року, названих Помаранчевою революцією. Не передбачена жодними аналітиками, вона являла собою стихійний, ніким не замовлений, а отже, суто самоорганізаційний відрух українського народу. Він мав єдиний зовнішній стимул — брутальні фальсифікації, здійснені владою на виборах Президента України, особливо масштабні в другому турі 21 листопада 2004 року. Протест народу проти порушення свого основного Божого і конституційного права — права на свободу вибору — виявився вибухоподібним. Він охопив мільйони людей, серед яких найактивнішою рушійною силою виявилася молодь. Звичайно, енергія цього вибуху накопичувалася в суспільстві поступово під впливом злочинної поведінки влади, але, як завжди, знадобилася та остання крапля (насправді дуже вагома), яка переповнила чашу терпіння.

Новою і, по суті, безпрецедентною рисою цього руху став мирний, що більше, веселий характер Помаранчевої революції — свідчення абсолютної моральної переваги здорових сил народу над злочинною владою.

Ці реалії нашого життя межують з чудом. На думку приходить зцілення паралітика Христом, який сказав хворому: "Встань і іди". Однак не можна не помічати й більш раціоналістичних причин того, що цей Божий наказ зміг бути почутий українським народом. Орієнтовні оцінки показують, що молоді люди віком від 18 до 29 років (тобто народжені між 1975 та 1986 р.) формувалися — перші за умов перебудови та незалежности, останні — уже цілковито в незалежній Україні, тобто вони були вже достатньою мірою вільні від мертвотного духу тоталітарної ідеології. Саме тому вони й стали найактивнішими рушіями Помаранчевої революції. Ще одна активна категорія в цій революції, не стільки вікова, скільки соціяльна, — це представники середнього класу, які органічно потребують свободи для успішного ведення своїх справ.

І все-таки торжество духу свободи, потужність пориву до свободи були вражаючими. Зауважимо, що в цьому русі свобода зовнішня і внутрішня поєдналися в нерозривну цілісність.

Однак обмеженість цілей народного руху — протест проти конкретної фальсифікації (тоді як слід було домагатися торжества

права і законности в повному об'ємі) привів до заспокоєння після досягнення частинного успіху, що й спричинило закономірний відкат.

Відступництво лідерів основних політичних сил, яким довіряв народ, від найважливіших передвиборчих гасел: 1) "бандитам — тюрми", тобто запровадження правопорядку на основі принципу — закон однаковий для всіх громадян і його дотримання невідворотне; 2) забезпечення всіх працездатних громадян робочими місцями з справедливою оплатою; 3) належна опіка щодо тих, хто її потребує, — все це призвело до помітного падіння соціяльної справедливости і, як наслідок, — до зменшення реальної свободи в Україні, що, в свою чергу, знайшло такий прояв, як масова еміґрація активної частини населення за кордон.

Формування в державі Україна касти, на яку не поширюється дія законодавства, внаслідок чого особи, що до неї належать, отримують можливість безборонно ущемлювати свободу і права тих, хто до цієї касти не належить, стало брутальним порушенням принципів демократії, з яким людство зіткнулося в XXI столітті.

VIII. ПРИРОДА ЗЛА І ХРИСТИЯНСЬКА ТЕОДИЦЕЯ

Одною з центральних проблем теорії релігії є проблема теодицеї[38]. У християнстві ця проблема виглядає так. Якщо виходимо з основного положення (догмату), що Бог є Абсолютне Добро і ні в якому разі не породжує зло, а разом з тим визнаємо як емпіричний факт наявність у світі зла, то постає питання: звідки виникає зло і як узгодити наявність зла з тим, що Бог є всеблагий і крім того всемогутній, тобто, як нам уявляється, міг би знищити світове зло.

На перший погляд, наведені положення суперечать одне одному і зняти цю суперечність можна лише такими шляхами: визнати, що (а) Бог не існує, (б) Бог хоча й існує, але поряд з ним існує джерело зла, яке Він або не може знищити (не всемогутній), або не хоче знищити (не всеблагий).

Прийняття пункту (а) означає перехід на позиції атеїзму. Обговорю пункт (б). Уявлення, яке в ньому висловлене, веде свій початок від одної з найдавніших світових релігійних течій — зороастризму, вплив якого позначився на сприйнятті багатьма віруючими також і вчення Христа. Через кілька століть по Христі зороастризм став основою маніхейства, яке дехто розглядав як самостійну релігію, інші — як єресь у християнстві.

За вченням маніхеїв (від імені Мані — напівлегендарного проповідника III століття по Христі, походженням з Персії), приймається існування Бога як джерела добра, а з наявности зла робиться висновок про існування джерела зла, яке персоніфікується в образі диявола. Історія світу мислиться маніхеями як історія боротьби двох одвічних сил: добра і зла. Зараз для нас не мають особливого значення уявлення маніхеїв про співвідношення цих сил і вислід їх боротьби. Головне полягає в тому, що зло і добро розглядаються маніхеями цілком симетрично.

Незважаючи на те, що маніхейство було засуджене християнством як єресь, велика кількість віруючих в глибині душі приймає

[38] Термін *теодицея* (буквально — "виправдання Бога") був запроваджений Готфридом Ляйбніцем.

маніхейський погляд на світ, тим більше, що в Біблії говориться про диявола і його спокуси, які були спрямовані навіть на Христа.

Особливо поширене маніхейське світосприйняття серед людей, вихованих у соціялістичних країнах, де багато хто вважав, що маніхейство є неминучим логічним наслідком вищезгаданих положень про Бога. Природно, що маніхейська єресь нелегко вивітрюється з свідомости людей.

Парадокс маніхейства був розв'язаний вже св. Августином (354—430) [Августин, 1996] на основі заперечення субстанціональности зла. Теза про те, що зло не має субстанціональної природи, поділялася в середні віки також Боецієм (480—525), Йоаном Скотом (Ерігеною) (815—877)[39].

Вістря критики св. Августина спрямоване на поняття існування, яке може мати цілком різні форми статусу: онтологічний, інакше кажучи — субстанціональний, або лише феноменологічний. Тим самим руйнується основа для побудови силогізму, з якого мала б випливати основна теза маніхейства.

Справді, не все, що існує феноменологічно, існує також сутнісно і мусить мати джерело. За св. Августином, а згодом і ортодоксальним християнством, зло є не наявність чогось, а відсутність; конкретно, зло є просто браком добра.

Сучасне наукове роз'яснення, що ґрунтується на теорії самоорганізації, відрізняється від думок св. Августина скорше термінологічно, аніж по суті. Але сучасний погляд на проблему добра і зла спирається на наукове пізнання нашого світу. Воно нині досягло такого рівня, з якого можна зрозуміти деякі суттєві елементи Божого задуму про світ.

Найбільш вражаючою рисою нашого світу є його здатність до самоорганізації, забезпечена точним узгодженням фізичних констант. Саме цією здатністю він відрізняється від усіх інших умоглядно можливих світів. Ми також добре знаємо тепер, що самоорганізація можлива лише за умови відкритости системи до її оточення; в границі, коли йдеться про світ в цілому, — відкритости до Бога. Знаємо також, що самоорганізація ніколи не буває спонтанною. Вона потребує зусиль, творчої напруги. Цим вона принципово відрізняється від дезорганізації, яка має спонтанний

[39] Наведу блискучий аргумент Боеція. Бог є джерело добра. Бог не може творити зла. Але Бог всемогутній. Отже, зло — ніщо.

характер і в замкненій системі розвивається сама собою, прямуючи до максимуму.

За синергетичною концепцією, добро є самоорганізація, а зло — дезорганізація. Розуміння того, що зло є ніщо, з цієї точки зору стає цілком наочним, так само як і відсутність, непотрібність джерела дезорганізації (диявола). Добро і зло — несиметричні, бо добро твориться напругою духу, а зло спонтанне, оскільки породжується само собою. Однак, незважаючи на те, що зло не має джерела і є проявом світового ніщо, воно може сприйматися як "щось" на рівні феноменів. Основні труднощі сприйняття цих ідей для багатьох людей пов'язані саме з цим пунктом. Фізики таких труднощів не мають, принаймні з часів Поля Дірака, коли ідея про спостережувальність "дірки" на суцільно заповненому тлі електронів прислужилася до передбачення незнаної доти частинки — позитрона. Звичайно, я наведу зараз простіші приклади, ніж дираківський.

По-перше, давайте зауважимо, що ми звично говоримо про чуттєве сприйняття темряви, хоч кожен знає, що темрява є лише відсутністю світла і сприймати тут нічого; світло ж є наявністю (фотонів).

Як другий наочний приклад розгляньмо, скажімо, достатньо довгий ряд стільців, замкнений у коло (останнє припущення — для зручности). Хай на кожному стільці, за винятком одного, хтось сидить. Уявімо, що все відбувається в темряві, причому вільне місце освітлене лампочкою. Якщо хтось з цього кола пересідає на це місце, лампочка гасне, але натомість загорається на звільненому. Хай люди переміщаються по одному, скажімо, за годинниковою стрілкою. Тоді спостерігач зафіксує пересування вільного місця (тобто "нічого") проти годинникової стрілки. Ми можемо виміряти навіть міру інерції (ефективну масу) цього "ніщо" через інерцію реальних людей, що сидять у цьому колі. Отже, феноменологічно "ніщо" може сприйматися і йому навіть можуть бути приписані певні фізичні характеристики.

Приклади можна збільшувати необмежено. Так, люди цілком справедливо обурюються безладдям, хоча останнє є просто відсутністю порядку.

Інший класичний приклад, що ілюструє спонтанний характер безладдя, такий. Припустімо, ми розклали за якимось певним принципом (скажімо, за абеткою авторів) книжки на полиці і при-

пустімо також, що, користуючись ними, ми не дбаємо про те, щоб класти їх назад на визначене місце. Через деякий час, тривалість якого залежить від частоти користування, ми помітимо, що книги розташовані на полиці безсистемно. Але ж ми не докладали спеціяльних зусиль до хаотизації їхнього розміщення! Наведення ж порядку, навпаки, вимагає зусиль, а також інформації, яку треба привнести.

Багато людей, не виключаючи й віруючих християн, скептично ставиться до наведених вище аргументів. Їм видається, що Євангеліє, у якому говориться про спокуси диявола, суперечить сказаному. Вони також думають, що величезне поширення зла на землі свідчить проти того, що зло є лише відсутністю добра. Зауважу з цього приводу, що, по-перше, необхідно усвідомлювати символічність мови Святого Письма. З персоніфікованим дияволом, у якого ще досі дехто вірить, ніхто в дійсності не стикався. Диявольські спокуси — це насамперед спокуси позірно "легких" та "простих" рішень, до яких люди схильні у насправді складних ситуаціях. Такі спокусливо прості рішення зводять людей на манівці.

По-друге, поставлю критикам концепції зла як відсутности добра такі питання.

1. Чому зло твориться легко, множиться без особливих зусиль, тоді як для творення добра потрібні творчі зусилля, часто перемога над собою, загалом — напруга волі і розуму?

2. Чому в Євангелії від Матея (7, 13—14) застерігають іти "широкою дорогою"?

3. Чому, згідно з вченням Христа, ми не повинні відповідати на зло злом, а долати зло лише за допомогою добра?

Легко помітити, що постановка цих питань, як і Євангельське повчання, виходять з відсутности симетрії між добром і злом. Навпаки, маніхейству притаманне уявлення про симетрію між добром і злом, їх рівноправність. Християнська релігія — це єдина з світових релігій, яка цю симетрію зламала, розв'язала парадокс маніхейства.

Очевидно, що відповіді на всі поставлені питання природно випливають з концепції зла як прояву світового Ніщо, як відсутности добра.

Зроблені роз'яснення про неспроможність маніхейства хоч і не надто складні, все ж таки потребують для їх засвоєння певної розумової роботи. Тому значна кількість людей, травмованих злом і

не схильних до міркувань, є маніхеями. У часи великих суспільних потрясінь маніхейство набуває масового поширення. На теренах СССР большевицька практика чину зла у ґрандіозних масштабах і невпинного пошуку ворогів була виразно маніхейською, хоч слово це в офіційній ідеології не вживалося. Загалом у російському світосприйнятті маніхейство — дуже суттєвий компонент. Ця обставина знаходиться у взаємозв'язку з крайнім деспотизмом правителів і жорстокістю всього способу життя в Росії. Цікавий нарис про ролю маніхейства у формуванні світогляду російського народу міститься у книзі О.Ахієзера. Цей автор висловлює, зокрема, таку думку: "*Надзвичайна привабливість маніхейства для широких мас зумовлена тим, що воно розв'язує проблему існування соціяльного зла дуже просто, без жодних хитрощів... Як метод начебто простого, зрозумілого розв'язку складних проблем, маніхейство є вічною спокусою культури*" [Ахієзер, 1991].

В цьому коментарі до терміна *маніхейство* заторкнутий лише один аспект понять добра і зла. Дальший аналіз цих понять потребує виявлення їхніх зв'язків з проблемою свободи, яка вже розглядалася у попередньому розділі. Як ми там показали, об'єктивно наявна множинність варіянтів вибору, а отже і свобода вибору пов'язана з відсутністю строгого детермінізму в нашому світі. Ця ж риса світового порядку дає можливість людині здійснити не зумовлений жорстко зовнішніми причинами, а визначений самою людиною акт вибору.

Трудність полягає ось у чому. Якщо, вивчаючи природу, ми пізнаємо, які принципи заклав Бог у світобудову, бо їх можливо узгодити з поведінкою речей, то з моральним законом все виявляється складніше, оскільки він не накинутий нам примусово, а має бути відкритий, якщо завгодно, — встановлений, утверджений людськими вчинками. І допомогою в цьому людині може стати безпосередній контакт з Божественним духом через усвідомлення гріха, через каяття, молитву. Отже, відповідальність за вибір лежить на самій людині. Бог міг би знищити зло, лише знищивши свободу вибору, але Він не хоче такого розв'язку проблеми. В такому разі людина перетворилася б на автомат, позбавлений свободи. Бог хоче бачити людину вільною, тому і надає їй право на помилку.

Що ж до маніхейства, то його шкідливість очевидна: воно по суті звільняє людину від праці, спрямованої на самовдосконален-

ня, на розбудову духовно багатої особистости. Звільняє воно людину і від відповідальности перед власною совістю, перед Богом, адже для маніхеїв диявол, який начебто існує онтологічно, співмірний за могутністю з Богом, отже, протистояти злу слабкій людині ніяк не можливо. Єдине, що їй лишається (і то в найкращому випадку), — замолити скоєні гріхи, аби згодом наробити нові[40].

[40] Подібна поведінка виглядає часом анекдотичною. Наведу приклад з життя найбільших маніхеїв XX століття — російських большевиків. Не покладаючись на диявола (все ж таки атеїсти), вони протягом всього свого панування з маніякальною впертістю вишукували "ворогів народу", всюдисущих "шкідників" серед усіх верств населення (згадаймо загадкових для сучасного читача "шахтинців" чи "безродних космополітів"). Коли один з них, Ворошилов, підтримав "*антипартийную группировку Кагановича, Маленкова, Молотова и примкнувшего к ним впоследствии Шепилова*", Хрущов після придушення змови закликав до відповіді свого зрадливого "друга". "*Лукавый попутал*", — з усією безпосередністю відповів той. Хрущову нічого не лишалося, як прийняти цей аргумент. Покарання зрадника звелося до тимчасового перейменування Ворошиловграда на Луганськ.

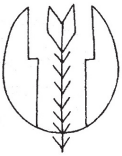

IX. НАУКА І РЕЛІГІЯ

Наука є, безперечно, формою людської діяльности. Якою ж саме? Адже, скажімо, полювання, збирання засобів для прохарчування, обробка каменя та металу, виготовлення найпростіших знарядь, образотворче мистецтво, спортивні змагання — це також форми діяльности. Наука відрізняється від всіх них своєю коґнітивною спрямованістю. Втім, можна сказати, що жодна форма людської діяльности не обходиться без якихось інтелектуальних зусиль, без пізнання. Але для науки коґнітивна діяльність є самодостатньою. Що більше, проникаючи в такі сфери діяльности, як виготовлення знарядь праці, виробництво, вона перетворює їх, збагачує новими засобами, дає їм обґрунтування. Це стосується не всіх форм діяльности. Навряд чи наука змістовно прислужилася до розвитку живопису, красного письменства, музики тощо. Хоча сфера мистецтва, поза сумнівом, є також коґнітивною, засоби осягнення світу в цій сфері інші. Наука є лише одною з форм коґнітивної діяльности. Вона не позбавлена емоційности, притаманної мистецтву, але почуття виступають скорше як стимули, вони не присутні в результаті, який має бути безстороннім та об'єктивним. Зазвичай наголошують на розсудливо-логічній основі наукового пізнання, протиставляючи його художній уяві, але уява, а також інтуїція, натхнення, спостережливість, здатність до виявлення подібностей та відмінностей між об'єктами дослідження, здібність до асоціяцій, побудови аналогій — також необхідні передумови наукової творчости. Це означає, що наука як форма коґнітивної діяльности хоч і має спеціяльний інструментарій та притаманну лише їй методологію, не відділена абсолютно непроникною стіною від інших форм духовного життя людей, зокрема від такої специфічної його форми, як філософія.

Звичайно, ми можемо говорити про ґуманітарні науки, метою яких є самопізнання людства, але в подальшому йтиметься про природничі науки, передусім фізику, а також про дуже своєрідну науку — математику, яка виявилася глибоко пов'язаною з фізикою. Цей зв'язок, точніше, дивовижну ефективність математики у фізиці один з найбільших математиків і фізиків XX століття Євген Вігнер назвав незбагненною.

Центральну ролю фізики серед природничих наук сьогодні зрозуміти неважко, відповідні аргументи наведемо нижче. Що ж до зв'язків фізики з математикою, то певного прояснення тут можна, мабуть, досягти, взявши до уваги зв'язки природознавства з релігією, що, власне, є центральною темою в даному розділі.

Передусім важливо усвідомити причини того, що природнича наука є явищем історично недавнім і що в бутті людства науковий етап триває аж ніяк не більше, ніж п'ятсот років; апріорі можна було очікувати її появи ще у давніх греків. Справді, перші значні математичні досягнення були здобуті ще Евклідом[41], а ідея про те, що числа правлять світом, була висловлена пітагорейцями, і все ж античний світ з різних причин припинив подальший розвиток науки. Певну ролю в цьому відіграли позанаукові події, на яких тут не буду зупинятися. Бо вирішальною була внутрішня причина, і полягала вона у неможливості побудови фізики на тій ідейній основі, яка склалася в давніх греків. Греки побудували Космос, яким керували строгі закони, що стосувалися руху небесних тіл, однак сфера земних явищ, залишалася поза дією цих строгих законів, а отже, і поза застосовністю математики. Греки вважали, що земний світ не підкоряється певним кількісним законам, оскільки сама природа не знає точности, вона в принципі кількісно невизначена і не допускає до свого опису кількісної міри. Виразний приклад, що ілюструє це переконання, навів Александр Койре [Койре, 1985: 109]: щодо живих істот, скажімо, коня, слона та собаки, можна твердити, що слон більше коня, а кінь більше собаки, але жодна з цих тварин не має визначених розмірів, і в наведеному твердженні оцінки "більше" та "менше" є вкрай розмитими. Або, скажімо, зоряний час, яким визначається рух небесних сфер, є поняттям точним, тоді як час, заснований на земних процесах: зміна пір року, тривалість дня та ночі — є несталим, невизначеним, а отже, не може ані потребувати точної кількісної міри, ані визначати її. Тому попри загальну високу оцінку математики як науки, дану Платоном, було зовсім незрозуміло, чи може вона придатися для опису земних явищ. Принаймні умоглядна "фізика", побудована Аристотелем, незважаючи на логічну винахідливість автора, жодною мірою не нагадує тої фізики, яка почала творитися у Новий час.

[41] Втім, праці Евкліда стали підсумком наукової діяльности багатьох його попередників.

Знадобилося багато сотень років, перш ніж людський розум відмовився від Космосу греків, від апріорних схем Аристотеля і ступив на шлях цілеспрямованого експериментування та опису природи на кількісній основі. Піонером цього нового підходу став Ґалілео Ґалілей, який розпочав побудову механіки земних тіл за допомогою нової, ним же створюваної методології та нового розуміння ролі математики в фізиці.

Зі старої точки зору експериментальне відкриття Ґалілеєм універсальности закону вільного падіння тіл в пустоті (1589) з притаманною цьому явищу магією чисел (шляхи, які проходить тіло в послідовні секунди від початку падіння, відносяться як послідовні непарні числа 1:3:5:7...) уявлялося в принципі неможливим. Сучасним людям вже навіть важко уявити, наскільки революційним було це відкриття, адже кожний школяр старших класів може легко вивести наведений числовий закон з формули Ґалілея для шляху вільного падіння земних тіл. Але Ґалілей не тільки задемонстрував застосовність математики до земних явищ. Своєю новою концепцією руху, заснованою на принципі інерції та відносности руху, він зруйнував механіку Аристотеля як фактично неправильну. Разом з тим, збагнувши можливості, що їх надавало винайдення телескопа, і зробивши з його допомогою низку видатних астрономічних відкриттів, він спростував також стару астрономічну систему, зруйнував античне уявлення про Космос.

Ґалілей працював в добу панування християнських ідеалів в Європі і виходив з принципової настанови щодо можливости пізнання Бога через Його творіння. Що більше, він був одним з перших, хто, зберігаючи християнську віру, надавав пріоритетне значення не біблійному тексту, а безпосередньому свідченню відчуттів, цілеспрямованому експерименту та математичному опису явищ природи. Він ствердив: "*Філософія написана у величній книзі (я маю на увазі Всесвіт), яка завжди відкрита нашим очам, але зрозуміти її може лише той, хто спочатку навчиться розуміти її мову і тлумачити знаки, якими вона написана. Написана ж вона мовою математики, і знаки її — трикутники, кола та інші геометричні фігури, без яких людина не змогла б зрозуміти жодного слова; без них людина була б приречена блукати в пітьмі у лабіринті*". Ґалілей вперше зрозумів математику як універсальну мову фізичного пізнання, наголошуючи на абсолютній достовірності математичних істин. Це переконання він чітко сформулював у таких словах: "*...Я тверджу, що людський*

розум пізнає деякі істини настільки досконало і з такою абсолютною достовірністю, яку має сама природа; такими є чисті математичні науки: геометрія та арифметика; хоча божественний розум знає в них нескінченно більше істин, бо охоплює їх всі, але в тих небагатьох, які осягнув людський розум, його пізнання за об'єктивною достовірністю рівно божественному, бо воно приходить до необхідности його існування, а вищої міри достовірности не існує" [Ґалілей, 1948]. Цим самим він став на точку зору, що математика — це мова самого Бога, а отже, її застосовність до опису явищ світу природним чином випливає з того, що світ створений Богом і його закони сформульовані на мові Бога — математиці.

Одночасно з Ґалілеєм працював другий геніяльний вчений — Йоганн Кеплер, який на основі вельми точних таблиць положень планет, що їх склав Тихо Браге в своїй знаменитій астрономічній обсерваторії, визначив точну форму планетних траєкторій, які виявилися еліптичними. Це спростувало апріорну віру греків у "досконалість" руху космічних об'єктів, який мислився ними тільки як коловий. Кеплер відкрив також три закони руху планет, відомих під його іменем. Ісаак Ньютон, встановивши закони механіки, а також закон всесвітнього тяжіння, здійснив ґрандіозний синтез відкриттів, зроблених Ґалілеєм і Кеплером, і задемонстрував універсальність своїх законів, придатних для опису як небесних, так і земних тіл. Так була заснована нова фізика.

Тепер спитаємо себе, чи могла би бути створена наука, зроблені відкриття масштабу щойно описаних, в культурах нехристиянських?

Видається, що відповідь має бути негативною. Розглянемо під цим кутом зору дві світові релігії: буддизм та іслам.

Ідеалом буддизму була людина, яка б нехтувала земним життям, прагнучи до стану нірвани — своєрідного блаженства, яке досягається відстороненістю від земної суєти, забуттям усіх земних клопотів та зв'язків. Така людина не має жодних стимулів досліджувати природу, бо в системі поглядів буддизму природа є щось чуже божественній сутності. Та й сама божественна сутність в буддизмі є також ілюзорним поняттям, бо глибинною сутністю світу є Пустота, яку не можна осягнути думкою.

Трансформація, яку зазнали ці погляди в Китаї, де склався певний комплекс буддизму, конфуціянства та даосизму, також не стимулювала до творення науки. Европейську людину може лише

дивувати не просто негативне, а навіть вороже ставлення до техніки, яке засвідчує така китайська притча з книги Чжуан-Цзи[42]:

"Мандруючи, Цвігун дійшов на південь до царства Чу і повертався у Цзинь. Проходячи північніше річки Хань, помітив Городника, який копав канавки під грядки і поливав їх, залазячи у колодязь з великим глиняним жбаном. Клопотався, витрачав багато сил, але досягав малого. Цвігун сказав: «Тут є машина, яка за один день поливає сто грядок. Сил витрачається мало, а досягається багато. Чи не бажає вчитель випробувати її?» «Яка вона?» — піднявши голову, запитав Городник. «Її видовбують з дерев'яної колоди, задню частину роблять тяжчою, передню — легшою. Вона несе воду так, що аж нуртує». Городник перемінився на обличчі від гніву і відповів глузливо: «Я не вживаю її не через те, що не знаю; мені соромно це робити. Я чув від свого учителя: "Хто застосовує машину, в того справи йдуть механічно, в кого справи йдуть механічно, серце стає механічним. Той, у кого в грудях механічне серце, втрачає цілісність чистої простоти, той не має впевненості у побудженнях власного духу, а це не підтримує правильну путь"»".

Консерватизм як принципова настанова конфуціянства, яке до того ж було спрямоване на морально-етичні проблеми, очевидним чином не спонукав до розвитку науки.

Однак було б легковажно просто відкидати досвід інших релігій і культур або давати негативну оцінку буддизму як релігії та світогляду. В зв'язку з цим застерігаємо, що нас тут цікавить лише одне питання: чому наука виникла саме в християнській культурі, а не оцінка цих культур, для якої ще треба було б встановити якісь критерії, що не є простою проблемою, оскільки історія людства ще триває. Проблему порівняння різних культур ми спробуємо обговорити нижче, у відповідному розділі цієї книги.

Значно динамічнішим виявився іслам — монотеїстична релігія, виникнення якої датується незвично точно: 1 липня 622 р. по Христі. Ця дата є початком мусульманського календаря. В зазначений день пророк Мухаммед розпочав свою діяльність в місті Медина. Іслам має величезну силу, джерелом якої є священна книга мусульман Коран. В ньому містяться богонатхненні проповіді Мухаммеда. Основою ісламу є моральне вчення, яке ставить перед віруючим дуже високі вимоги. На жаль, ставлення ісламу до немусульман —

[42] З огляду на помітні розходження між наявними перекладами подаю її переказ. Використані такі джерела: [Гайзенберг, 1987] та [Малявін, 1985].

"невірних" — часто виявлялося вкрай нетерпимим. Навіть на початку XX ст. турки вчинили геноцид, вирізавши близько мільйона вірмен. В ісламі любов до Аллаха не доповнювалася любов'ю до ближнього незалежно від його віри та етнічної приналежности, як в християнстві. Війни проти невірних склали надто велику частину історії мусульманського світу і, безумовно, відволікали енергію від спроб розбудувати науку. Такі спроби утруднювалися ще й тим, що воєнне щастя мінливе, і обнадійливі паростки, які був розвинув ісламський світ, незрідка розтоптувалися ворожими арміями[43]. Пізніша експансія ісламу — священна війна проти Візантії — піднесла Османську імперію і зрештою (1453 р.) призвела до захоплення Константинополя. Але європейський світ розвивався дуже динамічно: відбулися великі географічні відкриття, змінилася географічна карта земної кулі, про що османці дізнавалися на рівні чуток. Народжувалася нова європейська наука. Як зазначається в книзі "Османська імперія", "*якщо османці і запозичували впродовж своєї історії певну кількість відкриттів у промислових технологіях, медицині, фінансах, вони пристосовували їх для мілітарних та інших суто практичних цілей. Вони ніколи повністю не поривали з системою вартостей близькосхідної культури, освячених шаріятом, і ніколи не бажали зрозуміти менталітет, що створив європейські здобутки*" [Інальджик, 1998: 62]. Цікаво, що в XVI ст. головний астроном султана створив кілька нових інструментів і розбудував обсерваторію, яка, на думку цитованого автора, "*нічим не поступалася тій … що збудував Тихо Браге*" [Інальджик, 1998: 193]. Однак релігійні фанатики скористалися спалахом чуми, щоб переконати султана в тому, що "*саме такі занадто далекосяжні зусилля проникнути в Божі таємниці і спричинили чуму. Відтак 1580 р. юрба яничарів стерла обсерваторію з поверхні землі*". Тріюмф релігійного фанатизму спричинився до занепаду імперії. 1620 р. українсько-польські сили під проводом Сагайдачного розбили під Хотином величезну армію османців.

Таким чином, розглядаючи приклади буддизму й ісламу, ми бачимо, чому саме християнський світ, Європа стала місцем, де розпочала свій бурхливий розвиток наука і заснована на ній техніка та технологія.

Нині наука являє собою поєднання ретельно спланованого експерименту і теоретичної конструкції, побудованої на матема-

[43] Наприклад, Багдад був захоплений і зруйнований монголами 1258 року.

тичній основі. На математичній мові визначається понятійний апарат теорії та її постулативна база; математика надає також засоби дедукції, за допомогою якої з постулатів виводяться передбачення, що стосуються конкретних можливих ситуацій. Це відкриває шлях до порівняння теорії з експериментом, на основі якого і вирішується подальша доля теорії.

Тепер з'ясуємо питання, чому фізика стала відігравати центральну ролю в системі природничих наук.

Ще в 30-х роках в школах навчали суворо розрізняти фізичні та хемічні процеси і явища в речовинах. В перших молекулярна структура лишається незмінною, тоді як в других відбувається перетворення саме на молекулярному рівні. Уже тоді цей погляд був застарілий, оскільки в кінці 20-х років фізика почала досліджувати як атомні, так і найпростіші молекулярні структури. Вона змогла пояснити природу хемічного зв'язку, обґрунтувати систему хемічних понять, наприклад, валентність, підвівши під них понятійну основу квантової фізики. Найфундаментальніше узагальнення хемічної науки — періодична система елементів — була принципово уточнена і пояснена, виходячи з законів квантової механіки. Першопрохідцем тут був Нільс Бор, дуже суттєву ролю відіграв також загальний принцип квантової механіки — принцип заборони Паулі. Таким чином, принципові аспекти хемічної науки стали предметом розгляду фізики.

Невдовзі фізика почала вивчати ще глибший шар структур — атомні ядра і процеси перетворення ядер. Вона з'ясувала можливості утворення нових хемічних елементів на основі вихідних, процеси радіоактивного розпаду ядер та ядерного синтезу. Вивчення фундаментальних структур невдовзі перейшло на новий рівень — так званих елементарних частинок, з яких вже в другій половині XX ст. лише невелика частина зберегла свій статус елементарних, решта ж виявилися складними структурами.

Паралельно цьому розвитку відбувався процес проникнення фізики у біологію. У світі живих організмів найбільшу увагу фізиків привернули саме фундаментальні структури живого: хромосоми та гени. Вдалося з'ясувати структуру ДНК, розшифрувати генетичний код, розпочати дослідження моделей, здатних описати виникнення живого з неживого. Фізики розпочали також дослідження синерґетики різноманітних процесів як в живій, так і в неживій природі.

Як бачимо, фізика сформувалася як наука про фундаментальні структури світу. При цьому йдеться не лише про елементарні структури на мікрорівні, а й про структури на макрорівні. Предметом фізики є дослідження як вже знайомих, так і нових, раніше не знаних об'єктів Всесвіту, наприклад, квазарів. Фізикам вдалося знайти шляхи до розуміння еволюції найбільшого відомого нам об'єкта — самого Всесвіту.

Але було б перебільшенням твердити, що фізика поглинула старі науки, такі як хемія, біологія, астрономія. Вона зробила для них неоціненні послуги, виявивши значення фундаментальних структур та утворених ними об'єктів, що вивчалися цими науками, разом з тим залишивши їм певне поле діяльности. Фізики втрачають інтерес до таких проблем інших наук, які можуть обговорюватися феноменологічною мовою на рівні старих уявлень, хоча і з'ясованих в принципі за допомогою глибших фізичних методів. Важко чітко сказати, на якому рівні фізики перестають розглядати проблему як таку, що не являє собою фізичного інтересу і має бути залишена в компетенції інших наук. Мабуть, найкраще визначення того, чим займаються фізики, було дане напівжартома: "Фізика є те, чим займаються фізики у вільний від роботи час". Втім, аналогічне визначення роблять щодо себе і математики. Це означає, що лише інтуїція вченого здатна визначити коло проблем, які належать до сфери його інтересів, і ті, які виходять за ці межі. Одностайність, що її виявляють при цьому фізики та математики (йдеться про активних науковців), є дивовижною, якщо взяти до уваги, що предмет суджень є аж надто делікатним.

Слід сказати кілька слів також про взаємостосунки фізики і техніки. Очевидною є та обставина, що техніка є породженням фізики. Людина лише в рідкісних випадках могла натрапляти на технічні розв'язки до того, як було відкрито і вивчено фізичне явище, завдяки якому технічний пристрій може працювати. Хто зміг би побудувати радіоприймач, якби Максвелл не відкрив електромагнітні хвилі "на папері"?

Але не менш очевидне й те, що техніка забезпечує фізику засобами, які уможливлюють її подальший прогрес. Техніка отримання глибокого вакууму, наднизьких температур, методів детектування елементарних частинок, багато іншого потребували великої винахідливости інженерів. Звичайно, нові технічні відкриття робилися часто спільними зусиллями фізиків та інженерів. Сьогодні

можна констатувати і те, що та дійсність, яку вивчає фізика, далеко відійшла від тої традиційної "природи", яку людина може сприймати безпосередньо за допомогою своїх органів відчуттів. Нині основним предметом фізичних досліджень стали такі об'єкти і ситуації, з якими людина не має безпосереднього чуттєвого контакту: вони створені і контролюються технічними засобами, що формують дійсність, неприступну для людини без посередництва складних приладів.

До слова, це створює дражливу ситуацію, коли і громадські кола, і влада не розуміє, що саме і чому вивчається фізиками, який корисний ефект може дати справа, в яку вкладаються великі гроші. Проблема ускладнюється ще й тим, що і самі фізики часто не можуть дати чіткої відповіді про очікувані наслідки таких досліджень, обмежуючись запевненнями, що, ймовірно, вони сприятимуть глибшому пізнанню світу. Такого сорту відповіді дедалі більше перестають задовольняти суспільство, яке вже зараз надто прагматичне, перенасичене плодами науково-технічного прогресу, а головне, втрачає дух ідеалізму, прагнення до безкорисливого пізнання Бога через Його творіння. Не виключений сценарій розвитку, за якого почуття фундаментальної цінности науки, властиве християнській культурі, буде втрачене. Як поставляться до науки ті цивілізації, які перейняли її з рук европейців, сказати важко. Поки що вони сприймають науку як вирішальний чинник успіху в боротьбі за світову першість.

Якщо не зосереджуватися на можливих загрозах у майбутньому, а говорити про ті століття наукового розвитку, які вже пережило людство, то слід визнати, що майже весь час аж до Другої світової війни вчені керувалися безкорисливим прагненням пізнати світ, тобто не заради тих вигід, які це пізнання може дати. Ними рухали ідеальні, а не утилітарні мотиви. Коли ж технічні досягнення почали дедалі відчутніше збільшувати можливості людства, підвищувати продуктивність праці, створювати життєвий комфорт, сформувалися поняття чистої (або фундаментальної) науки і — безумовно облудне — поняття науки прикладної. В тоталітарних суспільствах вузьколобе керівництво почало наполягати на пріоритетному отриманні прикладних результатів, виявляючи при цьому ворожість до фундаментальної науки. Звичайно, це був виступ проти науки взагалі, тим більш безглуздий, що всю цю затію піддав критиці ще Анрі Пуанкаре на початку XX століття, коли

подібні настрої щойно зароджувалися. Він писав: "*Наука, створена виключно з утилітарною метою, неможлива; істини плідні лише тоді, коли між ними є внутрішній зв'язок. Якщо шукаєш тільки тих істин, від яких чекаєш безпосередніх практичних висновків, то єднальні ланки зникають, і ланцюг руйнується*" [Пуанкаре, 1983].

Той факт, що наука виявляється тим кориснішою, чим менше вона до цього прагне, добре відомий науковцям. Наприклад, Олександр Любіщев, який не гидився переконувати в очевидних речах вище компартійне начальство, застерігав: "*Якщо ви хочете мати користь від занять наукою, не думайте про неї* [користь — А.С.], *думайте про Істину, і користь прийде сама собою, бо Істина має високу потенційну потужність*" [Любіщев, 1991]. Це розуміння було присутнє вже при зародженні сучасної фізики. Воно очевидним чином присутнє в принципі Ґалілея — пізнавати Бога через його творіння. В безбожному суспільстві ним, очевидно, знехтували; розплатою стала науково-технічне відставання і розвал "імперії зла".

Переходячи тепер до питання про взаємодію релігії і науки, розглянемо, як сприймали релігію провідні фізики XX ст. Критичним в цьому плані було основне відкриття цього століття, яке полягало у виявленні субатомних об'єктів (електронів, протонів та багатьох інших елементарних частинок), для опису поведінки яких знадобилася нова квантова теорія.

Поставлене питання, звичайно, являє собою значний інтерес для теорії культури, оскільки в особі творців новітньої фізики ми маємо людей, які виявилися здатними висунути принципово нові ідеї і на їх основі по-новому осмислити проблему взаємодії між наукою і релігією.

Цілком зрозуміло, що ніяка культура не може бути повноцінною, якщо різні складові культури суперечать одна одній. Свідомість людей, вихованих на такій культурі, втратить цілісність, і в суспільстві виникатимуть різні деструктивні за своїм характером процеси. Оскільки у XIX — першій половині XX ст. великого поширення набула думка про несумісність науки і релігії, такі деструктивні процеси поволі почали визрівати, і ті потрясіння, які пережив світ у XX ст. — дві світові війни, утвердження тоталітарних режимів на значній частині планети, безумовно, пов'язані з поширенням атеїзму, крахом тих фундаментальних духовних цінностей, без яких людство існувати не може.

Подальший виклад буде спиратися на наукові та епістемологічні аргументи, тобто матиме раціональний характер.

Може виникнути питання: чи правомірний такий підхід до проблеми релігії, яка основною опорою має одкровення? В європейській культурі представлений духовний напрям, який не виключає такого підходу. Дуже чітко його завдання сформулювали незалежно один від одного мислителі Михайло Лунін та Дмитро Чижевський. Ось їх думки: *"Віра перевищує наш розум, але причини, що спонукають до вірування, знаходяться в його компетенції і мають бути йому зрозумілими"* (Лунін); *"… треба показати не тільки сполучення знання і віри в одній свідомості, а й обґрунтувати їхню згоду"* (Чижевський).

Приймаючи ці ідеї, ми маємо передусім з'ясувати ту ролю, яку відіграє релігія в житті людства, і добре усвідомити, що проблеми, які вона розв'язує, принципово відрізняються від тих, які розв'язує наука.

Перша половина XX століття якраз і стала для найбільших вчених часом переосмислення співвідношення між наукою та релігією. Провідну ролю відіграли у цьому фізики. В цей час була висунена думка про те, що наука і релігія мають різні сфери застосування. Видатні науковці зняли цією тезою твердження про несумісність релігії та науки, запровадили натомість уявлення про їхнє "неперетинання". Однак це був лише перший крок. Мірою поглиблення пізнання природи відкривалися нові обрії, робилися нові, глибші і радикальніші філософські висновки.

Тут нам доведеться доволі розлого зацитувати геніяльного фізика XX ст. Вернера Гайзенберга, оскільки нема сенсу перевикладати те, що вже викладене великою людиною і досі не застаріло. Правда, новий, додатковий елемент розуміння внесла пізніше синерґетика, а також антропний принцип, але вони лише поглибили ті речі, про які писав Гайзенберґ. Конкретні джерела думок Гайзенберґа — його стаття "Природничонаукова та релігійна істина" в збірці [Гайзенберґ, 1987], що була оприлюднена 1973 р., та книга "Частина і ціле" [Гайзенберґ, 1989].

Вихідною позицією для нього стало усвідомлення того, що наука і релігія належать до різних сторін людського буття. Наука має справу з об'єктивним світом, її мета — зрозуміти зв'язки між явищами, що існують реально. "*Релігія ж має справу зі світом цінностей. Вона говорить про те, що повинно бути, а не про те, що є. У*

природознавстві йдеться про істинне та неістинне, у релігії — про добро та зло". "*З цього погляду конфлікт між обома сферами, що почався у XVIII столітті, ґрунтується на непорозумінні, яке виникає, коли образи та символи релігії тлумачимо як природничо-наукові твердження, що, звичайно, безглуздо*". Але вже 1927 р., після Сольвеївського конгресу, Гайзенберґ дійшов висновку, "*що людські спільноти навряд чи можуть довго жити з таким розмежуванням знання і віри*"[44].

Ось точка зору Гайзенберґа зі згаданої статті 1973 року: "*…Наукою можна зловживати для створення зброї, найпотужнішої руйнівної сили; засилля техніки спотворює наш життєвий простір і загрожує йому загибеллю. І навіть якщо не брати до уваги ці безпосередні загрози, відбувається несприятливе зміщення ціннісних критеріїв: увага людей надмірно зосереджується на вузькій сфері матеріяльного благополуччя з нехтування іншими основами життя. Якби навіть було можливим застосовувати техніку і науку лише як засоби для досягнення цілей, кінцевий результат буде залежати від їхньої доброякісности. Але вибір цілей не може здійснюватися всередині природознавства і техніки; настільки важливий розв'язок має виходити, якщо ми не хочемо блукати у повній пітьмі, з розуміння цілісної людини і всієї її реальности, а не просто якогось її малого відрізка*". "*Людина здатна розвивати свої духовні сили лише у взаємодії з людським суспільством. Саме здатність, що відрізняє її від інших живих істот, — вихід за межі безпосередньої чуттєвої даности, пізнання далекосяжних взаємозв'язків — спирається на її приналежність до спільноти істот, які говорять і мислять. Історія вчить, що подібні спільноти в своєму розвитку завжди набували не лише зовнішнє, а й духовне обличчя, і в тих духовних образах, які нам відомі, визначальну ролю відіграє [їхня] пов'язаність з повним сенсу взаємозв'язком цілого, за межами речей, які безпосередньо бачаться і переживаються. Лише всередині цієї духовної форми, яка узаконюється суспільством як «вчення», людина набуває погляди, які дозволяють їй орієнтуватися в своїй поведінці, зокрема, і там, де недостатньо просто реаґувати на зовнішні ситуації; лише в цьому випадку постає і розв'язується питання про цінності. Але не сама лише етика, а й все культурне життя суспільства зумовлюється її духовною формою.*

[44] Нагадаю, що погляди Гайзенберґа визрівали в його дискусіях з Паулі та Бором, а також під впливом старших сучасників — Айнштайна та Планка. Зокрема, вихідну точку зору найчіткіше сформулював Планк [Планк, 1938]. Вона подається у переказі Гайзенберґа, вміщеному в книзі "Частина і ціле".

Лише на її обрії виявляється тісний зв'язок між добром, красою та істиною, лише тут можна говорити про сенс життя індивідуальної особистості. Цю духовну форму ми називаємо релігією спільноти" [Гайзенберг, 1987: 333—335].

"*В цьому світлі можна побачити характерну різницю між справжніми релігіями, в яких вирішальну ролю відіграє духовна сфера, центральний духовний порядок речей, і більш обмеженими, особливо сучасними, формами думки, які не йдуть далі очевидного, зовнішнього облаштування людської спільноти. ... Норми моральної поведінки виводяться [тут] з того чи іншого світогляду, тобто з досвіду світу приступного, який сприймається безпосередньо. Справжня релігія говорить, навпаки, не про норми, а про провідні образи, на які нам слід орієнтуватися в наших вчинках і до яких ми в кращому разі можемо лише наближатися. Ці дороговкази не виникають зі світу, який сприймається безпосередньо; вони закорінені в сфері структур, що лежать за ним. Їх Платон називав царством ідей, і про них в Біблії сказано: Бог є дух*".

"*Релігійні образи і символи є тією специфічною мовою, яка дозволяє нам якось висловлюватися про той взаємозв'язок світового цілого, який вгадується за феноменами; без нього ми не могли б виробити ніякої етики і ніякої шкали цінностей*".

Для глибшого розуміння природи релігійних символів корисне зауваження Макса Планка щодо різниці між символами мистецтва і релігії: "*Основне значення твору мистецтва — у ньому самому. І хоч, як правило, він завдячує своїм виникненням зовнішнім обставинам і через це дає привід для асоціяцій, що ведуть вбік, все ж у головному він є самодостатнім і не потребує для правильного сприйняття будь-якої інтерпретації. Особливо добре це видно на прикладі найабстрактнішого з усіх мистецтв — музики. Що ж до релігійного символу, то він скерований за границі самого себе. Його зміст ніколи не вичерпується ним самим. Це дуже важливо підкреслити з огляду на те, що ставлення до тих чи інших релігійних символів протягом століть підлягає неминучим коливанням, зумовленим розвитком культури. Піклуючись про справжню релігійність, важливо підкреслити, що ці коливання не перекреслюють справжнього змісту цих символів — того, що стоїть за ними*" [Планк, 1938][45].

[45] Цікавий аналіз символів подає Е.Фромм у книзі "Забута мова" [Фромм, 1992].

Шлях до синтезу відкрився після завершення інтерпретації квантової механіки на основі принципу доповнювальности Бора. Вражаюче гармонійна структура нової теорії, поширення концепції Бора на біологію, застосування її до процесів мислення та психічного життя поглибили відчуття того, що за світом явищ існує глибший шар буття, де діють структури, що мають ближчий зв'язок з Центральним Порядком. Ось міркування Гайзенберґа влітку 1952 р.: "*Коли ставиться питання про цінності, то, скорше, мається на увазі вимога, що ми мусимо діяти в дусі цього центрального порядку, — саме для того, щоб уникнути хаосу, який може виникнути, коли діють розрізнені частинні порядки. Дієвість єдиного виявляється вже у тому, що ми сприймаємо порядок як добро, безладдя та хаос — як зло... У науках про природу центральний порядок виявляє себе у тому, що ми можемо врешті вживати такі метафори, як «природа створена згідно з цим планом»*". І, нарешті, на пряме питання Паулі: "Чи віруєш ти в особистого Бога?" — Гайзенберґ відповідає ствердно, пояснюючи, що "*центральний порядок може сприйматися настільки ж напружено і безпосередньо, як і душа іншої людини*".

Звертаю увагу на те, що ключові поняття, використані у цих та інших, тут не наведених, висловлюваннях провідних фізиків першої половини XX століття, близькі до синергетичних. Бракує лише самого слова *самоорганізація*. Почасти через відсутність цього узагальнюючого поняття, яке сформувалося в останні десятиліття, почасти через те, що на той час ще не здобула цілковитого визнання космологія (реліктові фотони — світло, створене в акті Великого Вибуху, — були відкриті пізніше, 1965 р.), у міркуваннях Гайзенберґа недостатньо відбита динамічність Всесвіту, його часова еволюція. Ці елементи знаходимо у книзі "Феномен людини" [Тейяр де Шарден, 1965], автор якої, Тейяр де Шарден, був не тільки філософом, а й біологом, що зробив видатний внесок до картини еволюції людини. Образ "пружини розвитку", який домінує у його праці, символізує нестримну тенденцію світу до самоорганізації. Говорячи, зокрема, про біологічну еволюцію на Землі, Тейяр де Шарден пише: "*Від одного зоологічного пласта до другого щось невпинно, стрибками розвивається і зростає в тому самому напрямі. І це фізично найсуттєвіше на нашій планеті*".

Створення і бурхливий розвиток теорії самоорганізації в останній третині XX століття додали, сказати б, заключні акорди до сучасного розуміння картини розвитку світу. Вже наголошувано, що самоорганізація відбувається лише у відкритих системах.

Відчуваючи це інтуїтивно, Бор високо цінував древній образ живого організму як вогненного потоку енергії та речовини. У середині XX століття Ервін Шрьодінґер [Шрьодінґер, 1972] зробив суттєве уточнення: до цих компонентів слід додати інформацію. Можна твердити, що передумовами самоорганізації можуть бути потоки речовини, енергії, інформації.

Виникає природне запитання: до чого чи до кого відкритий Всесвіт? Який потік запалив смолоскип його життя у момент Великого Вибуху, коли не було ще ані речовини, ані енергії, бо не було світу? Мабуть, лише інформаційний. Саме про це біблійне: "*На початку було Слово*".

Темою нашого подальшого викладу буде докладніший аналіз тих зсувів у мисленні вчених XX століття, що їх спричинила поява нових теоретичних та епістемологічних концепцій. Ми переконалися, що у поглядах великих вчених XX століття спостерігається зближення з релігією. Воно виникло внаслідок глибшого розуміння структури наукового знання, статусу теорії, аналізу її достовірности. Ми побачимо, що з позицій досягненого знання можна стверджувати: 1) заперечення тези про існування Бога є філософською помилкою, 2) суперечність між релігією та наукою, на якій так часто наголошувалося, є фікцією, непорозумінням. Ці висновки були поглиблені на основі нових даних, отриманих також у XX столітті, особливо в останню його третину.

Тут неможливо обговорювати авторство всіх поступових зрушень у зазначених фундаментальних проблемах. Можна лише відзначити провідну ролю фізиків — Альберта Айнштайна, Макса Планка, Нільса Бора, Вернера Гайзенберґа, Вольфґанґа Паулі, а також засновників сучасної космології Едвіна Габбла, Ґеоргія Гамова, творців синерґетики Іллі Пріґожина і Германа Гакена; під їхнім впливом не тільки відбулися радикальні зсуви в різних галузях наукового знання, ними були сформульовані принципово нові ідеї у філософії. Всі ці нові напрямки думки провадили до того самого загального висновку і зрештою злилися в один потік, в якому їх доволі важко виокремити. Дещо умовно можна вирізнити такі аспекти розвитку людської думки.

1. Структура і статус теорії

У XX столітті стала зрозумілішою логічна структура теорії. Можна сказати, що ми краще зрозуміли, що таке розуміння, і

глибше пізнали, що таке пізнання. Було глибше з'ясовано статус теорії і експерименту, їхній взаємозв'язок і принципи побудови теорії.

Тоді як філософи попередніх століть дискутували про те, чи справді існує світ, а якщо існує, то чи можна його пізнати, фізики, збагачені досвідом конкретного пізнання світу, від Ґалілея і Ньютона до Фарадея і Максвелла, а від них — до творців теорії відносности та квантової механіки, могли вже підсумувати, завдяки чому світ можна пізнати і як, за якою загальною схемою, це робиться. Ось деякі витяги з трьох листів Альберта Айнштайна до Моріса Соловіна:

"*1.I.1951.*

…Я не можу знайти виразу кращого, ніж «релігія», для позначення віри у раціональну природу реальности, принаймні у тій її частині, яка приступна людській свідомості. Там, де відсутнє таке почуття, наука вироджується у безплідну емпірію.

...Те, що ми називаємо наукою, досягає одинокої мети: встановлення того, що справді існує. Визначення того, що м а є б у т и , становить проблему, до певної міри незалежну від першої; якщо діяти послідовно, то друга мета взагалі не може бути досягнена. Наука може лише встановити логічний зв'язок між моральними сентенціями і давати засоби для досягнення моральних цілей, однак саме визначення мети знаходиться поза наукою".

"*30.III.1952.*

Ви знаходите дивним, що я говорю про пізнаваність світу (тою мірою, якою ми маємо говорити про неї) як про диво або про вічну загадку. Ну що ж, апріорі слід очікувати хаотичного світу, який неможливо пізнати за допомогою мислення. Можна (чи повинно було б) тільки чекати, що цей світ лише тою мірою підкорений закону, якою ми можемо впорядковувати його своїм розумом. Це було б впорядкування, подібне до упорядкування слів якої-небудь мови за абеткою. На відміну від цього те впорядкування, яке вносить, наприклад, ньютонівська теорія гравітації, має зовсім інший характер. Хоч аксіоми цієї теорії і створені людиною, успіх цієї дії ґрунтується на істотній впорядкованості об'єктивного світу, очікувати якої апріорі у нас немає жодних підстав. У цьому й полягає «диво», і що далі розвиваються наші знання, тим чарівніше воно стає.

Позитивісти і професійні атеїсти вбачають у цьому дошкульне місце, бо вони почувають себе щасливими від усвідомлення, що їм не

тільки вдалося з успіхом вигнати Бога з цього світу, а й «позбавити цей світ чудес». Цікаво, що ми повинні задовольнятися визнанням «дива», бо законних шляхів, аби вийти з положення, у нас немає".

Квінтесенцією цих думок є те, що людина, вступаючи у світ, виявляє в ньому неочікувану впорядкованість, регулярність, які закорінені в самій природі речей. У світі діють об'єктивні закони, що зумовлюють саму можливість його пізнання. Інакше кажучи, в природі є раціональне начало, а розум людини виявляється здатним адекватно його відтворити.

"*7.V.1952.*

(1) Нам дано E — безпосередні дані нашого чуттєвого досвіду.

(2) A — це аксіоми, з яких ми виводимо висновки. Психологічно A засновані на E. Але ніякого логічного шляху, який вів би від E до A, не існує. Існує лише інтуїтивний (психологічний) зв'язок, який постійно «поновлюється».

(3) З аксіом A логічно виводяться частинні твердження S, які можуть претендувати на строгість.

(4) Твердження S зіставляються з E (перевірка дослідом).

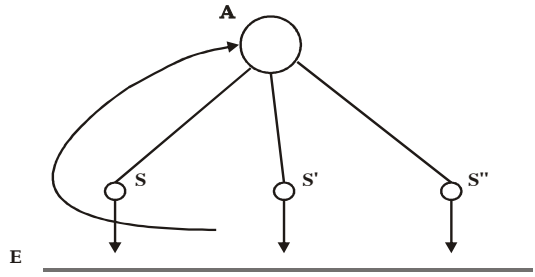

Система аксіом

Твердження, що випливають з аксіом

Сукупність безпосередньо даних відчуттів

Строго кажучи, ця процедура стосується позалогічної (інтуїтивної) сфери, бо відношення понять, які містяться в S, до безпосередньо даних чуттєвого досвіду є за своєю природою нелогічне. Але це відношення між S та E (з прагматичної точки зору) значно менш невизначене, аніж відношення між A та E (наприклад, поняття «собака» і відповідні дані чуттєвого досвіду). Якщо це відношення не можна було б встановити з високою мірою достовірности (хоча зробити це чисто логічним шляхом неможливо), то весь апарат логіки не мав би жодного значення для «пізнання дійсности» (наприклад, теологія).

Квінтесенцією всього цього є вічна проблема співвідношення між світом ідей та відчуттів (чуттєвих сприйнять)" [Айнштайн, 1967].

В останньому листі Айнштайн чітко ствердив, що не існує логічного шляху від даних відчуттів до постулатів теорії. Останні мають бути, по суті, відгадані.

Як побачимо нижче, поняття істинности як характеристика наукової теорії також зазнало переосмислення. Непевні категорії абсолютної та відносної істини навряд чи могли задовольнити фізиків-теоретиків XX століття. Натомість вони почали оперувати реалістичнішим і адекватнішим суті справи поняттям прийнятної (чи неприйнятної, неспроможної) теорії. Воно побудоване на різнорідних за своїм характером вимогах та критеріях оцінки теорії. Прихильник старих поглядів, виражених у традиційних термінах істинности, може дорікнути, що сучасні оцінки теорій стали дещо більш суб'єктивними, але не можна не визнати, що вони стали менш догматичними. Теорія є системою положень різного статусу, які перебувають, проте, у нерозривній єдності. Це постулати та понятійна система, дедуктивний апарат та експериментальні факти. Було з'ясовано (Альберт Айнштайн, Карл Поппер, Олександр Любіщев), що постулати не випливають індуктивно з фактів, останні ж не можна не лише витлумачити, а й описати без теорії та її понятійної структури. Не відкидаючи повністю методу індукції, фізики і філософи з'ясували, що роля його доволі скромна. За допомогою індукції можна іноді запідозрити наявність певної закономірности. Цікаво, що в математиці індукція відіграє часто важливу ролю. До того ж, крім наведення на істину, вона може бути оформлена через принцип повної математичної індукції як строгий метод доведення. Однак у природничих науках індуктивні припущення не можуть бути доведені логічно.

Недостатність індуктивного підходу з точки зору здорового глузду доволі очевидна. Західні філософи полюбляють ілюструвати це притчею про селянина і гуску. Гуска на основі свого досвіду індуктивно висновує, що кроки селянина, її господаря, який наближається, означають її годівлю. Та наступає нещасливий для неї день, коли він приходить, аби відрубати їй голову.

Ідеї теоретиків значно тонші. Айнштайн, мабуть, вперше чітко висловив думку, що "*не існує ніякого логічного шляху від того, що безпосередньо дане нашим чуттєвим досвідом, до аксіом*" (лист до Соловіна від 7.05.1952 р.). У розмові з Гайзенбергом ще у першій чверті XX століття він також наголосив: "*Ми зрозуміли тепер з вражаючою*

ясністю, як сильно помиляються ті теоретики, як вважають, що теорія випливає індуктивно з експерименту" (див. спогади Гайзенберґа про його розмови з Айнштайном [Гайзенберґ, 1989]). Айнштайн також вказав на неможливість однозначного витлумачення поза теорією самого поняття "експериментальний факт". В дискусії з Гайзенберґом він дуже чітко наголосив: "*Лише теорія вирішує, що можна спостерігати*". Ця ситуація повною мірою справдилася в квантовій теорії: можливість вирішити, які поняття мають фігурувати в теорії як спостережувальні і, відповідно, як вимірювальні, визначилася самою теорією.

Систематичний аналіз і критику методу індукцію розвинув Карл Поппер [Поппер, 1959]. Менше відома діяльність у цьому напрямі Олександра Любіщева, який ще 1925 р. писав: "*…Не на основі фактів будуються теорії, як думають представники так званої індуктивної науки; завжди на основі теорії факти вкладають у систему*" [Любіщев, 1925].

Пізніше Александр Койре доволі чітко описав ситуацію з поняттям "факт": "*Експериментування полягає у методичній постановці питань до природи; ця постановка питань передбачає і включає у себе певну мову, якою формулюються питання, а також певний словник, який дозволяє нам читати та інтерпретувати відповіді... Вибір мови, рішення щодо її застосування не можуть визначатися експериментом, бо сама можливість проведення останнього визначається використанням мови. Джерело цього вибору і рішення слід шукати у чомусь іншому*" [Койре, 1985][46].

Таким чином, говорячи про зв'язок теорії та експерименту, важливо взяти до уваги, що й сама емпірична база теорії не може розглядатися як незалежна від теорії даність: вона набуває сенс лише у зв'язку з теорією. Наші судження про світ є наслідком "проекції" світу на коґнітивний апарат людини. Механізм цього "проектування" вельми нетривіяльний. Він пов'язаний з формуванням понять, що набувають змістовности лише в рамках певних теоретичних побудов, і певною мірою є вільними витворами розуму. Самий опис того, що називають експериментальними даними, неможливо здійснити, не вживаючи цих понять, а, отже, і теорії.

[46] Б.Малиновський стверджує це і щодо гуманітарних теорій: "*Не існує опису, цілком вільного від теорії*" [Малиновський, 1944]. Його аргументація близька до аргументації Койре.

Таким чином була спростована можливість пояснювати природу "з неї самої". Ці висновки, отримані в першій половині XX ст., підтвердилися пізніше. В книзі "Динаміка ієрархічних систем" Дж. Ніколіс прийшов до такого висновку: "*Наш розум ніколи не має справу з природою як такою, бо стиснення інформації, яке складає основу коґнітивного процесу, починається вже з акту сприйняття*" [Ніколіс, 1989].

Крім того, стало зрозуміло, що ланцюжок теорій принципово відкритий, а науковий розвиток спрямовує дослідників до дедалі ширшої, ємнішої постулативної бази. У трансцендентному безмежжі цього прямування — Бог.

Зараз звучить як анекдотичне непорозуміння відповідь, яку дав П'єр Лаплас Наполеону на закид останнього, що в його, лапласовій, "Небесній механіці" не знайшлося місця для Бога. "Я не потребував цієї гіпотези", — з викликом відповів знаменитий астроном. Нині видається дивним, що Лаплас міг настільки глибоко помилитися. Адже не міг він серйозно думати, що теоретичний опис руху планет можна вивести "з нічого". Очевидно, він вважав, що закони, встановлені Ньютоном, випливають однозначно із спостережувальних фактів. Отже, запозичуючи від Ньютона понятійну та постулативну базу механіки та теорії гравітації, він не усвідомлював, що сам Ньютон запозичив її "від Бога", а не вивів індуктивно з фактів. Насправді закони Ньютона відповідали відомим йому фактам, але не обов'язково випливали з них. Вони були постулатами. Це очевидно з того, що всій сукупності фактів, відомих Ньютону, відповідає й принципово інша у концептуальному відношенні теорія — айнштайнівська теорія гравітації. В принципі Наполеон міг би прояснити ситуацію, якби спитав Лапласа: "А якої ж гіпотези ви потребували?" Та Наполеон не був філософом.

Що ж до айнштайнівської теорії, то, як з'ясувалося вже у XX ст., вона природно пояснила факт додаткового внеску в рух перигелію Меркурія, який на основі ньютонівської теорії ніхто не пояснив. Зі сказаного, однак, не випливає, що айнштайнівська теорія є єдино можливою релятивістською теорією гравітації. Вона відповідає відомим фактам, але не випливає з них.

Таким чином, немає підстав вважати, як це припускав Лаплас, що фізична теорія не має елементів, які не можуть бути виведені з явищ, а беруться "від Бога". "*В науці Ньютона і в світі Ньютона*

не людина, а Бог є мірою всіх речей. Послідовники Ньютона могли дозволити собі забути про це, припускаючи, що більше не потребують гіпотези про Бога — цих «будівельних риштувань», вже непотрібних готовій будові. Вони помилилися: позбавлений своїх божественних підпор, ньютонів світ виявився нетривким і нестійким" [Койре, 1985]. Тим більше це стосується сучасної фізики, яка занурюється у ще глибший шар світобудови, підходить ближче до Бога і до того, що Койре назвав "божественними підпорами".

До елементів теорії, що не виводяться з явищ, належать, крім системи постулатів, також значною мірою її понятійний апарат. Ця риса фізичної теорії дедалі чіткіше виявлялася з розвитком науки. Усвідомлення її ще в кінці XIX століття Ґуставом Кірхгофом справило на нього настільки глибоке враження, що він відмовився від терміна *пояснення* стосовно явищ природи, вважаючи більш відповідним термін *опис*. Втім, зрозуміло, що в даному разі йдеться перш за все про більш чи менш вдалу термінологію. Як зазначив Макс Лауе, "*якщо читач зрозуміє слово «опис» як причинне пояснення, йому слід сказати: пояснення явища природи може полягати лише в тому, щоб поставити його у зв'язок з іншими явищами природи через відомі закони, внаслідок чого комплекс пов'язаних явищ описується як ціле*" [Лауе, 1950]. У фізиці сьогодення зазначена риса виявляється домінуючою: постулати сучасних фізичних теорій мають вигляд деяких принципів симетрії, які сучасний теоретик досить вільно комбінує, намагаючись вгадати фундамент теоретичної конструкції, яка б узгоджувалася з усіма відомими фактами, поєднувала б їх найбільш досконалим чином і стимулювала б пошук нових фактів. В такій діяльності теорія цінується за свою евристичну силу, широту і природність встановлюваних нею зв'язків, а принцип простоти або краси стає чи не найвирішальнішим. Слово *Бог* дедалі частіше виступає в новітніх теоріях як робочий термін, що позначає Конструктора, який ці пошукувані фундаментальні принципи встановив. Розуміння того, що теоретичне знання не може випливати з нічого і що науковий пошук скерований на відкриття якомога ємнішого принципу, є зараз загальновизнаним серед фізиків.

2. Проблема істини

Вічне питання: "Що є істина?", звичайно, дуже активно обговорювалося у XX столітті. Це призвело до звільнення нашої свідомос-

ти від деяких догм минулого і уточнення сенсу висловлень щодо істинности природничих теорій. Коротко сучасну точку зору, як я її розумію, можна викласти так.

Один з вирішальних критеріїв істинности теорії є відповідність експерименту всіх без винятку висновків, які можуть бути виведені дедуктивно з постулатів цієї теорії.

Втім, тут слід зробити певні застереження, пов'язані з неоднаковим статусом різних теорій: вони можуть бути фундаментальними чи феноменологічними або модельними. Найсуворіші вимоги висуваються щодо теорій першого типу, де завжди вимагається кількісний збіг теоретичного розрахунку і вимірювань в межах точности першого і другого. Суттєве ускладнення полягає в тому, що можуть існувати концептуально різні теорії, які однаково задовольняють вказаному критерію. Через це розв'язати питання про те, яку ж теорію вважати істинною, виявляється непросто.

Характер всіх дотеперішніх теорій такий, що вони не є всеосяжними: рано чи пізно з'являються факти, які суперечать теорії. Якщо дослідники починають відчувати, що суперечності не вдається подолати без радикального виходу за межі старої теорії, вони спрямовують зусилля на побудову нової теорії, не чекаючи остаточного доведення неспроможности старої.

Питання про визнання нової теорії навряд чи може бути вирішене на основі лише об'єктивних критеріїв, тут відіграють також ролю, особливо на перших етапах, доволі суб'єктивні оцінки, і теорія приймається внаслідок свого роду консенсусу, який досягається в колі найактивніших науковців [Кун, 1975]. Вже давно минули часи, коли хтось наважувався оголосити будь-яку теорію абсолютно істинною; готовність до можливої зміни теорії під тиском нових даних або внаслідок появи більш привабливих теоретичних побудов є стійкою складовою сучасної епістемологічної парадигми.

Чи не свідчить така ситуація про надто високу міру недостовірности людського пізнання? На щастя, ні, оскільки справедливість деяких багаторазово перевірених, сказати б, класичних, теорій визначається не в якомусь абсолютному сенсі, а по відношенню до певного кола явищ, на пояснення яких вона може претендувати; опис цього кола значно полегшується після того, як побудована більш загальна нова теорія, яка, охоплюючи стару, зводиться до неї, коли параметри нової теорії набувають певних граничних значень. В такій ситуації говорять, що справджується принцип відпо-

відности між обома теоріями: в границі теорії збігаються і в своїх математичних схемах, і за остаточними результатами. Цей принцип, однак, не слід переоцінювати, оскільки концептуально навіть у граничній області теорії залишаються різними[47].

Справедливо, що класична механіка Ньютона, розвинена далі зусиллями таких вчених, як Леонард Ойлер, Жозеф Лагранж, П'єр Лаплас, Вільям Гамільтон, Симеон Пуассон, Карл Якобі, а також багатьох інших, стала у XIX столітті основою різноманітних наук: гідро- і аеродинаміки, акустики, теорії пружности, статистичної механіки, які домоглися видатних успіхів у багатьох конкретних застосуваннях, в тому числі технічних. Але ньютонівська механіка не змогла несуперечливо пояснити електромагнітні явища і, як наслідок, — оптику, оскільки тут дослідники зустрілися з принципово новою сутністю, з електромагнітним полем. А в кінці XIX століття виявилося, що основа, яку становить класична механіка, не може бути придатною для розуміння атомних явищ, хоча деякі орієнтири, важливі для побудови нової, квантової, механіки, подати здатна. Квантова механіка сформулювала значно ширшу і принципово відмінну від класичної понятійну основу, а вироблена нею схема опису реальности виявилася несумісною ані з самим поняттям стану в класичній механіці, ані з принципами класичного локального детермінізму. Тим не менш на рівні висновків, дедуктивно отриманих з нової теоретичної схеми, які могли бути зіставлені з експериментом, нова теорія не просто відкинула стару,

[47] Часто, аргументуючи на користь принципу відповідности, вказують на те, що формули, які стосуються конкретних результатів більш загальної (нової) теорії і теорії вужчого обсягу (старої), співвідносяться між собою в такий спосіб: перші переходять у другі, коли характеристичний параметр нової теорії набуває граничного значення (наприклад, швидкість світла в теорії відносности покладається нескінченною при переході до класичної фізики або стала Планка квантової механіки спрямовується до нуля при переході до механіки класичної). Маємо, справді, доволі прикладів такої відповідности. Однак чомусь не зазначають, що існують й інші результати, які при подібному граничному переході повністю втрачають первісний зміст. Наприклад, вираз для енергії основного стану електрона в атомі водню в квантовій механіці прямує до мінус нескінченности при переході до механіки класичної. Тобто квантовомеханічне твердження про стійкість атома водню переходить у несумісне з ним твердження про його нестійкість. Зауважу, що результат щодо стійкости був суттєво узагальнений Фріменом Дайсоном на значно ширше коло систем. Отже, нові теорії здобувають і такі результати, які не мають змістовного відповідника у старих.

а уточнила її, вказавши рівночасно ті межі, в яких нові рівняння переходять у старі, і ту безрозмірну комбінацію параметрів, яка має набути граничного значення, аби такий перехід став можливий. Само собою, було теоретично передбачено безліч принципово нових ефектів, які навіть не можна було собі уявити на ґрунті класичних понять.

Як ми щойно ствердили, створення квантової механіки означало суттєве розширення як понятійної, так і постулативної бази фізичної теорії. Тим самим був зроблений великий крок у наближенні теорії до Абсолюту. Але на цьому розвиток не зупинився. Через відносно короткий строк після створення квантової механіки (близько п'яти років) Поль Дірак розпочав новий великий синтез побудовою квантового релятивістського рівняння електрона. Його теорія, втім, не була розумною мірою замкненою, і для її розширення та впорядкування знадобилися зусилля цілої когорти фізиків протягом наступних тридцяти років. Фундаментальними віхами на цьому шляху стали: 1) схема Боголюбова-Парасюка множення узагальнених функцій типу причинних, яка обґрунтувала процедуру ренормування і довела саму можливість існування внутрішньо несуперечливої теорії нового об'єкта — квантованого поля, 2) побудова єдиної теорії електрослабкої взаємодії Ґлешоу-Вайнберґа-Салама. Це був новий, дальший крок у наближенні до Абсолюту, бо новий синтез дав теоретичну основу для опису величезної кількости явищ природи, а заразом і дороговкази до подальшого розвитку пізнання.

В контексті нашої теми важливо підкреслити, що створення у XX столітті низки новітніх теорій стало можливим внаслідок послідовного розширення рамок, що їх задають теоретичні постулати, відгадані розумом людини. Як вже було наголошено, вони визнаються надзвичайно вірогідними, але все ж таки ніким не доведеними. Переконаність у їхній "справедливости" пов'язана з успіхом теорій, на них заснованих. Однак, як і в часи Ньютона, самі вони — від Бога.

Який сенс вкладається в останнє речення?

Ми бачили, що побудова досконалішої теорії завжди пов'язана з розширенням постулативної основи. Можна поставити питання: чи так буде завжди, чи цей процес на якомусь етапі припиниться? Останнє може бути пов'язане з тим, що людство зрештою побудує "теорію всього", після чого залишаться, по суті, технічні доробки,

технічні в тому сенсі, що їх можна буде здійснити, не вдаючись до ревізії та розширення постулатів, а підвищуючи точність обчислень у межах побудованої теорії. Така зупинка означала б, що самі вихідні постулати так і залишаться незбагненною основою науки, а їхнім єдиним виправданням буде узгодженість теорії з будь-яким новим експериментом.

Хоч серед науковців вже висловлювалися думки про "теорію всього", навряд чи хто насправді вірить у можливість кінця фундаментальної науки. Альтернативна точка зору полягає у тому, що процес розвитку фундаментальної науки буде "вічним" (в часових межах існування людства). Однак, яку б з альтернатив не прийняти, доводиться визнати існування абсолютної істини, або досяжної, або такої, яка вимальовується лише на безмежності, але ніколи не охоплюється розумом людини. В обох випадках доречно при описі такої епістемологічної ситуації скористатися поняттям "Бог".

3. Чи можна довести істинність теорії?

Глибшого насвітлення набуло також питання, чи ми можемо вважати фізичні теорії доведеними. Хоч ми звично твердимо: "Наука довела...", важливо розуміти, що в певному сенсі в науці нічого не може бути доведено остаточно. Те, що в ній фактично робиться, — це встановлення логічних взаємозв'язків між постулатами і наслідками, що з них випливають, та перевірка цих наслідків експериментально. Оскільки фізика будується математично[48], ці зв'язки встановлюються засобами математики, а висновки отримуються або точно, або з контрольованою похибкою.

Судження щодо істиности теорії ґрунтуються і на критеріях логічної несуперечливости, і на відповідності (якісній та кількісній) фактам, і на внутрішній досконалості понять теорії, на її об'єднувальній та передбачувальній силі, як також на низці ще суб'єктивніших оцінок, що включають переконливість, плідність, красу, внутрішню гармонійність тощо. Таким чином, вердикт щодо теорії виноситься значною мірою на основі віри. Це дало підстави Дьюї твердити: "*Знання є обґрунтована віра*"[49]. Водночас

[48] Втім, в наш час математика стрімко проникає в інші природничі (і не тільки природничі) науки, не лише забезпечуючи їх потужними засобами аналізу, а й формуючи самий понятійний апарат цих наук.

[49] Той факт, що вердикт про прийнятність нової теорії виноситься спільнотою

вся ця система має зберігати готовність до перегляду і реструктуризації. Отже, про доведеність чогось можна говорити лише по відношенню до обраних постулатів. Оскільки останні нема з чого доводити, оцінки істинности теорії стосуються її як системної цілісности. Як тільки експеримент покаже, що передбачений теоретично факт розбігається з тим, що насправді виміряно (очевидно, з урахуванням похибки як вимірювання, так і розрахунків), теорія має поступитися іншій, досконалішій.

Відзначаючи те, що у науці ніщо не може бути доведено, хотів би підкреслити, що при цьому маємо справу з вельми цінною якістю науки, настільки фундаментальною, що без неї важко було б говорити про саму можливість науки взагалі. Якби комусь (скажімо, Ньютону) вдалося б довести, що закони руху планет насправді такі, як це випливає з його теорії гравітації, то як ми мали б почуватися, відкривши не передбачений цією теорією рух перигелію Меркурія? Така ситуація означала б наявність засадничої внутрішньої суперечности, яка поклала б край усьому науковому методу. Наші конкретні теорії мусять бути в певному сенсі помилковими, аби наука в цілому не втрачала здатности до вдосконалення.

4. Несуперечливість поняття "Бог"

Усвідомлення того, що наука ґрунтується також і на вірі, неминуче веде до перегляду ситуації в релігії. Філософи і богослови минулих століть вправлялися у проведенні логічних доказів за чи проти існування Бога. Якщо в науці логічна несуперечливість є лише необхідною, а не достатньою умовою істинности, якщо нове знання не випливає з логіки, то яку цінність мають подібні вправи в теології? Через те, що ширший засновок аж ніяк не можна отримати з вужчого, ці "доведення" чи "спростування" просто не по суті. Твердження "Бог існує" не може мати статусу теореми. Воно подібне до постулатів теорії і приймається як розумний елемент загальної схеми знання, яка не може бути повноцінною без нього, як і без близьких ідей про принципову і необмежену відкритість науки до змін, про актуальну нескінченність як фундаментальний елемент теорій тощо.

найавторитетніших науковців, як і те, що їхня думка визначається, крім загальноприйнятих об'єктивних критеріїв, суб'єктивними переконаннями, відзначив і докладно проаналізував Томас Кун, див. [Кун, 1975].

Тут можуть заперечити, що Бог, згідно з положеннями всіх сучасних монотеїстичних релігій, включно з християнською, не даний людині в її чуттєвому досвіді, принаймні "в нормі" (роблячи останнє застереження, я маю на увазі всемогутність Бога, а також християнське вчення про воплочення).

Обмежуючись "нормою", варто згадати сказане вище про такі об'єкти, досліджувані сучасною фізикою, які знаходяться далеко за межами безпосереднього чуттєвого сприйняття людини. Чи відчуваємо ми нейтрино, які доволі потужним потоком щосекунди пронизують наше тіло? Або кварки, які навіть не вилітають за межі тих частинок, що їх вони утворюють? Ці об'єкти визнаються як такі, що існують, через те, що ми маємо теорію, яка постулює їхнє існування, наділяючи їх певними характеристиками та способом взаємодії з іншими об'єктами чи структурами. В процесі цієї взаємодії утворюються нові структури, в такому разі слід дослідити ці вторинні структури. Якщо вони вже впливають на органи відчуттів людини, можна зробити судження щодо відповідности теоретичних передбачень результатам спостереження на кінцевому етапі. Цілком можливо, що вторинні структури ще не сприймаються безпосередньо людиною. Тоді доводиться включити ще одну проміжну структуру. В такий спосіб зрештою десь на фотоплівці будуть зафіксовані певні зображення, але зовсім не тих первісних об'єктів, про які йшлося спочатку, а тих, які виникли на кінцевому етапі низки перетворень, інспірованих первісними. Ситуація нагадує відому англійську приповідочку про хату, яку побудував Джек, і не видно причин, щоб такий ланцюжок не міг вести у нескінченність.

Таким чином, ми спираємося на факт існування повного теоретичного опису на математичній мові тих процесів, в яких може брати участь досліджуваний первинний об'єкт, але якщо говорити про кінцевий результат вимірювання, тобто такий, який фіксується людиною і описується звичайною людською мовою, то він неминуче буде даватися за допомогою метафор та образів. Ця сторона справи є проявом борівського принципу доповнювальности, який пов'язаний з квантово-механічною природою світу.

У зв'язку з таким станом речей не повинна викликати подив та обставина, що Бог не даний нам у відчуттях, бо фактично ми уже звикли до того, що структури світу на мікроскопічному рівні також не впливають безпосередньо на органи людських відчуттів.

Звичайно, можна аргументувати тим, що існування первинних структур можна виявити хоча б через посередництво проміжних. Якщо ми говоримо про Бога, то видається, що це або неможливо, або ланцюжок проміжних структур є нескінченним.

Оскільки людське пізнання є ще вельми обмеженим і дорога до пізнання ще довга, зараз важко говорити на тему про довжину згаданого ланцюжка, навіть коли йдеться про структури, які в принципі мала б досліджувати фізика. Однак передчасно твердити, що Бог не творить наслідків, які могли б бути спостережувальними. Насправді розвинені релігії якраз і засновані на твердженні, що Бог творить те, що може спостерігатися. Це — цілий світ!

5. Дані космології

Наріжним каменем сучасної космології є той факт, що світ не існував вічно, а був створений. Він має переконливі підтвердження спостережувального та експериментального характеру. Найбільш вражаючим підтвердженням теорії Великого Вибуху (Гамов та ін.) стало відкриття 1965 р. рівноважного реліктового випромінювання, яке однорідно заповнює Всесвіт і має нині температуру 2,7°K у згоді з темпом розширення Всесвіту. Космологія разом з ядерною фізикою дозволила розробити переконливу схему нуклеосинтезу, а також, після залучення ідей фізики елементарних частинок, дала опис загальної динаміки виникнення та подальшої еволюції конкретних структур Всесвіту. Розвиток космології відбувається на основі тих самих епістемологічних принципів, на яких заснована еволюція всякої іншої наукової теорії. Зокрема, останні десятиліття XX століття позначилися заміною теорії Великого Вибуху на інфляційну теорію, в якій творення часо-простору випереджує створення спостережувальних структур, а можливо, й визначає їх. Зауважимо, що інфляційна теорія охоплює теорію Великого Вибуху, відрізняючись від неї у дуже вузькому часовому інтервалі. Інфляційна теорія відповідає на низку питань, які залишала без відповіді теорія Великого Вибуху. Очевидно, ідея Творця набула після розробки цих теорій додаткового природничого підкріплення.

Феноменальним відкриттям останніх десятиліть минулого століття було встановлення унікальности нашого світу, пов'язаної з точним узгодженням світових констант. Фактично реалізований підбір констант виокремлює наш світ з усіх умоглядно можливих світів за тою фундаментальною ознакою, що лише в нашому світі

реалізується творення ієрархії структур дедалі вищої впорядкованости, інакше кажучи, створений світ вирізняється його здатністю до самоорганізації. Цей процес призвів до витворення людини з її унікальним мозком, когнітивні можливості якого пов'язані не з тим, що він начебто "відбиває світ", а з його здатністю до стиснення інформації. Така здатність мозку веде до розвитку абстрактних понять, а на їх основі — математичної мови як інструменту абстрактного мислення. Принципової обмежености когнітивних здібностей людського роду досі не вдалося відчути.

6. Самоорганізація у Всесвіті

Утворення ієрархії структур пов'язує космологію з молодою наукою — синергетикою, яка вперше змогла знайти точки дотику між природничою наукою і давніми моральними категоріями добра та зла.

Відомо, що явище самоорганізації полягає у породженні структур, тобто у підвищенні порядку в просторі і в часі, у збагаченні динамічної поведінки. Самоорганізація відбувається у відкритих системах. Остання умова допомагає системі уникнути (в межах цієї системи) дії закону зростання ентропії. Ентропія є мірою невпорядкованости, впорядкування ж потребує інформації. Отже, ентропія є браком інформації, тобто інформацією зі знаком мінус. Надлишок ентропії "викидається" такою системою назовні; при цьому зроблене твердження еквівалентне тому, що система "поглинає" інформацію. У зв'язку з цим виникає питання, чи є відкритим наш світ, а якщо так, то до чого він відкритий. У згоді з тим фактом, що Всесвіт як ціле не виявляє ознак збільшення ентропії, логічно припустити, що він відкритий, а оскільки поза ним нічого нема, то відкритий він інформаційно до Бога. Таким чином, здатність світу до самоорганізації суттєво підкріплює, обґрунтовує старе уявлення про Бога як архітектора світотворення.

Ще в середині XX століття можна було чути від скептиків такі висловлювання: "Ну добре, погодьмося з тим, що Бог є архітектор і будівничий фізичного світу. Але ж в християнстві Бог є джерелом добра, люди до нього моляться, шукають духовної підтримки". Так, в певному сенсі слова можна було говорити, як це фактично робили філософи, про Бога — розпорядника світу (архітектора) і Бога як джерело етики, творця добра і любови. І ще не так давно людині, що стоїть на науковому ґрунті, було важко відповідати на

подібний закид. Ситуація змінилася після відкриття синергетики. Підвищення впорядкованости, зменшення безладдя (ентропії) — процеси, які природно інтерпретуються як добро. Збільшення хаосу, руйнація порядку сприймаються як зло. Ми знаємо, що здатність до самоорганізації внутрішньо притаманна нашому світові. Інакше кажучи, він створений так, виділений від умоглядно можливих світів у той спосіб, що розвивається в напрямку утворення дедалі складніших і впорядкованіших систем включно з людиною і соціюмом. І ця його властивість забезпечується точним узгодженням світових констант, за якого тільки і можлива самоорганізація. Отже, Бог — розпорядник світу і Бог — творець добра і моральности поєднуються в цілісність.

7. Антропний принцип

Проблема узгодження світових констант має також інший аспект. Мірою розвитку фізичних теорій опис починає стосуватись не тільки і не стільки актуально реалізованого, скільки потенційно можливого. Теоретична схема передбачає поряд з реальним також віртуальні світи. Це віяло віртуальних можливостей надто широке, а ентропія усього набору потенційно можливих світів надто висока. Роля Бога з цієї точки зору полягає у тому, що, містячи в потенції безліч віртуальних світів, Він реалізує принцип (так званий антропний принцип), який дозволяє зменшити ентропію і з множини віртуальних варіянтів актуалізувати один, що й здійснюється фактично. Це припущення цілком узгоджується з біблійним "На початку було Слово", що є вказівкою на інформаційний "згусток" величезної ємности, який йшов від Бога.

Виділення реального світу з множини потенційно можливих здійснюється шляхом точної фіксації фундаментальних фізичних констант, які обрані в такий спосіб, щоб забезпечити утворення на основі елементарних структур достатньо стабільних складніших систем. На сьогодні в якості перших ми маємо так звані елементарні частинки, з яких утворюються ядра атомів і самі атоми як системи ядер та електронів. В розділі XXV ми викладемо, наскільки це можливо елементарно, деякі конкретні приклади таких складніших систем. Підкреслимо, що, крім взаємоузгодження числових значень фундаментальних констант, принципову ролю відіграє також той факт, що світ підкоряється квантовим, а не класичним законам. Неквантовий, класичний, світ не міг би існувати. Читач,

який ще пам'ятає зі школи теорію Бора для атома водню, легко в цьому переконається, спрямувавши сталу Планка до нуля.

В цілому довга низка процесів самоорганізації, тобто процесів утворення складніших систем на основі простіших, яка призвела до утворення Землі, її геосфери з належним хемічним складом речовин, біосфери як надбудови живого на ґрунті неживого і, нарешті, виникнення людини і соціюму, виглядає як цілеспрямований еволюційний процес, що приводить до людини. З цієї причини принцип, закладений у світобудову, отримав назву антропного.

8. Актуальна нескінченність у математиці та фізиці

Іноді ставлять під сумнів можливість робити твердження щодо світу в цілому чи взагалі запроваджувати в науку твердження гранично глобального характеру. Вважаю це прикрою помилкою, яку можна було вибачати в давнину, але не в XX столітті. Так само теорія не може існувати без тверджень, які включають актуальну нескінченність. Ідея актуальної нескінченности лягла вже в основу механіки і була стверджена Ґалілео Ґалілеєм в його принципі інерції. Сучасна фізика пронизана ідеєю актуальної нескінченности, навіть феноменологічна термодинаміка потребує її для визначення поняття термодинамічної рівноваги.

Дозволю собі тут особистий спогад. Коли мені було сім років, моя мати, учителька фізики, розповіла мені, що кулька, пущена котитися по підлозі чи якійсь іншій горизонтальній поверхні, котилася б вічно, якби не сила тертя. Те, що рух неминуче зупиняється силою тертя, я знав, бо спускався на санчатах чи лижах з гірки біля нашого дому. Так само я розумів, що рух можна продовжити, зменшуючи тертя: якщо під гіркою лід, а не сніг, санчата скочуються значно далі. Але твердження про вічність руху за відсутности тертя мій розум сприйняти просто не міг, я не міг в це повірити, підсвідомо відчуваючи, що це не може бути фактом, який знаходиться у сфері безпосереднього досвіду людини. Цього не бачив і не побачить ніхто! Лише студентом я зрозумів, що саме це твердження про актуальну нескінченність руху за відсутности сил було тим революційним кроком Ґалілея і Ньютона, без якого про конструкцію теоретичної механіки як несуперечливої теорії не могло бути й мови.

Вважаю, що вже сама структура природничого знання дає досить поважні аргументи такого роду. Ця структура характери-

зується особливістю, для якої відповідним може бути епітет *багатошарова*. Маю на увазі, що перший шар складає світ феноменів, який даний нам або безпосередньо, або у формі показів наших приладів. Вже Платон і пітагорійці вказали на глибший шар ідей чи математичних структур, які в певному сенсі визначають світ феноменів, "керують" ним.

Аристотель, будуючи свою фізику, відкинув цю ідею, обмежився емпірично даним, через що вся побудова виявилася невдалою. Наукова революція, започаткована Коперніком, Ґалілеєм, Кеплером і завершена Ньютоном, ґрунтувалася на розриві з Аристотелем і ясно усвідомленому поверненню до Платона, звичайно, не лише на загально-філософському, а й на конкретно-експериментальному рівні.

Велич відкриття Коперніка полягала в тому, що він мав мужність позбутися гіпнозу повсякденного чуттєвого досвіду, який свідчить про рух Сонця по небосхилу. Він прийняв зовсім не очевидну з чисто емпіричної точки зору ідею руху Землі. Відносність руху була осягнена глибше Ґалілеєм та Ньютоном, при цьому з'ясувалося, що вона в свою чергу потребує абстрактної ідеї нескінченности, як просторової, так і часової, без чого формулювання принципу інерції — першого закону Ньютона — неможливе. Так само поривав з наочністю і запроваджував ідеальні конструкції суто математичної природи ґалілеївський закон вільного падіння, який на той час не міг бути вповні перевірений експериментально через неможливість створення вакууму. Але саме динаміка, взята в її цілісності, і сперта на ідею нескінченности, довела переваги коперніківської системи над птолемеївською, яка була суто кінематичною. Всі зазначені аспекти механіки Нового часу доволі докладно і глибоко проаналізовані в статті Койре "Ґалілей і Платон", яку рекомендую читачеві.

Отже, лише відійшовши від шару феноменів в глибинний шар математичних структур, засновники нової фізики змогли побудувати систему законів великої об'єднувальної сили, які забезпечили зрештою можливість безпрецедентно точного кількісного розуміння фактів, передбачення нових явищ і навіть об'єктів (згадаймо відкриття "на кінчику пера" планет за орбітою Урану), а також розвиток нової техніки, яка в наш час зробила можливими досягнення космонавтики.

Подальший прогрес фізики призвів до проникнення людської думки в ще глибші шари світового порядку. Якщо вже класична

фізика почала оперувати математичними рівняннями, які містять абстрактні величини — ідеалізовані, граничні значення результатів безпосередніх експериментальних вимірювань, то зв'язок з експериментом фундаментальних математичних конструкцій квантової фізики виявився ще більш опосередкованим. Вектор стану квантової системи безпосередньо зіставлений не з якоюсь певною експериментальною ситуацією, він забезпечує опис цілого набору потенційно можливих ситуацій, серед яких можуть бути й такі, що взаємно виключають одна одну. Отже, не лише актуальне, а, передусім, потенційно можливе є об'єктом квантового опису. Таким чином, вектор стану лежить в новому, ще глибшому шарі математичних структур. Математичні поняття, потрібні для опису цього шару, не тільки надають кількісного змісту якісно-інтуїтивним поняттям фізики, не тільки забезпечують можливість проведення математичними засобами дедуктивних умовиводів, як це було в класичній фізиці, а й виявляються невіддільними від самого змісту фізичних понять. Ці останні за своєю суттю стають математичними [Боголюбов, 1979]. Нові структури спроможні охопити значно ширше коло феноменів, яке включає в себе явища атомного світу; водночас вони зберігають повну придатність для опису змісту старої, класичної теорії.

Новітня фізика заглиблюється ще далі. Вона веде пошук вже не на рівні фундаментальних рівнянь, а на рівні груп симетрій, набір яких визначає як можливі типи рівнянь, так і математичну структуру величин, потрібних для опису фізичних об'єктів, що остаточно визначає тип рівнянь. Не виключено, що такий підхід пов'яже в єдину цілісність закони мікрокосмосу зі сценарієм розвитку Всесвіту з моменту його виникнення і з'ясує факт унікальности цього сценарію.

Незалежно від того, чи справдяться (і коли) ці сподівання, вже набутий досвід роботи в сучасній фізиці дозволяє поставити питання, відповідь на яке важко уявити собі без звернення до ідеї Бога.

В чому причина ефективности математики в природознавстві? У своїй яскравій статті на цю тему Євген Вігнер оголошує її дивовижну ефективність незбагненною [Вігнер, 1971]. Це справді так, якщо розуміти математику як інструмент (в XIX столітті було сформульовано, що математика подібна до млина, який перемелює все, що в нього засипають). Застосовність математики до природознавства залишається так само незбагненною, якщо розуміти

її не як науку, а як універсальну мову науки (цей погляд на математику поділяв Річард Фейнман).

Розгадка підказується постановкою питання про наявність об'єктивного змісту математики. Гайзенберґ сформулював це питання в такий спосіб: чи створили б іншу математику інші істоти, які мають з людьми спільну здатність до абстрактного мислення? За Гайзенберґом, такі істоти повинні були б навчитися рахувати, а отже, вони оволоділи б поняттям натурального ряду та імпліцитно великою кількістю дуже нетривіяльних теорем, які стосуються натуральних чисел. Очевидно, це були б ті теореми, які б довели чи, принаймні, сформулювали люди. Разом з тим ці уявні істоти мусили б осягнути поняття нескінченности і, зрештою, розширити множину чисел до континууму. Звідси вони мали б перейти до математичного аналізу, який, безумовно, збігся б з нашим. Ця обставина означає універсалізм математики. "*Якщо вважати математику*, — пише Гайзенберґ, — *набором тверджень про мислення людини, то, в усякому разі, йдеться про мислення як таке, а не просто про наше людське мислення. Оскільки взагалі існує мислення, математика мусить бути однаковою*" [Гайзенберґ, 1962].

Ще раз підкреслю центральну ролю ідеї нескінченности. Натуральний ряд нескінченний, його підмножина — множина простих чисел — є нескінченна. Не дивно, що нескінченність, цей неодмінний атрибут божественности, відіграє в математиці і фізиці вирішальну ролю. Нема чого й казати, що нескінченність відіграє центральну ролю в формуванні поняття континууму. Визнання універсальности математики, яка характеризує мислення як таке, цілком природно веде до визнання існування Бога як мислення взагалі і заразом до усвідомлення причини ефективности математики у фізиці: світ створений ідеєю Бога, неминуче втілює в собі мислення Бога, яке виявляється математичним. Зауважимо, за ідеєю Миколи Боголюбова, в глибшому шарі теоретичних конструкцій фізичні і математичні поняття стають нероздільними, математичне ж мислення, як відзначав не лише Гайзенберґ, а по суті вже Платон, пізніше — Ґалілей, є фактично божественним мисленням.

9. Давній конфлікт між наукою і релігією. Справа Ґалілея

Кілька слів про так званий конфлікт між наукою і релігією в минулому. Як класичний приклад наводять процес Ґалілея. Тра-

диційне тлумачення, яке при цьому давалося (до його пропаганди серед широкої публіки причетний драматург Бертольд Брехт), засноване на непорозумінні. Це показали вже Михайло Вигодський та Олександр Любіщев[50].

І Ґалілей, і його опоненти (йдеться про таких освічених і проникливих мислителів, як кардинал Роберті Беллармініе) беззаперечно вірили в Бога. Однак між ними було й суттєве розходження. Ґалілей вважав, що для пізнання Бога слід вивчати його витвір — світ; Беллармініе надавав перевагу одкровенню, відбитому в Святому Письмі.

Наведімо думки обох дискутантів у їхньому власному викладі.

У листі до Бенедетто Кастеллі Ґалілей писав: "*Від слова Божого постали і Святе Письмо, і природа: перше — як дарунок Святого Духа, друге — внаслідок накреслень Господа; але ... в Письмі, аби достосуватися до розуміння більшости людей, висловлюється багато положень, які не узгоджуються з істиною, якщо судити поверхово і брати його слова буквально, тоді як природа, навпаки, непохитна і незмінна і зовсім не піклується про те, будуть чи не будуть її приховані основи і спосіб дії приступні розумінню людей; отже, вона ніколи не порушує меж законів, на неї накладених. Тому мені здається, що, оскільки йдеться про явища природи, які безпосередньо сприймаються нашими відчуттями або про які ми висновуємо за допомогою неспростовних доказів, у нас аж ніяк не мусять викликати сумнівів тексти Письма, слова яких мають позірно інший сенс, бо жодний вислів Письма не має такої конечної сили, яку має будь-яке явище природи*".

А ось думка про геоцентричну систему, висловлена в листі кардинала Беллармініе:

"*Якби навіть існував істинний доказ того, що Сонце знаходиться у центрі світу, а Земля на третьому небі та що Сонце не обертається навколо Землі, а Земля обертається навколо Сонця, то й тоді необ-*

[50] Олександр Любіщев в роботі "Наука і релігія", рукопис якої зберігається в його архіві [Любіщев], звертає увагу, що поширений погляд, нібито Ґалілей був об'єктом цькування з боку церковників через їх темноту та неосвіченість, не відповідає дійсности. Очевидно, серед богословів, як і серед природознавців, в усі часи не бракувало не вельми розумних догматиків. Але слід відзначити, що в дискусії з Ґалілеєм брали участь також надзвичайно проникливі і високоосвічені теологи. Сама ж проблема, що дискутувалася, з наукової і філософської точки зору дуже нетривіяльна. Вражає, що її обговорення провадилося на найвищому науковому рівні і з обох боків були представлені справді глибокі і витончені аргументи.

хідно було б з великими пересторогами підходити до тлумачення тих місць Святого Письма, які позірно цьому суперечать; і краще буде сказати, що ми не розуміємо Святого Письма, ніж сказати, що написане в ньому — помилкове. Але я ніколи не повірю, щоб такий доказ був можливий, доки мені його насправді не наведуть; одна справа показати, що припущення, ніби Сонце в центрі, а Земля на небі, дозволяє добре представити явища, які спостерігаються; зовсім інша справа довести, що в дійсності Сонце знаходиться в центрі, а Земля на небі, бо перший доказ, я вважаю, можна дати, а щодо другого — маю великі сумніви. У випадку ж сумнівів не можна відмовитися від тлумачень Святого Письма, що їх дали святі Отці" [Вигодський, 1934].

Своє ставлення до цих зауважень Ґалілей висловив у листі до Паоло Фоскаріні:

"*Справедливо те, що одна справа довести, що, приймаючи рух Землі й нерухомість Сонця, ми можемо представити всі спостережувальні явища, й інша справа — довести, що ця гіпотеза є справді істинною. Але вірно й те, що інша система, яку зазвичай приймають, не може пояснити усі явища, що відбуваються. Тому вона безумовно хибна; істинною системою може бути тільки така, яка дуже добре відповідає явищам, і не можна і непотрібно вимагати від якого-небудь положення більшої істинности, аніж відповідність до усіх явищ*" [Вигодський, 1934].

Таким чином, у процесі дискусії Беллармініе зробив дуже тонке на той час зауваження щодо неможливости доведення з фактів правильности геліоцентричної системи, з чим Ґалілей абсолютно правильно погодився. Ґалілей, однак, зауважив, що спростовність геоцентричної системи Птолемея подати легше, оскільки геоцентрична система суперечить фактам і загальним принципам механіки, що було правильним міркуванням. Так на початках розвитку фізики ці видатні мислителі зрозуміли принципову різницю, точніше — асиметрію, між проблемою спростовности та підтверджувальности теорії, що звичайно відзначають як заслугу філософа ХХ століття Карла Поппера[51]. Ґалілею також належать міркування про необхідність оцінювати фізичні положення не самі по собі, а в системній єдності з усією фізичною теорією, в даному разі кінематики разом з динамікою. Саме це принципове зауваження стало вирішальним для торжества системи Коперніка.

[51] Поппер побудував концепцію фальсифіковности як своєрідний критерій змістовности пізнання [Поппер, 1959].

Описана дискусія точилася не навколо питання про сумісність чи несумісність науки і релігії, а про статус богословської та природознавчої істини. До уваги бралися перш за все епістемологічні аргументи, а прагматичні та політичні міркування мали, як завжди, кон'юнктурний характер. Останні, власне, і підлили масла у вогонь у "справі Галілея".

10. Наука як досягнення і як загроза

Однобічне і поверхове розуміння згаданої дискусії спричинилося до того, що подальші покоління випустили з поля зору дуже важливу проблему, яка в ній також порушувалася: проблему десакралізації знання. В часи народження новітньої науки вона видавалася ідеологам сцієнтизму самоочевидною: знання — сила (Френсис Бекон), знання — будь-якою ціною для будь-кого. І тільки у двадцятому столітті Норберт Вінер у передбаченні зловживань кібернетикою застеріг: "*Лише безсилля людини оберігало нас досі від руйнівної навали людської нерозсудливости*" [Вінер, 1966]. І справді, сила, породжена знанням, в руках будь-кого може становити величезну загрозу.

Але тут ми вже входимо в область, в якій релігія і наука мають розглядатися як складові частини більш загального феномену — культури.

Згадана вище десакралізація науки відбулася, коли були відкинуті зовнішні щодо людини обмеження її поведінки. Наукове знання та його використання стало приступним всім, точніше, ця приступність обмежується лише інтелектуальною спроможністю особи оволодіти знанням. Втім, навіть і ця остання умова не є обов'язковою, оскільки рішення щодо застосування результатів науки можуть приймати і фактично приймають особи, які нездатні оволодіти знанням через низький інтелектуальний рівень. До того ж вони часто є глибоко аморальними. Загрози, які звідси випливають, очевидні.

Є ще один негативний аспект сучасної науки — надмірна спеціялізація науковців. При цьому може бути збережена можливість, хоч і доволі обмеженої, але, попри це, все ще результативної діяльности багатьох людей у певних ділянках науки чи техніки. Тому, хоч потяг до універсалізму і є природною потребою науковця, ця потреба реалізується надто вузьким колом вибраних. Навпаки, для дуже широкого загалу знання атомізується, а тим

самим замість того, щоб об'єднувати людей, ізолює їх одне від одного; справжнє спілкування відбувається в межах доволі спеціялізованих груп осіб.

Практично всі видатні науково-технічні відкриття мають, крім позитивної, негативну сторону. Це зараз вже наочно усвідомлено щодо досягнень ядерної фізики, і то не тільки щодо ядерної зброї, а й щодо "мирної" ядерної енергетики. Однак навіть ті досягнення, які вважалися спершу цілком позитивними, виявили з часом негативні аспекти. Візьмімо як приклад телебачення. Його пізнавальна функція насправді вельми скромна: серйозні лекції по телевізору мають практично нульовий ефект. Зате настирлива подача глядачу заздалегідь препарованої телеінформації зарекомендувала себе як грізний інструмент впливу на масову свідомість і стала засобом маніпулювання соціяльною поведінкою величезних мас людей. Не в останню чергу це пов'язане з тим, що при сприйнятті інформації з екрану телеглядач перебуває у розслабленому стані, має понижену критичність. Та це ще далеко не все. Перевантаження мозку надлишком зорової інформації негативно впливає на праву півкулю мозку, вимагає допомоги з боку лівої, до чого остання не пристосована. Зрештою порушуються нормальні функції і тої, і другої півкулі. Найбільший негативний ефект спричиняє телевізор на дітей, часто це призводить до гальмування мовного, а зрештою і розумового розвитку. Аналогічно впливає і комп'ютер. Зловживання ним глибоко деформує і психіку, і мислення, порушує нормальні процеси роботи мозку на основі мови як знакової системи.

Заміна вивчення математики, особливо її числових полів, вивченням комп'ютера, перекладання на нього числових підрахунків як нібито рутинних операцій — все це перетворилося на нову загрозу для людства. Значення математики для людини далеко не обмежується її калькулятивними функціями. Математика привчає людину правильно і точно мислити, розвиває її мозок. Нехтування математикою, навіть її найпростішими функціями, призводить до деградації розумових здібностей людини. Як було зазначено, математика необхідна для еволюції людини як біологічного виду, див. [Кац, Улам, 1971]. Глибоку тривогу викликають у науковців ознаки зростаючої кризи усього фізико-математичного світового товариства [Новіков, 2002]. З нашої точки зору, важливо визнати, що і наука, і культура в цілому не знаходять внутрішніх можливостей для виправлення зазначених кризових ситуацій (див. розділ XXV).

Не врівноважена глибокими релігійними обмежувачами, ба навіть простим здоровим глуздом, науково-технічна гонитва, яка скеровується інтересами прибутку, викликане і сформоване останньою обставиною прагнення до здобуття нових речей за будь-яку ціну і для всіх однаковою мірою, інформаційне перевантаження на тлі інтелектуального недовантаження та розумової детренованости стають загрозливими для європейської цивілізації явищами.

Створення цивілізації нового типу є проблемою колосальної складности, бо нові ідеї і принципи людської поведінки, які з них випливають, мають стати зрозумілими і прийнятними не лише окремим мислителям, а й величезним людським масам. Вони мусять підпорядкувати свою поведінку цим новим принципам. Чи здійсниться такий глибинний переворот у свідомості людей? Чи, може, інтелектуальний і моральний стрибок, який має зробити людство, виявиться для нього непосильним через послаблення інтелектуального потенціялу? Важко відповісти, але поза сумнівом одне: без такого стрибка наша цивілізація неминуче загине.

Висновок, до якого свого часу прийшов Вольтер: "*Якщо б Бога не було, його слід було б вигадати*", — цілком слушний. Різниця між сучасністю та вольтерівськими часами полягає у тому, що нині, з позицій сучасної науки, Бога не треба вигадувати: він є невід'ємним, що більше — вирішальним елементом сучасного світобачення. Прикрість полягає у іншому. Здатність людей зрозуміти сучасні наукові та філософські аргументи на користь необхідности релігії зараз нижче, ніж будь-коли, через "розрідження мозку" кожної окремої людини, попри збільшення інтелектуального потенціялу людства як цілости. Отже, релігія все одно має і зараз ґрунтуватися переважно на вірі, на інтуїтивному усвідомленні потреби у вищій істині та моральности. Але, як ніколи в минулому, нині цей шлях можна вважати обґрунтованим з боку колишнього антипода релігії — науки.

Резюме

Підсумовуючи сказане вище про співвідношення науки і релігії, можемо додати до цитованого положення Дьюї "Знання — обґрунтована віра" інше, яке його доповнює: "Віра може бути обґрунтована знанням".

Підстави для віри ми знаходимо достатніми не тому, що нам вдається побудувати логічний умовивід, який би довів існування

Бога, а якраз навпаки, через усвідомлення принципової неможливості такої побудови (як, звичайно, і тої, що спрямована до протилежного висновку). Зрозумівши, чому ніщо скінченне в нашому світі не може мати самодостатніх підстав для свого існування, а також той факт, що будь-яка теорія потребує для свого осмислення нескінченного, а отже, відкритого ланцюжка метатеорій, ми переносимо таку підставу за межі скінченного, поза світ, час і простір і таким чином доходимо до концепції обґрунтованої віри в Бога як трансцендентної підстави всього сущого. Визнання сказаного — не єдине і навіть не головне джерело віри. Головним джерелом є сам Бог у своїй первинній даності людині через притаманне їй надвідчуття. Але якщо йдеться про людину "зіпсовану" раціоналізмом та гуманізмом, то сказане вище може стати для неї важливим допоміжним джерелом, при цьому такій людині суттєво усвідомити якісну невідмінність описаної ситуації з тою, яка має місце в будь-якій природничій науці: остання також має статус обґрунтованої віри. Таким чином, сьогодні, теоретично кажучи, немає підстав для роз'їдаючого скепсису стосовно віри з боку науки. Здавалося б, шлях до розбудови в душі кожної людини гармонійного релігійного світовідчуття відкритий. Однак чи достатньо цього? Ми бачимо страшну інерцію процесу дехристиянізації, а зрештою і дегуманізації сучасної європейської цивілізації. Чи стане у людей сил зупинити цей процес? Питання цілком відкрите, а тому не можна виключити катастрофічних змін в культурі людства у нашому столітті. Докладніше про це — в розділі XXV.

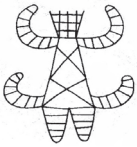

X. МОВА І КУЛЬТУРА

1. Основні теоретичні положення і концепції

Те, що мова надзвичайно важливий компонент культури, що вона не є лише засобом комунікації між людьми, а також є інструментом творення культури, визнається всіма. Справді, мова нерозривно пов'язана з самим процесом мислення і самоорганізація ноосфери є водночас процесом розвитку як мови, так і культури. Зараз стали вельми актуальними проблеми розкриття внутрішніх механізмів зв'язку мови і мислення, походження мови, виникнення мовної різноманітности та мовного релятивізму в сенсі Е.Сепіра і Б.Уорфа. Мова зберігає в собі ментальність нації, її ставлення до світу і людей. Засвоюючи мову, людина непомітно для самої себе засвоює дуже багато знань про навколишній світ разом з оцінками різних явищ.

Згадані проблеми вивчаються на рівні, який фізик схильний вважати феноменологічним. Перехід до вивчення внутрішніх механізмів, які зумовлюють відповідні феномени, — фундаментальна задача, до якої лише зараз підбираються ключі. З цієї причини хотів би тему "мова і культура" розпочати з викладу тих загальних уявлень про функціонування мозку, які можуть стати корисними при розгляді згаданих механізмів.

Видається правдоподібним, що людина виникла внаслідок процесу самоорганізації, який витворив цілком новий загальний план організму. Тому поява людини не може бути пояснена ані старим, ані модернізованим дарвінізмом, в основі якого лежить ідея про сукупну дію випадкових локальних мутацій, що створюють нові варіянти будови організмів, і боротьбу за виживання, яка веде до відбору найбільш пристосованих варіянтів. Оскільки глобальна зміна плану нового організму потребувала б практично одночасної появи величезної кількости випадкових мутацій, ймовірність такої події була б зникомо малою і час її очікування перевищив би час існування Землі. Лише процес самоорганізації, фіналістичний за своєю суттю і такий, що здатен охопити систему глобально, може бути відповідальним за реалізацію цієї події, яка з іншої точки зору виглядає як неймовірна.

Зауважу, що в сучасній науці уже були виконані дослідження еволюції деяких складних систем модельного характеру, на яких шляхом комп'ютерного експерименту була доведена вирішальна роля саме процесу самоорганізації у витворенні нових форм [Кауфман, 1991].

Будь-що-будь, людина, що була створена, виявила риси, які принципово відрізняли її від усіх вищих тварин. Останні, справді, виявляють здібності до розуміння багатьох явищ довкілля, в якому вони живуть, вміють розв'язувати різноманітні задачі, пов'язані з виживанням, часом доволі складні. Представники родини китів в процесі ловів оселедців ефективно обробляють інформацію, з якою людина може упоратися лише за допомогою сейнера з сучасним електронним обладнанням. Щури виявляють інтуїцію і передбачливість, які часто зводять нанівець плани спеціяльно навчених винищувальних команд. І все ж таки між тваринами і людьми існує принципова різниця у поведінці: лише люди мають здатність до рефлексії, коли суб'єкт пізнання стає одночасно його об'єктом. Інакше кажучи, людина здатна до самоаналізу. Лише люди не тільки використовують готові знаки, а й винаходять нові, лише вони здатні до таких форм асоціятивного мислення, за яких речі і явища світу перетворюються на символи, лише вони створюють культи, що свідчать про відчуття ними вищих сил світу, лише люди виявилися здатними до трансформації примітивної системи жестової комунікації у багаторівневу знакову систему — мову. Лише люди створили математику, яка виступає водночас і як універсальна мова пізнання, і як його інструмент. Загальна здатність людини до утворення понять дуже високого рівня абстрактности є емпіричним фактом. Зазначені форми поведінки людини, що якісно відрізняють її від будь-якої тварини, тісно пов'язані одна з одною і мають бути пояснені унікальними особливостями структури і функціонування її мозку. Принципово нові риси роботи людського мозку свідчать про дуже специфічний, а саме багаторівневий устрій його структур.

Справді, якщо наслідки розумової діяльности тварин безпосередньо перетворюються в рухову активність, то у людини, поряд з цією здатністю, спостерігається й інша, коли ідея стає об'єктом подальшої діяльности мозку без негайної реалізації її у вчинок. Ідеї можуть вільно комбінуватися мозком, породжуючи нові, а це означає, що в мозку наявні й такі структури, які реагують не на сиґ-

нали з зовнішнього середовища, а на зміну стану інших структур мозку. Правдоподібно, що людський мозок має ієрархію структур різного рівня, при цьому структура вищого рівня контролює стан структури нижчого рівня. При цьому, мабуть, існує паралелізм у роботі цих структур, активність одних породжує активність інших, вони постійно обмінюються інформацією між собою, почасти дублюють, почасти корегують функції одна одної.

Нині в літературі дискутуються надзвичайно цікаві, принципово нові ідеї, які пов'язують фундаментальні вихідні структури інтелекту — архетипи — з не менш фундаментальними поняттями теоретичної фізики — атракторами. Зв'язок між ними міг би прислужитися до створення моделі, яка пояснила б основні явища у пізнавальній діяльності: 1) стиснення інформації, 2) виникнення знаків та абстрактних понять взагалі. В останньому випадку слід залучити також уявлення про багаторівневість структур людського мозку. Торкнуся послідовно обох цих речей.

Ідея про архетипи була протиставлена свого часу відомій концепції *tabula rasa*, за якою людський мозок від народження — пустий (чистий лист, який виховання може заповнити будь-яким змістом). У науці XX століття поняття архетипів пов'язується з ім'ям Карла Юнга. Цікаво, що задовго до Юнга ці ідеї були передосягнені Йоганом Кеплером, знаним перш за все своїм відкриттям законів руху планет. У праці "Космічна гармонія" (1619) він запровадив поняття первообразу, з якого розвинулося загальніше (і розмитіше) поняття юнгівських архетипів, а також виразно сформулював свої уявлення про ролю первообразів у мисленні. У XX столітті погляди Кеплера пропагувалися і роз'яснювалися Вольфґанґом Паулі [Паулі, 1975] та Вернером Гайзенберґом [Гайзенберґ, 1987]. Тут наводжу за [Гайзенберґ, 1987: 278] уривок з книги Кеплера: "*Здібність душі до сприйняття і розпізнання шляхетних пропорцій чуттєво даного і речей, розташованих поза нею, слід зараховувати до її нижчих сфер. Вона дуже близька до тої здібности, яка дає почуттям формальні схеми або ж ще глибше розташованої, а отже, суто вітальної здібности душі, яка мислить не дискурсивно, тобто не за допомогою умовиводів, як філософи, і не користується придуманим методом, а тому властива не лише людям, а й диким тваринам і добрій худобі... А тепер можна було б запитати, чому ж ця душевна здібність — не причетна до понятійного мислення, а тому така, що не може мати справжнього знання про гармонійні співвідношення, — чому вона ви-*

являється здатною пізнавати зовнішній світ, який її оточує. Справді, пізнавати означає порівнювати те, що сприйняте відчуттями назовні, з первообразами всередині і впевнюватися у згоді одного з другим. Прокл чудово висловив це образом пробудження від сну, а саме: як чуттєво дані речі зовнішнього світу наводять нам на пам'ять те, що ми сприйняли раніше, уві сні, так і чуттєво дані математичні співвідношення видобувають на світ ті первообрази, що осягаються розумом і присутні всередині нас первісно, але тепер спалахують в душі з усією реальністю і життєвістю, тоді як раніше лише невиразно миготіли у ній. Але як вони потрапили до неї? Я відповідаю: всі чисті ідеї або первоформи гармонійних відношень, подібні до обговорюваних досі, внутрішньо притаманні тим, хто здатен їх розуміти. Однак вони сприймаються душею зовсім не шляхом мислення у поняттях; скорше вони походять з чистого споглядання величин, немов би інстинктивного і природженого індивіда, подібно до того, як формотвірному принципу рослин природжене число пелюстків або яблуку — число плодових комірок".

Отже, архетипи в цьому розумінні — це закріплені генетично образи, які виникають у мозку внаслідок збудження певних його структур певними об'єктами зовнішнього світу. Тут ми маємо відповідність за типом "ключ — замок". Архетипи відповідають найважливішим з точки зору виживання виду зовнішнім об'єктам. Збудження структур, які їх зберігають, веде до тої чи іншої функціональної активности живої істоти. Поряд з цим у мозку, особливо інтенсивно у людському, розвиваються структури, які в такому ж сенсі фіксують набутий досвід і які, вірогідно, діють за подібним принципом.

Дуже суттєвим фактом є стиснення інформації, яке полягає у тому, що образ, утворений мозком, не є точною копією зовнішнього об'єкта, а лише його подобою, що зберігає деякі головні риси. Варто зауважити, що стиснення інформації зумовлене не тільки і не стільки обмеженістю пропускної здатности каналів — органів почуттів, скільки внутрішніми рисами процесу пізнання. Як можна пояснити явище стиснення інформації? Не виключено, що тут може виявитися плідною ідея про динамічні атрактори, яка виникла в механіці і зараз відіграє велику ролю не лише в природознавстві; вона дозволяє зрозуміти поведінку широкого класу складних систем включно з суспільними.

Атрактори — це стійкі стани складних динамічних систем, до яких вони прагнуть після того, як на систему подіяв якийсь зо-

внішній вплив, а потім їй надана можливість еволюціонувати автономно.

Точніше кажучи, динамічна система може характеризуватися тою чи іншою сукупністю параметрів, кожен з яких приймає значення з певної множини. Область значень усіх таких параметрів становить, як кажуть, простір станів цієї системи. Виявляється, що автономна поведінка дуже широкого класу динамічних систем влаштована так, що приводить систему до певного підпростору станів, у якому вона стійко перебуває, тобто під час руху не виходить за межі згаданого підпростору. Цей підпростір і є атрактор. Зовнішні впливи можуть вивести систему з її атрактора, однак, коли вони припиняють дію, вона знов повертається до нього.

У щойно описаній ситуації система має один атрактор. Насправді, чим складніша система, тим більше атракторів вона може мати. Одні збурення переводять її у такий клас початкових станів, який веде до одного атрактора, інші — до другого і т.д. Кожний атрактор має свою сукупність станів, еволюція з яких веде до даного атрактора. Цю сукупність називають басейном цього атрактора за зрозумілою аналогією з басейнами рік та морів. Перевести систему з одного атрактора до іншого не завжди легко. Для цього треба досягти станів, що лежать на межі двох басейнів. Інакше система буде "вперто" повертатися до атрактора, з якого її виведено. Те, що система переходить до якогось атрактора з будь-якого стану його басейну, означає, що, досягнувши атрактора, система "забуває", з якого саме стану цього басейну вона виходила. Інакше кажучи, певному атрактору відповідає весь його басейн як ціле. Така поведінка може моделювати ефект стиснення інформації.

Звичайно, у відповідь на дію зовнішнього об'єкта у мозку активізується багато структур, між якими існує зв'язок. Процес активізації в принципі можна уявити собі так. Припустімо, що в нормі кожна структура знаходиться в одному з своїх атракторів. Зовнішній вплив переводить ці структури у нові атрактори. Ця зміна й складає специфічний відгук на згаданий вплив, а оскільки різним впливам відповідають, взагалі кажучи, різні сукупності атракторів, можна твердити, що структури розрізняють ці впливи. Таким чином в мозку виникає образ об'єкта, який викликає цей вплив.

Якщо існують структури вищого ієрархічного рівня, які відгукуються аналогічним чином на зміну стану нижчих структур, то внаслідок додаткового стиснення інформації в них виникає достат-

ньо стійка інформація про стан цих останніх. По відношенню до вихідного об'єкта вона є ще більш стиснутою. Але основне полягає в тому, що у такий спосіб може утворитися образ, який відповідає не зовнішньому об'єкту як такому. Це образ його образу. Оскільки ієрархічна система є багатоступеневою, стиснення інформації при переході на дедалі вищий щабель може в принципі приводити до вельми стислого образу — знака. Оскільки всі структури в цьому ланцюжку взаємодіють між собою, цей знак шляхом спуску по ієрархічній драбині може асоціюватися з вихідним об'єктом, точніше — з цілим класом таких об'єктів, які мають спільні риси. Так можуть утворюватися абстрактні поняття і знаки цих понять. З огляду на те, що фундаментальні — архетипічні — структури є спільними для усього виду, на перших порах ще доволі бідна знакова система має бути подібною для різних індивідів, а процес їхньої взаємодії між собою призводить до її універсалізації. Генетичне розходження людей протягом тривалого часу існування людства, а також їх розселення сприяли і розходженню їхніх знакових систем. Як показано копіткими спостереженнями, темп генетичного розходження людей відповідає темпу їхнього мовного розходження [Каваллі-Сфорца, 1992].

В наш час на Землі існує багато мов різної міри спорідненості, в зв'язку з чим виникає питання — чи є вони рівновартісні, якщо мати на увазі їхню ефективність як інструментів культури і пізнання. Постановка цього питання має бути, однак, уточнена. Перш за все слід було б з'ясувати, якою саме мірою пізнання пов'язане з мовою, а також про яке пізнання йдеться. Навряд чи хтось має сумнів у тому, що зв'язок між мовою і мисленням існує. Але прослідкувати його докладно на рівні механізмів мозку поки що ніхто не зміг. Багато людей вважає, що ми думаємо словами, на тій підставі, що в голові у нас постійно будуються речення чи їх уривки, які необов'язково озвучуються. Розмірковуючи над своїми проблемами, ми часто будуємо цілі ланцюжки таких неозвучених речень. Та чи доводить це, що ми маємо справу саме з процесом мислення, а не з його заключною стадією — вербалізацією результатів мислення? Більшість науковців у галузі природознавчих наук та математики дотримується останньої тези у цій альтернативі. У книзі видатного французького математика Жака Адамара "Дослідження психології винаходу в галузі математики" [Адамар, 1970] ця думка була предметом систематичного обговорення і обгрунту-

вання, спертого, зокрема, на самоспостереження великих вчених (Анрі Пуанкаре, Альберта Айнштайна та інших). Наведу за Адамаром таке свідчення Айнштайна: "*Слова і мова, правдоподібно, не відіграють ніякої ролі у моєму механізмі мислення. Фізичні сутності, які насправді, мабуть, є елементами мислення, — це більш або менш виразні образи, які можуть «довільно» відтворюватися і комбінуватися... Така комбінаційна гра є, можливо, суттєвою ознакою продуктивного мислення, коли ще немає жодного зв'язку з логічною конструкцією слів, ... призначених для повідомлення іншим людям. У моєму випадку зазначені елементи належать до зорового і почасти м'язового типу. Звичайні слова доводиться підбирати на другій стадії, коли згадана гра вже достатньо впорядкована і може відтворюватися за бажанням*".

Аналогічні спостереження щодо себе описав фізик-теоретик Аркадій Мигдал [Мигдал, 1978].

Олександр Потебня також зазначав, що ми мислимо словами, коли мислимо с в і д о м о. До цієї думки він додає примітку: "*Є й інші способи, наприклад, живопис, та ін.*" [Потебня, 1992].

Не менш важливою обставиною є те, що велика і дуже суттєва частина знань про світ засвоюється з перших днів дитинства не вербально, а через рухи, їх координацію, зокрема через гру з твердими іграшками (характер переміщення і поворотів твердих тіл у тривимірному просторі, згідно з Гельмгольцем, потенційно містить у собі всю евклідову геометрію!). Таким чином засвоюються деякі найфундаментальніші факти класичної фізики, геометрії без жодних викладачів [Біркгофф, 1977]. У цей період розвитку (до 18—24 місяців) домінує сенсорно-моторний механізм пізнання, розвивається своєрідна мова жестів та дій, яка пізніше відіграє суттєву ролю у формуванні звукової мови; певною мірою цей механізм працює і в пізнішому віці.

Той факт, що існує механізм формування знань безпосередньо через діяльність, так що мова не відіграє важливої ролі, має наслідком перехід такого знання у глибинні структури мозку, у підсвідомість. Правдоподібно, що це знання не зберігається там у незмінному вигляді, а обробляється, трансформується, породжує нові навички, впливає на форму поведінки. Таке знання можна назвати прихованим, воно зберігається до часу неусвідомленим і виявляє себе в обставинах, коли в ньому виникає потреба.

Сказане аж ніяк не знецінює ролі мови і свідомости. Величезна частина замовлень, які свідомість подає до глибин нашого мозку,

формулюється за допомогою мови. Кінцевий результат, якщо він не має специфічного призначення — негайно перетворитися на дії, вербалізується.

Глибокі міркування щодо ролі свідомости висловив Потебня: "*Те, що відбувається в нас мимо нашого відома, не є ще цілком нашим; лише усвідомлене можемо назвати своїм. Усвідомлюючи, тобто піддаючи дії своєї думки те, що несамохіть випливає з нашої природи, ми видозмінюємо для себе ці мимовільні явища. Але свідомість немислима без «об'єктивування», без вираження зовнішніми чуттєвими засобами безобразного змісту нашого особистого життя: тому свідомість змінює цей зміст не лише для мене особисто, а й для інших. Без свідомости не було б ані зв'язку між людьми (суспільства в широкому сенсі), ані руху вперед (прогресу, історії); життя людини було б одвічним повторенням вузького кола явищ, визначених зовнішніми обставинами, тобто людина була б худобою. Свідомість реалізується через посередництво слова і мистецтва*" [Потебня, 1992: 58].

Що ж до характеру взаємодії свідомого, тобто відображеного у мові, з підсвідомим, то про це ми знаємо мало, хоча наявність контакту свідомого з підсвідомим очевидна. Основною у проблемі взаємодії свідомого і підсвідомого є нині побудована на численному експериментальному матеріялі концепція різнофункціональности лівої і правої півкуль головного мозку та інформаційного обміну між ними [Іванов, 1978].

Беззаперечна роля мови полягає у тому, що мовні знаки стають активізаторами тих систем мозку, які зберігають інформацію про об'єкти. Достатньо назвати слово, скажімо, ім'я знайомого, як у свідомості з'являється його образ, ми уявляємо цю людину. Слова збуджують нашу уяву, і чим мобільніший цей зв'язок, тим багатшим виявляється відповідний образ. Багатство уяви — у багатстві та легкості активізації асоціятивних зв'язків між образами і знаками.

Наявність свідомости у людини стала єдиним надійним філософським аргументом на доказ самого її існування. Знамените "*Cogito, ergo sum*" Рене Декарта (втім, запозичене у св. Августина) виводить існування особи з факту усвідомлення нею її власного мислення.

Розуміння ролі підсвідомости у людини пов'язується з діяльністю Зіґмунда Фройда. Однак, щоб переконатися лише у наявності підсвідомости, нам зовсім нема необхідности обговорювати

складний і небеззаперечний комплекс ідей Фройда, досить обміркувати цілком елементарні самоспостереження.

Припустімо, вам потрібно зателефонувати додому, ви прекрасно знаєте номер, впевнено набираєте його. Тут все зрозуміло, номер знаходиться у вашій свідомості. Але ось виникає потреба поговорити телефоном зі знайомим, ви майже певні, що пам'ятаєте його номер, але... пам'ять зраджує. Записника немає. Ви напружуєте мозок, та безрезультатно. Зрештою ви облишаєте намагання пригадати номер і вже готові перейти до інших справ, але диво! — телефон виринає з якихось глибин пам'яті до ваших послуг. Що сталося? Пригадався. Але що значить пригадався? Питання полягає ось у чому. Де був номер телефону, коли його ще не було у свідомості і ви лише даремно намагалися його туди "закликати"? Цілком зрозуміло, що десь у голові, адже ви його не прочитали із записника і ніхто сторонній вам його не нагадав. Ту сферу розуму, де він був, і називають підсвідомістю. Вона не тотожна пам'яті. Справа в тому, що у підсвідомості може знаходитись інформація, яку ви ніколи не знали, бо вона не була ще вироблена. Наприклад, це розв'язання якоїсь наукової проблеми, яку ані ви, ані хтось інший ще не мав. Всі, хто займався науковою діяльністю, можуть розповісти яскраві епізоди, коли задача не піддавалася розв'язанню, та ось одного прекрасного ранку з'являлася певність, що розв'язок знайдений, а через невеличкий час виринав і сам розв'язок, часто з усіма його деталями.

За сучасними уявленнями, діяльність, яку ми пов'язуємо з підсвідомістю, розгортається в еволюційно давніших структурах правої півкулі мозку, функції яких близькі до функцій мозку вищих тварин. Принципова різниця між ними і людиною полягає у наявності в останньої розвинутих у процесі її створення спеціялізованих мозкових структур лівої півкулі, де інформація усвідомлюється, набуває вербалізованої форми, сама стає об'єктом сприйняття та обробки нарівні з інформацією, яку передають органи відчуттів.

Люди з достатнім досвідом розумової діяльности відчувають наявність певних закономірностей, яким підлягає зв'язок між свідомим і підсвідомим. Так, вони знають, що існує якась оптимальна міра впливу свідомости на підсвідомість, яку не слід перевищувати, аби не заважати роботі підсвідомих структур.

Розвиток звукової мови у віці від 2 до 5 років відбувається з вражаючою швидкістю завдяки опорі на здобутки пізнання світу на

попередній сенсорно-моторній стадії. Це саме той період, коли діти виявляють геніяльні лінгвістичні здібності, невимушено оволодівають великим лексичним запасом і граматикою рідної мови. В цьому вирішальну ролю відіграє ліва півкуля, права ж спеціялізується не на звуковій оболонці мови, а на змісті понять, які словами позначаються. Очевидно, змістове пізнання розвивається значно повільніше і триває все життя.

У цьому зв'язку часто висловлюються дилетантські судження, нібито у кожної людини генетично запрограмована саме рідна мова, тобто мова її предків. Подібні твердження чомусь витлумачують як прояв патріотизму людини, яка їх робить. Однак вони неправильні, а до патріотизму ніякого відношення не мають. Зараз переконливо показано, що генетично зумовленою є сама здатність до розвитку мовлення, якою ж саме мовою — визначається мовним оточенням. Ось що говорять з цього приводу фахівці: "*Мови не контролюються генами; лише обставини народження визначають, якою мовою буде говорити та чи інша людина*" [Каваллі-Сфорца, 1992]; "*Якщо універсальні мовні правила (як і схильність до мовних функцій лівої півкулі) й передаються генетично, то з цього не випливає, що тим самим передається мовна поведінка. Згідно з загальним формулюванням нашого великого біолога Сеєерцова, успадковується не поведінка, а лише здібність до поведінки, але ця здібність до мовлення може бути реалізована лише за наявности середовища людей, які говорять з дитиною. Генетично запрограмований також критичний вік, після якого вже не можна навчитися мові*" [Іванов, 1978].

Останній факт, який є яскравим проявом загального явища, що його можна було б назвати неоднорідністю педагогічного часу (ширше: історичного часу), означає необхідність дуже делікатного і точного підходу до виховання дитини саме з точки зору часового виміру цього процесу. Адже неоднорідність часу виявляється у виникненні величезних труднощів (чи навіть неможливости) у намаганні навчити дитину невчасно тому, що за генетичною програмою вона легко досягає у відповідному віці. Якщо розвиток мови відбувається у вирішальному в цьому відношенні віці з двох до п'яти і спирається на мовну активність оточення — очевидно, у звуковій її формі, то зменшення звукового мовного впливу на дитину проти оптимальної норми, заступлення звукових сиґналів зоровими може призвести до спотворення не лише мовного, а й загального інтелектуального розвитку. Про те, що така мож-

ливість реалізується фактично, пише В'яч. Іванов: "*Відомий також випадок, коли ... аномальний розвиток лівої півкулі, змушеної у віці «з двох до п'яти» займатися «не своєю справою» — просторово-зоровими сприйняттями, — загальмував навчання рідній мові. У американського хлопчика цього віку помітили дивну особливість: він нічого не говорив, але почав писати, зокрема вмів писати назви телевізійних програм і тексти комерційних реклам. У ранньому дитинстві батьки, йдучи на роботу, залишали його грати в манежі перед увімкненим телевізором. Кількість зорової інформації, що передається за відносно невеликий проміжок часу телевізором, величезна — вона може бути зіставлена з кількістю інформації у цілій книзі. Тому обидві півкулі мозку хлопчика, головним співрозмовником якого у ранньому дитинстві був увімкнений телевізор, виявилися забитими цією колосальною різноманітною зоровою інформацією, зокрема комерційними рекламами, що переривали всі передачі. Коли хлопчик заговорив, його мова була типовою мовою «правого мозку» — він вимовляв назви окремих марок машин, але не цілі речення. Лікарі припустили у нього «дитячу шизофренію»*" [Іванов, 1978]. Суть зазначеної аномалії — у порушенні нормальних зв'язків між обома півкулями. "*Історія хлопчика... повчальна ще й тому, що говорить про серйозність, з якою у нашу добу слід ставитися до проблем спілкування в таких колективах (у кібернетичному сенсі), як телевізор — правий мозок — лівий мозок*" [Іванов, 1978].

Положення про незапрограмованість рідної мови на генетичному рівні стало для мене очевидним ще до ознайомлення з цитованою літературою також через спостереження життєвих фактів. Ось приклад. Африканка з Намібії завагітніла на батьківщині і невдовзі переїхала на навчання до Сімферополя. Народивши хлопчика, вона доручила догляд за ним російськомовній жінці, а пізніше віддала дитину до садку з російською мовою виховання. Як наслідок, у 5 років хлопчик (на ім'я Шеррі) вільно володів російською мовою, в усякому разі жодною мірою не гірше, ніж його російські ровесники, і безумовно, значно краще за свою матір. Коли подружжя з'єдналося (після закінчення навчання батька в Англії), Шеррі розпочали вчити англійської мови, що давалося йому не без напруги, але оволодіння ним рідною мовою батьків вже в Намібії наштовхнулося на значні труднощі. Випадок з Шеррі не є одиничним: у гуртожитках, де живуть іноземні студенти, це є абсолютною нормою, хіба що батьки мають час на навчання дитини рідної мови і обмежують її спілкування з іншомовними дітьми.

Друга і наступні мови засвоюються за допомогою іншого механізму. "*Оволодіння новою мовою пов'язане з недомінантною (у нормі правою) півкулею, в якій здійснюються різні асоціятивні операції. Але ці асоціяції з новою мовою можливі лише на основі мови, що вже засвоєна*" [Іванов, 1978]. Це пояснює, чому оволодіння другою — в нормі нерідною — мовою пов'язане з значно більшими труднощами, ніж оволодіння першою. Разом з тим це дає підстави припускати, що друга мова, як і наступні, в нормі нерідні, залишаються для особи менш повноцінним засобом спілкування і пізнання, ніж перша. Дуже часто так і буває, але абсолютизувати таку ситуацію все ж таки не можна. Все залежить від самого індивіда, його інтелектуального рівня, особливо від рівня його здібностей саме до мов, а також від мовного середовища, в якому він перебуває, від завдань, які ставить перед ним життя. Приміром, у пересічного емігранта, який назавжди залишає батьківщину, десятиліттями живе в чужому краї, знання чужої мови може навіть перевершувати знання рідної. Питання про те, чи досягає він у чужій мові вершин досконалости, на яке багато хто схильний відповідати неґативно, наштовхується на інше: а чи досяг би даний індивід цих вершин у рідній мові, якби залишився на батьківщині? Хіба всі навіть за цілком нормальних умов володіють рідною мовою бездоганно і досягають якихось інтелектуальних висот? Очевидно, що ні.

Тим не менш, як правило, рідна мова, засвоєна з дитинства, за умови, що індивід залишається в рідному мовному середовищі, безумовно, стає найприроднішою і найзручнішою для нього. З властивою йому стислістю про це сказав великий фізик Ервін Шрьодінґер: "*Рідна мова кожного є немов би добре підігнаною одежею, і не можна почувати себе цілком вільно, коли не одразу можеш підібрати потрібне слово і його доводиться заміняти іншим*". Втім, потреба відшукати і вжити єдине, найточніше в даному контексті чи даній ситуації, слово є органічною і гострою для кожного поета, письменника, діяча культури. Вона виникає перед творчою особистістю і розв'язується, взагалі кажучи, нелегко, часом у муках, навіть якщо ця особистість від народження розвивалася в лоні рідної мови. Бо кожна мова — безмежний океан, досконале її знання — проблема великої складности, а вимогливий творчий розум не може задовольнитися наближеним розв'язком будь-якого мовного завдання.

Отже, наполегливе вивчення рідної мови протягом усього життя і, очевидно, оволодіння нею як першою в ранньому віці —

оптимальний шлях мовного розвитку індивіда. Що ж до чужих мов, то їх вивчення слід рекомендувати по закінченні опанування основним лексичним фондом і граматикою рідної мови, тобто з п'яти років. Боятися чужих мов не доводиться, їх вивчення сприятиме розвитку асоціативного мислення, глибшому розумінню семантики, загальному розширенню понятійної сфери. Зіставлення мовних фактів своєї і чужої мови настільки корисне, що можна висловити таке загальне твердження: вивчення чужих мов значно поглиблює знання рідної. Втім, Потебня застерігав проти модного захоплення вивченням багатьох чужих мов без нагальної практичної потреби. Він вважав розумовий прогрес індивіда на основі рідної мови, глибоке оволодіння нею значно суттєвішим досягненням, аніж засвоєння кількох чужих мов, особливо в молодому віці [Потебня, 1992].

Ця його думка пов'язана з іншою важливою проблемою: визначенням шляхів найефективнішого оволодіння рідною культурою і засвоєння ментальности рідного народу. Названа проблема розв'язується однозначно: для цього, безперечно, може прислужитися тільки своя, а не чужа мова. Тут ми мусимо взяти до уваги концепцію мовного релятивізму, розроблену Е.Сепіром та Б.Уорфом, яка полягає у нееквівалентності мов з точки зору мовної картини світу, що в них міститься, з усіма притаманними їй нюансами світосприйняття, тонкощами світовідчуття[52]. Кожна мова непомітно, але дуже спостережливо фіксує бачення світу мовцями, їхній світогляд. Науковцям відомо, що природна мова відбиває не так звану "об'єктивну дійсність", а те усвідомлення світу, яке досягнуто в процесі культурного розвитку певним мовним колективом. Це усвідомлення завжди антропоорієнтоване, тобто основним міри-

[52] Цю концепцію фактично висунув набагато раніше Олександр Потебня. Наведу у цьому зв'язку деякі його положення: "*Мови тому тільки й слугують позначенням думки, що вони є засобами перетворення первісних, домовних елементів думки і тому можуть бути названі засобами створення думки. Мови є різними не лише за ступенем своєї зручности для думки, а й якісно, тобто так, що дві порівнювані мови можуть мати однакову міру досконалости при глибокій різниці свого ладу... <...> Людина, яка говорить двома мовами, переходячи від одної до другої, змінює разом з тим характер і напрям течії своєї думки, притому так, що зусилля її волі лише змінюють колію її думки, а на подальшу течію думки впливають лише опосередковано. <...> І навпаки, якщо дві чи кілька мов достатньо звичні для мовця, то разом із зміною змісту думка мимоволі звертається до тої чи іншої мови*" [Потебня, 1992].

*л*ом в ньому виступає *л*юдина з її розмірами, фізичними можливостями, способом взаємодії з речами, оцінками явищ і ситуацій тощо. Антропоцентризм закладено і в мові: в семантиці мовних одиниць, у закономірностях їх сполучуваности та в граматичному устрої мови (так, *л*юдина називає якусь тварину *великою* чи *малою*, порівнюючи її розміри з власними). У всіх мовах світу можна виявити певні спільні, інваріянтні ознаки, які називають мовними універсаліями (наприклад, в усіх мовах є імена і дієслова, дієслова мають форми часу і т.д.). Разом з тим кожна етнічна мова має свою національну специфіку, яка відбиває, по-перше, географічні і природні особливості території, де формувався етнос, по-друге, матеріяльну і духовну культуру народу, по-третє, менталітет, особливості національного характеру. Специфіка національного характеру може бути виявлена не лише через спостереження за поведінкою представників нації, їхніми реакціями на різні типи життєвих ситуацій, а й шляхом лінґвістичного аналізу тих мовних явищ, які є для даного народу унікальними і не піддаються точному перекладу на інші мови. Зокрема, мовний аналіз виявив, що національно специфічними для російської культури виступають поняття "доля" (*судьба*), "душа". Для російської культури характерне протиставлення "душа" — "тіло", тоді як для англійської (та інших европейських) поняття "mind" — "body", тобто "розум" — "тіло".

Зіставляючи семантику, граматику та прагматику[53] російської мови з англійською та іншими европейськими мовами, дослідники зауважили, що російська мова дає підстави говорити про наступні ознаки російського національного характеру: емоційність — акцент на внутрішньому світі людини, на тому, що вона переживає, потреба виявити почуття; ірраціональність — скептичне ставлення до пізнання та розуму, акцент на їх обмеженості; неаґентивність — уявлення про людське буття як неконтрольоване з боку індивіда; моралістичність — акцент на протиставленні і боротьбі добра і зла, тяжіння до моралістичних суджень, див. докладніше [Вежбицька, 1996]. Особливо показово в плані мовного вираження ментальних ознак виглядає риса, названа терміном *неаґентивність*. Виявляється, що російська мова тяжіє до викорис-

[53] Прагматика — специфіка використання мовцями мовних засобів (граматики та словника певної мови).

тання безособових речень (*мне хочется*, *лодку унесло ветром*, *снегом занесло поля* при можливих *я хочу*, *лодку унес ветер*, *снег занес поля*), причому ця тенденція з часом не зменшується, а зростає: відсоток безособових (неагентивних) речень збільшується в усіх стилях російського мовлення. З цього приводу Анна Вежбицька зауважує: "*Багатство і різноманітність безособових конструкцій в російській мові засвідчують, що мова відбиває і всіляко заохочує домінуючу в російській культурній традиції тенденцію розглядати світ як сукупність подій, які не піддаються ані людському контролю, ані людському розумінню, причому ці події, які людина неспроможна ні до кінця осягнути, ні повністю контролювати, частіше бувають для неї поганими, аніж гарними*" [Вежбицька, 1996: 76].

Добре відомо, що, сприймаючи мовлення індивіда, можна вельми надійно і доволі швидко зрозуміти як рівень його інтелектуального розвитку, так і характер, особливості світобачення. Тим більше це стосується мови цілого етносу, в якій акумульовано його історичний досвід, рівень і спосіб осягнення світу, закладені в досить делікатній і часом непомітній формі орієнтири щодо ставлення людини до явищ світу, відбита система цінностей, вироблена даним етносом. Зауважимо, що національно та культурно специфічними можуть виявлятися концепти, представлені навіть у близькоспоріднених мовах, таких як українська та російська. Так, український концепт "рушник" не адекватний російському "полотенце" і містить у порівняння з російським значно більше культурно маркованих змістів, що закріплені у так званих прецедентних текстах (фольклорних та літературних творах, широко знаних носіями культури). Тому і українське слово *рушник* далеко не у всіх контекстах може бути заступлене російським словом *полотенце*. Навіть необхідний в кожній мові концепт рідства "мати" при докладному аналізі виявляється нееквівалентним для носіїв української та російської свідомости: відповідні слова утворюють похідні з різними конотаціями (пор. уживані у російській мові *мамаша*, *мамка*, *маман*, *мамуля*, *матушка*, змістове навантаження яких не може бути в точності виражене українськими словами). Навіть основні репрезентанти концептів — слова *мати* і *мать* — виявляються за змістом не цілком еквівалентними!

Явище мовного релятивізму породжує труднощі вивчення чужих культур. Воно виявляє нетривіяльність проблеми взаєморозуміння між народами з різними культурами. Справа в тому,

що кожна культура, поряд з універсальними, витворює свої, притаманні тільки цій культурі, поняття і закріплює їх у відповідній лексиці. При передачі цих понять іншомовними словами часто виникає, так би мовити, концептуальна похибка, суть якої полягає у підміні змісту поняття. Натомість при перекладі необхідно розкрити цей зміст. Інакше кажучи, слова різних мов, які вважаються відповідними, фактично, через явище мовного релятивізму, такими не є, внаслідок чого виникає ілюзорне, а не правдиве розуміння чужої культури.

Останнє десятиліття ця проблема активно обговорювалася антрополінгвістами. Приклади понять, що є типовими для англійської культури і не можуть бути механічно перенесені на інші культури, навіть на європейські, а тим більше — на ще віддаленіші (зокрема, японську та китайську), наводить А.Вежбицька [Вежбицька, 1996]. Так, англійські слова *self, selfhood, person, society, mind, emotion* мають семантичне наповнення, яке значно відрізняється від того, що властиве німецьким або французьким квазівідповідникам. Що ж до відмінностей між англійською та східними мовами, наприклад, японською чи китайською, то вони поширюються навіть на такі поняття, як "справедливість", "добро" та "зло". Чи означає це розпад культурного простору людства на множину національних культурних підпросторів, між якими виникла неузгодженість, що утруднює справжнє взаєморозуміння і взаємопізнання? Багато дослідників вважає такий висновок передчасним. Зокрема, Мелфорд Спіро пише, що з точки зору цього підходу "*розмаїття культур... представлене таким чином воістину Вавілонською вежею голосів, кожен з яких пропонує випадковий набір ідей, які кодуються так само випадковим набором символів. Неспівмірність культурних структур робить їх незрозумілими одна для одної і такими, що не піддаються науковому поясненню*" (цитую за [Вежбицька, 1996: 379]). Вихід А.Вежбицька та деякі інші антрополінгвісти шукають у виявленні мовних і, зокрема, лексичних універсалій, тобто фундаментальних понять, які втілені лексичними засобами в усіх мовах світу. Справді, на Землі не існує мови, в якій не були б наявні слова типу *думати, знати, хотіти, відчувати, робити, хтось, люди, все* тощо. На їх основі може бути побудоване зіставлення між складнішими поняттями різних мов, які відбивають специфіку культурного і мовного розвитку конкретного народу. Метод, який пропонується для цього, був названий методом "культурно зумовлених сценаріїв".

Очевидно, що глибоке вивчення певної культури потребує якнайретельнішого пізнання мови, з якою ця культура пов'язана. З цього приводу Е.Сепір висловлюється так:

"Мова стає дедалі ціннішим орієнтиром при науковому дослідженні конкретної культури. В певному сенсі набір культурних моделей цивілізації індексується у мові, що виражає цю цивілізацію. Наївно думати, ніби можна зрозуміти суттєві контури культури... без опертя на мовний символізм, який робить ці контури значимими і зрозумілими для членів соціюму... Мова є провідником по соціяльній дійсності. Люди живуть не тільки в об'єктивному світі і не лише у світі соціяльної діяльности, як зазвичай уявляють, а значною мірою знаходяться під владою конкретної мови, яка стала засобом вираження для їх соціюму. Ми бачимо, чуємо і будуємо весь наш чуттєвий досвід саме так, а не інакше, значною мірою тому, що мовні звичаї нашого соціюму спонукають до вибору певної інтерпретації" [Сепір, 1993].

Різниця між мовами у світоглядному і пізнавальному плані особливо впадає в око при ознайомленні з доволі далекими, неспорідненими мовами. Тут відмінності можуть бути дуже радикальними. Наприклад, у деяких східних мовах на відміну від європейських не відбитий такий елемент синтаксично-логічної організації мови, як закон виключеного третього, що надзвичайно утруднює наукове пізнання засобами таких мов. У цьому зв'язку нагадаю, що, як дуже точно зазначив А.Айнштайн, західна наука ґрунтується на двох відкриттях: на винаході грецькими філософами формальної логічної системи (зразком її застосування є геометрія Евкліда) і можливості розкривати каузальні зв'язки систематичним експериментуванням. Очевидно, що обидва ці винаходи глибоко вплинули на структуру европейських мов.

Ці останні у зазначеному аспекті достатньо близькі між собою, однак і в них можна знайти численні особливості, зумовлені несхожістю менталітету тих етносів, що витворили різні мови. Найпомітніші прояви мовного релятивізму пов'язані з різними способами вербалізації дійсности. Так, у різних мовах не збігається членування спектра на окремі кольори, градація людей за віком чи, скажімо, лексичні можливості для різноманітних оцінок явищ дійсности. Найяскравіше світобачення носіїв мови відбивається у явищі, що його Вільгельм фон Гумбольдт назвав "внутрішньою формою мови". Йдеться про мотивацію назви того чи іншого об'єкта його властивостями чи зв'язками з іншими об'єктами. У різних мовах,

навіть досить близьких, різна мотивація веде до утворення похідних з різною внутрішньою формою. З іншого боку, за законами зворотного зв'язку, ці закріплені в мові особливості вербалізації навколишнього світу впливають на світосприйняття наступних поколінь. Порівняльний аналіз різних пар похідних слів з близьким змістом, але з різною внутрішньою формою читач може знайти в статті Маргарити Жуйкової [Жуйкова, 1995а]. Запозичу з цієї статті деякі приклади таких пар з української та російської мов: *громадянин — гражданин, запросити — пригласить, свято — праздник, немовля — грудной ребенок, злидні — нужда, їдальня — столовая, лікарня — больница, досвід — опыт, злочин — преступление* і т.д. Бачимо, що в кожній парі похідні слова утворені від різних коренів. Це відбиває різні уявлення про явища світу, як пояснено у цитованій статті. Звичайно, наведений перелік прикладів легко продовжити: *подружжя — супруги, повідомлення — сообщение, рушник — полотенце, зрозуміти — понять*. Внутрішня форма слова відбиває ту ознаку відповідного концепту, яка для носіїв мови виявилася найбільш виразною чи значимою, а тому сам принцип утворення нових слів відбиває сутнісні зв'язки між явищами. При цьому цікаво відзначити, що в багатьох випадках внутрішня форма українських лексем орієнтована на важливішу ознаку поняття, ніж це спостерігається у відповідного російського слова, див. лексеми *зрозуміти* ("осягнути розумом") та *понять* ("прийняти", "взяти"), *запросити* ("висловити прохання") та *пригласить* ("здійснити щось за допомогою голосу"), *досвід* ("те, що стало відомо") — *опыт* ("те, про що питають", пор. укр. *допит*), *свято* пов'язане з святістю, *праздник* — з поняттям "*праздность*". Цікаво, що в українській мові *неділя* — один вільний від роботи день тижня, тоді як російське *неделя* — всі сім днів. *Подружжя* асоціюється з дружбою, *супруги* — з спільною упряжкою. Інші слова, пов'язані з одруженням, весіллям, в українській мові асоціюються з веселощами, а головне — органічно відбивають рівноправ'я жінки та чоловіка, тоді як *жениться на…* виразно вказує на асиметрію стосунків, зверхність чоловіка.

Очевидно, що сприйняття індивідом менталітету рідного етносу може ефективно забезпечуватися лише за умови виховання в рідному мовному середовищі. Загальніше кажучи, це стосується будь-якої національної культури в цілому. Звідси однозначні рекомендації щодо мови навчання дітей у школах та інших освітніх установах.

Переконливою ілюстрацією мовного релятивізму є загалом добре відомий історичний факт, який подам у викладі Максима Богдановича, одного з найбільших білоруських поетів: "*Незважаючи на свою розробленість, латинська мова виявилася придатною лише для наукових праць; що ж до художньої творчости, то тут протягом цілих століть жодних справжніх цінностей не виникло. Однак ці цінності одразу ж почали створюватися, коли письменники (на чолі з Данте) звернулися до народних европейських мов — італійської, французької, німецької, англійської, еспанської, мовам грубим, необробленим, але живим. Кінцевий результат цього руху наявний: єдина для всіх країн загальнокультурна література зникла, а її місце зайняли основні европейські літератури*" [Богданович, 1996][54]. У світлі сказаного вище ці твердження Богдановича коментарів не потребують.

На українському ґрунті спостерігається одне дуже цікаве явище, механізм якого, мабуть, ще не розкритий. Справа в тому, що виховання українських за етнічним походженням дітей довгий час здійснювалося у школах переважно російською мовою[55], хоча дошкільне виховання в родині було здебільшого українське (за винятком випадків, поширених у містах, коли дитину віддавали в дитсадок). Як наслідок отримували здебільшого російськомовних українців. Попри те, що розвиток цих осіб був загалом спотворений штучним відривом від рідної мови і культури, в окремих випадках, коли йдеться про творчо обдаровані особистості, спостерігається чи не вибухоподібний зріст їхніх творчих сил після повернення їх, хай і у зрілому віці, до української мови і культури. Один з прикладів — творчий злет Олени Теліги, яка після двадцяти років життя оволоділа українською мовою, поринувши в культурне і громадське життя українців на еміґрації. Це спричинилося до надзвичайних досягнень Теліги в поезії. Мабуть, чужа їй російська мова, хоч і засвоєна першою, була для Теліги невідповідною для вирішення високих творчих завдань, пов'язаних з рідною культурою, блокувала найбільші прояви її творчого духу. Для неї, генетично стовідсоткової українки, такі можливості відкрилися лише після повернення до мови предків. Подібних прикладів чимало, і вони можуть свідчити про існування прихованих механізмів впливу рідної культури на індивіда.

[54] Стаття Богдановича написана 1914 року.

[55] У західних областях — польською чи німецькою.

Вже наголошувалося, що в культурі тісно пов'язані всі її структури і механізми. Руйнація одних відбивається на функціонуванні інших. Надзвичайно чутливим індикатором розкладу культури є мова, яка проти волі самих мовців виявляє з великою об'єктивністю реальний стан суспільства. Добре відомо, до яких надзвичайно характерних мовних деформацій призвело довголітнє панування тоталітарного режиму в СССР. Проникливі констатації і прогнози, зроблені Дж.Орвеллом після першого десятиліття існування тоталітарного ладу в СССР, були згодом суттєво "збагачені" життям. Воно перевершило видатну уяву цього автора.

Тема "мова і тоталітарне суспільство" вже розроблялася в літературі. Тут доцільно навести висновки новіших досліджень, які стосуються сучасного стану російської мови вже в новій, квазідемократичній Росії. Російський філолог Л.Крисін констатує "*огрублення мовлення*", поширення мату в усіх сферах суспільства, в тому числі серед інтеліґенції, дітей, жінок, загалом "*надзвичайно високий рівень аґресивности у мовній поведінці людей*". "*Усне мовлення характеризується такими рисами, як жорсткість в оцінці поведінки співрозмовника, ... вкрай неґативна експресивність при обговоренні того, з чим незгідний мовець, збуджений, незрідка ворожий тон мовлення і т.д.*" Висновок: "*Всі ці особливості сучасної усної мови — наслідок неґативних процесів, що відбуваються у позамовній дійсності; вони тісно пов'язані із загальними деструктивними явищами в галузі культури та моральности*" [Крисін, 1996].

Інший дослідник, лінґвіст Ю.Лєвін, у збірці з красномовною назвою "Анти-мир русской культуры" [Лєвін, 1996] аналізує безпрецедентне поширення в російській мові непристойних слів. Від кількох коренів утворена величезна кількість похідних слів, очевидно, теж непристойних за формою, так що мовець може, майже не виходячи за їх межі, описати доволі широке коло явищ, аж до устрою і способу функціонування середньої складности механізмів (я сам був свідком, як старшина совєтської армії пояснив будову і дію затвору ґвинтівки за допомогою похідних лише в і д о д н о г о непристойного кореня). Лєвін добре розуміє, що непристойна лексика використовується не лише задля лайки, її основне призначення — висловити певне ставлення мовця до явищ дійсности, що більше — виявити своє світовідчуття. Свою статтю Лєвін завершує такими словами: "*Легко уявити собі світ, що описується перерахованою лексикою; світ, в якому крадуть і обдурюють, б'ють і бо-*

яться, у якому «всё расхищено, предано, продано»[56]*, в якому падають, але не піднімаються, беруть, але не дають, в якому або працюють до виснаження, або халтурять — але у будь-якому випадку ставляться до роботи, як і до всього, що оточує, і до всіх, хто оточує, з відразою або з глибокою байдужістю, — і все кінчається тим, що приходить повний...* " (Тут автор вживає непристойне російське слово із значенням "кінець").

Цікаво відзначити, що колеги Лєвіна вельми прохолодно сприйняли ці його критичні думки, потрактовуючи їх як чисто оцінні, а отже і ненаукові. Звичайно, оцінки виходять за межі науки лінгвістики, але вони належать іншій науці — етиці, отже, ненауковими назвати їх не можна. Що ж до ставлення російської інтелігенції до проблеми непристойної лексики, то воно не є однозначним. Лінгвісти цілком слушно пишуть про необхідність її наукового вивчення, неспеціялісти ж користуються цією обставиною для смакування і апологетики мату, як, наприклад, А.Бітов, який пише на цю тему ось у такому патетичному стилі: "*Благородные же кристаллы мата, единственной природной и приналежной части русского языка, сохранившиеся в советском языке, продолжают слать нам свет человеческой речи, как погасшие звёзды во мраке планетария*" ("Независимая газета"). Коментарі до цього пасажу зайві.

Аналогічні явища, хоча і не такою високою мірою, спостерігаються нині і в українській мові, яка вже чимало втратила з своєї традиційної доброзичливости, ввічливости та безприкладного доброго гумору. Зрозуміло, що занепад моральности і огрублення мови знаходяться між собою також у відношенні позитивного зворотного зв'язку: спотворена, збіднена, груба мова формує примітивне мислення і вульгарний стиль поведінки, що поглиблює моральний занепад, а це посилює розклад мовної свідомости.

Для нас, українців, мовна проблема має два головні аспекти, які в реальній нинішній дійсності виявилися до деякої міри антагоністичними. Всі творці незалежної української держави наголошують, і, очевидно, абсолютно правильно і законно, на необхідності вільного функціонування української мови як державної в усіх сферах життя і на всій території України. Однак мало звертають увагу на те, що тим самим загострюється проблема охорони української мови від внутрішнього розкладу, зумовленого саме оцим її

[56] Перший рядок вірша А.Ахматової із збірки "Anno domini".

бурхливим поширенням. Справді, в часи утисків української мови нею користувалися переважно українські інтеліґенти найвищого рівня, творці культури і мови. Але сама українська мова була практично законсервована, обертаючись у вузькому колі цих високих інтелектуалів (селянство після колективізації та голодомору вже не було повноцінним носієм мови, величезною мірою перейшло на суржик). Після розконсервації української мови почалося її інтенсивне псування. Бо українською мовою заговорили такі прошарки суспільства, які зараз здатні мову лише калічити. В першу чергу до них належить збюрократизована адміністративна верхівка, що складається з колишньої компартійної номенклатури, яка свого часу відзначилася у справі руйнації російської мови. Вона переносить мовні штампи, здеґрадовані мовні моделі з російської мови в українську разом з примітивним, убогим мисленням. Вихід, звичайно, не у поверненні назад, а у підсиленні мовного контролю з боку освіченої верстви, яка мала б діяти на законодавчій основі. Необхідно вживати штрафні санкції, у крайніх випадках вдаватися до закриття тих засобів масової інформації, які через недбалість систематично калічать мову.

Проблема негативного впливу огрубленого та зубожілого сучасного російського мовлення на українську мову широкопланово обговорюється у статті Маргарити Жуйкової "Чи потрібна українцям «русскоязычная» мова?" [Жуйкова, 1995б]. Авторка аналізує механізми і наслідки переродження російської мови, яка під нищівним тиском тоталітарного режиму перетворилась на мову "совєтську", чи, за влучним визначенням авторки, — на "русскоязычную". Остання характеризується послабленням деяких важливих комунікативних властивостей, деформацією семантики багатьох слів, порушенням синтаксичних зв'язків, що призводить до руйнації у мовленні логічних структур[57].

[57] Ще в перші роки совєтської влади найчутливіші до змін в духовній атмосфері суспільства російські поети Борис Пастернак та Осип Мандельштам відчули загрозу російській мові з боку большевизму. В.Зінченко в публікації в журналі "Alter Ego" (1/92) цитує Мандельштама: "*Для Росії відпадіння від історії, відлучення від царства історичної необхідности було б відпадінням від мови. «Оніміння» двох-трьох поколінь могло б привести Росію до історичної смерти*". Сам Зінченко схарактеризував ситуацію з російською мовою в такий спосіб: "*Російська мова почала перетворюватися на класово-партійний воляпюк (новоречь, ньюспик), яким важко було висловлювати людськи можливий сенс*".

Відсилаючи читача до названої праці, наведу одну з підсумкових думок стосовно руйнівного впливу здеградованої російської мови на український менталітет: "*Оскільки справедлива теза, що кожний етнос за довгий шлях свого розвитку створює свою, самобутню мову, яка передає новим членам соціюму закладене у ній світобачення, то слід прийняти і висновки з неї: необхідно ставитися до мови як до найвищої національної цінности, розуміючи, що за руйнацією мови неминуче прийде й руйнація національної свідомости. Якщо характерне українське Марусю мама попросили допомогти замінюється в мовленні жаргонним російським Машку маман припахала, то йдеться вже не про багатство мовних можливостей, а про зубожіння душі і девальвацію моральних цінностей*" [Жуйкова, 1995б].

Справедливість, однак, вимагає відзначити, що крах тоталітарної ідеології, обстановка пошуку нових шляхів соціяльного та економічного розвитку, зокрема, функціонування російської преси в умовах безцензурности, призвели до певного звільнення російської мови від найтиповіших совєтизмів та конструкцій, породжених тоталітарною свідомістю. Вже не побачиш в сучасній пресі слів типу *лишенец, отказник, выдвиженец, подписанец, спецконтингент, треугольник* (у сенсі "дирекція, партком, профком"), *тиражная дисциплина*. Після того, як мова перестала служити двом найважливішим в тоталітарному суспільстві цілям: глобальному обдурюванню людей та прикриттю відсутности змістовної думки, почався процес її повільного одужування. Можна сподіватися, що цей процес поширіться і на українську мову, хоча на заваді ще стоїть неспроможність уряду забезпечити умови повноцінного функціонування української мови на всій території України.

Є й інші, менш помітні на перший погляд, але далекосяжні наслідки вживання звироднілої, звульгаризованої мови. Вони виникають навіть тоді, коли сам мовець не вживає зіпсованих мовних одиниць, його свідомість намагається відкидати їх, але він змушений сприймати їх пасивно, точніше — примусово, через насичення мовного простору дефектними конструкціями або, хоч і "нормальними", але включеними у неповноцінний мовно чи змістовно контекст. Справа в тому, що всі сприйняті людиною мовні зразки осідають у його пам'яті, закорінюються у підсвідомості, звичайно, вони потрапляють у мозок людини не самі по собі, не ізольовано, а в певному оточенні, яке спричиняє ті чи інші конотації, тобто слова і моделі обростають додатковими змістами, викликають ті чи

інші асоціяції, незрідка зовсім непотрібні. Внаслідок цього затруднюється адекватне сприйняття готових текстів, а також творення засобами цієї мови нових повноцінних текстів. Найочевидніший для всіх приклад — наша симпатія чи антипатія до імен, яка часто визначається індивідуальними враженнями від спілкування з їхніми носіями. Так само досвід сприйняття певних слів чи зворотів в настирливо повторюваних вульгарних контекстах, наприклад, безглуздих естрадних піснях, які мимо нашої волі перевантажують свідомість через постійне відтворювання в автобусах, поїздах, місцях продажу касет та дисків і так далі, призводить до закріплення негативних асоціяцій з цими первісно цілком нейтральними словами, після чого вони вже "не звучать" у високих творах мистецтва. Отже, псування мови відбувається різноманітними способами, часом досить підступними.

Навпаки, позитивні зміни у мові, її вдосконалення, видатні мовні досягнення, які відбуваються і фіксуються передусім у сфері художньо-літературної творчости, не залишаються суто мовним надбанням, вони радикально впливають на характер мислення взагалі, розширюють його можливості. Хоча на цю тему багато писали, вичерпні роз'яснення важко дати через те, що механізм мислення лишається й досі не розкритим. Саме тому важко коротко відповісти обивателю на стереотипне питання: "*А яка різниця?*", яке так часто чуємо у відповідь на заклики оволодівати рідною мовою, і притому досконало. Але й те, механізм чого ще незрозумілий, все ж добре відчувалося видатними творцями культури.

Не знаю, чи сформулював хтось яскравіше і глибше свої переконання з цього питання, ніж це зробив літературознавець дивовижної проникливости і сили — Емануїл Райс, як водиться, у нас малознаний. Ось уривок з його статті: "*Оновлюючі мову шедеври мистецького слова — це кресленики тих глибоких основ, з яких у майбутньому зростуть нові елементи та форми національного космосу, який сьогодні ще сам себе не знає. Зростаюча шляхетність мови поширює межі свідомости і збільшує певність своїх сил у людей, які нею говорять. Вони зважуються на те, що давніше здавалося їм неможливим, навіть у ділянках, які на перший погляд не мають з літературою нічого спільного. Виробленість мови вдосконалює життєвий звичай великих центрів і сприяє швидкому зростанню точної та абстрактної думки. «Доктор Серафікус» Домонтовича був би неможливий у країні, яка говорить мовою епохи Котляревського або Г.Державіна. В якій би*

ділянці думка не працювала, вона живиться суґестіями даної літератури. Та чи інша шляхетна риса в пейзажі Рильського або вдалий зворот мови у Плужника, що сам западає у пам'ять, можуть допомогти, наприклад, біологові або хемікові в шуканні зв'язків між обсервованими явищами. Бо світ є єдиним, і побачене духовим зором на одній ділянці може безстосовно доповнити фраґментарну картину другої. Хоч ми і не можемо знати, якими шляхами одна мисль породжує другу, один образ зароджує другий, проте ми такі явища спостерігаємо на кожному кроці". Як один з прикладів Райс наводить Павла Тичину (зрозуміло, раннього, доби "Сонячних кларнетів"): "*Сьогодні ми ще не можемо навіть передбачати висновків, які майбутнє зробить, наприклад, з «Сонячних кларнетів» Тичини в міру їх засвоєння культурною свідомістю національної еліти. Можна сказати, що під цим поглядом Тичина ще і не починався. Відкриваючи для мови виразні можливості, які перед тим не існували, він тим самим сіяв зародки думок, про які він сам, мабуть, і не мріяв*" [Райс, 1961].

Поза сумнівом, з цими надзвичайно проникливими міркуваннями Райса, апогеєм яких є парадоксальне на перший погляд твердження про залежність між мовними успіхами й успіхами в сфері суто наукового пізнання світу, погодилися б засновники лінґвістичного вчення про внутрішню форму мови Вільгельм фон Гумбольдт і Олександр Потебня. З огляду на дуже тісний зв'язок між мовою і мисленням мусимо визнати справедливими ці думки і нині, хоча конкретніше відчуваємо загадковість коґнітивної діяльности, яка, як ми знаємо, не може бути зведена лише до вербалізованих процесів. Однак коґнітивна діяльність у будь-якій науці неможлива без понятійного апарату цієї науки, а цей останній завжди вербалізований. І хоча природничі науки, особливо успішно — фізика, вдаються до математики, яка суттєво розширює понятійний апарат і стає універсальною мовою пізнання, застосування і розвиток математики без природних мов є неможливим.

В пасажі, який передував цитаті з Райса, я наголошував на іншому аспекті зв'язку між мовою і мисленням. Він полягає у тому, що, подібно до того, як мовні злети стають передумовою досягнень у мисленні, мовні падіння, тим більше — мовний розклад зумовлює невдачі коґнітивної діяльности людини в усіх сферах. Найфатальнішою ця неґативна залежність виявляється для тих форм пізнання, які найінтимніше пов'язані з природними мовами, передусім з художньою літературою, творенням духовних цінностей, втілених

у формі художнього слова. Отже, твердження Райса справедливе не лише у випадку позитивної залежности (мовні успіхи породжують успіхи мислення), а й у його "негативній трансформації" (мовні невдачі породжують невдачі мислення).

Говорячи про мову і культуру, слід спеціяльно виділити відносно невелику кількість слів, які позначають поняття, дуже важливі для соціяльного буття людей, поняття вельми ємні, такі, що еволюціонують в історичному часі, зберігаючи при цьому певне інваріянтне ядро. Такі поняття отримали назву концептів. Хоча лінгвістично слово *концепт* і означає "поняття", однак взяте як термін, воно має набагато ширше значення. Концепти виступають не лише як найважливіші витвори культури, мови, а й як двигуни культури, засіб ефективного впливу на індивіда та формування його як повноцінного члена соціюму. Це стає можливим тому, що концепти віддзеркалюють не просто дуже загальні поняття, вони містять в собі оцінку дійсности, викликають певні емоції, впливають на формування цінностей. Прикладами концептів є "Бог", "природа", "світ", "час", "суспільство", "народ", "культура", "цивілізація", "свобода", "закон", "право", "держава", "мораль", "людина", "любов", "слово", "творчість" і т.д. Як образно зазначає Юрій Степанов, автор цікавого словника концептів російської культури, "*концепт — це немов би згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини*" [Степанов, 2001]. Всі культурні концепти мають антропоцентричний характер, що більше, вони відрізняються в різних етнічних культурах, особливо виразно в різних типах цивілізацій, оскільки відбивають бачення світу людиною певного типу культури. Сучасна лінгвістика приділяє концептам велику увагу, створюються словники нового типу — аксеологічні. Актуальним завданням українських культурологів і лінгвістів є створення достатньо повного словника концептів української культури.

2. Про цінності української мови: маленькі нюанси чи великий скарб?

Кілька століть українцям накидали думку, ніби українська мова порівняно з російською неповноцінна, примітивна, нездатна висловлювати важливі і складні сенси, а творчі здобутки на основі української мови бідні. Це не тільки абсурд. Можна твердити протилежне: лексичний запас української мови надзвичайно ба-

гатий. Українська мова надає необмежені можливості точно, чітко і в естетично довершеній формі висловити думку будь-якої складности. Арсенал її засобів колосальний, і саме тому треба великого вміння, щоб ним користуватися. Проте мало хто з наших сучасників, на жаль, таке вміння має, і тому деякі наївні і малоосвічені люди вірять у побреханьки, які вигадували, та й досі вигадують ті, хто хотів би, щоб Україна втратила свою незалежність чи стала зоною впливу Росії. Насправді, буквально на кожному кроці стикаємося з перевагами української мови порівняно з російською, передусім у плані точности і стислости вислову, не кажучи вже про художній аспект. У зв'язку з цим часто виникають навіть кумедні ситуації, особливо в тих випадках, коли йдеться про мовні контакти між особами, які спілкуються різними мовами, наприклад, українською та російською. Наведу приклади, які це переконливо ілюструють[58].

Свого часу (1987 рік) в Криму було засновано товариство, яке отримало назву *"Экология и мир"*. Коли мені було доручено написати від імені цього товариства до Президії АН УРСР лист українською мовою, постало питання, як же воно називається: "Екологія і світ" чи "Екологія і мир"? На мій запит члени товариства не змогли дати певної відповіді, виникла дискусія, яка мало не довела до розколу товариства, бо кількість прихильників кожної з версій виявилася приблизно однаковою. Зрештою перемогла точка зору, що українською мовою має бути "Екологія і світ", бо під словом *мир* більшість російськомовних членів товариства домовилася розуміти не відсутність війни, а все, що є навколо. Але як сформулювати це російською так, щоб не було двозначности? "*Экология и Вселенная*" було відкинуто, бо на весь всесвіт діяльність товариства аж ніяк не поширювалася. Запропонували назву "*Экология и свет*". І справді ж, росіяни говорять: "*Ты на свете всех милее*". Однак і цей варіянт викликав заперечення, бо *свет* можна розуміти і як "відсутність темряви", тобто як *світло* українською мовою. Пікантність ситуації підсилилася тою обставиною, що дискусія відбувалася в приміщенні "*Комитета борьбы за мир*" (тобто проти війни),

[58] Що ж до кількости таких прикладів, то вона, звичайно, може бути збільшена практично необмежено. Заздалегідь прошу вибачити за дещо неакадемічний стиль подальшого викладу, оскільки приклади, що їх наводитиму, взяті безпосередньо з життя.

де товариству "*Экология и мир*" була надана кімната. Діяч цього комітету, дотямивши, від чого галас, заявив, що позбавить наше товариство притулку, якщо *мир* буде витлумачено як "світ". Нещасне товариство змушене було "поступитися принципами" і погодитися, що воно буде розуміти *мир* як заперечення війни. Як бачимо, непорозуміння не виникло б, якби члени цього товариства користувалися українською мовою. "Екологія і мир", "Екологія і світ", "Екологія і світло" — цілком чітко визначені різні назви.

Здавалося б, що, з огляду на таку жалюгідну ситуацію з отим *миром* в російській мові, українці мали бути горді наявністю в нашій мові таких добрих можливостей для точного виразу своєї думки. Аж ні, дехто дійшов до того, що перекладає добре відомий (через папські послання) латинський вислів *urbi et orbi* як *місту і миру*, невдало копіюючи російський переклад "*городу и миру*", тоді як насправді треба сказати *місту і світу*, при цьому в даному контексті *світ* є світом усіх людей.

Інший цікавий випадок стався зі мною в місті Дубна під Москвою, де відбувалася "всесоюзна" конференція *общества* "*Знание*". Учасники замешкали в готелі. При від'їзді я звернувся до адміністраторки, аби сплатити за проживання. Однак гроші вона не взяла і пояснила це так: "*Вы живёте за счёт общества*". Я вдав, що ображений, і відповів російською таке: "*Люди, живущие за счёт общества, — либо калеки, либо паразиты, почему вы меня оскорбляете?*" Лише тоді вона пояснила, що правління *общества* "*Знание*" вже сплатило готелю за проживання всіх учасників конференції. Якби розмова велася українською мовою, і тут непорозуміння не виникло б. Бо ніхто не сказав би, що я живу за рахунок *суспільства*, було б вжите слово *товариство*, зрозуміло, — товариство "Знання".

Іноді подібні курйози набували політичного забарвлення.

Керівництво Артилерійської академії у Харкові вивісило на фасаді своєї будови гасло: "*Наша цель — коммунизм*". Було це чи то в кінці шістдесятих, чи то на початку сімдесятих років. Секретар Харківського обкому партії визирнув з вікна свого кабінету і, прочитавши це гасло, витлумачив його так: "Ці артилеристи мають комунізм за ціль для своїх гармат!" Начальника академії, генерала, було викликано "на килим". Якби хтось вчасно не пояснив, що українською гасло мало б звучати "*Наша м е т а — комунізм*" і що *мета* та *ціль* — речі різні, генерал втратив би посаду, а може, й звання.

Орієнтація на російську мову довела до того, що у нас перестали правильно вживати слова *зумовити* та *обумовити*. *Зумовити* — це "спричинити", *обумовити* — це "застерегти певні умови в якійсь угоді". Так, ми можемо сказати, що *пожежа була з у м о в л е н а непригашеним недопалком, який недбало кинули у кошик з паперами*. Вживати в цьому реченні слово *обумовлена* некоректно, бо ніяких умов недопалок виставляти не може. З другого боку, ми можемо сказати, що *при укладанні контракту щодо працевлаштування хтось о б у м о в и в свою згоду на працю певними пільгами, які зафіксували в документі*. Плутанина, знову ж, пов'язана (а можна сказати, зумовлена) з тим, що в російській мові в обох випадках вживається одне слово *обусловливать*. Втім, раніше у сенсі "обумовлювати" росіяни вживали слово *оговаривать*, але це слово має й інше значення, близьке до "компрометувати" (інший російський відповідник — *возводить напраслину*), і зараз росіяни вживають його рідко.

Вже кілька разів натрапляв на таке вживання слова *поверхневий*: *ця людина п о в е р х н е в а, несерйозна...* або: *маємо справу з п о в е р х н е в о ю теорією, не вартою уваги*. Але ж зі школи всі знають, що на поверхні рідин існує *поверхневий* натяг, з яким пов'язана, зокрема, сферична форма мильних кульок. *Поверхневі* явища в твердих тілах — цілий поважний розділ фізичної науки. В деяких книгах можна прочитати, що, скажімо, в якійсь місцевості тонкий поверхневий шар гумусу змило водою і ґрунт став неродючий. Отже, з цих трьох прикладів видно, що *поверхневий* — це той, який "розміщується, перебуває, відбувається і т. ін. на поверхні чи недалеко від поверхні чого-небудь", як пише "Словник української мови" в 11-и томах (СУМ).

А от *поверховий* (рідше — *поверховний*) — це "неглибокий" в іншому сенсі — "легковажний, несерйозний". Наприклад: *я маю п о в е р х о в і знання з математики* чи, якщо скористатися контекстом з того ж СУМу: "*...я взяла такий п о в е р х о в и й тон, але ж говорити ґрунтовно на такі теми, се значило б стріляти з гармат по горобцях*" (Леся Українка); М.Трублаїні пише про "*перше п о в е р х о в е враження від якоїсь особи*", П.Тичина скаржиться на "*п о в е р х о в и х критиків*", нарешті (цей приклад уже не з СУМу) Михайло Кушнір говорить про "*п о в е р х о в і с т ь утилітаризму*".

З огляду на ці й подібні їм приклади виглядає дивним твердження СУМу, що *поверховий* те саме, що й *поверхневий*. На користь цього твердження цей словник наводить лише один приклад: *по-*

верхові води (замість *поверхневі води*), взятий з не вельми авторитетного джерела — совєтського журналу "Архітектура й будівництво" за 1955 рік.

Звичайно, слова *поверхневий* і *поверховий* споріднені, зрозуміло і те, що значення слова *поверховий* — метафоричне. Однак не менш очевидна відмінність сфер їхнього вживання. Чому ж виникла тенденція їх змішувати?

Відповідь, на мою думку, проста: в російській мові для обох значень є лише одне слово: *поверхностный*, тому ті, хто свідомо чи несвідомо хотіли б знівелювати багатство можливостей української мови, підвести її під російський копил, й прислужилися до поширення плутанини в нашій мові.

Можуть заперечити, що все це не так важливо, це маленькі нюанси, адже слово остаточно визначає своє значення в певному контексті, і коли останній достатньо довгий, плутанини чи двозначности не виникає. Це слушно, але чи завжди ми маємо час і бажання висловлюватися надто довго, чи не цінуємо ми поряд з точністю ще й стислість мови? А якщо так, то наявність різних слів з чітко окресленими значеннями, які відбивають різні поняття, вельми корисна.

Ще один приклад. У російській мові недостатньо активно вживають форми іменників, що позначають професію чи рід занять осіб жіночої статі. І тенденція до звуження сфери такого вживання з часом зростає. Скажімо, слово *учительница* широко вживане, а вже *врач* якщо і має жіночу форму — *врачиха*, то вона сприймається як зневажлива. Слово ж *автор* взагалі не має паралелі для жіночої статі. Така тенденція зрозуміла, оскільки російська ментальність зорієнтована на певне зниження ролі жінки порівняно з чоловіком, та й взагалі нехтує особистісними рисами суб'єкта, тим більшою мірою це було в совєтський час. Коли людина розглядалася як ґвинтик, то до чого тут стать?

В українській мові можливості вживання жіночих форм значно ширші. Наприклад, ми не тільки можемо, а навіть мусимо вживати *авторка*, якщо маємо на увазі жінку. Але мовці, у яких не розвинене почуття української мови, нехтують цими можливостями. Однак українською фраза *Співак Руденко має прекрасне сопрано* звучить зовсім недоладно.

Навіть у книжці української письменниці Наталки Сняданко надибуємо на таке: "*Репетитор, яка мене готувала*". То якої ж статі

цей репетитор? Правда, це трохи легше, ніж вжите в іншому місці "*Вона — мій коханець*". Звичайно, ми говоримо: *Вона професор*. Але тут мається на увазі, що жінка заступає посаду професора. Ані коханець, ані репетитор не є посадами, як і автор, співак, спортсмен тощо. Нехтування можливістю утворити жіночі форми часом доводить мовця до абсурду. В російській мові ігнорування статі особи є органічним. Пригадую собі, як у Криму на захисті дипломних робіт було сказано таке: "*Дипломант не изучил источники, дипломант извратил цитату, дипломант неправильно оформил список литературы. Некоторые оправдывают дипломанта, указывая, что в период (?) выполнения дипломной работы он был беремен*". Отже, як читач зрозумів, це була дипломниця і, до речі, не дипломантка жодних конкурсів. Українська мова вміє подібних ідіотизмів уникати. Як і якою мірою — це тема спеціяльної розмови. Але негативний вплив російської мовної традиції на живе мовлення українців очевидний.

Звичайно, подібних прикладів негативного впливу орієнтації українських мовців на російські зразки можна наводити багато. Ось ще один. Росіяни говорять: *один и тот же*, *тот же самый*. Наслідуючи це, деякі українці говорять і пишуть *один і той самий*. Насправді досить сказати *той самий*. До речі, і англійці скажуть *the same*. Та й німці кажуть *derselbe*. Звичайно, ці форми лаконічні, точні. Це завжди стає в пригоді.

Якось мені схотілося перекласти на українську такі два рядки Ніколая Заболоцького:

Как все меняется, и как я сам меняюсь,
Лишь именем одним я называюсь.

Звичайно, з першим рядком труднощів немає: *як все міняється, і як я сам міняюсь.* Що ж до другого, одразу виникає питання: що в ньому, власне, твердиться? Зі змісту зрозуміло, що незмінним лишається тільки ім'я, але ж сказано не це, а те, що у поета було і є одне ім'я, а не два чи більше. Однак не це хотів сказати поет. Він мав на увазі, що називався і називається *одним и тем же именем*, але *одним и тем же* не лізе в рядок! Виникла ситуація, описана В.Маяковським:

Начнешь это
слово
в строчку всовывать,
а оно не лезет —
нажал и сломал.

От саме в таку ситуацію потрапив Заболоцький: вжити правильний зворот — не виходить, обламати його — міняється зміст. А тепер погляньмо, як добре все звучить українською:

Як все міняється, і як я сам міняюсь,
Лиш тим самим ім'ям я називаюсь.

Ось можливість, яку надає українська мова. Чи варто нехтувати нею?

Орієнтація на російські мовні форми часто призводить до руйнації природних процесів еволюції української мови. Проілюструю це на прикладі слова *парламентар*. Нині набула поширення форма *парламентарій*, у множині — *парламентарії*, яка навіть рекомендована сучасним (чинним) орфографічним словником (див. "Орфографічний словник української мови". — К.: Довіра, 1994). Однак у "Правописному словнику" Григорія Голоскевича (див. 12-е вид. 1994 року) маємо *парламентар* (власне, *парляментар*) — *парламентарі*. Отже, порівняно недавно була інша норма. Невмотивована зміна її призводить до таких абсурдних ситуацій, коли на різних сторінках однієї газети фігурують обидві форми, що зовсім неприпустимо.

Погляньмо на це питання з мовознавчої точки зору. В українській мові іменники, що позначають рід занять, утворюються за допомогою різних суфіксів, серед них доволі продуктивним є *-ар* (*-яр*). Ось приклади: *лікар, каменяр, слюсар, муляр, школяр, аптекар, кобзар, воротар, писар, корчмар, шинкар, гусляр, господар, байкар, казкар, газетяр, поштар, дудар, зброяр, шахтар, пліткар, штукар, ложкар, паламар, дзвонар, митар, лихвар*. А є ще слова, які позначають предмети: *димар, ліхтар*. Список цих прикладів складається за 15—20 хвилин, і, звичайно, його можна продовжити. Не кажу вже про незабутнє *пролетар*. Мабуть, редактори ще пам'ятають обов'язковий напис "П р о л е т а р і всіх країн, єднайтеся!" Наскільки ефективно працює цей суфікс, побачимо, якщо порівняємо: *байкар* — українське, *баснописец* — російське. Що краще звучить?

А ось рядок з вірша В.Свідзинського:

Наближає смеркання,
Мовкне вітер- к а з к а р ...

Чарівно? Оце вам не *сказитель* чи *сказочник*.

А тепер порівняймо наведені слова з такими: *вікарій, динарій, глосарій, планетарій, лепрозорій, солярій*. Всі вони іншомовного походження. Частотність їх в українській мові низька. Гадаю, що не кожен й скаже, що деякі з них означають. Серед наведених вище

українських слів також є такі, корені яких чужомовного походження, як в слові *школяр* від лат. *scola*. Але слово *школяр* давно утворилося в українській мові, за законами українського словотворення, і аж ніяк не почувається у нас іноземцем.

Висновок з усього сказаного очевидний. Навіть ті слова, які ще зберігають свою іншомовність, але вже як слід "обтерлися" в українській мові (наприклад, *пролетар*), загубили своє *-ій* (в російській мові зберегли). То якщо вже в часи Голоскевича було *парламентар*, а не *парламентарій*, то питається, для чого нам зараз, коли і парламент у нас є (який не є!) і недоторканні (!) парламентарі, комусь закортіло повертатися до віджилих форм? Тільки тому, що так у Росії? Сумнівний аргумент.

У всякому разі, на цьому шляху можна чекати різних недоречностей. На жаль, те явище, яке я вище назвав орієнтацією на російські мовні форми, набуло зараз загрозливих розмірів. Це пов'язано з масовим використанням автоматизованих програм перекладу, за допомогою яких тексти швидко перекладаються з російської мови на українську (насправді — квазіукраїнську). Справа в тому, що в комп'ютер закладаються переклади усіх значень певного російського (чи українського) слова, і вибрати належний з можливих варіянтів має людина, яка користується такою автоматизованою програмою. На ділі ж часто виходить, що в поспіху (особливо в засобах масової інформації — у пресі, на телебаченні) ніхто не замислюється над вибором адекватного варіянта, і в результаті в перекладі опиняється перше із запропонованих комп'ютером значення. Буває і так, що людина — користувач комп'ютерної програми перекладу, просто не знає української мови. Отож і виникає, наприклад, таке загадкове українське речення: *Камінь коштує в морі*, що є абсурдним перекладом на українську російського речення *Камень стоит в море.* Тут комп'ютер сприйняв російське дієслово *стои́т* як *сто́ит* і замінив його дієсловом *коштує*.

Аналогічно виникла і *витримка* з протоколу якоїсь наради. Що це за *витримка*? До чого тут чудова риса характеру — здатність зберігати спокій за будь-яких обставин? Насправді, звичайно, йдеться про *витяг* з протоколу. По-російськи це позначається словами *выдержка из протокола.* Іменник *выдержка* в російській мові має декілька значень, і вони мають перекладатися на українську мову по-різному: *витримка*, *виписка* (цитата), *витяг*. Вживати слово *витримка* замість *витяг* є абсолютно неприпустимим.

Наведу ще декілька прикладів, які показують, як калічиться українська мова через бездумне використання автоматизованих програм перекладу:

"*Доля заложників зважиться у суботу*". Дієслову *зважиться* відповідає у російському тексті слово *решится*. Оскільки це російське слово стосується також і вольового акту — прийняття рішення (наприклад, *он решился на протест*), саме це значення було використане для заміни. У нормальному перекладі мала би бути фраза: "*Доля заложників вирішиться у суботу*".

"*Проблема складається у тому, що…*" Тут у російському тексті стояло дієслово *состоит*. У цього дієслова є дві форми керування іменником: *состоять в чем* и *состоять из чего*, причому різному керуванню відповідають і різні значення дієслова, які перекладаються двома українськими словами (*складатися* і *полягати*). В перекладі має бути українське дієслово *полягає*.

"*Що торкається документації…*" Тут перекладалося російське слово *касается*, яке має два різні українські відповідники: *торкатися* і *стосуватися*. Очевидно, що слово *торкатися* позначає лише ситуації фізичного контакту (*гілка торкається вікна*), а не абстрактні ситуації, як у наведеному тексті. В перекладі треба було використати дієслово *стосується*.

"*Шампунь не роздратовує шкіру голови*". У вихідному тексті стояло російське слово *раздражает*, яке слід перекладати в цьому реченні як *подразнює*, а не як *роздратовує*.

"*Крем володіє відновлюваними властивостями*". В нормальному перекладі має бути використано слово *має*, оскільки українське *володіти* стосується лише власности на щось. В російському тексті стояло слово *обладает*.

"*В християнстві людина — саме досконале сподруження Творця*". Замість слова *сподруження*, яке відповідає лише одному із значень багатозначного російського слова *создание*, в українському перекладі мають стояти іменники *витвір* чи *творіння*. Крім того, в українській мові немає форм порівняння з часткою *самий*. Отже, в перекладі зроблено дві помилки. Повний правильний переклад такий: "*У християнстві людина — найдосконаліше творіння Бога*".

"*Найдавніші рештки людського життя виявлено в Абхазії*". Треба: "*Найдавніші залишки людської життєдіяльности виявлено в Абхазії*".

Подібне явище спостерігається і в титрах до російських фільмів, що їх демонструють на українських телеканалах. Одного разу я побачив на екрані телевізора такі слова: "*Ні хрону!*" В мене, звичайно, виникла асоціяція на городньо-рослінні теми. Але ж я почув, як герой фільму сказав: "*Ни хрена!*", і все стало зрозумілим. Це сталий вираз, який має цілісне (нерозчленоване) значення, а тому його не можна перекладати по частинах, для нього потрібно підбирати перекладний еквівалент з тим самим змістом. Це не завжди просто з огляду на вульгарність російського мовлення, яке переповнене непристойними виразами. Проте краще взагалі не перекладати вульгаризми, ніж заступати їх спотвореними українськими виразами.

Втім, не завжди треба звинувачувати у мовних помилках комп'ютер. Неграмотна людина може наробити більше лиха, ніж машина. Погляньмо на приклади:

"*Сумісні пошуки*". Це недолугий еквівалент українського словосполучення *спільні пошуки*. В російському тексті йому відповідав вираз *совместные поиски*. Очевидно, перекладач не розрізняє за значенням слова *совместный* і *совместимый*. Тільки останнє слово перекладається на українську мову словом *сумісний*.

"*Необхідно дуже слушно готуватися до заняття*". Має бути не *слушно*, а *сумлінно*, *старанно* чи *ретельно*.

"*Говорити в тому глузді, що…*" Правильний вислів: "*Говорити в тому сенсі, що…*" І хоча можна сказати: *в його словах нема глузду* і *в його словах нема сенсу*, слова *глузд* і *сенс* рідко є взаємозамінними, кожне з них має свою сполучуваність і відтінки значення. Наприклад, припустимо сказати: *здоровий глузд*, але не можна *здоровий сенс*.

Особливо прикро бачити такі мовні неподобства в наукових виданнях, зокрема, в енциклопедичному довіднику "Лауреати Нобелівської премії 1901 — 2001" (укладачі С.Довгий, В.Литвин, В.Солоіденко, Київ, 2002). Наведу цілий список мовних недолад-ностей з цього довідника без особливих коментарів, а лише з виправленнями:

"*Гайзенберг займався проблемами будівлі атома*" (с. 172). Треба: *будови атома*, і звичайно, *Гайзенберґ*.

Джайевер (Гіавер) "*поготів повернувся до компанії «Дженерал Електрик»*" (с. 437). Треба не *поготів*, що означає "тим більше", а *згодом*.

Той же Ґіавер "*опікується проблемами в галузі прикладної математики*" (с. 437). Треба: *займається*.

"*Етологія — наука про поводження тварин*" (с. 442). Треба вжити слово *поведінка*.

На с. 443 зустрічаємо поєднання слів: "*залишки війни*". Можна говорити, скажімо, про залишки пирога, але не про залишки війни.

Комахи чи тварини мають не *фарбування* (с. 444), а *забарвлення*. Фарбуванням тіла займаються лише представники виду homo sapiens.

"*Надто низькі температури*" (с. 84) експериментатори не отримують. Вони отримують *наднизькі* температури. До речі, твердження, що Камерлінг-Оннес одержав рідкий гелій і *виміряв* його температуру, для кожного фізика виглядає смішним: бо очевидно, що раз одержав рідкий гелій, то не міг не виміряти і температуру його зрідження. На с. 504 твердиться, що "*електромагнітні й слабкі сили ідентичні за вкрай високих енергій*". Очевидно, слово *вкрай* тут недоречне, треба сказати: *за достатньо високих енергій* або *вельми високих енергій*.

Петро Капиця не відкривав явища "*надтечности гелію*" (с. 697), він відкрив *надплинність* гелію. На с. 427 ця помилка повторюється: "*Гелій-3 повинен мати надтечність*". Втім, на с. 494 пишеться правильно. Це свідчить про те, що деякі перекладачі знають правильний термін, а деякі — ні. То чому ж ті, хто знає, не розповіли тим, хто не знає?

Що такі "*дрібні числа і*" (с. 699), незрозуміло. Можливо, *дробові*? Але чому "і"?

"*Винахідником антипротона*" (с. 697) не міг бути науковець Д.Чу, ним був Господь Бог. Д.Чу міг лише *відкрити* антипротон. А хто був "винахідником" слона?

"*Наявність колірного розпізнання бджіл*" (с. 444) слід замінити на "*наявність у бджіл здатности до розпізнання кольорів*".

Українські фізики говорять не "*еластичне розсіяння*" (с. 62), а "*пружне розсіяння*". "*Elastic scattering*" говорять англійці та американці.

Коли Нобелівську премію отримує не один вчений, а кілька, говорять: "*Такий-то розділив премію з таким-то*". Не слід в цьому випадку вживати слово *поділити* (ця помилка є на багатьох сторінках, хоч трапляється й правильне вживання).

Вираз "*види фаун*" (с. 442) вживати не можна. Слово *фауна*, як і *флора*, має лише форму однини.

Назву збірки Йосипа Бродського "*Конец прекрасной епохи*" не можна перекладати як "*Край чудової доби*" (с. 588). *Край* у сенсі "кінець" вживається лише в деяких стійких словосполученнях, наприклад: *покласти край* — "припинити".

Поняття "*читацька доля роману*" (с. 323) не існує. Так ці слова не сполучаються.

Автобіографічний нарис Леоніда Пастернака "*Люди и положения*" не можна українською перекладати як "*Люди і стан*" (с. 323).

Вігнер не міг виступати проти "*наслідків ядерних досліджень*" (с. 352), тобто проти ядерної фізики. Він виступав проти *використання* ядерної зброї.

Що таке "*перетерпає зміну фаз*"? Переклад російського слова *претерпевать*? Треба висловитися так: "*Відбувається зміна фаз*".

Кюрі був "*запопадливим учнем*" (с. 25). Це погано характеризує Кюрі. Насправді Кюрі був *старанним* учнем.

Лембівський *зсув* (*shift*) не можна перекладати як *зрушення*. Припустимим варіянтом, крім *зсув*, може бути *зміщення*. До речі, на с. 297 твердиться, що "*Лемб експериментально довів порушення рівнів енергії в атомі водню*" — ще гірше. Лише на с. 372 написано правильно: "*лембівський зсув*".

У Томаса Манна був "*американський проміжок життя*" (с. 159). Слід сказати: "*американський період життя*".

А як розуміти такий "висновок": "*Світло чи його відсутність мають певний терапевтичний ефект*" (с. 27)?

На с. 349 вжито слово *тримірний*, а на с. 697 — *двомірний*. Українською мовою має бути *двовимірний* та *тривимірний* — від слова *вимір*.

На тій же с. 697 неправильно вжито "*тісні зв'язки*". В цьому разі треба "*сильні зв'язки*".

На с. 348 твердиться, що такий-то лавреат був "*жагучим садівником*". Очевидно, має бути "*завзятим садівником*".

На с. 168 твердиться: "*у нього розвився тромбоз*". Треба "*розвинувся*".

На с. 526 про дитячі роки лавреата пишеться так: "*Хлопчик любив читати, а також залюбки: плавав, займався вітрильним спортом, ковзанами, що всіляко заохочувалося родиною*". З якого це часу сло-

во *залюбки* стало узагальнюючим словом, яке потребує після себе двокрапки? Взагалі слово *хлопчик* з'являється в доволі несподіваних контекстах, наприклад, "*хлопчик став соціялістом*" (с. 425).

На с. 472 говориться про "*теорію мікроскопічної надпровідності*". Такої не існує. Існує *мікроскопічна теорія надпровідности*.

Кюрі "*знайшов довільне виділення тепла солями радію*" (с. 25). Довільности ніякої нема, навпаки, це виділення дуже стабільне. Слово *довільне*, очевидно, потрапило в цей контекст як невдалий переклад російського прикметника *самопроизвольный*, тобто "спонтанний, самочинний". Спонтанним є розпад о к р е м о г о атома. В сукупності їх діє закон великих чисел. Втім, в останньому прикладі мовна помилка переплітається з фізичною.

А про суто наукові помилки тут говорити не буду. Зауважу, що разом з мовними вони практично повністю знецінюють цей довідник, який має бути ґрунтовно виправлений і лише тоді перевиданий. В тому вигляді, як він є, він (позірно) компрометує й українську мову, й українську науку, насправді ж — лише укладачів книги. Як ми бачили, українська мова пречудово надається для висловлення наукових змістів будь-якої складности, треба лише нею володіти. Але необізнані люди з подібних видань можуть скласти враження про неспроможність української мови. Вони ж бо не бачать тексту, в якому українська мова виявляє свою точність, чіткість та елеґантність.

Звичайно, негоже перекладати всю відповідальність на неодухотворений комп'ютер, винними в першу чергу є перекладачі та автори — люди. Багато газет, і серед них доволі поважні, дозволяють собі речі, які в будь-якій інший країні вважалися б неприпустимими. Наприклад, бачимо, що замість добре знайомого слова *стрижень* надруковано *стержень*, замість також доволі вживаного слова *брухт* вжито *лом*. Замість *альтанка — бесідка*, замість *лицар — рицар*, замість *фатальний — роковий*. Що трапилося? Очевидно, редакція полегшила собі життя і подала статтю російськомовного автора без належної правки. Після того як такі чужі слова заступлять визнані і вживані раніше українські, з'явиться і якийсь "мовознавець", який догідливо вставить ці слова в словник, бо ж нібито так вживано в пресі. Ось і виходить, що таке популярне слово, як *шістдесятник*, вже фігурує в двох формах, і як *шестидесятник*, хоч остання форма неприпустима. Так само існувало гарне українське слово *алґебричний*, аж ось заміть нього почали вжи-

вати русифіковану форму *алгебраїчний*. Яка форма краща? Звісно, українська. Коротша, добре вписується в один ряд з словами *геометричний, фізичний, музичний* і т.д. Для чого ж маємо відмовлятися від своїх надбань?

Другий прийом — забути про існування питомого українського слова і вживати таке, яке максимально наближене до російського взірця. Є в українській мові гарне слово *скорше.* Саме *скорше*, а не *скоріше*. Останнє означає "швидше". Наприклад: *ходімо скоріше = ходімо швидше*. Що ж до *скорше*, то воно вживається для висловлення достатньої міри ймовірности якогось варіянта розвитку подій. Так, коли я говорю: "*Скорше за все, ми запізнимося*", то хочу висловити переконання, що запізнення станеться майже напевно. Якщо мене питають, яка, на мою думку, з двох команд-суперниць виграє, я можу сказати: "*Скорше англійська*". Слово коротке, виразне і не має гідного відповідника в російській мові. Може, через це його й хочуть забути? Чомусь забули слово *посуха*, а в газетах і на телебаченні вживають російське слово (лише зі зміненим наголосом) *засуха*. Коли такі речі робилися за совєтської влади, все було зрозуміло. Існували навіть списки "націоналістичних слів", які не годилося вживати. Так, згадую, що вчителька української мови вчинила скандал учню, коли вгледіла в його творі слова *завше*, *здибатися*, *позаяк*. До речі, на одному з Конгресів Міжнародної асоціяції україністів Юрій Шевельов оголосив чималий список таких заборонених слів; читач може ознайомитись з реєстром цих слів у праці [Масенко, 2005].

Ще приклади. Є виразне з огляду на внутрішню форму слово *справді*. Але його рідко помітиш у сучасних українських книжках та газетах, усному мовленні. Воно заступається словом *дійсно*. Рідкісним стало слово *скасувати*. Замість нього вживають *відмінити,* хоча це слово має іншу функцію. Ми часто читаємо замість *довести — доказати*, хоч *доказати* означає в українській мові інше: "довести до кінця розповідь". Замість *примусити* (або *присилувати*) натрапляємо на *заставити*. Таке слово є, але воно означає щось інше. "Забувають" деякі префікси, які утворюють повноцінні українські слова, скажімо, *знеболення*, *знекровлення*, *збезчещений*, *знедолений*. Замість них вживають російськомовні гібриди: *обездолений*, *обезболення* і т.д. Звичайно, не завжди така модель спрацьовує. Ми не утворюємо слова *знеземелення*, *знезброєння* замість *обезземелення*, *роззброєння*. Але хто сказав, що префікс *з-* є універсальним?

Як утворюються мовні гібриди, показала одна шановна газета, яка назвала мешканців Харкова *харківчанами*. Українською має бути *харків'яни*, російською — *харьковчане*. А хто ж такі *харківчани*? Діти від мішаних шлюбів? Абсурд.

Я переконаний, що боротися з цими явищами — а я назвав лише незначний відсоток випадків — слід так, як це робиться в цивілізованих країнах: штрафувати редакторів газет, журналів, видавців книжок. Чому це робиться у Франції і не робиться у нас? Нехлюйське ставлення до української мови намагається її дискредитувати. Зокрема, воно призводить до такого явища, як атрофія словотворчих потенцій народу.

Смішно чути від філолога розпачливе зізнання, що він не знає, як утворити український аналог назви для побутового приладу, який в російській мові називається *пылесос*. У таких випадках "свідомі українці" говорять: "*Оцей, як його росіяни називають, пылесос*". Хтось з присутніх назвав слово *порохотяг*. Але, слава Богу, воно було відкинуто. А чому не назвати *смоктач*? "Було б добре, — відповіли на таку пропозицію, — але назва не відбиває, що саме він смокче". То як же ці люди вживають слово *машина* для автомобіля? Адже всіляких машин у наш час дуже багато, але ніхто не заперечує проти вживання слова *машина* без вказівки на її вид при позначенні лише одного виду машин. І коли ваш знайомий пропонує вам, що підвезе вас на машині, ви розумієте, що він для цього не буде використовувати пральну машину, а саме авто. До речі, вони часто потрапляють в *тягнучки*, а у нас досі говорять *корки*.

Наприкінці цього підрозділу — про слово *задіяти*. З'явилося воно спершу в російській мові: *задействовать*. Протести російських мовознавців з цього приводу публікували певний час "*Литературная газета*", "*Известия*" та інші, але марно. Слово прижилося. Наприкінці 70-х я отримав від проректора Сімферопольського університету службову записку, в якій повідомлялося, що я "*задействован как член комиссии по проверке математического факультета*". Отоді я й замислився. Дієслова бувають перехідні та неперехідні. Скажімо, мене можуть *побити*: дія переходить від суб'єкта-зловмисника на об'єкт, але мене не можуть *позіхнути*. *Позіхати* — дієслово неперехідне. Я можу *працювати*, але я не можу *працювати когось*. Якийсь несправний мотор *не діє*, а після ремонту він може *задіяти*, тобто "почати діяти". Сказати, що *ми його задіяли*, не можна. Аж ось у російській мові виникає слово *задейство-*

вать як перехідне, а за кілька років з'являється його український відповідник *задіяти*.

"Ну, і що ж тут поганого?" — може спитати хтось. Признаюся, що в момент, коли я прочитав оте повідомлення, мене трохи пересмикнуло, але лише з однієї причини, подальших наслідків я й уві сні не міг побачити. Неприємним було те, що раз хтось мене *задіює*, то вважає, що я неспроможний діяти самостійно. Я для нього щось на зразок тієї людини-гвинтика, про яку мріяв Сталін. Мене можна *задіяти*, а можна і *не задіяти*. Цікаво, на що я буду годен в такому разі? Було образливо, що таке ставлення до людини закріплено вже й граматично.

Однак на цьому справа не скінчилася. В перехідній формі дієслово *задіяти* стало поводити себе вкрай нахабно, витісняючи інші дієслова, хоч вони віддавна служили людям вірою і правдою. Ось приклади.

"Для розгону демонстрації задіяли поліцаїв, які задіяли сльозоточивий газ". Раніше говорили: *залучили поліцаїв*, а ті *використали газ*.

"Я задіяв будильник на сьому ранку, а прокинувшися, задіявся сам і задіяв сусідів". Раніше казали: *завів* (а може, й *накрутив*) *будильник*. Що зробив з собою — не зовсім зрозуміло, але сусідів, мабуть, *збудив*.

Запевняю: я не придумав наведених прикладів, чув їх від людей, однак оскільки деякі з цих людей доволі відомі, не буду називати прізвищ.

Лише тоді, коли почув у парку таке (російською мовою): "*Мы не для того здесь задействовали зелёные насаждения, чтобы ты их ломал"*, вирішив не пасти задніх і, напруживши уяву, придумав такий початок промови на похованні: "*Смерть задіяла з наших лав дорогого колегу N.*". Був гордий своєю винахідливістю, але… При черговому медичному обстеженні лікар абсолютно невимушено сказав мені: "*У вас задіяне серце, а легені не задіяні*". "То який же орган у мене хворий?" — спитав я. Лікар здивовано подивився на мене і повторив нетерпляче: "*Я ж вам чітко сказав: серце задіяне, а легені не задіяні, перевертайтесь на живіт, поглянемо, чи не задіяні у вас нирки*". Я зрозумів, що змагатися з "народом-мовотворцем" неможливо. Спробував, однак, створити текст, у якому інших дієслів, крім *задіяти*, не було. Терпцю мені стало на півсторінки. Втомившися, вийшов прогулятися і був перестрінутий сусідкою, яка спитала мене, чи не хочу я кошенятка, бо за кілька днів її кішка має

окотитися. Відповів: "Взяв би, але тільки чорного, аби лякати забобонних людей". Сусідка з радістю вигукнула: "*Напевне буде чорний, я сама бачила, як той чорний кіт, що живе при дитсадку, з а д і я в нашу кицьку!*" Так я дізнався про ще одне значення слова *задіяти*, яке мені не спадало на думку. Невдовзі натрапив в газеті на вимогу: "*Треба сміливіше з а д і ю в а т и наших академіків назовні*". Що малося на увазі, я так і не дотямив, попереднє значення не пасувало, бо ж академіки — переважно люди в літах.

З часом моя колекція вживань слова *задіяти* збільшувалась. Коли я пройшов медичний огляд, я зауважив цікаве нововведення: на картці було вміщено перелік органів, а напроти кожного з них — смужки: зелена, синя та червона. "А що ж означає синій колір?" — спитав я. Лікарка пояснила: "Зелений значить, що орган здоровий. *Синій — що орган з а д і я н и й . А червоний — безнадійно з а д і я н и й* ". "Як це?" "А так, що він уже не діє". Виходить, орган настільки з а д і я н и й, що вже й н е д і є ! Таким чином, укладачі "Великого тлумачного слованика сучасної української мови" (2005), які через нерозуміння включили до реєстру дієслово *задіяти* і визначили його як "ввести в дію", мали б подати і протилежне до цього значення ("не функціонувати"), а поміж ними — добру сотню інших значень. Серед них мали б бути такі неочікувані, як "приборкати", "згвалтувати", "вбити", "налагодити", "запросити", навіть "налити в чарку горілки". Бо на одному фуршеті сусід мені сказав: "*Дайте-но я з а д і ю Вашу чарочку, вона майже пуста*". На це я жартома відповів: "*З а д і й т е мені в той келих шампанського, бо я хочу з а д і я т и ювіляру тост*". Усе це було сприйняте як цілком належне, а мій тост навіть *з а д і я в аплодисменти!*

В одній столичній газеті було повідомлено, що група бізнесменів "*з а д і я л а велику суму грошей з виходом на депутатів*". Насправді це такий "делікатний" натяк на те, що вони дали хабар. Вражають такі безглузді сполучення, як *задіяти бажання, задіяти до дії; факти, які мене задіяли до роздумів.*

Обговорюючи мовну аґресію слова *задіяти* з професійною лінґвісткою, я поділився своїми міркуваннями. Вона перш за все подарувала деякі експонати з своєї колекції: "*У цьому експерименті буде з а д і я н о очі, голову і руки*", "*Треба з а д і я т и економічну самостійність*", "*В олімпіяді будуть з а д і я н і учні та вчителі*". "На приклади типу третього я вже надибував", — зауважив я. "Ні, — заперечила вона, — тут сіль у тому, що на олімпіяді учні і вчителі

виконують різні справи: учні *відповідають на питання*, а вчителі їх *перевіряють*, визначають переможців. Якби сказати, що в олімпіяді *беруть участь учні та вчителі*, то недосконаліть цього висловлювання впадала б в очі. Вживання псевдослова *задіяти* приховує цю недосконаліть, а саме те, що участь вчителів зовсім інша. Отже, слово *задіяні* затуманює думку, не дає змоги навіть усвідомити незадовільність зробленого висловлення. А як сказати правильно? Дуже просто, наприклад, так: «*Вчителі залучені до проведення олімпіяди, а учні беруть в ній участь*».

Загалом, слово *задіяти* слугує лише одній меті: приховати відсутність думки, беззмістовність мовлення. Говоріння ні про що стало нині дуже модним заняттям. Це досягається різними способами, зокрема, вживанням псевдослів. Що ж до явища аґресивности слова *задіяти*, то воно є проявом специфічної мовної хвороби, яку доречно назвати лінґвораком. Справді, візьмімо слова: *запросити*, *залучити*, *використати*, *взяти до уваги*, *виявити*, *запліднити*, *уразити*, *збудити* і т.д. — таких слів, які зараз заступлені одним *задіяти*, десятки або й сотні. Поставимо питання, чи несе в собі слово *задіяти* інформацію, яка міститься в тих змістовних словах, навіть з урахуванням контекстів? Відповідь очевидна: ні, інформація втрачається. Втрата якоюсь системою частини життєво важливої інформації веде до послаблення її зв'язків з іншими, а це зумовлює її аґресивне відтворення (на рівні клітини — це рак). Щойно наведене загальне визначення ракової хвороби належить австрійському вченому Конраду Лоренцу. Отже, діягноз "лінґворак" є слушним. Звичайно, поведінка слова *задіяти* не є єдиним відомим прикладом лінґвораку, але, мабуть, найхарактернішим.

Висновок з наведених прикладів цілком очевидний: звільняймося від поганої звички наслідувати мову росіян. Маємо величезне багатство власних мовних можливостей, слід лише опанувати його, навчитися доречно і вдало ним користуватися.

Є ще одна тяжка мовна проблема, яка стосується вже не лексики, а синтаксису та стилістики. Це проблема недорікуватости. Бажаючи висловити думку, деякі мовці не можуть упоратися з логічними, синтаксичними та стилістичними проблемами і говорять чи пишуть або нісенітницю, або громіздкі, заплутані речення, в яких важко дібрати сенсу. В усному спілкуванні є можливість перепитати. А коли перед нами писаний текст?

Персонаж Івана Гончарова Обломов так і не здолав написати листа через те, що не зміг уникнути повторів слова *который*. Але його поведінка свідчить все-таки про мовну вимогливість. Він отримав хоч і недостатню, але таку-сяку освіту і відчував, що пише погано. Нинішні автори подібними речами навіть не переймаються.

Не маючи змоги розвивати цю тему, наведу лише декілька прикладів (насправді маю грубий зошит російськомовних прикладів і трохи менший — україномовних).

Спробуймо зрозуміти таке речення: "*Занепокоєність планами продовження терміну роботи енергоблоків жителів областей, де розміщені АЕС, є відчутно вищою порівняно з жителями решти областей*". Що це за "*енергоблоки жителів*" і як можна порівнювати занепокоєність з жителями? Простішу модель я надибав у такому твердженні одного проректора: "*Преподаватели не удовлетворяют требованиям, которые предъявляются к аудиториям*". Мабуть, коментарі тут зайві: хотів сказати одне, а вийшло інше. Що ж до наведеного вище прикладу, то чому не можна було сказати просто і ясно: "*Плани подовження терміну роботи енергоблоків найбільше непокоять населення тих областей, у яких розміщені АЕС*". А що може статися, коли експлуатаційники реактора отримають інструкцію такого ж рівня врозумливости?

Коли читаєш в газеті, що мешканці древнього міста днями відзначили своє тисячоліття, можна хіба що посміятися. У випадку ж з реактором малограмотна мовна конструкція речення може призвести до трагедії.

Маючи досвід редагування одного журналу, переконався, що тексти більшости авторів вимагали найретельнішої правки. Деякі статті були переписані редакцією наново. Лише одну статтю не довелося правити зовсім. То була стаття Євгена Сверстюка.

Зайво казати, що початок цієї форми мовного хаосу був покладений в російській мові. І це не дивно. Одною з причин (крім, звичайно, неосвічености і малограмотности) було те, що в тоталітарній большевицькій державі мова "старшого брата" використовувалася владою з метою брехні та "промивання мізків" як російського народу, так і народів, які мали нещастя "увійти до складу СССР". А те, що брехня псує мову, доволі очевидно. На цю тему є цілі твори, а також спеціяльні статті про так званий "новояз".

3. Проблема суржику

З дитинством у людини пов'язаний якийсь особливий чар. Моє дитинство минало у Жмеринці. Тож коли поїзд Сімферополь — Львів зупинився на станції з цією чарівною назвою, я вийшов прогулятися хоча б по перону, а заразом вкинути у скриньку щойно написаного листа.

— Де тут у вас поштова скринька? — запитався у жіночки, за всіма ознаками місцевої.

— Шо-шо? Яка скринька?

— Та ж кажу — поштова, поштова скринька. Мені треба листа вкинути.

— Ото у нас тут мусорка, як нада шось викинути.

— Чи я здурів викидати? Писав, писав, а тепер викидай!

Витяг з кишені листа і потрусив перед нею для переконливості.

— А, письмо! То так і казали б. Он ідіть за угол, там на углу ящик.

"Тьху на тебе", — подумав я, але чемно відповів:

— Красненько дякую.

Слово *красненько* вжив навмисне: хай поміркує, нащо я зафарбував свою подяку в революційний колір.

— А ви з Канади будете, еге ж? — спиталася вона.

— Ні, з Сімферополя.

— Та де! Та ж в Сімферополі усі по-руськи говорять, а ми тут — по-українськи, а та як ви, — в Канаді. У нас був один звідтіля.

— Слухайте, — сказав я, — мені ото нема урем'я отут з вами розговарувать. У мене поїзд одходе.

— О, то вже по-нашому, — сказала жіночка із здивуванням і побігла своєю дорогою.

Це вже не вперше мене в Україні беруть за іноземця[59]. Колись таке сталося у Харкові, звідки я й підчепив оте *урем'я* та *розговарувать*. Але якщо це трапляється в місті твого дитинства — то вже занадто. Бо саме в Жмеринці ще в тридцяті роки я чув гарну українську мову, та не книжну, не офіційну, а живу, часом гостру, дотепну, часом вельми поетичну. Куди ж вона поділася?

[59] Насправді мовлення української західної діяспори засмічене англіцизмами та полонізмами не менше, ніж наше мовлення — русизмами.

Та шлях мій пролягав через Львів до Луцька, де мав замешкати і стати на роботу в університеті. Цікаво, як говорять зараз на Волині?

— На чому б мені написати листа? — запитав я у студентів на великій перерві.

— Вам бумагу дати? — озвалася чемна дівчина. — Я вам вирву лист.

— Ні, мені паперу треба.

— То ось вже вам лист, я з конспекту вирвала.

— Не розумію, — здивувався я, — як це ви змогли так швидко написати за мене листа? І звідки довідалися, кому, куди і про що?

— Я вам чистий даю, — розгубилася студентка.

— Чистий — що?

— Лист.

— Та ж на ньому нічого не написано! Це пустий аркуш паперу. Зараз я його заповню — напишу на ньому листа.

За п'ять хвилин коротенький лист був готовий, і я поклав його собі в кишеню. Дівчина дивилась на мене, немов на якесь чудисько.

— Коли я вже сідаю писати додому, то це на цілий час. А ви з ким переписуєтесь, що так швидко?

— Хіба не бачили, що я нічого нізвідки не переписував? А вам співчуваю, бо якщо цілий час писати, то коли ж їсти-пити, спати? До речі, не завадило б і лекції повчити.

— Я вас не понімаю, — сказала студентка.

— Не розумієте? Не дивно. Однак спробую пояснити. Ви яку іноземну мову вивчаєте?

— Англійську.

— Тоді скажіть мені, що таке *time* і *hour*?

— Ну, *time* — це вопчє, время, а *hour* — це шістдесят минут.

— Ну так от. Запишіть собі. *Time* — це "час", *hour* — "година", а *minute* — "хвилина". Що ж до *вопчє*, то здогадуюсь, що це *взагалі*. Ще додайте до вашого списку таке: *letter* — "лист", *sheet* — "аркуш", *understand* — "розуміти". Однак зізнайтеся, якось смішно виходить і, я б сказав, навіть ганебно — вивчати свою рідну українську мову через посередництво англійської.

— Знаєте, це у нас на Волині так говорять. У нас діялект такий, волинський.

— А чим ви зможете пояснити, що подібне мовлення я чув на Вінниччині, Київщині, Слобожанщині? Тільки у Харкові говорили не *время*, а *урем'я*. То невже й там волинський діялект? Явище, яке ми щойно спостерігали, має назву суржик. І це ніякий не діялект. Це мовне каліцтво. Суржиком говорять неохайні в мовному відношенні, ледачі люди, які не хочуть вивчити свою рідну мову. Зауважте, що слова *письмо, бумага, лист, время, час, минута, вообще, понімати* ви взяли з російської мови, іноді у спотвореному вигляді. Чому не вживаєте свої, українські слова? Чому не вивчаєте свою, рідну мову?

— А ми вивчаємо ділову українську мову, — почулися голоси.

— І що саме?

— Як написати заяву, оформити документи…

— Ні, вам потрібний курс культури української мови.

— На *рахунок* курсу культури української мови я *рахую*, що він нам *дійсно* дуже потрібний, бо нам треба буде дипломну писати.

— Ще й як потрібний! До речі, грамотна людина мала б висловитися так: "*Щодо курсу культури української мови, то я вважаю, що він нам справді дуже потрібний*", але, звичайно, українська літературна мова потрібна вам не лише для написання дипломної роботи. Вам доведеться викладати в школах, гімназіях, ліцеях, технікумах, можливо, й у вищих навчальних закладах. Ви маєте стати елітою нації. Вам треба звільнитися від суржику, так само як ви вимітаєте з кімнати сміття.

Наприкінці цієї короткої, але натхненної промови в авдиторію зайшов якийсь студент:

— Прівєт, дєвочки! Про шо говорите?

— Про суржик.

— Не пуняв. Це шо?

— Ну, короче, це сплушне здіватєльство з української мови. І не кажи *не пуняв*, а тільки *не зрозумів*.

— А какая разніца?

— Ну, короче, скажуть тіпа ти дебіл.

От такі приблизно розмови доводиться вести і чути в "найбільш українських" містах України.

Хочу зауважити, що суржик не зводиться лише до вживання замість українських слів російських, як це ми спостерігали у мовленні студентів. У реченні про вивчення мови було використане українське слово *рахунок*, але так, як вживають відповідне слово росіяни. Росіянин сказав би: *Насчёт курса я считаю*... Російською це правильно. Але ж, говорячи українською, мовці мають брати до уваги те, що російське слово *считать* і українське *рахувати* не є точними відповідниками і, крім спільного, мають і різні значення. Речення *На рахунок рахунку (банківського) я рахую* ... — це мовний монстр не лише через вживання трьох спільнокореневих слів: перше і третє слід замінити на українські. Інакше деформуватиметься сфера вжитку українського слова.

Щодо слова *дійсно* у сенсі "справді", то воно в українській мові існує, але нічим не виправдане його домінування над питомими українськими словами *справді*, *насправді*, які зберегли виразну внутрішню форму. Надуживання словом *дійсно* є наслідком близькості його до російського слова *действительно*.

"Що ж, — скаже дехто, — ви навели приклади спілкування з «простою» жмеринською жіночкою, зі студентами, яким ще треба вчитися... Чого ж тут дивуватися?.."

То погляньмо, як висловлюється наша еліта.

Щороку у Львові відбувається Форум книговидавців. Елітою на ньому хоч греблю гати, і це таки справді приємно. Але щодо мови… Ось прошу. Великими літерами написано: "*Продаж учбової літератури*". Питаюся: "А навчальної літератури у вас немає?" На це кліпають очима. Пішов дивитися художню. Бачу книжку "Колекція пристрастей" Наталки Сняданко, пам'ятаю, що дуже хвалили в "Критиці", та й на обкладинці написане таке: "Дотепна, гостра і захоплююча книжка... Читач зануриться у вир еротичних пристрастей..." Як тут не купити? Купую.

Книжка таки "сучасна". Одразу впадає в око суворе дотримання всіх новітніх норм "милозвучности" (бо ж наша мова солов'їна і калинова водночас!): *із інформатики*, *із цих*, *зі сужених*, *із цього*, *із відповіддю*, *із більшого*. Чи не правда, всі оці *ізци*, *ізцьо*, *зісу*, *ізві*, *ізбі*, особливо якщо прочитати їх уголос, дуже ефектно звучать? Втім, я засумнівався: сердитися на пані Наталку чи співчувати їй? Цілком можливо, що це редакторська сваволя. Колись одному моєму знайомому редактор виправив речення так: "*Урахування упливу уза-*

ємодії уключає у себе..." Коли він прочитав у якомусь товаристві цей шедевр милозвучности, хтось зауважив, що це вже не калинова, а дубова мова.

Гортаю книжку далі. А це чия провина? *Співставити* замість *зіставити*, *співпадати* замість *збігатися*, *нав'язувати* у сенсі "накидати", *їх життя* замість *їхнє життя*, *опиратися* у сенсі "спиратися", а не "чинити опір"... А ще той самий *ВУЗ* (між іншим, *львівський*!), а далі й *згідно чого* — зовсім як у Верховній Раді! — замість *згідно з чим*.

Звичайно, не буду твердити, що мова Наталі Сняданко погана, але при тих претензіях на височенний інтелектуальний та культурний рівень "ідеальної галичанки" подібні огріхи вельми прикрі. До того ж не навів їх усі.

Втім, звернімося до інших, безсумнівно елітарних, джерел.

Напевне елітарною є книга Елвіна Тоффлера "Третя хвиля", перекладена з англійської. Але і тут око щомиті спиняється на різних недоладностях. Замість слова *спільний* вживається *сумісний* (*сумісна праця*). А чому, власне, не *спільна*? Хіба перекладач і редактор не чули про с п і л ь н і підприємства? Всі люди з середньою освітою мають знаюти про с п і л ь н и й знаменник. До того ж зі словом *спільний* пов'язані слова *спілка*, *спільнота* та ін. А слово *сумісний* виражає цілком певну ідею поєднувальности (чинників, умов, якостей), як і слово *несумісність* — непоєднувальности, і мало б при цій своїй функції залишатися. Аж ні, його пхають силоміць туди, де йому не місце. Чому? В російській мові в принципі розрізняють (а фактично — ні) слова *совместный* и *совместимый*. Орієнтація на російську мову і заплутує наших перекладачів.

Так само і з тої ж причини постійно вживається слово *ера*, в той час, як доречно було б вживати (і то переважно) слова *доба* або *епоха*. За російським зразком використовується слово *екземпляр* і ніколи — питоме українське *примірник*.

В перекладі книги Симони Вейль "Укорінення" читаємо: "*Примат обов'язку перед правом — тільки перший логічний ш а г до головної теми «Укорінення»*". Чому ж не *крок*? Чому всюди *відміна*, а не *скасування*? Чому замість *скорше* у значенні "радше" пишуть *скоріше*, хоча *скоріше* — це "швидше"? Чому *краватка* перетворилася на *галстук*? Обидва слова запозичені, але ми взяли *краватку* з італійської мови, а росіяни *галстук* з німецької. Ну і, звичайно, в книзі вживається *обумовлений* там, де треба *зумовлений*. Втім, є й

досягнення: перекладач вживає слово *влада*, а не російське *власті* (яке поширилося через радіомовлення та пресу, як грип). Хіба перекладачі та редактори не знають, що українською ліпше звучить *поза сумнівом*, аніж *без сумніву*, *легша*, аніж *більш легка*, *що більше*, а не *більше того*, *суперечність*, а не *протиріччя*. Видається, що слово *суперечність* їм взагалі невідоме. Слова *суперечити*, *суперечність*, *суперечливий* повсюдно виганяються з текстів, замінюються на кальку з російського слова *противоречить — протирічити* з усіма похідними. Але це поганий стиль. Не слід писати *в силу традиції*, а *силою традиції*, правильно говоримо не *в силу реакції*, а *через реакцію*, не *в силу звички*, а *за звичкою*. Те, що слово *нав'язувати* використовується в українській мові у словосполученнях *нав'язати контакти, знайомства* тощо, а *свою волю накидають*, також чомусь невідомо перекладачам. Та, власне, не чомусь. Вони керуються принципом: якщо можна скалькувати російський зворот чи слово — треба це негайно зробити. Ось і гуляють *протиріччя* книгою Симони Вейль, часом аж по три на абзац.

Дуже великого поширення набула безглузда калька з російського слова *совпадать — співпадати*, яка у відповідності з словотворчими моделями української мови мала б набути значення "падати разом" ("спільно").

В перекладі книги Бенедикта Андерсона "Уявлені спільноти" на безліч вживань слова *смисл* лише раз промайнуло *сенс*. Перекладач пише замість слова *правильний* (можна також *справедливий*, *істинний*, *слушний* і т.д.) слово *вірний*, бо російською — *верный*; надуживає словом *ясно* у значенні "зрозуміло"; повсюдно використовується слово *співпадати*, а не *збігатися*, є навіть псевдослово *задіяти* (*Тут задіяні складні і різноманітні фактори* замість *Тут діють складні і різноманітні чинники*). Замість того, щоб вжити слово *докладно*, перекладач всюди пише *детально*, замість звороту *не тільки ..., а й* ставить *не тільки ..., але й* (себто як в російському *не только ..., но и*). Замість дієслова *є* читаємо *являється*, замість нормативного *наявна модель — існуюча модель*, замість *являють собою* чи *становлять — представляють собою*. Перекладач і не здогадується, що *внаслідок* звучить краще, ніж *в результаті*. Він пише *один і той самий* замість *той самий*, орієнтуючись, очевидно, на російський зворот *один и тот же*.

Нічого цього не бачать редактори. На піклування про "милозвучність" тексту, тобто де поставити *з*, а де *зі* чи *із*, де вжити при-

йменник *у*, а *де* *в*, витрачаються всі їхні розумові сили, натомість звичайнісіньких ком вони ставити не вміють, не кажучи вже про наведені вище "тонкощі".

Журнал "Ї" також вважається елітарним. Проте і в ньому читаємо: *заставити*, *нав'язувати*, *відноситися*, *протиріччя* (і навіть *протирЕчити*), *все більше*, *скачок*, *на міру того*, *дійсно*, *допущення*, *мова йде*, *уступити місце*, *цілий ряд*, *грати роль*, *витікає*, *проявляється*, *ні один*, *доказати*, *обновлення* замість *примусити*, *накидати*, *ставитися*, *суперечність*, *суперечити*, *дедалі більше*, *стрибок*, *тою мірою*, *справді*, *припущення*, *йдеться*, *поступитися місцем*, *низка*, *відігравати роль*, *випливає*, *виявляється*, *жоден*, *довести*, *оновлення* (це приклади з перекладу англомовної статті Семюела Гантінгтона).

Чому слово *спиратися*, для якого СУМ наводить три значення, майже зовсім зникло з ужитку, натомість почало завжди вживатися слово *опиратися*? Здавалося, мало б бути навпаки, бо *опиратися* має також значення "чинити опір" (третє значення за СУМом), і можна було б очікувати, що заради полегшення та прискорення комунікації якраз слово *опиратися* дедалі рідше мало б використовуватися у значенні "спиратися". Відповідь, очевидно, полягає у тому, що мовці знають російське слово *опираться*, яке має два значення слова *спиратися* і не має третього значення — "чинити опір" (для цього в російській мові є слово *сопротивляться*). Так затираються диференційні можливості української мови.

Таким чином, і наша еліта не на висоті. Все перелічене — це також вияви суржику, але суржику іншого ранґу, так би мовити, претензійно-елітарного. В ньому нема таких крайнощів, як *девочки* чи *ребйонок*, але від того суть справи не міняється.

Проте, як це не парадоксально звучить, і суржик відіграє в суспільстві позитивну ролю. Він допомагає нам швидко з'ясувати, "хто є хто". Як це робиться? А ось так. Якщо хтось вам говорить, що він хоче здіяти свої творчі наміри, не вірте, що він має якісь поважні наміри взагалі. Бо він верзе нісенітницю і не здатен втілити у слові елементарну думку. Творці взагалі реалізують (або здійснюють) свої наміри. А якщо хтось обіцяє провести дослідження з метою пролити світло на таку-то проблему, знайте, що з того дослідження нічого путнього не вийде. Бо дослідники кидають світло, а ті нездари, які не годні засвоїти гарний український вираз, здатні лише проливати сльози з приводу своїх поразок.

Маю сумніви щодо кваліфікації лікаря, який прописує не ліки, а л і к а р с т в о, та ще й говорить, що воно в о л о д і є, скажімо, жовчогінною дією. В о л о д і т и має він, лікар, передусім своєю рідною мовою, тоді, може, і його ліки будуть м а т и потрібну дію.

Якась торгівельна фірма рекламує о с е т р и н о в у і к р у. Можливо, завтра вона запропонує вам м о л о к о я л о в и ч и н и. Не купуйте у неї!

Той математик, який пише замість *нескінченно* (*безмежно, зникомо*) *малий — н і к ч е м н о м а л и й* (тобто по-російськи: *ничтожно*), скорше за все виявиться автором нікчемних робіт.

Суржик на сьогодні виконує абсурдну для представників інших націй ролю: викидає з ужитку правильні, питомі українські слова, заміняючи їх іншими. Для чого?

Свого часу навіть так званий "товариш" Сталін, цей недовчений семінарист, після тривалих консультацій з мовознавцями таки дотямив, а дотямивши, пророк: "*Кому это нужно, чтобы «вода», «земля», «гора», «лес», «рыба», «человек», «ходить», «делать», «производить», «торговать» и т.д. назывались не водой, землей, горой и т.д., а как-то иначе?*" ("Относительно марксизма в языкознании")[60]. То невже наші люди не годні зрозуміти, що такі слова як *людина, жінка, дитина, дівчина, хлопець, дідусь, теща, так, ні, ходімо, добре, вагітність, смачний, полуниця* (і далі чи не весь основний лексичний фонд української мови) безглуздо, а для нації самозгубно міняти на *ч є л о в і к, ж е н щ и н а, р е б й о н о к, д і в о ч к а, м а л ь ч і к, д і д у ш к а, т ь о щ а, д а, н і т, п о ш л і (п о й д ь о м), х а р а ш о, б е р е м е н н о с т ь, у к у с н и й, к л у б н і к а* і т.д. Оскільки ми це робимо, то постає питання, як же ми насправді ставимося до своїх предків, які створили і залишили нам у спадок прекрасну мову, розвинену, багату, виразну, дотепну, точну, співучу? Що ми наробили з нею? Чи не соромно ходити в поминальні дні до їхніх могил? Чи не є така поведінка лицемірством?

Обговорення суржику сьогодні не може мати кінця, його доводиться переривати, не навівши і сотої частини прикладів. Хай читач візьме до рук книжку "Антисуржик", видану у Львові 1994

[60] Коли півстоліття тому нас примушували вивчати мало не напам'ять ці банальності "найбільшого генія всіх віків і народів", не міг і подумати, що доживу до такої ганьби: буду змушений в незалежній Україні переконувати своїх співвітчизників берегти українську мову, спираючись на Сталіна!

року за редакцією проф. Олександри Сербенської. Матеріял там багатий, але все одно не повний. Бо суржик породжується неперервно.

Суржик псує мову, але не лише мову, а й тих, хто його вживає замість мови. Він заважає здійснювати комунікативну функцію. Суржикомовна людина не здатна сформулювати і висловити нетривіяльну думку тою мірою, якою ця людина інфікована суржиком. Очевидно, тою ж мірою вона не годна зрозуміти інших. Звичайно, якісь зовсім примітивні думки для неї залишаються приступними, але коло таких думок надто вузьке. Чи можуть такі люди зрозуміти, скажімо, слово *доводити* у значенні "будувати логічне доведення"? Ні, бо вони сприймають його в значеннях "йдучи, супроводжувати когось до якогось місця" або "спричинятися до певного стану". Тому для передачі значення "будувати логічне доведення" вони вживають слово *доказувати*, хоча основне значення цього останнього "закінчувати щось говорити". Так само *наводити приклади* у нас вже припинили, натомість їх п р и в о д я т ь, як правопорушників до міліції, бо так у російській, хоч слово *приводити* має, за СУМом, аж шість інших значень, перше — "допомагати (або примушувати) прийти кудись", і лише на сьомому місці з позначкою "*розмовне, рідко*" стоїть "наводити приклади".

Якось ідучи з роботи додому, здибався з одним "суржикомовним". Він запитав мене, чи є в мене в р е м ' я. Відповів йому:

— Так, я вільний.

Мій співрозмовник здивувався і перепитав:

— Нє, скільки в о п ч є ч а с і в?

Я витлумачив питання по-своєму:

— Тут, на руці, маю один годинник, а взагалі (= *вопче*), вдома, — ще чотири.

Це його знов не задовольнило. Напружившись, він спитав нібито російською:

— Я в смысле который час?

— За чверть п'ята.

— Як-як? А ну, покажіть ч а с и.

Я простяг йому руку аж до очей.

— А, п у н я в, — вигукнув "суржикомовець" і побіг геть.

Іншим разом хтось поцікавився, як я в і д н о ш у с я до своєї тещі.

— Як зять, — і це була точна відповідь.

— А як це?

— А в тебе син є?

— Є.

— Ну, значить, ти йому батько. От у такому відношенні — "син : батько" — ви і знаходитеся. А ми "зять : теща".

Але цього моєму співрозмовнику було мало.

— Нє, ти скажи, у вас в с ь о х о р о ш о?

— С т а в л ю с ь я до неї добре, сподіваюся, і вона до мене теж.

Він тільки покрутив головою. Тяжко говорити з "канадійцем" різними мовами...

Гадаю, з комунікативною функцією все зрозуміло. Але мова має і когнітивну функцію. Разом з мовою людина ще в дитинстві отримує основні уявлення про світ, які закладені в самій граматичній структурі мови.

Потрібне спеціяльне лінгвістичне дослідження, щоб з'ясувати, чим відрізняються прикметники *мокрий*, *вологий*, *сирий*. Так само не просто виявити різницю між дієсловами *спустити* і *опустити*, коли йдеться про переміщення чогось донизу. А носій мови отримує знання подібного роду через масив контекстів, у яких правильно вживаються відповідні слова. Але слід наголосити, що в цих словах міститься інформація не про них самих, а про щось суттєвіше для людини — знання про світ, а точніше, про його усвідомлення і сприйняття членами певної мовнокультурної спільноти. В когнітивній науці на позначення цього явища вживається термін *мовна картина світу*. Йдеться про те, що мова виступає тим фільтром, через який людина сприймає реальність, виділяє в ній важливі для себе фрагменти, орієнтує себе в світі, групує спільні явища дійсности, протиставляє різні, оцінює їх і т.п., тобто "вбудовує" себе в світ речей. Наприклад, виявляється, що значна частина звичних, побутових слів є антропоорієнтованими, тобто містить у своєму значенні вказівку на певний стосунок між людиною та світом. Тому, щоб пояснити, що означає те чи те слово, лінгвісти мусять вводити до його визначення постать носія свідомости. Що значить слово *сирий* у сполученнях *сирий хліб*, *сирі простирадла*, *сира кімната*? Російський лінгвіст Юрій Апресян запропонував інтерпретувати російський прикметник *сырой* таким чином: "такий, що містить в собі чи на собі зайву, непотрібну вологу". З погляду кого непотрібну? Очевидно, з погляду того мовця, який сприймає і усвідомлює певний,

конкретний фрагмент дійсности. Ми вживаємо слово *сирий*, коли оцінюємо якесь явище неґативно. Саме такими для нас є недопечений хліб чи недосушені простирадла. Але ж про губи або очі ми не скажемо, що вони *сирі*. Отже, мова дає в наше розпорядження такі слова, якими ми можемо виявляти і передавати іншим наше сприйняття світу. Якщо ж мовець знає з наведених трьох слів лише одне, припустімо, *мокрий*, він втрачає можливість повноцінного усвідомлення дійсности, виробленого народом за багато поколінь.

Ці приклади, кількість яких можна було б необмежено збільшувати, ілюструють наявність глибокого, часто прихованого зв'язку між мовою і мисленням.

Руйнація мови спричиняє збіднення когнітивних спроможностей. Заміна мови на жалюгідний сурогат — суржик — веде до поглупіння, до розриву зв'язків з культурою предків, до втрати знань про світ, які зберігалися в мові, до деформації світогляду. Міняючи без жодної реальної потреби слова рідної мови на чужі, людина переймає чуже світобачення.

Якщо йдеться про суржик, що виник внаслідок безпідставного насичення української мови російськими мовними кліше, то спостерігаємо особливо тяжкі деформації світобачення, які при цьому виникають.

Російська мова акумулювала в собі зовсім інше ставлення до людини, до Бога та природи, аніж українська. Це сталося силою історичних причин, серед яких основною є та, що протягом століть, після побудови держави татаро-монгольського зразка, російський народ був примушений своєю політичною елітою до ведення загарбницьких війн, творення імперії, заснованої на примусі і пригнобленні. Коли ця імперія перетворилася на большевицьку, то небачений терор, сполучений з політичним лицемірством, зрештою привів росіян до повної зневіри у можливості будь-яких змін на краще. Коли 15% населення знаходиться в концтаборах, коли працює на повні оберти машина неправедних судів, тортур, нищення, все це не може не відбитися на мові. Йдеться не лише про те, що російська мова "збагатилася" такими словами як *зек*, *шестёрка, сука, доходяга, сексот, стукач, шарашка* і т.д. аж до сумнозвісного *мочить в сортире*, — відповідним чином сформувалося саме́ мислення і ставлення до світу та людей.

Зокрема, неймовірного поширення набуло вживання непристойних виразів, в яких особливо виразно акумульоване гостро

неґативне ставлення до всього на світі. Такий анекдот дає чітке пояснення цього явища: *Комунізм не можна побудувати без діамату, істмату і просто мату*. В 60-ті роки мат завойовував інтеліґенцію. Інтелігенти, підкоряючись ідіотичній моді, буквально розучували зразки цієї лексики та її можливих комбінацій; влаштовувалися навіть конкурси на краще матюкання. Україна, звичайно, відставала від Росії в цій сфері. Злам у нас стався в 90-ті роки, коли пограбований і зневірений народ під впливом сусіда почав зрікатися віковічних ідеалів правди, добра і краси. Зараз в Україні непристойна лексика поширена також серед жінок та дітей. Ідучи вулицями наших міст, з усіх боків чуємо мат, і виникає таке враження, що ти в божевільні.

Поширення обсценної лексики є одним з специфічних проявів суржику. Йдеться про ту деформацію свідомости, яку викликає суржик, і сформовану звичку орієнтуватися на російські мовні зразки і мовну поведінку в цілому як на більш вульгарні.

Якось спитав студентку, яка звернулася до інших з вітанням *п р і в є т*:

— Чому ви вживаєте російське слово? Не можу припустити, що ви не знаєте свого.

— Звичайно, знаю, — відповіла вона, — але *п р і в є т* якось...

Дівчина ніяк не могла дібрати сло́ва: *простіше* (?), *не так формально* (?)…

Підказав:

— Вульгарніше?

— Правда! — погодилась вона.

— Чому ви прагнете цього?

На це питання я відповіді не одержав.

Насправді дівчина підсвідомо користалася ще однією функцією мови: бути засобом ідентифікації індивіда з привабливою для нього соціяльною групою. Якою ж? Тою, де запанував російський менталітет з характерним для нього поверховим, підкреслено легким, звільненим від моральних імперативів, "розхристаним" ставленням до життя, з "*этакой разухабистостью*", як говорять самі росіяни. За всім цим ховається розгубленість перед складністю життя, зневіра в позитивних ідеалах, соціяльно важливих цінностях, суцільна "*безнадёга*". Певною мірою такі настрої були завжди притаманні росіянам, а нині вони надзвичайно посилилися, стали лейтмотивом сучасної російської художньої літератури. І звичай-

но, відбилися в мові. Отож нащо нам, українцям, на довгоочікуваному етапі національного відродження, інфікувати себе подібним настроями? Це суперечить високим завданням нашого державного будівництва.

Заради справедливости слід відзначити, що уряд Росії кидає великі гроші на відродження російської мови (називалася сума, близька до тої, що потрібна для утримання тихоокеанського флоту Росії). Втім, чи достатньо тут лише грошей? Потрібні значно глибші заходи, змінений має бути весь спосіб життя країни. Але таких зрушень не видно.

Що ж до української влади, то вона не дбає про українську мову взагалі. Скорше навпаки. Тим необхіднішою є тверда і непохитна позиція громадянства в справі захисту української мови.

Сьогодні більшість населення України не має заперечень проти української мови як державної. Хоч деяким старшим людям через консерватизм не хочеться переходити в побуті на українську мову, вони усвідомлюють необхідність того, щоб їхні діти нею оволодівали. Щоб таких людей ставало дедалі більше, треба дбати про престиж української мови. Вживання суржику в усному мовленні українців, мовна невибагливість українських друкованих видань підривають її престиж. Очищення мовлення від суржику є невідкладним завданням. Отже, геть суржик! За повноцінну, виразну, багату українську мову!

4. Якими аргументами заперечують українську мову і чого ці аргументи варті

Перед мною стаття директора з стратегічного планування одної з рекламних груп п. Р. Автор вважає, що всі нещастя реклами... від української мови! Однак виникає питання, як же пояснити той факт, що хронічний дебілізм російськомовної реклами став її невіддільною рисою, коли ще ніякої української мови в рекламі і близько не було? Це по-перше. По-друге: розумне судження залишається розумним у будь-якій мові (як дурне — дурним). Он Конфуцій писав китайською. Хоч абсолютна більшість европейців читали його в перекладах на рідні мови, загальна думка відома: цікаво і розумно. Та є люди, мозок яких продукувати подібні прості аргументи не годен.

На те мають бути якісь причини. У випадку з п. Р. вони лежать на поверхні. Цей добродій патологічно ненавидить усе українське.

А, як відомо, людський розум найбільше затемнюється ненавистю, особливо безпричинною, безглуздою. Бо коли людина через ненависть втрачає контроль над собою, її мозок починають морочити псевдопроблеми: як би оце довести, що *родзинка* — погано, а *ізюминка* — добре. Панові директорові здається, що *нирка* звучить гірше, ніж *почка*, що *передміхурова залоза* гірше, аніж *предстательная железа*. Як на те пішло, то прикметник *передміхурова* хоч вказує, де вона знаходиться, чого не видно з слова *предстательная*. Але подібні питання — це псевдопроблеми, і якщо людина мучиться над тим, як довести, що *girl* (англ.) — це добре, а *Mädchen* (нім.) — погано (чи навпаки), то їй можна лише поспівчувати. Бо псевдопроблеми заводять людину в глухий кут. Мені доводилося мати справу з винахідниками вічного двигуна, "спростувачами" теорії відносности і т. ін., і я добре знаю, що хибні наміри, які люди вперто намагалися реалізувати у сліпоті свого фанатизму, як правило, заводили їх до психлікарні. Отож не буду обговорювати проблему "ізюминок", зауважу лише, що і українське, і російське слово *ізюм* запозичене з турецької мови, слово *родзинка* є в усіх слов'янських мовах, крім російської, у нас воно поширене переважно на заході України. Що з того? Комусь подобається перше, іншим — друге. Нічого дивного в тому нема, скажімо, хтось воліє вживати слово *томат*, а хтось *помідор*. Хай собі говорять, як їм до вподоби.

Мені більш зрозуміла і близька українська ментальність як добріша, милосердніша, християнська. Хтось може оцінювати це інакше. Але різноманітність форм буття, в тому числі національного, — від Бога, цей Його дар треба приймати з вдячністю, а не робити приводом до ворожнечі.

Різниця в ментальності робить цілком зрозумілим ту обставину, що, наприклад, російська приказка *Стерпится — слюбится* не перекладається українською: в українському суспільстві з давніх-давен шлюб проти волі молодих був рідкістю, тоді як в російському суспільстві — нормою. Пан Р. того не розуміє, йому тут вбачається якийсь ґандж української культури і мови, насправді ж маємо перевагу.

Нерозуміння живить неприязнь, самовпевненість, а це додатково поглиблює несприйняття духу української мови. Тому п. Р. дозволяє собі говорити про неї з апломбом, та, звісно, не до ладу. Не знаю, наскільки він знайомий з російською культурою, тому про всяк випадок хочу нагадати йому відомий афоризм Козьми Прут-

кова: "*Рассуждай токмо о том, о чём понятия твои тебе сие дозволяют. Так, не зная законов языка ирокезского, можешь ли ты делать такое суждение по сему предмету, которое не было бы неосновательно и глупо?*"

Те, що в п. Р. внаслідок змагань з мовними псевдопроблемами справа зайшла вже аж надто далеко, видно з такого його пасажу: "*В крупнейшем торговом центре Донецка однажды общество «Просвіта» провело рейд, а наутро… И где было другое общество — защиты прав потребителей?* (що все-таки сталося ранком і нащо було це друге товариство, залишається незрозумілим. — А.С.). *Ведь «Курячі стегенця», указанные на ценниках, никто из дончан не купил бы, не будь рядом с такими ценниками самих «бедрышек»* (зрозуміло: хто ж купує папірці? — А.С.), *на поверку оказавшихся обычными окорочками. Хотя согласитесь — «курячі окісти» тоже купили бы немногие…*" Цей "рваний" текст спрямований на те, щоб викликати у читача відчуття жаху: що ж то робиться у славному місті Донецьку! Однак жахатися слід було б, якби оцей самий продукт був несвіжий, поганий чи його зовсім не було. А істерика через те лише, що в українському місті стегенця назвали стегенцями або інші м'ясні продукти словами *шинка*, *окіст*, — це прояв шовіністичного божевілля. Тільки не варто свої фобії приписувати нормальним людям. Знаю селян з Галичини, Вінниччини, які возили в Донецьк картоплю (бульбу, бараболю). Кажуть, дуже охоче купують, як не назви: хоч бульбою, хоч бараболею. Бо нормальна людина має очі і бачить, що вона купує. А те, як це називається в тих чи інших областях України, для неї особливого значення не має.

Коли п. Р. говорить про рекламу, це викликає іноді сміх, іноді співчуття. Та реклами йому мало. Він бажає спробувати сили у лінгвістиці, хоч хтось йому казав, що це "вкрай небажано". Отож він "*поднял соответствующую литературу*" і, недовго думаючи, збагатив цю науку власними "відкриттями".

Перерахуємо деякі з них.

Україна — це просто "*Малая Россия*", рідною мовою для її населення є російська. "*Сопоставить*" (очевидно, слід було написати — *довести*) це нібито можна шляхом аналізу мови громадських діячів і письменників "*Малой России*" за останні 400 років. (Непогано було б п. Р. прочитати під цим кутом зору "Енеїду" Івана Котляревського).

Російська мова ще й тому "рідна" для населення "*Малой России*", що російську граматику, риторику, словники писали монахи

Києво-Печерської лаври. (Раз так, то російська мова має бути рідною ще й для народів багатьох інших країн та континентів світу: Австралії, Чехії (Празька школа російського мовознавства), Німеччини (етимологічний словник Макса Фасмера), Польщі (роботи Яна Бодуена де Куртене), Швеції (тлумачний словник Володимира Даля), США (Гарвардська школа російського мовознавства)).

Шевченко писав вірші українською мовою тому, що його переконав у необхідності цього П.Куліш. (Якщо так, то, може, і А.Пушкін писав російською лише тому, що П.Чаадаєв в одному з листів наполягав, щоб він не користувався ніякою іншою мовою, крім російської?)

Українські кріпаки не розуміли мови царського Маніфесту про звільнення і просили, щоб їм дали російський оригінал. (Можна собі уявити, що то за українська мова була в тому "українському" перекладі царського маніфесту!)

Національність "українець" "винайшли" лише в XX столітті. (До речі, тою самою мірою, як і "росіянин". В дореволюційних царських метриках та паспортах національність не зазначали, вказували: "*вѣроисповѣданія православнаго*". Чи це означає, що і росіян, і українців не було фактично?).

П.Куліш зробив поганий переклад Біблії на українську. (Нині маємо першокласні переклади Біблії українською мовою. Що ж до РПЦ, то вона й досі користується у відправах не російською, а так званою церковнослов'янською мовою).

Проф. Т.Флоринський вважав: "*Малорусский язык есть не более как одно из наречий русского языка*". (Даю довідку: Тимофій Флоринський (1854—1919), професор Київського університету з 1888 року, нині забутий через відсутність наукових результатів. Характеризується в сучасній енциклопедії "Українська мова" так: "*Дотримувався крайніх офіційних монархічно-шовіністичних поглядів: в своїх полемічних працях «Кілька слів про малоруську мову (наріччя) і найновіші спроби надати їй роль органу науки і вищої освіченості» (1899), «Малоруська мова і "українсько-руський" сепаратизм» (1900) та ін. категорично стверджував, що українська мова не окрема слов'янська мова, а наріччя російської мови*").

Ще кілька довідок у зв'язку з помилковими твердженнями п. Р. Мелетій Смотрицький написав граматику не російської мови, а церковнослов'янської. На основі цієї граматики пізніше були створені граматики різних слов'янських мов, в тому числі й "*Рос-*

сийская грамматика“ М.Ломоносова (1755). Зауважимо, що саме Смотрицький запровадив до української графіки літеру ґ — об'єкт патологічної ненависти з боку російських шовіністів.

До речі, п. Р. постійно плутає термін *руський* та *русский* (= російський), що неприпустимо.

Якою мовою писав Григорій Сковорода (звичайно, не російською), можна дізнатися з статті В.Русанівського “Староукраїнська літературна мова“ з енциклопедії “Українська мова“. Взагалі ця цінна енциклопедія могла б, за умови її уважного вивчення, стати для п. Р. засобом лікнепу. Зокрема, з статті Григорія Півторака він міг би дізнатися, що виникнення української писемности фахівці датують XI століттям.

Кілька зауважень морального плану. Якщо п. Р. докопався до маловідомого Тимофія Флоринського, неймовірно, щоб він не знав одностайного рішення загальних зборів імператорської Академії Наук (1905), на якому була визнана самобутність української мови та її окремішність від російської. При цьому була дана така рекомендація: “*Ныне же отменить Высочайшее повеление 18 мая 1876 г., а также удостоившееся Высочайшего одобрения распоряжение министра внутренних дел 1863 г. — малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном языке*”. (Зауважимо, що йдеться про скасування Емського акту царя та валуєвського циркуляру про заборону української мови. В той самий час польська і фінська мови також були під забороною). У підготовці згаданого рішення Академії Наук брали участь знамениті мовознавці Росії, а не геростратівськи відомий Флоринський. Оскільки п. Р., очевидно, свідомо замовчує цей факт, він чинить нечесно.

Так само нечесно поводить себе п. Р., коли пише про те, що “*бóльшая часть украинцев по традиции своих предков пользуется русским языком, меньшая — украинским*”. Тут вже мені непотрібно ніяких енциклопедій, бо як відбувалося викорінення української мови, я бачив особисто. Як свідок (і об’єкт) цих зусиль можу змалювати правдиву картину. Я народився на Вінниччині в українській мовній стихії, у стовідсотково українській родині. Але мій батько намагався виховати нас, дітей, росіянами. Як з’ясувалося значно пізніше, він робив це через страх за нашу долю. Батько розмовляв з нами та давав читати книги лише російською мовою. Своїх двох братів, Володимира та Олега, він слізно умовляв зрек-

тися української мови, передрікаючи їм загибель, якщо вони цього не зроблять. Брати не зреклися, і обох було репресовано та знищено. Зокрема, Володимир — видатний український поет — був спалений живцем органами НКВД. Внаслідок такого виховання я ріс двомовним. Лише в зрілому віці почав вживати виключно українську мову. Цікавий факт, який я виявив завдяки своєму білінгвізму, полягає у тому, що українські переклади світової класики є значно кращі, ніж російські.

Нині можу твердити, що українська мова не тільки акумулює в собі вищий тип культури в плані способу життя, ставлення до інших людей та природи, вона також надає кращі можливості для стислої, виразної, високохудожньої, шляхетної передачі думки (як і самого її творення). Свою першу наукову монографію я написав ще російською мовою. Наскільки ж легше, розкутіше я відчув себе пізніше, створивши монографії, підручники та інші книжки українською мовою! Книги та статті, присвячені теоретичній та математичній фізиці, культурології, теорії релігії, націології писав без жодних труднощів з термінологією.

Гадаю, що нервовість шовіністів якраз і зумовлена відчуттям своєї неправоти і неспроможности.

Якщо українська мова, незважаючи на всі утиски, свідоме та цілеспрямоване тривале каліцтво, а головне — нищення активних її носіїв, зберігає та розвиває величезну творчу силу, всім її ненависникам стає нестерпливки.

Російська ж мова була спотворена імперською державою. За большевиків це спотворення було наслідком небаченої бюрократизації, всеохопної неправедної судової системи, найжорстокішими у світі репресивно-каральними органами, тюремним та концтаборовим режимом, політичним режимом, заснованим на терорі і тотальній брехні.

Очевидно, що російською мовою не за традицією — традиції не створюються багнетами та кулеметами, голодоморами та підпалами — а за звичкою, за інерцією говорить ще значна частина населення України, хоч розуміють українську мову всі громадяни України. Але, крім окремих знавіснілих і через те надто галасливих осіб, це населення не налаштоване вороже до української мови. Чимало моїх харківських друзів щиро зізналися: "Ми тобі заздримо, що ти говориш українською". Справді, звички важко долати, навіть якщо усвідомлюєш їх шкідливість, наприклад, па-

ління цигарок. А тут ще й маємо до діла із замкненим колом: щоб оцінити переваги української мови (і культури загалом), треба її добре знати, а щоб мати стимул до її вивчення, треба відчувати ці переваги.

Отакі справи з "мовним питанням".

Ну, а щодо реклами, то, звісно, серйозна розмова про неї не може вестися у зв'язку з ідейно убогою статтею п. Р.

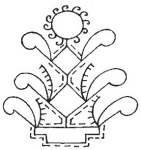

XI. ІЄРАРХІЯ В СИСТЕМІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

У цьому розділі спеціяльно зупинюся на понятті духовних цінностей. Як зазначалося вище, важливою функцією культури є консолідація людських спільнот. Люди єднаються з різних причин: заради взаємодопомоги та безпеки, зокрема для захисту дітей та жінок, для продовження роду. Ці форми єднання спостерігаються й серед тварин, хоча в цьому випадку вони мають здебільшого тимчасовий характер, набуваючи стабільніших форм у стадних тварин і цілком виключне значення для соціяльних, головним чином — соціяльних комах. Останні розвинули складні і дивовижно ефективні форми самоорганізації. Взаємозалежності між окремими особинами у спільнотах соціяльних комах настільки глибокі, що ведуть до втрати особиною функціональної і біологічної повноцінности поза соціюмом. В цьому сенсі вони скорше нагадують клітини багатоклітинного організму, аніж самі організми.

Але тільки серед людей виникла, поряд з вищезазначеними, принципово нова форма єднання — через створення спільних духовних цінностей.

Звичайно, цінності, які єднають людей, бувають різної міри загальности і важливости. Багато з них пов'язані з спільними інтересами, в тому сенсі цього слова, в якому воно вживається у словосполученні "клуби за інтересами". Прикладами можуть бути спільні цінності, які єднають філателістів, шахістів, туристів тощо. Подібні цінності поділяються, однак, доволі обмеженою кількістю людей, і хоча вони пов'язані з певними аспектами культури, але доволі спеціяльними.

Йтиметься передусім про духовні цінності, які виявляються спільними для дуже широких кіл людей, безвідносно до їх професії чи особистих уподобань. В певних ситуаціях вони охоплюють все суспільство, етнос або націю, визначають їх глобальну поведінку. Навіть спільна виробнича діяльність може виявитися не настільки великою силою, аби єднати людей тою високою мірою, якою єднають їх вищі, загальнонаціональні та загальнолюдські цінності. До таких вищих цінностей завжди належали релігійні переконання та почуття, свобода, почуття любови до батьківщи-

ни, відданість інтересам нації, рідній мові, а також естетичні цінності, визначальні філософські та наукові ідеї. Звичайно, у різних людей ступінь відданости цим духовним цінностям різна. Очевидно, що відданість науковим ідеям потребує достатньо глибокого їх розуміння і не може однаковою мірою поділятися усіма членами соціюму. Але яку б із зазначених духовних цінностей ми не взяли, завжди можна навести достатньо багато яскравих історичних прикладів, які демонструють високу міру вірности деяких людей цим цінностям, аж до повної жертовности. Інакше кажучи, вищі духовні цінності розглядаються тими людьми, які їх поділяють, як такі атрибути життя, без яких воно втрачає сенс.

Саме поширенням вищих духовних цінностей культура виконує своє призначення — єднання соціюму. Вона досягає своєї мети різними шляхами, передусім такими, як сила естетичного впливу — завдяки творам мистецтва, що діють як на емоційну, так і на інтелектуальну сфери людини. Власне, поєднання цих вищих форм емоційного і інтелектуального збудження творить те, що ми називаємо естетичною насолодою. Її спричиняють не лише твори мистецтва, а й великі наукові досягнення: математики гостро відчувають красу і силу своїх теорем, а одним з критеріїв переконливости, прийнятности фізичної теорії є її внутрішня узгодженість і краса. В цьому відношенні немає принципової різниці між оцінкою видатної теорії і видатного поетичного твору, який також апелює і до розуму, і до почуття своєю внутрішньою гармонією, ритмікою, мелодійністю, як також і глибиною змісту. Найсильніше відчувають духовні цінності їхні творці й ті, хто активно сприймає і поширює ці цінності серед інших. І хоча таких людей у соціюмі відносно небагато, їхня роля виняткова, бо саме активна діяльність цих людей здатна об'єднати практично усіх інших. З легкої руки Лева Гумільова [Гумільов, 1989] таких найактивніших і найжертовніших осіб називають *пасіонаріями*. Не маючи нічого проти цього терміна, мушу, однак, сказати, що намагання Гумільова запропонувати конкретний механізм спалахів пасіонарної активности чи навіть енергії, як він висловлюється, непереконливі. Пояснювальна сила його концепції практично дорівнює нулю: автор намагається пояснити невідоме чимось не менш невідомим.

У процесі витворення і утвердження духовних цінностей важливу ролю відіграє притаманне теж лише людині відчуття справедливости. Хоча останнє є сильною внутрішньою спонукою, однак

воно може скеровувати різних людей в різних напрямках внаслідок різного розуміння того, у чому ж справедливість полягає. Культура намагається, стверджуючи правду життя переконливими мистецькими та іншими творами, сформувати і ошляхетнити почуття справедливости. Високі витвори мистецтва передають людям той священний вогонь, який запалював видатних творців, а сила їхнього впливу буває часом настільки великою, що будь-які аргументи раціонального характеру перестають відчуватися як потрібні.

Приміром, "Сікстинська мадонна" Рафаеля надзвичайно глибоко вражає своєю колосальною естетичною силою дуже багатьох людей, причому зовсім різного рівня розвитку. В цій картині незрівнянної краси злиті воєдино найвищі релігійні та гуманістичні цінності: жертовність Божої Матері і Христа, безмірна любов до людей, готовність піти на муки заради спасіння людства. Виникає враження, ніби сам Бог скеровував пензель автора, щоб передати людям ці високі духовні цінності. (В певному сенсі таке твердження не є метафора). Зовсім іншими — музичними засобами — ті ж цінності стверджуються у величному творі Баха "Страсті за Матеєм".

Цікаво, що приступність творів мистецтва вже не такого безмежно високого рівня менша. Для свого розуміння вони потребують більш розвиненого і вдосконаленого естетичного смаку, часто бувають зрозумілими переважно еліті. Але й вони виконують свою ролю, охоплюючи з часом досить широкий загал. Те саме справедливо і щодо творів поетичних. Якщо "Кобзар" став близькою і потрібною книгою мало не для кожного українця, то спадщина багатьох визначних українських поетів поширюється іноді навіть серед еліти відносно повільно. В будь-якому разі очевидно, що визначальна роля в єднанні спільноти належить еліті — цьому порівняно вузькому колу людей, найактивніших творців і носіїв духовних цінностей. Без них нація доволі швидко розкладається.

Наука довгий час творила духовні цінності, які щось важили лише для вузького кола професіоналів, хоча матеріяльні плоди наукового прогресу споживали всі. Істини, які вона встановлювала, мали з самого початку характер, доволі нейтральний до етичних настанов, а людських інтересів торкалися лише практичні наслідки наукового прогресу. За своєю суттю наукові істини були холодні і байдужі до людей з їх прагненнями і стражданнями. Серед широких кіл вони викликали повагу, але не захоплення. Однак, серед великих вчених ставлення до наукової істини завжди вклю-

чало в себе сильний компонент захоплення. Ці люди здебільшого відгадували за складними теоретичними побудовами відблиск божественної мудрости, відкривали цим для себе шлях до Бога. Таке ставлення до своєї наукової діяльности було характерно для великих творців сучасного природознавства: Ґалілея, Кеплера, Ньютона, що можна підкріпити дуже виразнимии цитатами з їхніх робіт. Втім, в усі часи відсоток глибоко релігійних людей серед науковців був найвищий порівняно з іншими категоріями творців цінностей культури. В більш "світські" часи вчені наголошували на високих моральних цінностях, які притаманні справжнім науковцям: неупередженість, самокритичність, готовність до змін в своїх переконаннях, якщо цього вимагає наукова істина та інші. Ось характерне "моральне кредо" вченого, яке сформулював видатний математик і педагог XX століття Дьєрдь Пойа: "*По-перше, ми повинні бути готові переглянути будь-яке з наших уявлень. По-друге, ми повинні змінити уявлення, якщо є вагомі підстави, що вимушують це зробити. По-третє, ми не повинні змінювати уявлення довільно, без достатніх підстав. Ці принципи виглядають досить тривіяльно. Але потрібні доволі незвичні достоїнства, аби їх дотримуватися. Перший принцип вимагає «мужности розуму»... Другий принцип вимагає «чесности розуму»... Третій принцип вимагає «мудрої стриманости»...*" [Пойа, 1957].

Разом з тим в різні часи спостерігається і скепсис щодо науки. Критика науки, явна чи прихована (в останньому разі слід скорше говорить про незадоволення наукою) ґрунтується головним чином на таких її рисах, як нейтральність до людських бажань і заборонний характер її фундаментальних положень. Як найпростіші приклади можна навести перший і другий принципи термодинаміки, які забороняють існування вічних двигунів першого і другого роду, принцип універсальности швидкости світла, звідки випливає неможливість перевищити світловий бар'єр швидкостей та багато інших, менш елементарних. Це викликало незадоволення широкої публіки і стимулювало багатьох людей, як правило, далеких від науки до безуспішних спроб спростувати зазначені тут принципи.

Історія науки знає чимало драматичних епізодів, коли первісні очікування щодо висліду певних експериментів не стверджувалися, і науковцям доводилося відмовлятися від переконань, які складали саме осердя їх парадигми. Так, на початку XX століття прихильник корпускулярної теорії світла французький фізик Сімеон Пуассон

на основі математичного розрахунку дійшов висновку, що альтернативна — хвильова — теорія легко може бути спростована, бо веде до абсурдного, на його думку, передбачення: внаслідок дифракції пучка світла від непрозорого круглого екрану, в області тіні, яку він утворює, мала б спостерігатися с в і т л а пляма. Експеримент, який після цього умовиводу було виконано, не спростував, а підтвердив зроблений розрахунок. Після цього Пуассон став палким прихильником хвильової теорії світла. Подібних прикладів в історії безліч. Очевидно, саме ця риса науки — об'єктивність — сприяє виробленню у науковців певних моральних цінностей, передусім інтелектуальної чесности, неупередженості.

Крім сказаного, прагнення науки встановити те, що існує насправді, незалежно від упереджень людей, дозволяє побудувати реалістичну картину світу, сприяє тверезому усвідомленню дійсности, в якій живе людина, як наслідок — полегшує їй пристосування до реалій буття, стимулює і скеровує діяльність щодо зміни дійсности в бажаний людині бік. Те, що така діяльність може не лише не досягати мети, а при необережній поведінці приводити навіть до протилежних, небажаних наслідків, пов'язане з неповнотою науки і наукового знання. Закид щодо неповноти науки, її обмеженості, недосконалости наукової картини світу, звичайно, справедливий, але значною мірою банальний. Людина силою обставин не може лишатися бездіяльною. Її відмова від пізнання, як правило, призводить до гірших наслідків, зокрема, формує не просто неповну, а й спотворену картину світу. Широко відома афористична думка, висловлена устами Гамлета:

There are more things in Heaven and Earth, Horatio,
Than are dreamt of in your philosophy,

яка в перекладі Григорія Кочура звучить так:

Багато в небі й на землі такого,
Що нашій філософії й не снилось.

Цей докір щодо недосконалости та неповноти наукового знання є загалом слушним, однак не менш слушним є й такий контрафоризм: "*Гамлет має рацію в цьому висловленні, але ж людська уява створила й багато такого, чого й сліду немає між небом і землею!*". Звичайно, історії відомі випадки, коли зайва самовпевненість вчених штовхала їх до категоричного заперечення явищ на тій підставі, що вони, мовляв, є плодами темної, забобонної уяви. Так було з метеоритами, з впливом сонячної активности на поведінку лю-

дей тощо. Подібні факти свідчать лише про те, що людям, в тому числі і вченим, властиво помилятися. Але саме критичний дух, притаманний науці, призводив до того, що інші науковці долали помилки своїх попередників і виводили науку на шлях поступу. Якщо ж ми візьмемо до уваги й те, що невчена людина помиляється частіше і глибше, ніж вчена, то не зможемо не дійти висновку, що наука є тою реальною силою, яка освітлює шлях людства, а більшість його бід пов'язана не з наукою як такою, а із зловживанням знаннями під впливом негативних пристрастей, притаманних людському роду.

Зазначений вище факт про те, що закони природи явно чи приховано мають характер заборон, ставав приводом для критики науки. В дуже рідких випадках подібна критика містить конструктивний елемент. Здебільшого її носіями є дилетанти і психічно неповноцінні люди, зусилля яких пропадають намарне.

Видавалося б, однак, що заборонний характер наукових законів мав би виглядати привабливим для людей, бо має величезну подібність до правових принципів сучасних демократичних суспільств. Справді, теза "Все, що не заборонено, — дозволено" є фундаментальною не лише для правової держави, вона відіграє важливу евристичну ролю у сучасній фізиці.

Незадоволення наукою може мати корінням епістемологічні помилки, як показує такий пасаж еспанського філософа Ортеги-і-Гассета:

"*Фізичний розум в процесі його власної еволюції, змін і випадковостей визнав себе чистим інтелектом, хай навіть і найвищою його формою. Сьогодні ми бачимо, що фізика — лише розумова комбінація. Самі фізики відкрили чисто «символічний», тобто невимушений, іманентний с у т о л ю д с ь к и й характер свого знання. В природничих науках могли б мати місце й інші розумування; теорію Айнштайна може змінити інша фізична теорія, теорію квантів — інші теорії, ідею електронної структури матерії — інші ідеї. Ніхто не очікує, що прогрес цих ідей коли-небудь призведе до виходу за межі символічного обрію. Фізика не сполучає нас з трансценденцією. Так звана природа, в усякому разі, те, що під цією назвою досліджує фізик, виявляється його власним зображенням, яке він вміщує між собою і справжньою реальністю. Відповідно, фізичний світ постає перед нами не як реальність, а як велика машина, що керується і використовується людиною. Те, що сьогодні залишилося у фізиці від віри, зводиться до віри у її корисність. Те, що її*

характеризує як реальність, а не як чисту ідею, це корисність. Саме тому і був подоланий страх людини перед фізикою, але разом зі страхом зникла повага, а з повагою щез ентузіязм" [Ортега-і-Гассет, 1996].

Цікаво, що ця глибоко неправильна оцінка ролі фізики в культурі була зроблена напередодні нових великих зрушень у цій науці, які зумовили можливість ліквідації розриву між науковою і моральною істинами і стали основою для створення духовних цінностей ще вищого рівня. Тим самим наука довела свою цінність не лише для прагматиків, а й для тих, хто прагне до вироблення синтетичного сприйняття, в якому поєднуються наукова та моральна істини.

Одне з джерел непорозумінь при оцінці науки полягає в ототожненні наукового методу з чистим раціоналізмом. Такої помилки припускаються переважно нефахівці. Науковці ж добре розуміють значення в наукових пошуках підсвідомости, інтуїції, осяяння, емоцій, а при оцінці наукової побудови як цілісности — віри. Тому закиди проти науки, засновані на нерозумінні цих аспектів, не варті розгляду. Однак, хоча цінність науки неможливо заперечувати, нині добре зрозуміло, що абсолютизація науки, визнання її єдиним шляхом осягнення світу неправочинні. Наявність віри як суттєвого компонента самої науки (про що була мова у розділі "Наука і релігія") робить висловлену тезу беззаперечною.

Екстравагантне розуміння науки активно відстоював австрійський філософ Пол Фейєрабенд. Згідно з його концепцією, наука є однією з форм ідеології, а тому в ліберальному суспільстві не може бути предметом обов'язкового вивчення в школах, користуватися підтримкою держави, як моральною, так і фінансовою. Наукові положення слід приймати чи відкидати демократичною процедурою голосування. Сама ж наука має бути відділена від держави, подібно до того, як це зроблено щодо церкви [Фейєрабенд, 1986].

У гносеології Фейєрабенд виступив як представник так званої анархістської теорії пізнання. Один з фундаментальних її принципів формулюється тезою: "Все дозволено". Він протиставлений нібито жорсткій методологічній схемі науковців. Фейєрабенд наполягає на суттєво ірраціональному характері всіх фундаментальних наукових відкриттів і повністю відкидає принцип відповідности. Його схильність до крайніх висновків справді межує з інтелектуальним анархізмом. Позитивне значення його діяльности — в активній стимуляції заперечення притаманних йому крайнощів.

Втім, уважніший погляд виявляє, що насправді там, де Фейєрабенд має рацію, його положення зовсім не нові. Вони формулювалися і використовувалися провідними фізиками задовго до нього. Зокрема, це справедливо і щодо принципу "все дозволено". Справді, в науці при творенні принципово нових теорій ніхто нічого не забороняє, що більше — Нільс Бор свого часу закликав до висування божевільних ідей (він відзначив, що єдина теорія матерії, запропонована Гайзенбергом, недостатньо божевільна, аби бути успішною). Однак очевидно, що одної божевільности для успіху теорії зовсім недостатньо. Як говориться в Святому Письмі, "*все мені дозволене, та не все корисне*". Акт відбору з різних конкуруючих ідей плідної не менш важлива річ, аніж продукування ідей. Для сучасного фізика наївність, з якою Фейєрабенд вламується у відкриті двері, декларуючи як свої методологічні відкриття, що він їх запозичив у науковців, виглядає дещо кумедною. Ця наївність пов'язана, на мою думку, з тою обставиною, що Фейєрабенд спостерігав за розвитком природознавства збоку, сам участи в конкретних дослідженнях не брав і ніяких конкретних результатів у жодній з галузей природознавства не має. Сьогодні такий стиль філософствування не може привести до глибокого розуміння структури наукового пізнання.

Що ж до практичних рекомендацій відносно необхідности відділення науки від держави і скорочення фінансування фундаментальних досліджень, то вони, в разі їх прийняття, можуть призвести лише до неприпустимого пониження рівня культури в цілому.

Людина не може відмовитися від пізнання світу. Це її місія, для її виконання вона створена і покликана. Звісно, наука ніколи не була єдиним способом пізнання, але надійність науки, контрольованість її висновків є надзвичайно привабливою її рисою. Зовсім інша справа — як розумно використати здобутки науки і техніки на благо людства. Для цього передусім треба визначити, що є благом. А це проблема надзвичайної складности. В будь-якому разі для її розв'язання наука і техніка мають бути включені в загальну ієрархію духовних цінностей культури і зайняти там поважне місце, звичайно, без надмірної абсолютизації.

Говорячи про цінності, які витворює культура, важливо відзначити, що, творячи світ артефактів, культура формує в людині також усвідомлення їх цінностей. Це справедливо не лише щодо високих витворів мистецтва, літератури, а й щодо звичайних ко-

рисних побутових речей. Любов до гарно зробленого інструменту є природною рисою культурної людини, рівно як і повага до потрібних суспільних інститутів, розвинена в культурному суспільстві. В часи культурного занепаду люди втрачають почуття цінності артефактів, так само, як вони зневірюються у високих ідеалах.

Звичайно, усвідомлення цінности матеріялізованих витворів культури неможливе без розуміння способу їх використання, переваг, які вони надають. Невігласство, некультурність у цій сфері породжує ситуації, подібні змальованій у байці "Мавпа та окуляри". Коли такі прояви некультурности поширюються, це призводить до дисбалансу в творчій та продуктивній діяльності суспільства: якась частина продукції безпідставно знецінюється, залишається незапитаною, а її виробники втрачають своє життєве становище.

Можна твердити, таким чином, що поняття духовних цінностей є центральним в культурології. Вони формують і скеровують дію тих механізмів, які здійснюють обидві функції культури: 1) підтримання єдности та рівноваги у соціюмі, 2) пристосування людства до нових, змінених умов завдяки створенню нових ідей і забезпечення тим самим його еволюційного росту.

Поєднання естетичних та інтелектуальних засад у творчості людини формує її прагнення до краси та істини. Саме на цій основі народжуються, кристалізуються і усвідомлюються притаманні людині спершу на інстинктивному рівні поняття справедливости і добра. Усвідомлення того, що джерелом вищих творчих досягнень людини є Бог, освячує їх авторитетом релігії. В своїх обрядах, дійствах релігія завжди акумулювала всі види мистецтв, всі форми естетичного і етичного впливу на людей, надихувала їх мудрим словом провідників та духовних наставників, живими взірцями праведного життя та діянь святих.

Обговорюючи значення духовних цінностей, слід зауважити, що найбільш зрозумілою стає їхня величезна роля у функціонуванні соціюму, коли ми починаємо аналізувати ситуації, за яких система духовних цінностей руйнується. Ця руйнація швидко призводить до катастрофічних наслідків. Отоді і виявляється, що така тонка та для багатьох важко вловима "річ", як культура, і була тою вирішальною силою, що зумовлювала процвітання людської спільноти. Відхід людей від якоїсь важливої частини духовних цінностей призводить до підвищення в суспільстві егоїзму, бездуховности, душевного очерствіння, зникнення естетичних потреб, до

зросту сірости і беззмістовности життя. А крах віри в Бога, втрата етичних норм та ідеалів призводить до ще жахливіших наслідків: у суспільстві запановує взаємна озлобленість і жорстокість, точиться війна всіх проти всіх, злочин стає нормою життя.

Хоча за будь-яких умов, навіть у часи глибокого культурного занепаду, в суспільстві завжди залишається певна кількість добрих та порядних людей, зсув основної маси в бік аморальности стає визначальною рисою суспільного буття. Подолати цей стан вкрай важко. Справа в тому, що тут ми стикаємося ще з одним прикладом петлі зворотного позитивного зв'язку: занепад моральности породжує корумпованість суспільства, спричиняється до появи мало не всесильних мафіозних угруповань, кланів, а це зводить нанівець впорядковуючу силу державних і суспільних механізмів. В свою чергу, це породжує громадську апатію, живить зневіру, цинізм і аморальність.

Важливо відзначити, що система духовних цінностей в нормі утворює ієрархічну структуру. Це положення близьке до думки Гайзенберґа, яку ми вже наводили: частинні порядки мають бути узгоджені з Центральним Порядком і йому підпорядковані. В системі понять теорії самоорганізації ці ідеї можна висловити твердженням про те, що процеси самоорганізації різних ієрархічних рівнів мають бути взаємоузгодженими і підпорядкованими центральному джерелу самоорганізації, який ми розуміємо як Бога. До пізнання божественної істини ми й маємо прагнути.

На жаль, в реальній дійсності ми спостерігаємо багато негативних явищ, природа яких пов'язана саме з порушенням ієрархії в процесах самоорганізації, як також ієрархії системи духовних цінностей. В своїх найвиразніших проявах порушення ієрархії цінностей є наслідком тої чи іншої патології. Цікаво, що брак усвідомлення зв'язків цінностей нижчих ієрархічних рівнів з вищими, неприйняття пріоритету вищих цінностей може не супроводжуватися негайною руйнацією цінностей нижчого рівня[61]. Що більше, часто спостерігається не лише збереження розуміння певних частинних порядків, а й перебільшення їх ролі, їх абсолютизація. Звуження системи цінностей веде до фанатизму при їх обстоюван-

[61] В науці з її дедуктивною структурою падіння фундаментальних положень веде до розладу всієї системи, хаотизації та обезцінення знання, втрати ґрунту під ногами науковців.

ні. Незрідка це супроводжується загостренням розумових здібностей особи при функціонуванні у сфері нижчих рівнів і вмінням винахідливо відстоювати цінності, які з цими нижчими рівнями пов'язані, при повному несприйнятті цінностей вищого рівня. Найяскравіше це можна бачити у випадках психічних розладів.

Оскільки ідея ієрархії є, як мені видається, дещо чужою для української ментальности, розгляну тут деякі конкретні приклади.

Молода дівчина захворює на шизофренію. Вона дедалі впертіше починає відмовлятися від їжі, і нікому в сім'ї не вдається переконати її щось з'їсти. Один професор математики, автор яскравих наукових праць у своїй галузі, людина гострого розуму, освічена і дотепна, береться переконати хвору в необхідності прийняття їжі. Після годинної дискусії він змушений був констатувати невдачу, але головне, що його вразило, — дівчина загнала його на слизьке саме логічними аргументами.

Другий приклад. На одній конференції доповідач характеризував Лєніна як людину і політика виняткових розумових здібностей, який, за його твердженням, завжди володів істиною, але, на жаль, дуже часто зовсім не рахувався з нею, у практичній політиці робив дії, що йшли всупереч усвідомленій ним істині. Дивно, що доповідач не поставив питання: чому ж Лєнін, знаючи істину, дозволяв собі не рахуватися з нею. На перший погляд, природно припустити, що у нього був якийсь принцип, який в шкалі його цінностей посідав місце, вище за будь-яку істину. Але це припущення веде до парадоксу. Адже сам цей принцип мав розглядатися Лєніним як істина, то чому б він не міг зрадити і його? Сам Лєнін говорив про примат революційної доцільности, однак це не може бути самовистачальним, адже треба на основі чогось вирішувати, що революційно доцільно, а що ні. Доводиться визнати, що такого більш загального принципу у Лєніна насправді не було. Але це і є, по суті, клінічний випадок, за механізмом вельми близький до першого. До втрати ієрархічно вищого ціннісного критерію у Лєніна призвів його войовничий атеїзм. Очевидно, що відсутність вищих цінностей рано чи пізно веде до втрати основи для розбудови цінностей нижчих ієрархічних рівнів, її ж відсутність — в порядку компенсації — заступається гострим фанатизмом. Звідси відкривається шлях або до повної безпринципности, до вседозволености, або до фанатичної впертости у захисті своєї обмеженої системи цінностей, бо подальшого зростання духовно-

го вакууму деякі люди пережити не можуть. Нарешті, можливо поєднання того і другого.

Повертаючися до особи Лєніна, слід відзначити, що, відтявши вищі цінності, віру в Бога, він став уособленням антихриста у повному і доволі точному сенсі цього слова. Адже безпринципність — це хаотизація моральної сфери, що і є ознакою антихриста як персоніфікації феноменологічних проявів зла. Як і в попередньому випадку, різко загострилися комбінаторні здібності та інтуїція при функціонуванні у сфері цінностей нижчих ієрархічних рівнів, що й створювало у сучасників ілюзію його геніяльности і приховувало від них його ненормальність. Зауважу, що цей ефект загострення розумових здібностей комбінаторного характеру при дефектності змістовного мислення, яке в нормі спирається на глибоко розвинену і усвідомлену систему цінностей, можна пояснити, виходячи з сучасних уявлень про різнофункціональність двох півкуль головного мозку, недорозвиненням правої півкулі, відповідальної саме за змістовне знання і цінності, що індукує надмірний розвиток лівої.

Історія свідчить, що й інші "вожді" тоталітарних суспільств страждали більш чи менш вираженими психічними патологіями. Щодо Сталіна, така патологія була виявлена знаменитим нейрофізіологом і психіятром Володимиром Бєхтєрєвим (відповідний діягноз став для вченого останнім: його було знищено за наказом Сталіна). Німецький фюрер Гітлер мав також значні психічні відхилення [Фромм, 1991].

Я сказав би, що вивчення життєвого шляху негативних героїв людства, їхньої психології і глибинних спонук до активної діяльности, парадоксально глибокого впливу на народні маси провадиться недостатньо. Складається враження, що їх намагаються забути як поганий сон, замість того, щоб глибоко дослідити. Така позиція не сприяє збільшенню історичної мудрости, зокрема не запобігає появі таких кумирів у майбутньому.

Наведені приклади яскраво свідчать про необхідність розбудови у свідомості як окремої людини, так і спільноти глибоко продуманої ієрархії духовних цінностей. Не може бути мови про нормальне функціонування людини і соціюму, якщо в системі цінностей ієрархічна будова порушена, не відкрита до Бога як до її першоджерела. Нехтування найвищими цінностями може іноді спричинитися до успіху, але лише локального в часі. В більш віддаленій перспективі

таке порушення веде до неминучого краху. Досить яскраво ми бачимо це й на прикладі взаємин між народами.

У знаменитій "Книзі спостережень" Євгена Маланюка описана дискусія, яка мала місце між українками — матір'ю і донькою — з приводу ущемлення росіянами українського шкільництва. Мати твердила, що це, зрештою, не на користь самим росіянам. Дочка ж заперечила: росіяни добре знають, чого вони хочуть. Сам Маланюк вважав, що дочка має рацію. Така думка цілком відповідала його життєвій позиції активного борця за незалежність України, послідовного ворога російського імперіялізму. Але подивімося на проблему дещо спокійніше. То правда, що росіяни знали, чого вони хочуть, але вони не знали, що те, чого вони хочуть, — фальшиве, що придушення і дезорганізація процесу самоорганізації української нації, як, властиво, й інших народів, кінцево призведе до власного краху, хоча може перейти не одне покоління, поки цей крах стане очевидним. В той час, коли Євген Маланюк писав свій есей, вже виходили статті Томаша Масарика, в яких він чітко формулював такі переконання: "*Нація, яка в ім'я чи то державних, чи то інших інтересів гнобить, душить та спиняє у вільному розвитку іншу націю, копає могилу сама собі й тій державі, якій ніби має служити це гноблення*" (цитую за [Скамай, 1995]). Нині ця думка поволі входить не лише у свідомість, а й у практику дій сучасних західноевропейських політиків; поволі тому, що за старою звичкою, під впливом пристрастей люди бувають схильні до порушення глибоких істин, піддаються спокусі позірно легкого, але тимчасового успіху, забуваючи про невідворотність розплати. В критичній ситуації, в якій зараз знаходимо людство, саме у вірності вищим цінностям — запорука його порятунку. Ця проблема ще обговорюватиметься нижче.

Цікаво скористатися ідеєю ієрархічности при аналізі оцінок, що їх дають політичним діячам історики.

У змістовній статті про Михайла Грушевського Ярослав Дашкевич пише, що Грушевський "*був поганим політиком, бо програв — а кожний політик, який програє, є поганим політиком*" [Дашкевич, 1989, 196]. Ярослав Грицак у цікавій праці з історії України дає аналогічну оцінку: "*Ленін ... без перебільшення, був генієм «реальної політики». Ні Грушевський, ні Винниченко, ані Петлюра як державні мужі не дорівнювали Леніну*" [Грицак, 1996, 162].

На перший погляд, все правильно. Політична спритність Леніна неймовірна, чого не сказати про Грушевського, який часом на-

віть на засіданнях Центральної Ради був занурений у писання своїх історичних праць. Але доречно поставити деякі питання. Що значить "програв"? Не здійснив своїх намірів ще за життя? Особисто програв чи програла його справа? Коли підведений підсумок: прижиттєво чи у більш віддаленій історичній перспективі? І ще: чи політика є просто формальна гра за умовними правилами, чи її зміст та методи мають відповідати цілям, що визначаються якимись вищими ідеями? Чи при оцінці політика достатньо брати до уваги спритність, з якою він здійснює певні політичні програми, хоча б і деструктивні, чи його слід вважати відповідальним також за зміст цих програм? І нарешті: чи не здобуває тимчасові переваги політичний шахрай, який не дотримується жодних правил, над тим політиком, який певних правил дотримується?

Програші Грушевського пов'язані з його намаганнями поєднати дві несумісні ідеї: національну та соціялістичну. Отже, безвідносно до його особистої політичної спритности мусимо констатувати наявність глибокої суперечности у системі цінностей цієї людини, видатного історика. Щоправда, приклад Грушевського як носія згаданих суперечностей не є одинокий. Зрештою, подібні суперечності й спаралізували визвольну боротьбу українського народу в період 1917—1922 років. Очевидно, що Лєнін, якому була властива безпринципність і калькулятивний прагматизм, тимчасово вигравав, оскільки в його штучно обмеженій системі цінностей таких суперечностей не було. Але дивлячись на проблему в ширшому мірилі, мусимо взяти до уваги ту обставину, що Лєнін в останні роки свого життя був фактично усунений від влади Сталіним. Отже, про особистий прижиттєвий успіх мови бути не може. Хоча по смерті він був канонізований, але його прибічники у компартії були старанно винищені тим же Сталіним. Справа, яка була оголошена основною "заслугою" Лєніна, — "створення першої в світі соціялістичної держави"[62], провалилася менш як за 70 років по смерті Лєніна, тобто за доволі малий термін в історичному часі. Від насадженої ним силоміць большевицької ідеї більшість населення відмовилося навіть в Росії. Особа Лєніна, як і приватне життя його батька, матері та старшого брата, стали в сучасній Росії

[62] Насправді Ленін створив першу в світі т е р о р и с т и ч н у державу, яка здійснювала терор проти в с і х її громадян. За Сталіна, який був продовжувачем справи Лєніна, терор не оминав навіть членів правлячої кліки [Білокінь, 1999; 2008].

предметом "розборок", про які не хочеться й писати з міркувань пристойности.

То в чому ж тоді полягає ленінський "виграш"?

З другого боку, яким би обтяжливим не був тягар соціялістичного блуду для Грушевського, а все ж до ідеї державної незалежности України, висловленої в IV Універсалі, він прийшов, хоч і з відомими застереженнями щодо її тимчасовости і конечности в перспективі федерації з Росією. І хоч ідею незалежности не вдалося реалізувати у 20-ті роки (вельми складний комплекс причин поразки українських визвольних змагань буде заторкнуто нижче, в розділі XVII), ідея української державности виявилася невмирущою і зрештою декларативно утвердилася в сучасній Україні; ім'я ж Грушевського зайняло почесне місце в українському національному пантеоні[63]. Отже, принаймні в очах наших сучасників заслуги Грушевського як історика переважили його помилки як політика.

Загалом адекватна оцінка діячів минулого, як і самого цього минулого, ще не стала набутком людей сучасної України, чим і пояснюється неадекватність термінів, які вживаються при описі історичних подій та осіб. Називаючи речі своїми іменами, ми мали би характеризувати Леніна як міжнародного терориста (засновник міжнародної терористичної організації "Третій Інтернаціонал") і злочинця, що прийшов до влади незаконним шляхом (розстрілом демонстрації на підтримку Установчих зборів, в яких більшевики виявилися у меншості). Після усвідомлення цих обставин характеристики Леніна як "геніяльного" політика виглядають недоречними[64].

---

[63] Грушевський в своїй політичній і державній іпостасі був Головою Центральної Ради — вищого законодавчого органу Української Народної Республіки. Він очолював розробку конституції УНР, однак день її прийняття збігся з днем гетьманського перевороту. Зауважимо, що як за часів Центральної Ради, так і за згаданим проектом конституції Україна була парламентською республікою і посади Президента в ній передбачено не було. Тому поширене титулування Грушевського як першого президента України не тільки не має жодних підстав, а й суперечить задуму самого Грушевського про державний устрій України.

[64] Говорити про Леніна як про філософа чи економіста можна лише в стані глибокого розумового затьмарення. "*Повна імпотенція думки*" — ось точний присуд, що його дав Мераб Мамардашвілі писанням Леніна.

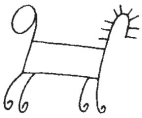

XII. ПРОБЛЕМА ПОРІВНЯННЯ КУЛЬТУР

Хотів би заторкнути одне питання, яке багатьма сприймається дражливо, але, на мою думку, тому, що воно вкрай звульгаризоване. Останнє сталося саме через поверхове розуміння культури, а також через упередження. Тому й відповідні дискусії набувають поверхового характеру. Йдеться про порівняння культур, їх цінностей, їх потенціялів. Переконаємося, що запропонована концепція культури дає глибші підстави для його обговорення і веде до проблем, значно ширших, аніж передбачає його первісна постановка.

На початку статті вже говорилося про вихваляння Ліхачовим російської культури як великої, надзвичайно багатої і разом з тим такої, що знаходиться в стані саморуйнації і занепаду. Обидва його твердження, взяті разом, навряд чи можуть розглядатися, оскільки вони взаємно суперечливі. Тому слід обговорити кожне з них зокрема.

Щодо процесу занепаду, то як спонтанний, він відбувається сам собою. Культура ж як процес самоорганізації, тобто підвищення упорядкованости, потребує творчих зусиль. Отже, якщо такі зусилля не докладаються, культура завжди занепадає. Зрозуміло, що процес занепаду можна прискорити, якщо для творців культури створювати нестерпні умови або винищувати їх. Оскільки саме це й робилося в російській історії, то дивуватися нічому.

Більш цікавим є твердження про саморуйнацію культури (самопоїдання — за висловом Ліхачова). Очевидно, що це твердження, взяте буквально, неправильне. Культура сама себе руйнувати не може, так само, як, роблячи десь порядок, не збільшуємо в тому ж місці безладдя (воно, за законом зростання ентропії, обов'язково зростає, але поза системою, де домінує підвищення порядку). Отже, правильна постановка питання виглядає так: що в культурі не було витворене, чого бракувало для того, щоб деструктивні процеси не могли взяти гору. Стосовно російської культури це питання досліджувалося багатьма авторами, хоч сама проблема формулювалася неточно. Не буду про це говорити докладно. Зауважу лише, що як діячам російської культури, так і її дослідникам завжди більшою чи меншою мірою бракувало муж-

ности для визнання: російська культура не змогла витворити антиотруту проти таких деструктивних ідей, як російський месіянізм, російська імперська "велич", право Росії завойовувати і пригноблювати інші народи. Культура в цьому відношенні виявилася безборонною, як наслідок, росіяни дуже легко піддавалися названим спокусам. Коли ж до цих традиційних спокусливих ідей додалася ще й фальшива і вкрай руйнівна ідея соціялізму, крах став неминучим, як тільки вона оволоділа свідомістю мільйонів.

Що ж до самовихваляння, яким займається Ліхачов, то чи суттєво його висловлення відрізняються від тих, що їх залюбки роблять закохані: "Ти для мене найпрекрасніш(ий/а), найкращ(ий/а)..." тощо. Про раціональні підстави похвал російській культурі скажу нижче. Але цікаво, що мав на увазі, скажімо, Іван Дзюба, говорячи в своїй доповіді "Україна і світ"[65]: "*На зміну українській культурній експансії... потім починається і зворотний духовний рух з Росії на Україну внаслідок зміни культурних потенціялів та виразного переважання незрівнянно могутнішої вже на той час російської культури як культури великої державної нації*". Як і чим вимірювалися ці "культурні потенціяли"? Чи єдиним приладом тут є емоційна сфера промовця, чи до оцінки залучається також його *ratio*? Тоді які критерії чи хоча б загально окреслені принципи оцінок використовуються?

Дослухаючись до дискусій на цю тему, переконуєшся, що у більшості випадків дискутанти керуються надзвичайно легковажним підходом, який умовно назву музейним. Вважається, що культуру якогось народу можна уявити собі як величезне зібрання витворів, оцінити їх за якістю, підсумувати і порівняти отриманий результат з відповідним результатом для культури іншого народу. Очевидно, що така оцінка нездійсненна (оскільки, наприклад, безглуздо ставити питання, що вартісніше: "Сікстинська мадонна" Рафаеля чи "Страсті за Матеєм" Баха). Однак припустімо, що ми порівняли б якимось чином утворений подібний показник для культури, скажімо, німецького народу з відповідним показником для індіянців Північної Америки (мабуть, кожний европеєць апріорі твердитиме, що результат був би на користь німців). Все одно ми не могли б говорити про перевагу німецької культури, оскільки, не беручи навіть до уваги те, що такий показник вельми

[65] Доповідь виголошена на Першому конгресі Міжнародної асоціяції україністів, цитую за публікацією [Дзюба, 1991].

сумнівний, він не може розглядатися як одинока характеристика культури. Адже, як вже говорилося на початку, культура в нашій концепції аж ніяк не зводиться до артефактів.

Як ми бачили, культура формує світогляд і моделі поведінки людини, чи, власне, і те, і друге — складники культури. То ж цілком можливий зовсім інший підхід до порівняльної оцінки культур, який виходить саме з урахування вироблених культурою форм поведінки (порівняйте з наведеним у розділі І міркуванням Гуревича). Зразок цього підходу задемонстрував Євген Маланюк у статті "Нариси з історії нашої культури". Наведу з неї розлогий уривок.

"*Як не фахівець, позволю собі навести простий життьовий приклад. Либонь року 1922 в польському таборі для інтернованих, де була певна частина нашої Армії (6 дивізія ген. М.Безручка), з'явилися окремі групи з російських відділів Савінкова. В нашім бараці опинилося кілька людей, а серед них кілька бувших вищих урядовців (якийсь прокурор з Петербурґу і інші). Ці люди, дуже занедбаного вигляду, лежали сливе цілий час на брудних сінниках і навіть лежачи харчувалися з менажок. Зате цілий той час поміж їжею і спанням вони присвячували спогадам про «блістательний» Петербурґ, славні ресторани і те, що і як вони там їли. Робило це все на нас враження жалісне, але і відпихаюче, якесь «антисанітарне». До цієї ж групи належав досить літній чоловік з виразною військовою поставою, бідно (як всі), але дуже охайно одягнений. Він мав з собою сина-підлітка. Робив враження старого старшини, знаного в старій Росії типу «вічного капітана». Вони з сином тримались осторонь від нас також. Коли приходила пора їжі, цей старий сотник виймав зі скриньки чистий рушник — о, диво! — вишиваний, розстеляв його на якімсь стільчику, син ставив на нім менажку з юшкою, вони хрестились, виймали ложки і повагом їли. Ці — батько й син (яких національність — після обсервації їх способу харчування — була для нас ясна), творили разючий контраст з «петербуржцями», неголеними, розкуйовдженими, забрудненими, з їх масними анекдотами й смакуваннями і з їх безнадійним занепадом, що нагадував героїв Достоєвського*" [Маланюк, 1966].

Як бачимо, користуючись підходом, заснованим на урахуванні, власне, кінцевих результатів культурного процесу, а саме, вироблення форм соціяльної поведінки людей, Маланюк доходить до висновку, протилежного Дзюбиному (щоправда, спосіб міркувань Дзюби залишився у сфері неспостережувального, але можна здогадуватися, що для нього важив, передусім, музейний підхід).

У цьому ж зв'язку хотів би нагадати книги Курта Керама "Перший американець" та "Іші в двох світах" Теодори Кребер, присвячені Іші — останньому представнику північноамериканського народу яна. Іші помер у Сан-Франциско 1916 року. В книзі Керама наводиться некролог цієї людини, написаний вченим-антропологом Поупом. Ось його зміст: "*Останній первісний індіянець Америки помер стоїчно і без страху. Його смерть завершила цілий розділ історії його народу. Серед нас він виглядав як мудра дитина — гострого розуму, але не хитра. Ми знаємо дуже багато, але багато з того, що ми знаємо, — фальшиве. Він же знав природу, яка завжди правдива. У нього були риси характеру, які ніколи не втратять цінности. Він був добрим, мужнім, стриманим, і, хоча у нього відняли все, в його серці не було гіркоти. У нього була душа дитини і дух філософа*" [Керам, 1979]. З цього уривка бачимо, наскільки глибоко вразила велич особистости індіянця зовсім непересічних дослідників. Вони відчули, що мають справу з представником не просто іншої культури, а в якомусь сенсі глибшої, оскільки чи не найголовніша мета — формування людини високої моральности, гідности — досягається в ній повніше.

При порівнянні різних культур важливо брати до уваги, як вони вирішують проблему сенсу людського буття, який ідеал вибудовують і в який спосіб до нього прагнуть. Очевидно, що, коли цілі різних культур виявляються якісно різними, втрачає зміст навіть постановка питання про вищість чи нижчість їх.

Доволі рельєфно характеризує відмінності між глибинними світоглядними засадами і цілями різних культур російський етнолог Т.Цив'ян, хоч вона і послуговується нечіткою термінологією (вживає поняття "людина культури" для позначення людини європейської культури і "архетипна людина" для людини традиційної культури, що базується на міфі), наголос авторки на тому, що різні культури можуть ставити зовсім різні цілі, внаслідок чого формують зовсім різне світовідчуття людей і їх поставу в світі, виглядає цілком слушним: "*«Людина культури» ставить мету освоїти і підкорити світ — все в контексті прогресу, інтенсифікації і т.под. Однак в цій оптимістичній перспективі вона незрідка губиться, приходить у відчай від своїх помилок, від невідповідности наслідків цілям. Архетипна людина за всього страху перед «ворожими силами природи», що його традиційно їй приписують, не думає ані про продовження її терміну, ані про які б там не було поліпшення (ніколи в жодних проханнях, за-*

клинаннях, замовляннях і т.под. не міститься ідея прогресу — лише підтримання стабільного стану, «як заведено»). Тим не менш людина почуває себе в світі впевнено: її місце в ньому визначене, а двигун її світу полягає в ідеї морального" [Цив'ян, 1985].

У своїй книзі "Листи з Ламбарене" Альберт Швайцер, сам професійний філософ европейської школи, автор видатних філософських праць, пише: "*Розмови, які я мав у себе в лікарні з старими неграми про кардинальні питання життя і смерти, були для мене глибоким потрясінням. Коли починаєш говорити з мешканцями пралісу про питання, які заторкують наше ставлення до самих себе, до людей, до світу, до вічности, різниця між білими та кольоровими, між освіченими та неосвіченими повністю зникає*" [Швайцер, 1978].

Знаменитий антрополог Клод Леві-Строс стверджує: "*Первісний народ не є відсталим або недорозвиненим народом; трапляється, що в тій або іншій галузі він може проявити такий дух винахідництва і осягнення, який значно випереджає здобутки цивілізованих народів. Так, візьмімо справжню «соціологію планування», виявлену при вивченні організації сім'ї в австралійських суспільствах, інтеґрацію емоційного життя у комплексну систему прав і зобов'язань у Меланезії і майже повсюдне використання релігійних почуттів для формування життєздатного, хоча й не завжди гармонійного, синтезу індивідуальних прагнень і суспільного порядку*" [Леві-Строс, 1997].

З цих свідоцтв вельми авторитетних авторів, представників европейської культури, видно, що культура тих, кого зазвичай вважають мало не дикунами, в їх очах аж ніяк не була неповноцінною, а з певної точки зору, яка заторкує саму суть поняття "культура", її оцінювали як глибшу, аніж сучасна европейська.

Найбільшою повнотою відзначається дослідження так званих примітивних культур, виконане Сепіром — видатним лінгвістом XX століття, знавцем індіянських мов, автором цікавих праць з культурології. Сепір вважає за потрібне запровадити поняття справжньої (genuine) культури і культури уявної (spirious). За Сепіром, "*справжня культура з необхідністю не є ані високою, ані низькою; вона за природою своєю гармонійна, врівноважена і самодостатня, і в цьому — її невіддільні риси. <...> Справжня культура є завжди внутрішньою у тому сенсі, що вона скерована від індивіда до тих чи інших цілей*", вона "*відмовляється розглядати людину як простий ґвинтик, як сутність, єдиний raison d'être* [сенс існування — А.С.] *якої полягає у підкоренні колективній меті, яка нею не усвідомлюєть-*

ся або має лише віддалену значимість для її інтересів і бажань". На думку Сепіра, "*справжній культурі легше проіснувати на нижчому рівні цивілізації: диференціяція індивідів з точки зору їх соціяльних та економічних функцій настільки менша, ніж на вищих рівнях, що меншою стає небезпека зведення індивіда до стану нерозрізнювального фраґмента соціяльного організму. <...> Тим, наскільки часто культура за низького рівня ускладнености цивілізації виявляє свою життєву значимість, найбільше буває вражений, мабуть, чутливий до матеріялу етнолог, який вивчає ту чи іншу аборигенну цивілізацію. Він не може не бути захоплений гармонійністю і самоузгодженістю життя середнього представника цивілізації типового племені американських індіянців; міцністю, з якою всі компоненти його життя — економічний, соціяльний, релігійний та естетичний — пов'язані у єдність, у певну значиму цілісність, по відношенню до якої індіянець не є пасивним заручником, і перш за все — формотворчою ролею, часто напевне творчою, яку цей індіянець відіграє в механізмі своєї культури*" [Сепір, 1993].

Очевидно, що "музейний підхід" просто неспроможний охопити ці чи не найважливіші аспекти поняття культури. Втім, не хочу твердити, що після наведених вище аргументів слід відмовитися від врахування артефактів і звести все лише до розгляду способу життя, традицій, світовідчуття тощо. І артефакти, які свого часу були витворами актуальної духовної потуги великих людей, і високий спосіб життя, і вірність традиціям, які допомагають людині зберегти гідність за найскрутніших умов, є різними формами і проявами процесу творчости, способами подолання зла, які за всіх своїх відмінностей спрямовані на досягнення однієї мети: утвердити духовні цінності, підняти людину над сірістю буття, наблизити її до Бога.

Дефініція культури як феномену самоорганізації ноосфери включає всі зазначені аспекти, а також прямування до кінцевої мети цілком органічно. Адже процес самоорганізації завжди спрямований до певної мети, за його допомогою система вирішує якесь завдання при заданих зовнішніх умовах найбільш ефективно. Процес самоорганізації у сфері духовного життя людей прямує до вирішення кардинальної проблеми гармонізації співіснування людей у соціюмі, а стосовно соціюму як цілісности — до розв'язання проблеми співіснування з природою та світовим порядком у цілому. Це надзавдання в культурах інших часів вирішувалося не менш, а можливо, й більш ефективно, ніж у нас, хоча воно й не

завжди супроводжувалося створенням великого масиву шедеврів мистецтва, літератури, тим більше — науковими та технічними досягненнями, співмірними з новоєвропейськими. Що більше, в деяких культурах настанова на самообмеження у використанні можливих технічних засобів була принциповим її елементом. Чи не слід уважніше розглянути значення цього елементу в наш час?

Вище, в розділі "Наука і релігія", наводилася притча про городника з книги Чжуан-Цзи.

Чи правочинно було б твердити про нижчість китайської культури з огляду на так виразно усвідомлену моральну настанову до скерування культуротворчої енергії у сферу духовного життя, а не у сферу технічної творчости? Вважаю, що ні в якому разі. Що більше: ця вельми нетривіяльна ідея починає входити й у свідомість деяких наших сучасників.

Надзвичайно цікавим є коментар до цієї притчі, поданий Вернером Гайзенбергом: "*Кожен з нас відчує, що у цій древній історії міститься значна доля істини. Навряд чи можна схарактеризувати стан людини у нашу кризову добу більш влучно, аніж визначаючи її як «непевність у побудженнях власного духу». І все ж, хоча техніка, машини поширилися по всьому світу в таких розмірах, про які наш китайський мудрець не міг й підозрювати, тим не менш за два тисячоліття, що минули, виникли прекрасні твори мистецтва і простота душі, про яку говорив філософ, не зовсім була втрачена — з більшою чи меншою силою вона виявляла себе у плині століть і давала плоди знову і знову. Нарешті, вдосконалення знарядь праці — це також форма зростання людського роду, принаймні техніку саму по собі не можна вважати причиною того, що нині повсюдно втрачається усвідомлення внутрішнього зв'язку подій*" [Гайзенберґ, 1987].

Причину руйнівних тенденцій Гайзенберґ вбачає в обставині, про яку вже згадувалося: надто швидкому темпі поширення техніки, що значно утруднювало людям можливість пристосуватися до змін, які при цьому поставали.

Німецький філософ Козловські також чітко розрізняє аспект в т і л е н н я техніки у сферу матеріяльного буття і пов'язаний з технічною творчістю духовний аспект: "*Сутність техніки належить сфері духовного, сфері репрезентації і прояву дійсного в людському розумі. <...> Наука і техніка як репрезентація дійсности в людському розумі являють собою прояв буття цілеспрямовано діяльного розуму*" [Козловські, 1997].

Як би там не було, повертаючись до обговорюваної проблеми оцінки культур, мушу ще раз застерегти проти вульгарних спроб знехтувати такими обставинами, як принципова відмінність культурних парадигм в різні часи і у різних народів. Крім того, не можна ігнорувати погляд на культуру під кутом її функціональности. Аналіз функцій культури є, на мій погляд, дуже важливим для вироблення ідей, які можуть якоюсь мірою претендувати на істину.

Насправді проблема оцінки культури надзвичайно складна і жоден з підходів, взятий поодинці, не є і не може бути достатнім. В чому складність цієї проблеми?

Звернімо увагу на те, що жодна з культур не змогла розв'язати назавжди основну проблему, яка перед нею виникала, хоч кожна давала певний внесок у загальний культурний розвиток людства. Ані надмірний китайський традиціоналізм, ані новітня майже безоглядна віра в науково-технічний прогрес не зберегли в минулому і не є гарантами збереження нині суспільств і їх культур. Що ж до давньої китайської культури, то, як відомо, вона зазнала страшної катастрофи. Та й пізніше, у середні віки, періоди нового розквіту, наприклад, за династій Тан і Сун, закінчувалися катастрофічно аж до зменшення населення в 10 разів. Можна твердити, таким чином, що жодна з культур з погляду функціонального не змогла виконати свого призначення раз і назавжди. Інакше і не могло бути, бо умови, у яких існує людство, нестаціонарні: міняються як загальна чисельність народонаселення, так і його регіональний розподіл, стан довкілля, наявні ресурси, клімат, розташування небесних тіл, активність Сонця і, можливо, ще деякі суттєві чинники, нам невідомі.

По останніх двох століттях глибокого занепаду релігійности ми знову починаємо із зростаючою гостротою усвідомлювати, що людська історія є містерія.

Сьогодні людство знаходиться під великим враженням, якщо не сказати — гіпнозом — від шаленого темпу науково-технічного прогресу. Цей прогрес призвів до значного підвищення добробуту населення тих країн, які він охопив. Але водночас зростає усвідомлення неконтрольованости і некерованости цієї гонитви у невідоме. Бо хоч кожен з нас є співтворцем і прискорювачем прогресу, нічия індивідуальна чи якась збірна воля не могла б його загальмувати. Ця незалежність прогресу від людської волі нагадує ситуацію, в якій опинився Синдбад-мореплавець, попавши у силове поле магнітної

скелі. Драматичність положення полягає у неможливості зупинитися за умов повної невизначеності фіналу. Насправді, негативні сторони прогресу виявляються дедалі більше. Серед них дегуманізація суспільства, деперсоніфікація стосунків між людьми, коли дружба перетворюється на партнерство, кохання — на секс, творча співпраця — на колаборацію. Глибоко змінилося також ставлення людини до світу речей, атрофується їх семіотична та ритуальна функція як продуктів матеріяльної культури [Байбурин, 1989], [Топорков, 1989]. Разом з тим зникає та повнота і багатство стосунків людини з витворами її власних рук, яка була притаманна традиційній культурі. Речі дедалі більше продукуються заради одноразового використання. Тимчасовість, абстрактність і нетривкість зв'язків людини з іншими людьми і світом деформує її світовідчуття і збільшує ту непевність намірів, про яку говорив китайський мудрець. Навіть вельми корисні за своїм задумом інформаційні пристрої — телевізор і комп'ютер, які виглядають зовсім невинно порівняно з монстрами сучасности — атомними електростанціями, штучними морями, великими гідростанціями, — ховають у собі неочікувані загрози для духовного життя людей. Не говорю вже тут про загальновідомі глобальні і локальні екологічні проблеми. Аналізуючи причини сучасної кризи, Конрад Лоренц знайшов їх у "восьми смертних гріхах цивілізованого людства" [Лоренц, 1985]. (Див. додаток до книги).

Виглядає, що, кинувшися у вир науково-технічного прогресу, людство включилося у дуже ризиковану гру, де ставки зростають з часом і нині наблизилися до максимальної: під заклад іде саме його існування. Древній образ боротьби з багатоголовою гідрою мимоволі виникає у свідомості, коли ми переконуємося, що розв'язок кожної частинної проблеми дається ціною виникнення низки нових не меншої складности. Куди веде той шлях, що на нього вступає дедалі більша частина людства, — невідомо, як і те, які нові загрози поставатимуть перед нами. За умов, коли цілі людства усвідомлюються слабо, майбутнє залишається невизначеним, а досвід минулого говорить, що локальні у часі і просторі культури зазнавали неминучих катастроф, не існує впевнености у правильності загальних принципів сучасної новоевропейської культури. До того ж, завойовуючи світ, набуваючи глобального характеру, вона не залишає собі альтернатив.

У цей час зростаючої "непевности у побудженнях власного духу" єдину тверду основу можуть творити кілька майже емпірич-

но заданих підстав, пов'язаних з унікальними особливостями людини. Це означає, що вихідним пунктом залишається людина та її якості, як і в ліберально-гуманістичній філософії [Печчеї, 1985]. Однак на відміну від старого підходу, людські якості мають розглядатися не як щось самодостатнє, в собі замкнене, а під кутом зору призначення людини, її обов'язків та відповідальності. Інакше кажучи, на перший план мають вийти ті людські якості, в яких проглядає задум Творця щодо людини і людства.

Це, по-перше, здатність до абстрактного мислення, яке є передумовою і основою наукового пізнання. Це, по-друге, здатність до відчуття вищих сил світу, яке є передумовою розвитку релігійної свідомости. Це, нарешті, здатність до скоординованої діяльности, спрямованої на трансформацію природних структур у штучні. Якщо виходити з положення, що усі ці унікальні здібності виникли згідно з волею Творця, то їх розвиток і застосування слід визнати нашим призначенням у цьому світі[66]. Те, що ми маємо вищий дозвіл на виконання цього призначення, засвідчує наявність фундаментальної риси нашого світу — відсутности жорсткої детермінованости процесів, які в ньому відбуваються, тобто існування свободи. Свобода, дарована нам Творцем, є також необхідною передумовою співтворчости людини в Його ділах.

Свобода в европейському розумінні (на відміну від російського) завжди включала в себе аспект дисципліни і самообмеження (докладніше див. розділ VII "Синергетика і метафізика свободи"). Цей аспект за нових умов, точно означених Римським клубом лаконічним формулюванням: "за межами доби марнотратства", — мусить бути суттєво підсилений. Він має стати не лише принципом індивідуального морального вдосконалення, а й важливим принципом, що регламентує поведінку людства в цілому[67]. З нього повинна випливати вимога взаємоузгодження процесів самоорганізації людства з усіма іншими процесами самоорганізації, що відбуваються у світі, а також вимога взаємоузгодження локальних процесів самоорганізації (в рамках етнічних чи національних

---

[66] Сучасна квантова механіка висунула новий фундаментальний принцип — антропний принцип, в якому людині відводиться важлива роля фіксатора вектора стану Всесвіту.

[67] "*Метою* [людства] *є не панування над природою, а панування над технікою та ірраціональними соціяльними системами та інституціями, що загрожують існуванню західного суспільства, якщо не усього людства*" [Фромм, 1986].

спільнот) між собою. Повага до цих процесів та їхніх наслідків на всіх ієрархічних рівнях стає, таким чином, фундаментальною цінністю культури, а критерій оцінки рівня, досягненого культурою, повинен визначатися саме цими вимогами.

Отже, суттю культури має стати така форма самоорганізації, яка максимально сприятиме виконанню нашого призначення, а це може бути досягнуто шляхом поєднання свободи з мудрим самообмеженням. Нині особливо актуально звучить зроблене св. апостолом Павлом застереження: "*Усе мені дозволено, та не все корисне; все мені дозволено, та ніщо не повинне володіти мною*" (I Кор. 6, 12).

В сучасній культурі подібні ідеї починають призводити до перегляду філософії техніки. Певною мірою вони співзвучні ідеям згадуваного китайського мудреця. В своїй енцикліці "Laborem exercens" Папа Іван Павло II застерігає: "*В певних випадках техніка з союзника може пертворитися немов би на супротивника людини, як у випадку, коли механізація праці «витісняє» людину, відбирає у неї всяке особисте задоволення і стимул до творчої дії та відповідальности; коли вона позбавляє праці багатьох до того зайнятих працівників або, внаслідок перебільшеного захоплення машиною, робить людину своїм рабом*" [Енцикліки, 1993: 121].

У статті "Філософія техніки як філософія людини" Х.Сколімовські пише: "*Філософія техніки, яку ми розуміємо як філософію людини, наполягає на тому, що скорше техніка має бути підпорядкована людському імперативу, аніж людина підпорядкована імперативу технічному. Вона наполягає на тому, щоб людина ставилася з повагою до ламкої рівноваги у природі і давала дозвіл лише на таку інструменталізацію світу, яка зміцнює цю рівновагу, а не порушує її. Вона наполягає на тому, що знання людини не має бути скероване проти решти творіння, що це знання не має бути силою, яка використовується з метою контролю і маніпулювання, а скорше має слугувати кращому розумінню природи речей і гармонійному у неї включенню. Вона наполягає на тому, що людське поняття прогресу мусить означати не вимирання інших створінь природи і водночас омертвіння чуттєвих потенцій людини, а скорше збільшення своєрідности людини, яке відбувається головним чином через розширення її духовности*" [Сколімовські, 1986: 248—249].

Для того щоб ця слушна думка була втілена у реальність, потрібно розробити такі технології, які зробили б її реалізацію вигідною, інакше вона залишиться нездійсненною мрією.

Але це лише одна з необхідних умов.

Не виключено, що практика обмеження певних досліджень і — вже безумовно — застосування результатів цих досліджень, яка існувала майже стільки, скільки існує людство, може бути відновлена, хоча з часів торжества гуманізму будь-які обмеження подібного роду були відкинуті. Гуманісти розуміли свободу пізнання і використання його результатів як одну з фундаментальних засад свого світогляду. XX століття принесло відмову від свободи досліджень у формі встановлення обмежень на обмін науковою інформацією. Психоз секретности вразив не лише тоталітарні держави, хоч, звичайно, в них він набув особливо брутальних форм. Разом з тим секретність є, мабуть, значно шкідливішим явищем, ніж догуманістичне обмеження свободи пізнання: адже під покровом секретности можна розробляти найбільш людиноненависницькі проекти.

Говорячи про можливість відновлення заборон на деякі знання чи на їхнє використання, маю на увазі дещо інше, що ж до мотивів такої заборони, то вони цілком протилежні намірам ініціяторів секретности: йшлося б, власне, про усунення потенційних загроз для людства, а не їх таємне створення.

Цікаві думки з цього приводу висловив Норберт Вінер у своїй останній книзі [Вінер, 1966]. Засновника кібернетики, людину виразно раціонального складу мислення, навряд чи можна підозрювати у схильності до містики і страху перед магією. Однак і він висловлює міркування в тому ж річищі думки, що і цитований вище китайський мудрець, а головне — намагається знайти раціональне пояснення щодо причин відрази до надмірностей науково-технічного прогресу.

Вінер нагадує відому казку про джина, випущеного із запечатаної пляшки, який замірився вбити свого визволителя. Тут поставлена проблема приборкання сил, які були вивільнені людиною і вийшли з-під її контролю. З якої причини подібні сили отримували характеристику "нечистих", а звернення до них в усі часи засуджувалося людьми і тою чи іншою мірою заборонялося? Щоб підказати відповідь, Вінер звертається до оповідання Джекобса "Мавпяча лапа", в якому небагаті люди, батьки єдиного сина, отримавши чарівну лапу, що виконує лише три бажання, просять від неї 200 фунтів стерлінгів. Вони одержують бажану суму, але в який спосіб? На виробництві, де працює їх син, відбувається ава-

рія, він гине, а 200 фунтів приходять як компенсація батькам з боку дирекції. Друга вимога до мавпячої лапи — повернути сина — обертається з'явою мерця.

У зв'язку з цими історіями Вінер дає такий коментар: "*Лейтмотив усіх цих історій — небезпека, пов'язана з природою магічного. Мабуть, джерела цієї небезпеки заховані в тому, що магічне виконання заданого здійснюється надто буквально і що коли магія й здатна дарувати щось, то вона дарує саме те, що ви просили, а не те, що мали на увазі, але не змогли точно сформулювати. Якщо ви просите 200 стерлінгів і не обумовлюєте при цьому, що не бажаєте їх отримати ціною життя вашого сина, ви отримаєте 200 фунтів незалежно від того, залишиться ваш син живим чи помре!*"

Переходячи до питання про використання машин, Вінер відзначає аналогію з описаною вище ситуацією: "*Коли ви ведете гру, дотримуючися усіх правил, і налаштовуєте машину так, щоб вона грала на виграш, ви отримаєте його — якщо отримаєте щось взагалі, — але при цьому машина не зверне найменшої уваги на будь-які міркування, за винятком тих, які, згідно з встановленими правилами, ведуть її до виграшу. <...> Цілеспрямований механізм зовсім необов'язково буде шукати шляхів досягнення н а ш и х цілей, якщо тільки ми не розрахуємо його наперед для розв'язку цієї задачі*".

Говорячи, що якийсь потужний пристрій, скажімо, комп'ютер, блок атомної електростанції тощо, містить "нечисту силу", ми не маємо на увазі нічого більшого крім того, що ця сила сама по собі ніяк не узгоджена, а тому й не рахується з людськими цінностями, точніше, просто не бере їх до уваги при своєму функціонуванні. Якщо ж ми намагаємося накласти на її дію обмеження, які випливали б з нашого усвідомлення таких цінностей, то це зробити зовсім непросто, бо повний перелік таких цінностей навряд чи може бути складений, до того ж, здебільшого ми не можемо формалізувати їх настільки, щоб вони були сформульовані в приступний для машини спосіб. Крім того, процес, який ми приводимо у дію, може не допускати негайного припинення на будь-якому своєму етапі. Керування ним може бути доволі складним, і тому його доводиться доручати лише спеціяльно підготованим особам (посвяченим), які, втім, не застраховані від помилок, в тому числі й таких, що випливають із звичайних людських слабкостей. Використання автоматизованих ліній управління ніколи не може бути на себе замкненим: на кінцевій стадії контроль має здійснювати оператор. Обго-

ворюючи проблему управління машинами, Вінер зауважує, що воно здійснюється "*за допомогою процесу зворотного зв'язку, який дозволяє нам порівняти ступінь досягнення проміжних цілей з нашим сприйняттям. У такому процесі зворотний зв'язок проходить через нас, і ми можемо — поки не пізно — повернути його назад. Якщо ж механізм зворотного зв'язку вбудовано в машину, дія якої не може бути проконтрольована, аж поки не буде досягнена кінцева мета, ймовірність катастрофи значно зростає*" [Вінер, 1966].

Ось чому в усі часи люди з великою підозрою, а часом і вороже ставилися до надто великих знань, до використання надто великих сил, інтуїтивно відчуваючи можливість надуживання ними або виходу їх з-під контролю. Незрідка такі настанови призводили до відчутних втрат, живили містицизм, часом через це страждали невинні люди. І все ж в цілому не можна не визнати небезпідставности побоювань, пов'язаних з використанням достатньо потужних сил чи вельми складних систем. Новій европейській культурі притаманна протилежна крайність: скорше за все, вона злегковажила необхідністю обережности.

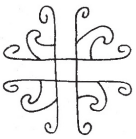

XIII. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Слово *цивілізація* в наш час вживається для позначення дещо різних понять. Дехто ототожнює цивілізацію з культурою — це, мабуть, найгірший спосіб розпоряджатися словами. Після Шпенґлера [Шпенґлер, 1993] було деякий час модно називати цивілізацією культуру на стадії занепаду, омертвіння, у зв'язку з цим говорили, що культура вироджується в цивілізацію. Однак загибелі Европи, пророкованої як ворогами її цінностей (Данилевський, большевики), так і тими, хто її цінностям був вірний (Шпенґлер, Бердяєв), не сталося, хоча було б неправочинно твердити, що критика Шпенґлера була безпідставною і що як тогочасна, так і сьогоднішня Европа не має серйозних проблем[68]. Що більше, принципи европейської цивілізації поширюються у світі, і хоча теоретично цей процес ховає в собі загрози, але на практиці доволі далекі від европейської культури народи багато чого в неї запозичують. Та й европейські цінності, передусім наука і техніка, політичні свободи, не можуть не викликати поваги[69]. Тому зараз тенденція вважати цивілізацію мертвою або безнадійно хворою культурою ослабла.

Залишається два значення слова *цивілізація*, одне тільки-но було вжите, коли я сказав про европейську цивілізацію (а не культуру). Таке розуміння пов'язане з іменем Арнольда Тойнбі [Тойнбі, 1995], інше — це, власне, первісне, яке в другій половині XVIII століття запровадили французи і англійці. Про нього мова буде нижче.

Щодо розуміння цивілізації у сенсі Тойнбі, слід визнати, що воно також має підстави, оскільки вже давно відчувалася потреба якось назвати історичну цілісність, яку становлять цілі класи споріднених народів та їхніх культур, таких, якими історик бачить

---

[68] Бердяєв у статті "Передсмертні думки Фауста" (1922) дав цікавий аналіз твору Шпенґлера "Присмерк Европи". Він, зокрема, зауважив, що "*культура — релігійна в своїй основі, цивілізація — безрелігійна*", "*культура — національна. Цивілізація — інтернаціональна*". Бердяєв також вважав, що "*нудно одноманітний універсалізм цивілізації*" протистоїть багатству форм культури.

[69] Світ високо цінує твір Річарда Тарнаса "The Passion of the Western Mind" (1991), виданий в багатьох країнах світу. Див. також [Барнес, 1965].

європейців на відміну, скажімо, від народів та культур ісламського світу. За якими ознаками вибудувати такі єдності (у певному сенсі — історичні суперорганізми, якщо за організми вважати етноси чи нації) — проблема зовсім не проста, через що ранні спроби виявилися невдалими (див. розділ XXI). Аргументація, яку розвинув Тойнбі на початку свого капітального твору (можу говорити лише про скорочений виклад Сомервелла), видається бездоганною, наскільки це взагалі можливо в такій науці, як історія. Звичайно, можна сперечатися щодо точности зроблених поділів, якщо йдеться про 21 цивілізацію за Тойнбі, але сам зміст поняття, для якого він вжив це слово, видається цілком зрозумілим і потрібним.

Первісне розуміння терміна *цивілізація*, однак також, також має всі права громадянства. Як добре роз'яснили Люсьєн Февр [Февр, 1991] і пізніше Еміль Бенвеніст [Бенвеніст, 1974], слово *цивілізація* (від лат. civilis — "гідний, вихований") в текстах Мірабо у Франції і Ферґюсона в Англії виникло з невеликим розривом у часі, близько кількох років, як термін, що позначає процес еволюції суспільства в напрямку вищої вихованости, шляхетности, чемности, поширення знань про правила поведінки і встановлення відповідних норм терпимости і взаємоповаги у громадському побуті. Стан, який досягається завдяки цьому, був протиставлений варварству з притаманною йому грубістю, жорстокістю, темнотою, невігластом. На думку названих авторів, в Європі в минулі часи панувало варварство. У зв'язку з подібним твердженням варто зауважити, що ця думка не була цілком справедливою щодо Європи середньовіччя. Її поширення значною мірою пов'язане з тим, що в кінці XVIII ст. освічені європейці надто перебільшували значення своєї цивілізації і недобачали цінностей культури середніх віків. Крім того, для їхніх поглядів був характерний європоцентризм і недооцінка інших культур, далеких від європейської. З часом ці недоліки світобачення були значною мірою виправлені внаслідок глибшого вивчення історії.

Для з'ясування змісту поняття "цивілізація", виробленого у XVIII столітті, ці обставини не дуже істотні. Головне полягає у тому, що конкретно слід розуміти під цивілізацією і цивілізованістю, які риси культури визначають перехід її в цивілізаційну стадію. Перш за все слід констатувати, що і мислителі XVIII століття, і Шпенглер справді розуміли цивілізацію історично, як певний етап розвитку

культури. Тут між ними нема розходження. Але в іншому — в потрактуванні цивілізаційного етапу — в їхніх позиціях спостерігаємо суттєві розбіжності: Шпенґлер розуміє його як етап занепаду культури, згадані ж вище Мірабо та Ферґюсон сповнені гордости за цивілізацію і вірять у перспективи, які вона відкриває (див. у зв'язку з цим також дискусію в книзі [Карсавін, 1993: 253]). Спробуймо розібратися в цьому. Буду обмежуватися лише цивілізаційним етапом европейської культури як більш знайомої.

Доба европейського Ренесансу характерна своєю гуманістичною спрямованістю. Гуманізм наголосив на цінності людської особистости, актуалізував старий принцип Протагора: "Людина є мірою всіх речей", при цьому саме потрактування названого принципу було поглиблене. Не торкаючись питання про обмеженість цього принципу з філософської точки зору (про це говорилося в розділі про релігію), не можна не визнати, що наголошення на величі людини, її цінності залишається важливим набутком, якщо не припускатися перебільшень і оголосити людину єдиною мірою всіх речей, ігноруючи Бога.

Цей духовний напрям поєднувався зі зрушенням у сфері матеріяльного виробництва: европейський світ готувався до ліквідації феодальних обмежень і переходу до нових економічних відносин — вільного ринку, зокрема й ринку праці. Зараз, наприкінці XX століття, можна лише дивуватися наївності, з якою наші предки вірили у можливість розчленування єдиного процесу, що скеровувався системою багатьох петель зворотних зв'язків, на базис та надбудову з визначальною ролею або того, або другого.

Як би там не було, европейська культура поступово зросла до визнання ідеї юридичної і стартової рівности людей, до визнання свободи як найвищої цінности життя і до ідеї братерства хай і не в максимальній формі, як того вимагало християнство, але принаймні в тій, яка зафіксована у Загальній декларації прав людини, тобто у визнанні за кожною людиною гідности і невід'ємних прав безвідносно до обставин, пов'язаних з її походженням і приналежністю до тих чи інших соціяльних, національних та інших груп. Людина підлягає лише закону, при цьому в ідеалі закони кожної країни повинні будуватися у згоді з принципами Декларації. Не можна не визнати також і того, що розробка і поширення ідей Декларації стали важливим надбанням людства і що основу її склали здобутки перш за все европейської культури.

Просування до цивілізованого суспільства не обмежувалося лише деклараціями фундаментальних ідей, а й супроводжувалося розбудовою системи державних і громадських інституцій, за допомогою яких ці ідеї втілювалися в життя. Шлях, пройдений різними країнами в напрямку цивілізованости, різний і досягнення неоднакові. Вже не говорю про страшну боротьбу і світові катаклізми, жертви, які заплатило людство, особливо протягом XX століття, коли на шляху цивілізації стали комунізм та нацизм.

Так чи інакше, нині первісне розуміння цивілізації, звичайно, поглиблене і розвинене, аж ніяк не вичерпало себе і, безумовно, є основним розумінням цього терміна. Суть його — у забезпеченості основних умов життя кожного громадянина і у виробленні необхідних інституцій та системи практичних заходів, які цю забезпеченість ґарантують та реалізують.

Читача, який звик шукати розв'язки культурологічних проблем в товстих філософських фоліантах, може здивувати наступна заява про те, що блискучий виклад суті цивілізації міститься у невеличкій казочці Салтикова-Щедріна під назвою "Обманщик-газетчик и легковерный читатель" (1884). До того ж слово *цивілізація* в ній, звісно, не вживається. Натомість йдеться про забезпеченість (чи то пак, про її відсутність) в Російській імперії. В казці вказується на види забезпечености громадянина, тобто на права, які мали б бути застереженими: право на юридичний захист, на правдиву інформацію, на матеріяльний добробут, на охорону здоров'я. До них можна додати й інші, такі, наприклад, як право на освіту, працю, соціяльне забезпечення в старості та у випадку хвороби, а також політичні права. Сатира Щедріна скерована проти того ладу в Російській імперії, за якого всі ці права були грубо порушені. На жаль, і сто років згодом Росію не можна було назвати країною цивілізованою, що більше, самодержавна сваволя замінилася за совєтських часів на справжню війну терористів, що захопили владу, проти всіх народів соціялістичної імперії.

Якщо так розуміти цивілізацію, то виникає питання, що ж негативного вона може у собі ховати, чи не є вона суцільним благом і чи не є погляди таких історіософів, як Шпенґлер, суцільною помилкою? Та й справді, коли совєтська людина потрапляла в країни високого рівня цивілізації, про які офіційна пропаґанда твердила, що вони є країнами "загниваючого" капіталістичного Заходу, вона буквально п'яніла від високого рівня добробуту і різних форм гро-

мадянської забезпеченості, а самі комуністи докладали величезних зусиль (зловживаючи своїм привілейованим положенням), аби потрапити туди вдруге і втретє...

Якою б спокусливою завдяки своїй простоті не уявлялася б ствердна відповідь: так, цивілізація є абсолютне благо, цивілізаційний етап культури є вищим етапом її розвитку, слід визнати, що така відповідь була б помилковою і що критики цивілізації багато в чому мають рацію.

Тут ми стикаємося з проявом загальної закономірности еволюційних процесів, яка виявляється у тому, що всяке вдосконалення у якомусь напрямку досягається ціною втрат деяких інших потенційних можливостей. Ілюстрацій до цього твердження можна навести безліч. Хрестоматійний приклад: перетворення передніх кінцівок на крила зумовило здатність до лету, однак закрило шлях до виконання тих операцій, які може здійснювати рука. Ближче до нашої теми такий приклад: охоплення освітою великої кількости людей неминуче породжує стандартизацію програм та прийомів навчання. Значно ефективнішим є навчання малих груп осіб з максимально повним урахуванням їхніх інтелектуальних та психологічних особливостей, сумісности, близькости інтересів за гнучкою індивідуальною програмою, пристосованою саме до цих осіб, їхніх здібностей та зацікавлень. Або такий приклад. Виникнення великого міста дає можливість сконцентрувати і легше організувати інтелектуальне співробітництво людей, поєднати роботу виробничих підприємств, однак при цьому завжди відбувався відрив людини від природи, порушувався природний ритм діяльности, узгоджений з космічними ритмами, життя ставало напруженішим, зростала забрудненість довкілля; незважаючи на кращі побутові умови, люди відчували більший душевний дискомфорт.

Останній приклад має вже пряме відношення до негативних сторін цивілізації. Організація потужного виробництва колосальних товарних мас для задоволення потреб урбанізованого населення призвела до безоглядного наступу на природу, а заразом зробила проблематичним і місце людини на планеті. Таке різке зростання виробництва вирішує проблему забезпеченості людей благами цивілізації, причому не тільки "верхів", а й всього населення. Ця забезпеченість сприяє росту народонаселення, що, в свою чергу, стимулює як науково-технічний прогрес, так і виробничі сили. Виникає позитивний зворотний зв'язок. В цивілізова-

них країнах прискорюється ритм життя, підвищується напруженість конкурентної боротьби, деформується система цінностей, оскільки в свідомості людей виникає зміщення в життєвій орієнтації: прагнення до володіння дедалі зростаючою сукупністю речей стає головною мотивацією самого життя. Альтернатива "мати чи бути?" (оволодіти речами чи постати як особистість), обговорена Еріхом Фроммом у його цікавій книзі з такою назвою [Фромм, 1986], щораз частіше розв'язується на користь "мати". Згадана зміна життєвої орієнтації призводить до формування суспільства споживання, у якому духовні цінності для величезної кількості людей відступають на задній план.

Можна твердити, що на цивілізаційному етапі зазнає небезпечної деформації сама природа єднання людей. Якщо в культурі вирішальну ролю відіграють спільні духовні цінності, то в цивілізації люди починають більшою мірою єднатися спільним виробництвом матеріяльних цінностей. Але це незмірено слабший механізм єднання. Коли мало не єдиною духовною цінністю залишається визнання права індивіда влаштовувати своє приватне життя на свій власний розсуд, повністю ігноруючи духовні цінності минулої доби, доби повноцінної культури, зростає духовне відчуження між людьми; духовна близькість і теплота стосунків втрачають своє значення, адже процес виробництва і споживання матеріяльних благ інтимно не пов'язаний з потребою у такій якості цих стосунків, їх витісняє чітка організація прагматично зорієнтованої взаємодії між людьми, з якої старі, доцивілізаційні, елементи вилучені як зайві.

Що ж до характеру трудової діяльности, то на долю абсолютної більшости індивідів суспільства цивілізаційної доби випадає не різноманітна комплексна праця типу праці землероба, а нецікава, одноманітна, хоча і вельми напружена робота, що вимагає виснажливо високої концентрації уваги і точности, але не потребує широких знань і творчих здібностей. Ця особливість життя і праці людей за умов сучасної високотехнічної цивілізації (про що вже говорилося в розділі V) привернула до себе увагу великої кількости науковців, авторів художніх та публіцистичних творів, діячів кіномистецтва. Едвард Сепір оцінює цей недолік цивілізації так: "*Діяльність індивіда переважно має безпосередньо відгукуватися на його творчі та емоційні імпульси, вона завжди має бути чимось іншим, аніж засобом для досягнення якоїсь мети. Величезна культурна помилка індустріяліз-*

му... полягає у тому, що, опанувавши для нас машини, він залишається необізнаним щодо того, як звільнити більшу частину людства від небезпеки опинитися під владою машин. Телефоністка, яка протягом більшої частини активного часу застосовує свої здібності для виконання в кінцевому рахунку високоефективної процедури, але такої, яка не відповідає жодним її духовним запитам, — це жахлива жертва цивілізації. Якщо поглянути на неї з точки зору тих задач, які покликана розв'язувати культура, то тут наявний провал" [Сепір, 1993].

Як добре відомо, абсолютизація свободи веде до парадоксів. Один з них полягає в тому, що абсолютна свобода особи мусить включати в себе свободу насильства над іншими. Така ситуація характерна для доцивілізаційного стану суспільства. На цивілізаційному етапі більш актуальним стає інший парадокс свободи. Абсолютна свобода особи включає в себе свободу неподання необхідної допомоги іншій особі, мовляв, це не мої, а його проблеми.

У високоцивілізованому, технізованому суспільстві духовне зубожіння підсилюється відривом людини від природи, нехтування нею.

Ось як описує свої перші враження від Америки Євген Маланюк, який приїхав туди не з українського села; майже 30 років до зустрічі з Новим Світом він мешкав у Чехословаччині, Польщі, Німеччині.

"*Потяг мчить, майже не хитаючись, з великою неєвропейською скорістю. У вагоні — тепла і холодна вода, плюшеві канапи, широкий прохід. Але — зовні — все ж дуже дивний, щоб не сказати денервуючий, пейзаж, якого незвикліть навіть сформулювати трудно, бо вона не в «реаліях», а в метафізиці його.*

Врешті та формула знайдена: це гостре сполучення немилосердно-потужної цивілізації з віддавна занедбаною природою, з природою, що зробилася чимсь зайвим, майже непотрібним. Ця цивілізація є остільки міцна і себепевна, що вона має тенденцію сама стати природою, згірдливо вже навіть не зауважуючи зацілілих решток переможеної нею живої природи.

І виникає питання: а що ж в цім всім людина? Де її місце в цім зударі двох стихій (так-так, стихій, бо цивілізація ця видається так само безособовою й безобличною потугою, як стихія!)?" ([Маланюк, 1966], т. 1, "Подорожні нотатки").

Відзначені зсуви у свідомості величезних мас людей, охоплених цивілізацією, орієнтація їх на споживання невпинно зростаючого

асортименту матеріяльних благ, гонитва за ними, підвищення зовнішньої комфортности життя при втраті глибинних вартостей, що їх давало безпосереднє спілкування з природою, в лоні якої впродовж тисячоліть формувалася людина, — не єдині наслідки цивілізаційного процесу.

Визнання на цивілізаційному етапі рівних прав людини, хоч і має певні позитивні наслідки в тому відношенні, що відкриває ширші можливості для реалізації здібностей великій кількості людей і тим підвищує творчий потенціял суспільства, вступає, однак, у конфлікт з фактичною нерівністю людей за їхніми здібностями, а отже, за реальними можливостями. Це призводить до поступок масам з боку еліти уже в такому важливому аспекті, як визначення середніх норм вимог до індивіда. Ці норми знижуються. Виникає спокуса орієнтуватися на цей нижчий рівень, знижується творча напруга. Протистояти цим тенденціям може лише невеличка кількість особистостей видатних вольових якостей.

Для ілюстрації останньої думки згадаймо кінець 50-х — початок 60-х років у СССР, коли під впливом успіхів у галузях атомної фізики, ракетобудівництва, космічних досліджень "вожді" погодилися збільшити кількість науково-дослідних установ та асигнування на науку, послабили ідеологічний тиск на дослідників. Як завжди, в новоутворені інститути в авральному порядку набиралися нові науковці. Ситуацію в ті часи добре схарактеризував вислів: "В науку пішов середняк". Справді, в наукові установи прийшло, крім перспективних, чимало таких співробітників, які від природи не мали великих здібностей до науки, тим більше — покликання. Як наслідок, почав невпинно падати середній рівень вимог до наукової продукції, кількість сіреньких публікацій зросла, впав моральний рівень вченого. За якихось 10—20 років пошукачі наукових ступеней значно знизили стандарт вимог до дисертацій, дедалі частіше опоненти переставали писати відгуки, а почали підписувати не ними заготовлені тексти, налагодився обмін відгуками за принципом: "сьогодні я тобі — завтра ти мені", зросла корумпованість, почастішали випадки плагіяту. Середняк продиктував свої закони.

Не слід думати, що зазначені негативні явища притаманні лише соціялістичному суспільству, хоч, звичайно, в ньому вони виступають у гіпертрофованому вигляді. Їхня основа лежить глибше.

У своїй знаменитій статті "Бунт мас" Ортега-і-Гассет ще 1929 року активно наголошував на загрозах, які виникають для цивілізації внаслідок зростання впливу на духовне життя пересічних, інтелектуально та духовно обмежених людей, що не здатні опанувати складности проблем сучасного життя, а разом з тим не володіють правильною самооцінкою, аби довірити розв'язок цих проблем тим, хто на це спроможний. "*Передова цивілізація — це та сама річ, що важкі проблеми. Тому чим більше поступ, тим більше він загрожений*". "*Нерівновага між складною витонченістю наших проблем і якістю розумів буде дедалі збільшуватися, коли цьому не протидіяти, і в цьому основна трагедія нашої цивілізації*". "*Тепер банкрутує людина, бо вона не може тримати кроку з поступом своєї власної цивілізації. Огидно слухати, як відносно культурні люди розмовляють на найелементарніші теми дня. Вони скидаються на необтесаних мужиків, що грубими, незграбними пальцями хочуть підібрати голку зі стола*" [Ортега-і-Гассет, 1994].

Вихід з описаної ситуації не є простим, бо необхідно зберегти всі позитивні здобутки демократії, а разом з тим виробити такі механізми управління історичним процесом, за допомогою яких було б можливим при вирішенні кардинальних проблем забезпечувати пріоритет думці найсильніших представників інтелектуальної еліти.

Вироблення досконалих способів зовнішньої організації різноманітних сфер діяльности людини має своєю зворотною стороною зменшення напруги внутрішніх самоорганізаційних процесів. Через це навіть такі форми діяльности людини, як науково-дослідницька робота, значною мірою втрачають притаманну їм у минулому духовну висоту, стають прагматизованими, націленими перш за все на успіх, кар'єру, тобто передусім на зовнішні досягнення. Науковці, що відвідують країни Західної Європи, позитивно відзначають високу організацію і прекрасну забезпеченість усіма необхідними матеріяльними засобами наукової діяльности, якою займається певне коло професіоналів. Але цікаво, що ці професіонали прагнуть повністю відключитися від наукових роздумів у вихідні дні і відпочивати "як усі" серед членів своєї сім'ї. При цьому спеціяльна проблематика, від якої вони на цей час відходять, як правило, не заступається або творчою, або навіть просто інтелектуальною діяльністю в інших сферах. Основна ж маса людей, яка за своїми фаховими заняттями далека від

творчости, занурюється у світ задоволень, що їх надає масова культура, продукцію якої вони споживать з таким самим захватом, як пиво з сосисками.

Прошарок людей, які ведуть напружене духовне життя, створюють шедеври в галузі літератури та мистецтва, стає на Заході дедалі тоншим по відношенню до решти, яка й складає основну масу населення. Діяльність творців найвищих духовних цінностей стає дедалі більш герметичною і розрахованою на вузьке коло знавців.

Існує чимало менш очевидних механізмів змін суспільних настроїв, пов'язаних з легкою приступністю культурних цінностей на цивілізаційному етапі. Вище вже говорив про те, що культура створюється творчою напругою, тим більшою, чим визначніше досягнення. Історія життя великих творців культури — це історія їх подвижництва, їх горіння, часом самоспалення. Погляд, що культура не може даватися задурно, вельми поширений серед тих, хто знає їй ціну. Ось показовий життєвий приклад. Коли по війні серед інтелігенції стала поширюватися техніка для відтворення музики і багато хто колекціонував платівки з записами великих музичних творів, один мій знайомий, талановитий математик і скрипаль, залишався байдужим до цих захоплень. Я спитав його — чому, і він відповів: "Мистецтво треба вистраждати". І справді, разом зі своїм другом-піяністом він наполегливо розучував концерт Бетховена для скрипки і фортепіяно. Не механічне чи, точніше, електромеханічне відтворення музики давало їм задоволення, а власне виконання, немислиме без співтворчости з великим композитором, без глибокого творчого проникнення в його задум.

Коли зовнішня легкодоступність культури поєднується із зневажливим ставленням до неї, це викликає у вразливих її творців відчуття краху високих цінностей. Саме це відчуття спонукало Шпенґлера бити на сполох у час, коли назрівало всеєвропейське потрясіння, викликане наступом нацизму у Німеччині і торжеством комуністичного тоталітаризму в СССР. У книзі "Роки рішення" (1933) він писав: "*Otium cum dignitate замість видовища боксерів і шестиденних велогонок, обізнаність у шляхетному мистецтві і старій поезії, навіть проста радість від доглянутого садку з гарними квітами і рідкісними плодами викликають бажання підпалити, розбити, розтоптати. Культура у самій своїй перевазі є ворог. Оскільки не можуть зрозуміти її творінь, внутрішньо засвоїти їх собі, оскільки вони існують не «для усіх», їх слід знищити. Але саме така тенденція*

нігілізму: ніхто й не думає про те, щоб виховати масу до справжньої культури; це вимагає зусиль і пов'язане з незручностями, а можливо, з низкою передумов, що відсутні. Навпаки, сама будова суспільства має бути вирівнена до рівня черні. І хай ствердиться всезагальна рівність: всім належить бути однаково плоскими" [Шпенґлер, 1993].

Шпенґлера багато хто звинувачував у негативному ставленні до європейської культури, цим пояснювали його почварні пророцтва. Ці звинувачення помилкові. Книга Шпенглера "Присмерк Европи" надихується глибоким занепокоєнням за долю європейської культури, за долю її великих цінностей. Це прекрасно зрозумів проникливий вірменський філософ, глибокий інтерпретатор Шпенґлера Карен Свасьян, який написав вже знамениту, більш як стосторінкову передмову до твору Шпенґлера у російському виданні 1993 року. Свасьян зазначає: "*Парадоксально, але саме ця книга, що ховає Європу, сьогодні виявляється безсмертним нагадуванням про Європу*" [Шпенґлер, 1993]. Свасьян точно визначає помилку — може, єдину — Шпенґлера: він дав "*лише об'єктивний хід хвороби і цілковито виключив суб'єктивний чинник волі до одужання...*". Правильне ставлення до твору Шпенґлера має бути таким: "*Так, він має рацію, але я (кожний поіменно) зроблю все, що від мене залежить, аби він її не мав*".

Подальший хід історії показав, що культуротворча воля народів Европи виявилася спроможною подолати не лише нацизм та фашизм, а й ще потужнішу і значно підступнішу силу — комунізм. Це, безумовно, було необхідною передумовою розв'язання труднощів, які разом з безсумнівними досягненнями принесла з собою цивілізація. Однак — недостатньою. Проблеми залишаються, і при тому ще доволі серйозні.

Візьмімо США, країну, яку не зачепила спокуса комунізму і яка у найтяжчі часи зберігала вірність ідеалам свободи та демократії, протистояла своєю величезною економічною та військовою потугою тоталітарним системам. Подивімося, як самі американці розуміють свої проблеми. Очевидно, проблем багато; зупинюся на деяких, що найтісніше пов'язані власне з культурою, використовуючи книгу [Лернер, 1992]. Виявляється, американці добре усвідомлюють небезпеки "машинного способу життя" і його негативні наслідки. Ось у скороченні (в оригіналі це ціла сторінка) опис стандартизації життя, який звідси випливає.

"Американські немовлята... здебільшого з'являються на світ в стандартних лікарнях і одразу отримують стандартні бірки, аби їх не сплутали з іншими стандартними виробами. <...> Вони роз'їжджають у стандартних візочках... отримують їжу з стандартних пляшечок і лежать у стандартних пелюшках. Дітьми вони поглинають стандартні сніданки зі стандартних пакунків, прикрашених зображеннями стандартних героїв. Потім на них чекають монотонні на одне лице школи, де стандартні вчителі подають їм стандартну інформацію, запозичену з стандартних підручників, банальні премудрості вулиці вони засвоюють за допомогою стандартного сленгу, і рутинна термінологія пустошів становить рамки, за які не виходить їх мова. <...> В якості пасивних спостерігачів вони слідкують за газетними звітами чи за стандартними радіо- або телепрограмами, за ритуальними діями дорослих, професіоналів, що грають у ті ж ігри. Мільйонами ковтають вони одноманітні збірки коміксів, що розповідають про доблесті стандартних суперменів. Ставши дорослішими, вони танцюють під законсервовану в записах музику, що вивергається консервними банками — музичними автоматами, <..> слухають стандартні пісеньки, які стандартно імітують глибокі почуття, стандартні автомашини перетворюються у місця побачень з стандартними дівчатами...". На цьому перерву виклад. В кінці його автор питає: "*Карикатура? Так, і, можливо, жорстока. Але в ній є жахлива правдоподібність. <...> Роля машини в такому стандартизованому житті потребує роз'яснення. Машина механізує життя і, оскільки масове виробництво є частиною Великої Технології, машина робить реальністю одноманітність життя... Технологія — це оболонка американського життя, але ця оболонка не має позбавляти американців нормального життя і думки... Реальна небезпека американського способу життя — не стільки у машині чи стандартизації, скільки у конформізмі. Небезпека виникає, коли сильний наслідує слабкого і пересічного, небезпечною є нетерпимість до різноманітности, страх перед можливою відмінністю від себе подібних. У цьому суть конформізму*".

І все ж кінець цього нарису оптимістичний: "*Кажуть, що американці, як Фауст, уклали контракт з Великою Технологією: вони перекроюють своє життя і мислення за образом машини, натомість отримують всю ту міць і багатство, яке може подарувати машина. Але ближче до реальности, аніж контракт у дусі Фауста, що передбачає заклад душі дияволу, є образ Прометея, який викрав у богів вогонь, аби освітити людям шлях до прогресу. Шлях цей поки що не прокладе-*

ний, бо ж хто знає, що є прогрес і куди він веде. Але сміливі бажання, безприкладне дерзання — все це стало частиною великого експерименту, ім'я якому — Америка".

Стриманіше, але також позитивно характеризує цивілізацію, засновану на "демократичному капіталізмі", найповнішим втіленням якого вважається американське суспільство, Майкл Новак: "*Ця система замислена, щоб постійно видозмінюватися, і вона — єдина з усіх відомих суспільних систем, яка має внутрішні ресурси для її реформування мирними засобами*" [Новак, 1997].

Ейфорія, викликана крахом двох найнебезпечніших для свободи людства тоталітарних режимів: націонал-соціялістичного в Німеччині та соціялістичного в СССР та залежних від нього країнах Европи, призвела до поширення переконання, яке найвиразніше сформулював 1989 року Френсіс Фукуяма [Фукуяма, 1990] в статті "Кінець історії?". Він твердив, що найголовніші проблеми людства, по суті, вже вирішені: знайдений і успішно випробуваний тип суспільства і державного устрою, за якого людині гарантовані широкі свободи і високий рівень матеріяльного добробуту; цьому устрою (позначеному як ліберальний) немає життєспроможних альтернатив, не видно також проблем, які не могли б бути розв'язані в його рамках. Ця доволі поверхова стаття, теоретичним підґрунтям якої стала найслабша теза гегелівської історіософії про неминуче завершення історії, нині перекреслена самим життям[70]. Хоча поразка тоталітаризму, безперечно, була необхідною передумовою соціяльного прогресу людства, нізвідки не випливало, що криза не могла бути породжена самим ліберальним капіталістичним суспільством внаслідок іманентних властивостей його динаміки. Сам Фукуяма вважав, що відсутність "*в постісторичний період*" "*мистецтва та філософії*", на місці яких залишиться лише "*музей людської історії*", спричиниться лише до певної "*нудьги*" та "*ностальгії за минулим*". Насправді занепад духовної культури має значно тяжчі наслідки і виступає грізним руйнівним чинником.

Доволі глибокі застереження щодо думки про необмежені можливості сучасної капіталістичної цивілізації сформулював Джордж Сорос. У своїй аргументації він виходить з ідеалу відкритого суспільства і намацує суперечності між цим ідеалом і стихій-

[70] Стаття Фукуями викликала багато відгуків. Переконливу її критику дав Семюел Гантінгтон [Гантінгтон, 1992].

ним ринком. Його аргументація тим серйозніша, що вона зовсім не надихується давно скомпрометованими "лівими" ідеями. Попри назву статті "Загроза капіталізму", яка могла б викликати у декого подібні очікування, йдеться про необхідність свідомих зусиль для встановлення такого світового порядку, який би обмежив стихію міждержавної конкуренції, притамував культ успіху безвідносно до засобів, забезпечив надання допомоги з боку розвинених країн відсталим, особливо посттоталітарним, — все це заради збереження глобального відкритого суспільства. Вирішення цих завдань потребуватиме, на думку Сороса, зміни філософської парадигми, визнання погрішимости людства і відмови від наявности в соціяльному житті "готової" істини, яка нібито існує, хоч би й у прихованому вигляді, і яку залишається тільки відкрити. Натомість проблема полягає у тому, щоб її творити [Сорос, 1997]. Ця ідея Сороса близька до сформульованої наприкінці розділу II цієї книги, що пояснюється спільністю вихідного положення, чи скорше проблеми, яка міститься в роботах Карла Поппера [Поппер, 1994а; 1994б] і сформульована Соросом в такий спосіб: "*Ми живемо у тому самому всесвіті, який намагаємося пояснити, і наше усвідомлення тих подій, у яких ми беремо участь, так чи інакше впливає на їхній перебіг*" [Сорос, 1997]. Подальші розумування у статті Сороса і в даній книзі розійшлися по різних напрямках. Хоча аргументація в розділі XXII "Чи існують закони історії?" доволі критична щодо Поппера, думаю, що вона не суперечить ідеям Сороса і навряд чи була б ним відкинута.

В аналізі Сороса важливе місце посідають міркування економічні та фінансові. Він розвінчує міф про наявність рівноваги між попитом і пропозицією принаймні в сфері фінансового ринку, оскільки "*існує механізм зворотного зв'язку між тим, що думають учасники ринку, і ситуацією, про яку вони думають*". Через цей механізм постульована економічною теорією рівновага може сильно порушуватися, а сама ця теорія відривається від дійсности і перетворюється "*в ідеологію, ворожу відкритому суспільству*", оскільки не скеровує зусиль на збереження стабільности. Серйозні загрози створює також практика соціяльного дарвінізму, який ігнорує необхідність співробітництва. Останнє ж "*є такою ж важливою частиною системи, як і конкуренція*". Геополітика, яка визначається такими переконаннями, не спрямовує, на думку Сороса, людство до визнання вищости спільних інтересів над національними і здатна породжувати глибокі кризи.

Таким чином, підстав для критики європейської та європеїзованих цивілізацій предостатньо. Перманентна науково-технічна революція, постійне зростання виробництва і споживання, демографічний вибух, виникнення дедалі нових екологічних труднощів перетворилися на некеровані чи слабо керовані процеси. Духовна криза, занепад культури виступають при цьому як причина, а водночас і наслідок. Все це разом узяте переросло в одну величезну проблему, яка постала перед людством. Оминути той етап розвитку, в який воно вступило, не вдалося, і це є доконаним фактом. Повороту назад немає. Але й бездумний шлях вперед приведе до загибелі. Є один вихід: напружити людський розум та волю, знайти новий, правильний шлях, подолати труднощі. Зрозуміти, що багато негативних рис цивілізації не є неминучим її наслідком, чимось таким, чого не можна уникнути. Оскільки ж вони виникли, то людство має докласти волю і розум, аби їх виправити.

Бердяєв писав про безрелігійність цивілізації і її безнаціональність. Справді, за ідеєю рівної соціяльної захищености, яка надається незалежно від сповідання будь-якої віри чи атеїзму, від національних та інших різниць між громадянами, все це не має ваги, хоч споконвіку зумовлювало прикрасу буття — різноманітність і багатство його форм. Однак чи неминуче в фундаменті цивілізації має лежати безрелігійність чи безнаціональність? Адже його складає культура, що досягла такого рівня пізнання людського буття, який піднявся до розуміння самоцінности будь-якого людського життя, вартости будь-якого народу. Це важливе досягнення, але на ньому не можна зупинитись! Треба йти вперед до ширшого усвідомлення мети людства і на цьому шляху знову прийти до релігії, подолати самозамкненість, зробити людство відкритим до Бога, усвідомити вище призначення людини.

З дещо іншої точки зору підійду до цих проблем у розділі XXV.

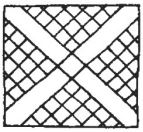

XIV. МАСОВА КУЛЬТУРА

Вже говорилося про вкрай неоднозначний характер взаємодії культури зі свідомістю окремого індивіда. Йдеться при цьому як про актуальний процес сьогодення, так і про масив артефактів минулого. Що з цього величезного багатства спроможний сприйняти пересічний індивід, якою мірою він здатен актуалізувати і використати його в своєму житті? Звичайно, ніхто не може засвоїти всю культурну спадщину, це не лише неможливо, а й непотрібно. Однак, ми відчуваємо, що ситуація, коли величезні маси людей живуть, діють, приймають відповідальні соціяльні рішення, майже не відаючи про культурні надбання людства, є загрозливою.

Що ж з усієї культури "споживає" усереднений представник широкого загалу? Розгляд тої нині аномально малої частки культури, на яку він спирається у своїй життєдіяльності, на основі якої будує свої стосунки з соціюмом, викликає занепокоєння. Йдеться, звичайно, не про технічні здобутки культурного розвитку, а про духовний компонент культури. Навряд чи існують більш-менш ґрунтовні дослідження, які могли б показати справжній обсяг цієї частки та її якісний склад[71]. Достеменно невідомо, що такий усереднений індивід схильний прийняти, що відкидає, а без чого він не може існувати. Та доволі орієнтовно окреслена частка духовної культури, яку, як вважається, потребує і здатний освоїти пересічний індивід (як правило, мають на увазі молодих людей), позначається терміном *масова культура*.

Масова культура, принаймні в сучасній її формі, пов'язана з урбанізацією. В часи, коли основна частина населення займалася землеробством, члени сільських громад особисто знали один одного. Спільнота ефективно контролювала поведінку та взаємини індивідів та груп не лише в процесі спільної трудової діяльности,

[71] Свого часу привернула увагу стаття Є.Лєбєдєва "Кое-что об ошибках сердца. Эстрадная песня как социальный симптом", в якій яскраво і доволі докладно показано відбиття у масовій пісні наростаючих деформацій свідомости пересічного "гомо совєтікуса" і — зворотно — поглиблення цих деформацій під впливом розкладницької, безглуздої пісні. Картина, створена автором, справді жахлива і показує масштабність і серйозність проблеми масової культури [Лєбєдєв, 1988].

а й під час спільних свят, ритуалів, обрядів. Інформаційний обмін між членами спільноти був високою мірою прямий і безпосередній. Народна культура зберігала цілісність, і хоча в усіх суспільствах існувала духовна еліта, можна було тим не менш говорити про високу міру культурної єдности в межах етносів, як правило, не дуже чисельних. Поступовий розвиток міст як осередків ремесла, торгівлі, науки, військової та адміністративної діяльности певний час не порушував єдности загальноетнічної культури, хоча й спричинявся до виразних варіяцій у змісті та формі культури різних станів (поява субкультур).

Якісні зміни прийшли порівняно недавно, в добу науково-технічної революції, демографічного вибуху та обвальної урбанізації. Слід зауважити, що процеси урбанізації в Европі і зокрема в Україні йшли довгий час в нормальному, природному темпі. Основні міста отримали маґдебурзьке право, яке ґарантувало високу міру самоврядування та основу для регулювання взаємостосунків різних станів.

Росія і в цьому відношенні становила разючий виняток: розвиток міст, крім Москви, пізніше — Петербурга, штучно затримувався і в культурному відношенні решта міст являли собою глибокі провінції. Розвиток капіталістичної, а потім соціялістичної економіки, індустріялізація призвели до обвального характеру урбанізації, але мало позначилися на зміні культурного стану малих міст, які лишалися провінційними.

Але попри те, що урбанізація в різних країнах відбувалася різним темпом і за різних обставин, у висліді всюди виникли деякі загальні явища.

Численні маси колишніх селян, які втратили контакти з землею і життя яких перестало скеровуватися природними ритмами, позбулися того звичного соціяльного контролю, який підтримував їхню духовну стабільність. Натомість спролетаризовані та люмпенізовані маси увійшли у світ, де життя хоч і давало більше потенціяльних можливостей, але разом з тим — значно менше соціяльних ґарантій, вимагало значно більше особистих зусиль, потребувало більшої напруги в життєвій боротьбі. Розрив зв'язків зі старим способом життя і усталеними формами культури, до того ж культури, в якій був значною мірою втрачений, принаймні для багатьох людей, дуже важливий, релігійний, компонент, — все це болісно відчувалося, але погано усвідомлювалося тими, хто не мав

здібностей для опанування вищими досягненнями міської культури. Окремі її сфери, передусім наука та техніка, розвивалися надто бурхливо, інші ж, як мистецтво та література, набули ускладнених форм, хоч їхній фундаментальний зміст не зазнав розвитку, який був би співмірний з науково-технічним. За умов руйнації традицій, знецінення моральних норм відбувалося культурне розшарування, пов'язане не лише з становими та майновими нерівностями, а й передусім з інтелектуальною нерівністю.

Декультуризовані прошарки соціюму завжди становили потенційну небезпеку як соціяльно нестабільний елемент. В цій ситуації виникає необхідність задоволення культурних потреб широких мас, хоча б і в примітивних формах. Ці потреби ніколи не вмирають повністю навіть у вельми здеградованій людині. Але культурна продукція, зорієнтована на відповідний рівень і запити, виявляється доволі спрощеного штибу. Так народжується масова культура.

Центральна проблема масової культури полягає в тому, щоб залишатися все ж таки культурою, а не фальшивкою, не підробкою під культуру. Це означає, що масова культура мусить бути явищем самоорганізації духовного життя, хай і не на вельми високому ієрархічному рівні. А для цього вона не повинна входити у суперечність з культурою вищого рівня, має підпорядковуватися вищим духовним цінностям, а не кидати їм виклик, не руйнувати їх.

Якщо говорити про фактичний стан речей в масовій культурі у сучасній Україні, не можна не визнати значних досягнень у творчості численних ансамблів (чи гуртів), які саме завдяки незалежності позбулися ідеологічного пресу і мають умови для вільних творчих пошуків, хоча часто знаходяться у матеріяльній скруті. Ці досягнення засвідчують всеукраїнські та міжнародні фестивалі сучасної музики.

Та, на превеликий жаль, в Україні спостерігається й зовсім інше. І це бачимо зараз дуже чітко на прикладі багатьох зразків продукції тої масової культури, яка надходить до нас з різних країн, нині особливо інтенсивно — з Росії та США. "Блатні" і так звані "*приблатнённые*" пісні, які виконуються спеціяльно дібраними "пропитими" голосами "*с хрипотцой*", або естрадні пісні з нелюдським верещанням, для виконання і сприйняття яких бажано відключити головний мозок, залишивши в активному стані спинний, пропагують насильство, низькі інстинкти, розпусту або просто

різноманітні збочення. Дуже часто домінантою таких "творів" виступає повна байдужість, але демонстративно і нахабно підкреслена — до людей, життя, зрештою до всього на світі.

Слід визнати, що нині українські "володарі естради" вже навчилися творити безглуздя самотужки, не озираючись на іноземні зразки. Хто потребує прикладів, може прочитати статтю в газеті "Пост поступ" (листопад 2006) "Червоні колготки української естради" Тараса Антиповича.

Об'єктивні вимірювання фіксують негативний вплив абсурдних пісень не лише на психіку людей, а навіть на основні фізіологічні процеси. Особливо вразливою для таких психофізіологічних атак є молодь, оскільки процеси формування не лише світогляду, а й самої психіки та організму в цілому у молодих людей ще не повністю завершені. Використання сучасних можливостей електронної техніки, зокрема й комп'ютерів, дозволяє викликати у слухача чи глядача стан "готовности до злочину". Дуже часто це робиться в інтересах злочинних груп або просто заради матеріяльної вигоди виробників та торговців відповідною продукцією.

Ще в 60-х роках минулого століття в листі, написаному з Берліна, Олександр Потебня застерігав: "*Є тісний зв'язок між долями музики, з одного боку, і всіх явищ суспільного життя, з другого. Хибний музичний розвиток чи повна відсутність музики у житті особи або частини народу (весь народ без музики немислимий) є хвороба свідомости, яка з необхідністю знайде свій вираз і багато в чому іншому*". І додав у дужках: "*Важливо було б зібрати значну кількість фактів, які характеризують зв'язок музичного розкладу з моральним падінням, яке подекуди помічаємо в нашому народі, й участь в цьому солдатської і міської музики*" [Потебня, 1992: 58—59]. Мабуть, сьогодні кількість таких фактів є цілком достатньою. Взагалі цей лист Потебні цікавий міркуваннями, які виникли у нього через знайомство з німецькою дійсністю, де процеси розкладу народної культури і заміни її масовою культурою випереджали аналогічні процеси на Україні.

Повертаючись до сучасности, зазначу, що масова культура може бути здоровою, але за нинішніх умов вона має для цього знаходитися під захистом справді компетентних державних інституцій, які діяли б на основі ретельно розробленого законодавства, що регламентувало б цей захист. Не кажу вже про те, що уряд та парламент мали б чуйно дослухатися до культурницьких та про-

світянських організацій, до голосу громадськости, оперативно реагувати на їх звернення[72].

В сучасній Україні проблема україномовної і, як хотілося б, доброякісної масової культури набуває надзвичайної ваги. Справа у тому, що пересічна людина підсвідомо тягнеться до дуже примітивізованих, що більше, звульгаризованих форм масової культури. Особливо ця тенденція посилена за умови культурної кризи, причому не лише у постсовєтських країнах, а й у зовні благополучних европейських країнах. Такі деградовані форми пересічна людина й знаходить серед колосального асортименту щойно описаних російських та американських зразків. Окрім тих негативних обставин, які вже відмічалися, у специфічно українській дійсності в гру входить ще одна обставина — російщення мови, способу мислення і життя. Адже ці дегенеративні зразки є здебільшого російськомовними. Вони не лише липнуть до свідомости, занурюються у підсвідомість людини, роблячи свою руйнівну справу морального спустошення і зубожіння. Крім всього цього, вони витісняють українську мову і пов'язаний з нею спосіб думання і поведінки. Тому створення вільних від патології, але тим не менш привабливих для сучасної пересічної молодої людини україномовних зразків масової культури, перш за все — естрадної пісні, є життєво важливим завданням, хоч і доволі непростим. Справді, як поєднати, здавалося б, несумісне? Мабуть, треба спиратися на притаманні молодій людині почуття гумору, життєвої сили, оптимізму, хай почасти і тваринного, використовувати можливості, на жаль, справді призабутого і погано досліджуваного, міцного, а часом і сороміцького, українського народного жарту. В минулому в Україні побутувала величезна кількість творів не вельми офіційної літератури подібного типу. Їх найбільше поширювали серед народу студенти Києво-Могилянської академії та інших високих і середніх шкіл, особливо під час вакацій, коли, мандруючи з міст на села, додому, вони шукали собі ночівлі та прохарчування (ситуація побіжно змальована у повісті Гоголя "Вій", де сюжет, втім, відхилив автора від цієї теми). Ансамблі (або "гурти", "проекти"), спро-

[72] В третьому числі за березень 1997 року газета "Слово Просвіти" опублікувала резолюцію конференції "Духовна криза нашого суспільства та шляхи її подолання" з низкою прохань до керівництва України. Це знову стало голосом волаючого в пустелі.

можні створити модерні твори, які б надихувалися давнім українським мистецтвом, стануть, як мені видається, чи не найбільшими рятівниками української мови поряд із зовсім іншою категорією людей — бізнесменів, здатних здолати на практиці труднощі нашого економічного розвитку.

Бо пересічна людина завше вимагала дві речі: хліба і видовищ. Щоб вона була задоволена життям, конче необхідно дати їй і те, і друге.

Вище йшлося головно про музичну масову культуру. Але не можна обійти мовчанням масову літературну продукцію, яка пропонується молоді, пересічним обивателям. Вплив художньої літератури на формування людської особистости завжди був великий. Йдеться не про те, що письменник має писати твір із заздалегідь заданим виховним завданням. Хоча багато хто таку мету собі ставив, справжні митці завжди її відкидали: їхня творчість виникала з нездоланної потреби у самореалізації і самовираженні. Але створюючи своєю уявою картини життя, ситуації, в яких опиняються дійові особи, автор мимо своєї волі спонукає читача до "програвання" створених ситуацій, проектування на себе зображених картин. При цьому читач непомітно для себе, внаслідок психологічних законів сприйняття художнього тексту, стає героєм твору, відпрацьовує певні моделі поведінки. І саме це підсвідоме засвоєння поведінкових зразків (патернів) становить суть виховного впливу літератури незалежно від бажань автора.

Легко уявити, які моделі поведінки "програються" та "приміряються на себе" читачем сучасної масової літературної продукції. Досить ознайомитися з її зразками. Враження від неї жахливе. Це не просто непотріб, а злоякісний непотріб. Крім шкоди, яку він несе сам по собі, його негативна роля полягає також у тому, що він витісняє, заступає гарну, повноцінну, змістовну літературу, таку, що живить розум.

Масова література, очевидно, має захоплювати людину, тут особливо доречна думка Вольтера про те, що "всі жанри є гарними, окрім нудного". Чому ще так мало справді цікавих творів з сучасного нам життя, від яких людина не могла б відірватися? Чому, нарешті, школа продовжує прищеплювати відразу до тих творів літератури, які є програмовими? Як професор університету я щоденно спілкуюся з молоддю, можливо, найвищого інтелектуального рівня, і добре знаю, що навіть в цій категорії молодих людей

мало таких, які читали б найвидатніших письменників. Як це не звучить неправдоподібно для людей старшого покоління, можу твердити, що на цілому курсі знайдуться лише одиниці, які щось читали з Гоголя! Чи наші студенти читають щось "для себе"? Так, трохи читають, але це в найкращому випадку фантастика, частіше — детективи та пригодницька чи порнографічна література.

На зміну тоталітарному суспільству, в якому людині примусово накидалася аморальна, злочинна ідеологія, прийшло суспільство, в якому її керівники цілеспрямовано знищують будь-які ідеологічні впливи на молодь під приводом деполітизації освітніх закладів. Але люди не можуть існувати без жодної ідеології, без політичних ідей, вони деградують, усуваючися від громадських проблем. Недарма одне з первісних значень слова *ідіот* у грецькій мові, з якої воно дійшло до нас, було "приватна людина, яка не бере участи у громадському житті" (див. [ЕСУМ, 1989], [Фасмер, 1986]).

Серед сучасної української молоді, особливо серед школярів, спостерігаються різноманітні течії, наприклад, "анархістів", "металістів", представники яких сповідують культ байдужости до якомога більшої кількости проявів життя, і в першу чергу до будь-якої соціяльної активности. Дехто з них доводить себе до стану, в якому залишається одне бажання — вмерти. Чи не маємо тут подібности до явищ повного збайдужіння до життя, які науковці зафіксували у відносно невеликих етнічних групах, переважно в тропіках, коли в людей згасло навіть бажання до продовження роду?

Інші течії, наприклад, панків, виступають нині за безладдя, їх мета — "творити хаос". Вони зрікаються батьків, втікають з дому. Прагнення до хаотизації життя — це усвідомлене протистояння самоорганізації, настанова на руйнацію культури.

Відсутність інтересів, проблем, перш за все соціяльних, виключення з великого соціюму, замикання в межах малих груп собі подібних — розплата за штучну деполітизацію, за повну деідеологізацію, за підміну культури духовними ерзацами.

Проблема створення масової культури, яка спочатку підняла б тонус ширших мас суспільства, а згодом підвищувала б свій рівень, підтягаючи за собою ці маси, аби ліквідувати провалля і непорозуміння між елітою і рештою народу, — одна з найважливіших в нашій культурі. Інтелектуальний, моральний розкол у суспільстві — явище вкрай небезпечне, воно ховає в собі загрозу великих соціяльних потрясінь.

Отже, які б тимчасові поступки не робилися нині масовій культурі з міркувань підтримки її україномовних форм, всяке узаконення знижених норм, виправдання несмаку та антихудожности в принципі несумісні з основним призначенням культури, яка прагне ліквідувати розколи в суспільстві. Суперечить така позиція й самому духу культури, який виключає заздалегідь задану орієнтацію на творення чогось посереднього, низьковартісного. Кожний справжній творець — максималіст, він прагне до якнайвищих досягнень. Інша справа, наскільки це йому вдається, бо ж сили людські обмежені.

Гірко думати, що українські глядачі та слухачі назавжди приречені приймати безглузде завивання, кривляння чималої кількости естрадних виконавців, плоскі, вульгарні, а часом блюзнірські "дотепи" різних "гумористів", адже свого часу і сільська, і міська культура гумору в Україні стояли дуже високо. Мусимо йти до коренів, до джерел народної творчости, але не для того, щоб законсервувати минуле, а для того, щоб поновити розірвані зв'язки, повною мірою використати забуту спадщину, її високі взірці, і йти вперед[73].

Щойно сказане аж ніяк не претендує на ролю якоїсь рекомендації. Насправді я глибоко переконаний, що творці сучасної культури, у тому числі й ті, яких зараховують до поп-арту, краще відчувають своєю творчою інтуїцією шляхи і засоби створення нових мистецьких форм. Це переконання я висловлював ще 1993 року в статті "Роздуми з приводу програм розвитку української культури" [Свідзинський, 1993]. Воно лише зміцніло після ювілейного концерту композитора Сергія Шишкіна, автора багатьох цікавих пісень, які глибоко відбивають світовідчуття людини сучасної доби. Без спеціяльного дослідження важко сказати, якими шля-

[73] Ось що я писав 1993 року в газеті "Родослав" після знайомства з ансамблем "Камерата Тавріка", який виконував в основному міську музику: "*Джерелом нотних записів і табулатур стали для ансамблю музеї Європи та України. Розшуки забутих творів за кордоном виявилися досить перспективними. Ансамбль відтворив музику Миколи Ділецького, бандуриста Войташека, Григорія Сковороди, Данила Туптала (Димитрія Ростовського), а також невідомих авторів, як українських, так і закордонних. Музика, виконувана ансамблем «Камерата Тавріка», зберігаючи зв'язки з животворною народною основою, просякнута світлим ренесансним духом, високою європейською культурою. Загалом це прості і невеличкі за обсягом твори, але їх простота — це простота найглибших першооснов і першоджерел буття, простота граничної безпосередности. Слухаючи таку музику, очищаєшся від суєти, дріб'язковости, поспіху, душа наближається до вічного, до Бога, пам'ять відтворює найсвітліші моменти життя*".

хами йшов до своїх здобутків цей автор і в який спосіб сприймав багатство суперечливих ідей нашого часу. Але слухаючи його твори, відчуваєш духовний зв'язок з філософією екзистенціялізму і проголошуваною нею цінністю і самодостатністю індивідуального буття людини у всій його повноті і складності.

Тому цей розділ хотів би попри все завершити декларацією своєї віри у незбагненні раціонально творчі потенції української людини, в якій би сфері культури вона не працювала.

Окремо кілька слів про такий елемент масової культури, як реклама.

Признаюся одразу: сучасна реклама мені назагал не подобається. Дратують її претензії на оригінальність, навіть на дотепність, хоч у висліді цих потуг отримуємо щось банальне, шаблонне, плоске.

Кому потрібні, скажімо, отакі придуркуваті речення: "*Сонце припікає, нічого не промовляє*"? Той, хто це придумав, вважає, що створив віршований рядок. Але ж тут нема ані ритму, ані рими. Та й виразної думки також. Так собі, приший кобилі хвіст. А до чого ж насправді той хвіст пришито? Та ж до крему "Камагель", який допомагає при опіках, в тому числі сонячних. Звідси й перший рядок: *сонце припікає*. Ну що ж, хотілося, аби краще, а вийшов пшик.

Або: "*Рейд — вбиває комах на смерть*". Це реклама засобу від усіляких дошкульних комах. По-перше, слово *рейд* нічого не промовляє ні розуму, ні серцю нашого громадянина. По-друге: а що, можна вбити не на смерть? Ну як же, це реклама, тут має бути смішно. Нічого не маю проти. Хай буде смішно, але не від дурости автора.

В поїзді читаю: "*Міністерство шляхів сполучення попереджає*… (тон суворий, прокурорський, тут тобі без жартів!): *Чіпси «Люкс» роблять дорогу коротшою*". Від серця відлягає. Але ж і друга фраза на тлі першої сприймається цілком буквально. Жартівлива метафора не спрацювала. Оговтавшись, хочеться запитати міністра: скільки мішків чіпсів зведе дорогу до нуля. Купив би пару — і вже вилазь. Приїхали. А про те, що чіпси їдять, якось забулося.

Купую кефір. На коробці написано: "*Вживати цілодобово*". Перша думка: а перерву на обід хоч дадуть?

На рулоні туалетного паперу напис: "*Прикрасить будь-яке місце*". Невже? Втім, якщо знайдеться хтось, для кого це прикраса, то

навряд чи він буде споживати цей папір за його прямим призначенням.

Буклетик з рекламою гострих приправ: "*Праздник на Вашем столе*". На обгортці нібито малюнок: стіл, на столі якісь спіралі (за задумом тарілки, а як ближче до натури, то гадючки чи глисти). За столом він, вона, обидва в майках, присутні й ті, хто уособлює "*підростаюче покоління*": хлопчик в шапці зі склянкою у руці, дівчинка лежить на пузі, ноги задерла вище рівня стола. Як то кажуть, культура так і пре. А пам'ять підказує російське: *Кому праздник, а кому грязник*. Правда, можна отримати буклет і з українським текстом, там "*Свято на Вашому столі*". Те саме, хіба що не викликає асоціацій з "*грязником*". Всередині цього буклетика бачимо, наприклад, баночки з гірчицею, на які тупо дивиться дегенеративного вигляду істота з гітлерівськими вусиками, у шароварах і свитці, такий собі "козак", яким, мабуть, хтось його через темноту свою уявляє. А вгорі написано: "*Зла, як теща. Ні, ... як дві тещі*" (це, треба думати, про гірчицю). Далася вже їм ота теща! Заїжджена, засмальцьована тема безлічі тупих анекдотів.

Підкреслена дебільність реклами супроводжувала мене ціле життя. Пам'ятаю першу зустріч з нею. Якось подарував дівчині шоколадку. На обгортці назва: "*Шоколад «Особый»*". Глянули, а на зворотному боці написано: "*Обыкновенный шоколад*". Пореготали. В молодості — чим дурніше, тим веселіше. Відтоді почав колекціонувати всілякі наліпки, оголошення, інструкції... Ось ще один експонат. Ательє індпошиву у Харкові рекламувало свою продукцію так: "*Зима — сочетание удобной и практичной одежды*". Реклами одягу інших сезонів були виконані також у формі "визначень" весни, літа та осені. Виявилося, що весна — це поєднання легкого та елегантного одягу. Мимо того, що з такими визначеннями пір року не погодиться жоден фенолог, незрозуміло, чому взимку не можна вдягатися елегантно, а весною зручно і практично.

Наші рекламники залишаються вірними своїй традиції сполучати непоєднувальне, вдаватися до сумнівних метафор. Звичайно, метафоризація є важливим способом породження нових сенсів. Але, як на все, тут вимагається смак та вміліть, інакше замість нового сенсу породжується нове безглуздя. "*Неперевершена якість в новій упаковці*", "*Якість з прозорою етикеткою*". Російськомовна реклама ріже напропале: "*Шоколад в квадрате*". Кока-кола рекламується так: "*Настоящий вкус праздника*". Очевидно, що якість не

можна загорнути чи щось на неї наліпити. Так само бажання не має смаку, як смак — бажання, а який "*праздник на вкус*" — залежить від того, хто і як його святкує. Та то не має значення. Пошук продовжується: "*Смакуй рівновагу, тримай баланс*". "*Смак натхнення*". "*Неповторна ніжність*". "*Творожна традиція. Новий смак*". Взагалі слово *смак* ліплять до всього. Скоро, мабуть, прочитаємо: "*Смакуй смак смаку*".

Дебільна реклама розрахована на дебілів і намагається дебілізувати свідомість покупця. Але ж наші покупці в основній своїй масі нормальні люди! Нащо ж їх принижувати?

Звичайно, трапляються цілком вдалі реклами. Наприклад, реклама вермуту української фірми "ТЕБА" поєднує коротку історичну інформацію про вермут з характеристикою якости цього вина, а заразом рекомендує спосіб вживання. І все це у повній відповідності з реальними достоїнствами цього вина. Текст не подаю, але рекомендую читачеві купити пляшку вермуту, прочитати рекламу, а головне — продегустувати вино.

Очевидно, що створити гарну рекламу доволі важко. Вона має миттєво привертати до себе увагу, бути яскравою, стислою, не настирною, нести корисну інформацію. Чи багато є людей, здатних створити мікротекст, який би відповідав усім цим вимогам?

Визнаймо, що у нас нема досвіду, відповідних традицій. Бо соціялістичне суспільство, в якому формувалася поки що більшість наших громадян, не потребувало за умов гострого дефіциту найелементарніших речей жодної реклами, хіба що, сказати б, фольклорної, спонтанної, яка поширювалася з уст в уста: "*Женщина, там в гастрономе, со двора, выбросили мороженую рыбу, не знаю какую, дают по два кило в одни руки, бегите, пока не расхватали!*"

Таким чином, вельми складну справу української реклами доводиться розпочинати майже на пустому місці.

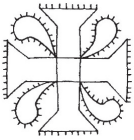

XV. ЕТНОГЕНЕЗ, НАЦІЯ, ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Вище принагідно вже зазначалося, що структуризація ноосфери тісно пов'язана з структуризацією антропосфери. Інакше кажучи, культура розвивається у зв'язку з процесом витворення основних структурних одиниць *людства* — етносів. Цей зв'язок двосторонній, тобто обидва процеси взаємозалежні: культура виступає і як продукт певного етносу, і як його формотворчий чинник. Що культура є генетично завжди культурою певного етносу, а цінності, які ми називаємо вселюдськими, є передусім вибіркою з етнічних культур, що стає надбанням усього *людства*, — загальновідомо.

Явище етногенезу є типовим прикладом самоорганізації. Воно, таким чином, є проявом тенденцій, які для нашого світу є органічними. Констатацією цього факту ми встановлюємо зв'язок між етногенезом, а звідси й націогенезом, і найзагальнішими закономірностями нашого світу. Етногенез є, таким чином, виявом загального задуму Бога про світ, а не випадковістю чи похибкою світового механізму.

Розуміючи етногенез як процес самоорганізації, а етноси — як природні чи, ліпше сказати, органічні структурні одиниці *людства*, не можна не визнати за кожним етносом права на вільний розвиток і творення притаманних йому форм культури. Зрозуміло, що з цієї точки зору слід вважати культурно-етнічне розмаїття безцінним багатством *людства*, а спроби нищення етносів — злочином проти права *людини* жити вільно у своїй етнічній спільноті і на своїй етнічній території. Такі дії призводять до збіднення різноманітности форм буття, витворених вищими силами світу. Це аналог на рівні антропосфери тих злочинів, які ми називаємо екологічними, маючи на увазі біосферу та геосферу.

Обговорення проблеми розпочну з питання: що таке етнос. На жаль, на теренах колишнього СССР поняття етносу було штучно вилучене з обігу (повернуте лише у 70-ті роки Юліяном Бромлеєм, Левом Гумільовим та іншими), і основні ідеї, пов'язані з розумінням етногенезу, не були там поширені. Однак, на мою гадку, нині основна причина труднощів у розумінні етногенезу пов'язана пе-

редусім з недостатнім усвідомленням в гуманітарних колах явища самоорганізації, частинним випадком якого є етногенез.

Як і всяке явище самоорганізації, етногенез має одну вельми нетривіяльну рису, яка полягає у зламі симетрії, у позірно немотивованій, стихійній акції самоототожнення особи з етнічною спільнотою. Важливість поняття зламу симетрії була усвідомлена на інтуїтивному рівні дуже давно. У відомій притчі про буриданового осла нещасна тварина помирає з голоду між двома абсолютно однаковими оберемками сіна, розташованими на рівних відстанях ліворуч і праворуч від неї, адже рух до однієї з них не має жодних переваг перед рухом до іншої. Кожен, однак, знає, що реальний осел у цій ситуації не помирає, а насолоджується життям. Бо симетрія ламається, невизначеність ліквідується вольовим актом. На мові фізики, система переходить у стан з меншою ентропією, тобто у більш впорядкований. В цьому полягає внутрішній механізм самоорганізації, хоча джерело його завжди певною мірою загадкове. Незнання приховують словами *спонтанний* чи *випадковий*. І справді, передбачити, в який бік у кожному конкретному випадку піде осел, неможливо. Це підтверджується тим, що приблизно у 50% випадків тварина піде ліворуч, а у 50% — праворуч. Але якщо в наведеному простому прикладі вибір включає високий елемент випадковости, то в складніших ситуаціях, як, скажімо, у явищі етнічної самоідентифікації, більш відповідним суті справи є епітет *стихійний*, який наголошує на внутрішніх потенціях системи і на дії складної сукупности чинників, що визначають вибір.

Відомо, що етногенез зумовлений сукупною дією об'єктивних та почасти суб'єктивних етноформуючих чинників, таких як спільна територія та ландшафт, певна єдність расового та генетичного характеру, спільна історична доля, єдиний господарський лад, навички, звичаї, релігія, мова, загалом — культура. Складне явище етногенезу закономірно привертало увагу багатьох дослідників. Особливо цікавим є виявлення відносної ролі різних етнотворчих факторів, закономірностей взаємодії етносів, їх розвитку та занепаду. Вивчення історії етносів показало, що кожен з щойно наведених етноформуючих чинників може втрачати ознаки необхідности та достатности, в різних конкретних випадках мати різну вагу. Разом з тим з'ясувалося, що вирішальне значення для етнічної самоідентифікації людини має внутрішній вольовий акт, яким вона відносить себе до певного етносу, зважуючи інтуїтивно всі об'єктивні

та суб'єктивні чинники. На цьому сходиться переважна більшість етнологів, в афористичній формі цей висновок сформулював Ернест Ренан: "*Нація є щоденний плебісцит*". Як і в наведеній притчі, вольовий акт ліквідує невизначеність: система самоорганізується.

З переваги вольового моменту, з відсутности жорсткости й однозначности у функціонуванні зазначених вище етноформуючих чинників зовсім не випливає, що етногенез керується якимись містичними силами. Тенденція до самоорганізації притаманна світовим процесам на всіх рівнях, закладена в "план" світобудови, починаючи з акту виникнення світу. В цьому відношенні етногенез не є більш загадковим, ніж, скажімо, біологічна еволюція. Так само і наявність змістовних відкритих проблем в теорії етногенезу не виправдовує скарг на розмитість, нечітку окресленість поняття етносу, які так часто можна чути. Тим більше видаються неприйнятними спекуляції такого характеру: раз, мовляв, вже й науковці тут не все розуміють і не можуть дати абсолютно чіткого (?) визначення етносу, то це поняття начебто є фіктивним, як і усе знання, що на нього претендує етнологія, отже, у цій сфері все дозволено, неможливо розрізнити істину від помилки.

У зв'язку з цим зупинюся докладніше на питанні про нечітко окреслені поняття і на проблемі їх дефініцій.

Дивує, коли скарги на невизначеність поняття "етнос" висловлюють філософи. Бо саме їм належало б добре розуміти, що більша чи менша міра розмитости властива всім поняттям, якими оперує людський розум. Ті, хто скаржиться на розмитість поняття "етнос", могли б поставити собі питання, чи не є розмитим також поняття "людина". Відомий роман Веркора "Люди чи тварини?" цілком побудований на невизначеності того, що таке людина. Не буду переповідати його сюжету і драматичних колізій, які виникли в гострій ситуації. Ті, хто його читав, безумовно пригадають інтелектуальну насолоду, яку вони пережили, слідкуючи за напруженою дискусією про сутність людини у викладі Веркора.

Лінгвістам відомо, наскільки важко дати точне визначення основних мовних понять: морфеми, слова, речення. І справа не у тому, що наш розум слабкий, а в тому, що явища, які стоять за цими поняттями, багатогранні, залежать від обставин, а ці останні далеко не завжди можуть бути визначені наперед. Поряд з явищами, що їх можна назвати типовими, характерними для того чи іншого класу, існують явища периферійні, маргінальні, в яких

типові ознаки класу розмиті, поєднані з ознаками інших класів. Навіть якщо ми звернемося до взірцевої у сенсі строгости науки — математики, ми побачимо, що і в ній не все може бути визначено абсолютно точно. Скептикам я б рекомендував спробувати прочитати книгу Серпінського "Що таке лінія?".

Звичайно, не закликаю до штучного розмиття понять. Предмет розумувань треба по змозі уточнювати, але дотримуючись розумної міри і не драматизуючи ситуацію, коли об'єктивно такої змоги бути не може.

Які висновки випливають зі сказаного? По-перше, той, що спроба дати точне визначення того, що є розмитим внаслідок самої природи речей (скажімо, через наявність практично неперервної множини проміжних форм, тимчасовість, нестаціонарність проміжних станів), ризикує виявитися заздалегідь невдалою, а відповідне "точне" визначення — хибним. Про випадки, коли все ж таки доцільно запровадити і використовувати точне визначення неточних понять, скажу нижче. По-друге, вміння людини оперувати в своїй пізнавальній діяльності дещо розмитими поняттями — прояв не слабкости, а сили людського розуму, зокрема, це вміння засвідчує вирішальну перевагу людських здібностей у порівнянні із "здібностями" сучасних комп'ютерів.

Кілька зауважень щодо потреби у спеціяльному терміні *етнос* для позначення поняття, яке було вище певною мірою окреслене. З словника можна довідатися, що грецьке εθνος означає"народ". Чому ж виявилося потрібним вдаватися до грецької мови, а не використовувати українське слово, яке вже маємо? Відповідь також дає словник. Слово *народ* переобтяжене кількома різними значеннями і може означати: 1) все населення країни, 2) націю, 3) основні трудящі маси (?), 4) людей (*у парку було багато народу*), 5) простолюд. Отже, лише з достатньо повного контексту вдається зрозуміти, у якому сенсі вжите це слово. Натомість взяте з грецьої слово *етнос*, перетворене на науковий термін, не має зайвих змістів (ми не скажемо: *у парку було багато етносу*). Наявність спеціяльних термінів дає можливість розмежувати поняття, а позиція тих, хто намагається їх ототожнити, не є виправданою. Тому розрізняймо поняття "етнос", "нація", "народ".

Змістовним є питання, чому людина потребує буття в етносі. Звичайно, воно має багато граней. Для його висвітлення слід насамперед врахувати особливості поведінки людини як соціяльної

істоти. Дуже схематично можна зазначити таке: по-перше, людина почуває себе некомфортно за умов невизначеності обставин, у яких вона перебуває, і непередбачуваності ситуації; по-друге, для неї дуже багато важить думка про неї та реакція на неї з боку інших; по-третє, вона прагне до самоствердження і до саморозкриття перед іншими, їй треба, щоб її "зрозуміли", зрештою, захистили у досить широкому сенсі цього слова.

З усіх зазначених потреб випливає, що "своє", знайоме, має для людини вирішальну перевагу перед "чужим", незнайомим. Опозиція "своє ~ чуже" взагалі є одною з найфундаментальніших в культурі. Вихідним, природним колом "своїх" є коло родичів, тому на ранніх етапах розвитку людства найважливішими референтними групами були сім'я, рід, далі — плем'я. І сьогодні для селян, особливо з селищ, віддалених від великих міст, родинні зв'язки, навіть настільки далекі, що городяни про них звичайно забувають, відіграють велику ролю; слова, які їх позначають, активно вживаються у мовленні. З ростом чисельности населення, розвитком і збагаченням стосунків між людьми, зв'язки, засновані на відчутті спільности, поширюються з родини на ширше коло осіб та охоплюють більші території. Разом з тим, як вже зазначалося, ці стосунки набувають часто спеціялізованого характеру, стають формальними і суто функціональними.

Мотиви ідентифікації особи зі "своїми" не зводяться лише до того, що вона отримує певні ґарантії стабільного і передбачуваного ставлення до себе, допомогу з боку спільноти. Цей процес двосторонній, і його другою стороною є встановлення до особи подібних вимог з боку спільноти. Засоби, які регулюють і те і друге, засновані на певних спільних цінностях, які витворюються колективно. На їх прийнятті базується взаємоузгодженість поведінки як особи, так і спільноти. Вироблення таких цінностей, найважливішим моментом яких є обмеження і підкорення багатьох природних інстинктів людини в ім'я успішного функціонування спільноти, а тим самим і індивіда в ній, — справа культури.

Так культура стає фундаментальним чинником виникнення, збереження і розвитку етносу. Вона надає етносу стійкість через систему неґативних зворотних зв'язків і здатність до саморозвитку через систему позитивних. (Нагадаю, що терміни *позитивний* і *неґативний* стосовно зворотних зв'язків вжито у кібернетичному сенсі, а зовсім не у якомусь оціночному).

У зв'язку з наголошенням на важливій ролі в процесі етногенезу понять "своїх" та "чужих" може виникнути враження, що у поняття "етнос" закладається ксенофобія, міжетнічна ворожнеча і все негативне, що з цим пов'язане. Очевидно, що як кожна людина, поряд із безсумнівною здатністю до певного альтруїзму, пильнує передусім власний інтерес, так і етнос як соціокультурний організм має свої інтереси, що більше, історично розвивався та найшвидше і найвиразніше формувався у зіткненнях з іншими етносами та субетносами, використовуючи при цьому різні засоби, від культурного впливу аж до війни. Разом з тим не можна забувати, що культура, хоч і є етнічною за характером, здатна виробляти й вселюдські цінності. І хоча цей процес, а особливо формування культурою норм міжетнічних соціяльних стосунків, йде повільно та болісно, в часи новітньої історії починають розбудовуватися основи для регуляції міжетнічних взаємин на засадах приборкання егоїстичних інстинктів етносів. Наскільки великих успіхів домоглося людство у цій царині, хай вирішує читач; на мою думку, ми знаходимося поки що на початку шляху.

Перейдімо до поняття "нація". Тут думки різних авторів розбігаються більше. Найпоширенішою (канонічною) точкою зору, якої дотримуюся і я, є уявлення про те, що феномен нації є продуктом як етнічного, культурного, так і соціяльно-політичного та економічного розвитку на новітньому етапі європейської історії. Формування європейських націй розпочалося у XVIII столітті в добу буржуазних революцій і супроводжувалося утворенням держав нового типу, в яких джерелом влади і права виступило (чи прагнуло виступити) все населення країни. В такій державотворчій ролі стара етнічна спільнота почала перетворюватися на національну, або, якщо завгодно, етнос вступив у новий, вищий, етап свого розвитку. "Вся нація" була протиставлена окремим, а особливо привілейованим станам, які мали поступитися своїм виключним володінням державою.

Зв'язок між націотворенням і державотворенням був двосторонній — один процес стимулював другий. Ідея нації як не тільки етнічної, а й політичної спільноти, яка творить державу на основі волевиявлення усіх громадян країни, була закріплена юридично у "Декларації прав людини та громадянина", проголошеній у Франції 1789 року. Гасло *"Viva la Nation!"* було на вустах у тих, хто творив французьку революцію. Те, що при цьому йшлося саме про фран-

цузьку націю, не викликало сумніву. Французи цієї доби цілком усвідомлювали також етнічний зміст терміна *нація*, і це усвідомлення лише загострилося під час опору інтервенції інших європейських держав. Як революція, так і війна сприяли об'єднанню не лише станів, а й субетносів, що існували на території Франції, в єдину французьку націю як етнічну, культурну і політичну спільноту. Утворення інших європейських національних держав йшло іншими шляхами, було зміщено в часі, але основна тенденція перетворень була спільна. На відмінностях між цими шляхами варто застановитися.

Справді, у наведеному вище прикладі Франції (згодився б також приклад Англії) йдеться про нормальний, класичний процес творення нації і держави.

Складнішими і, сказати б, дещо здеформованими були процеси становлення націй в країнах роздрібнених, як Німеччина, де субетноси мали різні державні організми, при тому дещо відсталі економічно і політично за рівнем розвитку від передових країн. Але найскладніше процеси націотворення перебігали у країнах поневолених, народи яких страждали від колоніяльної залежности в найрізноманітніших формах: від економічної експлуатації до прямого етноциду і геноциду. До таких країн належала й Україна. В цих випадках спостерігаємо наявність двох етапів у процесі становлення нації, які виявилися достатньо виразно розділеними у часі.

На першому етапі активізувалося суто етнічне самоусвідомлення, починаючи від виникнення у культурної еліти етнографічних зацікавлень, вивчення фольклору, традицій, мови, їхнього поширення, вироблення загальноетнічної культури, розгортання культурно-просвітянської діяльности. Лише на другому етапі, вже на основі достатньо розвиненої етнічної самосвідомости, відбувалася політична самоорганізація, висувалися вимоги державної незалежности або державної єдности, як у Німеччині. Обидва етапи достатньо чітко спостерігалися як у Німеччині, так і в Україні.

Це дало підстави запровадити дуже невдалі терміни: *етнічна нація* та *політична нація*, що з'явилися саме у Німеччині, що й не випадково з огляду на сказане. Ці терміни часом заводять на манівці. "Етнічна нація" ще далеко не нація, це в кращому разі етнос, в гіршому — етнічний субстрат. "Політична нація" — це взагалі екзотичне утворення, нестійке в історичному часі. Випадки

суто політичного об'єднання різних етносів мають маргінальний характер (Канада нині багато потерпає від міжетнічних суперечностей, у США після переходу від політики "плавильного казана" до політики культурного плюралізму такі суперечності неминуче будуть зростати).

Терміни *культурна* та *політична* нація якщо й вживаються, то у певному невласному значенні. Це робив, наприклад, Дмитро Донцов у своїй праці "Підстави нашої політики" [Донцов, 1957]. Слід, однак, підкреслити, що Донцов наполягав на поєднанні цих обох елементів, прекрасно розуміючи, що культурна нація, тобто нація, яка обмежується тільки культурно-просвітянською діяльністю, — це не нація взагалі. Не менш ясно розумів неповноцінність, що більше — внутрішню суперечливість поняття "етнічної нації" Олександр Потебня, який, характеризуючи стан українців у 80-х роках XIX століття, з гіркотою висловився: "*Етнографічний матеріал, а не нація!*" [Потебня, 1992]. Цілком зрозуміло, що етнос може реалізувати свій потенціял лише в разі політичної незалежности, ґарантом якої виступає самостійна держава. За сучасних умов така держава може виконати своє призначення, якщо суб'єктом державотворення виступає весь етнос, а не лише якась його обмежена група. При цьому етнос перетворюється у єдність вищого — як етнічного, так і політичного типу — націю.

Резюмуючи, стверджу, що, на мою думку, спроба розчленувати єдиний у своїй багатогранності процес національного державотворення на окремі складові, відірвати їх одну від одної, зокрема вилучити етнічний компонент, залишивши тільки політичний, ігнорувати культурні чи релігійні зрушення при розгляді соціяльно-економічних перетворень чи вважати одні не пов'язаними з іншими є неправочинна і не відповідає історичній дійсності.

Своєрідністю нинішньої ситуації в Україні є намагання деяких сил вилучити саме культурний, етнічний компонент з процесу українського державотворення. Ці сили воліли б утворити під назвою української нації дефектну "чисто політичну" націю, а Українську державу зробити якимось космополітичним об'єднанням. Вони не від того, щоб побудувати незалежну Україну, але без домінуючої української культури. Це так само шкідливо, як і протилежна крайність, про яку писав Донцов. Таким чином, за терміном *політична нація* стоїть не просто дефектне уявлення про націю, а й шкідлива, ворожа для української державности вигадка. Укра-

їнська нація має бути етнополітичною єдністю, як і всяка повноцінна нація.

З викладеної вище концепції націотворення зрозуміло також, що у відповідності з прийнятою термінологією немає підстав називати націями етноси давніших часів, хоча б ці етноси мали свої державні утворення, бо в понятті "нація" сконденсовані уявлення про певний тип держави, про певні юридичні норми, з нею пов'язані, і про певний тип свідомости, який розвинувся у її громадян. Однак часом стикаємося з відходом від такого слововжитку і навіть з критикою канонічної точки зору. У зв'язку з цим зауважу наступне.

Канонічна концепція виникнення нації має перевагу в порівнянні з іншими перш за все тому, що вона відбиває реальний історичний перебіг подій, які покликали до життя саме поняття "нація" і актуалізували це слово. Фактично слово *нація* почало вживатися саме в описаному вище сенсі і саме тоді, коли людство відчуло потребу в понятті. Було знайдене відповідне латинське слово *natio* (народ), в яке вклали потрібний зміст. Сам той факт, що у науковому вжитку знайшли своє місце обидва слова, *εθνος* та *natio,* свідчить про наявність потреби розрізняти ці два поняття. Взагалі дослідження історії слів, їх виникнення, розвитку, переходу з однієї мови до іншої кидає світло й на генезу тих понять, які номінуються цими словами. Вище вже були згадані роботи Люсьєна Февра "Цивілізація: еволюція слова і групи ідей" 1930 року [Февр, 1991], Еміля Бенвеніста "Цивілізація. До історії слова" 1954 року [Бенвеніст, 1974]. Очевидно, і слово *етнос*, і слово *нація* заслуговують на лінгвістичне дослідження такого типу. Щодо поняття "нація", то цікавий нарис його складної еволюції в часі і просторі (від стародавніх часів до новітніх і на прикладі кількох европейських країн) дав Лев Ребет [Ребет, 1997].

Додам до сказаного з приводу визначення понять ще одну думку. Терміни, які ми запроваджуємо, мають бути не лише плідними для теорії, а й корисними у практичних справах. Для цього часом доводиться дещо переглянути принципи їх визначення. Щоб пояснити, що я маю на увазі, наведу приклад. Розгляньмо поняття "пожежа", здавалося б, просте і загальнозрозуміле. Однак і воно розмите. Існують маргінальні ситуації, коли визнання чи невизнання явища пожежею може стати предметом дискусії. Я був свідком випадку, коли пожежники, складаючи акт, посила-

лися на таке визначення пожежі: "Це вогонь, який вийшов з-під контролю і заподіяв шкоду на суму, що перевищує 36 крб.". Наявність саме такої нижньої межі викликала здивування. Насправді ж зроблене визначення спиралося на давній прецедент. Ідея, закладена в основу такого підходу, зовсім не є нерозумною. Без цього юридична практика була б неможлива. Саме маргінальні ситуації є основним джерелом багатьох невизначеностей, а тоді прийняття вольового рішення стає неминучим. Парадокс купи має бути розв'язаний довільним визначенням граничної кількости піску, починаючи з якої вже маємо купу. До речі, у згадуваному романі Веркора аналогічна маргінальна проблема також була розв'язана юридичним визначенням: якщо у диких людиноподібних істот виявлені ознаки поклоніння вогню, то їх слід вважати людьми.

Канонічна концепція нації поряд з етнічними ознаками та принципами державности органічно включає і правові аспекти. Вона може стати підставою для такого юридичного уточнення поняття "нація", яке дозволить розв'язувати практичні проблеми, що виникають в різноманітних маргінальних ситуаціях. Фактично деякі аспекти уже зараз унормовуються конституціями держав, але така діяльність має бути продовжена і вдосконалена на міжнародному рівні. Її актуальність показують приклади суперечок з важливих питань, що концентруються навколо проблеми нації, які, на жаль, часто не завершуються результативними рішеннями. На підтвердження серйозности цієї проблеми пошлюся на статтю керівника комісії Конґресу США з проблем голодомору в Україні Джеймса Мейса (Час/Time, 10 листопада 1995 року), з якої можна побачити, через які юридичні труднощі були не визнані на міжнародному рівні факти геноциду та етноциду проти українців, що призвело до великих матеріяльних і моральних втрат для України. Отже, хоча в теоретичних розумуваннях слід рахуватися з розмитістю поняття "нація" та інших суміжних та залежних від нього понять, на практиці часто виявляється необхідним також підхід, який цю невизначеність обмежує юридично.

Іноді обговорюється питання про те, чи було нацією населення Київської Руси. У зв'язку з цим зазначу, що аргументи на користь позитивного його вирішення фактично бувають спрямовані на доведення наявности ознак єдности цього населення у культурному, політичному та інших відношеннях. Якби ці аргументи були переконливими, можна було б твердити, що це населення склалося у

єдиний етнос (звичайно, не націю). Однак вони не видаються такими, бо не пояснюють той грубий факт, що Київська Русь розпалася саме через відсутність внутрішньої єдности ще до вторгнення монголів. Це переконання чітко сформулював Євген Маланюк: "*Київська імперія ніколи не була (й не могла бути) культурно-одностайною. Не була вона одностайною й етнічно, ба й расово*" [Маланюк, 1966].

Розгорнуті міркування щодо причин, які унеможливлювали формування нації в давні часи і середньовіччя, знаходимо у книзі Лева Ребета "Теорія нації" разом з численними посиланнями на відповідну літературу з цього питання. В своїй книзі Ребет подав докладний і добре аргументований аналіз можливостей застосування поняття "нація" та історію становлення націй. Його висновки: 1) "*старовинний світ не знав явища нації*", 2) "*середньовіччя не створило явища нації*", 3) "*модерна держава — база явища нації в Західній Європі*".

Ортега-і-Гассет характеризує намагання застосувати поняття нації до давніх та середньовічних етносів як "*разюче перекручення історичної перспективи*" [Ортега-і-Гассет, 1996: 131]. Він зауважує також: "*Якби в середньовіччі існувало те саме поняття нації, як у XIX столітті, Англія, Франція, Еспанія та Німеччина ніколи б не появились на світ*" [Ортега-і-Гассет, 1996: 128].

Актуальним для нашого сьогодення є питання про сучасний стан процесу українського націотворення. Вже сама його постановка виходить з того, що формування української нації ще не закінчилося. Констатація цього факту зачіпає самолюбство деяких національно свідомих українців, хоч це мало б лише підживлювати енергію державного будівництва, культурного розвитку, мобілізувати на ліквідацію наслідків зросійщення в різних сферах нашого життя. В реальній дійсності, яка відзначається високою динамічністю і нестаціонарністю, процес націотворення ніколи не може вважатися завершеним. Нагадаю з цього приводу думку Ортеги-і-Гассета: "*...Насправді нація ніколи не буває «готовою»... Нація завжди або росте, або занепадає*". Те, що ми ще не маємо вповні сформованої української нації, — факт не просто очевидний, а такий, що дошкульно вражає безліччю прикладів. Більшість наших великих міст — переважно російськомовні, і поки саме вони не стануть в основному україномовними, наше майбутнє залишається під загрозою. Видання українських книг в Україні становить неприпустимо низький відсоток, а на книжкових полицях їх ще

менше. Величезна кількість населення майже весь вільний час дивиться російські телепередачі, частина з них має антиукраїнське спрямування. Вищі державні інституції, міністерства, навіть такі ключові, як міністерства освіти, культури, нерішуче проводять політику, скеровану на пріоритетний розвиток української освіти та культури. На тривалий час був штучно припинений процес українізації армії.

Всі ці і не названі тут факти підтверджують теоретичне положення про те, що нація без держави, як і держава без нації, неможлива. Лише проголошення державної незалежности врятувало українців як етнос.

Загалом слушно висловився відомий економіст, представник західної української діяспори Осип Мороз: "*Від 1991 року ситуація на політичній карті світу змінилася: Україна здобула незалежність, формується українська нація*" [розрядка моя — А.С.] [Мороз, 1995]. Однак сказане Морозом має бути доповнене суттєвим зауваженням щодо темпів формування. Вони мають бути значно вищими, аніж є. Бо поряд з процесами державотворення, самоорганізації йдуть процеси руйнації, дезорганізації. Отже, мало того, щоб темп позитивних процесів був більше нуля, він має помітно перевищувати темп негативних процесів. Недарма у своїй видатній статті Георгій Бачинський ставив питання руба: чи можна ще врятувати нашу націю? Його відповідь: "*Так, можна, якщо ми знайдемо мужність подивитися правді у вічі, позбудемося притаманної українському менталітету рожевої прекраснодушности й реалістично оцінимо сучасну катастрофічну ситуацію*" [Бачинський, 1995].

З наявности великих перешкод на шляху українського націотворення і хронічної критичности ситуації випливає, що нам не вистачає якоїсь важливої додаткової суспільної сили, яка б могла об'єднати якщо не все населення цілокупно, то принаймні значну його частину навколо ідеї національного державотворення. Іноземці, які уважно вдивляються в життя України, добре знають, що це за сила, і однозгідно говорять: "*Вам бракує націоналізму*".

Аналіз поняття "націоналізм" докладно подав у брошурі "Це складне національне питання", тому не буду повторюватися, тим більше що відповідний розділ зайняв 50% її обсягу [Свідзинський, 1994а]. Тут хотів би акцентувати увагу на дискусійних питаннях, пов'язаних з розумінням націоналізму.

Перш за все про одну точку зору, яку частіше викладають усно, аніж на папері. Одного разу її добре сформулював мені один політичний діяч. "Я читав вашу книжку і цілком згідний з вами, — сказав він. — Однак я б не вживав цього слова *націоналізм*, бо не всі нас можуть правильно зрозуміти, особливо на півдні і сході України. Це передчасно". Відповів: "На відміну від вас я науковець, а не політик, і звик називати речі своїми іменами. Досліджуючи електричні сили, я ніколи не назву їх ядерними. Це була б помилка. А погляди щодо націоналізму почали формуватися у мене у Харкові, а остаточно сформувалися в Криму, тобто саме на сході та півдні України".

Слід визнати, що страх перед поняттям "націоналізм", прищеплений комуністичною пропаґандою, рівно як і його спотворений образ, поволі зникає з свідомости людей, де б вони не жили. Цей процес йшов би успішніше, якби: 1) деякі політичні діячі з вищезгаданих "політичних", а точніше — кон'юнктурних міркувань не утримувалися б від вживання цього слова, 2) серед самих націоналістів не існувало певної, хоч і незначної кількости людей, які привласнюють собі цю назву, а насправді дотримуються інших, шовіністичних поглядів, залякують населення своїми аґресивними заявами, 3) було б широко усвідомлено, що слово *націоналізм* побутує в сучасній політології як звичайний термін, який позначає цілком нормальне явище у житті більшости країн світу. Отже, і на цьому прикладі бачимо, що вживання правильної термінології є необхідною передумовою правильного думання і зрештою — чесної політичної поведінки.

Друге зауваження стосується тих, хто хоче підмінити поняття "націоналізм" поняттям "патріотизм", ототожнити їх. Це неправочинно. Патріотизм — це любов до землі предків, до батьківщини. Але кожен любить в батьківщині те, що йому більше до вподоби: природу, клімат, звичаї, національну кухню тощо. Тобто патріотизм може бути доволі вибірковим. Звичайно, коли він є всеохоплюючим (і не є сліпим, бо треба мати мужність не миритися з недоліками своєї країни) або, говорячи точніше, коли патріотизм є достатньо і розумно широким, а головне, коли ця любов дає наснагу для жертовного служіння батьківщині, можна сказати, що він зближається з націоналізмом. Свідомо вжив слово *зближається* замість *ототожнюється*, оскільки в поняття "націоналізм", крім емоційного, закладений такий момент, як прийняття певних іде-

ологічних засад, певного світобачення, якщо завгодно — філософії, що не обов'язково включається в поняття "патріотизм", навіть вельми широкий і свідомий.

Послідовна націоналістична ідеологія безумовно виключає ненависть до інших націй чи етносів, хоча так само безумовно передбачає боротьбу з ворогами рідної країни, але за ознакою їхньої ворожої настанови, а не за ознакою етнічної приналежности.

Націоналізм напевне включає у себе визнання нації як вищої форми спільноти і як найвищої цінности, але було б збоченням твердити, що для націоналіста нація — все, особа — ніщо. Звичайно, в екстремальних ситуаціях націоналіст повинен бути готовий пожертвувати навіть своїм життям заради України, але підкреслюю — своїм, а не чужим. Жертовна поведінка високо оцінювалася людьми в усі часи, і не тільки по відношенню до батьківщини. Наприклад, вважається героїчною офіра в ім'я, скажімо, науки, і ми шануємо тих, хто її виявив. Щодо співвідношення нація — особа, то в нормі націоналізм приймає двоєдиний принцип: нація — для особи, особа — для нації. Бо лише гармонійно розвинені, духовно багаті люди можуть скласти здорову, сильну націю.

Що ж дає нація особі? Нація забезпечує гармонійне поєднання індивідуальних потреб людини з її потребами як істоти соціяльної. Існування в нації надає особі достатньо стійку систему надперсональних цінностей, систему етичних та естетичних норм у формах, найбільш відповідних умовам її соціяльного життя, розширює рамки її часового буття через зв'язок поколінь і просторового — через єднання з іншими представниками цієї нації на всьому терені країни; забезпечує комфортність духовного стану. Водночас завдяки динамічності життя нації вона спрямовує здібності особи на створення національної культури, добробуту, розкриває притаманні їй потенції і стає необхідною передумовою для осягнення загальнолюдських вартостей.

Володимир Янів у своїй книзі наголошує на розумінні цінности нації як на здобуткові европейської культури і виводить його з індивідуалізму, притаманного европейцям (див. уривок з його книжки під назвою "Нація як свята спільнота" [Янів, 1993]). Симптоматично, що у нього, як у людини, яка тривалий час прожила в Европі, не виникає сумніву щодо можливости гармонійного поєднання інтересів особи і нації, сумніву, що для багатьох став воістину "каменем спотикання".

Декілька зауважень з приводу визначення поняття "націоналізм". У брошурі "Це складне національне питання" подав таке: "*Націоналізм — думка, воля та дія нації, спрямовані на розбудову незалежної національної держави на своїй етнічній території*". Це визначення розглядаю як таке, що суттєво уточнює дане Джоном Армстронґом: "*Рух, що прагне до створення незалежної держави*" [Армстронг, 1955][74].

Може виникнути питання, для чого потрібне таке визначення. Адже існують організації і партії, які називають себе націоналістичними, і про суть їхнього світогляду та напрямок діяльності можна значно докладніше довідатися з відповідних програм. Однак фактично існує не одна націоналістична організація, крім того, в різні часи їхні програмові настанови мінялися. Тому йдеться про виділення інваріянтного змісту, тобто того загального, що властиве будь-якій націоналістичній організації чи навіть окремій особі, яка вважає себе націоналістом (наприклад, Дмитро Донцов був націоналістом, однак не належав до ОУН). Цей інваріянтний зміст полягає, перш за все, у переконанні в необхідності побудови самостійної національної держави. Його приймають всі націоналісти. Слова *думка, воля та дія*, по-перше, мають підкреслити, що націоналізм — не лише світоглядна система, а й активна діяльність, спрямована на втілення у життя відповідних переконань; по-друге, слід наголосити на присутності всіх трьох компонент: інтелектуального (раціонального), вольового та діяльного на противагу деяким концепціям, які обстоюють абсолютну перевагу волюнтаристського начала, підкреслюючи його ірраціональність. В нормі людині властиве і те, і друге, і третє; звичайно в залежності від характерологічних особливостей кожної конкретної особи пев-

[74] Визначаючи націоналізм і протиставляючи його шовінізму, я зазначав у згаданій брошурі, що вживання терміна *російський націоналізм* неправочинне. Росія як імперська держава була побудована на шовінізмі — ідеології, яка намагалася довести нижчість народів, що ставали разом з їхніми землями об'єктом імперської експансії. Націоналізму ж як здорового явища розбудови нації і держави на власній етнічній території Росія не знала. За час, що минув після публікації брошури, мав нагоду переконатися, що цю обставину усвідомлюють деякі об'єктивні і проникливі росіяни. Ось приклад. Коментуючи статтю Е.Сеніра "Культура справжня і уявна", П.Паршин говорить про "*особливість історичного розвитку Росії, яка майже не знала, принаймні донедавна, класичного націоналізму західноєвропейського (і північноамериканського, загалом, також) зразка XIX ст.*" [Сепір, 1993, 492].

ну перевагу може діставати той чи інший компонент, але значний брак інших свідчить про патологічність.

Разом з тим наведене визначення залишає місце для різних варіацій націоналістичного світогляду, оскільки сумісне з можливістю різних розумінь методів розбудови держави і тої її моделі, яку бажано реалізувати. І фактично різні напрямки в націоналістичному русі якраз і розрізняються різними поглядами на це.

В дискусіях про державотворення в Україні часто вживається у доволі розпливчастій формі поняття "національна ідея". Тут не буду докладніше входити в його уточнення і обговорення, оскільки цій темі присвячено окремий розділ "Національна ідея як концепт культури" (див. також [Свідзинський, 1996; Свідзинський, 2005]). Зауважу лише, що конкретне наповнення поняття "національна ідея" міняється в залежності від рівня розвитку нації. На сучасному етапі актуалізовані аспекти, пов'язані з відродженням української культури, утвердженням її і, зокрема, мови, на всіх теренах України. Лише після досягнення цієї мети можна буде поставити інше, масштабніше завдання, яке, власне, і визначає основний зміст поняття "національна ідея". Це завдання полягає у створенні вагомого і неповторного внеску в історію людства і його культури, який визначався б своєрідністю саме української нації як особливого в цій своєрідності і специфічності явища в антропосфері.

Націоналізм як ідеологія і рух викликав у XX столітті інтерес багатьох дослідників. Під впливом великих подій, успіхів національно-визвольної боротьби, що призвела до розпаду імперій, стало зрозумілим, що в ньому захована велика рушійна сила, він є визначальним фактором людської історії. Англійський філософ, лавреат Нобелівської премії Ісайя Берлін пише про націоналізм у своєму піднесеному, схвильованому стилі як про явище, яке довгий час недооцінювалось, випадало з прогнозів футурологів, але виявилося могутньою, загрозливою силою. Для кого загрозливою? Чіткої відповіді Берлін не дає, і це пов'язане з певним браком розуміння явища. Однак багато чого Берлін осягає. Сильною рисою його аналізу є історичний підхід до націоналізму, намагання пізнати його в широкому контексті культурного та соціально-політичного розвитку людства. Берлін вважає, що "*націоналізм не існував, як здається, ані в давні часи, ані в християнському середньовіччі*". Час його зародження він пов'язує з XVIII століттям. Берлін розуміє, що уявлення про націоналізм лише як про "*хворобливе за-*

палення пораненої свідомости народу" дає далеко не повне розуміння його природи. Він пише:

"*Під націоналізмом я розумію щось більш конкретне, ідеологічно важливіше і загрозливіше, а саме: переконання, що, по-перше, люди належать до певної визначеної групи, яка відрізняється від інших способом життя; що риси окремих людей, які складають цю групу, сформувалися і можуть бути зрозумілі лише в контексті властивостей групи, виражених у категоріях спільної території, звичаїв, законів, спогадів, вірувань, мови, форм мистецької та релігійної експресії, суспільних інститутів і стилів життя, до чого дехто додає ще спадковість, спільність крови і расові особливості; саме ці фактори формують людей, їхні цілі та вартості.*

По-друге, існує переконання, що спосіб суспільного життя нагадує спосіб життя біологічного організму, і все те, що потрібне організмові для правильного розвитку <...> визначає спільні цілі органічного суспільства. Вважається, що це є найвищі цілі, які в разі конфлікту з іншими вартостями, не похідними від специфічних цілей специфічного організму, — вартостями інтелектуальними, релігійними, моральними, особистими чи загальнолюдськими, — повинні мати перевагу, бо тільки так можна уникнути загрози занепаду й загибелі нації...

З цього випливає, що не окремий індивід і не добровільне об'єднання, яке можна за бажанням розформувати, змінити чи відкинути, а нація є тою основною суспільною цілістю, в рамках якої природа людини реалізується повністю" [Берлін, 1993].

Виклад Берліна свідчить про правильне розуміння суті націоналізму, хоча відбиває певну стривоженість, типову для західного інтелектуала ліберального напрямку, можливим ущемленням суто індивідуальних інтересів особи. Нам, людям, зрослим в обставинах необмеженого ущемлення як національних, так і індивідуальних прав, ці побоювання не видаються серйозними. Зразки гармонійного поєднання інтересів спільноти і особи ми бачимо в сучасних правових демократичних державах, де існує розвинене громадянське суспільство, а надмірне втручання в його життя державних органів обмежене відповідним законодавством. Деяка схвильованість західних людей націоналізмом значною мірою пов'язана також з недостатньою розмежованістю важливих понять, які традиційно ще асоціюються з націоналізмом не лише в постсовєтському суспільстві. Недостатньо усвідомлено, що така категорія, як шовінізм, є не тільки відмінною від націоналізму, а в

певному сенсі протилежною, оскільки пов'язана не з національно-визвольною боротьбою пригноблених етносів, а з імперською експансією та імперським гнобленням.

Загрозливою сила націоналізму стає для тих, хто ставить штучні перепони задоволенню прав націй на самовизначення, намагається силою накинути народам імперське ярмо. Тоді загострюється національно-визвольна боротьба, а в разі її придушення закладаються основи для конфліктів у майбутньому. Не можна не визнати значної долі істини у думці філософа Вітторіо Стради: "*Якщо відчуття ідентичности організованої етнічної спільноти називати "національною самосвідомістю", то націоналізм — це загострення і екстремізація форм такої свідомости*" [Страда, 1991]. Незважаючи на те, що ця думка несе в собі ознаки тої самої нерозмежованости понять, про яку щойно йшлося, вона пояснює той факт, чому у незалежних "благополучних" державах, таких як Франція, Німеччина, громадяни часто не усвідомлюють того, що їх держави побудовані на національних засадах, бо механізми національного і соціокультурного самовідтворення працюють налагоджено і спокійно під контролем відповідних державних і громадських інституцій. Однак це не є свідченням зникнення націоналістичних засад суспільної організації. Як тільки які-небудь елементи цих засад опиняються під загрозою, негайно вживаються рішучі заходи. Так, закони про захист державних мов приймаються не тільки в ісламсько-фундаменталістському Ірані, про що з невиправданою іронією писала наша газета "Час/Time", а й у зразково-цивілізованій Франції, причому не менш жорсткі. Така політика була б дуже доречною в Україні, але наша Верховна Рада далека від усвідомлення цього.

Було б помилкою думати, ніби націоналізм у нині процвітаючих національних державах якось відійшов у тінь суспільного життя. Насправді його не помічають так само, як мольєрівський герой не помічав, що говорить прозою. Як тільки на обрії виникають потенційні загрози, одразу згадують про націоналістичні засади державного буття. "Непомітність" націоналізму у розвинених країнах пов'язана з добре налагодженою і чіткою роботою механізму безперервного відтворення тих чинників, які підтримують національний тонус суспільства. Про ці механізми цілком спокійно, без нервовости, притаманної націологам і політикам з теренів колишнього СССР, пише англійський дослідник Ентоні Сміт: "*Сьогодні*

цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій системі масової освіти, за допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації і самобутню однорідну культуру; саме цій діяльності більшість урядів, перебуваючи під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичности та єдности, віддаються з великим завзяттям" [Сміт, 1994]. Але це ще не все. Наприклад: "*Використовуючи символи — прапори, монети, гімни, однострої, пам'ятники й церемонії, — членам нагадують про їхню спільну культурну спадщину й культурну спорідненість; чуття спільної ідентичности й належности покріплює й надихає їх. Нація обертається на гурт «натхненних вірою», спроможних долати труднощі й перешкоди*" [Сміт, 1994]. Наведені цитати дають уявлення про засоби, до яких вдаються для втілення національної ідеї у сучасних державах, і, очевидно, не залишають сумнівів у національному характері цих держав. Додам, що в них, попри всю демократію і лібералізм, рішуче і невідворотно використовується вся сила закону у відповідь на будь-які спроби підірвати державні інтереси, не допускається легальне існування організацій, які б проголошували своєю метою знищення державної незалежности, глумилися б над державними святинями і символами, зневажали б мову провідної нації тощо.

Варто зауважити, що через відсутність справжньої гостроти національної проблеми теоретичні дослідження на цю тему в найвпливовіших європейських країнах часто не доведені до логічної завершености, хоча й містять цікаві ідеї. Однак спостерігається й інше.

У нас в Україні незрідка бачиш цілком позитивні посилання на англійського фахівця з національного питання Ернеста Геллнера, автора роботи "Нації та націоналізм". Зацитую з неї уривок, який дасть уявлення про основну ідею цієї роботи:

"*Націоналізм — це, перш за все, політичний принцип, суть якого полягає у тому, що політична і національна одиниця повинні збігатися.*

Націоналізм як почуття або рух простіше всього пояснити, виходячи з цього принципу. Націоналістичне п о ч у т т я — це почуття обурення, викликане порушенням цього принципу, або почуття задоволення, викликане його здійсненням. Націоналістичний р у х — це рух, надиханий почуттям такого роду.

Націоналістичний принцип може порушуватися різними способами. Політичний кордон певної держави може не охоплювати представників даної нації; або, охопивши їх усіх, також включати інородців;

або і те, і інше одночасно: не охопити всіх представників даної нації та включати представників іншої. Крім того, нація може жити, не змішуючись з іноплемінниками, у великій кількості держав, не маючи власної національної держави.

Але є одна форма порушення націоналістичного принципу, на яку особливо болісно реагує націоналістичне почуття: націоналісти вважають цілком неприпустимим з точки зору політичних норм [розрядка моя — А.С.], *якщо правителі політичної одиниці належать не до тої нації, до якої належить більшість населення. Це може бути наслідком приєднання національної території до більшої держави або наслідком захоплення влади купкою іноземців*" [Геллнер, 1989].

На перший погляд може здатися, що тут немає підстав для критики. Справді, з якої причини міг би бути небажаним збіг етнічних кордонів з державними? Однак, придивившися до роботи пильніше і в цілому, помічаєш дефектність всієї її побудови.

Гадаю, що навіть з поданого вище короткого викладу суті проблеми зрозуміло, що явище виникнення, формування етносів, їхніх взаємовпливів, перетворення у нації (за певних умов), розвиток націоналізму як ідеології та руху (в доволі поліваріянтних формах, про що поки тут не було мови) є складний історичний процес, зумовлений взаємодією найрізноманітніших чинників. Його пізнання потребує всебічного аналізу з позицій історії, культурології, політології, економічної теорії тощо. Аж ось з'являється людина, яка все це ігнорує, натомість формулює умоглядний принцип, з якого намагається пояснити геть усе. Приймемо згори даний постулат про збіг етнічних кордонів з політичними, і в нашій голові запанує повна ясність і прозорість, хоч це буде прозорість... вакууму. Нам досі видавалося, що боротьба за незалежність держави викликана необхідністю політичного закріплення багатовікового господарювання етносу на його давніх теренах, його здобутків в освоєнні цих земель, у розвитку матеріяльної та духовної культури, в обороні від агресивних сусідів; що в цій боротьбі цілі покоління надихувалися не лише почуттям справедливости, а й закономірним бажанням примножити свої здобутки, забезпечити нащадкам кращу, щасливішу долю. Яка марнота! Геллнер пояснює нам, що є принцип, і на тому крапка. Якщо людина приймає його, вона за означенням називається націоналістом, а оскільки вже має таку назву, то це зобов'язує її пильнувати за непорушністю цього принципу.

Далі розглядається суто формально-логічно, виходячи з означення, якими способами (та їхніми комбінаціями) цей принцип можна порушити і як, отже, будуть реагувати на ці порушення його охоронці-націоналісти. Виявляється, що, наприклад, загарбання агресором чужої землі, поневолення етносу, що на ній живе, руйнація, грабунки, репресії (вибачте, я збився на нормальну людську мову) — все це не варто розмови. Слід говорити лише про суперечність принципу. Просто якщо якоюсь державою керують інородці, то це порушення принципу і т о м у це викликає протест, а не тому, що обурює поневолення з усіма його негативними наслідками. Таким чином, увага відвертається від реальних явищ життя, натомість вона спрямовується на формальні аспекти. Виходить, що не життєві інтереси визначають принципи, а навпаки. Що більше, принципи визначають навіть не самі ці життєві інтереси, а певний тип поведінки, який формально випливає або з цих принципів, або з їх порушення. Схема Геллнера не виходить з дійсности, а намагається визначити її. У цій мертвонародженій схемі створюється ілюзія розуміння, насправді ж незрозуміло нічого. Геллнер навіть не помічає можливости постановки безлічі питань, на які його схема не дає відповіді. Наприклад, чому наші предки приймали до себе княжити інородців-норманів? Може, тому, що тоді ще не було націоналістів? Тоді чому вже за нашої доби січові стрільці воювали без протестів під командуванням Василя Вишиваного, з походження австрійця, архикнязя Вільгельма Габсбурґа? А от іншого інородця — Лазаря Кагановича — українці ненавиділи. То, може, справа не в інородстві і не в порушенні принципу Геллнера, а в цілком різній поведінці цих двох осіб? І дарма Геллнер намагається відповісти на питання: скільки саме інородців має бути у правлячій верхівці, щоб його принцип був порушений. Це не більш продуктивно, аніж досліджувати, скільки чортів може вміститися на кінчику голки.

Вчений дискурс Геллнера з національного питання завершується "чудовим" висновком: "*Фактично нації, як і держави, лише випадковість, а не всезагальна необхідність*". Ця відверта саморекламація — цілком закономірний вислід схеми Геллнера.

Зупинився на концепції Геллнера в теорії націоналізму як на одному з характерних прикладів формалістичних схем у західній націології. Існують й інші публікації західних авторів, рівень яких ще нижчий; з одною з них, що належить Д.Арелю, читач може

ознайомитися в "Сучасності" № 12, 1995. В цій статті вражає незнання чи ігнорування літератури з питання, про яке пише автор, а також незнайомство з реальною ситуацією, яку він намагається обговорювати. Зауваження щодо незнання літератури стосуються не тільки Ареля. Очевидно, неможливо писати з проблем українського націоналізму, навіть не доторкнувшися до праць людей, які до цього руху належали. А серед них були люди глибокого інтелекту. Назву тут в першу чергу Юліяна Вассияна, Миколу Сціборського, Дмитра Андрієвського, Осипа Бойдуника, Юрія Бойка, Олега Кандибу-Ольжича. Не можна не згадати у цьому зв'язку також яскравих журналістів, тісно пов'язаних з українським націоналістичним рухом, наприклад, Дениса Квітковського, Володимира Мартинця, Олега Штуль-Ждановича, Юрія Пундика, ретельних дослідників його історії Михайла Сосновського та Зиновія Книша. Звичайно, дуже цікавою і заслужено популярною є спадщина Дмитра Донцова, але ненормально, що деякі сучасні автори, які пишуть на теми політології, не читали згаданих вище українських авторів (спеціяльно я писав про це у статті "Етнос, нація, держава" [Свідзинський, 1994б]).

Загалом актуальність національної проблеми для українців стала причиною того, що до неї зверталися неординарні особистості, а тому в теоретичному плані їхні праці з національного питання мають не нижчий, а на загал — вищий рівень, ніж рівень праць на цю тему західних авторів. Зокрема, це можна сказати про праці Вассияна [Вассиян, 1928; 1929], в яких на глибокому філософському рівні розв'язана складна проблема про співвідношення особи і суспільства (нації). Праця на ту ж тему була пізніше опублікована російським філософом Левом Карсавіним (литовською мовою, 1934 рік). Однак росіяни спромоглися перекласти і опублікувати працю свого вченого [Карсавін, 1991][75]. Твори ж Вассияна видані лише за кордоном і лише у двох томах; вони досі мало приступні для читачів з України.

Цікаво поглянути на сучасні теоретичні дослідження росіян з національної проблеми.

Розпад СССР, поява нових незалежних країн замість колишніх його республік, економічні реформи, хай і не вельми вдалі, виник-

[75] Карсавін був заарештований після окупації Литви і знищений у сталінському концтаборі.

нення вільної преси — все це спричинилося до відчутних зрушень у свідомості росіян. Спектр думок з національного питання виявився доволі широким, полярність їх — дуже високою, непримиренність у відстоюванні прийнятих позицій — загрозливою. Втім, такі якості були завжди притаманні росіянам. Тут хотів би виділити з цього спектра одну характерну публікацію філософа достатньо високого рівня, В.Мєжуєва, в якій знаходимо свіжіші ідеї, що на їх появу неможливо було розраховувати до згаданих подій. Мєжуєв розуміє історичну закономірність розвалу СССР і перспективу "*поступового зсуву*" Росії в межі, "*з яких колись стартувала Російська імперія*", хоч він і не зазначає, де саме ці межі мають проходити. Що ж до теоретичних питань, то тут натрапляємо на значну плутанину понять, яка засвідчує нерозробленість усієї проблематики націоналізму в сучасній Росії. Так, Мєжуєв дещо невизначено висловлюється про всеєдність, про "розчинення" народів у якості націй "*в наднаціональному просторі*". Він вважає, що "*націоналізм... виключає з поняття нації її зв'язок з вселюдським, заперечує загальне на користь особливого*" [Мєжуєв, 1997].

Поширене в Україні розуміння націоналізму є протилежним: у нас йдеться про розвиток особливого (нації) в його самобутності, в усій повноті вираження індивідуальних, неповторних проявів і рис, того, що, за влучним висловом російського поета, створює "*лица необщее выраженье*". В українському розумінні націоналізм має піднести особливе — націю — до рівня, який забезпечує гідне входження в загальне — людство. Що більше, загальне може заіснувати лише за умови наявности цілого розмаїття форм особливого. Коли ж всі форми особливого однакові, тотожні, нема чого узагальнювати, не може утворитися саме поняття загального. Якщо вдатися до музичної аналогії, не створюється те, що іменується симфонізмом, бо симфонія існує лише за умови наявности різних, довершених у своїй індивідуальності інструментів. Очевидно, що людство як цілісність може успішніше виконати своє призначення, коли воно складається з різних, багатих своєю індивідуальністю, націй.

В російській філософській думці ця ідея вже була присутня. Мєжуєву не слід було ігнорувати таку тезу Миколи Бердяєва: "*Є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськости, до єдности людства — шлях національного зростання і розвитку, національної творчости. Вселюдськість розкриває себе лише під виглядом*

національностей. Денаціоналізація є ... чистісінька порожнеча, небуття" [Бердяєв, 1918]. Загальний сенс явища множинности культур і мов глибоко розкрив російський культуролог В.Топоров, коментуючи біблійну притчу про Вавилонську вежу, помішання мов і розсіяння людей по всій землі. "*В чому сенс цього покарання? Господь не відмовився від людей і не відмовив їм в своїй допомозі. Але, побачивши, що вони не готові до справжньої єдности, Він порушив ту природно-емпіричну, задарма отриману єдність мови-культури, яка, усвідомлена її носіями, але, не маючи для себе ні міри, ні порівняння, веде до самозадоволення, до ілюзії самодостатности і вседозволености, а кінцево — до втрати моральних критеріїв і самообожнення. Допомога Бога блудним полягала у відкритті перед ними іншої перспективи. Вступивши на важкий шлях розсіяння і диференціації минулої культурно-мовної єдности, замкнувшися у своїй мові і культурі, люди повинні були зрозуміти і полюбити це с в о є, побачити в нерівній поверхні «свого» дзеркала довкілля, самих себе і нарешті і н ш и х, відмінних від них за мовою і культурою, людей. І ці «інші», як тільки вони були помічені, і сам факт їхнього існування як носіїв культурно-мовної інакшости був усвідомлений, теж стали дзеркалом, в якому можна було побачити не лише «інше», але через нього і себе, принаймні відчути свою відмінність, свою специфіку, свою характерність — і в перевагах, і у вадах, які у своїй сукупності творять неповторність даної мови і даної культури*" [Топоров, 1989].

У ще ширшій формі, як загальнохристиянську філософську тезу, необхідність різноманітности форм буття стверджує богослов Кураєв: "*Бог у Своїй любові захотів, аби світ був складним і різним. І, отже, складність і самобутність світу не є загроза, не є омана, а релігійна цінність*" [Кураєв, 1996]. Дивись докладніше [Кураєв, 1997].

Помилковою є також думка Мєжуєва про те, що націоналізм "*виправдовує перевагу одного народу над іншим*". Таке твердження є наслідком нерозрізнення націоналізму і шовінізму. Ця плутанина давно подолана українською думкою. Неодноразово писав про це (див. [Свідзинський, 1994а]). В ідеології націоналізму йдеться не про перевагу, а про специфічність, різноякісність, отже, фактично, про непорівняльність націй. Визнання цієї обставини взагалі ліквідує ґрунт для вивищення однієї з них над іншими.

У цих своїх розумуваннях Мєжуєв намагається спертися на Соловйова, цитуючи його думку: "*Ідея нації є не те, що вона думає про себе у часі, а те, що Бог думає про неї у вічності*". Припускаю, що Со-

ловйов цією фразою (надто ефектною, аби бути точною) натякав на те, що нація повинна відгадати своє призначення, як його визначив Бог, і що на цьому шляху пізнання вона може помилятися. Я впевнений, що нація, як і людина, обов'язково мусить думати про себе (звичайно, у часі — інший спосіб думання і самопізнання для неї просто не існує), інакше вона ніколи свого призначення не осягне, а отже, і Богові нічого про неї подумати у вічності.

На закінчення цього розділу розгляньмо докладно ще одну концепцію нації, яка належить Бенедикту Андерсону. Його книга "Уявлені спільноти. Міркування щодо походження націоналізму" вийшла в перекладі українською мовою у видавництві "Критика" [Андерсон, 2001]. Це переклад другого (переробленого) видання "Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism" (Verso — London — New York, 1991). В світі ця книга користується популярністю і перекладена багатьма мовами. На мою думку, книга цікава передусім тим, що вона заснована на дуже характерному непорозумінні, фактично доволі кумедному, і її аналіз дозволяє виявити чимало типових збочень у національній проблемі.

Книга містить роздуми, дотичні, а часом і не дуже, до проблеми виникнення націй та націоналізму як ідеології. Є підстави думати, що в Україні книга знайде якесь коло читачів попри загрозливу тенденцію до зменшення в суспільстві кількости осіб, взагалі схильних читати книжки. Однак інтерес до націоналізму в Україні зростає, бо в значенні цієї ідеології та її життєвости переконується дедалі більша кількість людей, свідомість яких поволі вивільняється від комуністичного дурману; що ж до молоді, то вона освоює різні ідеї без особливих упереджень. Тому коло потенційних читачів, можна сподіватись, не буде надто вузьким.

Про позитивні якості книги скажу в кінці, а на початку зізнаюся, що, на мою думку, книга дуже програє від вельми недоладної основної назви "Уявлені спільноти". Справа, проте, не в одній назві. Попри свою розмитість, словесну невиробленість та неоднозначність, думка про те, що *"нація — це уявлена політична спільнота"*, претендує навіть на авторське "визначення" нації [Андерсон, 2001: 22]. Втім, воно зроблене під явним впливом Ернеста Геллнера та Ернеста Ренана.

Не буду торкатися тривіяльно помилкового твердження, нібито сутність нації вичерпується одним лиш політичним аспектом. На цю тему я сказав достатньо.

Мене цікавитиме епітет *уявлена*. Мотивація його полягає, на думку автора, ось у чому: *"Вона уявлена* [підкреслення Б.Андерсона. — А.С.] *тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшости зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетности"* [Андерсон, 2001: 22]. Цей аргумент надто сумнівний, бо таку властивість мають також зовсім інші спільноти. Наприклад, студенти навіть одного не дуже великого університету (скажімо, 10 тисяч) не знають всі одне одного, хоча, поза сумнівом, відчувають свою "співпричетність". Те саме можна сказати про армію. То що, власне, означає цей епітет, якщо він позначає властивість, зовсім не специфічну для нації? Чому, говорячи саме про націю, автор наголошує на цьому?

Спробуємо обговорити, що могла б означати ця уявленість.

Перш за все, сприймаючи світ за допомогою своїх органів відчуттів, людина формує в мозку структури, які в певному сенсі "відповідають" зовнішнім об'єктам. Ці структури можуть розвиватися, вступати в складні зв'язки між собою. Але хоч суб'єкт пізнання все життя підлягає зовнішнім впливам, в своїй когнітивній діяльності він має справу не з зовнішнім світом як таким, а з тими структурами, які сам витворив. Їх можна назвати (через відсутність кращого терміна) *образом (image)*, можна говорити про *уяву*, яка зберігає й опрацьовує їх. Ці терміни відчутно неадекватні саме тому, що пізнання когнітивних процесів — проблема, можливо, найбільшої мислимої складности. Наукові дослідження в цій галузі щойно розгортаються, але вже зараз очевидним є наступне.

Все те, з чим працює мозок людини, є уявленим.

Звичайно, абсолютна більшість філософів, як і всі нормальні люди, вважають, що нашому інтелекту протистоїть якась об'єктивна реальність, яку ми називаємо світом, і що вона є об'єктом нашого пізнання. Останнє стимулюється природною допитливістю, але має також глибшу причину — достосувати свою життєву практику до світу, зробити її в певному сенсі успішною.

Оскільки ознака уявленості в такому її потрактуванні є всезагальною і не стосується нації і тільки нації, то визначення нації Андерсоном, сперте на ознаку уявленості, не просуває нас ані на крок. Проблема залишається цілком відкритою. Уявленість в такому сенсі просто виноситься за дужки як спільний множник багатьох доданків. Не вона визначає націю.

Мозок здатний також витворювати з наявних у ньому образів та їхніх фрагментів мисленні конструкції, яким в дійсності не відповідають ніякі об'єкти. Тут не варто наводити забагато прикладів. Думаю, читач поділяє моє переконання в тому, що русалки, як їх змальовує народна фантазія, реально не існують. Ці витвори не лише уявлені, а й уявні.

Чи можна вважати той тип спільноти, якою є нація, уявним? Навряд чи розумно думати, що поняття "нація" має той же статус, що й поняття "русалка". Очевидно, що нація є категорією, виробленою розумом для пізнання реальних аспектів світу. З другого боку, не можна сказати: *Вчора о третій годині дня я зустрів у парку націю.* Таке речення є безглуздим вже лінгвістично, бо слово *нація* не надається до того, щоб воно могло фігурувати в такому контексті. (Зауважу, що, замінивши в наведеному реченні слово *нація* словом *русалка*, ми отримуємо лінгвістично припустиму конструкцію, хоча саме судження не відповідає дійсності, є хибним).

Отже, будучи (тривіяльним чином!) чимось уявленим, нація не є уявною. Однак це визнання, звичайно, ще не окреслює категорію "нація". Яким же чином це поняття може бути визначене?

Категоризація світу є одною з фундаментальних коґнітивних процедур. Принципи категоризації були встановлені Аристотелем, який запровадив певну кількість дуже загальних невизначальних категорій. Що ж до решти понять, то він включив кожне до якоїсь певної категорії, відмежовуючи його від усіх інших понять, які потрапили до неї, через перелік необхідних і достатніх умов. Якщо йти цим шляхом, то поняття "нація" мало б входити в ширше поняття "спільнота", і при цьому потрібно було б вказати ті ознаки нації, які однозначно виділяють її з усіх інших спільнот.

Цього Андерсон не робить. Він посилається на Хью Сетон-Вотсона, який стверджує, що *"неможливо виробити «наукову дефініцію» нації; а втім, сам цей феномен існував і існує"* (цит. за [Андерсон, 2001: 19]). В чому ж причина труднощів, з якими стикаються різні автори при визначенні поняття нації?

Вже в першій публікації з цієї проблематики ("Це складне національне питання") я констатував, що кожна з ознак, які пропонують для виділення цього поняття, не є ані необхідною, ані

достатньою[76]. Інакше кажучи, спосіб категоризації за Аристотелем не досягає мети. Зробивши це "відкриття", я не був, однак, шокований, бо з досвіду діяльности у фізиці добре знав, що фундаментальні поняття навіть цієї розвиненої науки не піддаються аристотелівській категоризації, а скорше визначаються сукупністю правильних висловлювань щодо них (під висловлюванням розумію твердження не лише звичайною мовою, а й мовою математики). Як колись зауважив Міллікен, ми не можемо відповісти на пряме питання: "Що таке електрика?", але це не завадило побудувати розумну теорію електрики шляхом включення відповідних фактів у взаємопов'язану систему тверджень.

Пізніше я познайомився з сучасною теорією категоризації. Вона почала розроблятися щойно у XX столітті; одним з перших, хто піддав сумніву універсальний характер аристотелівської схеми, був Людвіг Вітгенштайн. Він розглянув поняття "гра" і показав, що його не можна визначити за Аристотелем. Скориставшись новітньою теорією категоризації, неважко зрозуміти, що поняття нації може бути визначене в рамках принципів категоризації, розроблених сучасною когнітивною наукою[77]. Таким чином, скепсис, висловлений Сетон-Вотсоном та Андерсоном, є науковим анахронізмом, тим більш невиправданим, що нові методи категоризації розроблялися саме на Заході[78].

Повертаючись знову до книги Андерсона, логічно поставити питання, які види спільнот повчально було б розглянути і порівняти з нацією. При цьому триматимемо в полі зору ознаку "уявленості". Чи не могла б вона містити щось змістовніше, крім вищезазначеної тривіяльности?

Зауважу, що мозок може створювати й те, чого у світі нема, але таке, що може бути реалізоване. Власне, сутністю культури є створення саме таких ідей та заснованих на них форм буття, яких не знаходимо у природі. Вони виходять за її межі, формують специфічний світ людського буття, який мав би бути продовженням природного.

Очевидно, що, говорячи про якусь людську спільноту, маємо

---

[76] Йшлося, власне, про етнос і чинники, які його визначають, нація ж визначалася через етнос, а тому проблема редукувалася до визначення поняття етносу. Такий підхід я вважаю методологічно більш задовільним і плідним.

[77] Відповідні міркування я виклав в статті [Свідзинський, 1999], яку вміщую як додаток до даного розділу.

[78] Див., наприклад, книгу [Тайлор Дж., 1989].

на увазі таку множину людей, яка чимось об'єднана[79]. Візьмімо як приклад шахістів. Зрозуміло, що їх природно розглядати як спільноту не лише через спільність інтересів, а й через наявність організаційних структур, розробленого регламенту змагань, фінансування тощо. Але що лежить в основі цієї спільноти? Звичайно, сама гра, яка є цілком видуманою, умовною (зв'язок з реальністю надто опосередкований — це імітація війни). В природі речей гра у шахи не закорінена. То як назвати у зв'язку з цим спільноту шахістів? Той факт, що вона об'єднується цілком ідеальним началом — вигаданою інтелектуальною грою, міг би правити за підставу, щоб схарактеризувати її епітетом *уявлена*, і при тому ці підстави були б навіть вагоміші, ніж у випадку нації. Звичайно, це не робить шахістів спільнотою нереальною. Прикметник *уявлений* міг би бути вжитий на позначення того, що саме людська творча фантазія, людські уявлення привели до створення умовних правил гри. Він міг би також вказувати на те, що при її формуванні суттєву ролю відігравали ідеальні потреби. Бо шахісти отримують задоволення від пов'язаної з грою інтелектуальної активности, естетичну насолоду при розв'язанні складних ігрових ситуацій.

Собаководи теж творять спільноту. Але, на відміну від шахістів, джерело їх спільного інтересу не лежить цілковито в сфері духу: собаки існують реально, приносять користь, разом з тим вірністю та відданістю господареві ці тварини здатні задовольнити й деякі духовні потреби людини.

Загалом, оскільки людська природа визначається єдністю трьох сфер: тілесної, душевної і духовної, людські спільноти не можуть не ґрунтуватися на ідеях та уявленнях не меншою, а часом і більшою мірою, ніж на матеріяльних інтересах.

Нація як спільнота має корені і в сфері духу, і в матеріяльній сфері. Крім цього, вона має ще одну, унікальну, якість: глибинний "природний" характер. Можна втратити інтерес до шахів, не заводити чергового пса по смерті улюбленця, але в нормі не можна, принаймні без кардинальних втрат, без глибокої деформації особистости, позбутися національної приналежности, як не можна поміняти батьків.

---

[79] "Словник української мови" ототожнює слова *спільнота* і *спільність*, що є незадовільним. Так, речення "У нас виявилася спільність смаків" звучить цілком розумно, а "У нас виявилася спільнота смаків" — безглуздо.

Отже, зв'язок людини з нацією глибший та інтимніший, ніж у ситуаціях, наведених вище. Це Андерсон розуміє. В чому ж природа цього зв'язку? Що в ньому від духовного, а що від матеріяльного? Ще 1928 року український філософ і націолог, теоретик націоналізму Юліян Вассиян глибоко висвітлив цей бік проблеми[80]. Він відзначив, що *"нація — це людський твір природного розвитку"*, вона *"найглибша, найзагальніша й найтривкіша підстава людської соціяльности"*, її роля для індивіда полягає в тому, що в ній він долає обмеженість свого часового і просторового буття, і без цієї основи *"людська одиниця стає відірваним атомом"*[81]. Разом з тим ці духовні чинники формуються на ґрунті матеріяльних умов спільного соціяльного буття, господарської діяльности на певній території, за певних природних умов, а сформувавшись, набувають значення не лише для духовного буття, а й матеріяльного. Цю діялектику зв'язку духовного і матеріяльного в понятті "нація" найадекватніше враховує синерґетична концепція націотворення.

Можна зауважити, що, на відміну від розглянутих вище прикладів спільнот, в яких те, що об'єднує людей (ідеальне чи матеріяльне), є заданим, фіксованим, нація весь час знаходиться в динаміці, сама себе формує, довизначає, "уявляє", як (дуже приблизно) висловлюється Андерсон. Інакше (і точніше) кажучи, постійно знаходиться в стані самоорганізації. Чи ця її риса є притаманною лише нації? Ні. Візьмімо іншу спільноту — математиків. Формальні організаційні структури тут наявні. Що ж об'єднує математиків? Очевидно, математика. До речі — щось цілком ідеальне. Але що є математика? Найточніша відповідь добре відома: це те, що творять математики. Таким чином, маємо нібито логічне коло. Насправді ж треба взяти до уваги, що визначити наперед предмет математики неможливо. Математика, як система логічних структур і операцій над ними, твориться в процесі самоорганізації ідей в головах людей. Первинною є людина, точніше, коло людей особливого інтелектуального складу. Чи достатньо сказати про математику, що вона цілком уявлена, що це є довільний витвір розуму? Аж ніяк. Загадкова ефективність

[80] Не буду тут докладніше розповідати про ідеї Вассияна, відсилаю читача як до його оригінальних праць, так і до спеціяльного додатка до цього розділу. Той факт, що Андерсон, очевидним чином, не був знайомий з роботами Вассияна, є банальним проявом американоцентризму, який не має жодного виправдання.

[81] Див. [Вассиян, 1972: 118, 123, 124].

математики в природознавстві вказує, що вона відбиває якийсь об'єктивний сенс світу. То чи не ближче до істини твердження, що, творячи математику, ми пізнаємо задум Бога про світ, ту універсальну мову, якою сформулював закони природи Творець?

У творі Андерсона повністю відсутня ідея, яку я вважаю визначальною для розуміння процесу етно- і відповідно націотворення, — ідея самоорганізації. Розуміння феномену самоорганізації як механізму витворення структур в усіх сферах світового (не лише людського) буття ми завдячуємо синергетиці — міждисциплінарній науці, яка синтезувала цілу групу сучасних теорій. Але через те, що підставою синергетики були природознавчі концепції, вона повільно і нерішуче сприймається гуманітаріями. Однак саме самоорганізація є універсальним механізмом творення структур світу, вона ж є механізмом націотворення. Завдяки їй виникає структуризація антропосфери, а оскільки буття усякого соціюму визначається культурою, яка також є процесом самоорганізації (у просторі ноосфери), націотворення виявляється нерозривно пов'язаним з культуротворенням.

Без сприйняття цих ідей годі думати про задовільну націологію.

Принципи теорії самоорганізації, застосовані в націології, дозволяють краще побачити дію різноманітних чинників націотворення в їхній взаємодії між собою, виразно відчути комплексний характер всього процесу, з'ясувати зв'язки націоналізму з різними течіями соціяльної думки, з процесами руйнації колоніяльних систем, розвалу імперій та краху імперських ідеологій, побачити, як ідеї націоналізму органічно поєднуються з ідеями демократії, ідеєю свободи, що є головною рушійною силою у боротьбі народів за самовизначення, з'ясувати, чому творення суверенних держав стало непереборною силою протягом останніх століть, *що* стоїть на перешкоді цього процесу, яке місце всього цього комплексу явищ в загальному поступі людської культури та історії.

Нація формується всіма тими чинниками, які творять етнос, а також — на певному етапі розвитку — доволі чітко окресленими соціяльно-політичними ідеалами. Оскільки в твореній нації наявні як ідеальні, так і матеріяльні чинники, а ідеї є уявленнями, той, хто хоче наголосити на ідеальному аспекті, міг би назвати цей вид спільноти "уявленим". Однак така термінологія виявляється невдалою не тільки тому, що, по-перше, ігнорує матеріяльний ас-

пект, по-друге, стосується не лише націй. Її недолік полягає також у тому, що вона тягне за собою конотації, пов'язані з фіктивністю, примарністю, фантастичністю (в дусі уявлень про русалок), яких тяжко позбутися. Вже на с. 25 сам Андерсон збивається на таке розуміння, оголошуючи примарність національних уявлень. Однак епітет *уявлена* у випадку нації є не більш виправданим, ніж у випадку математики. Бо насправді нація — феномен дуже реальний та дієвий, вона ховає в собі величезну силу. *"Не окремий індивід і не добровільне об'єднання, яке можна за бажанням розформувати, змінити чи відкинути, а нація є тою основною суспільною цілістю, в рамках якої природа людини реалізується повністю"*. Це пише Ісайя Берлін, представник ліберального напрямку в націології.

Концепція, заснована на ідеї самоорганізації, кидає світло на той аспект, який ми бачили на прикладі з математикою. Те, що ми не застаємо готовим у світі, а створюємо, в абсолютній більшості випадків не може бути визначене наперед та раз назавжди. Саме тому воно не може бути категоризоване за Аристотелем.

Це повною мірою стосується і поняття нації. Як продукт самоорганізації, вона не була утворена за наперед розробленим планом, суттєву ролю відігравав елемент стихійности. Разом з тим людині властиво пізнавати та намагатися взяти під контроль стихійні процеси, вплинути на них. Те, що реально відбувається, йде у напрямку рівнодійної цих тенденцій та пов'язаних з ними різних сил. З огляду на це, якщо вже думати про прикметник, що його було б найкраще поєднати зі словом *спільнота*, аби схарактеризувати нації, найточнішим видається прикметник *витворені*. Коли ж явище набуває більш чи менш усталених форм (про повну завершеність годі й говорити), постає образ — прототип, який може бути описаний. У випадку нації першими прототипами стали французька та англійська нація, в яких найповніше відбилися найхарактерніші риси нації як соціяльного феномена.

Отже, доречно говорити про націю не як про уявлену, а як про витворену спільноту, хоч у процесі витворення людська уява також відіграє свою ролю, але, як ми бачили, не все можна звести тільки до неї. При цьому витворення як процес самоорганізації ніколи не веде до однотипних вислідів, а породжує різноманіття форм, які лише групуються навколо прототипових зразків.

Звичайно, поява прототипів стимулює процеси більш усвідомленого творення націй, які на час цієї появи були ще "него-

тові", знаходилися на периферії самого явища "нація". Так було, наприклад, на той час з німецькою нацією. Так, на жаль, донині є з українською нацією.

Варто наголосити, що поняття "нація" категоризується як концепт з нечітко окресленими границями не тому, що наша думка немічна, а тому, що такою є природа речей. Навпаки, немічною є думка, яка виходить з аристотелівської схеми і капітулює перед труднощами, що їх сама собі запрограмувала.

Очевидно, що без належного розуміння нації не можна задовільно потрактувати націоналізм як рух та ідеологію. Кілька слів про недоліки при потрактуванні націоналізму у Андерсона.

Суттєва помилка, якої припускається Андерсон, полягає у постійному змішуванні двох різних понять: "націоналізм" та "шовінізм". Якщо якісна відмінність між ними ще не завжди усвідомлювалася на початку XX століття (на таку плутанину натрапляємо, скажімо, у Михайла Грушевського, у Павла Скоропадського), то в кінці століття вона просто дивує. Андерсон, правда, щось тут відчуває і намагається виокремити те, що він називає *"офіційним націоналізмом та імперіялізмом"*, але зазначену плутанину понять вповні не долає, а це не дозволяє йому піднятися до чіткої думки. Через це у нього, як і у Берліна, при формально позитивному ставленні до націоналізму як до великої рушійної сили людського поступу, проглядається певний страх перед ним з міркувань типу "як би чого не вийшло", побоювання перед можливими "крайнощами". Насправді усвідомлений і відкрито задекларований націоналізм Черчілля, де Голя, Аденауера, під проводом яких відповідні нації зміцнювали свої національні держави на своїй власній землі, до крайнощів не призвів, а от шовінізм, імперіялізм, що прагнуть підкорити або утримати в покорі чужі землі або чужі народи, і досі становлять серйозну загрозу.

Плутанина між націоналізмом і шовінізмом породжує нині фальшиве словосполучення *російський націоналізм*. Найглибші російські мислителі ще у XIX столітті розуміли (причому це розуміння зрідка можна спостерігати й нині), що "російського націоналізму" нема і не буде, допоки в Росії домінує імперське мислення. Що більше, дехто вважає, що виникнення російського націоналізму відкрило б Росії шлях до свободи, демократії, власне, означало б порятунок країни.

Стало модним (і данину цій моді віддає також Андерсон) нарікати на "ідейне убозтво націоналізму", на те, що, мовляв, він не висунув геніяльних мислителів. Подібні нарікання, на мій погляд, наївні. Творчі особистості дуже тонко відчувають ту проблематику, яка вимагає надзвичайних інтелектуальних зусиль, і ту, яка таких зусиль не потребує. Саме до розв'язку надскладних проблем спрямовують свої зусилля генії. В XX столітті однією з таких проблем надзвичайної складности була проблема структури атома, і саме вона притягнула до себе найвидатніші інтелекти людства.

Не думаю, щоб проблема націотворення і проблема генези націоналізму за теоретичною трудністю була співмірна з названою вище. Вона приступна зусиллям науковців не надто екстремального рівня таланту, тут важливо не стільки висувати якісь надзвичайні, нові, глибокі ідеї, скільки вправно використовувати те, що вже набуте людством, поєднуючи різні ідеї в єдину цілісність.

Чому ж попри зазначені недоліки книга Андерсона "Уявлені спільноти" стала мало не світовим бестселером?

В книзі багато фактів, спостережень, цікавих суджень, автор добре обізнаний зі Сходом, який багатьох цікавить. Деякі помилки автора, скажімо, щодо "пріоритету" креольського націоналізму, не є тривіяльними. Як показано вище, лише сучасна категоризація поняття нації на основі концепції прототипів і сучасне розуміння націоналізму дозволяють чітко зрозуміти, в чому вада його думок на цю тему.

Ну і, звичайно, в книзі є й чимало цікавих сторінок. Тонким і водночас глибоким є аналіз, зроблений в розділах "Культурні корені", "Витоки національної свідомости", "Патріотизм і расизм". В них є чіткі, сказати б, класичні формулювання, які хочеться цитувати.

І насамкінець ще одне зауваження, не останнє за значенням. Українська мова перекладу незадовільна. Загалом видавництво "Критика" дає кращі переклади, а журнал "Критика" у мовному аспекті перевищує багато інших наших часописів. Отже, можна було домогтися значно кращого перекладу, скористатися прекрасно розробленими мовними засобами, які дає в розпорядження дослідника досконала українська мова.

ДОДАТОК ДО РОЗДІЛУ XV

Юліян Вассиян і проблеми сучасного державотворення в Україні

Рік 1929 виявився знаменним в історії української нації. Того року на основі розрізнених націоналістичних і патріотичних організацій та Української Військової організації (УВО) була утворена під проводом полковника Євгена Коновальця єдина Організація українських націоналістів (ОУН). Незабаром вона стала основною силою в боротьбі за незалежну українську державу.

Одним з провідних ідеологів ОУН був Юліян Вассиян (1894—1953), оригінальний і сильний український мислитель, глибокий філософ, у роки визвольних змагань — вояк Січового Стрілецтва. Наукова спадщина Вассияна доволі різноманітна, але вона й досі залишається не тільки не засвоєною українською думкою, що більше — вона видана далеко не повністю. За кордоном вийшло видання творів Вассияна лише у двох томах [Вассиян, 1972]. Глибина ідей Вассияна спричинилася до того, що й за життя його розуміло надто мало людей. Його вважали мислителем майбутнього. Ті, хто розумів його краще, залишили короткі спогади про Вассияна, сповнені захвату його особистістю і надзвичайною силою думки. Вивчення архіву Вассияна та повне видання його творів є досі справою майбутнього, сподіваємося, вже недалекого.

Тут маємо на меті обговорити дві програмові праці Вассияна з теорії українського націоналізму. На жаль, ці видатні роботи також лишаються або зовсім невідомими, або надто поверхово прочитаними більшістю сучасних авторів, які пишуть з національного питання, внаслідок чого їхня думка часом збивається на манівці. Між тим Вассиян давно (1928, 1929 рр.) оприлюднив відповідні розв'язки.

Слід відзначити ще одну обставину. Націоналістична практика і думка часом, особливо в буремні роки другої світової війни, силою жорстоких обставин значно відходила від кришталево чітких теоретичних побудов Вассияна. Та це не свідчить про їхню нежиттєвість. Саме в нашу добу, коли незалежна Україна вже існує, але ідеал держави ще не досягнутий, ідеї Вассияна стають особливо актуальними. Переконаний, що не можна збудувати справжню національну соборну українську державу, не можна об'єднати все її населення

під прапором української ідеї, не втіливши у життя ті накреслення, які були зроблені Вассияном багато десятиліть тому.

З цієї причини не просто викладатиму пророчі думки Вассияна, а й провадитиму їхнє зіставлення з думками інших, переважно сучасних, авторів. Буду також по змозі продовжувати його міркування, з'ясовуючи їхній зв'язок з даними сучасної науки.

Найбільшим досягненням Вассияна в галузі націології є розробка проблеми про ролю нації та співвідношення нації та особи. Звідси вже випливали його подальші висновки про націоналізм як суспільно-політичний рух та ідеологію цього руху. Стиль Вассияна лапідарний. Він не говорить нічого зайвого, а свої ідеї викладає настільки концентровано, що до його тексту треба звертатись неодноразово. Можливо, з цієї причини сучасного читача, який опрацьовувати літературу відвик, частіше її лише переглядає, такий стиль не приваблює.

Не знайде він у статтях Вассияна і формального визначення нації. А у нас чомусь вважають, ніби неможливо робити про щось розумні висловлення, якщо попередньо не дати формальне визначення. На конференціях часто-густо чуєш думки на кшталт таких: "Ніхто не дав точного визначення нації", "Самі вчені сперечаються, не можуть відповісти на питання, що таке нація"[82].

На щастя, Вассиян писав у дотелевізійну добу, коли "розрідження мозку" ще не досягало таких загрозливих розмірів, та й читачами його були люди гарту Коновальця, Андрієвського, Сціборського, які чудово розуміли, що таке нація. Тому розв'язувати формальні проблеми Вассиян не потребував, досить було того, що його тексти були насичені вельми глибокими і змістовними судженнями про націю, а, як відомо, з подібних текстів і саме значення терміна легко реконструювати.

Тим не менш, аби заспокоїти тих, хто вимагає визначення, корисно обговорити проблему визначень взагалі, оскільки багато непорозумінь виникає саме через необізнаність з суттю цієї проблеми і з тим, як вона розв'язується сучасною наукою.

---

[82] Зрозуміло, що слова, які є номінаціями широких концептів, як "нація", мали складну історію і наповнювалися в різні часи різним змістом в залежності від осягнення людством суспільних явищ. Лінгвістичній історії слова *нація* присвячена стаття Г.В.Касьянова "«Нація» і «націоналізм»: слова і терміни" [Касьянов, 1999]. Вище, однак, йдеться про сучасний рівень розуміння.

Нас в школі вчили, особливо при вивченні математики, що для визначення поняття слід підвести його зрештою під вельми загальне невизначальне поняття (категорію), а потім подати характеристичні ознаки (необхідні й достатні), які виокремлюють поняття, що визначається, від усіх інших. Оскільки поняття номінуються словами, тим самим визначаються деякі значення слів. Вжите в такому певному значенні, слово відповідає множині представників-реалізаторів цього поняття[83]. Приміром, вивчаючи чотирикутники, ми вводимо поняття трапеції, яка може бути реалізована безліччю способів. Слово *трапеція* у цьому значенні (є ще й гімнастична трапеція) відповідає множині всіх мислимих трапецій, а їхні характеристичні ознаки (чотирикутники, у яких дві сторони паралельні) виокремлюють цю множину з множини всіх чотирикутників. Суттєво, що характеристичні ознаки є в даному разі необхідними і достатніми, отже, до множини трапецій зараховуються всі трапеції, і тільки вони. Вказана процедура називається категоризацією за Аристотелем.

В дійсності, однак, цей тип категоризації не може охопити колосальної кількости випадків. Одна з причин полягає в тому, що не завжди всі елементи того чи іншого класу (ідеальні чи реальні) наділені необхідними та достатніми ознаками. Але мовна практика показує, що про такий клас людина може мислити і номінувати його, але ознаки, якими він виокремлюється, не є необхідними та достатніми. Скажімо, до таких випадків належать практично всі артефакти (хоч і не тільки вони) через наявність нетипових (маргінальних) форм. Внаслідок цього поняття, яке ми формуємо, виявляється розмитим, а множина представників-реалізаторів не має чітко окреслених границь. В лінгвістичній літературі точаться дискусії навіть про те, які речі мають називатися чашками, що таке меблі і т.д. Звичайно, можна звузити клас предметів, які називаються чашками, наклавши необхідні та достатні умови (наявність блюдця, ручки тощо), але тоді деякі предмети цього типу, які люди звично називають чашками, будуть штучно виключені з цього класу, що не відповідатиме наявній мовній практиці. Ще складнішою виявляється ситуація, коли йдеться про дії, ознаки, душевні стани тощо.

---

[83] В сучасній когнітології слово *категорія* вживається не лише для категорій, запроваджених Аристотелем, а й до номінації понять взагалі.

Людвиг Вітгенштайн у своїх блискучих "Філософських дослідженнях" [Вітгенштайн, 1995] подав знаменитий приклад із словом *гра* і показав (всупереч пізнішій критиці з боку А.Вежбицької [Вежбицька, 1996]), що категоризація поняття "гра" не виконується за допомогою схеми Аристотеля, а спирається на принцип "родинної подібности": представник А категорії може мати деякі спільні риси з представником В, а цей другий має, взагалі кажучи, інші спільні риси з третім представником С, при цьому С може не мати з А спільних рис.

Когнітологи зрозуміли, що неоднаковість різних представників (поряд, звичайно, з наявністю й спільних рис) не є підставою для невключення їх до однієї категорії. При цьому можуть існувати такі представники певної категорії, які повніше виражають об'єднавчу ідею, що лежить в принципі категоризації. Найкращий з них називається прототипом, навколо нього групуються представники, найбільш подібні до прототипу, існують також і такі представники категорії, які належать периферії, тобто мають багато відмінностей від прототипу, хоча все ще входять у склад даної категорії. Так, в категорії "птахи" страус та пінгвін як такі, що не літають, знаходяться на периферії, тоді як горобець та ворона — в околі прототипу [Кубрякова, 1997].

Якщо з цими ідеями звернемося до поняття нації, то виявимо саме таку, ширшу, схему категоризації. Крім того, для розуміння природи нації слід взяти до уваги нову цікаву обставину, яка не виражена прикладами, що вже наводилися. Нація — типовий продукт процесу самоорганізації. Це витвір почасти стихійних сил, які скеровують розвиток етносів, почасти свідомих зусиль багатьох людей. Самоорганізація завжди створює щось принципово нове, якщо завгодно, вона є механізмом породження нового. Нове не породжується зі старого процесом, перебіг якого є заздалегідь детермінованим, навпаки, наслідок наперед не визначений, бо він т в о р и т ь с я . У випадку націотворення, яке поєднує стихійні процеси із свідомими вольовими та інтелектуальними зусиллями людей, що мають свободу волі та покликання творити світ, нація не може виникнути за наперед заданим шаблоном, виготовленим на основі якогось згори заданого визначення.

Коли французи чи англійці революційними зусиллями творили нові суспільства і форми державности, вони водночас творили і французьку та відповідно англійську націю як нову, досі невідому

етно-політичну єдність. Вона поставала із субетносів шляхом їхнього злиття у новий етнос, який виробляв і загальнодержавну мову, і новий економічний устрій, і принципово новий політичний та правовий порядок, в якому кожний громадянин ставав суб'єктом націо- та державотворення. Висока міра стихійности цього процесу неминуче породжувала різні збочення, скажімо, у Франції — стосовно релігії. Шлях націотворення не був прямим, але наслідком стало утворення класичних націй-держав, які певною мірою могли стати зразками для інших. Ці класичні зразки, говорячи в термінах когнітивної науки, можуть правити за прототипи. Вони і близькі до них представники категорії нації задовольняють правилам аристотелівської категоризації. До них може бути практично точно докладене відоме визначення нації. Це й не дивно, бо таке визначення давалося внаслідок усвідомлення характеристичних рис саме тих перших і типових зразків, які постали перед людством. Отже, ситуація не була такою, що спочатку мали визначення нації і на його основі створили відповідну етно-політичну структуру, а навпаки, спочатку створили цю структуру, а потім — чи принаймні паралельно з її витворенням — усвідомили її характеристичні риси та дали формальне визначення.

Порівняння процесів націотворення, які відбувалися в інших країнах, з прототипами, що так виникли, виявляє характерні відхилення від рис, притаманних прототипу. Тому спроба поширити зроблене визначення нації на інші структури цього типу, які виникли пізніше, стикається з тим фактом, що для розширеного кола націй характеристичні ознаки не є необхідними та достатніми[84]. Але цей факт є трудністю лише в рамках аристотелівського способу категоризації. З точки зору сучасної когнітивної науки він є цілком природним. Проблема розв'язується на основі теорії прототипів.

Наведімо приклади відхилень від прототипу нації.

Формуванню нації в Німеччині передував доволі розтягнутий у часі етап вироблення культурної єдности, загальнонаціональної німецької ідеї. Лише пізніше дійшло до політичної консолідації. Це пояснюється тим, що Німеччина вступила на шлях творення нації роздрібненою, на теренах сучасної країни існували вельми відмінні у культурному аспекті дрібні держави. Не випадково, що

[84] В чіткій формі це твердження стосовно поняття нації було зроблено в моїй книзі "Це складне національне питання" [Свідзинський, 1994а: 35].

саме через наявність цих двох різних етапів розвитку в німецькій націології виникли поняття етнічної і політичної нації. Така термінологія з притаманним їй невластивим вживанням слова *нація* доречна для характеристики проміжних етапів націотворення, коли нація ще не сформувалась. Прикладати ці терміни до сформованої нації не має сенсу. І справді, лише після Бісмарка, коли утворилася німецька етно-політична єдність, стало можливим говорити про німців як про повноцінну націю[85].

Таким чином, значний час німці, якщо прикладати до них поняття нації, реалізували периферійний зразок, віддалений від прототипу. З часом, однак, він наблизився до прототипу нації.

Аналогічно, хоч і, звичайно, не тотожно, відбувався процес формування італійської нації, яка остаточно постала як повноцінна вже в XX столітті. Попри історично зумовлені затримки еволюції, що спричинилися до проходження окремих, розділених в часі етапів розвитку, досвід цих країн цілком переконливо показав, що націями вони стали тільки після здійснення синтезу обох напрямків розвитку у нероздільну єдність.

Незграбні вирази етнічна і політична нація, як показав історичний досвід, стосуються не р і з н о в и д і в націй, а е т а п і в їхнього розвитку.

Природне питання, як стоїть справа з українською нацією, буде розглянуте нижче.

З погляду концепції прототипів наявність відхилень певних зразків від прототипу ще не дає підстав рішуче викидати ці зразки із загальної категорії. Хоч вони не задовольняють принципам аристотелівської категоризації у всій повноті, оскільки сукупність рис, якими характеризується прототип, в розширеній множині зразків вже не є необхідною і достатньою, серед представників цієї категорії може існувати родинна подібність у сенсі Вітгенштайна. Наявність таких відхилень спонукає, однак, уважніше розглянути риси, якими нестандартні зразки відрізняються від прототипу, і, можливо, зробити висновок про необхідність певних корекцій самого процесу націотворення.

Тепер зрозуміло, чому багато націологів докладають значних зусиль до аналізу ролі тих чи інших рис поняття нація, до

[85] Про це, зокрема, пише і Лев Ребет: "*Цілком розвинена нація мусить бути рівночасно і культурною, і політичною єдністю*" [Ребет, 1997: 63].

з'ясування тих явищ, які викликані наявністю чи відсутністю їх в конкретних випадках певних зразків. Так, ґрунтовне і доволі розлоге обговорення поняття нація, скажімо, в книзі Лева Ребета "Теорія нації" [Ребет, 1997], зумовлене не якоюсь непевністю в розумінні нації, а бажанням якнайретельніше дослідити, крім типових, також маргінальні ситуації та проілюструвати на багатому фактичному матеріялі дійсну і доволі строкату картину того, що різні об'єктивні ознаки нації (єдині мова, релігія тощо) можуть виявитися не необхідними в певних історичних умовах[86].

Основна мета цього відступу у сферу сучасної когнітивної науки полягає в тому, щоб показати, що проблема визначення нації не є якимось прикрим винятком. Хоча в проблемі визначення нації є певна специфіка, яка полягає в тому, що нація твориться людьми, це визначення загалом підлягає тим самим принципам категоризації, які вироблені в когнітології.

Комплекс страху перед розмитими поняттями має бути рішуче подоланий як пережиток, наслідок інтелектуальної нерозвиненості. Якщо люди сидять на стільцях, користуються посудом, вживають їжу, грають в ігри, читають книги, хоча класи стільців, посуду, наїдків, ігор, книг і т.д. не можуть бути чітко визначені в

---

[86] В книзі "Це складне національне питання", ідеї якої безумовно йдуть в річищі, визначеному Вассияном, я дав означення ширшого, ніж нація, і давнішого поняття етносу, а далі вказав додаткові умови, які перетворюють етнос (чи субетноси) в націю. Отже, вказуючи об'єктивні риси нації, зазначаємо передусім ті, які характеризують етнос. Додатково враховуємо політичні ознаки нації-держави, а також суб'єктивні чинники націотворення. Таке визначення не відрізняється принципово від прийнятого у багатьох інших націологів (див., наприклад, [Ребет, 1997]). Відзначу, що поділ на об'єктивні і суб'єктивні риси (ознаки) є певною мірою умовним. Мабуть, найвиразніше про це сказав Ортега-і-Гассет стосовно ознаки спільности минулого. "*Нація, перш ніж мати спільне минуле, мусила створити цю спільноту, а перш ніж створити її, мусила вимріяти її, прагнути до неї, проектувати її*" [Ортега-і-Гассет, 1994, 128].

Загальний дух мого розуміння нації узгоджується з тим, який знаходимо у книзі Ентоні Сміта [Сміт, 1994], однак книга Сміта дає підстави для низки критичних зауважень. Зробимо тут лише одне. Якщо говорити про визначення нації, то в ньому у Сміта фігурує серед інших така ознака, як спільна масова громадська культура. Але культура — явище багатокомпонентне. Деякі компоненти можуть бути спільними, а деякі — ні. Спільність одних може поширюватись на к і л ь к а різних націй, як також може не бути спільности всередині о д н о ї нації. Тому, говорячи про культуру в контексті визначення нації, треба розглядати її не назагал, а диференційовано. Частину компонент Сміт виділяє, а частину (мова, релігія) — ні.

рамках аристотелівських принципів категоризації внаслідок розмитости цих класів, то чому не можна впевнено користуватися категоріями етносу та нації?[87]

Взірець Вассияна, який вільно і безпомилково оперував поняттям нація, має бути для наших сучасників повчальним. Якщо ж хтось скаже, що наведені щойно приклади на відміну від понять етносу та нації не є науковими, то він одразу потрапить у пастку невідділености наукових понять від ненаукових. І, звичайно, можна навести безліч прикладів з різних наук (крім математики), які будуть свідчити про неможливість визначення вживаних у них понять на основі категоризації Аристотеля.

Повертаючись до Вассияна, бачимо, що він концентрує свою увагу на ролі нації, на функціях нації в житті суспільства. Він розуміє двобічний характер процесу націотворення: "*Нація це людський твір природного розвитку*" (с. 118), тобто поєднання свідомости своїх завдань, волі і стихійного (природного) процесу, що є проявом загальних тенденцій світу. Він наголошує, що нація — "*це найглибша, найзагальніша й найтривкіша підстава людської соціяльности*" (с. 123). Це твердження знаходиться у повній відповідності з тезою І Конґресу націоналістів про те, що "нація є найвищий тип людської спільноти". Видатне положення нації серед інших видів людських спільнот, з сьогоднішньої точки зору, пов'язане з тим, що вона є одним з проявів явища самоорганізації, яке витворило всі структури нашого світу і яке є, таким чином, виявом задуму Бога про світ.

За Вассияном, роля нації для індивіда полягає у тому, що в цій спільноті він долає обмеженість свого часового і просторового буття, поєднуючись духовними зв'язками з усією нацією, стає, як говорить Вассиян, "*без особливого попереднього зусилля зі свого боку в прямий зв'язок з духовністю великої людської спільноти так, що в цій хвилі його індивідуальне «я» живе відчуванням родової свідомости, поширеної не тільки на с у ч а с н і с т ь , але поглибленої в далеку минувшість і цілево унапрямленої в будучність*" (с. 124).

Таким чином, нація, життя якої значно довше за життя окремої людини, забезпечує індивіда тривким і надійним інваріянтом буття, даючи опору його духові у вирі швидкоплинних щоденних

[87] В цьому додатку подаються посилання на сторінки творів Вассияна в торонтському виданні [Вассиян, 1972].

подій. Разом з тим, знаходячись у стані безперервного саморозвитку, нація надає існуванню індивіда динамізм і цілеспрямованість у майбутнє. Думки Вассияна про націю в цьому аспекті явно перегукуються з шевченковим висловом про зв'язок між "мертвими, живими і ненародженими".

"*Без національної основи*, — пише Вассиян, — *як духовного коріння індивідуального життя, стає людська одиниця відірваним атомом, рамки її духовного досвіду замикають овид назверхнього життя, зміст її свідомости — конгломеративний, її досконалість — технічна*" (с. 124).

Вассиян чітко розмежовує соціяльність і національність. "*Соціяльність*, — пише він, — *існує цілком р е а л ь н о вже рівночасно з самим фактом поодинокого людського особня, то значить, вона заступлена* (представлена — А.С.) *самою якістю його людської природи. Як завдання соціяльність в збірному житті не виступає, тільки одиниці управильнюють і пристосовують систему своїх взаємовідносин та взаємочинностей відповідно до поставлених вартостей*" (с. 122—123).

Справді, людина як соціяльна істота взагалі не може розглядатися поза соціюмом. Соціяльність є даністю. Це справедливо, звичайно, для будь-яких соціяльних істот, хоча між різними конкретними типами соціяльности існують принципові відмінності. Якщо бджола поза соціюмом (роєм) гине фізіологічно, то відокремлена від стада вища тварина фізіологічно залишається життєздатною, але стає нежиттєздатною екологічно; людина ж, яка теж зберігає фізіологічну життєздатність поза соціюмом, стикається з фатальним браком матеріяльних засобів та інформаційних джерел, необхідних для життя, екологічно неконкурентоспроможна. Відділена від соціюму в ранньому віці, дитина дуже слабко розвивається розумово, не набуває мови, і про таку істоту як про людський особень говорити неможливо. Отже, будь-яке соціологічне дослідження має виходити з соціяльности людини як даності.

Якщо ж йдеться про включення людини в певну культуру, то тут на перший план виступає нація. Культура завжди національна, позанаціональної культури не існує, наднаціональні цінності створюються також в рамках цілком певних національних культур, лише їхнє значення, вартість виходять за межі одної національної культури, внаслідок чого вони стають надбанням усього людства.

Разом з тим Вассиян добре усвідомлює, що, відбуваючись в національній культурі, культурна творчість здійснюється індивіда-

ми. "*Культура — це витвір національного генія, доконаний на протязі віків духовним зусиллям індивідуальних творців*" (с. 125).

Тому до центру уваги Вассияна потрапляє індивід, особа як творець культурних цінностей. "*Людський особень*, — пише він, — *це одночасно основний факт і головна проблема історії ... як автономний учасник чинної ідеї, він зберігає суверенну волю бути творцем нових вартостей та, напрямлюючи у новий напрям русло історії, давати їй свою духовну подобу*" (с. 130). Він стверджує, що одиниця є духовна індивідуальність, а не "матерія-засіб", вона є "*самостійна сила, що в боротьбі за рацію індивідуального чину не тільки здобуває в збірній гущі людей становище рівнорядности, а й видвигається понад нею*" (с. 130—131).

Ці думки надзвичайно важливі, оскільки вони містять засади гармонійного поєднання прагнень особи і нації. Відомі нарікання на те, що націоналісти, мовляв, ставлять інтереси нації понад усе, а особі відводять підрядну ролю виконавця. Як бачимо, на адресу Вассияна, який, повторимо, висловлював думку не лише свою, а й цілої Організації українських націоналістів, подібні нарікання віднесені бути не можуть. Наведімо з огляду на важливість проблеми довшу цитату з роботи Вассияна:

"*Одиниця є в суспільстві неодмінний підмет, і таке її положення означає, з одного боку, засаду суспільного інтеґралізму, що висловлює безпосередню й активну причасність одиниці у складі організованої громади без огляду на рід, обсяг та видайність* (продуктивність — А.С.) *виконуваної функції. З другого боку, випливає з цього самого положення засада індивідуального максималізму, по думці якого одиниця змагає до найповнішого самовиявлення на ґрунті збірного життя, передумовою чого може бути виключно її дійсно вища духова якість. На перехресті обох засад родиться уся проблематика та властива динаміка історично-суспільного процесу.*

Із цих власне засад, хоча поки що дуже загально означених, виникає самозрозуміла й важлива послідовність [висновок — А.С.], *а саме, з погляду їх спільного заложення, їм питоме відношення взаємозалежности, в даному випадку, функція взаємного обмежування. Таким чином нема ніякої можливости дошукатися в суспільнім інтеґралізмі й найменшого натяку на його спорідненість з колективізмом, що признанням виключної рації ідеї колективного інтересу установлює абсолютною засадою цілість, якій вповні підпорядковує одиницю, як об'єкт нормативної сили.*

Подібно ж з другого боку розходиться індивідуальний максималізм з поняттям індивідуалізму (взятим приблизно в Штірнерівському розумінні), що освячує культ конкретної одиниці немов вже остаточно закінченої досконалости та вслід за цим дає санкцію її самоволі у всякому відношенні» (с. 133).

Таким чином, беззаперечне визнання цінности особи, свободи її волевиявлення є наріжним каменем філософії Вассияна та ідеології ОУН. Разом з тим з другого абзацу наведеної цитати ясно видно, що філософія Вассияна абсолютно несумісна з будь-яким тоталітаризмом нацистського, комуністичного чи фашистського зразків, бо тоталітаризм заснований на підкоренні одиниці цілості, на примусовій стандартизації основних світоглядних настанов. При цьому, оскільки одиниця за тоталітарного режиму позбавлена суверенности, цілість репрезентують і від її імені виступають "вожді", що захопили владу. Тим самим і цілість виявляється фікцією. В іншому місці Вассиян стверджує, що багатство духовно-культурної та суспільно-політичної диференціяції життя нації є законом історичного розвитку. Це діяметрально протилежне принципам тоталітаризму.

Третій абзац наведеної вище цитати перекреслює також анархічний індивідуалізм і сваволю одиниці.

Розв'язок проблеми взаємовідносин індивіда та нації, поданий Вассияном, виглядає надзвичайно переконливим, логічним і, сказати б, вживаючи дещо скомпрометовану лексику, — прогресивним.

Порівняймо, наприклад, з недалеким минулим і з українським сьогоденням таке судження Вассияна щодо принципів управління в суспільстві. Напевне, для наших сучасних керівників дещо дивно звучить така думка Вассияна: "*Провід* [керування, управління — А.С.] *людьми є для них навчанням хотіти більше свободи, ніж її дає добровільний послух, власне, тої свободи, що родиться з особистого духовного чину*" (с. 134).

Для Вассияна "*проводити* [керувати — А.С.] *не значить ні панувати, ні служити тільки, але утверджувати правду досягнень індивідуального духу шляхом її усуспільнення в той спосіб, що суспільне середовище відчуло це як свій власний, особистий ріст — досконалення*" (с. 132). Тут знову стверджується ідеал гармонізації стосунків між людьми, які уособлюють владу, і рештою суспільства. Чи не очевидно, що реальне функціонування влади в сучас-

ній Україні, не кажучи вже про діяльність представників колишньої партноменклатури, безмежно далекі від ідеалу, накресленого Вассияном? Але ж цей ідеал має бути втілений в життя! За яких умов він може бути здійснений? Вассиян дає таку відповідь: "*Гармонія можлива ... тільки на ґрунті духового споріднення та внутрішньої солідарности, які ... обіцюють* [тут: ґарантують — А.С.] *здорову і видатну* [продуктивну — А.С.] *взаємочинність внутрі ієрархічної суспільної будови та дають вигляди* [творять перспективи — А.С.] *тривкого значення її політично-соціяльної діяльности. Не треба ще раз тут окремо доводити, що найбільше цих передумовних прикмет духово-соціяльного споріднення зпоміж різних типів людської спільноти має — нація*" (с. 133).

Таким чином, доки не буде усвідомлено, що ми маємо будувати національну українську державу, а це можливо лише за умови домінування титульної, української культури, доки не спроможемося згуртувати все населення України навколо української національної ідеї, доти не матимемо ані потрібного "*духовного споріднення*", ані "*внутрішньої солідарности*", а отже бажаної продуктивної діяльности, що здатна забезпечити загальний добробут. Зрозуміло, що сказане не означає ігнорування культурних інтересів громадян неукраїнського етнічного походження, як це і ґарантовано Конституцією України.

Нарешті незайво підкреслити, що Вассиян добре усвідомлює, що нація ніколи не буває чимось завершеним, вона знаходиться в динаміці, а зупинка у розвитку є смерть для нації: "*Хоча з погляду своєї внутрішньої оформлености являє нація готовий суспільний твір, то все ж не є вона в дійсності чимсь остаточно в собі закінченим і мусить немов безупинно себе створювати. У цьому відношенні стоїть перед нею все однакове завдання, поборювати напір та опір середовища природних та людських сил, супротивних її прямуванням*" (с. 127).

Перейдімо тепер до концепції націоналізму в роботах Вассияна. Український націоналізм Вассиян розуміє як ідеологію та дію, спрямовану на створення незалежної соборної національної держави. "*Державність*, — пише він, — *для нації є найпершою передумовою можливости її росту в усякому відношенні*" (с. 135). "*Завдання націоналізму в стисло політичному розумінні полягає у підготовці та здійсненні програми національної революції, що дасть Українській Нації міцні форми державного життя*". Ідеологію націоналізму він уявляє радикальною, безкомпромісною і "*безоглядно ворожою супроти*

тої дійсности, у наслідок якої заіснував сучасний стан загального поневолення Української нації" (с. 121).

Для Вассияна український націоналізм не вимагає ніякого обґрунтування чи виправдання. Він пише: "*Поставлена перед завданням творити нові факти власної історії, нація мусить освідомитись як самозаконна моральна сила, що має внутрішню відвагу рішати всі питання зі своєго становища. Тим вона здобуде свою повну внутрішню самостійність, а суб'єктивізм її прагнень і типів буде джерелом її найреальнішої сили*" (с. 121).

В цих рядках проглядає не лише розум теоретика, а й воля та історичний досвід бійця за українську державу, який зі зброєю в руках пройшов весь шлях боротьби, з її перемогами і поразками. Кволої, нерішучої, млявої суспільної ідеології, яка так нашкодила в добу перед і під час визвольних змагань, у Вассияна нема і сліду. Націоналізм Вассияна — це ідеологія, спрямована на формування психологічного типу людини героїчної дії з мораллю творця. Важливою складовою націоналістичного світогляду має бути, за Вассияном, принцип ч и н н о г о і д е а л і з м у, під яким він розуміє наявність ідеї як творчої сили, що "*проектується безпосередньо в діяльний поступ, а чин є часове здійснення ідеї*" (с. 122).

У Вассияна є цікаві зауваження з приводу проблем, які і до і після нього були предметом гострої полеміки, а саме про співвідношення раціонального та вольового начала. Очевидним чином не заперечуючи необхідности ні того, ні другого, він застерігає проти крайностей: "*Ні скритий раціоналізм, що кінчить статикою свідомости, ні чистий волюнтаризм, що врешті губиться в містичній неозначеності прастихії, не підходить для цілей націоналістичної ідеології, яка найглибшу свою істину віднаходить в с и н т е з і ч и н н о ї і д е ї*" (с. 122).

Є у Вассияна також чіткі зауваження у зв'язку з питанням, з чого, з яких причин постає націоналізм. У цьому питанні також плуталися різні теоретики типу Е.Геллнера, які вдавалися до штучно побудованих принципів, що нібито вичерпують суть цього складного і залежного від реальної передісторії явища[88]. Ось погляд Вассияна:

"*Український націоналізм не постає в порядку самої* [одної тільки — А.С.] *реакції на стан національно-політичного поневолення ... го-*

[88] Критика концепції Геллнера дана в розділі XV.

строта ... зовнішнього ворожого натиску може й стала безпосередньою причиною освідомлення собі великої загрози ... Однак тільки незначно й переважно в першопричині можна вважати український націоналізм відрухом [відгуком — А.С.]. *У своїй глибині є він рухом органічно-творчим з усіма ознаками автономної волі*" (с. 135). З огляду на це завдання націоналізму, стверджує Вассиян, "*не обмежуються програмою завтрашнього дня, але укладаються в той спосіб, щоб сягнути рішаюче в найдальшу будучність*". Таким чином, український націоналізм є світогляд, що обіймає завдання української нації в широкому часовому діяпазоні.

Важливою є думка Вассияна про демократичність українського націоналізму: "*Націоналізм не знає диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілістю, насилуючи різнородну дійсність у межі одної площі чи просто її виключаючи. Зате вважає цілокупність взаємно доповнених інтересів природною базою засобів, що вдержує націю як живу збірну одиницю у всіх формах її буття. Він демократичний у тому, що здійснює повністю верховну засаду суспільного порядку, засаду чину, — і жадає особистої творчости та самодіяльности, як чеснот від кожної одиниці. Не ставить вимоги їхнього рівномірного здійснення (було б недемократично, несправедливо, неможливо), але тільки те, що згадана засада обов'язує загально всіх, одначе в міру їх індивідуальних здібностей та соціяльного стану. У цьому відношенні є всі частини нації рівновартні засадничо, хоча не фактично*" (с. 117).

Наступний абзац пояснює ту обставину, що ОУН не має бути партією: "*Ні політична партія, ні суспільна кляса, ні стан не відповідні як становище, з якого можна було б обняти, зрозуміти й кермувати життям нації, бо всі вони однобічні тим, що є власне тими означеними своєрідними чинниками. Тому ні одна з цих форм не підходить для цілей націоналізму, що стається тим, чим він є, власне шляхом поборення в собі духу партійности, клясовости, становости. Головним предметом його прямування є зісуцільнювання різного при помочі доповнення й синтези, а не упрощування його шляхом виключення й неґації. З огляду на це можна б назвати його інтеґральним націоналізмом*" (с. 117—118). Заключна частина наведеної цитати з'ясовує, в якому сенсі Вассиян розуміє термін *інтеґральний націоналізм*.

Принагідно зауважу, що в літературі щодо цього терміна існує велика плутанина. Наприклад, навіть такий кваліфікований

історик-есеїст, як Іван Лисяк-Рудницький, ототожнив інтеґральний націоналізм з... фашизмом, хоч ми тільки-но бачили, що в розумінні Вассияна між ними не тільки немає нічого спільного, а й існує принципова протилежність.

Як таке непорозуміння могло статися? Прикметник *інтеґральний* походить від латинського *integer* — "цілий", тобто має значення цілісний або такий, що об'єднує в цілість. Звичайно, об'єднувати у цілість можна різними способами, наприклад, примусовим, при цьому стирають відмінності, нівелюють розмаїття до однорідности. Але ж спосіб, який обстоює Вассиян — діяметрально протилежний: об'єднання різного шляхом "доповнення і синтезу"а не спрощення шляхом "виключення і неґації!" Розгадку можна знайти у такому пасажі з есею Лисяка-Рудницького "Напрямки української політичної думки": "*Передусім треба з'ясувати питання семантики. В англійській мові термін «націоналізм» вживається на позначення будь-якого свідомого прагнення до національного самовираження. У такому широкому розумінні про українських патріотів усіх ідеологічних відтінків: демократів, консерваторів і навіть «націонал-комуністів» — можна говорити як про націоналістів. Однак в українській політичній термінології цьому слову звичайно надають особливого, фанатичного відтінку, розуміючи його як палку войовничу й виняткову відданість своїй нації. Щоб уникнути термінологічної плутанини і чітко розмежувати широке та вузьке розуміння слова «націоналізм», у другому випадку надалі вживатиметься термін «інтеґральний націоналізм»*" [Лисяк-Рудницький, 1994, II: 76].

Отже, за логікою Лисяка-Рудницького, дозволяється встановлювати значення слова так, як заманеться, незважаючи на те, що відповідний термін вже набув певного змісту, і при тому в працях одного з найавторитетніших ідеологів українського націоналізму. Далі Лисяк-Рудницький авторство терміна і "*вирішальний вплив на формування ідеології інтеґрального націоналізму*" приписує Дмитрові Донцову, хоча в своєму творі "Націоналізм" [Донцов, 2001] цей публіцист вживав термін *чинний націоналізм*, іноді замінюючи цей епітет іншим — *вольовий*, а епітет *всеобіймаючий*, який з певним зусиллям можна було б ототожнити з *інтеґральним*, поєднував зі словами *ідеал* та *ідея*. Тут нема місця і підстав для аналізу націоналізму Донцова. Скажу лише, що колосальний емоційний вплив на формування національних почуттів української молоді був очевидним позитивним наслідком блискучої і темпераментної

пропаганди Донцова, особливо на тлі занепадницьких настроїв, що запанували серед багатьох українців після поразки визвольних змагань. Але виховання емоцій, навіть формування світовідчуття, слід відрізняти від розробки ідеології, яка є елементом світогляду. З цієї точки зору, строго кажучи, ідеологом українського націоналізму Донцов не був, він був активним будителем українського національного духу, безкомпромісним критиком застарілих українських національних болячок; як на одну особу — цього більш ніж достатньо.

Зробивши такі довільні перейменування, а також спираючись на наявність в мінливій системі поглядів Донцова елементів вождизму і авторитаризму, Лисяк-Рудницький отримує бажаний висновок. Однак подібна маніпуляція словами є недозволеним прийомом.

Значно більше підстав для звинувачень націоналізму в "тоталітаризмі" Лисяк-Рудницький знаходить, розглядаючи історію націоналістичного руху, а саме підпільну діяльність ОУН, а також збройну боротьбу з німецьким нацизмом і совєтським комунізмом (див. есей "Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М.Прокопові)", "Націоналізм" [Лисяк-Рудницький, 1994, II]).

Але хто і коли бачив, щоб війна велася демократично, а організація, яка діє за умов суворої конспірації, використовувала парламентські методи?

Очевидно, для оцінки ідеології ОУН слід розглядати її за нормальних умов легальної діяльности цієї організації в конституційній державі. Я тверджу, що сьогодні ідеологію ОУН визначають демократичні принципи Вассияна, і якщо ще є щось негативне в цій організації, що залишилося з часів жорстокої війни, то це її розколотість, яку нинішнє керівництво двох найбільших відламів поки що неспроможне ліквідувати. На жаль, однак, нездатність дійти організаційної згоди, маючи однакові ідеологічні засади, не є "прерогативою" ОУН, вона притаманна великій кількості інших українських організацій та партій і є наслідком низької політичної культури українців, тим "тавром бездержавности" (за висловом Богдана Цимбалістого [Цимбалістий, 1994]), що його так важко позбутися.

Що ж до нарікань Лисяка-Рудницького на те, що організований націоналізм був "палко войовничим" та "винятково відданим своїй нації", то зізнаюся, що не розумію, як можна виграти будь-

яку війну, не маючи войовничого запалу, і перемогти в боротьбі за утвердження національної державности, не маючи "виняткової відданости своїй нації"?

Звичайно, певні похибки бачення Лисяком-Рудницьким української дійсности пояснюються його віддаленістю від України в просторі (якщо не враховувати кількох років студіювання у Львові, він в Україні не був), а також зосередженням на передвоєнних і воєнних роках (до проголошення української незалежности він не дожив). Більше дивує, коли сучасні дослідники повторюють старі думки, які не враховують нових реалій життя (див., зокрема, [Кульчицький, 1999]). Втім, цей автор визнає, що об'єктивні дослідження українського націоналізму щойно розпочаті, але "*ясно* (зрозуміло — А.С.), *що чорно-біле сприйняття дискусійної проблеми неможливе*". Буде приємно, якщо за цими штампами ховається шляхетний намір. Я теж не бажаю чорної, білої чи якоїсь іншої наперед заданої фарби (особливо ж — сірої) для будь-якої науки. Але один колір — червоний — не як символ комуністичного терору, а як символ праведної крови, пролитої за свободу народу, не може бути зігнорований. Бо які б не були складні перипетії боротьби, зараз цілком очевидно, що подвиг бійців ОУН-УПА, які протистояли двом пекельним військовим машинам найбільшої потуги, яку знав світ, не має рівних в історії.

Хоча Вассиян був філософом від Бога, він у своїх програмових працях не торкався спеціяльно філософських засад ідеології ОУН. Думаю, ці засади були для нього самозрозумілі. Адже віра в Бога, сповідування християнства, що його Вассиян вважав найдосконалішою світовою релігією, були невіддільні від його натури, скерованої до найбільших глибин буття (див. його невеликі статті, які містить цитована торонтська збірка: "Християнство", "Бог і батьківщина", "Різдвяна правда").

Тому не виглядає серйозною заклопотаність деяких сучасних ідеологів такою "проблемою": а чи не був часом український націоналізм заснований на обов'язковому сповідуванні філософії суб'єктивного ідеалізму і чи не варто було б замінити цей останній ідеалізмом об'єктивним [Бут, 1999]. У зв'язку з цим нагадаю розділ "Релігійна політика" з програми ОУН, прийнятої на Конгресі ОУН, до написання якої був причетний Вассиян: "*Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська Держава в цьому огляді* (виходячи з цього — А.С.) *стане на становищі повної*

волі релігійної совісти" [Книш, 1994: 111]. Решта три пункти декларують зацікавлення ОУН, аби церква була національною і сприяла розвиткові української нації. Очевидно, що віра в Бога, повага до релігії означає (говорячи дещо архаїчною мовою) наявність філософських переконань в дусі об'єктивного ідеалізму, звичайно, у зовсім ненав'язливій формі.

Звідки ж виникла поголоска про суб'єктивно-ідеалістичні філософські погляди українських націоналістів? Виявляється, "винуватцем" є Юрій Бойко, який 1943 р. в книзі "Шлях нації", критикуючи марксизм за матеріялізм та атеїзм, протиставив його ідеалістичній філософії і назвав кілька імен, зокрема ім'я Вільяма Джеймса, цікавого філософа, модного на початку століття, засновника прагматизму [Бойко, 1992]. Попри важливі досягнення Джеймса, його прагматизм як філософський принцип на час виходу книги Бойка був уже скритикований. Тому така увага саме до Джеймса з боку Бойка в контексті книги "Шлях нації" не є виправданою і носить радше випадковий характер. Загалом же Бойко цілком правильно твердить: "*Українські націоналісти не зв'язують себе приналежністю до певної системи філософських поглядів, ... але стоять на загальних засадах новітньої европейської філософії*" [Бойко, 1992, 13].

Отже, твердження про якусь особливу прихильність українських націоналістів до "суб'єктивного ідеалізму" слід розглядати як одне з складових міфу про них.

Вже не кажу про те, що від самих словосполучень *суб'єктивний ідеалізм*, *об'єктивний ідеалізм* відгонить задухою тих часів, коли той же Джеймс у "Великій радянській енциклопедії" характеризувався як "*американський реакційний філософ ... один із засновників антинаукової філософії прагматизму ... вважав «істиною» те, що «корисно», «вигідно» буржуазії*". А, скажімо, Джона Дьюї, якого можна вважати продовжувачем Джеймса, схарактеризовано ще енергійніше: "*мракобес и поджигатель войны*". Наукову, а не голобельну критику цих філософів можна знайти у Б.Рассела в його "Історії західної філософії" [Рассел, 1995]; до нього як до "борця за мир" в Совєтському Союзі ставилися лояльніше, зазначаючи якось нейтрально, що він "пройшов шлях від об'єктивного ідеалізму в дусі Платона до суб'єктивного ідеалізму, близького до махізму". Але справа не тільки в тому, що всі ці налички були виявом безсилої ненависти комуністичного режиму до видатних мислителів, які були поза межами його досяжности. Для нас зараз важливіше

те, що ці налички є безглуздям. По-перше, ідейний зміст складних філософських систем таких різних за поглядами філософів як Джеймс, Рассел, Вітгенштайн аж ніяк не вичерпується позначками типу "суб'єктивний ідеалізм", по-друге, самі ці позначки вельми умовні. Свою точку зору на ту рубрикацію філософських напрямків, якої дотримувалися в СССР, ґрунтуючись на абсурді "основного питання філософії", я обговорюю у розділі XXVI цієї книги. Що ж до більш авторитетної, а заразом й значно складнішої аргументації, то, мабуть найкращим джерелом є нелегка книга Рорті "Філософія і дзеркало природи" [Рорті, 1997].

До згаданого міфу вже давно належить думка про ірраціоналізм та волюнтаризм українських націоналістів. Ми бачили, що це безумовно несправедливо щодо Вассияна. Інша справа — Донцов. Але зауважу, що членом ОУН Донцов ніколи не був.

Мені видається цілком тривіяльним твердження, що людина керується не лише раціональними міркуваннями, що в її поведінці багато ірраціонального, при чому це не завжди погано. Приміром, автора цих рядків одного разу спитали: "Ви бачите навколо безладдя, чимало зла, кругом здирництво, хабарництво, беззаконня. І продовжуєте любити цей народ, Україну?" "Так, — відповів, — любов завжди ірраціональна. І в цьому її велика творча сила, адже тільки любов'ю, яка є самодостатньою і не вимагає обґрунтування, перемагається зло". (Звичайно, не слід ототожнювати ірраціональність з дурістю).

Людині необхідна також воля, ця напруга душі, без якої не робиться жодна серйозна справа, на жаль, не лише добра, а й зла. Інтуїція, передосягнення істини, часто скеровує людей певніше, аніж чиста раціональність (якщо така взагалі буває). На те, що хтось колись перенаголошував якісь окремі компоненти на шкоду іншим, нема ради. Наша справа — розуміти, що всі мотиватори людського духу мають бути гармонійно розвиненими і не заважати, а підсилювати, доповнювати одне одного. Коли в книзі "Це складне національне питання" я визначав націоналізм як "думку, волю та дію нації, спрямовану на розбудову держави на своїй етнічній території", я мав на увазі таке поєднання і взаємодоповнення думки та волі, яке веде до дії, або чину, як любив висловлюватися Вассиян та й багато інших націоналістів.

На закінчення обговоримо деякі аспекти націо- та державотворення в Україні у світлі викладених вище ідей.

Відродження української нації відбувалося повільно і позначене такими віхами, як літературна творчість Івана Котляревського, поява "Історії Русів", діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і — що стало грандіозною кульмінацією — поява національного пророка та геніяльного поета Тараса Шевченка. По тому знову настав період спаду, хоч розвивалася культурницька, етнографічна, фольклористична робота багатьох українських діячів; деякі, як М.Драгоманов, заторкували питання політичні, але в рамках розпливчастого територіяльного автономізму.

Таким чином, на цьому етапі ще рано було говорити про українську націю, а лише про український етнос, що ж до можливости застосування виразу "етнічна нація", то принаймні Олександр Потебня відчув би усю його безглуздість, бо свого часу в розпачі кинув про українців: "*Етнографічний матеріял, а не нація!*" [Потебня, 1992].

Нове піднесення відбулося вже на зламі століть і ознаменовалося появою брошури Миколи Міхновського "Самостійна Україна", Юліяна Бачинського "Україна irredenta", однойменної статті Івана Франка та його ж "Поза межами можливого". (До речі, наші сучасні націологи не помічають націоналістичного духу в цих статтях Франка, хоч Лисяк-Рудницький його фіксує, зауважуючи втім, що він "несполучний" з тоталітарним націоналізмом, який виник після першої світової війни. Як ми бачили, Вассиянів націоналізм і не був тоталітарним).

З того часу процес кристалізації української національної свідомости прискорився, аж поки не привів до Лютневої революції і створення УНР. Однак український провід, представлений надто обережними автономістами — драгоманівцями-соціялістами, передусім М.Грушевським, соціялістом В.Винниченком, виявився неспроможним скеровувати революційну боротьбу українського народу в потрібному напрямку, а радше сам (з помітним опором) скеровувався революційною стихією. Грушевський сприймав націоналізм як шовінізм і "крайність". За такої позиції проводу була з самого початку зроблена низка відомих фатальних помилок, внаслідок чого попри величезні зусилля визвольні змагання зазнали поразки. Совєтська влада, яка утвердилася в усій імперії, пішла на створення фіктивної державности — УССР, але вдалася до жорстокого геноциду, етноциду і лінгвоциду щодо українців. І хоча нація, яка народилася у вирі визвольних змагань, досягла вершин духо-

вного відродження у 20-х роках, процес її подальшого розвитку був брутально придушений грубою силою.

Розвал СССР, який був спричинений цілою низкою чинників, а певною мірою і національно-визвольною боротьбою народів, дав новий шанс для національного українського відродження. Однак через слабкість сил народу, знекровленого голодоморами, репресіями, війною, процес націотворення і державотворення розпочався в надзвичайно важких умовах. Ворожі українській нації сили зробили все можливе, аби позбавити українську державу української національної ідеї, стримати ріст української культури, а досягши цього, зруйнували економіку, передали важелі державного управління в руки мафіозних структур.

На жаль, населення та й багато політиків не бачать зв'язку між наступом на українську культуру, зокрема й мову, та руйнацією всього народного господарства, корупцією, клановістю, невпинним наступом на життєві інтереси трудівників і падінням рівня матеріяльної забезпеченості основної маси громадян України. Зв'язок між економікою, політикою та культурою нині у нас, як і в комуністичні часи, мислиться у той спосіб, що економіка лежить в основі, а культура відіграє ролю декоративної надбудови. Насправді між ними існують складні взаємозалежності, але все ж таки можна твердити, що основою для розвитку економіки, для підвищення добробуту є культура. Бо першою функцією культури є консолідація етносу, а в новітні часи — нації шляхом створення надперсональних, загальнонаціональних цінностей. Саме це забезпечує злагоджене функціонування всього національного організму, здатність вирішувати суспільні завдання. Лише вірність таким цінностям дозволяє нації обрати розумний парламент, президента (в залежності від форми політичного устрою), лише за цих умов вона може забезпечувати контроль за діяльністю уряду, тобто вирішувати політичні завдання, а органи влади — здійснювати ефективну економічну та соціяльну політику. Так сталося в країнах Прибалтики, що забезпечило швидке зростання добробуту. Так поки що не сталося у нас, внаслідок чого, маючи суттєво більші багатства, ми дозволяємо їх систематично розкрадати, наша Верховна Рада роздирається внутрішніми суперечностями, президентами незалежної України маніпулювали кланово-мафіозні структури, а основна маса народу досі перебуває у злиднях.

Одною з найважливіших передумов для розвитку культури є мова. Ніщо не завадило в країнах Прибалтики реально запровадити в усіх сферах суспільного життя відповідні державні мови, але це фактично не здійснено в Україні. Уряд не розуміє центральної ролі єдиної державної мови у житті суспільства, а еліта нації не спромоглася роз'яснити це народу. Як наслідок, лише одиниці (наприклад, Лариса Масенко у книзі "Мова і політика" [Масенко, 1999]) піднялися до належної оцінки мовної проблеми, переважна більшість діячів культури досі не виявили ані потрібної послідовности, ані належної кваліфікації.

Щоправда, зв'язок між мовою і мисленням, а відтак людською діяльністю не лежить на поверхні, над з'ясуванням відповідних механізмів інтенсивно працює наука, але той факт, що такі тонкі, але глибокі і визначальні механізми є, має вже бути відомим усім (див. розділ X).

Але загальне, хай інтуїтивне розуміння значення мовної проблеми українська нація виробити мусить, аби не залишитися в історії лише "етнографічним матеріялом". Для мислителів рівня Вассияна ця проблема, як і проблема культури в цілому, була вирішена.

XVI. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК КОНЦЕПТ КУЛЬТУРИ

Багато речей не зрозумілі нам не тому, що наші поняття слабкі, а тому, що ці речі не входять в коло наших понять.

Козьма Прутков

Словосполучення *(українська) національна ідея* вживається у нас дуже часто, але без чіткого розуміння, про що власне йдеться. Ось приклади поширених тверджень, негативістських за своєю суттю, в яких вживається це словосполучення:

1. Ніхто не визначив, що таке національна ідея.
2. Нам бракує національної ідеї.
3. Національна ідея не спрацювала (*Л.*Кучма).

Відомо, що часто можна зрозуміти, яке значення має слово (чи словосполучення), обстежуючи правильні судження, в яких воно фігурує. Це явно неможливо зробити на основі щойно наведених тверджень. Якщо ніхто не визначив, що таке національна ідея, то звідки відомо, що її бракує або вона (тобто невідомо що!) не спрацювала?

Деякі люди, навпаки, висловлюються в позитивному сенсі, маючи про українську національну ідею цілком певну думку:

4. Українська національна ідея — це державна незалежність України.
5. Українська національна ідея — це достаток і добробут.
6. Українська національна ідея — це борщ, вареники… (*Л.*Кравчук)

Якщо й погодитися з наведеними твердженнями (четвертим або п'ятим) попри їхню очевидну вузькість, то виникає питання, чи збережуть вони силу, коли замінити слова *українська* та *Україна* на інші, скажімо, на *голландська* та відповідно *Голландія*. Відповідь позитивна. Але тоді незрозуміло, який національно специфічний сенс містять ці твердження. Бо національні ідеї різних націй мали б бути дещо різними. Справді, якщо б усі нації мали однакові національні ідеї, то нащо було б при словах *національна ідея* вживати прикметник, який називає конкретну націю? Заува-

жимо також, що з державної незалежности не конче випливає добробут, як свідчить хоча б досвід сімнадцяти років української незалежности. Так само достаток та добробут можливий іноді і в залежній країні.

Як не дивно, деякі автори тяжіють до надмірного звуження змісту національної ідеї через те, що словосполучення *національна ідея* формулюється в однині. Інакше кажучи, дехто гадає, що, говорячи про національну ідею, треба назвати якусь о д н у конкретну ідею, їм не спадає на думку, що це може бути комплекс ідей.

Шосте твердження відрізняється від четвертого та п'ятого тим, що воно національно специфічне, але зміст його дивує. Як, то це й усе? Якщо національні ідеї зводяться лише до національних страв, то так і говорімо: "національна страва", а не "національна ідея".

Очевидно, що обидва наші колишні президенти виявилися не вельми компетентними в питанні про національну ідею (хоч, здавалося б, мало бути навпаки), тому варто звернутися до думок інших, освіченіших, людей.

Іван Дзюба якось зауважив, що національна ідея — поняття незрівнянно ширше, ніж націоналізм. Як на мене, це правильно, але його думка стає змістовною, лише коли ми знаємо, що таке національна ідея (що таке націоналізм, ми знаємо достатньо добре).

Цілком добре оперує з поняттям "національна ідея" Дмитро Павличко. Маю на увазі його лекцію "Українська національна ідея", прочитану в УКМА [Павличко, 2002]. Усвідомлюючи формальні труднощі її визначення, він покладається на інтуїцію і виділяє деякі найважливіші аспекти цього поняття, при цьому в нього не виникає внутрішніх суперечностей між різними твердженнями, зробленими у цій лекції. Ще менше дбає про теорію Ліна Костенко в своїй блискучій лекції (також в УКМА) "Гуманітарна аура нації…" [Костенко, 1999], однак в ній дуже вдало зроблено наголос на аспекті національної специфічности кожної національної ідеї. Для цього Ліна Костенко вживає слова *гуманітарна аура нації*.

Однак філософ Василь Лісовий, який присвятив національній ідеї розлогу статтю (32 сторінки) [Лісовий, 2000], зазнає фіяско: внаслідок довгих і не вельми захоплюючих формалістичних розумувань він доходить висновку про безглуздість, ба навіть шкідливість словосполучення *національна (українська) ідея*. Воно, мовляв, "*спонукає до безплідної балаканини, до глибокодумних мудрувань та блукань нашої уяви*". Висновок, очевидним чином, поспішний.

Як там не було, але така розбіжність між думками філософа і думками поетів не задовольняє, тим більше, що правда в даному разі на боці поетів[89].

На мою думку, для більш осмислених теоретичних роздумів про національну ідею (в тому числі українську), слід збагатити понятійний апарат, взявши до уваги розвинене у сучасній когнітології поняття концепту. В культурології великий інтерес становлять так звані концепти культури. В цих термінах, на мою думку, доцільно обговорювати поняття національної ідеї. Важливим для нашої мети є також поняття цінної інформації; крім власне інформатики, воно виявилося дуже корисним також в біології. Зауважимо, до речі, що воно має чітке математичне визначення.

В когнітивній лінгвістиці концепти — фундаментальні ментальні оперативні одиниці людського мозку, на основі яких будується уявлення людини про світ (докладніше див. [Кубрякова, 1997]). Когнітивна лінгвістика — одна з складових сучасної науки когнітології, формування якої відбувалося під впливом психології, інформатики, теорії штучного інтелекту, фізики, математики, філософії і, звичайно, лінгвістики. Вона була підготовлена працями філософа Людвига Вітгенштайна та психолога Елеонори Рош. Визначними віхами у формуванні когнітивної лінгвістики (і когнітології загалом) стали роботи Джорджа Лакоффа, Рональда Ланґакера та ін.

Основні поняття когнітології — концепт і категорія. Хоча слово *концепт* первісно означало просто "поняття", нині воно вживається у тому сенсі, який означено вище. Концепти формуються на основі когнітивної процедури, названої концептуалізацією. В основі цієї операції лежить здатність людського розуму до розрізнення і ототожнення. Примітивні (найпростіші) концепти, наприклад, кольори, характерні звуки, запахи, образи і т. д., не вербалізуються, але після їх утворення в розумі отримують назви, які закріплюються в мові і відіграють в подальшому важливу роль у мисленні, зокрема, й при побудові складних концептів. Концептуалізація як когнітивна процедура відрізняється від категоризації, хоч певною мірою має з нею дещо спільне. Категоризація полягає у виділенні ознак подібности і об'єднанні подібних речей в певні

[89] Добрі поети завжди є в певному сенсі філософами, хоч ідуть до істини іншими шляхами, ніж дипломовані філософи.

класи — категорії. До робіт названих вище класиків когнітології науковці протягом двох тисяч років вважали, що аристотелівська схема категоризації, заснована на виділенні необхідних і достатніх ознак, є єдино можливою. І лише у XX столітті була усвідомлена обмеженість цієї схеми. Деякі категорії справді допускають в аристотелівській схемі точне визначення, а їхні назви відповідають чітко окресленим множинам цілком певних об'єктів. В загальному випадку назви категорій також позначаються словами, але ці слова є знаками розмитих множин, серед елементів яких є більш типові для даної категорії об'єкти (прототипи) і менш типові, периферійні. З цими обставинами і пов'язана об'єктивна неможливість формальних визначень в загальному випадку.

Справді, спробуймо описати коротко, що означає слово *зима*, і ми натрапимо на труднощі: точні визначення, фенологічне або астрономічне, не збігаються одне з одним, до того ж не корелюють однозначно з чуттєвим досвідом людини, ті ж ознаки зими, які з огляду на цей досвід релевантні, є нестабільними. В цілому опис концепту "зима" неминуче виявляється доволі розлогим.

В культурології оперують концептами культури, тобто такими концептами, які мають особливо широкий культурний зміст, або, іншими словами, широке культурне наповнення (див. книгу Юрія Степанова [Степанов, 2001]). Цей науковець вважає їх до того ж культурними константами, оскільки, на його думку, їхній зміст в тій чи тій національній культурі міняється відносно повільно.

Щоб було зрозуміліше, що таке "культурне наповнення", розгляньмо простий приклад.

Мабуть, багато хто звертав увагу на кущики, які цвітуть жовтими квітами ранньою весною. Однак мало хто знає їхню назву: форзиція. Порівняймо з ними інший кущ — калину. Очевидно, що слово *калина* викликає в українця значно багатші асоціяції, не кажучи вже про те, що цей кущ знають всі (крім рідкісних осіб). Калина є символом України ("*Без верби та калини нема України*"), вона фігурує в українському фольклорі, в обрядах, згадується у великій кількості пісень (пісня "Ой, у лузі червона калина похилилася" має статус, близький до статусу українського гімну). Крім того, калина має цілющі властивості, використовується в різних стравах. Навіть українську мову дехто полюбляє називати калиновою. Інакше кажучи, принципова відмінність між калиною та форзицією полягає у тому, що перша глибоко увійшла в українську культуру,

слово *калина* має для українців багато додаткових сенсів, крім суто ботанічного, а слово *форзиція* — ні. Цікаво, що певна кількість українських городян не розпізнає калину як ботанічний об'єкт, але й для них слово *калина* не пусте, воно викликає асоціації, пов'язані саме з роллю калини в українській культурі. Можна сказати, що слово *калина* в українській мові позначає ширший концепт, аніж слово *форзиція*, завдяки ширшому культурному наповненню відповідного концепту.

Звісно, є ще ширші концепти культури, наявні в кожній розвиненій людській культурі, але, зрозуміло, дещо різні в різних національних культурах. Прикладом є концепт "свобода". Щоб описати його, потрібні об'ємні книги, сподіватися вичерпати зміст цього концепту коротким визначенням — справа марна[90]. Бачимо, що культурні концепти завжди багатокомпонентні.

На мою думку, важливо усвідомити, що словосполучення *національна ідея* є типовим культурним концептом, об'єм якого є надзвичайно широким, увібгати його в якесь "визначення", яке б вичерпно описало його зміст, неможливо. Це зовсім не означає, що на інтуїтивному рівні ми не годні зрозуміти, що слід мати на увазі, коли вживаються слова *національна (українська) ідея*. Але про неї треба писати томи. До речі, оскільки концепт "національна ідея" пов'язаний зокрема і з концептом "свобода", зрозуміло, наскільки широким є як перший, так і другий.

Хотів би навести свіжий приклад, який показує, наскільки несподівано швидко може розширитися "концептосфера", позначувана якимось словом. Це слово *помаранчевий*, яке завдяки недавньому українському політичному досвіду увійшло в українську культуру, поріднилося з концептами "свобода", "право", "демократія", "правда". І що більше, це слово і позначуване ним поняття вийшли за межі власне української культури. На жаль, активне життя цього слова виявилося недовговічним.

З цього прикладу зрозуміло, що концептосфера знаходиться в постійній динаміці, вона пов'язана з життям нації, її досвідом. Якісь концепти актуалізуються, набувають додаткові сенси, інші можуть зменшувати своє наповнення внаслідок деактуалізації додаткових сенсів, зрештою — внаслідок простого забування.

---

[90] Концепт "свобода" обговорюється в розділі "Синерґетика та метафізика свободи", де є посилання на основні джерела.

Що ж визначає цей відбір, цю еволюцію? Очевидно, вирішальним є поняття ц і н н о с т и набутого досвіду, причому досвіду як окремої людини, так і нації як цілости. Що цінніший досвід, то довше живе він у свідомості людей.

Як окрема жива істота (к о ж н а — допоки вона живе), так і нація як цілісність відбирає і накопичує в своїй історичній пам'яті найцінніші елементи свого досвіду, зберігаючи передусім те, що допомогло їй вижити впродовж своєї історії, розвинути себе, іншими словами, відстояти своє право на буття. Цей своєрідний досвід, несхожий на інший, й створює неповторну національну ауру кожної нації.

Можна сказати, що національна ідея певної нації — це квінтесенція тої сукупности цінної інформації (або такої, яка лише вважається цінною), що її ця нація набула протягом свого існування, — існування, яке включало такі головні завдання: збереження нації як цілісности та її окремих одиниць — людей, відтворення нації в часі і на певному просторі. Звичайно, сказане не є визначенням національної ідеї, а лише стислим описом, який певною мірою відбиває її зміст, але потребує подальшого роз'яснення. У зв'язку з цим зробимо побіжно одне зауваження — про проблему національної еліти. Національна (українська) еліта — це ті люди в країні, які найповніше уособлюють національну (українську) ідею в усій її складності, в усіх найважливіших її аспектах.

Та обставина, що для різних націй національні ідеї є дещо різними, цілком зрозуміла. Попри те, що нації мають також і спільні елементи, пов'язані з головним завданням, яке стоїть перед ними, існує конкретика умов та історичного досвіду, адже всі вони живуть і розвиваються в певних і часто доволі різних природних та історичних умовах, які також зазнають змін передусім внаслідок самої людської діяльности. В кожній нації завжди є певні і при тому дещо відмінні уявлення, скажімо, про прогрес. Одні нації оцінюють його як цілком позитивне явище; інші дотримуються більш консервативних уявлень. Тому хоч загальні завдання всіх націй універсальні, в деталях вони різні.

В якості прикладу впливу на національні риси різних націй обставин їх життя, природного оточення, способу господарювання візьмімо кілька націй, передусім українську, а також деяких її сусідів, скажімо, німців та росіян. В чому різнилися умови буття кожної з цих націй і як ці умови позначилися на специфіці їхніх національних ідей?

Зупинимося коротко на деяких особливостях становлення росіян. Після того, як, згідно з прийнятими історичними уявленнями, певна кількість людей, пов'язаних генетично з Київською Руссю, відійшла на інші простори, північніше і східніше, вона не зустріла там опору з боку місцевих племен. Вона опинилась у місцевостях, захищених лісами і болотами. Останнє було важливо, оскільки люди, які тікали, часто-густо були порушниками тих законів, які існували у Київській Русі. Як сказано, експансія відбувалася фактично в малонаселений простір. З місцевим населенням прибульці змішувалися і, оскільки місцевих людей було все-таки більше, ніж тих, хто покидав Київську Русь, то прибульці змінили свою генетичну основу, але мову, яку вони принесли, зберегли, тобто попри значні набуті відмінності, один елемент їх єднав з Руссю. Це була слов'янська (давньоруська) мова.

Що ж до німців, то вони не могли дуже поширюватися на сусідніх теренах, бо Европа, порівняно з тими просторами, куди поширювалися майбутні росіяни, густонаселена. В Європі були достатньо розвинені держави, які стримували експансію, принаймні вона не могла відбуватися без тяжких війн.

Ще один аспект буття різнив ці два народи: німці мають, як і росіяни, доволі бідні ґрунти (порівняно з Україною). Але німці, не мавши можливости для експансії (принаймні для великої експансії), змушені були освоювати наявні землі, для чого їм потрібно було більш інтенсивно розвивати технічні засоби. Звідси їхнє тяжіння до техніки, до технології. Росіяни, які на нових для себе теренах переселялися з одних бідних земель на інші, також бідні, не вельми потребували цього. Оскільки їх ніхто не стримував, вони обрали інший шлях, так зване кочове землеробство [Шкуратов, 1992]. Вирубуючи ліс та спалюючи його, вони на звільненій і збагаченій попелом землі кілька років збирали задовільний врожай. Коли земля виснажувалася, переходили в іншу місцевість. Дбати про вдосконалення методів землеробства тою мірою, як це робили німці, для них не було життєвою необхідністю.

Такий спосіб життя мав важливі наслідки. Освоїти нове місце одній людині чи сім'ї, звичайно, важко, тому росіяни все робили гуртом. Через це у них надовго затримався общинний лад. А звідси — наявність деспотичного вожака, який мав підтримувати суворий порядок, тримати громаду у послуху. Кожна сім'я отримувала на новому місці поселення новий наділ. Пізніше стало

звичним робити щорічний переділ землі. Де сім'я отримає наділ, у кращому чи гіршому місці, залежало від ватажка. Наслідком кочового господарювання була не тільки деспотична система управління, а й недостатня порідненість із землею, відсутність потреби надовго освоїти її. Небажання це робити закріпилося у свідомості. З такою формою господарювання пов'язана й гендерна нерівність, бо за умов тяжкої праці жінка змушена була завжди підкорятися чоловікові, як правило, сильнішому, і тому ставала другорядною партнеркою в житті сім'ї, також часто керованою деспотом.

Повертаючись до німців, зауважимо, що особливості їх розвитку полягали не тільки в тому, що вони інтенсивніше витворювали нові технічні засоби, вони також були змушені і всередині свого суспільства, і в зовнішніх стосунках з іншими народами розвинути чіткі правові засади співжиття, оскільки без цього не можна було налагодити стабільне господарювання. Всередині суспільства формувалися різні стани: феодали, військові, землероби, ремісники, купці, духівництво. Всі вони співіснували доволі тісно, отже, доводилося чітко визначати обов'язки різних станів в цій достатньо диференційованій системі, треба було мати розвинене законодавство, засноване на балансі інтересів різних суспільних груп. Не лише німці, а й інші західні народи запозичили та певним чином модифікували римське право. Німці стали родоначальниками маґдебурзького права. Що ж до гендерних проблем, то вони розв'язувалися значно гармонійніше, ніж у росіян, оскільки чоловік і жінка мали достатньо мотивований розподіл обов'язків, пов'язаних з веденням господарства та вихованням дітей, і сторони звикали шанувати один одного.

Стосовно українців відзначимо такі моменти, які виявляють схожість подекуди з росіянами, а подекуди з німцями. Бо, скажімо, експансія на вільні землі, особливо на південний схід, хоч була в принципі можлива і вигідна завдяки наявності там багатих неораних земель, проте становила загрозу через набіги кочових народів. З цієї причини розселення на схід та південь не могло бути легким. Українці мали триматися густіше населених територій, більших міст і далеко в степ не розселятися (а якщо вони це робили, то їх грабували). З німцями їх споріднювало те, що українці через прив'язаність до землі були також добрими господарями. Відрізняло ж їх те, що українці мали дуже багаті ґрунти, а тому їм не треба було докладати надто великих зусиль, щоб отримати

гарний врожай. Отже, вони не дуже дбали про розвиток технічних новацій. Влаштувавшись на якомусь клаптику землі, кожна родина його шанувала, вона не мала спонуки його залишати, як це робили росіяни, хіба що вимушено. Отже, на відміну від німців, в українців не було великого стимулу для розвитку технічних засобів, а на відміну від росіян, вони не мали потреби кочувати, осідали на землі стаціонарно. Через це українські сім'ї ставали самостійними і самодостатніми господарськими одиницями. Існування хуторів, де кожний землевласник мав достатньо землі, довгий час було важливою ґарантією незалежности людей від якоїсь деспотичної влади. Кожна сім'я вирішувала свої справи самостійно, не дуже оглядаючись на сусідів і не підкоряючись таким деспотам, які були на той час у Росії. Розподіл праці в сім'ї був чітко вираженим, і тому жінка і чоловік відігравали свої ролі і в нормі існували у злагоді. Українська жінка була берегинею сім'ї, домашнього господарства, а чоловік був провідною силою при обробці землі та при її обороні. Коли сім'я розросталася, діти отримували власні наділи. Звичайно, в деяких місцевостях вільні землі вичерпувалися раніше, в інших — пізніше. Скажімо, Західна Україна стала, зрештою, малоземельною, бо людей стало багато, а землі були гірші, Східна ж Україна мала кращі можливості.

Під впливом зазначених умов в українців виникало тяжіння до демократії. Можливо, на перших етапах скорше треба говорити про охлократію, а демократичні форми співжиття розвинулися пізніше. З другого боку, менша взаємозалежність між людьми, ніж у німців і росіян, призводила до того, що правові основи взаємин не потребували такої інтенсивної розробки, як у німців. Правові засади якоюсь мірою запозичувалися, переважно у тих же німців. По Україні поширювалося маґдебурзьке право, порядок врядування у містах був достатньо демократичний, суди шанувалися. Ще з давніх часів українці набули певні правові традиції ("Руська правда"). Правовий досвід пізніших часів був відбитий у визначному творі правничої думки — конституції Пилипа Орлика. Але через втрату державної незалежности цей набуток не отримав практичної реалізації. На теренах, захоплених Росією, було ліквідоване і маґдебурзьке право, запанувало деспотичне управління.

Таким чином, ми бачимо, які аспекти життя та культури складалися по-різному у розглянутих трьох народів під впливом зовнішніх чинників. Неважко прослідкувати зв'язок між цими об-

ставинами й іншими рисами, такими як естетичний розвиток, ставлення до природи, формування релігійности та звичаєвої поведінки[91].

Якщо взяти, наприклад, англійців, то важливим чинником було те, що вони — острівний народ. Цікаво, що цю просторову обмеженість англійці зуміли повернути собі на користь, вони освоїли морський простір, і в їхню національну ідею надовго ввійшов такий компонент, як прагнення володарювати на морських просторах всієї земної кулі. Що ж до росіян, то вони звикли до територіяльної експансії, і це їхнє прагнення увійшло в їхню національну ідею як один з визначальних компонентів. Ця експансія зрештою набула неймовірного розмаху, продовжуючись до XX століття. Втім, починаючи з другої половини XIX століття, росіянам довелось скоротити свої апетити, бо на Сході вони вступили у конфлікт з Японією, а на Заході — з розвиненими европейськими державами. Почалися доволі фундаментальні поразки росіян. Вражаючий список цих поразок наведено в книзі Юрія Афанасьєва "Опасная Россия" [Афанасьєв, 2001], аналогічний список подає Збігнев Бжезінський у "Великій Шахівниці" [Бжезінський, 2000]. Експансія Росії, яка в основному успішно продовжувалася протягом століть, зрештою почала припинятися. Прагнення подовжити її закінчилися в XX столітті не просто якимись окремими військовими поразками, як у другій половині XIX століття та на початку XX століття, а розвалом всієї імперії спершу у самодержавній, а пізніше у совєтській формі. Безпосередньою причиною розпаду СССР стала його поразка у холодній війні, глибші чинники пов'язані з принциповою дефектністю соціялістичної системи, яку намагалися побудувати на теренах цієї імперії.

Зараз російський народ розгублений, деморалізований. Він звик до деспотичного правління, однак останнє втратило будь-які підстави в европейській культурі. Це росіяни бачать, але не мають снаги щось змінити у себе. Повним анахронізмом є залишкова імперська амбітність і той внутрішній устрій, який нині є не демократичним, як декларується російськими урядом, а близьким до тоталітарного. Заважає фальшивий, однак доволі живучий компонент російської ідеї — прагнення зберегти імперію. Росіяни

[91] У довершеній художній формі відмінності між ментальністю українців та росіян відбито в драмі Лесі Українки "Бояриня".

являють собою цікавий приклад спільноти (навряд чи її можна назвати нацією), яка через хибну національну ідею завдає собі велику шкоду.

Що ж до українців, то демократизм, який був їм притаманний, та впертий спротив імперії, який вони чинили, боротьба за незалежність і свободу зрештою увінчалися утворенням незалежної держави. Проте тягар комуністичної спадщини не давав можливости утвердити в цій державі демократію, і лише через тринадцять років, коли сформувалося нове покоління, в ході Помаранчевої революції була розпочата спроба руйнації старої антидемократичної системи влади. Відкат цього процесу ставить під сумнів сподівання, що Україна піде далі демократичним шляхом. Успішність такого шляху вимагає цілої низки радикальних змін, і передусім звільнення свідомости українського народу від синдрому маролосійства та від дурману комуністичних (соціялістичних) ідей. Про це — в наступному розділі.

Іншими шляхами йшов розвиток европейських націй. Вони раніше створили демократичні суспільства високого рівня добробуту, але цей здобуток пов'язаний і з певними втратами: в суспільствах споживання відбувається трансформація культури в цивілізацію (докладніше див. розділ "Чи можна гармонізувати різні культурні практики?"). Україна знаходиться на іншій стадії розвитку, коли те народне, питоме, органічне ще не розчинилося в мішанині інтернаціональних маскультур. Тому деякі прояви духовности українців викликають сьогодні захоплення у багатьох народів: цінується збережена й досі свіжість народної культури, доброта, привітність, милосердність людей, — ті ознаки, які з такою повнотою виявилися в українському народі в екстремальних умовах його боротьби проти злочинної влади. Разом з тим, ми є свідками суворої критики нинішнього курсу України саме в плані державотворення [Ксенжек, 2007—2008].

У різні часи, на різних стадіях розвитку нації, в різних умовах цього розвитку активізуються різні компоненти національної ідеї. Звичайно, якщо нація поневолена, то вона намагається звільнитися від гніту, і в національній ідеї такий компонент, як прагнення до свободи і державної незалежности, відсуває в бік інші. Тому не дивно, що деякі люди вважають, що ідея національної незалежности України — то і є національна ідея. Тобто цей компонент активізувався в свідомості багатьох українців, але він не є, звичайно,

єдиним компонентом в українській національній ідеї, як дехто гадає.

Як приклад актуалізації певних компонентів національної ідеї на одних етапах розвитку і їх деактуалізації на інших етапах візьмімо Англію. Коли Англія боронилася проти нацистської агресії, для англійців став дуже важливим націоналістичний аспект їхньої національної ідеї. Черчілль, як відомо, сказав, що націоналізм — це дуже важлива сила сучасного життя. Коли ж була здобута перемога у Другій світовій війні, коли перед англійським суспільством постали інші завдання, цей націоналістичний компонент національної ідеї якоюсь мірою відійшов на задній план, хоч це не означало, що цей компонент пропав, став мертвим, бо коли виник конфлікт з приводу Фолклендських островів, то зразу про нього згадали, і поведінка Англії була рішуча і суто націоналістична. А потім ситуація знову змінилася. Як бачимо, певні компоненти національної ідеї на одних етапах можуть бути актуалізовані більше, а на інших — менше.

Україна значною мірою зросійщена, а українська культура, як народна, так і елітарна, ще недостатньо поширена в нації і в національній свідомості загалом. Вважалося, що лише близько третини населення у нас національно свідома, багато людей є інертними, а дехто взагалі проти національної української ідеї. Але подивімося на таку конфліктну ситуацію, яка виникла з Тузлою. Раптом з'ясувалося, що українці значно більші патріоти, аніж це можна було подумати. Гарнізон на Тузлі заявив, що готовий битися до загину в разі російської агресії. Тобто, хоча ці люди і вживали російську мову, але в них дрімав український державний патріотизм. Отже, коли міняються зовнішні умови існування нації, деякі компоненти національної ідеї, які, здавалось, були притлумлені, можуть актуалізуватися.

Показово, що під час Помаранчевої революції етнічний та мовний моменти відійшли на задній план, бо основним стимулом було скинути злочинну владу. І в цьому бажанні і україномовні, і російськомовні громадяни були однакові. Тому на Хрещатику абсолютно мирно співіснували, що більше — були солідарні, люди різних поглядів, вірувань і етнічного походження. Було зрозуміло, що основне, чого хоче нація зараз, — розв'язати політичну проблему зміни влади. Тому всі говорили, що на Майдані народилася політична нація і що її не розділяє нічого, крім того, чи є якась

людина представником тої групи, що виступає проти існуючого режиму, чи вона представляє ту групу, яка підтримує його. Однак минуло небагато часу, і лідер соціялістів Мороз виступив з провокаційною пропозицією надати російській мові в Україні статус другої державної. Ясно бачимо, що життя не є одноманітним, воно актуалізує чи руйнує різні аспекти національної ідеї в залежності від конкретних обставин.

Зрозуміло, що для розвитку культури в Україні життєво необхідно розширити застосування української мови на всіх теренах нашої держави і в усіх сферах життя нації. Утвердження української мови сьогодні актуалізується як одна з найважливіших складових української національної ідеї.

Треба усвідомити, що українська мова — одна з найбагатших европейських мов, нею створені культурні цінності, втрата яких була б непоправною не лише для українців, а й для всього людства; в ній захований багатий, неповторний духовний досвід великого народу, його система цінностей, його здоровий менталітет. Ця мова витримала неймовірні утиски, тортури і довела свою незнищенність, колосальну життєву та культуротворчу силу. Лише невіглас може ставитися до української мови зневажливо, не відаючи, що творить. Мабуть, непоганим лікарським засобом, який міг би допомогти позбутися цієї немочі, є видатна книга Віктора Кубайчука [Кубайчук, 2004], в якій на суворій документальній основі дана вражаюча картина як нищення української мови, так і — всупереч цьому — її тріюмфального розвитку. Оскільки когнітивна лінгвістика вже сьогодні має вагомі здобутки в проблемі зв'язку між мовою та когнітивною діяльністю людини, було б важливо отримати від наших мовознавців новий синтетичний погляд на цю проблему.

Останнім часом у зв'язку з виборами Президента у свідомості українського народу актуалізувалася ідея правопорядку, верховенства закону, яка протягом віків була одним з важливих компонентів української національної ідеї, але через тяжкі історичні обставини не змогла радикально вплинути на наше життя. Ідея права тісно пов'язана з ідеєю свободи. Цю тезу вже давно проголосив видатний український правник Богдан Кістяківський: "*Основу міцного правового порядку становить свобода особистости та її недоторканість*" [Кістяківський, 1996]. В країнах, де народ в несвободі, ідея права, правосвідомість нерозвинена. Ось уривок з цитованої

праці Кістяківського "На захист права", в якому він закликає у свідки Олександра Герцена, обговорюючи стан російської правосвідомости. "*Притупленість правосвідомости російської інтеліґенції та відсутність цікавости до правових ідей є результатом застарілого зла — відсутности будь-якого правового порядку в повсякденному житті російського народу. З цього приводу Герцен ще на початку 50-х рр. минулого століття писав: «Правова незабезпеченість, що споконвіку тяжіла над народом, була для нього свого роду школою. Кричуща несправедливість одної половини його законів навчила його ненавидіти й іншу; він підкоряється їм як силі. Повна нерівність перед судом вбила у ньому всяку повагу до законности. Росіянин, якого б звання він не був, обходить чи порушує закон всюди, де це можна зробити безкарно; і саме так чинить уряд»*".

Зайво говорити, що український народ, більша частина якого знаходилася під ярмом російського поневолення, міг лише у потаємних закутках народної пам'яті зберігати ідею права. Традиції правопорядку на теренах України були добре розвинуті завдяки маґдебурзькому праву, яке мало доволі багато міст і містечок України. Але воно було поступово скасоване російським урядом (останнім був позбавлений маґдебурзького права Київ). В пізніші часи лише галичани познайомилися на практиці з механізмами правопорядку, і то через доволі ліберальну на свій час Австро-Угорську монархію.

Звідси величезні прогалини у розвитку української правосвідомости. А проте усвідомлення злочинности і беззаконня в Україні, пов'язаних з режимом Кучми, призвело до народного вибуху, до вимоги впровадження законности як основи життя незалежної української держави. Найкраще це усвідомлення поширилося серед молоді, яка за умов інформаційної революції та відносної приступности контактів із Заходом познайомилася з життям правових держав. Вимога свободи і права стала провідною під час Помаранчевої революції.

Але саме правові засади нашого буття не були реалізовані донині [Кравчук, 2007; Ксенжек, 2007—2008]. Насправді шлях до побудови правового суспільства, тобто суспільства, яке має не тільки відповідні інституції, а й розвинену правову свідомість громадян, довгий і складний. Бо погляди, несумісні з принципом верховенства закону, не вивітрюються з голови людини за кілька днів та навіть і років.

Ось приклад. Є цікава книга американського психолога Пола Екмана "Психологія брехні" [Екман, 2003]. До російського видання цієї книги російський психолог В. Знаков написав ще цікавішу післямову [Знаков, 2003], в якій задемонстрував на представницькому статистичному матеріялі принципову різницю між ставленням до брехні з боку европейців та росіян.

Центральне питання виглядало так: "Чому погано (неприпустимо) брехати?" Типова відповідь европейця (і громадянина США) полягала у тому, що загалом брехня спричиняє шкоду особі, якій брешуть, порушуючи її право на достовірну інформацію. Очевидно, що в основу західного розуміння неприйнятности брехні кладеться принцип, пов'язаний з правом особи. Зовсім інакше виглядали відповіді росіян. Вони виходять з існування якоїсь абстрактної Правди, яка потерпає від брехні. Правовий аспект проблеми в цій відповіді відсутній.

Ця відмінність цілком зрозуміла, як і те, що викорінити насаджене віками вельми складно. Правовий нігілізм закладався в голови росіян не один десяток поколінь, він зберігся й понині. Ось що писали в "*Известиях*" 24.04.1992 р., тобто в часи, коли виникли ілюзії щодо демократичного вибору Росії: "*…Вся мотивація поведінки виходить у нас не з правових, як на Заході, а з моральних підстав*". Ну, а "моральність" в Росії завжди визначалася "*по понятиям*", докладніше див. розділ "Чи можна гармонізувати різні культурні практики?").

Постає питання, яку думку з цього приводу висловлюють українці. Попередні дані показують, що і в цьому ми майже точно посередині між Сходом і Заходом. Дивного в тому нема. 1992 року американський правник українського походження Богдан Витвицький на Світовому Конґресі українських юристів прочитав лекцію "За верховенство закону" [Витвицький, 1993], в якій в дуже чіткій і дохідливій формі подав стислий виклад основних принципів европейського права. Згаданий Конґрес був проведений у зв'язку із здобуттям Україною державної незалежности, і лекція виглядала як декларація намірів щодо розбудови української державности на засадах законности та права. Що ж відбулося насправді? Керманичі нашої держави спрямували її у діяметрально протилежному напрямку! Після прийняття 1996 р. Конституції України положення Основного Закону почали дедалі брутальніше ігноруватися кучмівською владою. За корумпованістю та злочин-

ністю Україна посіла незабаром одне з перших місць у світі. Народ почав звикати до фактичного стану речей, пристосовуючись до протиправної поведінки владних структур.

Але доведення правової сваволі до безмежжя все-таки викликало спротив більшої частини українців. Заперечення брехні і масових фальсифікацій на виборах Президента виросло з усвідомлення смертельної небезпеки цього зла для України. Активність спротиву стала несподіваною для влади, що зрештою привело до перемоги Віктора Ющенка як народного Президента. Народ сподівався, що ця перемога приведе до торжества права в нашій країні. Разом з тим зрозуміло, наскільки тяжким є утвердження ідеї права — цієї основоположної в минулому складової української національної ідеї — з огляду на систематичне і наполегливе викорчовування нашими ворогами правових засад українського життя впродовж століть. Відродження всіх наших давніх духовних здобутків вимагатиме копіткої роботи. Було дуже важливо дбати, щоб діяльність нової влади відбувалася у злагоді з народними ініціативами, щоб енергія того спалаху, яким стала Помаранчева революція, не розсіялася, а сконцентрувалася не лише в політичних, а також і у нових громадських структурах. На жаль, новий ґарант Конституції не використав надані йому можливості утвердити законність і правопорядок в Україні, що й призвело до згаданого вище регресу.

Найважливіша загальна проблема полягає у тому, щоб зробити усе те цінне, що накопичила українська нація, тобто всю українську ідею, постійно діючою основою нашого життя. Для цього слід усвідомити, які процеси руйнували українську націю, протидіяли українській ідеї. Відповідь може бути сформульована в термінах поняття, яке, звичайно, всім відоме, але недостатньо підноситься як справді центральне, глибинне. З великою силою переконання у час глибокої кризи французької державности воно було заакцентоване Симоною Вейль у творі, що, власне, і названий словом, яке це поняття позначає: "Укорінення".

"Укорінення — це, мабуть, найважливіша і найменш визнана потреба людської душі, одна з тих, які найменш піддаються означенню. Людина має коріння через активну та природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого і деякі передчуття майбутнього. Ця участь природна — тобто вона викликана автоматично місцем народження, професією, оточенням. Кожна людина потребує багато

коренів, вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить" [Вейль, 1998: 36].

Трохи в інших термінах сказане стосовно окремої людини, особи означає її буття в нації; в духовному аспекті буття в нації означає сприйняття особою національної ідеї і співдіяння з іншими на ґрунті засвоєння тих цінностей, які ця ідея в собі містить.

Нація укорінена, якщо вона зберігає живий зв'язок із землею, на якій вона живе і зростає, з історією своєї країни, пам'ять про яку вона зберігає, з усім ладом життя, осмисленим як цінність, сприйнятим як "скарб минулого", за висловом Симони Вейль. В число цих скарбів, власне, і входить все те, що ми називали національною ідеєю. І — заради доповнення — маємо стверднти, що саме ті скарби, саме національна ідея дає і нації, і окремій особі, яка до неї належить, не лише зв'язок з минулим, а й переконливу візію майбутнього, відчуття завдань, що їх висуває життя, ті виклики, які, за ідеєю Арнольда Тойнбі, стають рушіями поступу.

Протилежне за змістом поняття — знекорінення. І тут ми маємо згадати сказане вище про "кочове землеробство" росіян і осмислити це явище як недостатнє укорінення. За Симоною Вейль, "*позбавлений коріння — позбавляє коріння й інших. Укорінений — не викорінює*" [Вейль, 1998: 40]. Про знекорінення вона говорить так: "*Позбавлення коріння, безперечно, — найнебезпечніша хвороба людських спільнот, бо вона поширюється сама по собі. Істоти, які справді позбавлені коріння, поводяться майже завжди одним з двох можливих способів: вони або впадають у стан інерції душі, що майже рівнозначний смерті, як більшість рабів Римської імперії, або кидаються у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив чи з ким це відбулося лише частково, і вдаються при цьому до найжорстокіших методів*" [Вейль, 1998: 39—40].

Як провадилося знекорінення українців державами, які розшматували і поділили між собою її землю, відомо. Нагадаю коротко лише те, що чинила на теренах СССР большевицька влада.

Це пряме фізичне нищення людей (розстріли, голодомори, тортури); ув'язнення, примусове виселення і заслання, де через жорстокі умови гинули мільйони людей; це також різноманітні оргнабори, участь у "*стройках коммунизма*", виселення випускни-

ків навчальних закладів з України в порядку так званого "розподілу", служба в армії поза межами України.

Це також руйнація нормального способу життя, передусім у селах: позбавлення землі, власности, навіть особистого майна, запровадження колгоспного кріпацтва, нищення осель та садиб, як наслідок — вимушена урбанізація.

Це спустошлива війна з Німеччиною, після неї — потужна хвиля еміграції.

Це загальне придушення культури і, зокрема, заборона релігії, закриття і руйнація церков, російщення; це духовний терор, запровадження жорстокої цензури, переслідування та нищення еліти, загалом — усіх носіїв вільної думки.

Нищення форм здорового способу життя, культ насильства, розпусти, збочень.

Отруєння духовної атмосфери в суспільстві: насадження доносництва, підозрілости (т. зв. *бдительность*), кар'єризму.

Нарешті, нищення розкішної української природи, створення екологічної кризи, впровадження небезпечних форм енергетики та виробництв, виникнення мертвої чорнобильської зони внаслідок Чорнобильської катастрофи; виселення людей з багатющих земель, затоплених штучними морями.

Окремо виділю систематичне, вперте нищення душі нації — української мови, яке проводиться і понині силами, ворожими українській державності [Кубайчук, 2004].

Багато цих прийомів знекорінення залишилося в минулому, але дещо дійшло до наших днів: грабунок народу, як наслідок — його зубожіння, викликана цим третя еміграційна хвиля.

Підсумовуючи сказане, стверджуємо: знекорінити націю — це позбавити її національної ідеї. Відчуваючи це, багато хто визнає: нам бракує національної ідеї. Так, бракує, але, на щастя, не на всі сто відсотків! Хоч наведений вище перелік здійснених засобів знекорінення є жахіттям, життєва сила української нації виявилася настільки могутньою, що українська національна ідея не вмерла, а з нею не вмерла і Україна. Що більше, революційні події кінця 2004 року довели, що і не вмре.

Але що цікаво (і це, на мою думку, адекватний вербальний опис нинішньої ситуації в Україні): там, де знекорінення досягло своєї мети більшою мірою, а саме, в деяких південно-східних областях України, надмірно індустріялізованих, спролетаризованих

і зросійщених, там прагнення до змін виявилося слабшим, часто хибно усвідомленим, а наслідки голосувань на виборах навіть дають своєрідну кількісну міру знекорінення.

Висновки очевидні: потреба доброзичливої, дружньої допомоги населенню цих областей є нагальною.

Можливості для цього маємо. Відданість українців заповідям християнської віри, живі ідеали свободи, краси, добра, правди, самопожертви — це ті складові української національної ідеї, які наша нація пронесла через всі випробування, що їх послав нам Бог, і які визначатимуть наше життя в майбутні віки. З ними перемагатимемо, якщо виявимо силу волі і наполегливість.

Для подолання наслідків знекорінення єдиний шлях — усвідомлене і послідовне укорінення, тобто відродження і розвиток в нації усіх складових української національної ідеї. А це велика і тривала програма, для якої створення нової системи влади — лише необхідна передумова.

Укорінення у цілком буквальному сенсі цього слова, а саме — вільне, стабільне господарювання на рідній землі — було чи не визначальним серед наших національних прагнень. Це справжній інваріянт української ідеї.

Дуже яскраво духовне відродження української людини як наслідок її укорінення на землі показане в безсмертному творі Уласа Самчука "Марія", у якому один з центральних героїв, Корній, знаходить у відданій праці на власні землі надійні ліки від знекорінення і, як наслідок, духовної спустошености, що була опанувала ним під час служби в російському імперському флоті. Відповідні сторінки його твору, особливо початок сьомого розділу, належать до найкоштовніших перлин українського письменства.

Конче потрібно, щоб розуміння згаданої визначальности здорового зв'язку українця-трудівника із землею, мало стати найближчим часом предметом піклування з боку уряду та всього українського народу. Відродження українського села, де здійснюється якнайповніше зв'язок людини зі святою українською землею, має стати домінантою наших національних зусиль. Реалізація цього завдання забезпечить не просто достаток, а й духовне одужання українського народу.

Ніхто не має тлумачити сказане як заклик до відновлення архаїчних форм життя. Йдеться лише про утвердження справжньої константи української національної ідеї, яка протягом ві-

ків творила основи буття українського народу. Без цього ми не розв'яжемо значно складніших проблем, які визначають успішне функціонування в сучасних умовах будь-якого народу, того, що забезпечить нам гідне місце серед інших народів світу. Маю на увазі основу основ успішного розвитку всієї культури, а саме науку та освіту. Останнє завдання — відродження освіти — надзвичайно складне з огляду на її глибоку кризу в нашому суспільстві. Аналіз цієї теми є предметом окремого розділу цієї книги.

Власне, на цьому місці можна було б поставити крапку в нашому розгляді проблеми національної ідеї. Маємо теоретичну основу для її розуміння. Це доволі ємний концепт культури, що містить великий комплекс ідей, які поєднуються в певну ієрархічну структуру (бо різні складові мають різну ціннісну вагу) і які в своїй цілісності входять в свідомість, переконання, спосіб життя нації, надають їй життєвої сили, забезпечують тривале і успішне існування у бурхливому океані людської історії.

Але доречно від теоретичної схеми перейти до прикладів, з цією метою я хотів би навести один безумовно успішний приклад, коли національна ідея працювала і давала результати, які навряд чи можуть бути поставлені під сумнів. Слід відзначити, що прикладів не бракує, якщо говорити про європейські нації, які розвинули в найбільш викінченому сенсі саме́ поняття національної держави. Отже, візьмімо як приклад Францію. Найперше, що впадає у вічі при знайомстві з сучасною Францією, з французькою нацією, — це почуття національної єдности, монолітности, що більше — почуття гордости громадян через саму приналежність до своєї нації. Приналежність ця для абсолютної більшости французів є честю і благом. Вони пишаються своєю мовою, наукою, культурою, шедеврами французької літератури, музики, живопису, скульптури, архітектури, філософією не менш, ніж досягненнями в галузі техніки, промисловости, сільському господарстві. І це не є наслідком якоїсь самозакоханости, адже саме французька нація виплекала саркастичний розум Франсуа Вольтера, ядучу іронію Анатоля Франса. Останній, до речі, схарактеризував історію кожного народу, а отже, і свого, як низку злочинів і безумств. Однак французький народ не засудив Франса: нація знає і безумства у своєму минулому, і свої злочини. Але вона пам'ятає, як їх додала.

Чи є Франція ментально цілком одноманітною? Ні. Не є однаковими бретонці, бургундці, провансальці, гасконці та інші. Чи є відмінності між заходом і сходом Франції, північчю та півднем? Так, є. Досить прочитати безсмертного "Тартарена з Тараскону" Альфонса Доде, щоб переконатися у справедливості ствердної відповіді на поставлене питання. Однак національна єдність французької нації є фактом.

Як ставляться французи до своєї мови? З великою любов'ю та повагою. Захист французької мови ґарантується суворими законами, які неухильно виконуються.

Загалом французи вірні ідеї правопорядку, що більше — вони були авторами глибоких праць, які дали теоретичне обґрунтування головних засад права, розробили проєкти системи влади з принципом противаг, реалізованим в сучасних демократичних державах. Згадаймо у цьому зв'язку класичну працю Шарля Монтеск'є "Дух законів".

Чи була політична історія Франції безхмарною? Аж ніяк! Боротьба за державну незалежність коштувала французькому народу величезних зусиль. Сто років тривала війна з англійським окупантами, які були захопили більшу частину території Франції. Народ терпів зраду правлячої верхівки, безвольність королів, численні коаліції та антикоаліції, аж поки у всенародному патріотичному пориві не вигнав окупанта та його посіпак зі своєї землі.

Ідеал свободи став для французів однією з найвищих і непроминальних цінностей. Велика французька революція відбувалася під гаслом "Свобода, рівність, братерство", яке надихало також інші народи Европи.

Звичайно, ще раз стверджу, що ніхто не може ідеалізувати процес розвитку французької державности. Не один раз бачив Париж чужі війська, що його захоплювали, а у XX столітті — і ті, що його звільняли. Однак французи не були пасивними. Для прискорення свого звільнення вони долучили власний рух Опору проти гітлерівських окупантів. Був час, коли, піддавшися спритній демагогії комуністів, Франція опинилася на дуже небезпечній межі, за якою йшло б встановлення в країні комуністичного режиму. Але в цей критичний час все-таки здоровий глузд переміг, більшість французів підтримали президента де Голля, який рішуче відновив порядок у країні.

Бачимо, що і в роки найтяжчих випробувань, і в роки більш спокійного розвитку у Франції спрацьовувала національна ідея.

Це ставалося тому, що французький народ виявляв вірність тим фундаментальним цінностям, які в ній закладені: національній солідарності, свободі, творчій діяльності в усіх галузях культури, активній і — що вражало чужинців — в е с е л і й праці в усіх ділянках[92]. Не дивно, що Франція не лише зберегла свою незалежність, зміцніла культурно та економічно, вона збагатила світ безцінними шедеврами загальнолюдського значення, була визнана авторитетом і навіть законодавцем стилів у загальноєвропейському творчому процесі. І так само не дивно, що вона посіла видатне місце у процесі вироблення матеріяльних благ. Як з повагою стверджувала авторитетна енциклопедія "Britannica", Франція — провідна сільськогосподарська країна Західної Европи, але відповідна продукція становить лише 1/12 загального національного продукту. Тобто вона ще більшою мірою — потужна промислова держава. А загалом національний продукт зростає у Франції швидше, ніж її населення.

Оце і є національна ідея в дії.

А тепер згадаємо доленосні події в Україні. Коли в ній виявлялася національна єдність? На початках визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького? До певної міри — так, і це принесло видатні перемоги у загальновідомих битвах. Але по смерті Великого Гетьмана суперечки і чвари в українському суспільстві невпинно наростали. В Україні запанував дух руїни, чим і скористалася Московщина. Як наслідок — поступова втрата української незалежности.

Друга спроба — під проводом Івана Мазепи — закінчилася невдачею через незгоди, як висловився сам Мазепа. І справді, деякі українські військові загони у вирішальний час пішли під прапори Петра. Після зруйнування Січі українська ідея впадає у тривалий летаргійний сон. Український інтелект спрямовується на розбудову ворожої нам Російської імперії. Українські інтелектуали вихваляються тим, що в петербурзьких державних установах "нашого брата" — хоч греблю гати.

Диво стається з появою Тараса Шевченка. Творення ним національної української ідеї чудово розкрито в глибокій праці Оксани

---

[92] У зв'язку з останнім варто нагадати читачеві цікаві нариси М.Салтикова-Щедріна "За рубежом". Їх автор був вражений, навіть приголомшений докорінною різницею у ставленні до праці в Росії та у Франції.

Забужко "Шевченків міф України" [Забужко, 1997], яку рекомендуємо читачеві[93].

На початку XX ст. українська національна ідея оволоділа розумами деяких молодих людей, переважно з села, які отримали освіту — в типових випадках в семінаріях, а також в університетах тощо. Для них "Кобзар" став другою Біблією. Свої переконання вони почали поширювати серед народу. Змістом їхніх переконань стали деякі важливі елементи національної ідеї: бажання жити незалежно від росіян, користуватися українською мовою, вивчати історію та культуру українського народу[94].

Перша світова війна прискорила визрівання української нації. Після падіння царської імперії внаслідок Лютневої революції 1917 р. Україна отримала реальний шанс звільнитися від колоніяльної залежности, стати самостійною державою. Однак цей шанс був втрачений, хоч Польща та Фінляндія зуміли домогтися незалежности.

Причини поразки визвольних змагань в Україні багатократно аналізувалися. Вказувалося на політичну сліпоту керованої соціялістами Центральної Ради, підступну політику большевиків, незгоди серед українського народу і його політичного керівництва, невміння вести державне будівництво, зокрема, нерозуміння керівниками Центральної Ради ролі армії, на бездарну земельну політику.

Недовгий період гетьманату Скоропадського буде докладніше розглянутий в наступному розділі.

Після руйнації Української Держави Симон Петлюра, незважаючи на величезні зусилля, не оволодів складною військовою і політичною ситуацією, і зрештою національно-визвольні змагання закінчилися поразкою.

Ця поразка дуже докладно і пристрасно була розглянута Дмитром Донцовим у його праці "Підстави нашої політики" [Донцов, 1957]. Зазначена робота, як і вся пропагандивна діяльність Донцо-

---

[93] До речі, в ньому подається таке визначення суті національної ідеї, яке належить видатному філософу Мартіну Буберу: "*Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомости, мотивуванням своєї волі*" [Бубер, 1979: 259].

[94] Як визрівала національна ідея в середовищі семінаристів Кам'янець-Подільської духовної семінарії, можна побачити зі спогадів семінариста Віктора Приходька [Приходько, 1948].

ва, відіграла видатну ролю в справі консолідації українських сил і заслуговує на велику повагу, як і глибока історико-політична дослідницька діяльність В'ячеслава Липинського (до речі, ці видатні діячі "традиційно" не мирилися один з одним). Але має слушність також Євген Маланюк, який в своїй знаменитій "Книзі спостережень" висловив думку про те, що Україна впала через те, що її не було кому захищати. Інші ж чинники Маланюк вважав другорядними. Що по суті означає аргумент Маланюка? Він означає те, що українська національна ідея не оволоділа достатньо широкими масами українського народу, не визріла остаточно, аби стати двигуном всієї нації[95], не змогла в складних умовах ефективно протиставитися облудним гаслам як большевиків, так і "власних" соціялістів.

І понині ще зберігається недостатня укоріненість національної ідеї, чим користуються вороги української державности. Хоча на грудневому референдумі 1991 року переважна більшість населення України підтримала — з різних міркувань — державну незалежність України, саботаж правлячої верхівки, особливо за часів кучмівського режиму, намагався поставити під сумнів таке принципове положення Конституції України, як державний статус української мови, а фундаментальний принцип унітарности нашої держави навіть ставав об'єктом атак з боку політичних сил, які мають проросійську орієнтацію. Справа, отже, не в тому, що нібито "ніхто не сформулював", в чому полягає українська національна ідея, а в тому, що вона ще досі не оволоділа абсолютною більшістю населення України, не сконсолідувала націю.

На мою думку, теоретично кажучи, загальна причина штучних перешкод на шляху нашого державотворення полягала в тому, що після проголошення незалежности не була проведена люстрація серед представників колишньої компартійної верхівки, через що народ приречений на дуже поступову, а часом і болісну еволюцію як в плані суто матеріяльному, так і в духовному. Але спитаємо себе: чи міра розвитку національної ідеї в Україні 1991 року була достатньою, щоб такий радикальний засіб, як люстрація, здійсни-

[95] Різноманітні взаємодії філософських, політичних, економічних, правових складників української національної ідеї з відповідними концепціями та вченнями Заходу обговорював у своїй змістовній статті Олександр Шморгун [Шморгун, 1997].

ти? Очевидно, ні. І це твердження ми робимо не тому, що цього не сталося фактично, а тому, що на той час ще не було достатніх передумов на рівні свідомости народу.

Навіть після того, як кучмівський режим остаточно дискредитував себе і 2004 року розпочалася так звана Помаранчева революція, її не вдалося завершити через занадто обмежену мету — виправити результати фальсифікації виборів, тоді як слід було встановити такий лад, при якому не тільки фальсифікації, а й інші форми закулісних махінацій правлячих кіл стали б неможливими. Зокрема, необхідно було примусити Верховну Раду прийняти закон про заборону депутатам поєднувати законодавчу діяльність з бізнесом, скасувати антиконституційні привілеї депутатів, здійснити реформу закону про вибори до Верховної Ради, встановити диктатуру закону, однакового для всіх громадян. Натомість реакційними політичними силами була по суті демагогічним шляхом протягнута конституційна реформа. Баланс політичних сил у владних структурах виявився порушеним на користь парламенту, який за нинішнього рівня реалізації української ідеї не зміг стати інструментом прогресу України.

Проте слід зауважити, що населення України з плином часу дедалі більше стихійно схиляється до цінностей української ідеї, оскільки час працює на зміну кількісного співвідношення між молодим поколінням, що легше сприймає все прогресивне, і старшими людьми, які більшою мірою знаходяться під владою старих стереотипів мислення. Однак не слід покладатися лише на час. Ніщо не робиться само собою. Нині стає актуальною нова консолідація всіх здорових сил суспільства. Народ мусить в ім'я власного блага спрямувати свої зусилля на реалізацію в с і х цінностей, що їх містить у собі українська національна ідея, подобаються вони комусь чи ні. Прикладом мають стати успішні зразки державотворення в демократичних країнах Европи. Вектор нашої зовнішньополітичної орієнтації має бути европейським, з усіма конкретними кроками, включно зі вступом до НАТО. "Нічні" ж страхи перед вступом до НАТО, які властиві людям, необізнаним з ситуацією, взагалі були б не варті того, щоб їх обговорювати. Ми ж бо є европейський народ за основами своєї ментальности, культури. Будь-який інший шлях для України є згубним. Тому надсилаю до переконливої статті Василя Лапічука [Лапійчук, 2008].

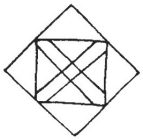

XVII. СПРОБИ ПОБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

1. Давня спроба: Київська Русь

Зрозуміло, що на культуру кожного народу справляє великий вплив та земля, природні умови, на якій і серед яких ця культура формується і розвивається. Справді, згідно з нашою концепцією, культура є процес самоорганізації ноосфери, але сама ноосфера виникає на основі біосфери, а ця остання — на основі геосфери, тим самим на основі природних умов, в яких перебуває народ. Як справедливо зазначив вже Євген Маланюк, "культура є також функція тривання людини на данім терені" [Маланюк, 1966]. У зв'язку зі сказаним слід звернути увагу на ті природні умови, які знаходимо на терені, освоєному українцями, а також на взаємостосунки наших людей з природою. Найперше, що впадає у вічі, — це надзвичайна сприятливість умов, які реалізувалися на території України, для життя і господарювання. Що більше — якщо ці умови порівнювати з тими, які є в інших народів, наші умови слід схарактеризувати як розкішні. І це добре усвідомлювали всі, хто населяв чи відвідував наш край. На території України знаходимо теплий, але достатньо вологий клімат, багатющі ґрунти, вона обіймає зони лісу, лісостепу та степу, є вихід до теплого моря. Ставлення українців до своєї рідної землі набувало характеру обожнювання. Наведу епізод, описаний письменником Василем Королівим-Старим у його книзі "Згадки про мою смерть" [Королів-Старий, 1961]:

"Був один із тих незвичайних днів, що роблять літній час на Полтавщині … казково-чарівним і наповнюють серце найглибшою любов'ю до цієї виїмкової землі. Того дня, відпочиваючи на мальовничій галявині невеликої діброви, ми — з природи зовсім не сантиментальні хлопці, в напливі глибоких емоцій, поставали навколішки, нагнулись до квітчастого килима трави й цілували рідну, теплу землю з такими ж почуттями, як цілують вдячні діти рідну матір.

— Земле наша! Ти — скрізь гарна, але найліпша й найдорожча ти — тут!"

Це обожнення рідної землі є типовим для українців, єдине зауваження, яке мені спало на думку, коли я прочитав наведені рядки, полягало в тому, що полтавчани дарма вважають свою

полтавську землю найкращою. Якщо говорити об'єктивно, то вже сусідня Харківщина з її пречудовим Донцем, так феєрично описаним Майком Йогансеном, нічим не поступається Полтавщині, а, скажімо, Поділля з його Товтрами-Медоборами, з дивовижним багатством геологічних та рослинних форм також може претендувати на ролю чемпіона. Проте зовсім інша Волинь з її дивовижно чистими цілющими озерами також аж ніяк не пасе задніх. Звичайно, перелік інших прекрасних земель України можна було б продовжувати, але припинімо це, бо доведеться перерахувати всі українські землі.

Після цього ми змушені визнати сумний парадокс: можливо, ці земні багатства і це їхнє обожнення оберталися негативним чинником розвитку українського народу. Звичайно, почуття любови та вдячности українців до своєї землі сприяли розвитку багатьох гарних рис нашого народу. Це доброзичливість, навіть добросердечність у стосунках між людьми, гостинність, а також високий естетизм, який запліднював усі форми мистецтва. Однак досвід показує, що народи, які жили у значно суворіших умовах, передусім на теренах европейської Півночі, значно швидше формували суспільні структури, спрямовані на взаємопідтримку, самоорганізацію та згуртованість, а це конче необхідно для розвитку ефективних форм державности. Порівняно з ними українці мали і досі мають ознаки чітко вираженого індивідуалізму, невироблености здатности до компромісу[96].

Вже рання історія східнослов'янських племен засвідчила, що своїми силами виробити структури, потрібні для державної самоорганізації, ці племена не здатні. Лише поява добре організованих і войовничих загонів зі Скандинавії стимулювала державотворчі процеси, при цьому центром їх формування стала Наддніпрянщина завдяки дедалі більшому освоєнню водного шляху "з варяг у греки", який значною частиною йшов Дніпром. У результаті виникла Київська Русь, яка об'єднала раніше розрізнені племена. Завдяки вигідному географічному розташуванню і войовничій енергії князів зрештою Київська Русь набула навіть форми імперії, але мірою розчинення скандинавського елементу в слов'янському морі вона постала перед проблемами державотворчого характеру, які повністю розв'язати не змогла. Сучасний аналіз цих труднощів, що зрештою

[96] Докладніше див. [Липинський, 1995: 421—426], а також [Липинський, 1994].

призвели до занепаду Київської Руси, міститься у книзі Олександра Ахієзера [Ахієзер, 1991]. Через концептуальну складність цього дослідження автор разом Ігорем Клямкіним та Ігорем Яковенком побудував спрощений виклад [Ахієзер, Клямкін, Яковенко, 2008][97]. Ідеологія аналізу визначається такими положеннями.

"Держава починається з освоєння абстракції спільного інтересу, що підноситься над інтересами приватними і груповими, над інтересом локальних спільнот та окремих людей, які входять до цих спільнот. Спільний інтерес — це безпека, захищеність від зовнішніх загроз і внутрішній порядок в широкому розумінні слова (неспроможність забезпечити порядок і спонукала новгородців, якщо судити за літописним свідченням, запросити варязьких князів). Але щоб такий інтерес обслуговувати, сам він має бути усвідомлений як в л а с н и й інтерес не лише правителями, а й ширшим колом людей, які становлять, говорячи сучасною мовою, владну еліту. Для цього, в свою чергу, подібних людей в суспільстві має бути достатня кількість, а влада повинна мобілізувати їхні енергію та здібності. Іншими словами, йдеться про мобілізацію особистісних ресурсів для обслуговування державних потреб, ... причому в історичному середовищі, де домінувала архаїчно-колективістська родоплемінна д о о с о б и с т і с н а культура.

Але державна організація життя, на відміну від додержавної, має передумовою не лише наявність еліти, функції якої відділенні від функцій основної маси населення. Вона потребує диференціяції й самого населення, тобто подрібнення функціонально нерозчленованої, синкретично-родоплемінної цілісности на групи в залежності від виконуваних ними соціяльних та професійних ролей".

Наведена розлога цитата стисло і точно формулює основні принципи, які визначають державну організацію суспільного жит-

---

[97] Українського читача може здивувати той факт, що російські історики обговорюють проблеми давньої Руси-України. Насправді позиція авторів не є традиційно-шовіністичною, про що свідчить такий їхній пасаж: "*Відраховуючи історію Росії з Київської Руси, ми повністю усвідомлюємо, що після здобуття державної незалежности Україною жодних підстав претендувати на монополію тяглости з давнім Києвом у нинішньої Москви нема. Навряд чи зможе вона перешкодити і претензіям на таку монополію з боку сучасної України. І той факт, що князь Олег назвав Київ матір'ю міст руських, не примусить українців визнати Москву спадкоємицею Києва і вважати себе з росіянами одним народом. Тому що давно доведено: російська етнічна ідентичність, що виникла не раніше XVIII століття, не має жодного відношення до тих «русських»* (русичів — А.С.), *про яких говориться в літописах і з якими навіть в Київській Русі ідентифікувала себе лише частина її населення*".

тя порівняно з додержавною. Виходячи з цього, можна поглянути, якою мірою ці принципи реалізувалися в Київській Русі. До появи Рюриковичів на території майбутньої Київської Руси існували невеликі слов'янські (праукраїнські) князівства, які управлялися на основі родоплемінного принципу — віче на чолі з князем, при цьому основними функціями князя були військовий захист від зовнішніх загроз та судочинство, віче ж, члени якого особисто знали один одного, вирішувало поточні питання, а також мало можливість замінити одного князя іншим в разі незадовільности першого. Ця система управління була придатна для розв'язання локальних проблем, вона не могла вирішувати проблем, пов'язаних з об'єднанням князівств у великий державний організм, хіба що тимчасово, коли йшлося про спільну відсіч зовнішнім ворогам.

Що ж до великих князів, які обрали своїм місцем перебування Київ, то вони були зацікавлені в управлінні значно обширнішою територією для збору данини і для контролю над торгівельним шляхом "з варяг у греки". При цьому перед великим князівством виникала низка принципово нових питань: 1) легітимізація влади, поширеної на всі праукраїнські князівства (всю Київську Русь), 2) способи передачі цієї влади нащадкам, 3) методи збору данини з малих князівств, 4) формування дружини великого князя і його стосунків з дружинниками, 5) встановлення єдиних принципів управління в усій державі.

На жаль, основним методом розв'язання зазначених проблем великі князі обрали війну із зовнішніми ворогами з метою розширення підвладних територій і їх грабунку. Найбільшою мірою це стосується перших князів: Олега, Ігоря і особливо Святослава. Останній довів цю політику до абсурду, перебуваючи основний час не в Києві, а в походах, чим поставив столицю під загрозу нападів з боку кочівників. Він також зробив велику стратегічну помилку, знищивши Хозарський каганат, який служив для Київської Руси заборолом від проникнення зі сходу кочових орд. В цій безоглядній військово-розбійницькій діяльності намітився був проміжок між правліннями Ігоря і Святослава: 17-літнє княжіння християнки Ольги, яка, хоч і почала з помсти деревлянам за вбивство свого чоловіка Ігоря, в основному присвятила себе налагодженню внутрішнього устрою Київської Руси. Втім, її син Святослав правив недовго, склавши зрештою голову в неперервних загарбницьких війнах, але мав хіба що одне досягнення внутрішнього порядку:

утвердив родовий принцип успадкування влади у Києві (на жаль, ненадовго).

Військово-агресивний напрямок діяльности князів, який здебільшого був домінуючим в їхній політиці, призвів до негативних наслідків у стосунках між князями і їхніми дружинами. Бо підвищена потреба у війнах викликала відповідно підвищену потребу у дружинниках, останні дбали передусім про свої частинні, а не загальнодержавні інтереси, жили значною мірою з грабунку, намагалися зберегти свободу виходу з дружини, якщо це було їм вигідно. Очевидно, що за таких умов дружинники не могли перетворитися на елітарний державотворчий стан. Важливою рисою мілітаристської політики стало спрямування її не тільки на зовнішніх ворогів, а й на жителів самої Київської Руси, практикувалося навіть перетворення власних жителів на рабів, яких продавали в інші країни, а у війнах між окремими князівствами чи між київським князем та бунтівними князівствами почали практикуватися запрошення в якості підмоги ворожі Київській Русі кочові племена.

За Володимира відбулася велика культурно-історична подія — хрещення Київської Руси через посередництво Візантії. Християнство "*своєю вищою, в порівнянні з поганством, культурою: своєю духовою і організаційною єдністю скріпляли єдність державну — політичну і національну*" [*Липинський*, 1993]. Крім основного наслідку — переходу від багатобожжя до монотеїстичної релігії, прийняття християнства означало також розширення зв'язків з Візантією, освоєння культурної візантійської спадщини, зокрема, книжности. Культурне піднесення набуло значної сили за Ярослава, однак спроби правової регламентації життя не відповідали тим стандартам, які в розглядувану добу формувалися в Західній Європі. Зародки писаного права хоча і з'явилися ("Руська правда" та інші), але вони стосувалися конкретних осіб і конкретних вчинків (ситуативний характер законів). Натомість не було ґрунту для правової регламентації стосунків між абстрактними представниками станів, що відрізняло руське право від того, яке виникало у Західній Європі, де формувався феодальний устрій. Не склалося також земельне право: землі було багато, а продуктивність її була мала, вона цінувалася лише селянами, а не військовою елітою, пріоритетом якої була військова здобич. Через це стан великих землевласників, як на Заході, не формувався. Князі "володіли" землею, але не брали участь у землеробстві, "володіння" зводилося лише до права (теж

письмово не регламентованого) отримання данини. Збагачення князів та дружини у грабіжницьких війнах відкривало для них більше можливостей, ніж за умов миру. Із загальною слабкістю правових засад життя був пов'язаний зокрема такий потужний негативний чинник, як відсутність чи, власне, фактичне недотримання процедури престолонаслідування за старшинством. Княжий рід розрісся, на удільні князівства ставилися представники великокняжого роду (сини великого князя). Хто має успадкувати київський престол, хоч формально визначалося за старшинством, але на практиці цей принцип порушувався. Вже Володимир отримав київський престол з порушенням, внаслідок військової перемоги над своїми братами. В подальшому війни за київський престол, що посилилися після Володимира Мономаха, а також міжусобні війни між братами за окремі князівства, призвели до занепаду Київської Руси ще до приходу татаро-монголів, і, звичайно, неспроможність князів об'єднатися для відсічі завойовникам стала прямим наслідком внутрішнього розбрату. Не сприяло розвитку правопорядку — цієї основи державного ладу — і вирішення митрополитом Іларіоном проблеми співвідношення між законом і вірою (благодаттю). В своїй відомій праці він дійшов висновку про перевагу віри над законом. Аж ніяк не принижуючи ролі релігії, мусимо підкреслити необхідність права для успішного розвитку державности, тоді як фактично здоровий баланс між обома цими чинниками був порушений.

В порядку винятку можна відзначити ефективність самоорганізації у середовищі купців, де існували суворо дотримувані, хоч і не писані, закони взаємних стосунків.

Підсумовуючи, можна твердити, що державність Київської Руси хоч в основному склалася[98], все ж таїла певні недоробки, про які щойно йшлося, і які, особливо в екстремальних ситуаціях, виявляли слабкість усього державного організму. Видається, що таке "обережне" формулювання є більш адекватним аніж крайні твердження, ніби Київська Русь була могутньою середньовічною

[98] Зауважимо, що територія Київської Руси охоплювала такі області сучасної України: Київську, Чернігівську, Житомирську, Сумську, а також частини Вінницької, Черкаської та Полтавської. З кінця XII ст. Руссю називають також землі західної України. Володимиро-Суздальське князівство Руссю не називалося, як і Новгородські землі [Палій, 2007].

державою, чи — з другого боку — такої держави побудувати не вдалося. Поясню свою точку зору аналогією. Поставимо питання: чи був державою СССР? За всіма ознаками та згідно з нормами міжнародного права — так. Що більше, ця держава витримала найжорстокішу ІІ Світову війну. І не зважаючи на це, вона проіснувала вельми короткий в історичному мірилі час: з 1922 по 1991 рік. Головною причиною розпаду СССР є те, що в його основу була закладена дефектна конструкція: а саме, була впроваджена соціалістична ідея про заборону приватної власности на засоби виробництва. Отже, цілком можливо говорити про наявність державности, незважаючи на наявність в державній структурі більш чи менш суттєвих недоробок, які з часом стають фатальними.

Так чи інакше, вже в першій половині XII століття Київ втратив своє значення столиці Київської Руси. Київська Русь вже не була об'єднаною державою, центр державотворення змістився на захід, удільні князівства провадили по суті самостійну політику. Серед таких удільних князів видатну ролю відігравали Галицько-Волинські князі. За князя Данила Галицького Волинське князівство об'єдналося з Галицьким внаслідок низки успішних воєн. Остаточне оволодіння Галичем сталося 1238 року. Князь Данило обрав Холм за столицю, який перетворив на сильно укріплену фортецю, як і інші міста-замки (Крем'янець, Данилів та ін.). Ним же був зміцнений Львів, що йому дали назву на честь Данилового сина Лева. Зауважимо, що фортеці Крем'янець та Данилів вистояли навіть перед військом Батия.

Крім військового таланту князя Данила Галицького, його успіхи не в останню чергу пояснюються дружньою співпрацею зі своїм молодшим братом Васильком, який мав столицю на Волині в місті Володимир. Визнанням великої ролі князя Данила Галицького в житті Европи стала його коронація 1253 р. в Дорогичині. Місце коронації було обрано в пам'ять перемоги Данила, здобутої над сильним військом хрестоносців під Дорогочином. Правда, Київ руські князі захистити не змогли, в кінці 1240 року колишня столиця була вщент розгромлена Батиєм. Але завдяки великому дипломатичному хисту короля Данила йому щастило уникати великої військової загрози з боку татаро-монголів для свого королівства.

В наступні століття Галицько-Волинське князівство також зазнало поступового занепаду. Волинь підпала під вплив Литви. Правда, залежність від Литви спочатку була прийнятна для укра-

їнців. У складі Литовсько-Руської держави українці відігравали провідну ролю в культурі, литовці ж забезпечували державу військовою силою. Проте і в сфері військовій українці висунули талановитого полководця і державного діяча Великого князя Костянтина Острозького. Зазначимо тут лише одну його військову перемогу, але дуже вагому. На чолі 30-тисячного українсько-литовсько-білоруського війська він виступив у вересні 1514 року поблизу Орші проти наступаючого 80-тисячного війська Москви. Ворог був розбитий вщент, залишивши на полі бою близько 30 тисяч загиблих вояків.

Однак з часом український вплив зменшувався, важливу негативну ролю відігравав при цьому релігійний розкол. Принаймні цієї думки дотримувався В'ячеслав Липинський (див. його книжку "Релігія і церква в історії України") [Липинський, 1993].

В різні часи українці брали вагому участь в різних державних формаціях, але повноцінної самостійної держави на тривалий час не створювали. За часів Петра Сагайдачного, який формально був залежний від польського короля, Україна набула великої ваги й авторитету. Надзвичайно великим внеском українського козацького війська під проводом гетьмана Сагайдачного стала (спільно з польською армією) перемога в битві під Хотином (1621 рік) над величезною турецько-татарською армією. Виграш цієї битви мав загальноєвропейське значення, оскільки підривав турецьку експансію в Европу.

Відзначимо інтенсивне інтелектуальне життя в Україні цієї доби: організовувалися братські школи, на їхній основі — колегіюми, з яких згодом виникла Острозька і Києво-Могилянська академії. При цьому відбувалося формування власної освіченої шляхти з її лицарсько-шляхетською етикою і кодексом чести. Українське козацтво брало участь у закордонних військових операціях в якості найманих формувань, розширювалися різноманітні контакти з Европою. Зокрема, відбувалося засвоєння правових основ західного суспільного життя (Литовський статут, маґдебурзьке право). Процес зіткнення східної і західної гілок християнства, хоча і мав негативні наслідки через міжконфесійну ворожнечу, водночас стимулював богословські дискусії, активізував інтелектуальне життя. Грамотність в Україні піднялась надзвичайно високо.

Революція Богдана Хмельницького виявила великі внутрішні потенції України, можна з повним правом говорити про побудову

в той час самостійної держави Богдана Хмельницького. Однак необачно укладена Переяславська угода та Руїна, яка охопила Україну після смерти Великого Гетьмана, призвели до того, що попри окремі виграні великі битви (розгром Виговським величезного російського війська під Конотопом) Україна крок за кроком піддавалася тиску з боку Росії, яка невпинно обмежувала українську суверенність аж до повної її ліквідації за царювання Катерини II. Сучасна оцінка ролі Переяславської ради дається у збірнику статей [Переяславська рада, 2003].

Підкреслимо, що побудова державности є насправді надзвичайно складним процесом, який таїть чимало пасток, вимагає для свого успіху багатьох важливих передумов. Провідні держави Европи — Англія і Франція — розв'язали проблему державотворення, майстерно подолавши труднощі процесу державної самоорганізації. Головною засадою для цих західноевропейських держав став принцип права, запозичений частково від давніх римлян і розвинений далі для конкретних умов европейської дійсности. Їхній приклад став взірцем для багатьох інших країн Европи, які виборювали державну незалежність або долали роздрібненість своїх земель, значною мірою орієнтуючись на ці класичні взірці.

Принципово інший спосіб державотворення, заснований не на праві, а на абсолютній сваволі влади, дала Росія; він, власне, був запозичений у татаро-монголів і наслідував відповідний взірець. Неповторний негативний феномен, який склався в Росії, — це екстенсивне державотворення, наслідком якого стала імперія, що постійно поширювалася на суміжні території і зрештою заволоділа 1/6 суходолу. Найточніший прикметник, який схарактеризував сутність цієї імперії, визначив Юрій Афанасьєв: «*Опасная Россия*» [Афанасьєв, 2001]. В цій ролі джерела смертельної небезпеки для багатьох сусідів вона перебуває і понині. Російський шлях обговорюється в однойменному XX розділі.

Тут нас цікавить український шлях, і як один з характерних повчальних прикладів державотворчого процесу новітнього часу, ми розглянемо Гетьманат 1918 року. На наше нещастя, і ця спроба закінчилася невдачею.

2. Українська Держава гетьмана Скоропадського

Отже, розглянемо видатну подію нашої новітньої історії — спробу побудови незалежної української держави гетьмана Павла

Скоропадського. Хоч вона протривала недовгий строк (7,5 місяців), але це був час, насичений важливими і повчальними для нас подіями. Свідомо не торкаюся доби Центральної Ради, яка довгий час сповідувала ідею автономії України у федерації з "демократичною" Росією, послідовно поборювала групи самостійників, і лише "*по довгих і великих ваганнях*" (Грушевський) спромоглася на IV універсал після усвідомлення двох вирішальних фактів: 1) свого безсилля перед большевицькою окупацією (війська Муравйова захопили Київ і вигнали Центральну Раду та її уряд з Києва на захід України); 2) необхідности взяти участь у мирних переговорах в Бресті, до яких несуверенна Україна просто не була б допущена. Усвідомлення обох цих проблем і їхнє вирішення стало безперечною заслугою Центральної Ради, хоч на цьому її потенціял був вичерпаний.

Скоропадським було здійснено переворот 29 квітня 1918 року після того, як його одностайно обрали Гетьманом на Хліборобському конґресі (23 тис. делеґатів та гостей). Цю подію викладають неоднозначно. Дехто твердить, що Скоропадський був обраний "всенародно", що, звичайно, не відповідає дійсності, хоч не можна заперечувати, що хлібороби, які зібралися в Києві, справді становили поважну і авторитетну на той час економічну і політичну силу. За іншим крайнім поглядом, гетьманський переворот було вчинено Скоропадським з опертям на німецькі багнети. Однак ідея перевороту, як і основна державна концепція, визріла у Скоропадського задовго до того, як в Україні з'явилися німецько-австрійські війська. Вони були запрошені 23 лютого 1918 року Центральною Радою і стали основною силою, яка виявилася спроможною вигнати большевиків з України (загони С.Петлюри і січові стрільці змогли відіграти при цьому лише допоміжну ролю). Причиною дій Скоропадського стала практично повна недієздатність Центральної Ради. До висновку про неспроможність Центральної Ради навести лад в Україні невдовзі прийшли і німці. Тому вони почали вважати прихід Скоропадського для себе бажаним. Але під час перевороту німці пунктуально зберігали приязний щодо Скоропадського нейтралітет[99]. Слід підкреслити, що встановлення твер-

[99] Приязність пояснюється саме тим, що німці переконалися у неспроможності Центральної Ради виконати зобов'язання, що випливали з мирного договору. Справді, за оцінкою генерала Гренера, Центральна Рада була "мішаниною з мрійників, ідеалістів та катедер соціялістів, які не мають ні поваги, ні влади в державі".

дої влади Скоропадським врятувало проголошену IV Універсалом українську незалежність, бо при збереженні фактичного безвладдя за часів Центральної Ради німці мали намір запровадити в Україні звичайний окупаційний режим.

Докладний аналіз помилок Центральної Ради, які, зрештою, призвели до її повного паралічу, можна знайти в неупередженому викладі в "Українській історії" В.Петровського зі співробітниками [Петровський, Радченко, Семененко, 2007: 288—293], у відносно старій книзі І.Нагаєвського [Нагаєвський, 1993]. Найфатальніші з цих помилок полягали у відмові від формування збройних сил[100] (що призвело до трагедії Крут та окупації Києва червоними бандами Муравйова), у відсутності продуманої аграрної політики (маю на увазі авантюрну заяву в III Універсалі про скасування права власности на "поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення" і передачу їх у власність "трудового народу" "без викупу").

Важливо усвідомити, що обидві вказані помилки політичних попередників Української Держави створили для Гетьмана надзвичайно складні початкові умови. По-перше, через присутність німецьких та австрійських військ він не міг без згоди їхнього командування творити українські військові формування. По-друге, III Універсал спровокував масові грабунки під большевицьким гаслом "грабуй награбоване", що сприяло деморалізації і збольшевиченню селян. По-третє, в цій ситуації саме Гетьман мав виконати взяте Центральною Радою зобов'язання перед Центральними державами про поставку їм до 31 липня 1918 року 1 млн. тон зерна. Конфлікти на цьому ґрунті між селянами та німцями призводили до збройних повстань, а відповідальність за кровопролиття перекладалася на Скоропадського.

Ще одним украй несприятливим чинником, який діяв з самого початку гетьманського правління, стало небажання "свідомих"

---

[100] Ініціятиви в цьому плані з боку Миколи Міховського та В'ячеслава Липинського були Центральною Радою відкинуті. Міховський навіть зазнав репресій. Що ж до П.Скоропадського, то він зміг організувати І-ий Український Корпус, який спромігся захистити Київ від большевицької навали на початку грудня 1917 року. На жаль, після заміни Петлюри на посаді військового міністра Поршем, який відмовився забезпечити Корпус зброєю, обмундируванням тощо з неприязні до особи Скоропадського, останній змушений був від командування Корпусом відійти. Невдовзі це важливе військове формування розпалося.

українців[101] будувати незалежну державу не в тому вигляді, в якому вони її собі апріорно уявляли: "*Як не буде України соціялістичної, то хай краще не буде ніякої*" (В.Винниченко). На цьому ґрунті виникав брак українських кадрів, а коли вони заступалися російськими, Гетьман наражався на звинувачення в "російському курсі".

Зрозуміло, що всі ці обставини і чинники були проявом хронічного "тавра бездержавности" (формулювання Б.Цимбалістого) [Цимбалістий, 1994] українського народу, відсутности досвіду розбудови незалежної держави. Для порівняння, поляки, які мали тривалий досвід державного життя, змогли стати вище партійних чвар і згуртуватися навколо Ю.Пілсудського. Аналогічним чином і фіни, які набули досвіду державного життя в складі цивілізованої Швеції, змогли об'єднатися навколо К.Маннергайма, вийти зі складу Росії і вибороти незалежну державу — Фінляндію.

Натомість діячі колишньої Центральної Ради та її уряду (Винниченко, Петлюра та ін.), користуючись надмірною терпимістю Гетьмана, заходилися шляхом таємних змов між собою та керівниками большевицької Росії готувати збройне повстання проти Української Держави. При цьому вони використовували організаційну підтримку і гроші цієї ворожої держави, отримувані таємно через дипломатичні канали. Коли Винниченко був заарештований за цю антидержавну діяльність, він був наступного ж дня звільнений на вимогу німецького командування. То питається: хто ж тримався в Україні на німецьких багнетах? Принаймні Скоропадському вони вкрай заважали.

Попри всі ці несприятливі обставини Українська Держава за час Гетьманату домоглася значних успіхів у розвитку економіки, міжнародної торгівлі, стабілізувала фінанси і наповнила казну, здобула міжнародне визнання (її визнало понад 20 країн світу). Вона провадила тяжкі переговори про делімітацію кордонів з Росією, організувала активно діючу службу підтримки правопорядку та внутрішньої безпеки. Видатну ролю в останньому відіграв міністр внутрішніх справ Ігор Кістяківський.

Але найбільш вражаючі досягнення були здобуті в сфері культури, зокрема в організації науки і освіти. Скористаюся з

---

[101] "*Саботаж 18 року*", за словами Євгена Маланюка. В.Липинський вжив близький термін — *бойкотування*: "*Бойкотуванням своєї власної держави українська демократія несе за її помилки перед історією одвічальність не меншу, чим ті, які тоді на чолі української держави стояли*" [Липинський, 1995: 8].

можливости зацитувати концепцію Академії Наук, викладену міністром освіти Миколою Василенком, за джерелом [Матвєєва, Циганкова, Янковський, 1994]: "*Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби студіювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію почасти тільки почали студіювати, почасти мають вони такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити існуючі перепустки. Час іде, і потрібно поспішати налагодити наукове життя на Вкраїні.*

Утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою ставляться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки".

Важливо відзначити характер взаємин між УАН та державою: "*Не керівництво і не управління, ... а створення сприятливих умов для наукової діяльности. При цьому «жаднісінькі міркування національно-політичного або релігійного характеру не повинні обмежувати вільність та повність наукового досліду». Будучи установою державною, УАН мала підпорядковуватися не урядові, а законодавчій владі. Бо лише за цієї умови Академія могла виступати як незалежний експерт, консультант, радник*" [Матвєєва, Циганкова, Янковський, 1994].

Трагічною стала доля новообраних академіків. Багато з них було репресовано совєтською владою.

Наведімо також дані, які характеризують розвиток освіти і культури в Українській Державі за книгою [Полонська-Василенко, 1992]: "*За Центральної Ради в Києві було три українські приватні гімназії. У 1918 році їх прийнято на державні кошти, протягом літа того ж року відкрито 54 українські гімназії не тільки по містах, а й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби було їх в Україні близько 150. У гімназіях, які залишилися з російською мовою навчання, введено як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України і історію української літератури.*

6 жовтня 1918 року урочисто відкрито в Києві перший Державний Український Університет, а 22 жовтня другий Український Університет у Кам'янці-Подільському. Передбачалося відкриття українських

університетів в інших містах. Тоді ж «Просвіта» та Земство заснували в Полтаві Історично-Філологічний факультет.

Засновано Державний Український Архів, в якому мали бути зосереджені документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограду; засновано Національну Галерею Мистецтва, Український Історичний Музей та Українську Національну Бібліотеку, яка зростала з надзвичайною швидкістю. Наприкінці гетьманської доби в цій бібліотеці було вже понад 1000000 книжок, серед них багато унікумів, стародруків і т.п. Кількістю та якістю книжок Національна Бібліотека могла конкурувати з кращими бібліотеками Европи".

"До досягнень у галузі культури за гетьманської доби треба ще додати заснування Українського Театру драми та опери, заснування Української Державної Капелі під проводом О.Кошиця та Державної Симфонічної Оркестри під проводом О.Горілого. За цю добу розгорнулися видавництва підручників всякого типу, на що уряд асигнував велику суму".

Цей вражаючий перелік досягнень в галузі української культури рішуче спростовує твердження про нібито русифікаційну політику Гетьмана. Насправді Гетьман шанував всіх людей різних національностей, які були лояльними громадянами Української Держави, визнаючи, звичайно, пріоритет українського народу як цілісности, що віддавна і донині була господарем української землі, виробила на ній основи господарського і культурного життя. Як для людини високої культури, для Скоропадського були неприйнятні ксенофобія і шовінізм, від кого б вони не виходили. Його завданням було досягнення міжнаціональної єдности в Українській Державі. Цій ідеї він був вірним до кінця.

Другий фундаментальний принцип політики Скоропадського — це антибольшевизм. Саме в большевизмі він бачив основну загрозу як для України, так і для Росії і всього світу. Вражає сила історичної візії Скоропадського. Поміркуймо над такими його словами: "*Соціялізму у нас в народі нема, і тому, якщо він і є, то серед маленької купки інтеліґентів, відірваної від народу, без ґрунту і духовно нездорових. Я не маю сумніву, як не мав його і раніше, що усілякі соціялістичні експерименти, в разі, якби у нас уряд був соціялістичний, призвели б негайно до того, що вся країна за шість тижнів стала б здобиччю всепожираючого молоха большевизму. Большевизм, знищивши всіляку культуру, перетворив би нашу чудову країну на висохлу рівнину, де з часом усівся б капіталізм, але який!.. Не той, слабкий,*

м'якотілий, який жеврів у нас досі, а всесильний бог, в ногах якого буде валятися і повзати той же народ" [Скоропадський, 1995: 146].

Останні два речення цього висловлювання, на жаль, точно характеризують наші сьогоднішні проблеми.

Спогади Скоропадського відзначаються не лише точністю, а й високою шляхетністю, намаганням знайти позитивні риси навіть у людей, які ставали його супротивниками. Ось його характеристика Петлюри, який разом з Винниченком очолив повстання проти Гетьмана: "*Петлюра, хоч і був неможливим військовим міністром, все ж був значно кращим, аніж його наступник* [Порш — А.С.]. *Слід сказати, що Петлюра мені завжди уявлявся як вельми честолюбна людина демагогічного штибу з великою авантюристичною жилкою, але щирий в своєму ставленні до України і, крім того, чесний у фінансовому відношенні… Якби не шалене честолюбство Петлюри і не зв'язки його з усіма соціялістичними партіями, які в моїх очах дуже мало відрізнялися за своїми методами від большевиків* [..], *Петлюра міг би бути одним з надзвичайно корисних діячів часів Гетьманства*" [Скоропадський, 1995: 203].

Щодо М.Грушевського, то Скоропадський його високо цінував, характеризуючи його як "найбільшого нашого історика", і запросив його очолити Академію Наук Української Держави, однак Грушевський відмовився, не в змозі "порвати пута партійництва", як висловився Скоропадський. Першим президентом АН України було обрано В.Вернадського.

Разом з тим Скоропадський з презирством ставився до Винниченка — самозакоханої людини, яка хоч і не була позбавлена сентиментів до України, але надавала пріоритетне значення власній кар'єрі, а в політичній еволюції дійшла до ганебного фіналу — вступу до комуністичної партії і вояжу до Москви заради отримання "престижної" посади в большевицькому керівництві. Втім, Винниченко дістав відкоша, внаслідок чого йому пощастило померти своєю смертю за кордоном.

Особливий інтерес становлять стосунки Скоропадського зі справді великою українською людиною — Євгеном Коновальцем. Як зі спогадів Скоропадського, так і зі спогадів Коновальця [Коновалець, 1948] видно, що обидва вони шанували один одного, шукали порозуміння, але цьому стали на заваді різні прикрі обставини, серед них і суто психологічні. Видається, що Коновалець відчував помилковість своєї лінії стосунків з Гетьманом. Показово, що свої

спогади він одразу розпочинає з визнання: "…*Ми були дуже молоді і дуже недосвідчені. Найбільше попеклись ми на нашій вірі у провідників тодішнього революційного уряду. … І хоч як болюче ми відчували їхню нехіть до нашої ідеї, самостійної та незалежної Української держави, а проте ми не зневірялися у них. … Ми бачили, що політика Центральної Ради … не йшла по лінії позитивного державного будівництва*". І однак, коли після перевороту Скоропадський запросив до себе Коновальця, високо схарактеризував його Корпус Українських Січових Стрільців і запропонував співробітництво, Коновалець відмовився, оскільки вважав неетичним на другий день після перевороту переходити на службу до нової влади від старої, якій він давав присягу. В цей момент Скоропадський як кадровий військовий цілком зрозумів мотиви Коновальця, засновані на уявленнях про офіцерську честь. Але він мав би зробити спробу переконати свого співбесідника, виходячи із найвищого обов'язку — зберегти Українську державу. Слід взагалі зауважити, що Скоропадський, шануючи переконання іншої людини, не полюбляв когось агітувати, і це негативно позначилося на постановці всієї пропагандивної роботи його уряду.

Невдовзі стало зрозуміло, що Корпус УСС за вимогою німецького командування має бути розформований, але зрештою Скоропадському вдалося зберегти його, дислокувавши у Білій Церкві. При цьому 31 серпня керівники УСС обіцяли служити Гетьману; Коновалець та Мельник були призначені Скоропадським полковниками.

Ця висока терпимість Скоропадського, повага до права людини на її власну думку, яка може відрізнятися від думок інших, яскраво ілюструється ставленням гетьманського уряду до членів уряду Центральної Ради. В рішенні уряду Скоропадського щодо "питання про заарештування бувших міністрів" зазначено: "… *Оскільки діяльність бувших міністрів не виходить за межі виявлення особистих їх поглядів та убіждєній, вони, згідно установлених Гетьманом основ законів о свободі совісті і слова, не повинні належати ні до якої відповідальности, а ще менше особистому заарештуванню*" [Уряди]. Очевидно, що Скоропадський прагнув до побудови Української Держави як правової, тобто до реалізації принципу "дозволене все, що не заборонене" разом із засадничим принципом "закон однаковий для всіх і дія його невідворотна". Годі й казати, що його уявлення про право в буремні роки його діяльности не могли бути

всім зрозумілими. Втім, і сьогодні вони декларуються здебільшого на папері, а в реальному житті не реалізуються.

Остаточно закріпити правові основи побудови Української Держави на Соймі Скоропадському не судилося через повстання проти Гетьманату. З цієї ж причини не був запроваджений Земельний закон, який мав забезпечити повернення України в лоно европейської цивілізації з її фундаментальним правом на приватну власність. Задовольнити суперечливі прагнення різних станів України в найболючішій проблемі — земельній, досягти прийнятного для всіх компромісу Скоропадський не встиг за браком часу. Об'єктивний аналіз позитивних та негативних аспектів проекту Земельного закону Української Держави проведено в статті [Пиріг, 2006].

Останній акт драми Української Держави Скоропадського висвітлюється по-різному, часто сфальшовано. Україна знаходилася в дуже складній міжнародній ситуації. Всередині країни точилася напружена боротьба антагоністичних політичних сил, велику негативну ролю в ній відігравав Винниченко, який, приховуючи від Гетьмана свої плани ліквідації Гетьманату за допомогою большевиків, робив різні пропозиції щодо зміни складу уряду, а водночас чинив тиск і на військовиків. Розуміючи пріоритетне значення большевицької загрози, прагнучи порозуміння з переможною Антантою, яка вимагала від Гетьмана об'єднання з небольшевицькими силами Росії, Скоропадський змушений був оголосити "Федеративну Грамоту".

Версія про те, що "Федеративна Грамота" Гетьмана, проголошена 14 листопада 1918 року, стала приводом до антигетьманського повстання, ігнорує той факт, що це повстання інтенсивно готувалося Національним Союзом на чолі з Винниченком і Петлюрою та в безпосередньому контакті з керівниками большевицької Росії значно раніше цієї дати. Якраз 14 листопада вже була створена Директорія з п'яти осіб на чолі з Винниченком. Безперечно, Грамота Гетьмана була використана в антигетьманській пропаганді, але наївно думати, що якби вона не з'явилася, то повстання не було б.

Звернімо увагу також на такий пікантний факт. Впродовж усієї діяльности Центральної Ради ідея про федерацію з Росією наполегливо пропагувалася її проводом та урядом. Навіть після IV Універсалу його автори Грушевський і Винниченко вважали за необхідне виступити в пресі з роз'ясненнями, що декларована неза-

лежність України є явище суто тимчасове, а в ідеалі слід прагнути до федерації з Росією[102]. Логічно було б з боку Винниченка оголосити повстання проти самого себе і Грушевського за такий крок[103]. Що ж до Скоропадського, то його крок щодо необхідности федерації з небольшевицькою Росією (якої юридично не існувало) був вимушеним з огляду на виставлену Антантою умову і на необхідність покінчити з головною загрозою — большевизмом. Зрештою, всі його мотиви сформульовані докладно в самій Федеративній Грамоті Гетьмана, з текстом якої нині кожен може ознайомитися через Інтернет. Підкреслю лише, що, говорячи сучасною мовою, йшлося фактично про конфедерацію, оскільки, за словами Гетьмана, Україні "*належало б одне з чільних місць, бо від неї пішов порядок і законність в краї і в її межах перший раз свідомо відродилися всі принижені і гноблені большевицьким деспотизмом громадяни колишньої Росії*". Сам же документ Скоропадського мав віртуальний характер, оскільки небольшевицької Росії як держави тоді не існувало. Реальний сенс Грамоти Гетьмана полягав у консолідації всіх антибольшевицьких сил з розрахунком на підтримку їх Антантою. А федерація за таких умови виродилася б на щось типу СНД.

Однак історія пішла іншим шляхом. Перед антигетьманським повстанням Коновалець намагався переконати Скоропадського відкликати грамоту про федерацію в обмін на невтручання УСС, але Скоропадський лише розвів руками: ситуація і справді була патовою через непоступливість Антанти і зростаючу загрозу з боку большевиків.

Бій під Мотовилівкою 18 листопада, в якому повстанці здобули сумнозвісну перемогу (з суто воєнного боку вирішальну ролю відіграв Корпус Січових Стрільців, який під впливом Винниченка та Петлюри перейшов на бік повстанців), відкрив їм шлях на Київ. 14 грудня 1918 року Скоропадський підписав Акт зречення. Невдовзі В.Липинський визначив повстання проти Гетьмана та зруйнування Української Держави як трагічну помилку в українській історії.

---

[102] Листи обох діячів опубліковано в додатках до книги [Млиновецький, 1994].

[103] Зауважимо, що вже на еміграції Петлюра в одному з листів (1924 р.) написав: "*...Я не хочу сказати, що не мають серед української громадськости існувати політичні течії, які б у разі невдачі нашої боротьби в новій спробі реставрації самостійности завдали б на себе … і тягар неприємного одіюму представництва ідеї «союзницького» чи федеративного співжиття з Москвою*" (цитується за "Дзеркало тижня", № 25 (349), 7—13 липня 2001 р.).

Та дарма Петлюра ламав голову, на якому коні (білому чи іншої масти) в'їжджати в столицю. Дні перебування Директорії у Києві були вже полічені. Вже в ніч на 2 лютого Директорія залишила беззахисний Київ (в якому одразу запанував хаос) і виїхала у напрямку Житомира. А спільники Директорії у "добрій справі вигнання Гетьмана" силами богунців на чолі з Щорсом вдерлися 5 лютого 1919 року у Київ з божевільними криками "*Бей Петлюру!*" (у совєтському викладі — "звільнили столицю України від петлюрівців").

Директорія встигла провести хіба що Трудовий конгрес, на якому було, між іншим, визначено, що лікар — нетрудовий елемент, а фельдшер — трудовий, професор чи викладач університету — нетрудовий, а прибиральниця в тому ж закладі — трудовий і тому подібні ідіотизми. Ще був випущений спеціяльний універсал щодо Гетьмана і його влади з дефініціями "зрадник", "бувший царський найманець"[104], "злочинець", "кровопівця" (нехай читач порівняє цю стилістику із стилістикою та змістом вищеподаної постанови гетьманського уряду щодо урядовців Центральної Ради). Так чи інакше, цим універсалом Скоропадський був оголошений поза законом, однак він зміг виїхати за кордон на санітарному потязі. Пізніше деякі особи, які з певного часу всі події світової історії пояснюють масонською діяльністю, констатували: "*Масон Петлюра випустив масона Скоропадського за кордон*". У зв'язку з цим зауважу побіжно, що в тодішній українській історії (і не тільки в українській) чимало темних плям. Для прикладу — зовсім неясним виглядає розстріл Петлюрою Петра Болбочана, але навряд чи продуктивно пояснювати невідоме через ще більш невідоме.

Доцільніше задати питання, яким чином ще слабосильна большевицька армія змогла так швидко захопити Київ. Справа в тому, що на північно-східному пограниччі Української держави були розташовані цілком боєздатні війська: дивізія Сірожупанників та Запорожська дивізія під проводом полковника Болбочана, знаного ще за славним Кримським походом. Здавалося б, що українсько-російський кордон надійно захищений, але Директорія у своєму бажанні швидше скинути Гетьмана зняла ці війська, віддавши їм наказ негайно йти на Київ. Так большевицькі війська опинилися

[104] За тою ж логікою і Коновалець мав би кваліфікуватися як "бувший цісарський найманець".

перед оголеним фронтом, що й дозволило їм фактично безборонно вдертися в Україну.

Ще пікантніше питання, які чомусь не ставлять навіть наші сучасні історики, таке: "Ну що ж, погодьмося тимчасово, що проект Скоропадського щодо федерації з небольшевицькою Росією неприйнятний. А в чому ж полягав Ваш проект, панове члени Директорії?" Творити незалежну Україну в дусі Трудового конгресу? Але ж це і є большевицька Україна! Наступним кроком стало б визнання маріонеткового харківського совєтського уряду, після чого злиття (не федерація) з Совєтською Росією. Саме на це і на отримання керівної посади розраховував Винниченко, який незабаром з Директорії вийшов. Петлюра залишився на її чолі, бо таки любив Україну, але ідей щодо побудови держави не мав. Грушевський з політичного поля зник (за кордон). Шлях України, яка фактично стала географічним поняттям, звівся до борсання в морі отаманщини. Це була агонія, а що вона тривала ще близько двох років, свідчить про тодішню слабкість большевизму і небезнадійність його подолання на шляху, накресленому Грамотою Скоропадського. Принаймні Польщі пощастило врятуватися за допомогою Антанти та — в найкритичніший момент боїв з совєтською конармією на Віслі — за допомогою українського генерала М.Безручка[105].

Отже, насправді маємо зробити висновок, що альтернативи Федеративній Грамоті Скоропадського не було.

Мине час, і за нових умов О.Ольжич скаже знамениті слова: "*Державу не твориться в будучині, державу будується нині*". Було б добре, якби ця істина постала в розумі Коновальця, коли він слухав спокусливі слова Винниченка в листопаді 1918 р. Тоді Українська Держава була, її не треба було руйнувати, а розбудовувати далі. Але історію не переробиш.

Загальний висновок, який слід зробити з викладеної тут коротко історії Української Держави гетьмана Скоропадського, мав би полягати в тому, що через традиційні українські розколи, які ви-

[105] Теж "бувший царський найманець", випускник Академії Ген. Штабу в Петербурзі (1914 р.). Поляки подякували талановитому українському воєначальнику і уклали коштом інтересів України черговий "вічний мир" з большевицькою Росією аж до чергового поділу Польщі в 1939 р. між комуно-російським суб'єктом цього договору і нацистською Німеччиною, що й поклало початок ІІ світової війни.

значальні дійові особи намагалися мірою своїх сил поглиблювати, ця держава була цілеспрямовано знищена. Протистояти руйнівний силі цих розколів Скоропадський не зміг.

Нині дедалі більша кількість людей, що замислюються над драматичною історією утвердження нашої державности, приходить до думки про те, що із знищенням Гетьманату ми втратили свого часу реальний шанс відстояти українську державність. І йдеться, звичайно, не лише про гетьманців-діяспорників, а про нову ґенерацію неупереджених істориків, про нинішню українську молодь, про особистостей, здатних до нестандартного, незалежного мислення (прикладом таких може бути Віталій Портніков [Портніков, 2005]). Втім, ще 1993 року вийшла змістовна збірка "Останній гетьман" (див. [Останній гетьман, 1993]), в якій міститься чимало статей, які об'єктивно аналізують добу Гетьманату. Відзначимо у цьому зв'язку капітальні роботи українських істориків [Папакін, 2003] та [Реєнт, 2003].

Зроблений аналіз не має на меті писати історію "als ob", його завдання — відтворити наукову картину дійсности, а той факт, що при цьому ми краще розумітимемо помилки минулого, міг би стати спонукою не повторювати їх у майбутньому. Питання, наскільки таке сподівання виправдовується тою історією, яка відбувається нині на наших очах, має бути розглянуте окремо.

На закінчення цікаво поглянути, як сприймався Скоропадський своїми сучасниками. Що ж до того, як він мав би сприйматися нині, очевидно, що це сприйняття має робитися на основі нового, багатшого історичного досвіду. Бо ж від тих днів, коли Скоропадський намагався вершити свій чин, нас відділяє 90 років; впродовж цього часу українці отримали стільки уроків і такої страшної потуги, що якби вони їх були б засвоїли, вони стали б наймудрішою нацією в світі.

Позаяк все найкраще сприймається в порівнянні, спробуємо спочатку зіставити Скоропадського і Петра Врангеля, оскільки початкове виховання, отримане ними від імперської держави — Росії, було однакове. Обидва вони були виховані як люди чести (це особливо підкреслює Євген Маланюк — суддя справедливий), обидва були здібні, блискучі офіцери, люди великої хоробрости, усвідомленого обов'язку, розумні та гуманні. Їхня дружба склалася під час армійської служби. Аж ось в 1918 році їхні шляхи починають розходитися. Врангель приїжджає до Києва і зустрічається з

Скоропадським. Подамо деякі витяги з "*Записок Врангеля*" [Врангель, 2002] мовою оригіналу. Передусім звернімо увагу на характерне зізнання Врангеля: "*Переворот на Украине и образование гетманства были для нас полной неожиданностью*". Воно багато про що говорить: автор не уявляв собі історичних обставин, які визначили прагнення українського народу, що виявилися в процесі революції. Але характеристику Скоропадського як офіцера Врангель подає точно:

"*Среднего роста, пропорционально сложенный, блондин, с правильными чертами лица, всегда тщательно, точно соблюдая форму, одетый, Скоропадский внешним видом своим совершенно не выделялся из общей среды гвардейского кавалерийского офицерства.*

Он прекрасно служил, отличался большой исполнительностью, редкой добросовестностью и большим трудолюбием. Чрезвычайно осторожный, умевший молчать, отлично воспитанный, он молодым офицером был назначен полковым адъютантом и долгое время занимал эту должность.

Начальники были им очень довольны и охотно выдвигали его по службе, но многие из товарищей не любили. Ему ставились в вину сухость и замкнутость.

Впоследствии в роли начальника он проявил те же основные черты своего характера: большую добросовестность, работоспособность и настойчивость в достижении намеченной цели.

Порыв, размах и быстрота решений были ему чужды".

Врангель далі зазначає трудність проблеми, яка постала перед Скоропадським:

"*Трудно верилось, что, стоя во главе края в это, исключительное по трудности время, Скоропадский мог бы справиться с выпавшей на его долю непомерно трудной задачей. Вместе с тем, среди моря анархии на всем огромном пространстве России как будто образовался первый крепкий островок*".

Подальші події, пов'язані із зустріччю з Скоропадським, Врангель осмислити не зміг. Ось одне з перших його вражень:

"*В приёмной мне бросился в глаза какой-то полковник с бритой головой и клоком волос на макушке, отрекомендовавшийся полковым писарем «Остраница-Полтавец». Он говорил исключительно на «украинской мове»…*"

Очевидно, Врангель сприйняв полковника як якийсь оперетковий персонаж, яким, зрозуміло, той не був.

А ось і розмова з самим Скоропадським:

"*Скоропадский стал рассказывать о последних событиях на Украине, о работе его по устройству края, о намеченных формированиях армии. «Я очень рассчитываю на тебя, — сказал он, — согласился ли бы ты идти ко мне начальником штаба?»*"

Врангель певної відповіді не дав, не знаючи загальної ситуації в Україні, усвідомлюючи, що він з нею ніяк не пов'язаний. А той факт, що саме Україна стала отим міцним острівцем і що його ж однодумці — офіцери російської армії — знаходили притулок лише в Україні, він пов'язати з утворенням і новим шляхом Української Держави не зміг, хоч типову картину краху одного російського гусарського полка змалював доволі виразно. Ось відповідний уривок з його спогадів:

"*Полк, как и прочие части армии, развалился, солдаты разбежались, оставалось лишь небольшое число офицеров и несколько старых солдат.*

Оставшиеся решили пробираться на Украину. На одном из ночлегов на них напал проходивший вблизи большевистский эшелон. Часть офицеров была убита, лишь немногие успели спастись. Некоторые перед смертью подверглись жестоким истязаниям. У Влескова (знайомий офіцер Врангеля — А.С.) *были перебиты обе руки и ноги и содрана кожа с черепа. Он был подобран полуживой крестьянами, доставившими его в ближайший уездный город.*

После продолжительной болезни он был перевезен разыскавшим его братом в Киев. Я немедленно поехал навестить его. Блестящий офицер, редкой красоты юноша, Влесков был теперь совершенно неузнаваем. Одна рука была по локоть ампутирована, пальцы другой были сведены, передвигаться он мог лишь с помощью костылей. Череп был до сего времени покрыт незажившими рубцами".

Але незважаючи на цей більш ніж переконливий опис звірств большевиків, незважаючи на те, що Українська Держава була єдиним надійним острівцем в морі хаосу і жорстокости, які панували в Росії, Врангель відмовився допомогти Скоропадському. "Стратеги" типу Врангеля, Денікіна, які взялися рятувати Росію, не розуміли не тільки України, вони не знали також російського народу, зокрема його потужних руйнівних потенцій. Це були автомати — персональні комп'ютери царату з вельми обмеженою кількістю програм.

Скоропадський відрізнявся від них принципово. Майбутній Гетьман виховувався як представник старовинного гетьманського роду, про що зберігав пам'ять, глибина якої свого часу вразила

його самого: молодим царським офіцером він викрав (насправді — вилучив) стару гетьманську булаву з одного російського музею. Виховувався Скоропадський переважно в Україні, в родовому маєтку в селі Тростянець, у постійному контакті з українським простолюдом, в атмосфері української пісні, думи, якими дуже захоплювався; розумів з дитинства українську мову, а під впливом діда опанував основні види сільськогосподарських робіт: оранку, сівбу, збір врожаю тощо. Отже, українська свідомість та ідея українського державного чину охопила його єство зовсім не випадково. Служба в царській армії виховала у нього силу волі, неабияку відвагу (під час війни з Японією він отримав за мужність і військову майстерність високі нагороди аж до найвищої — ґеоргіївського хреста), з усіх людських якостей цінував найбільше чесність. Принципову відмінність Скоропадського від Врангеля бачимо з такого фрагмента спогадів останнього: "…*Но не скрою от тебя, что многое из того, что делается здесь, для меня непонятно и меня смущает. Веришь ли ты сам в возможность создать самостоятельную Украину, или мыслишь ты Украину лишь как первый слог слова «Россия»?*

Скоропадский горячо стал доказывать мне, что Украина имеет все данные для образования самостоятельного и независимого государства, что стремление к самостоятельности давно жило в украинском народе, а за последние много лет усиленно работала в этом направлении Австрия, и плоды этой работы значительны. В конце концов он стал доказывать, что объединение славянских земель Австрии и Украины и образование самостоятельной и независимой Украины, пожалуй, единственная жизненная задача".

І пізніше, при другій зустрічі з Скоропадським, Врангель занотовує: "*Он более чем когда-либо верил в свое дело*".

Але після падіння Гетьманату Врангель записує в своїх спогадах розхожу фразу, абсурдність якої ми бачили в повищому тексті: "*Посаженный немецкими штыками, Скоропадский пал, скрывшись в Германию*".

Так російські генерали прирікали себе на поразку у війні з большевизмом.

Разом з тим і українські державники були поставлені у безвихідне становище, що усвідомлювали і мислячі українці. Після поразки визвольних змагань Дмитро Донцов у "Підставах нашої політики" (1921) з усією пристрастю блискучого полеміста картав діячів Центральної Ради. А коли у своєму викладі цей майбутній

ідеолог українського націоналізму дійшов до доби Скоропадського, його виклад стає менш категоричним, та й сам аналіз виглядає доволі поверховим. Головний докір, який він адресує Скоропадському, такий: "*Щоб виконати своє завдання, бракувало йому дрібнички: геніяльности, в цім ціла суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народу зачинали тільки геніяльні натури*".

Але ж ось характеристика Донцова Скоропадським: "*Він непогано писав у «Новій раді», і всі його статті мені подобалися. Згодом я призначив його начальником українського пресбюро, але він виявився зовсім не на висоті, лише скаржився на всіх, а сам нічого не робив*".

Що ж до іншого нашого видатного мислителя і поета Євгена Маланюка, то його оцінка Скоропадського не грішить на поверховість:

"*Гетьман Павло Скоропадський під багатьма оглядами стояв неспівмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради, але й він був і сином доби, і ровесником покоління. Якщо не комплекс малоросійства, то напевно «комплекс Гоголя» тяжів над ним. Павло Скоропадський залишив нам клясичний приклад українського політичного гамлєтизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросійством. І в цім була трагедія і Батьківщини, і її нещасливого сина, який на чужині залишився їй вірним аж до смерти*" (зі статті "Малоросійство")[106].

Мене бентежить докір Донцова щодо негеніяльности Скоропадського через те, що й сам Донцов не був геніальним. З цього огляду хотів би навести думку про Скоропадського людини, яка безсумнівно була визнана геніальною. Це Микола Боголюбов: математик, механік, фізик, виняткові досягнення якого визнав увесь світ. Зауважу також, що Боголюбов був також людиною рідкісної, феноменальної пам'яти, знавцем великої кількости мов включно з давніми: давньогрецька, латина, іврит. Його знання з світової історії та літератури, філософії та теорії релігії дивували фахівців, бо ніхто не міг навіть уявити, коли ж він здобував ці знання, адже його праці в царині фізико-математичній йшли неперервним потужним потоком. Маючи щастя бути учнем цієї людини, я час від часу дізнавався про його думки та оцінки різних людей з його часом неочіку-

[106] У своїй книзі "Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій", цьому шедеврі літературознавчої і філософської думки, Оксана Забужко неодноразово звертається до спогадів Павла Скоропадського про його дитинство і виховання в родовому маєтку за прикладами глибоко продуманої системи формування української шляхти, до якої належали кращі українські лицарі духу і чину, серед них сама Леся Українка [Забужко, 2007].

ваних реплік. Про Скоропадського як про будівничого Української Держави Боголюбов був високої думки, надаючи йому безумовно перше місце серед усіх чільних діячів українських визвольних змагань доби 1917—1920 рр. Показово, що Боголюбов, який походив із зросійщеного мордовського роду, але в Україні жив з раннього дитинства, саме під впливом державотворчого досвіду гетьманства визначив свою національність як українець, писав свої праці різними європейськими мовами, але до його переводу до Москви в 1953 р. опублікував цілу низку своїх праць, в тому числі геніяльні "Лекції з квантової статистики", досконалою українською мовою. Для мене його думка про Скоропадського є, безумовно, найавторитетнішою.

Цілком очевидно, що в нашій нинішній незалежній Україні ми маємо навчитися шанувати пам'ять українських державних діячів, інших видатних співвітчизників. Без цього наша національна свідомість не буде повноцінною. Безперечно, це стосується повною мірою нашого останнього гетьмана Павла Скоропадського. Сказане зовсім не означає, що в діяльності Скоропадського як Гетьмана Української Держави не було помилок. Про деякі з них він відверто говорить в своїх спогадах. На мою думку, до них треба додати занадто велику толерантність до ворогів, недостатню жорсткість в проведенні державницької лінії. Очевидно, жорсткість не є жорстокість: перша ґрунтується на праві, друга здебільшого порушує право і властива тим діячам, які віддаються особистим пристрастям, а право ігнорують. Ще один недолік полягав в зовсім недостатній пропагандивній і агітаційній роботі серед населення України, особливо з огляду на те, що проти Гетьмана пропаганда велася надзвичайно ефективно усіма ворогами української державноти.

Діяльність Винниченка, поза сумнівом, підпадала під визначення державної зради з однозначним висновком щодо форми покарання, яке мало б бути вжите за умов військового часу. Безперечно, ця людина мала визначні здібності промовця і справляла дивовижний гіпнотичний вплив на людей, причому не лише на молодих панночок, які після кожного його публічного виступу утворювали черги до нього заради можливих сексуальних насолод. Перед магнетичною силою його аргументів (по зрілому аналізі — пустих або очевидно неправильних) не могли встояти й німецькі офіцери і, що особливо прикро, деякі керівні діячі української революції. Розміри шкоди, яку він завдав своєю діяльністю в 1917—1918 роках, навіть важко оцінити. Цікаво, однак, що чари

Винниченка зовсім не подіяли на психічно неповноцінних большевицьких керівників: Лєніна, Троцького, Сталіна, які відхилили його прагнення увійти до складу большевицького політбюро. За цим феноменом ховають якісь ще не пізнані психологічні закономірності. Але окрім згаданої принизливої відмови Винниченко від большевицької влади не постраждав, хоч інші видатні діячі української революції большевицькою владою нещадно винищувалися.

Найрезонанснішою стала смерть Симона Петлюри 25 травня 1926 року в Парижі на розі велелюдних вулиць від руки большевицького аґента С.Шварцбарта, який випустив в колишнього Головного Отамана п'ять куль з револьвера (нібито за єврейські погроми, яких Пелтюра не робив)[107]. На цьому помста не припинилася; в різні роки були також винищені всі близькі (і не вельми) родичі Петлюри, крім одного небожа, який вцілів в Америці. В такий спосіб большевиками була дана висока оцінка завзятій діяльності Петлюри на чолі Директорії та українського війська.

Петлюра, безперечно, був людиною видатною, але також суперечливою. Серед соціялістично налаштованих політиків він був найбільш патріотичним, однак невгамовна честолюбність штовхала його до абсолютизації того шляху боротьби за незалежну Україну, який визрівав у його власній голові, а цей шлях часто був непродуманий. Цілком правий був Скоропадський, коли писав, що якби Петлюра міг позбутися соціалістичного блуду, він міг би стати цінним діячем в гетьманському уряді. На певному етапі Петлюра намагався співдіяти з білою російською армією, тобто робити те, що значно краще зміг би зробити Скоропадський — колишній офіцер царської армії, але за переконаннями — український самостійник.

Яким був Петлюра після поразки визвольних змагань, в становищі Головного Отамана без армії, можна дізнатися зі згаданих

---

[107] Цим найбільше займалися білогвардійці і деякі червоні. В часи отаманщини єврейськими погромами особливо відзначилися загони т.зв. отамана Григор'єва, який воював то на боці большевиків, то проти них; Махно, навпаки, рішуче боровся з будь-якими проявами антисемітизму. Отаман Семосенко перетворив придушення большевицького путчу в Проскурові, серед учасників якого було чимало євреїв, у нещадний погром усього єврейського населення міста, за що був страчений Петлюрою. Але оскільки большевицька пропаганда списувала в с і єврейські погроми, крім білогвардійських, на рахунок Петлюри, французький суд над Шварцбартом заплямував себе виправданням цього вбивці, прийнявши бездоказово большевицьку версію про антисемітизм Петлюри.

вище спогадів його друга ще з дитинства Василя Короліва-Старого. Подаємо цей важливий матеріал з незначними скороченнями.

"Тепер, коли після всіх страждань військової й революційної доби я ніби наново народжувався до життя, нове «перебування в пустині» [шпиталь св. Антонія Падуанського у Варшаві — А.С.], *де я на початку не міг ані читати, ані писати, лише — думати, мені було таке побажане, як і фізичне оздоровлення. Тут … знову оживав і зростав мій дух. ...У шпиталі св.Антонія я вельми підгоїв мою душу, що була перед тим наскрізь отруєна ненавистю й гострим бажанням пімсти — тими двома психічними недугами, які виключають можливість тривалої творчої праці. Недугами, що з тих часів тяжкої війни та жорстокої революції з її фатальними для нашої справи наслідками, стали хронічними в багатьох наших громадських діячів і мас, недугами, що в першу чергу через них ми програвали дальші бої за боями…, бо через ті немочі ми не можемо бути споєні в одно тіло й не можемо мати один спільний провід...*

Цілому українству, тож і в тім числі мені, ті психічні недуги все загрожують смертю. І тому пожадане воно згадати тут бодай дуже коротко, що в тій добі у Варшаві перебував мій приятель з дитинства — тоді ж «у прах повержений» чужими й головне своїми «уневажнений» — Симон Петлюра.

Першу ніч, що я приїхав до Варшави, провели ми вдвох без сну в тяжких розмовах … Симон — розбитий на полі і в душі, був також наскрізь отруєний злістю, ненавистю й одверто бажав на багатьох помститись. Великими кроками, запалюючи цигарку від цигарки, міряв він світлицю в гостинного доктора Євгена Лукасевича. Він уже перестав обвинувачувати нашу національну вдачу в цілому, він тільки нарікав на осіб. На своїх найближчих співробітників, що гризлись за свої вбогі «портфелі» при «директорії без території», про своїх генералів, що деякі з них перестали вже говорити по-українському, бо «пока платілі, то тєх пор і ґаварілі», про різні явища в інтернованих вояків, і — що було найстрашніше — про селянську масу, що часто стріляла в спину власній армії при її відступі.

— Хто ж винен? — питався я тоді, як і всі, всамперед цікавлючись найменш важливим питанням: за що?

— Я! — гупав себе в груди Симон. — Я бо не мав ставати в чолі руху. І тепер не тільки я це думаю, але ж інші просто в очі мені це говорять.

— А хто ж? — питав я. — Прецінь збори Національного Союзу, що перед повстанням проти гетьмана Скоропадського відбулись у моїй

хаті, першим кандидатом на головного отамана поставили Микиту Шаповала. Так що ж: він?

— Ні, — твердо говорив Симон. — Але він зробив ліпше за мене, сказавши: «Я — на таку велику річ задурний». А я послухався наказу товариства. І хоч потім стільки разів просив — «Зніміть з мене цей тягар. Ви ж самі кажете, що я — не на місці!» — ніхто, рішуче ніхто не хоче мене заступити. Я — прикований, як на ланцюзі до свого обов'язку. І моя драма в тім, що я мушу робити те, чого зробити не можу" [Королів-Старий, 1961: 137—138].

Своїй великій силі волі Петлюра завдячує тому, що цю кризу він зміг подолати достатньо швидко. На вигнанні написав важливу брошуру "Сучасна українська еміграція та її завдання", де докладно (в межах 31 розділу) визначив актуальні завдання української еміграції, лейтмотивом яких стало гасло: Боротьба не закінчилась! Останнім його твором, написаним у своєрідному жанрі розмови двох українських селян, стала "Московська воша". В ньому Петлюра докладно і з великою силою та переконливістю викладає все те зло, яке большевики вже чинять і будуть чинити далі в Україні. Втім, рекомендована ним форма партизанської війни не змогла стати дієвою: за відсутності держави така форма опору не змогла привести до успіху. В цьому ми переконалися не тільки теоретично. Надзвичайно сміливий і впертий опір української партизанки в Холодному Яру хоч і протривав доволі довго, а все ж ані України, ані холодноярівців не врятував [Горліс-Горський, 2006]. Вирішальним чинником успіху є д е р ж а в а .

3. Українська незалежна держава сьогодні

Остання спроба створення незалежної української держави припадає вже на наш час.

Умови для проголошення незалежности України склалися для неї вельми сприятливо.

Комуністична ідея зазнала краху. Вже на межі 70-80-х років це зрозуміла сама правляча комуністична верхівка[108]. Для неї зре-

[108] Мені випало в цей час їхати в купейному вагоні разом з трьома середнього рангу комуністами ("ідеологами"). Я був вражений величезним масивам антирадянських анекдотів, якими вони з явним задоволенням обмінювалися (за кожен такий анекдот можна було б одержати років із 20). Втім, на ранок, коли поїзд наближався вже до станції призначення, вони начепили краватки, обмінялися кількома кондовими прорадянськими гаслами і задоволені вийшли з вагону. Дещо пізніше

штою став очевидним програш військового та технічного змагання з США, занепад продуктивности сільського господарства у 25 разів порівняно з передовими капіталістичними країнами, зріст організаційного безладдя в усіх сферах державного управління. Зросли відцентрові тенденції в республіках СССР. Після доволі химерного заколоту ГКЧП (чіткий і загальнозрозумілий аналіз якого ще не опубліковано) розпад СССР став доконаним фактом, а угода в Біловезькій пущі перетворила його на факт юридичний. Грудневий референдум в Україні поставив останню крапку в формальному процесі встановлення незалежної держави Україна.

Разом з тим слід визнати, що український народ прийшов до цієї події надзвичайно ослаблений, з неймовірними втратами, ледь сумісними з самим фактом його існування. Перш за все була до ноги винищена большевицьким терором родова шляхетська (і шляхетна!) еліта, видатними представниками якої були в царині теоретичної політики В.Липинський і практичної — П.Скоропадський. Після процесу СВУ ця еліта в Україні фактично перестала існувати.

З самого початку большевицького військового захоплення України розпочався терор проти священиків, руйнація церков, переслідування будь-яких проявів релігійного почуття.

Найтяжчого удару зазнав український народ внаслідок кількох голодоморів: ленінського (1921—1922) і двох сталінських (1932—1933, 1947—1948), примусової колективізації, виселення до Сибіру "середняків". Після цього найчисельніший в Україні клас хліборобів перестав існувати, натомість виник колгоспний кріпак. Геноцид-33 мав найстрашніші наслідки, оскільки нищив націю не лише фізично, а й на психо-генетичному рівні [Крамаренко, 2007].

Але це не все. Друга світова війна, яка ретельно готувалася Німеччиною та СССР ще з початку 20-х років (див. [Горлов, 2001]) і зрештою була розпочата 1939 року розподілом Польщі між цими двома агресорами, несподівано набула непередбачуваного її організаторами повороту: випереджуючого удару Гітлера у відповідь на запланований удар Сталіна. Війна між обома агресорами двічі накривала своїми хвилями Україну, яка зазнала людських втрат,

---

один "рядовий" комуніст пояснив мені, що вже з'явилися "перебої" навіть у спецрозподільниках, а це — початок кінця.

більших, ніж будь-яка інша країна світу. До них треба додати втрати під час героїчного руху опору обом окупантам, а також жертви репресій проти повстанців, коли цей опір припинився, висилку найактивніших борців проти совєтської влади до Сибіру.

Врахуймо також втрати значної кількости українців внаслідок спричиненої другою світовою війною хвилею еміграції.

До цього треба додати переслідування шістдесятників та ідеологічне пригнічення решти населення, тобто додаткове гальмування духовного розвитку українського народу.

І нарешті, чорнобильська катастрофа означала прямий негативний вплив на генофонд всієї української нації.

Якщо взяти до уваги всі зазначені руйнівні чинники, не доводиться дивуватися, що в української нації не вистачило сил, щоб при розпаді СССР сформувати такі органи державної влади, які змогли б рішуче покінчити з совєтською спадщиною, раз і назавжди засудити комуністичну ідеологію як злочинну, заборонити відповідні партії, провести люстрацію суспільства, витравити совєтську скверну з усіх ланок державної діяльности і національного життя в цілому.

Але основні прорахунки сталися в економічній сфері. Тут слід зауважити, що економічна і політична система, яка склалася на терені всього СССР, в тому числі й на Україні, мала небагато спільного з декларованим утопічним соціалістичним ладом. Абсолютна влада належала компартії і розподілялася між її членами суворо ієрархічно. Керівна економічна діяльність здійснювалася в основному також членами компартії, добір і розстановка яких визначалися, крім ідеологічних міркувань, також з урахуванням ділової компетенції. Ця ієрархічна система, її формування і поповнення контролювалися через систему органів партійного контролю і підлягала принципу "*Незаменимых у нас нет*", який поширювався на всіх, крім першої особи (втім, починаючи з М.Хрущова, правляча кліка вперше здійснила досмертну заміну генсека). Можливо, найкраще владна і управлінська система СССР була описана в книзі Восленського "Номенклатура" [Восленський, 1991], а вислів "партійно-господарська номенклатура" вживався напівофіційно в совєтській лексиці.

Розвал СССР поставив перед цією номенклатурою питання "Що робити?" Звичайно, ідеологічний мотлох було з готовністю відкинуто абсолютною більшістю номенклатури, крім невеличкої

кількості розумово і психічно неповноцінних осіб. Що ж до більшости, то вона оголосила, що буде творити капіталізм (або, щоб не надто шокувати нерозумну меншість — "суспільство з ринковою економікою"). З цією метою партноменклатура, яка мала владу, разом з господарською номенклатурою (теж в основній масі компартійною), розподіливши між собою повноваження, здійснили приватизацію власности, тобто зробили ті економічні об'єкти, якими вони лише керували, своєю приватною власністю (до того вона була загальнонародною). Народ від співучасти у власності був відсторонений шляхом видачі ваучерів, які невдовзі були знецінені через штучні банкрутства, перепродаж майна та інші незаконні афери. Як наслідок, практично всі важливі виробничі об'єкти опинилися не просто під контролем, а у прямій власності колишньої партгоспноменклатури. Перепродаж цієї власности або перерозподіл її спостерігається часом і досі, збурюючи все суспільство.

Щодо органів законодавчої влади, то в порушення принципу непоєднання влади і бізнесу нові магнати не тільки домоглися контролю над Верховною Радою, вони зробили цей орган непідсудним, тобто поставили його над законом. Аналіз ситуації, яка при цьому склалася, чітко і стисло поданий у статті О.Кравчука [Кравчук, 2007] в журналі "Універсум" з точки зору теорії управління складних систем. Трохи пізніше в тому ж журналі вміщено докладну роботу О.Ксенжека, який, виходячи з означення корупції як способу перетворення влади у гроші, дав глибокий аналіз процесу привласнення колишньою партгоспноменклатурою загальнонародного майна, визначивши цей процес як "корупційний вибух". Стаття містить анамнез хворобливого стану, в якому знаходиться Україна, зроблений на основі об'єктивних економічних та демографічних показників, а також міркування про негативні ментальні наслідки, які через петлі зворотного зв'язку пов'язані з украй невдалим процесом сучасного українського державотворення.

Високо оцінюючи фаховий аналіз, прооблений Ксенжеком — видатним економістом і політичним мислителем, я б не поспішав з остаточним висновком в дусі Липинського про природну нездатність українців до самоорганізації. Безперечно, не існує ніяких генів самоорганізації, які нібито є у державних і відсутні у бездержавних народів. То правда, що українці проґавили не один історичний шанс у своїй історії державотворення через незгоди, зради, взаємну ворожнечу. Однак Помаранчева революція

показала, що на нинішньому етапі розвитку людства, коли засоби комунікації зробили колосальний стрибок у своєму розвитку, приблизно мільйон осіб на порівняно невеликій площі майдану Незалежности можуть діяти цілком самоорганізовано. В перші ж дні, коли постала непроста проблема упорядкування, розміщення і пересування величезної кількости людей, "нізвідкіль" виникла група хлопців, яка простими, але ефективними, засобами навела порядок, зокрема забезпечила вільне пересування через натовп кандидата у Президенти. "Ходинка" не відбулася. Аналогічним чином стихійно виникли служби, що забезпечували людей медикаментами, харчуванням, обігрівом тощо. Підкреслюю, що це робилося не за наперед розробленими програмами, вони виникали стихійно внаслідок самоорганізації.

Ще одну обставину слід відзначити: дуже виразний і стійкий дух злагоди, доброзичливости, відкритости. На майдані постійно виникали гуртки, в яких велися обговорення різних політичних та інших проблем, і ці обговорення були дружні, конструктивні; традиційні розбіжності зникли, зокрема, мовне питання розв'язувалося само собою: кожен говорив як вмів, але більшість російськомовних намагалася говорити українською, хоч для декого це ще було незвично. Вже не кажу про те, що "з ужитку" повністю зник мат, який нині знов паскудить нашу мову.

Висновок з цього простий: населення України може поводитися культурно, щиро, добросердечно, злагоджено, нічого дефектного в його генотипі нема.

Однак згодом виявилося, що всі ці гарні риси в основному потенційні, вони вийшли на яв і запрацювали за екстремальних умов нечесних виборів.

Нині практично неможливо знайти людину в Україні (крім, звичайно, з числа правлячих осіб), яка б оцінювала стан речей в нашій державі як позитивний. І справді, за всіма рейтинговими показниками Україна займає серед інших країн світу одне з останніх місць, якщо показник позитивний, і одне з перших місць, якщо він негативний.

Люди масово покидають Україну в пошуках кращої долі. Кількість наших "гастарбайтерів" за кордоном оцінюють гігантським числом 7 млн. осіб; смертність, народжуваність, тривалість життя у нас аномально відрізняється від характерних показників для інших країн. В цілому можна твердити, що Україна вимирає. Якщо

порівняти динаміку зміни рейтингу деяких країн від 1995 по 2003 рік, то отримаємо таку картину (дані з роботи [Ксенжек, 2007—2008]).

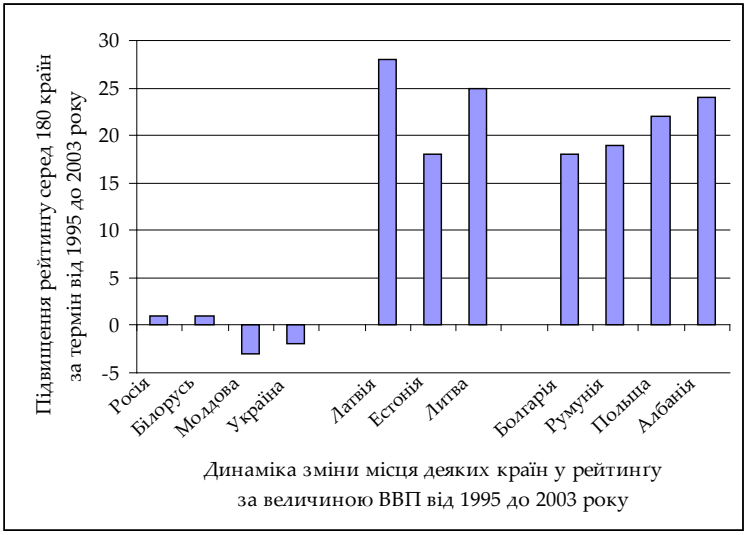

В чому ж причина? Як вже зазначалося, приватизація економіки призвела до того, що підприємства важкої промисловости і передусім такі галузі, як металургія, енергетика, добувна, що були розвинені в СССР (причому надмірно — з військових міркувань) опинилися в руках великого бізнесу, який отримує прибутки за рахунок продажу відповідної продукції за кордоном. Але як йому вдається ці прибутки отримувати? Адже успадковані від совєтського союзу технології відсталі, собівартість продукції має бути високою, отже, відповідна продукція мала б стати неконкурентоспроможною. Вихід, знайдений великим бізнесом, елементарно простий: платити нашим працівникам значно меншу платню (приблизно в 10 разів нижчу, ніж в европейських країнах). Тоді собівартість падає, і товар продається, витримуючи конкуренцію. Але це означає, що прибуток отримується за рахунок нашого працівника! І великий бізнес зацікавлений в тому, щоб наші громадяни були бідними і погоджувались на призначену їм мізерну платню. Навпаки, середній бізнес, орієнтований на власного,

українського, споживача, зацікавлений, щоб цей споживач був платоспроможний, тобто достатньо багатий. Саме середній бізнес забезпечує внутрішній ринок багатьма споживчими товарами, передусім продовольчими, і його діяльності ми завдячуємо відсутністю їхнього дефіциту, який був хронічним за совєтської влади.

Але наявність таких суперечливих тенденцій у сучасному українському бізнесі робить всю ситуацію в економіці незадовільною. Зокрема, чимало товарів, скажімо, — побутової техніки, в Україні виявляється невигідним виробляти нікому. Тому ми мусимо купувати так багато речей іноземного виробництва. Це часто сприймається так, ніби ми технічно відсталі і не годні продукувати власні повноцінні товари. Зрозуміло, що "нагорі" точиться постійна боротьба за власність, яка мала б дати прибуток, а це породжує політичну нестабільність, зокрема часту зміну урядів.

Загалом уся система державного управляння виявилась у нас дефектною. Розпочавши своє існування з корупційного вибуху, Україна сформувала всі ланки державної системи як корумповані. Викорінити корупцію за наявної системи влади в принципі неможливо. Якщо влада може бути перетворена у гроші (або їхній еквівалент), а в цьому і полягає суть явища корупції, то принаймні необхідно, хоч, звичайно, ще не достатньо, аби депутати Верховної Ради були позбавлені права займатися бізнесом. Крім цього, вони мають підлягати всім законам, які самі ж приймають, тобто ні про яку недоторканність і мови бути не може. Навпаки, коли закон передбачає за якийсь злочин покарання в певних межах (від — до), то до депутата має застосовуватись в е р х н я межа. Звичайно, кожен депутат може бути відкликаний тими виборцями, які його обрали, і вдруге обиратися не може. Якщо Верховна Рада розпускається за рішенням Президента, жодний депутат розпущеної Верховної Ради не може балотуватися вдруге. Це вимагатиме перегляду закону про вибори за партійними списками. До речі, велика кількість партій, які не мають здебільшого ніяких виразно відмінних одна від одної програм та фактично ніякого іншого призначення, крім засобу проникнення осіб, які в ці партії вступають, до органів законодавчої, а за певних умов і виконавчої влади, є аномалією української політичної дійсности.

Скасуванню мають також підлягати всі встановлені Верховною Радою різних скликань привілеї щодо самих же депутатів, а також самочинне підвищення зарплат, яке перетворило депутатів на осо-

бливу привілейовану касту в українському суспільстві, сформовану всупереч Конституції, тобто незаконно. Аналогічним чином не може бути збережена і каста так званих державних службовців з їхніми довільно встановленими зарплатами і привілеями. Такі дії суперечать фундаментальному міжнародному принципу рівної винагороди за однакову працю. До речі, зовсім незрозуміло, чому лікар чи викладач не є державним службовцем, а клерк в якійсь держадміністрації ним є.

Загалом Конституція України підлягає перегляду, і оскільки ми прийняли фундаментальний принцип народовладдя, то зрозуміло, що такий перегляд має здійснювати сам народ. Нову Конституцію слід приймати постатейно шляхом референдуму.

Оскільки це поки не зроблено, маємо ситуацію, коли незалежна держава є, але здійснений принцип її побудови фактично виявився дефектним [Кравчук, 2007].

Чи можна цю дефектність усунути?

Не думаю, що можливо розпочати все з початку, тобто зробити перерозподіл власности наново. Історію вже не повернеш, та й такий перерозподіл супроводжувався б насильством, якого Україна не перенесла б.

Але цілком можливо, принаймні в принципі, ввести подальший розвиток стосунків між класами, які заіснували в Україні, в цивілізоване річище. Хай багатії залишаються при своїх багатствах, але хай вони платять прогресивні податки з отримуваного прибутку. Така податкова політика проводилася свого часу в США, коли супервисокі прибутки обкладалися податком до 80%. Частину отримуваних коштів необхідно було б спрямувати на підвищення платні робітників, частину — на модернізацію виробничих технологій. В такий спосіб гроші, які зараз осідають в закордонних банках, запрацювали б на користь держави, що в кінцевому висліді було б вигідно всім.

Цілком зрозуміло, що така потужна реформа мала б стати справою передусім Президента, якби він необхідну потугу мав. А якщо не має? Тоді її джерелом мусить стати сам народ. Яким чином це можливо? Адже народ — розпорошена маса, аналог сукупности молекул в газі, що рухаються самі по собі, хаотично, стикаючись одна з одною. А все ж і в природі можливо за певних умов утворення центрів кристалізації, зародків нової, вище впорядкованої фази. Такими зародками "нової фази" стають в народі

елітарні особистості, які або виконують свою функцію самоорганізації всієї спільноти, або ні. Структура, в якій видатні одиниці групують навколо себе дієздатних громадян, називається структурою громадянського суспільства. В цілому громадянське суспільство в сучасних країнах європейської цивілізації відіграє видатну ролю завдяки своїй активній взаємодії зі структурами влади.

В книжці В.Вітковського знаходимо деякі яскраві приклади явищ, характерних для громадянського суспільства. Зацитуємо цілий уступ з його книжки:

"...Феномен громадянського суспільства не піддається строгому визначенню. Ні стоси демократичних законів, ні навіть повінь неурядових згромаджень самі по собі не засвідчують громадянської природи того чи іншого соціюму.

Громадянське суспільство — це коли чеський водій, трамвай якого вийшов із ладу на маршруті, чемно перепрошується перед пасажирами — а вже за пару хвилин під'їздить викликаний ним автобус, котрий довозить кожного до потрібної йому зупинки...

Громадянське суспільство — це коли литовські селяни гуртом винаймають складний аґреґат і по черзі обробляють ним свої ділянки, не побоюючись, що анонімний «народний умілець» відкрутить «собі на згадку» кілька дефіцитних деталей.

Громадянське суспільство — це коли підприємець з Нью-Йорку телефоном домовляється з незнайомим колегою з Лос-Анжелесу й одразу ж починає виконувати багатомільйонне замовлення — без юридичних ґарантій і без страху бути «кинутим» чи «підставленим».

Громадянське суспільство — це коли польський високопосадовець починає кампанію підтримки вітчизняного виробника з того, що сам пересідає з іномарки на «Polonez»...

Громадянське суспільство — це коли швейцарський прем'єр, вечеряючи з іноземним послом, запрошує до столу листоношу, який приніс термінову депешу, а той чемно відмовляється, бо знає, що в деяких країнах листоноші не вечеряють із дипломатами, тож не хоче ставити у скрутне становище свого прем'єра.

Громадянське суспільство — це коли норвезька домогосподиня пропонує мультимільйонерові й депутатові стортингу спільно обговорити проблему допомоги безпритульним дітям — і після обговорення мультимільйонер просить домогосподиню обійняти керівництво новоствореним фондом, а депутат обіцяє всіляку підтримку на урядовому рівні" [Вітковський, 2004: 57—58].

З тої ж книжки наведемо прекрасну картинку, яку можна зараз спостерігати лише в громадянському суспільстві. Це картина гірського потічку між схилами німецького Шварцвальду: "*Був він чистим та прозорим, як у день створення світу, хоча в побережних селах мешкали представники однієї з найвисоковідходніших цивілізацій планети. Таких, ба навіть ще мальовничіших струмків лише на Львівщині — сотні й сотні, проте береги майже кожного з них «прикрашають» купи сміття, а з-під джерельної води проглядають автопокришки, консервні банки, поліетилен, папір, дошки, цегла… Мимоволі подумалося, що будь-які західні правові акти можна перекласти українською мовою, будь-які дива тамтешньої техніки — доправити в Україну та запустити українськими руками, але отакий недоторканий струмок посеред залюдненого терену — це не переноситься й не позичається, тут наша відмінність від Європи є абсолютною й наразі нездоланною*" (с. 57).

Одним з фундаментальних недоліків совєтської системи було те, що в ній засадничо заборонялася всяка діяльність громадських структур, крім тих, які були жорстко підпорядковані владі, а це, по суті, і визначає відсутність таких громадських структур, оскільки вони були позбавлені права вільної діяльности і фактично в своїй питомій ролі не функціонували. В совєтській системі настирливо поширювався міф про народ як спільноту, яка все знає, все розуміє правильно і нібито все вирішує самостійно. Це було звичайне лицемірство, бо за умов тоталітаризму абсолютна більшість народу була позбавлена правдивої інформації, її насильно годували убогими ідеологічними штампами, народ залишався (крім окремих видатних одиниць) темним і ставав жертвою шкідливих концепцій, накидуваних йому компартійними ідеологами. При цьому останні завжди лицемірно підлещувалися до народу. Правда полягає в тому, що, як підкреслював В.Липинський, "*народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть*" [Липинський, 2003: 416]. Фактично зараз ми спостерігаємо ситуацію, коли народ, позбавлений духовної (а не владної!) еліти, знаходиться у стані ідейної кризи, нікому не довіряє та, власне, не вірить сам собі, вважає, що "всі крадуть", "всі однакові", "все вирішують гроші" і нічого зробити неможливо. Якщо ж говорити про оцінки нашого минулого, то серед людей поширені погляди настільки абсурдні, наскільки це взагалі можливо уявити. Наприклад, легко натрапити, особливо серед старшого поколін-

ня, на людей, які твердять, що "за Сталіна був порядок", а також, що "за Брежнєва все було" — всупереч очевидності, що режим, за якого 15 млн. людей сидить в концтаборах, крім того, систематично винищуються ні в чому не повинні громадяни, аж ніяк не може бути сумісним з поняттям порядку, а хронічна нестача абсолютно елементарних товарів вжитку, за якими, якщо вони тимчасово з'являються, збираються колосальні черги, рівним чином не сумісний з думкою, що "все є". Можна було б навести безліч конкретних прикладів, але на це шкода місця. Саме дезорганізація свідомости людей, невміння тверезо оцінити як минуле, так і теперішнє, є тим чинником, який підтримує безлад в нашому сучасному "незалежному" житті. Таким чином, самоорганізація суспільства, яка може бути ініційована духовною, інтелектуальною елітою, є найнагальнішою потребою Української держави.

Власне, іншого виходу немає. Або українці навчаться, як і інші европейські народи, творити громадянські структури, що володіють ефективними засобами впливу на державні чинники, або вся Україна опиниться під впливом ворогуючих корумпованих кланів, які будуть безконтрольно використовувати її ресурси та виробничі потужності, нехтуючи інтересами народу.

В першому випадку Україна зможе увійти у співдружність европейських держав як рівноправний її член, що, принаймні на ближче осяжний термін, убезпечить її для безперешкодного розвитку в межах цінностей, прийнятих в Европі. В другому випадку вона потрапить в сферу інтересів ультранебезпечної і непередбачуваної Росії з усіма політичними, культурними (акультурними!) та екологічними і демографічними наслідками. Другий шлях загалом непередбачуваний, але скорше за все означатиме кінець нашої державної самостійности.

Отже, насправді можна ґарантувати збереження нашої суб'єктности лише в першому випадку.

В.Липинський пов'язував розвиток України з відродженням релігійности. Це стало ще актуальнішим після кількох десятиліть нищення релігії в Україні. Хоча за 65 років від виходу прижиттєвого другого видання його книги "Релігія і Церква в історії України" ситуація і в Україні, і в світі змінилася кардинально, однак і за нинішніх умов залишається актуальною така його рекомендація:

"*…Державна влада українська, коли не хоче порушити необхідної для істнування держави духової української рівноваги, не може ставити*

ані в залежне од держави, ані в державно-принижене чи неповноправне становище на Україні жадної християнської Церкви, а мусить дбати про однаковий авторитет, однакову духовну та організаційну незалежність і однакове політичне становище всіх Церков на Україні. Інший шлях приведе вкінці до зменшення нашої духової, а що за тим іде, політичної відпорности супроти сходу і заходу" [Липинський, 1993].

Зрозуміло, що сьогодні в нашому суспільстві знайдеться ще чимало людей, які визнають себе атеїстами, але такими, що зберігають і намагаються керуватися в житті моральними принципами, які, хай і неповністю, збігаються із заповідями Христа. Не відступаючи від викладених вище в розділах VI—IX принципових позицій, згідно з якими переконаність в існуванні Бога дана людині не лише інтуїтивним відчуттям, а й також випливає з усієї здобутої в наш час картини світу, хотів би звернути увагу на вже згадувану в попередньому розділі працю видатної християнки і геніяльного соціяльного філософа XX століття Симони Вейль, яка в критичні роки існування її країни — Франції — виклала основні моральні принципи для сучасної їй людини, імпліцитно повною мірою засновані на християнстві, але в формі, цілком прийнятній для раціоналістично мислячих осіб. Симона Вейль обговорює "потреби душі", маючи на увазі невіддільні від людської природи, тобто, по суті, закладені Богом в "конструкцію" людини потреби. Разом з тим йдеться про цілком земні проблеми, розв'язок яких конче необхідний для побудови здорового суспільства.

Ось перелік потреб душі, проаналізованих Симоною Вейль: 1) обов'язок, 2) порядок, 3) свобода, 4) покора, 5) відповідальність, 6) рівність, 7) ієрархія, 8) честь, 9) покарання, 10) свобода думки, 11) безпека, 12) ризик 13) приватна власність, 14) колективна власність, 15) правда, 16) укорінення.

Нагально рекомендуючи читачеві звернутися до самої книги Вейль [Вейль, 1998], обмежуся вибірковим цитуванням окремих місць, які мені видаються найцікавішими.

Про обов'язки: "*Поняття обов'язку випереджає поняття права, яке є підлеглим і відносним. Право є діючим не само по собі, а лише через обов'язок, у відповідності з яким знаходиться; ефективне здійснення права виходить не від його володаря, а від інших людей, які визнають себе чимось зобов'язаними відносно права. Обов'язок є діючим, коли його визнають. Не визнаний ніким, він не втрачає нічого з повноти своєї сутности. Право, не визнане ніким, мало що являє собою.*

Нема сенсу казати, що люди мають, з одного боку, права, з іншого — обов'язки. Ці слова виражають лише різницю точок зору. Їхні стосунки є стосунками об'єкта і суб'єкта. Людина, що розглядається сама в собі, має тільки обов'язки, серед яких є і деякі обов'язки відносно самого себе. Інші, що розглядаються з її точки зору, мають лише права. Вона, в свою чергу, має права, коли розглядається з точки зору інших, які визнають свої обов'язки стосовно неї. Одинока у всесвіті людина не мала б ніяких прав, проте, мала б обов'язки".

Далі авторка робить зауваження про джерело обов'язку у людини: "*Права з'являються завжди як пов'язані з деякими умовами. Лише обов'язок може бути безумовним. Він знаходиться у тій сфері, яка вище всіх умов, оскільки перебуває над цим світом*".

Дуже важливою є думка про ситуації, коли обов'язки виявляються несумісними: "*Винятковими є випадки, коли два реальних обов'язки, які насправді несумісні, змушують людину відмовитися від одного з них. Недосконалість суспільного устрою визначається кількістю ситуацій такого типу*".

Вейль також окремо ставить питання про обов'язки особи до спільнот, які важливі для її існування: "*Ступінь поваги, яку потрібно віддавати людським спільнотам, є досить високою через декілька причин. По-перше, кожна з них є унікальною й незамінною у випадку її зруйнування. Мішок зерна завжди можна замінити іншим мішком зерна, пожива, яка надається спільнотою для душі, немає еквівалента у всьому світі. По-друге, за своєю тяглістю спільнота проникає у майбутнє. Вона містить поживу не лише для живих душ, а й для ненароджених істот, які будуть жити у світі протягом наступних століть. Нарешті, за тією ж тяглістю, спільнота має корені у минулому*". Цікаво, що думка авторки майже дослівно перегукується з відомим формулюванням Тараса Шевченка.

Її цікавить також відношення між спільнотою і окремою людиною, яке вона вирішує так: "*…Може статися так, що обов'язок по відношенню до спільноти дійде у разі небезпеки до повної самопожертви, однак з цього не випливає, що спільнота стоїть вище за людину*".

В іншому підрозділі маємо точні думки про порядок як потребу людської душі: "*Найперша потреба душі, найближча до її вічного призначення, — це порядок, тобто така тканина соціяльних стосунків, за якої ніхто не змушений порушувати одні суворі обов'язки для того, щоб виконати інші*".

Чи не стосується подальше міркування безпосередньо нашої української дійсности? "*Ступінь безладу і несумісности обов'язків нині надто велика. Кожний, чиї вчинки посилюють цю несумісність, — винний у безладі. Кожний, хто зменшує її, — є рушійною силою порядку. А хто, бажаючи спрощення ситуації, заперечує деякі обов'язки, — вступив у своєму серці в спілку зі злочином*".

Виникає питання: що ж в знаній людині дійсності брати за взірець? Ось відповідь: "*Щодня перед нашими очима є приклад Всесвіту, де нескінченна кількість незалежних механічних дій сприяє встановленню порядку, який, проходячи через всі варіяції, залишається непорушним*".

Думки Вейль про свободу збігаються з викладеними у нашому розділі VII. Обмежимося тому короткою цитатою: "*Необхідною поживою для людської душі є свобода. Свобода, у конкретному значенні слова, полягає у можливості вибору. Йдеться, ясна річ, про реальну можливість. Скрізь, де є суспільне життя, правила, що їх диктує суспільна корисність, неминуче обмежують вибір*".

Міркування щодо покори, на жаль, доволі чужі українській ментальності. На думку Вейль, "*покора є життєвою потребою людської душі. Вона буває двох видів: покора встановленим правилам та покора людським істотам, що розглядаються як керівники. Вона передбачає згоду — згоду не з кожним отриманим наказом, а таку, яка дається раз і назавжди, з єдиним винятком у випадку вимог совісти. Необхідно, щоб було визнано всіма, і в першу чергу тими, хто керує, що саме згода, а не страх покарання чи спокуслива винагорода є насправді головною рушійною силою покори, так щоб підпорядкування ніколи не викликало б підозри у низькопоклонстві. Необхідно також, аби було визнано, що ті, хто наказує, також підпорядковуються наказам; необхідно, щоб усяка ієрархія була спрямована до мети, цінність і велич якої відчули б усі, починаючи від верхів і закінчуючи низами.*

Покора є необхідною поживою душі, і кожний, хто остаточно позбавлений її, — хворий. Таким чином, усяка спільнота, керована суверенним головою, який ні на кого не зважає, перебуває в руках хворого".

Можливо, таке ставлення до покори було поширене серед українського січового козацтва, коли на випадок військового походу серед вільної спільноти негайно утверджувався порядок і покора отаманові. На жаль, це тривало недовго — лише під час бойових дій. Після втрати незалежности покора була накинута всім верствам українського суспільства силою і зрештою стан покори виявлявся хронічним.

Про відповідальність: "*Ініціятива й відповідальність, відчуття власної корисности й навіть необхідности — це життєві потреби людської душі. … Будь-яка спільнота, що не дає такого вдоволення своїм членам, є хворою і потребує перетворення*". Очевидно, стала ініціятива і відповідальність сприяє зростанню людської гідности.

Про рівність: "*Рівність є життєвою потребою людської душі. Вона полягає у визнанні — публічному, загальному, справжньому, реально вираженому настановами та звичаями, — що всіх людей належить однаково поважати та шанувати, оскільки повага притаманна людині як такій і не має жодних ступенів. Отже, неминучі відмінності між людьми ніяким чином не повинні означати відмінности у мірі пошани*".

"*Роблячи гроші чи не єдиною рушійною силою всіх учинків, чи не єдиною мірою всіх речей, ми скрізь розливаємо отруту нерівности*".

Рівність у визначеному Вейль значенні в українському суспільстві, хоч це може здатися неправдоподібним, була характерна для вищих кіл суспільства — для української національної шляхти. В якості доказу можна послатися на дуже цікаві спогади Павла Скоропадського про його дитинство в одному з родових маєтків. Він відзначає "дивовижну простоту і близькість" у стосунках між деякими багатими землевласниками (до них належав і його дід, який займався вихованням Павла) та селянами чи іншим простолюдом. Кожна людина заслуговувала на повагу, звичайно якщо вона була її гідна. Маємо також аналогічні свідчення щодо взаємин родини Косачів з селянами [Забужко, 2007].

На превеликий жаль, після знищення родової аристократії (наведені її представники буквально останні в нашій історії) в нашому суспільстві, особливо після революції, запанував діяметрально протилежний "стиль" стосунків, який був вельми характерний для росіян на всіх етапах їхнього існування. Українців це завжди вражало. Ось знаменитий уступ з гоголівських "Мертвих душ", у якому властива авторові іронія доходить до ядучого сарказму (цитую, звичайно, в оригіналі): "*Читатель, я думаю, уже заметил, что Чичиков, несмотря на ласковый вид, говорил, однако же, с большею свободою, нежели с Маниловым, и вовсе не церемонился. Надобно сказать, что у нас на Руси если не угнались еще кой в чем другом за иностранцами, то далеко перегнали их в умении обращаться. Пересчитать нельзя всех оттенков и тонкостей нашего обращения. Француз или немец век не смекнет и не поймет всех его особенностей и различий; он почти тем же голосом и тем*

же языком станет говорить и с миллионщиком, и с мелким табачным торгашом, хотя, конечно, в душе поподличает в меру перед первым. У нас не то: у нас есть такие мудрецы, которые с помещиком, имеющим двести душ, будут говорить совсем иначе, нежели с тем, у которого их триста, а с тем, у которого их триста, будут говорить опять не так, как с тем, у которого их пятьсот, а с тем, у которого их пятьсот, опять не так, как с тем, у которого их восемьсот, — словом, хоть восходи до миллиона, всё найдутся оттенки. Положим, например, существует канцелярия, не здесь, а в тридевятом государстве, а в канцелярии, положим, существует правитель канцелярии. Прошу посмотреть на него, когда он сидит среди своих подчиненных, — да просто от страха и слова не выговоришь! гордость и благородство, и уж чего не выражает лицо его? просто бери кисть, да и рисуй: Прометей, решительный Прометей! Высматривает орлом, выступает плавно, мерно. Тот же самый орел, как только вышел из комнаты и приближается к кабинету своего начальника, куропаткой такой спешит с бумагами под мышкой, что мочи нет. В обществе и на вечеринке, будь все небольшого чина, Прометей так и останется Прометеем, а чуть немного повыше его, с Прометеем сделается такое превращение, какого и Овидий не выдумает: муха, меньше даже мухи, уничтожился в песчинку! «Да это не Иван Петрович, — говоришь, глядя на него. — Иван Петрович выше ростом, а этот и низенький, и худенький; тот говорит громко, басит и никогда не смеется, а этот черт знает что: пищит птицей и все смеется». Подходишь ближе, глядишь — точно Иван Петрович! «Эхе-хе», — думаешь себе..."

Зрозуміло, що такий "стиль" поведінки склався ще в Московському царстві внаслідок його ганебної залежности від монголо-татар, а пізніше утвердився внаслідок традиції місництва. Він пережив царат, став неодмінною рисою внутрішньопартійних стосунків і, що дивно, був стійко закріплений навіть в наукових середовищах, де розміщення науковців в авдиторії під час семінарів визначалося ніким не формульованим, але інтуїтивно відчутним науковим ранґом. В незалежній Україні все залишилося без змін (щоправда, винуватців порушення не карають на голову, лише дивляться на них косо).

Щодо ієрархії Вейль зауважує, що "*мета справжньої ієрархії — допомагати кожному морально утвердитися на тому місці, яке він займає*".

За Симоною Вейль, "*честь є життєвою потребою людської душі. Для задоволення цієї потреби недостатньо однієї поваги, на яку заслу-*

говує кожна людина як така, навіть коли її справді шанують, бо пошана однакова та незмінна для всіх, а честь стосується певної людини не просто як такої, а людини в її соціяльному оточенні. Ця потреба цілком задовольняється, якщо кожна спільнота, членом якої є людина, єднає її з величною традицією, що належить до минулого й визнається усіма поза межами цієї спільноти".

Зауважу, що слово *честь* побутує у поляків як звичайне привітання, особливо між чоловіками, що, очевидно, свідчить про високу оцінку чесности в суспільстві. Не може бути й мови про збереження чести людиною, яка принижується до крадіжок або хабарництва. Оскільки наш простолюд вважає, що "всі крадуть", зрозуміло, що честь у нашому суспільстві не цінується, а людину, що таки не краде, вважають дивакуватою.

Думки Вейль про покарання виглядають на тлі нашої дійсности цілком парадоксальними, але це безпосередній наслідок тривалої практики покарань людей без жодної провини з їхнього боку. Ось її формулювання: "*…Понад усе покарання потрібне душі, коли вчинено злочин. Злочином людина ставить себе поза межею вічних обов'язків, у якій кожна людина єднається з усіма іншими. Повернутись назад можливо, лише пройшовши через покарання — цілковито, якщо на те є внутрішня згода з боку самої людини, або ж частково. Так само, як єдиний спосіб засвідчити свою пошану людині, що страждає від голоду, — це нагодувати її, так само і єдиний спосіб засвідчити пошану тому, хто поза законом, — це відновити його у законі, піддавши покаранню, передбаченому саме законом*".

Спробуйте переконати сучасну українську людину, що караючи її, їй роблять благо!

Яскравим прикладом того, що десь інде спрацьовує саме схема Вейль, є відбуття належного покарання турецьким терористом Мехметом Алі Аґджею, який вчинив замах на Івана Павла II, хоч сам Папа його простив.

Про свободу думки: "*Загальна й необмежена свобода висловлювання будь-якої думки, без жодних обмежень та зауважень, навпаки, є абсолютною потребою для інтелекту. З цього випливає, що вона є також потребою душі, бо коли розум зазнає утисків — вся душа хворіє. … Що більше, сама потреба свободи, настільки необхідна розумові, вимагає захисту від навіювання, пропаґанди, впливу нав'язливих ідей. Це різні форми примусу, примус особливого характеру, який не супроводжується страхом чи фізичним стражданням, але все ж таки є насильством.*

…Жодне об'єднання не може законно претендувати на свободу висловлювання, оскільки ніяке об'єднання не має ані найменшої в цьому потреби.

І навпаки, захист свободи думки вимагає, щоб закон забороняв висловлювати свою думку будь-якому об'єднанню. Бо як тільки у групи з'являються погляди, вона прагне накинути їх своїм членам".

При цьому Вейль нагадує, що 1) "*демократія, у якій суспільне життя визначається боротьбою партій, нездатна перешкодити створенню такої партії, метою якої буде зруйнування цієї демократії*" і 2) "*досвід показав, що тоталітарні держави створюються тоталітарними партіями і що тоталітарні партії починаються з виключення за «хибність» думки*".

Про безпеку: "*Безпека — це основна потреба душі. Безпека означає, що душа не пригнічена страхом чи боязню, за винятком випадкового збігу обставин, що трапляється рідко і триває недовго. Страх чи боязнь як тривалі стани душі — є майже смертельною отрутою, незалежно, чи викликані вони можливістю втратити роботу, чи поліцейськими репресіями, чи присутністю іноземних загарбників, чи очікуванням можливого вторгнення або будь-якої іншої біди, яка здається вищою від людських сил*".

Про ризик: "*Ризик — основна потреба душі. Відсутність ризику викликає тугу особливого характеру, яка паралізує інакше, ніж страх, але майже так само сильно. … Ризик — це небезпека, яка викликає обдуману реакцію, тобто не перевищує душевних ресурсів — не пригнічує душу страхом*".

Про приватну власність: "*Якщо приватна власність визнана як потреба, то це означає, що кожен може володіти чимось, крім предметів повсякденного вжитку. Форми цієї потреби значною мірою варіюються залежно від обставин, але бажано, щоб більшість людей були власниками свого житла й невеликої кількості землі довкола нього і, коли це технічно можливо, своїх знарядь праці. Земля і худоба належать до числа знарядь селянської праці*".

І, нарешті, про правду: "*Потреба у правді — священніша за будь-яку іншу*". Очевидно, що потреба у правді є найнагальнішою потребою для нас, українців. Брехнею та лицемірними обіцянками відбирала Росія у нас волю. Щоденна, ба навіть щохвилинна брехня стала головним засобом утримування народу в покорі за большевицької влади: брехнею старою, ще досі не подоланою, та новою, постійно витворюваною, народ доведено до зневіри у само-

му собі. Твердження "всі брешуть" поширене майже так само, як і "всі крадуть". Ще в античні часи зрозуміли, що такого сорту твердження внутрішньо суперечливі. Їхнє поширення нині є проявом хвороби менталітету. А вилікувати свою свідомість народ може тільки правдою.

Проблемі укорінення Симона Вейль присвятила цілий розділ. Наведімо два основних твердження: "*Людина має коріння через реальну, активну та природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього*". "*Кожна людина потребує багато коренів. Вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить*".

Позбавлення коріння — основне зло, яке чинить завойовник підкореному ним народові. Відновлення моральности особи укоріненням яскраво показано в романі Уласа Самчука "Марія", про що йшлося в розділі XVI.

Наведені тут думки Симони Вейль, очевидно, вельми переконливо показують, яку величезну роботу з самоперевиховання треба проробити українцям, щоб наблизитися хоча б до тих ментальних стандартів, які є панівними в сучасному європейському житті. Не хочу створювати враження, що Європа є ідеалом, але бодай основні принципи громадянського співжиття в ній реалізовані. Крім того, відхилення від цих принципів, як правило, фіксуються і караються, у нас же здебільшого не створено навіть достатньо дієвих механізмів для цього. Ось цілком банальний приклад. Подорожуючи Німеччиною, українська студентка кидає паперову обгортку від морозива в скриньку для сміття. Негайно лунає свисток, наближається поліцай і вимагає штраф: папірчик вкинуто не в ту скриньку (вони в Німеччині спеціялізовані, в залежності від типу сміття). В Україні, можливо, десь у когось в шухляді лежить розпорядження про підтримання чистоти на вулицях міста, але нема осіб, які пильнували б за виконанням цих розпоряджень, люди кидають що хочуть куди хочуть; як наслідок — ми живемо у свинстві. До речі, дізнавшися, що студентка-порушниця з України, поліцай штрафу не взяв, а дав їй інструкцію для користування смітниками. Інакше кажучи, він знає, що ми ще люди темні і поняття про порядок ще не виробили. Це принизливо.

Ніякого іншого способу, крім самовиховання, у нас нема. Як це не тяжко, доводиться розраховувати на самих себе. Зрештою,

про це давно вже писав Липинський: "*Наша емоціональність, наш політично-руїнницький, занадто чуттєвий темперамент може стати неоцінимою творчою силою, коли ми його шкідливі політичні наслідки надолужимо організованим і сталим виховуванням в наших людях від ранньої молодости бракуючих їм в потрібній мірі розуму та волі*" [Липинський, 1995: 429].

Вживаючи слово *самовиховання*, не маю на увазі, що виховання провадитиме лише окрема особа сама над собою, хоча й це потрібно. Найефективніше виховання і перевиховання робиться громадою. Отже, ми знову повертаємося до проблеми громадянського суспільства. В конкретних живих справах громадянське суспільство формується найефективніше. На заваді стоїть передусім байдужість, а байдужість утверджується невдачами, поразками. Значить, слід вчитися перемагати. Перемоги здобуваються через єднання. Отже, нема іншого виходу, як навчитися єднатися. Наші великі люди, а це силою обставин і традиції були здебільшого поети, залишили багато порад і докорів з цього приводу. Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Леся Українка, Іван Франко, Олена Теліга, Олег Ольжич, Євген Маланюк, Василь Стус склали для нас поетичні рядки, повні закликів до єдности та обурення зрадами. Не буду наводити ці рядки: вони обійшли велику кількість різноманітних публікацій і є загальновідомими, йдеться про те, щоб навчитися виконувати те, що нам заповідали наші великі люди. Натомість нагадаю про дещо менш відомі тексти.

Глибоку духовну первооснову неґативного, руйнівного начала в українській душі проникливо проаналізував Маланюк в своєму есеї "Ієрархія". Цей невеличкий, але без перебільшення геніяльний твір не беруся переказувати, не надається він і до вибіркового цитування. Подаю його у додатку до цієї книги без жодних скорочень.

Начерк історії України під кутом зору фатального впливу руйнівних тенденцій подав О.Ольжич у статтях "Дух руїни. По сторінках історії" та "Дух руїни" [Ольжич, 1994]. Згадаю також статті на цю тему Юліяна Вассияна "Воююча Україна" та інші з його збірки творів [Вассиян, 1972].

Але, на превеликий жаль, і до них не дослухаються. З самого початку і до сьогоднішнього дня у Верховній Раді точиться боротьба партій, утворюються і розпадаються коаліції, надто часто змінюються уряди. Як наслідок — не забезпечується поступ держави на основі стабільної політичної та економічної лінії.

Це, однак, не означає, що слід опускати руки — навпаки, оскільки іншого виходу нема, потрібна самоорганізація і самовиховання всього нашого народу.

Існує ще один суттєвий чинник, який гальмує процеси нинішнього державотворення, та й культуротворення загалом. Маю на увазі комплекс неповноцінности, меншовартости. Звичайно, він дуже наполегливо формувався потужним пропаґандивним апаратом Російської імперії в усіх її іпостасях: самодержавній, совєтській і сучасній (до останньої навіть важко підібрати певного слова, бо вона сполучає негативні риси обох попередніх). Інакше цей наш ґандж називають комплексом молодшого брата (по відношенню до росіян) або малоросійством. (Див. есей Євгена Маланюка "Малоросійство" та інші статті з "Книги спостережень"). Але клювати на усі оті пропаґандивні "приморочки" можна лише повністю втративши здоровий глузд та історичну пам'ять. Бо насправді все було і є не так, як твердить ця облудна пропаґанда, а рівно навпаки.

Це ми створили велич, красу і багатство давнього Києва в той час, коли на болотах Московщини кумкали жаби.

Це ми дали Східній Европі світло православного християнства і наполегливо поширювали його серед — насправді молодшого — "брата".

Це у нас була створена Острозька академія, в якій було виконано найдосконаліший переклад Біблії українською мовою.

Це у нас Києво-Могилянська академія запалила смолоскип учености, і саме від неї поширилися вогнища університетської науки по всій Східній Европі.

Це у нас, в Києві, навчався граматики і риторики Ломоносов в час, коли вся Україна була країною поголовної грамотности; Росія ж оголосила кампанію проти безграмотности щойно через якихось триста років.

Це у нас були ще за доби бароко геніяльні композитори і музиканти.

Чий національний поет найбільше видаваний на планеті? — Шевченко.

Чи хоч один драматург Росії піднявся до рівня супергеніяльної Лесі Українки?

Самої "Шинелі" Гоголя стало на те, щоб виростити мало не всю російську прозу. А хіба навіть той невеличкий уривок з "Мертвих

душ", наведений в цьому розділі, не свідчить про абсолютне неприйняття Гоголем російської імперської дійсности?

Це українська земля зродила ціле гроно новаторів всесвітньої слави в усіх сферах мистецтва: Давид Бурлюк, Казимір Малевич, Василь Кандинський (образотворче мистецтво); Лесь Курбас (театр); Олександр Довженко (кіно); Ігор Стравінський (музика).

Яка країна змогла б після страшної поразки визвольних змагань знайти в собі духовну силу і породити блискучу когорту літераторів, що їх нині називають "Розстріляним відродженням"?

Але не обмежуймося гуманітарною сферою. Хто перший відкрив так зване рентгенівське проміння за кілька років до Рентгена? — дивовижний універсал Іван Пулюй, до речі, також перекладач Святого Письма. Нехай читач сам згадає імена розробників ракетної техніки, в тому числі космічної, — це їх, як Сергія Корольова, довелося привезти з шарашок, аби вони створювали ракетну потугу совєтської імперії. І доки вони жили, імперія зберігала першість. А ким був Петро Капиця — геніяльний фізик та інженер, який своїми винаходами зробив найбільший особистий внесок в перемогу у війні з нацизмом? — відважний нащадок козацького роду, людина незалежного духу, яка могла висловити незгоду з найжорстокішим диктатором світової історії. Чи не під керівництвом українського академіка Віктора Глушкова був створений перший в Європі комп'ютер? Звичайно, цей перелік можна продовжувати. То чи не сором нам забувати про такі великі звершення нашої культури, науки і техніки? Чи не схожі ми з нашим дурним малоросійством на того Ярему, про якого Шевченко написав:

Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить…

То давайте будемо свідомі себе, своєї сили і своїх можливостей.

Серед усіх високих здобутків українського народу найбільше і найнаочніше переконує у здоров'ї глибинних пластів української душі наша українська пісня. Йдеться не лише про її вражаючу мелодійність і фантастичне багатство, а передусім про те ставлення до життя, яке в ній відбилося. Нічого більш людяного, зворушливо теплого, чистого, насиченого безмежною любов'ю і повагою до людини, зокрема жінки — матері, коханої, — людський дух не створював. Вражає також дивовижна гармонія співжиття людини

з природою, милосердне і чуйне ставлення до найменшого Божого створіння, відображені в українських піснях. Якби українці не дали в духовній сфері більше нічого, самої української пісні було б достатньо для глибокої віри в безсмертя народу, який її створив. Не можна уявити, щоби Бог, який послав українському народові стільки випробувань, дав марно загинути такій незрівнянній творчій силі, знищив таку розкішну гілку людського роду.

Особливо чітко треба зрозуміти ідіотичність пропаґанди проти української мови як начебто неповноцінної порівняно з російською. Насправді маємо багату, розвинену мову з потужною потенцією до дальшого швидкого розвитку у всіх сферах, де цей розвиток був штучно загальмований. В ній зосереджене велике духовне багатство, вона надається до висловлення думок будь-якої складности, треба лише говорити цією мовою правду, бо ніщо так не псує мову, як брехня.

На жаль, деякі наші патріоти люблять наголошувати перш за все на милозвучності української мови, додаючи до того ж заяложені епітети "солов'їна" та "калинова". Не заперечуючи, звичайно, очевидного факту милозвучности нашої мови, хотів би підкреслити інше: нині українська мова має суттєві переваги перед російською як така, що акумулює вищу духовність. Надто сильно російська ментальність спотворена моральною розгнузданістю, що й відбилося в сучасній російській мові. Про це вже йшлося вище. Зазначу тут, що англійський дослідник А.Флегон виявив 40 тисяч лексичних одиниць, не включених у російські словники, значна кількість цієї лексики є непристойною. Наведені ним різноманітні приклади, вміщені у його словнику "*За пределами русских словарей*", вражають уяву розмаїттям цих непристойностей і моральною розпустою, яка це "багатство" породила. Сумнівне досягнення російського народу! Не дивно, що за умов культурної кризи нині багато українців, які хотіли б задемонструвати свою моральну розхристаність, надають перевагу російській мові.

Не буду більше повертатися до проблеми мови, тим більше, що майже все необхідне висловлено в X розділі. Зупинюся лише на одному критерії, який найнаочніше демонструє силу тої чи іншої мови. Маю на увазі проблему перекладу. Тільки розвинена, багата мова може вільно, невимушено і точно подати переклади як художньої, так і наукової літератури, створеної іншими націями. Ця її спроможність є надзвичайно надійним показником зрі-

лости культури в цілому, її відкритости до чужих культур, здатности їх творчого сприйняття.

Можу з певністю твердити, що українські переклади художньої літератури відзначаються значно вищим рівнем, аніж російські. Порівняймо переклади "Декамерона", "Дон Кіхота" чи "Фауста", зроблені нашим геніяльним Миколою Лукашем з відповідними російськими — можемо лише поспівчувати росіянам: нічого подібного вони не мають. Але ж, крім Лукаша, маємо цілу когорту визначних перекладачів. Достатньо назвати Миколу Зерова, Василя Мисика, Григорія Кочура, Євгена Поповича. А якщо ви хочете відчути повною мірою незрівнянний гумор Ярослава Гашека, скористайтеся перекладом "Пригод бравого вояка Швейка" у виконанні Степана Масляка.

Зазначу, що чимало перекладів на російську мову виявилися незадовільними через брак перекладацької культури в Росії. Згадаймо хоча б дещо з цитованого в даній роботі. Не маю на увазі книгу "Чжуан-Цзи", проблема перекладу якої є справді складна і ліквідація дефектів у відповідних російських текстах вимагала б значної аналітичної роботи. Разючі розбіжності між різними перекладами того самого тексту — некролога Поупа — не можуть бути виправдані подібними аргументами. Незадовільно, неточно передає думку Конрада Лоренца фрагмент перекладу його твору "Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit" [Лоренц, 1985], вміщений у "Вопросах философии".

Але найбільше вражають деякі місця російського перекладу книги Річарда Тарнаса "The Passion of the Western Mind" [Тарнас, 1991], перекладач Т.Азаркович, видано в Москві 1995 р. Російський текст засвідчує відсутність у перекладача елементарних знань навіть з програм загальної середньої школи, внаслідок чого в перекладі виникають суперечності вже в межах одного речення! Наприклад, про рух планети говориться: "*Чем ближе к Солнцу, тем выше её* [планети — А.С.] *скорость, чем дальше — тем медленней, причём равные расстояния покрываются за равное время*". Однак твердження, яке йде після слова *причём*, означає, що швидкість є с т а л о ю. Трохи нижче перекладач додає власне пояснення, включене до тексту Тарнаса (не зазначаючи цього), з якого читач може довідатися, що, скажімо, якась кількість к у б о м е т р і в дорівнює одному р о к у, бо у формулі, яку вигадує перекладач, прирівнюються величини різних розмірностей! Поглянувши в англійський оригі-

нал (в якому, звісно, все виявляється в порядку), переконуєшся, що перекладач переплутав такі загальновідомі слова, як *area* — площа та *arc* — дуга. Як наслідок, геніяльне відкриття Кеплера викладене як маячня божевільного (с. 215 російського перекладу, пор. зі с. 256 англійського оригіналу).

Щодо поезії, то наведу кілька яскравих прикладів. Відомий перекладач Анатолій Онишко поряд з іншим доробком має надзвичайно вдалі переклади поезій Едгара По. Поза сумнівом, геніяльний Едгар По з його трагічним, почасти містичним світовідчуттям, яке він перелив у технічно надзвичайно складні і разом з тим рафіновано-досконалі поетичні твори, є викликом для кожного перекладача. Переклади Онишка справді конгеніяльні оригіналу і, безумовно, незрівнянно кращі за всі відомі російські переклади. Аби читачі не взяли це твердження за перебільшення, подаю у додатку його переклад знаменитої поезії "The Raven".

В той же час спроби російських поетів перекласти дивовижного українського лірика Володимира Свідзинського виявилися поки що геть неспроможними.

Усвідомлюючи, що українська культура тяжко відроджується після століть жахливого нищення, маємо все ж таки підстави до оптимізму. На чому він може ґрунтуватися? Його джерелом є факт незнищенности українського духу, широкий і міцний вплив української культури — людяної, щедрої, здорової, життєдайної; культури, яка зберегла глибокий зв'язок з природними силами, землею, космосом. Вона породжує в кожному поколінні чимало людей, готових віддати свої здібності і таланти суспільству, а тим самим вкласти їх у справу розбудови української нації. Завдяки щасливому генотипові, який містить творчі потенції широкого спектра, в Україні відтворюються нові потужні сили для діяльности в усіх потрібних для суспільства сферах. І хоча терор, голодомор та війни, нищення і викорчовування української культури і мови завдали нам неймовірних втрат, довели активний людський потенціял до критично низької межі, українська культура має велику позитивну силу (це у нас ганебно слабко усвідомлюють), яка привертає до себе душі людей, пробуджує національну свідомість. Число розумних, активних і національно свідомих молодих людей неухильно збільшується і, попри всю дефектність нашої нинішньої державности, збільшуватиметься надалі. Все це потенції, які треба мобілізувати і реалізувати.

У Гафіза є оптимістична газель, але не лише її зміст надихує. Відколи прочитав її новий український переклад, зроблений 1996 року студенткою Львівського університету, яка вивчала перську мову, здобув ще один привід для оптимізму: переклад виявився настільки сильнішим за російський (з відомого двохсоттомника), що будь-яке порівняння виглядає блюзнірством. Тому у додатку подаю з дозволу авторки перекладу цей безсмертний вірш Гафіза (XIV ст.).

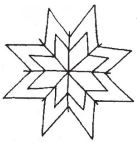

XVIII. ПРО ОСВІТУ ТА НАУКУ В УКРАЇНІ

1. Вступні зауваження. Самоорганізація як механізм розвитку науки та освіти

У цьому розділі заторкнуті деякі проблеми науки і освіти. Мене, звичайно, цікавитиме передусім ситуація в Україні, але мені доведеться часто аналізувати також проблеми загального характеру.

Наука та невід'ємна від неї система освіти є надзвичайно складними частинами того фундаментального феномену, який визначає всю історію буття людства на нашій планеті і який являє собою культуру. Нашим фундаментальним положенням, як всюди в цій книзі, є теза про культуру як феномен самоорганізації ноосфери. Вона, як наголошувалося, розвивається стихійно (не спонтанно!), тобто не внаслідок реалізації заздалегідь придуманого плану і не на основі директив "згори", як правило, недоладних. Визначальну ролю тут відіграють внутрішні процеси самовдосконалення та самоорганізації. Їх навчилися досліджувати поки що на прикладах доволі простих, проте репрезентативних нелінійних систем. Людство є, можливо, найскладнішою з відомих нам нелінійних систем. Через це можу розраховувати на обговорення лише деяких аспектів системи освіти та науки, які вважаю найважливішими, принаймні на сучасному етапі їхнього функціонування.

Цей етап характеризується кризою освіти і науки, причому не лише у нас, в Україні, а й в багатьох країнах Европи та США. Що ж до специфічних особливостей стану освіти і науки в Україні, то тут маємо справу з успадкованими ще від совєтських часів і поглибленими в десятиліття кучмівського режиму корумпованістю та аморальністю. Без очищення освіти та науки, що віддавна вважалися теренами, на яких діяли не тільки найрозумніші, а й найшляхетніші та найбезкорисливіші люди, не можемо розраховувати на ефективність ані науки, ані освіти.

З приходом нової влади в Україні була надія на реформування всього нашого суспільно-політичного життя, зокрема і таких його найважливіших сфер, як освіта і наука.

Але спроби такого реформування стикаються з труднощами двох типів: а) спротивом тих сил, які не хочуть зміцнення україн-

ської державности; б) чинниками, які випливають з самої специфіки функціонування складних нелінійних систем. Труднощі другого типу мають загальний характер. Їх сутність дуже чітко описав Джей Форрестер, який ще в сімдесятих роках минулого століття зміг кількісно проаналізувати поведінку деяких складних нелінійних систем соціяльного характеру.

Форрестер займався динамікою таких систем, як місто, окреме промислове підприємство або певна галузь господарства, він засновник продуктивного підходу до світової динаміки. Його книги ("Динаміка розвитку міста" та "Світова динаміка") містять надзвичайно цікаві загальні висновки про характер поведінки складних систем. Відсилаючи читача до названих першоджерел, обмежуся тут лише двома фрагментами: *"Інтуїтивно очевидні «розв'язки» соціяльних проблем мають тенденцію заводити в одну з декількох пасток, зумовлених характером складних систем. Перш за все, спроба відреаґувати на частину симптомів може тільки створити нову форму поведінки системи, яка також веде до неприємних наслідків. По-друге, спроба домогтися короткочасного поліпшення може призвести до труднощів у довготривалому плані. По-третє, локальні цілі для частини системи незрідка знаходяться у суперечності з інтересами системи у цілому. По-четверте, часто намагаються впливати на систему у тих її частинах, де вона мало чутлива до такого впливу…"* [Форрестер, 1978].

Внаслідок свого аналізу Форрестер виявив такі риси складних систем: вони "*1) контрінтуїтивні; 2) дивовижно нечутливі до змін багатьох параметрів системи; 3) резистивні до адміністративних новацій; 4) містять точки впливу часто в несподіваних місцях, які можуть змінити баланс у системі; 5) протидіють і компенсують зусилля, що прикладаються ззовні, шляхом зниження темпу відповідної дії, що генерується всередині системи…; 6) їхня віддалена… реакція на якесь адміністративне нововведення часто виявляється прямо протилежною до негайної… реакції на це нововведення; 7) мають тенденцію до погіршення стану*" [Форрестер, 1974].

З огляду на сказане, основний принцип, якого треба дотримуватися при реформуванні науки та освіти, має бути аналогічним тому, яким керуються в медицині: "Не нашкодь!" Ця рекомендація тим більш слушна, що названі соціяльні системи ще складніші, ніж окремий людський організм, і необережне втручання, здійснене навіть з найкращими намірами, може спричинити шкоду. Це

є причиною моєї стриманости у конкретних рекомендаціях. Намагаюся спертися на власний життєвий досвід і наводити ілюстративні приклади в основному з числа тих, які спостерігав на власні очі.

Той факт, що наука і значною мірою освіта — самоорганізовані системи, має важливі наслідки. Розгляньмо деякі риси науки. Характеристичні для неї показники формуються позірно самі собою (насправді — через інтенсивні стихійні обговорення). Це, наприклад, оцінка того, хто чого вартий в науці. Всі науковці це добре знають, часто дискутують на цю тему між собою, доволі точно встановлюючи "гамбурзький рахунок". Коли ж питання стає публічним — тут вже незрідка виринає "дипломатія", а відвертіше кажучи — фальш. До речі, цей показник формується подібно до того, як складається ціна товару в суспільстві з ринковою економікою, що й не дивно, оскільки в такому суспільстві діють близькі за природою чинники самоорганізації, не розвинені у планово-директивному.

Отже, наукова спільнота прекрасно знає, хто з академіків "слабак", а хто гідний цього звання, у кого багато публікацій тому, що він продуктивний, а у кого — тому, що він просто публікатор або, ще гірше, використовує працю інших, наприклад, здібних молодих людей, які ще не мають імені.

Наукова спільнота також в цілому непогано знає історію науки, тому вона буде сміятися з думки, нещодавно висловленої в пресі, ніби член парламенту в жодному разі не може бути сильним науковцем. Хтось обов'язково наведе приклад Ісаака Ньютона, а хтось — Михайла Грушевського. Втім, такі випадки справді достатньо рідкісні.

Науковцям також добре відомо, що кількість публікацій — часто лише ознака індивідуального стилю того чи іншого вченого. Вони легко спростують думку про те, нібито рівень вченого тим вище, чим більше у нього публікацій. При цьому наведуть, скажімо, приклад знаменитого французького математика Огюстена Коші, автора близько 800 праць, і додадуть, що це спонукало Карла Фрідріха Гаусса — визнаного короля математиків — пожартувати: мовляв, Коші страждає математичним проносом. Втім, Коші відповів, що Гаусс страждає математичним закрепом. У неписаному рейтингу Гаусс все-таки посідає вище місце, ніж Коші, тобто не кількість робіт була визначальним чинником.

Якби геніяльний фізик XX століття Нільс Бор захотів захистити докторську дисертацію в сучасній Україні, то цього, за правилами нашого ВАКу, він не зміг би зробити: з кожної галузі, в яку він вніс основоположний вклад, він не набрав би двадцяти необхідних публікацій.

Науковці також знають, що англійський фізик і математик Олівер Гевісайд не був визнаний за життя передусім через тяжкий характер. Цитований він був мало. Нерозуміння його новаторських праць спричинилось до того, що дослідники лише по його смерті вразилися: чого лишень не відкрив уперше цей дивовижний вчений!

Можливо, одним з найвиразніших свідоцтв того, що наука — самоорганізована, а не кимось організована і керована система, є проблематичність планування наукового розвитку. Точніше, чим цінніший науковий результат, тим менше він може бути прогнозованим, тим абсурднішими виглядають вимоги "начальства" планувати науку. Коли я, ставши співробітником НДІ, запитав завідувача відділом, видатного математика, згодом — лавреата найпрестижніших премій СССР, як мені скласти план своєї наукової роботи, той відповів просто: "Я планую те, що вже зробив, але ще не опублікував. Спершу зробіть щось, а потім можете це запланувати". Сказане не означає, що науковець не має ніяких намірів, інтересів, але він визначає лише поле своєї діяльности, а передбачити врожай не може.

Наприклад, великий фізик Макс Планк, звичайно, відчував глибину і трудність проблеми чорного випромінювання, вона приваблювала його, але до останнього моменту він не знав, що відкриє квантування енергії і знамениту універсальну константу (сталу Планка). Після свого відкриття він навіть певний час намагався відмовитися від цієї своєї ідеї.

Ернест Резерфорд, який розщепив атомне ядро, категорично виключав будь-яке практичне застосування ядерних реакцій для отримання енергії в промисловості.

Безглуздо навіть уявити собі, щоб якийсь чиновник міг замовити Джеймсу Кларку Максвеллу відкрити струм зміщення, а відтак — електромагнітні хвилі! Таких понять взагалі не було до Максвелла, вчений прийшов до них внаслідок осяяння, завжди несподіваного.

Яка "керівна інстанція" могла дати науковцям вказівку запровадити поняття кварків?

Втім, бажаючи повніше ілюструвати зроблене твердження про неможливість планування наукових досягнень, особливо з боку "керівних органів", я був би змушені згадати мало не всю історію науки.

Хотів би у цьому зв'язку навести чітко сформульовану думку великого фізика Петра Капиці: *"Наукова робота, по суті, завжди є пошук чогось нового в природі, того, що ще ніхто не знає і про що можна тільки приблизно здогадуватись чуттям. Тому результат усякого нового досліду не можна передбачати, і зазвичай з десяти окремих експериментальних досліджень в кращому разі вдається одне"* [Капиця П., 1990]. Зауважу, що ця думка була висловлена великим ученим найжорстокішому диктатору світу — Сталіну.

Звідси випливає висновок: дайте можливість самим науковцям визначати, чим їм займатися і як оцінювати результативність своїх зусиль. Не заважайте їм своїм втручанням, директивами та вимогами планування. Ці люди самоорганізуються самостійно. Єдине, що має усвідомити і суспільство, й особливо його керівництво, — це те, що науковцям треба створювати належні умови для праці і, передусім, добре фінансувати їх діяльність. Як не дивно, в старовину це часто розуміли навіть краще, ніж зараз, коли наука довела свою практичну цінність.

Один з найпромовистіших історичних прикладів — творча доля знаменитого данського астронома Тихо Браге (1546—1601). Коли король Данії Фредерик II дізнався про бажання вченого лишити батьківщину і переїхати до Німеччини, він негайно надіслав до нього гінця, запросив до себе, подарував йому у власність цілий острів, забезпечив будівництво на ньому обсерваторії і призначив велику платню. Король підкреслив, що мало тямить в астрономії, тому повністю покладається на самого Тихо Браге. Наслідком стала багатолітня плідна праця вченого, який склав надзвичайно точні таблиці руху планет. На їх основі Йоганн Кеплер відкрив свої знамениті закони, а Ньютон, спираючись на відкриття Кеплера, відкрив закон тяжіння і встановив закони і небесної, і земної динаміки. По смерті Фредерика II його наступник, по суті, зруйнував цю першу в Європі астрономічну обсерваторію, позбавив Тихо Браге матеріяльної підтримки, чим прирік його на вигнання. На щастя, Тихо Браге встиг підготувати на своїй обсерваторії (вона стала своєрідним астрономічним університетом своєї доби, а може, скорше, академічним інститутом) велику кількість учнів.

Підкреслю, що Фредерик II керувався в своїй діяльності мецената не якимись прагматичними міркуваннями, а ідеальним стремлінням прославити данську науку.

Історія з Тихо Браге висвічує ще один аспект проблеми функціонування науки в суспільстві. Щоб пояснити його, зауважу, що зміна короля призвела до руйнації славетної обсерваторії. Це могло статися тому, що в ті давні часи доля науковців сильно залежала від індивідуальних особливостей можновладців, їхнього рівня культури, їхніх світоглядних настанов та просто примх. Чому? Відповідь зрозуміла. Наука щойно зароджувалася, вона ще не встигла довести свою корисність для суспільства, для декого вона була предметом розкоші, для багатьох — незрозумілим предметом забави окремих диваків. Говорячи сучасною мовою, вона ще не була затребувана (запитана) суспільством. Лише практичний капіталізм виявив уталітарну силу науки, оцінив приховані в ній можливості, використав породжувану наукою техніку та технологію для радикального підвищення продуктивних сил. Індустріяльне суспільство оцінило ролю творців науки, воно було буквально приголомшене цілим каскадом нових можливостей (парова машина, двигуни внутрішнього згоряння, електростанції, атомні електростанції — це приклади лише з енергетики!). Запитаність науки означала на практиці не тільки моральні, а й потужні матеріяльні стимули її розвитку, і ті країни, що такі стимули створили, опинилися у вирішальному виграші.

І все-таки навіть у XX столітті у стосунках науки з владою виникали ускладнення.

Здавалося б, якщо наука задемонструвала свою величезну силу, ми мали б спостерігати сполучення ідеальних мотивів, властивих високій ренесансній добі, з більш меркантильними зацікавленнями, в усякому разі підтримка науки мала б зрости. Але… В країнах з тоталітарними режимами ставлення до науки поєднувало приховану, а часто й неприховану ворожість невігласа з відвертою жадобою мілітарної сили, яку наука могла дати владі. Стає моторошно, коли згадуєш або читаєш свідчення про ставлення до науки та її творців за часів Сталіна. Лише Петро Капиця мав відчайдушну мужність, щоб відверто і різко переконувати диктатора в цілком очевидних речах, ризикуючи життям. Ось один пасаж з його листа до Сталіна, в якому він так характеризує можновладців типу Берії: *"Вони уявляють собі, що, пізнавши, що двічі два чотири, вони уже збагнули всі*

глибини математики і можуть робити авторитетні судження. Це і є першопричина тої неповаги до науки, яку (неповагу) треба викорінити і яка заважає працювати" [Капиця П., 1990]. Не в останню чергу через таке тупо прагматичне ставлення до науки, базування соціяльного буття на виразно антинауковій основі, заперечення вільного духу, притаманного науці, зведення її до прислужниці режиму, сам цей режим зазнав краху. Однак спитаємо себе відверто: чи зроблено всі висновки з цієї обставини і, зокрема, — чи позбулися наші нинішні державні мужі цієї неповаги і цієї категоричности у стосунках з науковцями, про що писав Капиця?

Деякі наші науковці, гадаю, щиро ідеалізують умови функціонування науки в совєтські часи. Так, ті науки, які були конче необхідні для підтримки військово-промислового комплексу, були запитані, але це ж далеко не всі науки! Положення сьогодні ускладнюється тим, що неподолані ще старі совєтські стереотипи неповаги до науки та її творців спостерігаються на тлі дуже обтяжливого чинника — незапитаности науки навіть в тих ланках господарства, які не можуть не визнаватися життєво важливими. В цьому основна причина трагедії нашої науки.

Про кризу точних наук в сучасній европейській цивілізації ще говоритиму згодом.

Тут згадаю ще один епізод з минулого. В гітлерівській Німеччині і в окупованих нею европейських країнах переслідування вчених через "неарійське" походження чи нелояльність спричинилося до небувалого відтоку інтелекту. В Сполучені Штати Америки виїхали геніяльні вчені Альберт Айнштайн, Нільс Бор, Енріко Фермі, Едвард Теллер і тисячі інших першокласних учених. США несподівано "отримали в подарунок" колосальний інтелектуальний потенціял. Сьогоднішня могутність Америки є прямим наслідком цього.

Ці вступні зауваження насправді написані мною пізніше основного тексту, коли я ознайомився з так званою "статтею дев'ятьох" та здоровою критичною реакцією на неї науковців Юрія Губського та Леоніда Шульмана (див. номери газети "День" від 05.03.2005 р., 10.05.2005 р., 17.05.2005 р.). Погоджуючись з названими двома авторами, я трохи здивований лише тою обставиною, що вони не наголосили на теорії самоорганізації (синерґетиці), яка дає концептуальну основу для розуміння ситуації в науці.

Щодо освіти, то слід визнати, що поряд з дуже важливими чинниками самоорганізації, принаймні на рівні вищих закладів — уні-

верситетів, які мусять поступово виробити самостійно і домогтися від суспільства визнання достатньо широкої автономії, потрібні також елементи контролю з боку держави та суспільства, особливо, коли йдеться про підготовку фахівців-прикладників. Але і в цьому випадку опікунська функція з боку суспільства в нормі не має переважати суто надзірну. Ситуація в Україні (хоч і не лише в ній) далека від нормальної передусім через загальну корумпованість і аморальність багатьох державних структур. Правда, на найвищому рівні проголошені найшляхетніші наміри. Однак реальність така, що суспільство в цілому переживає ще тяжкий перехідний період. В усякому разі "лікувати" треба не науку, а саме суспільство, протиставляючи чесність аморальності, успадкованій від тоталітарної доби і розвинутій за роки кучмізму. Про це буде мова далі.

2. Необхідність науки

Людина — єдина істота на Землі, здатна до пізнання світу в усій його повноті. У цьому згодні між собою як науковці, так і богослови. Християнська релігія вчить, що людина створена за образом і подобою Бога, їй дарована свобода, вона має особливе покликання — до творчости та пізнання, а водночас вона несе перед Богом відповідальність за своє господарювання на Землі.

Як істота соціяльна, до того ж наділена здатністю до мови, людина спроможна вербалізувати знання, отримане з глибин підсвідомости (чи надсвідомости? — механізм пізнання досі залишається загадковим), накопичувати його на матеріяльних носіях, передавати іншим людям, а відтак спільними зусиллями надавати знанням структурованого, логічно впорядкованого вигляду, а в багатьох випадках втілювати їх у бездоганно стрункі форми математичних побудов. Система знань, структурована і вибудована математичними засобами, перевірена експериментом, має, як виявилося, потужну евристичну і передбачувальну силу. Така розвинена система знань у певній галузі називається теорією. Попри свій виразно абстрактний і максимально загальний характер, теорія породжує нові і різноманітні практики, творить техніку та технологію, а для тих, хто нею володіє, хто бачить приховані логічні зв'язки та вміє їх розумно використати, відкриває нові практичні можливості, мобілізує непомітні для профанного ока сили, потужність яких не могли навіть уявити собі попередні покоління. Звичайно, техніка

не залишається в боргу перед теорією, надаючи науковому експерименту нові, ширші можливості, створюючи раніше незнаний і незрівнянно потужніший дослідницький інструментарій. Тим самим техніка і технологія дозволяють науці ще глибше проникнути в таємниці світобудови, тобто розробити ще загальніші і досконаліші теорії.

Але людство не обмежується розкриттям закономірностей функціонування лише зовнішнього для нього світу, створенням нових можливостей для використання всього багатства структур, що їх людина знаходить у світі, сприяючи полегшенню (а часом і ускладненню) умов свого існування.

Поряд з цим людство пізнає також самого себе, свої обов'язки перед Богом і перед природою, перед кожною спільнотою та перед кожною окремою особистістю. Воно створює систему гуманітарних знань і цінностей, яка включає також релігійні уявлення. Тільки гуманітарні знання, мистецтво та релігія містять елементи самооцінки людства, що дає основу для усвідомлення необхідних самообмежень на всю його діяльність, в тому числі і науково-технічну.

В наш час все, що відкрило і створило людство, переконує нас у тому, що шляхи науки, релігії, мистецтва не суперечать одне одному, а зливаються у єдиний шлях осягнення природи і людини на основі тої вищої сутности, в якій істина, добро і краса поєднуються у нероздільність. Науці протистоїть не релігія, не філософія, а догматизм, відсутність критичности, а водночас і фантазії, творчої уяви. Догматизм може виростати на будь-якому ґрунті, як релігійному, філософському, так і навіть на науковому. Догматик змертвляє все, з чим стикається його обмежена, позбавлена творчої динаміки свідомість. Зокрема, саме догматики бачили у спотвореному вигляді зв'язки між різними формами пізнання, приходячи до крайностей то атеїзму, то антисціентизму.

Для кожної мислячої людини давно вже стало зрозумілим, що наука не є якоюсь розвагою окремих інтелектуально гіпертрофованих диваків, які задовольняють свою допитливість за рахунок решти суспільства, вона є самодостатньою, невіддільною від природи людини її органічною потребою.

То правда, що знання — це сила, що "*нема нічого практичнішого за добру теорію*", як ствердив Людвіг Больцман. Справедливо і те, що саме носії наукових знань та вмінь є найдорожчим ресурсом,

що саме вони визначають рівень могутности країни та рівень її добробуту. Однак не все так просто і однозначно, як може видаватися на перший погляд. Ситуація, яка склалася нині, є виразно амбівалентною. Відкриті наукою сили та можливості використовуються як на добро, так і на зло. Вони стають основою неймовірної могутности, добробуту і процвітання лише окремих країн. Разом з тим ці розвинені країни прирікають на злидні, хвороби і смерть від нестачі харчів, питної води сотні мільйонів людей в країнах слабо розвинених. На жаль, сила ще не поєднується з моральністю.

Як розв'яжеться ця колізія людської історії, сказати важко, але в будь-якому разі очевидним є одне. Якщо Україна не хоче опинитися серед відсталих, якщо вона хоче вижити в жорсткій конкурентній боротьбі, вона мусить розвивати "продуктивну" науку: фізику, біологію і пов'язані з ними більш спеціялізовані знання, а також техніку та технологію і — що виключно важливо — математику як універсальну мову і апарат природничого пізнання, всіх технічних та технологічних розробок.

Маємо чималу кількість авторів, які про це переконливо, аргументовано пишуть. Але не можна погодитися з тими, хто нехтує гуманітарними науками.

Щоб пояснити це в найкоротший спосіб, скористаюся досвідом однієї держави, до якої ми мали нещастя довгий час належати, держави, яка визнана як її власними інтелектуалами, так і всім цивілізованим світом продуцентом негативного історичного досвіду. Це Росія. Вона не змогла вирішити найфундаментальніші г у м а н і т а р н і проблеми свого буття: 1) російський народ і народи-сусіди, 2) влада і народ, 3) влада і Церква, 4) свобода і деспотизм, демократія і авторитаризм; 5) власність приватна і власність державна, 6) особа і суспільство і т.д. Вона запозичила з европейської гуманітарної думки передусім ті концепції, які европейськими мислителями були відкинуті. Це особливо стосується марксизму, практичні рекомендації якого Захід не спокусили, а Росія намагалася втілювати їх в життя, змарнувавши мало не ціле століття. Ідеї таких мислителів, як Джон Локк, Томас Гоббс, Шарль Монтеск'є, Іммануїл Кант, Ґеорґ Ґеґель, Джон Стюард Мілл, Росія глибоко не сприйняла, новітніх видатних авторів, як Карл Поппер, Фрідріх Гайєк, Джон Кейнз, за совєтських часів забороняли. Що ж до своїх філософів, таких як Пітирим Сорокін, Лев Карсавін, Густав Шпет, Микола Бердяєв, то їх в Росії або знищували, або виганяли. Тому,

незважаючи на те, що Росія запозичила європейські природничі науки та технічні досягнення, впроваджувані, втім, з обмеженою метою нарощування військової сили, ця країна, хоч і спромоглася в XX столітті дати до природничих наук та математики суттєві внески, але через неправильні розв'язки гуманітарних наук прийшла до катастрофи.

Тому для нас дуже важливо розуміти, що рівною мірою не можна нехтувати ані гуманітарними, ані природничими науками.

В принципі не можна не звернути увагу на те, що науково-технічна стадія розвитку є відносно новою для людства, що в минулому деякі цивілізації свідомо стримували розвиток науки та особливо її технічних застосувань. Прикладом може бути Китай. Але що сталося, то сталося. Наука нині поширюється на весь світ, і оминути цього шляху, повернути назад людство, мабуть, уже не зможе.

3. Яка освіта нам потрібна?

Освіта — це система передачі наукових знань, технічних навичок від покоління до покоління. Але це не лише передача набутих знань. Значною мірою це передача самого вміння здобувати нове знання, і ця функція освіти стала вирішальною нині, коли темп накопичення знань настільки прискорився, що стало доволі безперспективним вивчити якусь науку раз назавжди: протягом життя людини кожна галузь знання змінюється докорінно. Тому нам і доводиться визначати освіту скорше як спосіб передачі навичок до отримання нових знань.

Чи можливо реалізувати систему освіти у згоді з такою її концепцією з огляду на шалений темп науково-технічного прогресу?

На щастя, реструктуризація наук, особливо фізико-математичних, підвищення ємности нових понять, досконалости всього наукового коду, зростання потужности методів досліджень суттєво полегшують це завдання. В сучасних науках оволодіння базовими поняттями і принципами високої загальности, а також потужними методами як дедуктивного, так і пошукового характеру дає можливість відтворювати важливі старі, класичні результати значно прозоріше, аніж у минулому. Тим самим й оволодіння здобутками попередніх поколінь відбувається швидше, елеґантніше, ніж це робили наші предки, а головне, за допомогою чітких, в основі своїй простих, хоч дуже абстрактних і потужних вихідних принципів.

І все-таки складність завдань освіти залишається, оскільки нові проблеми значно масштабніше старих і потребують для свого розв'язання науковців, які здатні оперувати надзвичайно абстрактними конструкціями.

Висновок з цього один — від покоління до покоління спосіб навчання має вдосконалюватися, елементи розумової діяльності, пов'язані з механічним заучуванням фактів, мають відходити в минуле, навчання мусить ставати максимально проблемним, розвивати творчу манеру мислення. Першорядним завданням має бути оволодіння методами отримання конкретних результатів. Саме тому, наприклад, при створенні сучасного підручника "Математичні методи теоретичної фізики" автор цих рядків від першого видання до другого, від другого до третього збільшував кількість вміщених у ньому задач (нині їх 300). Бо головне — це методи, а щоб опанувати методами, слід неодмінно самостійно розв'язувати задачі. "*Задачі повчальніші за правила*", — це сказав ще Ньютон. Видатний математик і педагог XX ст. Дьєрдь Пойа створив свого часу ґрандіозний задачник з математичного аналізу. Розв'язати всі задачі в ньому було предметом гордости навіть найсильніших математиків.

Без таким чином орієнтованої, можна сказати, революціонізованої освіти годі сподіватися на появу фахівців належного рівня кваліфікації, здатних підтримувати той темп і рівень розвитку, який сьогодні потрібний. Водночас нові, значно вищі вимоги до майбутнього фахівця в свою чергу потребують вельми досконалого мистецтва викладання.

Хто спроможний розв'язувати такі складні завдання? Лише той, хто попрацював у науці як активний дослідник і знає тонкощі наукової творчости. Жоден "методист", який не брав участи у науковій творчості, подібних задач розв'язувати не може.

Яскравим негативним прикладом може бути підручник з фізики (насправді — антипідручник) Петра Чолпана. Догматизм викладу, а н т и п р о б л е м н і с т ь робить цю книжку зразком того, як не можна викладати фізику. Ось один приклад з безлічі можливих. Один з найдраматичніших епізодів в історії науки — відкриття всесвітньої гравітації, увінчане встановленням закону Ньютона і побудовою величної системи світового Космосу, автор розпочинає (і викладає далі) в такому стилі: "Ньютон відкрив, що…" І далі без жодної евристики, без будь-яких пояснень: як відкрив? Чим це відкриття було підготовлене? Чому його не зробили попередники? Ці й поді-

бні природні запитання залишаються в книзі без відповіді. І нарешті ще одне: який статус має теорія гравітації Ньютона сьогодні, як вона включена в систему сьогоднішніх фізичних знань? Які її недоліки?

А от вже згаданий Дьєрдь Пойа в своїй блискучій книзі "Математика і правдоподібні розумування" коротко викладає цю тему передусім як драму ідей [Пойа, 1957]. Дивовижно глибоко і яскраво викладав її Яків Зельдович. Чому Чолпан не наслідує ці прекрасні приклади? Або погляньмо, який глибокий синтез фізичних ідей, який переконливий аналіз її практичних застосувань вибудовує при викладі тої ж проблеми Річард Фейнман у своєму оригінальному курсі фізики!

Звичайно, приклад з поганим викладом фізики гравітації не є одиноким. Книга Чолпана засвідчує, що її автор неспроможний врозумливо побудувати навіть звичайну термодинаміку, хоча як це зробити, давно пояснив Макс Борн у своїй знаменитій статті "Критичні зауваження з приводу традиційного викладу термодинаміки" (1921 р.). Вражає догматичність викладу такого яскравого розділу, як спеціяльна теорія відносности. Автор навіть не годен вивести знамениті перетворення Лорентца, хоча давно (1967 р.) Герман Бонді показав, як це зробити цілком строго, а разом з тим і цілком приступно для школярів.

Непростимим гріхом є некритичний виклад теорії атома Нільса Бора. Неприпустимо не звернути увагу читача, що квантування енергії не можна виводити з квантування моменту, це веде до дефектної картини світу і, звичайно, суперечить тому, що зробила згодом квантова механіка. Втім, за приклад догматичности може правити будь-який розділ з цього "підручника".

Однак можливо, що читач не буде готовий переглядати вказані книги, особливо книгу Чолпана, тому наведу інший простий, але разючий приклад дивовижного догматизму у викладанні.

Коли мої діти пішли до школи, учителька зібрала нас, батьків, на відкритий урок, аби ми змогли переконатися, що вона навчає учнів за найновішими методиками (тоді ще не говорили — "технологіями"). Учням була запропонована така задача. У одного хлопчика було 3 яблука, а у другого — на два більше. Питається, скільки яблук було у них обох разом?

— Перше питання, на яке ми маємо відповісти, діти: ця задача проста чи складна? — сказала вчителька. — Хто знає, підніміть руку.

Один хлопчик підняв руку і сказав:

— Ця задача проста.

— Чому? — обурено спитала вчителька.

— Та тому, — відповів учень, — що раз у першого було 3 яблука, а у другого на два більше, то у другого було 5, а разом виходить 8. Отже, задача проста.

— Неправильно, сідай, тобі два. Ця задача складна. Хто скаже, чому ця задача складна?

Якийсь учень підняв руку.

— Ця задача складна, бо розв'язується більше, як в одну дію.

— Правильно, молодець. Хто скаже, яка повинна бути перша дія?

Третій учень пояснив, що перша дія має полягати у тому, щоб визначити, скільки яблук у другого хлопчика. Це 3 + 2, тобто 5. Наступний учень зробив другу дію, додав 3 + 5 = 8. Всі, крім першого, отримали по п'ятірці, і лише той, хто першим розв'язав задачу, отримав двійку.

Таке навчання є наругою над здоровим глуздом, оскільки задача є справді простою для будь-якого нормального першокласника. А от твердження, що перша дія м у с и т ь полягати у визначенні того, скільки яблук у другого хлопчика, занадто категоричне і, строго кажучи, неправильне. Адже можна розв'язати задачу, міркуючи і так. Якби у другого хлопчика було стільки ж яблук, як і у першого, то разом у них було б 3 + 3 = 6. А оскільки у другого на два більше, то всього у них було 6 + 2 = 8. А ще можна сказати: хай другий хлопчик віддасть першому одне яблуко, тоді у них буде порівну, отже, разом 4 + 4 = 8. Вчителька ж, абсолютизуючи свій спосіб розв'язку задачі, втратила можливість розворушити мислення учнів, не стимулювала їхню інтелектуальну ініціятиву, не показала їм, що до істини можна йти різними шляхами (до речі, усвідомлення цього формує у людини таку важливу якість, як толерантність).

По закінченні уроку я дав учительці задачу, яку можна визнати: а) нескінченно простою, оскільки відповідь очевидна без усяких дій, б) нескінченно складною, оскільки при зробленому формулюванні відповідь отримується шляхом сумації нескінченної кількости доданків, в) просто складною, оскільки можна скористатися готовою формулою і виконати дві дії, які ця формула передбачає. Звичайно, вчителька просто розгубилася.

Очевидно, що задемонстрований вчителькою урок не тільки нікуди не годиться — він є шкідливим. Подібних прикладів можна навести безліч, тим більше, що зараз така "методика" перетворена на систему.

Отупіння дітей у школах досягає вельми високого рівня. Наприклад, ціла студентська група соціологів разом не могла протягом кількох годин розв'язати таку елементарну задачу. Дві мухи одночасно стартують з підлоги до стелі і без затримки повертаються назад. При цьому одна лізе весь шлях з однаковою швидкістю, друга — вгору вдвічі швидше за першу, а донизу — вдвічі повільніше першої. Яка муха повернеться раніше?

До речі, в іншій групі, фізиків, цю задачу розв'язали. Позначили відстань від підлоги до стелі h, а швидкість v, тоді час, який витратила перша муха, є 2h / v. Час другої мухи складається з часу догори h / 2v і часу донизу $\frac{h}{v/2} = 2h/v$. Отже, її час більше на величину h / 2v. Здавалося б, усе гаразд. Але один студент не схотів писати ці формули і сказав: "Припустімо, що перша муха долізає до стелі за одну хвилину, тоді на шлях туди і назад вона витрачає дві хвилини. Друга муха догори лізе за півхвилини, а назад — за дві хвилини. Отже, в цілому вона запізнюється на півхвилини". Його звинуватили в тому, що він розв'язав задачу лише для частинного випадку! Можна собі уявити, що в школі йому б знизили оцінку. Однак насправді він вчинив краще. Бо величину h/v знати для розв'язку задачі не потрібно. Отже, її можна обрати довільно, скажімо, і так, як це зробив той студент. З другого боку, задачу можна поставити й загальніше, сформулювавши її як знаходження оптимальної стратегії руху. Висновок такий: розв'язувати таку задачу слід не в університеті, а в школі, в початкових класах, і знову ж таки — без зашореності і догматизму.

Наведу один приклад, який засвідчує мало не тотальну втрату здорового глузду у вихованців наших шкіл. Йтиметься навіть не про задачу, а скорше про жарт. Два хлопчики наглянули книжку. На жаль, щоб купити її, одному не вистачило 40 коп., а другому — одної копійки. Вони склалися — все одно не вистачає. Скільки коштує книжка? Страшно сказати, але на це питання відповідають лише одиниці, і то не тільки серед школярів чи студентів, а й серед наукових співробітників. Багато хто хапається запроваджу-

вати ікси, а далі писати всілякі нерівності і чомусь негайно в них заплутується. А де ж здоровий глузд? Скажіть, будь ласка, чому тому хлопчикові, якому не вистачало лише одної копійки, нічим не допоміг другий? Бо цей другий не мав нічого, тобто, коли вони "склалися", він "додав" нуль копійок. Отже, книжка коштувала сорок копійок.

А наші методисти та їхні вихованці починають за шаблоном визначати, "складна" ця задача чи "проста", і негайно перетворюють просте на складне.

Одна студентка — відмінниця фізичного факультету — на питання, як визначити за допомогою безміна масу відра води а) на поверхні Землі, б) на поверхні Місяця, в) на поверхні невідомої планети, відповіла правильно лише у випадку а). Аспірант зміг відповісти також і у випадку б), але не зміг для випадку в). В останньому випадку треба було попередньо сказати, який додатковий інструментарій потрібен. На це питання не відповів ніхто з опитаних.

Як таке могло статися? Відповідь лежить на поверхні: школа отупляє. Перед тим, як мої діти пішли до школи (вік доньки був близько семи років, а сина на 15 місяців менше), я заради розваги (і у формі гри) розповів їм, що таке множини, їх сума (об'єднання) і добуток (перетин). Після цього запропонував перевірити розподільчі закони для цих операцій. (Ці співвідношення виписуються на с. 7 курсу лекцій А.Колмогорова і С.Фоміна, читаних в Московському університеті). На моє здивування, діти з певними, але не надмірними зусиллями упоралися з цим завданням. Минуло кілька років, діти навчалися уже в третьому і відповідно другому класі. Я пригадав призабуту розмову і повернувся до неї. На жаль, попри всі мої старання вони, по-перше, не виявили ніякого інтересу до предмета розмови, по-друге, не змогли навіть второпати, що від них хочуть. Чому?

Час навчання неоднорідний. Те, що робиться доволі легко в певному, найоптимальнішому для цього віці, починає викликати труднощі, коли цей найкращий час втрачено. І звичайно, навчання не любить великих перерв. Процес навчання має бути неперервним сходженням від простішого до складнішого, від легшого до важчого. Обидва ці закони школа ігнорує чи то через нерозуміння, чи то через недбалість. А довершує справу догматизм. Треба також розуміти, що здібності до різних наук по-

чинають формуватися в різний час. Математичні — доволі рано, фізичні — пізніше, але зазвичай останні розвиваються на ґрунті вже достатньо розвинених перших.

Все сказане можу ілюструвати безліччю прикладів. Ще один блискучий приклад наведу в додатку. Як на мене, вони переконливо демонструють зло догматизму в освіті.

А ось приклад, що ілюструє інший аспект проблеми. Одного разу, прогулюючись увечері з двома молодими математиками, я запропонував їм заради розваги чимало олімпіядних задач зі своєї колекції. Один, як пізніше з'ясувалося, не мав виразних творчих здібностей, але приватно навчав абітурієнтів. Він швидше розв'язував задачі середньої трудности. Другий, який пізніше отримав кілька яскравих математичних результатів, не встигав розв'язувати задачі такого типу з тою ж швидкістю, натомість упорався з кількома труднішими, які виявилися неприступними для першого. Хоча його сумарний бал (задачі були оцінені балами) виявився нижче, ніж у першого, математиком він став значно кращим. Це показує, що, по-перше, здібні люди часто думають повільніше, але капітальніше, вони тяжіють до важчих задач, по-друге, оцінки задач в балах доволі умовні і часто неправильно відбивають рівень здібностей.

Про те, що школа отупляє дітей, як про якусь новину, повідомила газета "Експрес", виходячи з результатів "унікального семирічного експерименту". Але це добре відомо і не потребує "досліджень". Бо "експерименти" типу описаного у зв'язку із задачею про яблука, робляться щоденно і щогодинно над нашими дітьми в середній школі. Однак і в цьому "сенсаційному" повідомленні не обійшлося без "перлин": мовляв, помічено таку закономірність, що "*двійки учням ставлять переважно вчителі-неврастеніки, садисти за Фрейдом. Вони ніби дістають від цього задоволення*". Коментарі тут зайві. Отож дослідження вимагає інше: як саме нашій школі вдається досягти таких сумних наслідків і як виправити становище. В цьому місці я передбачаю реакцію обурення тих розумних вчителів, які вміють навчати. Їхня наявність не викликає сумніву. Біда, однак, не лише в тому, що їх мало, а й у тому, що їм протистоїть система.

В ситуації, яка склалася в наш час, ще більше, ніж у минулому, зростає роля Вчителя, його особистости, його безпосереднього впливу на учня, не тільки інтелектуального, а й психологічного.

На жаль, бачимо протилежну тенденцію — намагання виключити контакт учителя з учнями, замінивши вчителя комп'ютером.

Однак жоден комп'ютер не може навіть найменшою мірою імітувати подібний вплив, як не може він передати атмосфери горіння, що панує в науковій школі, очолюваній видатною творчою особистістю. Не буде комп'ютер влаштовувати щотижневі чаї, як це робив знаменитий російський математик Ніколай Лузін для своїх учнів. На цих зібраннях блискучі розуми у вільній, але швидкій, напруженій грі з математичними поняттями за лічені години накреслювали шляхи розвитку нових математичних теорій, обмінювалися ідеями, яких вистачало на цілі спецкурси. Не дивно, що саме завдяки тому живому, творчому спілкуванню з цього середовища вийшов такий велетень, як Андрій Колмогоров, та ціла плеяда інших видатних математиків. Так само не може комп'ютер передати ту атмосферу безкомпромісної вимогливості, критичності, яка панувала на семінарах Лева Ландау, як і блискавичної швидкости і точности реакції Миколи Боголюбова, який відповідав на будь-яке змістовне питання цілою натхненною промовою, змальовуючи віддалені перспективи розвитку проблеми та майбутні шляхи наукового пошуку, часто прозріваючи навіть нові кількісні результати!

Знеособлене, електромеханічне навчання, до якого зараз закликають ті, хто імітує свою прогресивність та поривається наслідувати останній писк моди, не має ніякої цінности. Я уже не кажу про те, що справжній учитель у науці завжди є також учителем життя, він передає учням і закони наукової етики, і непохитні моральні якості. Неможливо навіть уявити собі, щоб поряд з ученими, імена яких щойно були названі, могли функціонувати хабарники чи кар'єристи. З такого середовища подібні особи автоматично виштовхуються.

Підіб'ю підсумки цього підрозділу.

Тільки творчо спрямована, проблемна освіта може стати передумовою існування ефективної науки, а ця остання визначає напрям подальшого підвищення ефективности освіти. Коло замикається. Сподіваюсь, з усього сказаного в першому і даному підрозділах стає зрозумілим, чому і освіта, і наука в їх єдності стають основою основ існування кожної нації та держави у сучасному світі, чому без них кожна нація приречена на катастрофу.

4. Реальна система совєтської освіти в її історичній динаміці

Накреслена в попередніх підрозділах схема місця науки та освіти у соціюмі є ідеальною. Звернімося, однак, до реальности.

Якщо говорити конкретно про Україну, то власної системи освіти та науки донедавна вона взагалі не могла мати через відсутність державної незалежности. Можна лише говорити про те, що діялось на її землях. Там, де панувала Російська імперія, українська мова була заборонена, історія писалася російськими науковцями, сама ж Україна трактувалася як "*южнорусские губернии*". Ця схема була піддана критиці Михайлом Грушевським лише на порозі XX століття. Великий лінгвіст Олександр Потебня публікувався російською мовою і досі розглядається російською наукою як російський вчений, хоча сам він добре розумів, до якого народу належить. Такі знамениті українські математики, як Михайло Остроградський, Віктор Буняківський та деякі інші, тим більше фігурували як росіяни. Правник Богдан Кістяківський, людина яскравої української ментальности, і досі пишеться (українською мовою!) як Кістяковський.

Отже, краще розпочинати з совєтських часів, коли була утворена УССР, в якій після факту існування УНР заперечувати наявність українського народу було неможливо.

Перипетії та злі пригоди української науки й освіти в совєтський період надто добре відомі, тому ігноруватиму зараз національний аспект, говорячи про природничі науки та техніку, зміст яких не залежить від національности вченого, що їх розробляє, а також про освіту в цих галузях.

Система освіти в царській Росії була запозичена у Німеччини (організація науки в основному — також) і відзначалася високою добротністю. Як класичні, так і реальні гімназії досягали своєї мети: те, що в них викладалося, засвоювалося випускниками доволі надійно. Учитель був достатньо забезпеченим матеріяльно, престиж його професії був високим. Становище професорів та доцентів університетів — тим більше. Звідси — високий авторитет цих професій і суворий відбір кадрів за діловими якостями. Відповідно й викладачі ставили високі вимоги до своїх учнів / студентів. На мене справило велике враження те місце зі спогадів біолога Олександра Любіщева — ученого дуже високого рівня та дивовижної широти наукових інтересів (у СССР — опального), в якому він

засвідчує такий факт: з числа учнів, що вступили разом з ним до гімназії, закінчили її значно менше половини: відсів був жорсткий, але ці втрати компенсувалися тим, що випускники виявили себе як люди вельми високої кваліфікації.

Не менш вражаючим є факт, про який можна дізнатися з книги Олексія Боголюбова, присвяченої життю і творчості його геніального брата — Миколи Боголюбова. У дитинстві він навчався в сільській школі в Полтавській області. Порівнюючи цю школу (за рівнем кваліфікації, загальною культурою та майстерністю викладачів) з іншими середніми школами, Микола Боголюбов твердить, що її викладачі зробили б честь будь-якій столичній гімназії. Це свідчить про добре кадрове забезпечення освіти.

В царській школі, середній та вищій, панував дух змагальности, завжди був відомий перший учень чи перший (на курсі та факультеті) студент, вартість оцінки була високою, престиж і рівень фахівця — також. Нікому з викладачів в найстрашнішому сні не могло наснитися, нібито оцінювання студентів "принижує їхню гідність". Кожен розумів, що студенти потребують справедливої оцінки, оскільки хочуть мати об'єктивну основу для орієнтації в житті (нижче, у розділі "Сцилла і Харибда на шляхах культури", я наводжу приклад, як справедлива, незавищена оцінка вирішально і позитивно визначила весь шлях людини).

Щодо престижу вищої освіти та матеріяльного забезпечення тих, хто її одержав, наведу конкретний приклад. Одразу після закінчення Комерційного інституту в Києві мій батько почав отримувати зарплату 200 рублів (царських) на місяць. У той же час мій дід (по матері), який мав тільки середню спеціяльну освіту, отримував 30 рублів, проте на цю зарплату він утримував сім'ю з шести осіб.

Щодо якости освіти. В листах моїх батьків не було орфографічних, пунктуаційних чи стилістичних помилок, і я був дуже здивований, коли в совєтській школі учителька ставила питання про орфографію звичайнісіньких слів, таких як *собака*. Пам'ятаю, як я відповів, що тварини з назвою *сабака* я просто не знаю.

Прийнято вважати, що совєтська школа запозичила всі зазначені позитивні риси царської. Це далеко не так. Я вже не кажу, що такий блискучий університет, як Таврійський, був розігнаний "революційними" матросами та солдатами, а не менш блискучий Український державний Кам'янець-Подільський університет було

не просто розігнано — значна кількість його професури була замордована в тюрмах та на засланні. Старіші університети були перетворені в інститути народної освіти (ІНО) з відповідними наслідками.

В середніх школах було запроваджено бригадний метод. Що це означало і які були практичні наслідки цього "методу", я дізнався значно пізніше, коли 1957 року отримав невеличкого листа від професора — одного з кращих математиків Харкова. На площі аркуша, вирваного з учнівського зошита, було зроблено близько півсотні помилок (лише орфографічних, про розділові знаки нема й мови). Побачившись з професором, я поцікавився, в чому справа. Він і пояснив, що в своєму класі "відповідав" лише за математику, а за мову "відповідав" інший учень. Отож, завдяки його здібностям до математики, він і тим самим всі учні мали п'ятірки, з мови ж майбутній професор математики, як і вся решта учнів, мав також п'ятірки, бо "відповідальний за мову" товариш став згодом професійним лінгвістом.

Що ж врятувало совєтську школу від цього неподобства? Після того, як большевики взяли курс на індустріялізацію та мілітаризацію країни, вони змушені були хоча б частково повернутися до царських стандартів в освіті. На щастя, грамотні кадри з числа вцілілих ще не встигли вимерти.

Іншим чинником, який сприяв розвитку науки, було розширення доступу до вищої освіти, зокрема, зняття обмежень щодо вищої освіти євреїв. Позитивні наслідки цього позначилися вже на початку тридцятих років. Лев Ландау створив могутню школу теоретичної фізики, Ізраїль Гельфанд зробив визначний внесок у математику XX століття (не називаю імен багатьох, хто міг би і не пробитися у велику науку за царату). Втім, картина не була надто ідилічною. Одного з найталановитіших совєтських фізиків-теоретиків Матвія Бронштейна розстріляли 1937 р. ні за що, Лев Ландау також був заарештований, але його врятував Петро Капиця — відважний нащадок запорозьких козаків, який написав різкі листи до Сталіна та Берії на захист Ландау. Капиця був дуже авторитетним в очах влади фізиком-експериментатором. Згодом, напередодні і під час совєтсько-німецької війни, він відзначився екстраординарними досягненнями не лише у фізиці, а й у техніці та військовій промисловості. Підкреслюю, що я наводжу лише поодинокі приклади з великої кількости можливих.

Тупі большевицькі ідеологи цькували і фактично знищили в СССР не лише генетику чи кібернетику, а й багато інших важливих напрямків у природничих науках. Зазіхання на теорію відносности та квантову механіку — теорії, які визнані найвидатнішими досягненнями фізики XX століття, припинилися лише тоді, коли мужній Ігор Курчатов поставив перед страхітливою владою питання руба: або залишити у спокої квантову механіку як основу ядерної фізики, або відмовитися від водневої бомби.

Тому сильно грішать проти істини ті науковці молодшого покоління, які твердять, що ми отримали у спадщину від СССР прекрасну науку та освіту. Більше відповідає істині інше твердження: не стільки завдяки, скільки всупереч зусиллям соціялістичного режиму, в СССР було створено зусиллями багатомільйонного народу, його талановитими представниками, умови для збереження і примноження досягнень фундаментальних наук (передусім фізики, математики) та, звичайно, як наслідок, військової техніки. Успіхи були досягнуті там, де влада не заважала науковцям, а ще більше — там, де було достатнє фінансування. Це і стало основою науково-технічного прогресу, який спостерігався певний час після смерти Сталіна. Але про жодні системні успіхи в галузі таких гуманітарних наук, як економіка, філософія, соціологія та в надзвичайно важливій природничій науці — біології, основі продуктивного сільського господарства, не могло бути й мови.

Щодо гуманітарних наук, то неґативне ставлення до них влади пояснюється їхньою несумісністю з тоталітарною ідеологією комунізму; скандал з біологією вражає значно більше, адже ще в перші десятиліття совєтської влади СССР мав першокласних учених світового рівня. Достатньо назвати імена Ніколая Тімофєєва-Ресовського, Івана Шмальгаузена, Ніколая Вавілова. Вони були приречені на забуття, створені цими вченими наукові школи знищено. В той же час біологія інтенсивно розвивалася у вільному світі. Не дивно, що на початку сімдесятих років XX ст. продуктивність сільського господарства США переважала відповідну продуктивність у СССР у 25 разів!

Наприкінці п'ятдесятих — на початку шістдесятих років Микита Хрущов, окрилений відомими прикладними успіхами ядерників та ракетників, дав вказівку щодо відкриття низки науково-дослідних інститутів здебільшого прикладного характеру (втім, науковці примудрялися розвивати там і фундаментальну науку). Цей процес заторкнув і Україну, особливо такі міста, як Харків,

Київ, Львів. У нових наукових осередках формувалися сильні наукові колективи.

Однак уже в добу Хрущова почали відчуватися ознаки занепаду. Розпочався він з освіти. Олександр Любіщев датує початок руйнації освіти 1956 роком. Можливо, точніше було б назвати 1957 р., коли у вназах почали з'являтися "виробничники". На перший погляд, таке твердження видається дивним, оскільки 1957 рік був роком тріюмфального запуску в СССР штучного супутника Землі, а також — видатного наукового досягнення: побудови Боголюбовим нового методу в теорії надпровідности. Очевидно, глибинні процеси, які визначили цей початок кінця, виникли і розпочали руйнацію освіти ще раніше, а в названі роки можна було помітити й перші прояви цього явища. Що ж це за процеси?

Перш за все, за роки сталінщини змінився у ч и т е л ь — центральна фігура середньої освіти. Впав його престиж, рівень життя, моральний стан, зрештою — кваліфікація. Незабезпечений матеріяльно, попри надмірне навчальне навантаження, позбавлений змоги працювати над собою (а вчитель мусить сам постійно вчитися), засмиканий бюрократією, безглуздою документацією, планами та звітами, постійними зборами, нарадами, настановами, "виховними" заходами, деморалізований неперервною боротьбою з усюдисущими "ворогами народу", "*уклонистами*", "шкідниками", "ідейними диверсантами", ідеалістами, "космополітами", "безпашпортними бродягами", він втрачав гідність, певність. Учительство перейшло через голодомор, чистки, репресії, терор, неймовірно тяжку війну, організовану спільними зусиллями Сталіна і Гітлера. І, звичайно, життєвий шлях учителів царської доби вже добіг свого природного кінця.

Не можна оминути також морального розкладу совєтського суспільства в цілому і працівників освіти зокрема. Все суспільство привчали брехати. Брехали, коли невинних людей оголошували шкідниками, ворогами народу, злочинцями. Брехали, коли економічні провали, хронічну нестачу елементарних продуктів оголошували небаченими успіхами. Брехали, коли возвеличували Сталіна та партію большевиків. Безпрецедентною брехнею було заперечення голодомору в Україні. Брехня стала основою буття в СССР. Очевидно, що брехня виключає моральність.

Але це ще не все. Люди навчилися красти, а большевики подавали їм приклад. Обмежувати вимушені крадіжки простих людей

почали під час голодомору та в екстремальних умовах перед війною. Після смерти Сталіна розклад і загнивання режиму супроводжувалися наростаючою вакханалією крадіжок, перед у цьому вели, звичайно, члени партії.

Нижче ще йтиметься про розвиток корумпованости в усіх сферах і, зокрема, в освіті.

Звернімося тепер до рівня викладання в школах і вищих навчальних закладах.

Мої враження від совєтських шкіл (а я перемінив їх чимало через перипетії військового часу та вимушені переїзди) були жахливі. Учителі виявилися нещасними людьми, які не мали змоги підвищувати свою кваліфікацію (хоч формально курси підвищення кваліфікації учителів діяли). Безліч разів я переконувався у тому, що вони не спроможні розв'язувати навіть стандартних задач з фізики та математики. Тут некваліфікованість важко приховати — задача або розв'язана, або ні. Винятки траплялися, але надзвичайно рідко. Опис конкретних випадків потребував би цілої книги спогадів… Обмежуся одним.

1946 року я вирішив перескочити через десятий клас і здати екзамени екстерном на атестат зрілости. Хоч я з великим ентузіязмом практикувався в розв'язанні алгебричних задач, а особливо улюблених геометричних (в тому числі із застосуванням тригонометрії), перед екзаменами на атестат зрілости почувався непевно, бо не вмів писати так званий аналіз, через абсурдність вимог "методистів" щодо оформлення цього попереднього і, звісно, цілком зайвого етапу виконання контрольної роботи. На щастя, ситуація склалася така. За годину до початку екзамену перед учнями — здобувачами атестатів — з'явилася заплакана вчителька, яка зізналася, що, відкривши надісланий з "*наробраза*" конверт з контрольною задачею, вона переконалася, що розв'язати її не може, і просить нашої допомоги. Розв'язати задачу зголосилося двоє: відмінниця і я. Задача виявилася трохи нестандартною і піддалася моїм зусиллям хвилин за двадцять. За цей час почала рюмсати і відмінниця. Оскільки моя відповідь збіглася з тою, що була в конверті, залишалося лише домовитися (з дозволу вчительки), що я роз'ясню розв'язок задачі відмінниці, а вона за це напише аналіз як для себе, так і для мене. Це й було зроблено. Решті ж учнів учителька звеліла зробити у правильному тексті деякі несуттєві помилки, аби не всі отримали п'ятірки. Так я став свідком не лише некваліфікованости, а й несумлінности вчительки.

Однак, як правило, у ті роки учителі ще були в плані оцінок чесними, хабарництвом не займалися попри загальну скруту. Втім, у вищій школі випадки хабарництва подекуди почали з'являтися. 1946 року при вступі в інститут від мене ще ніхто нічого не вимагав, тим більше, що були недобори, але вже 1949 року, правда, в нестандартній ситуації переводу з інституту в університет, ректор назвав суму, яку я не зміг би сплатити, навіть якби хотів. Довелося почекати, поки його звільнили (за хабарництво).

І все-таки це були поодинокі випадки, в основному процвітав санкціонований державою протекціонізм. 1957 року я вперше брав участь у вступних екзаменах у вназ. З дітей високопоставлених партійців було сформовано кілька окремих груп, де працювали "перевірені" екзаменатори. В решті — основній масі груп — екзамени проводилися цілком чесно. Важливо підкреслити, що порушення об'єктивности під час вступних екзаменів ініціювалося згори. При цьому кількість порушень наростала з року в рік. Зрештою ректори почали подавати списки вступників для контролю до обкомів партії.

Наприкінці п'ятдесятих років посилився тиск на викладачів з метою примусити їх завищувати оцінки студентам на курсових екзаменах заради кращих показників успішности. За якихось п'ять років моєї викладацької роботи у вназі показуха була доведена до абсурду. Вимогливих викладачів "проробляли" на зборах. Величезною шкодою стало затвердження "коефіцієнта" мінімальної кількости студентів, яка мала б припадати на одного викладача. Це унеможливило відсів слабких студентів. Партійні демагоги почали твердити, що оцінки на екзаменах визначають не якість знань студентів, а якість роботи викладачів, які, мовляв, не годні навчити студентів. Насправді об'єктами цієї демагогії були якраз кваліфіковані та вимогливі викладачі, слабенькі ж слухняно давали показуху і ходили у передовиках.

Разом з тим кваліфікація значної кількости викладачів була невисокою. Ця обставина призводила до казусів. У великому вназі — Харківському політехнічному інституті — було заведено перед вступними іспитами давати консультації для абітурієнтів. Консультантові доводилося відповідати на цілу зливу різноманітних питань, зокрема, показувати, як розв'язувати ті чи інші вправи або задачі шкільного курсу математики, звичайно, миттєво, без обдумування. Викладачі великої кафедри вищої математики (понад со-

рок осіб) всіляко уникали йти на такі консультації, боячись, що їм дадуть задачі, які вони самі не зможуть розв'язати. Тому доводилося комплектувати величезні групи по 500—600 вступників, куди йшли для проведення консультацій поодинокі сміливці з сильнішої кафедри математичної фізики.

Некваліфіковані викладачі боялися виставити суворі вимоги і на вступних, і на звичайних екзаменах, а слабкі студенти задовольнялися фальшивою трієчкою. Обидві сторони навчального процесу були задоволені взаємною безпринципністю.

Окремо слід сказати про організацію комуністичним режимом, починаючи з 1949 року, антисемітської кампанії, яка тривала до самого розпаду СССР. Крім зрозумілої моральної шкоди для всього суспільства, примноження несправедливости і зла, вона негативно позначилася на стані науки й освіти. Антисемітизм не суміщається з ментальністю українців, тому його насаджували силоміць з Москви. За вказівкою компартійного керівництва почали перекривати єврейській молоді шлях до аспірантури. Цікаво відзначити, що тупий режим далеко не зразу знайшов для цього надійні механізми і, оскільки українська професура в основній своїй масі чинила опір цим спробам (екзаменатори відмовлялися занижувати "небажаним особам" оцінки), був час, коли декому з євреїв таки щастило обминати перешкоди і захищати дисертації. Але вже наприкінці шістдесятих років було знайдено простий механізм: "згори" приїжджав озброєний червоним олівцем начальник і без жодних пояснень викреслював "небажані" прізвища зі списків тих, що склали екзамени, і горе було тому директору чи ректору, який насмілився б порушити цю заборону. Пам'ять моя зберігає велику кількість історій, пов'язаних з державним антисемітизмом, часом вони доволі трагічні, але на їхній виклад немає місця.

Наслідком антисемітизму стала масова еміграція євреїв з усього СССР, у тому числі з України. Ми втратили чимало прекрасних фахівців не лише в науці та освіті.

Безпринципність прогресувала, поширювалася на нові сфери. Дедалі частіше при захисті дисертацій опоненти почали перекладати створення відгуків на самих дисертантів, з'явилися навіть терміни *риба*, *болванка* для таких нібито проектів відгуків.

В науку пішов "середняк", захищати дисертації стало модно і престижно навіть у колах, далеких від науки й освіти. Зрештою в науку посунуло "начальство". Місця в навчальних закладах та НДІ,

які мали би посісти справжні вчені, дедалі частіше почали займати дипломовані невігласи. Вони ж підбирали собі й кадри "за розумом", виживали здібних людей. Почастішали випадки плагіятів.

Вже 1974 року, коли я проходив за конкурсом на роботу у Сімферопольський університет, ректор цього університету, людина розумна, з великим життєвим досвідом, сказав мені, що побоюється, як би вчена рада не проголосувала проти. Я пообіцяв зробити доповідь на семінарі, щоб переконати факультет у своїй кваліфікованості. На це ректор відповів: "Ідея непогана, але ви маєте зробити доповідь якнайгірше, інакше не візьмуть вас за свого і проголосують проти". Довелося зіграти ролю невігласа, що, звичайно, завжди легко технічно, але незручно в моральному плані.

Найменше всі ці негативні процеси були виражені у військово-промисловому комплексі (ВПК), де вимогливість і відповідальність були вище і де ділові якості цінувалися через сувору необхідність.

Однак існування ВПК, де все чи майже все робилося "*без дураков*", як там прийнято було висловлюватися, не уберегло СССР в цілому від корумпованости, аморальности, а зрештою і розпаду.

5. Стан освіти та науки в сучасній Україні

Після розвалу СССР і здобуття Україною державної незалежности стан науки і освіти погіршився принципово[109]. В країнах постсовєтського простору відбулася хижацька приватизація. Фінансові ресурси й економічні потужності опинилися в руках колишньої номенклатури. Основна маса населення виявилася пограбованою. Під час вакханалії особистого збагачення представникам влади не було діла ані до науки, ані до освіти. Припинилося або різко обмежилося фінансування великої кількости науково-дослідних інститутів. Наукові співробітники опинялися поза сферою науки, заради виживання йшли навіть у торгівлю. Найбільш енергійні пробивалися на заробітки за кордон, особливо обдаровані і молоді науковці зберегли і примножили свої професійні знання, але вже за кордоном. Окремі ентузіясти терпіли злидні та приниження, однак не покидали своєї роботи. Катастрофічним стало положення вчителів, особливо сільських. Вчителям не платили або затримували виплату зарплати. Аби вижити, вони вдавалися до різних

[109] Звичайно, не через незалежність як таку, а через її брак: влада і національні багатства були перехоплені мафіозно-клановими структурами.

підробітків, не пов'язаних з основною професією. В багатьох школах почала розвиватися система поборів у батьків учнів, оскільки держава не забезпечувала ремонту, поновлення обладнання тощо. Деякі вчителі, особливо в містах, почали запроваджувати нібито додаткові заняття з учнями, за що вимагали грошей від батьків. Без такої додаткової оплати навіть здібний учень часом не міг отримати найвищого бала. Хабарництво у вназах також зросло. Разом з тим завжди зберігався певний відсоток викладачів та вчителів, які продовжували жити чесно.

В науці неухильно падав рівень наукових робіт, що було зумовлене низкою причин: мізерним фінансуванням науки, припиненням надходжень закордонних журналів до бібліотек, розпорошенням наукового потенціялу, відривом від актуальної проблематики тощо. Знизилися вимоги до наукових робіт, які подаються до публікації. Ще більшого поширення набула практика безвідповідальних, некритичних відгуків на роботи, виконувані в Україні.

Справжньою пошестю нашого часу стало прагнення депутатів, високих посадовців, керівників усяких рангів будь-якою ціною (як в переносному, так і в буквальному сенсі) отримувати вчені ступені та звання. Подібні особи буквально втрачають здоровий глузд. Тим більше, що в інших сферах діяльности настільки абсурдної поведінки все-таки не спостерігаємо. Справді, де це бачено, щоб якийсь хирляк скуповував чи "вибивав" звання чемпіона з боксу, боротьби, штанги, бігу… Складно вирішити, кого така практика може найбільше цікавити: психіятрів чи прокурорів. Зло, яке вона породжує, навіть важко собі уявити. Це справді розтління душ як окремих людей, так і суспільства в цілому.

Аморальною є і практика присудження державних премій з науки і техніки. До справжнього виконавця (чи, як правило, виконавців) долучається ціле кодло "начальствених" осіб, які начебто теж брали участь у виконанні роботи. Їх часом набирається більше десятка. Очолює всю цю компанію так званий "паровоз" — впливова особа, яка "має виходи на Президента". Зрештою вони ділять премію на всіх, тобто кожному дістається небагато, але ж диплом лавреата отримує кожний, навіть той, хто назву роботи забув чи й не знав. Звісно, нормальним науковцям чинять усілякі перешкоди, наприклад, просто не допускаючи їхні роботи до Комітету з присудження державних премій. Звичайно, все сказане стосується повною мірою "доби кучмізму", яка, слава Богу, відходить у минуле.

Але не так легко змінити всю систему аморальних чи злочинних зв'язків, які складалися багато років.

Вулицями Києва безборонно походжають молодики, на грудях і спинах яких висять плакати з пропозиціями щодо виконання різних видів навчальних завдань: контрольних, курсових, дипломних робіт тощо. В Інтернеті розміщені й пропозиції щодо продажу різноманітних дисертацій. Ніхто не затримує цих торгашів, які, по суті, займаються злочинною діяльністю. Для боротьби з ними нема законів.

Однак виникає питання: як поведеться в майбутньому тим студентам, аспірантам, викладачам, "науковцям", які скористались подібними "послугами"? Це хижаки, кар'єристи, які проникають в наші внази, академії і т. ін. Настав час їх звідти виганяти.

Яким чином можна вийти з того стану, в якому опинилися наука й освіта в Україні? Зараз ми багато чуємо про люстрацію, про необхідність реформ. Однак, і наука, й особливо освіта — надзвичайно інерційні системи, можливо, найбільш інерційні з усіх інших інституцій суспільства. Кавалерійською атакою поліпшити становище надзвичайно важко, погіршити ж — легко.

Найнадійнішим засобом боротьби зі злочинами є застосування закону. Покарання має бути невідворотним і впроваджуватися в точній відповідності до закону, без огляду на конкретних осіб. Усілякі самодіяльні засоби, осуди, оцінки за допомогою створення тимчасових комісій — це самодіяльність, яка може бути корисною вже після того, як буде покінчено з відвертою злочинністю.

Бо найголовнішим і найтрагічнішим результатом, який ми отримали у спадщину, якщо мати на думці освіту і науку, є те, що на вирішальне питання: "Хто судді?" тепер нема задовільної відповіді. Справді, якщо хтось захотів би зробити очищення якогось вназу чи науково-дослідного інституту від баласту, тобто від слабких викладачів чи науковців, то на кого він мав би спиратися? Очевидно, якщо ця людина довірлива, вона намагалася б зібрати комісію з числа академіків чи докторів наук, професорів. Але де ґарантія, що ці академіки, доктори та професори самі не є тим самим баластом, який підлягає вичищенню, тільки з іншого закладу? А якщо все-таки прийнятну комісію пощастило б створити, то де ґарантія, що ті пристойні фахівці, які до неї залучені, не виявляться такими собі "добряками", які підпишуть будь-який заздалегідь складений стороною, яку перевіряють, "благополучний" висновок? Адже принцип "сьогодні я тобі — завтра ти мені"

глибоко укорінився в суспільстві, яке ми отримали у спадщину. Все сказане я міг би підкріпити конкретними прикладами з життя, іноді настільки колоритними, що вони могли б стати основою прецікавих новелок.

Інакше кажучи, склалася ситуація, коли ми мусимо, подібно до Мюнхгаузена, самі себе витягти з болота, у якому загрузли. Замкнене коло має бути десь розірване, і це потенційно може зробити не старий апарат Міністерства освіти та науки, хоча б і на чолі з новим міністром, а, скорше за все, самі студенти, які мають усвідомити, що погана освіта не влаштовує передусім їх самих. Можливо, їхня молодість та динамізм, які не так давно зробили їх найактивнішою силою Помаранчевої революції, спонукатимуть їх і на цей раз до рішучих дій.

Очікують, що додаткові стимули дасть приєднання України до Болонського процесу, його наслідком можуть стати ще інтенсивніші контакти наших студентів з Заходом. Але Болонський процес може мати й негативні наслідки, найнебезпечніший з них — "вимивання мозку" з України. В цьому питанні потрібні серйозні, добре продумані законодавчі акти.

Так чи інакше, позитивні тенденції, правда, поки що стихійного характеру, в нашому суспільстві спостерігаються. Вони пояснюються тим, що українська нація постійно продукує певний відсоток здібних і талановитих дітей, які зростають, вливаються в активне життя і прагнуть реалізувати свої таланти і можливості, а це немислимо без фактичного зламу всього того зла і всіх тих стереотипів поведінки, які склалися в нашому суспільстві. Додатковим позитивним чинником може стати економічний ріст, який неминуче буде супроводжуватися розвитком наукоємних технологій в Україні, а це створить додаткове суспільне замовлення на "продуктивні" науки, які для цих технологій потрібні. Інакше кажучи, стихійний процес самоорганізації не припиняється, потрібно лише, щоб влада його розумно підтримувала, розуміючи, що принцип "не нашкодь" актуальний не лише в медицині, а й в усіх галузях високої складности та інерційности, таких як наука та освіта.

6. Університет. Зміст поняття. Призначення та специфіка

Університети виросли на європейському ґрунті і мають тривалу історію. В процесі своєї еволюції зміст поняття "університет" розвивався і викристалізовувався разом з розвитком європейської

культури й європейських державних та громадських структур, зберігаючи при цьому визначальний елемент своєї сутності. В сучасному відкритому суспільстві, за визначенням *Л.*Колаковського, університет має виконувати такі функції:

"(а) Він має забезпечувати у певному обмеженому сенсі професійну освіту вищого рівня. (Говорячи «в обмеженому сенсі», я маю на увазі, що університет, особливо у сфері суспільних та гуманітарних наук, хоча й не дає конкретної професійної кваліфікації, проте забезпечує студентів теоретичними, фактичними і логічними знаннями та вміннями, які дозволяють їм інтелектуально опанувати якусь галузь культури і застосувати набуті вміння в інших професіях, які зазвичай вимагають додаткового навчання).

(б) Він має працювати на безперервну спадкоємність культури.

(в) Має збагачувати наші знання про світ — причому ці знання визначаються не тільки самим змістом, а й передусім особливими процедурами, які обґрунтовують їхню істинність.

(г) Має прищеплювати й поширювати певні цінності, які застосовуються не тільки в науці, а й в усіх сферах суспільного життя, в тому числі й у політиці; до цих цінностей належать безсторонність у судженнях, толерантність, критицизм, дотримання законів логіки" [Колаковський, 2005: 92—93].

Сутність і завдання сучасних університетів у двох реченнях, але дуже чітко, схарактеризував Ервін Шрьодінґер у передмові до своєї книжки "Що таке життя? Фізичні аспекти живої клітини" (1955 р.): *"Ми успадкували від наших предків гостре прагнення до цілісного, всеохопного знання. Сама назва вищих інститутів пізнання — університети — нагадує нам, що з давніх часів і протягом багатьох століть універсальний характер знань був єдиним, до чого могла бути повна довіра"* [Шрьодінґер, 1972].

Ця думка була невипадково підкреслена в передмові до названої праці Шрьодінґера. Адже в ній закладалися підстави для розуміння біологічного явища — життя — на новій основі сучасної фізичної теорії дуже високої загальности — квантової механіки, яка на той час уже стала теоретичним фундаментом хемії, а після книги Шрьодінґера дала ключі до розуміння самої можливости функціонування генетичного апарату живих організмів. Бо проблема, яка цікавила Шрьодінґера, могла бути розв'язана лише завдяки тому, що європейські університети виплекали дух універсалізму в науці та освіті.

Справді, людське знання лише вельми умовно поділяється на окремі науки, а ці останні — на розділи. Побудова моделі ДНК (Джеймс Уотсон і Френсіс Крік, останній — фізик-теоретик), розшифровка генетичного коду (Ґеорґій Ґамов — фізик-теоретик з Одеси) — ці знаменні віхи засвідчили, що саме універсальність — вражаюча риса, притаманна фундаментальним законам природи. Сьогодні ми спостерігаємо тріюмфальне поширення ідей міждисциплінарних наук, які виникли внаслідок поєднання принципів та методів з різних галузей знання. Це передусім синерґетика, яка вивчає процеси самоорганізації на всіх рівнях буття світу — від Великої Інфляції та Великого Вибуху до людського суспільства на планеті Земля. Синерґетика має глибокі застосування у космології, фізиці, хемії, біології, еволюції біосфери та ноосфери, в економіці та зрештою в усіх інших галузях життя суспільства.

Виходячи з цих фактів, можу твердити, що сучасний університет мусить мати достатньо багато факультетів, аби в ньому, як у цілісній інституції, були представлені всі найважливіші науки: як природничі, математичні, так і гуманітарні, а це при належній деталізації — великий корпус передусім класичних, "чистих" фундаментальних наук, а також обов'язково і тих міждисциплінарних модерних напрямків, у яких переплітаються найрізноманітніші, в минулому класичні, "чисті" науки. Крім синерґетики, в якості дуже важливого прикладу наведу когнітологію, яка в сучасному її вигляді сформувалася на основі лінґвістики, психології, інформатики, математики, фізики, філософії, теорії штучного інтелекту, сучасної логіки, теорії управління складними системами. Ще одним важливим напрямком є космологія, яка поєднує астрономію та астрофізику галактик з фізикою елементарних частинок.

Таким чином, універсалізм у науці є головною, визначальною рисою університетів, які завжди існували і як освітні, і як наукові установи. Тільки в такому поєднанні обох цих функцій університетів разом з багатогранністю наукових інтересів та освітніх можливостей забезпечується повноцінна освіта, адже в розвинених університетах в якості викладачів працювали і працюють активні науковці, а отже, студенти отримують знання "з перших рук". З другого боку, сама університетська наука отримує додаткові стимули розвитку завдяки ранньому залученню найталановитіших студентів до наукової роботи.

Як це здійснити організаційно? Тут можна перейняти позитивний досвід европейських та американських університетів.

При кожному факультеті мають функціонувати науково-дослідні інститути, співробітники яких отримують зарплатню за наукову роботу, вони звільнені від викладання, хоч можуть за власним бажанням залучатися до читання спецкурсів, проведення семінарів тощо. Загалом ця система інститутів та кафедр / факультетів має бути організаційно достатньо гнучкою.

Така система поєднання науки та освіти в єдиний комплекс університетської діяльности робить зайвим існування академій того типу, які збереглися в країнах постсовєтського простору, принаймні з фундаментальних наук. Звичайно, науковці мають можливість утворювати академії, але скорше як свого роду добірні, елітарні клуби, що формуються з наукової спільноти на основі виборів, ніяк не регламентованих державою. Діяльність таких академій її члени мали б визначати за своїм бажанням, однак тих функцій, яких вони мали в колишньому СССР, вони не виконували б. Інша справа — галузеві академії, які пов'язані з виробництвом та державною економічною політикою. Однак процес переміщення академічної науки в університети має бути процесом поступовим, природним, ніяких спроб прискорити його штучними адміністративними заходами робити не можна. Це приведе до дезорганізації, розвалу академічної науки, яка краще чи гірше зараз все-таки функціонує. Знову ж таки вкотре нагадаю принцип "Не нашкодь!", який особливо слід пам'ятати адміністраторам.

А той факт, що академічні інститути нині менш продуктивні, ніж хотілося б, пояснюється не тим, що їхні співробітники мало працюють — вони працюють б і л ь ш е, ніж будь-де, бо змушені індивідуальними зусиллями компенсувати ті нелюдські умови, в які поставлені (недостатні зарплати, брак приладів, літератури, засобів для поїздок на конференції і т.д.). До того ж і суспільне визнання їхньої праці зовсім неадекватне важливості справи, яку вони роблять. Збочене суспільство захоплене розвагами, тому його кумирами стають поп-зірки, "сексапільні моделі", спортсмени та інші особи, які, мовляв, захищають честь нації, представляють її в світі…

Мені видається непристойністю, блюзнірством постановка питання про скасування злиденних академічних доплат жменьці перестарілих академіків, тоді як армія "нових" багатіїв кидає на вітер астрономічні суми, аби "вивищитися" один над одним маркою машини, якістю паркету чи унітазу.

Але це — етичні моменти, які заторкують не стільки академічне та університетське середовище, скільки все суспільство. На жаль, саме через нерозуміння суспільством ваги науки та освіти стають можливими заклики "розігнати", "скасувати" та їм подібні.

Реальна проблема взаємин між університетами та академічними інститутами в одному: у зміцненні співробітництва між ними задля поліпшення викладання і для ефективного поповнення, омолодження корпусу науковців. Обидві сторони це чудово розуміють, особливо зараз, коли й освіта, й наука працюють на грані виживання. Їм і належить шукати шляхи найкращого розв'язання цієї проблеми. Спосіб її вирішення поза межами колишнього "соцтабору" був пов'язаний зі стихією вільної ринкової економіки. Однак етап, коли ця стихія була домінуючою, здається, вже пройдений. У теорії і в практиці перемогли ідеї британського економіста Джона Кейнза, а не Гайєка, згідно з якими держава має виконувати певну регулюючу ролю. Що підходить Україні? Принаймні сьогодні, коли боротьба з корупцією щойно декларована, участь держави у вирішенні економічних і соціяльних проблем має бути важливою. Видається, що ці обставини мають визначати вибір шляхів в еволюції систем науки та освіти. Звісно, ці шляхи не легко накреслити, потрібна змістовна і ділова дискусія всього вченого співтовариства, але одне зрозуміло і є поза всяким сумнівом: НАН України має оновити і омолодити свій керівний склад, виправити очевидні кадрові абсурди на кшталт залучення в свою систему з кон'юнктурних міркувань слабко освічених "профессорів", скоротити роздутий бюрократичний апарат.

Проблема поповнення університетів здібними молодими людьми аналогічна проблемі взаємодії університет ~ Академія. З огляду на низький рівень випускників середніх шкіл зрозуміло, що університети мають бути життєво зацікавлені у створенні під їхньою егідою зразкових ліцеїв чи гімназій, у викладанні в яких брали б участь найкращі університетські професори. Відбір у ці середні навчальні заклади мав би відбуватися на конкурсній основі. Хай в цій справі нам буде прикладом знаменита колегія Галагана.

Підбиваючи підсумки сказаному про університети, зазначу наступне.

Крім своєї головної ознаки — універсалізму — університет мусить задовольняти деякі інші вимоги. Університет немислимий без а) науково-дослідних установ у його структурі; б) науко-

вих семінарів при кожній кафедрі та факультеті; в) інтенсивних наукових контактів і конференцій, наукових стажувань чи тривалих закордонних відряджень його співробітників; г) розвинутої системи постійно оновлюваних спецкурсів та спецсемінарів.

На жаль, ідея університету була в Україні здевальвована, ба навіть сфальсифікована через мавпування найневдаліших зразків освітніх та наукових закордонних практик.

Нині університетами називаються також вищі навчальні заклади, які свого часу називалися інститутами. Не ставлячи під сумнів їхнє важливе значення у підготовці фахівців для промисловости та господарства загалом, на підставі не лише описаних вище аргументів, а й особистого досвіду (я вчився в технологічному інституті, а згодом — у Львівському державному університеті, викладав в політехнічному інституті високого рівня — Харківському, а також в Харківському та Сімферопольському державних університетах, у Московськму університеті, де проводив окремі види навчальних занять), можу твердити про наявність принципової різниці вже в самій атмосфері найкращого інституту і навіть цілком пересічного університету. Дух університету визначається саме орієнтацією на фундаментальність і універсалізм, традиційними вольностями і академічністю. Через наявне нині змішування понять виникають проблеми як в свідомості, так і в мові, не задоволена потреба відрізняти університет від неуніверситету, байдуже, гарного чи поганого. Звичайно, зі сказаного про інститути та університети аж ніяк не можна робити висновок, нібито автор вважає заклади одного типу гарними, а іншого — поганими. Вони просто різні, мають значною мірою відмінні цілі. Комусь більше подобається готувати науковців, іншому — вчителів, ще комусь — інженерів. Слід усвідомлювати лише одне: все це необхідне і корисне для суспільства, всі ці завдання слід виконувати по-різному в різних випадках, але завжди сумлінно.

Зараз вдаються до прикметника *класичний*, який ставлять перед назвою справжнього університету, однак поняття "некласичний університет" не має права на існування, бо так званий "некласичний університет" не є університетом взагалі. Але дуже складно довести до відома як завгодно високого начальства, вихованого в педінституті або в політехнічному інституті, в чому цінність і неповторність університетського духу, традицій, орієнтацій. Чому

найкращий політехнічний інститут принципово відрізняється від університету? Я вже не кажу про оксюморони: педуніверситет, автодорожний університет, університет нафти та газу і т. п. Одному з наших колишніх віце-прем'єрів в порядку сумного жарту я запропонував відкрити Маріупольський прально-порошковий університет ім. батька Махна[110].

В минулі часи ненависть большевиків до університетів доходила до того, що сама їх назва була виведена з ужитку. На місці високих університетів були запроваджені інститути народної освіти. Спроба не вдалася. Здається, з минулим усе зрозуміло. Але чому нині роблять те саме, тільки рафінованіше? Якщо всі внази назвати університетами, то розчиниться, пропаде саме поняття "університет". Якщо всім без винятку учасникам Евробачення дати посвідчення переможців, то переможців не стане. Якщо всім викладачам у вназах, училищах, середніх школах надати звання професора, не буде зрозуміло, де професор, а де "проффесор". Поняття "університет", "професор" і т. д. стануть непотрібними, зникнуть з ужитку, а отже, й з мови.

7. Наукові школи — фундамент розвитку науки і освіти

Поняття "наукова школа" нині використовується в нечітко окресленому сенсі, як і взагалі поняття, пов'язані з наукою та освітою. Тому доцільно розглянути приклади його вживання, щодо яких існує достатня міра консенсусу серед самих науковців.

Тому хотів би подати свою точку зору, виходячи з власного досвіду наукової діяльности в школі видатного теоретика і математика акад. М.Боголюбова. Конкретні приклади братиму, із зрозумілих причин, з цієї галузі.

Загалом наукова школа як феномен у науці найтісніше пов'язана з поняттям наукової парадигми у сенсі Томаса Куна. Засновники наукових шкіл — передусім творці нової парадигми, тобто системи нових цінностей: плідних понять, методів, стилю роботи, перспективної проблематики і, само собою зрозуміло, вони — могутні розуми.

---

[110] Нинішня звичка називати всі навчальні інститути університетами є дзеркальним відображенням (у дзеркалі абсурду) вже згаданої вище звички двадцятих років називати всі університети інститутами. Дефектна система тяжіє до абсурду: хоч так, хоч навспак.

У роки моєї зрілости (60—80 рр.) в теоретичній фізиці СССР найзнаменитішими були дві школи: вже згадана боголюбівська та школа акад. *Л.*Ландау. В діяльності цих шкіл було чимало спільного, але існували й парадигмальні відмінності.

Спільним для цих шкіл був дуже високий рівень наукових досягнень їхніх керівників. Працюючи на передньому краї найактуальніших проблем, вони не тільки змогли розв'язати багато з них, а й створили нові методи, відкрили широкі перспективи для успішного розвитку нових наукових напрямків. Це визначило другу спільну обставину. Нові можливості привабили до розробки актуальних напрямків здібних молодих людей, внаслідок чого ці школи дуже швидко зросли кількісно за законом експоненціяльного зросту (старші — прямі учні Вчителя — обростали своїми учнями, ті в свою чергу своїми і т.д.). Жорстка вимогливість до учнів, нетерпимість до посередности, прагнення до найбільш можливої д о с к о н а л о с т и не тільки не відлякували, а, навпаки, притягували молоді таланти.

Відмінності обох наукових шкіл виявлялися саме в системах парадигм кожної з цих шкіл, вони визначали й стилеві відмінності наукової роботи. На прикладі названих двох шкіл це чітко проглядається.

Ландау більшою мірою спирався на інтуїцію, частіше розвивав феноменологічні підходи. Математичний апарат, яким він володів вільно і невимушено, відігравав для нього допоміжну ролю, основним в його школі вважався новий конкретний результат.

Боголюбов прийшов у фізику як сформований математик і механік, за плечами у нього були блискучі математичні досягнення і капітальні методи в нелінійній механіці. Найбільше він уславився створенням потужних нових методів для розв'язання цілих класів конкретних фізичних задач; його підхід був майже виключно мікроскопічним, математичний апарат відігравав, як правило, не допоміжну, а основоположну і структуротвірну ролю.

Отже, головна відмінність стилю обох шкіл випливала з різниці ставлення до ролі математики у фізичних дослідженнях. Для Ландау математика була важливим і необхідним інструментом роботи, а для Боголюбова — структуротворчим і невіддільним від фізичної суті проблеми чинником фізичного мислення.

Четверта важлива риса діяльности обох цих шкіл — створення нових монографій і підручників вищого рівня та нового типу, які

забезпечували школі капітальний, систематизований і організований на основі найефективніших методів фундамент для подальшого прогресу науки.

Взяті для прикладу наукові школи Боголюбова і Ландау — високі, досі недосяжні взірці. Це не значить, що не існувало й інших шкіл теоретичної фізики на теренах СССР, хоч вони не були настільки численними за кількістю учнів. Згадаю школи В.Фока (Ленінград), Я.Френкеля (Ленінград), Л.Мандельштама (Москва), І.Тамма (Москва), Я.Зельдовича (Москва), І.Ліфшиця (Харків), А.Давидова (Київ), А.Ахієзера (Харків), І.Юхновського (Львів) та менші школи їхніх учнів у різних містах.

Розпад СССР збігся і хронологічно і причинно з розпадом або послабленням багатьох наукових шкіл. Перерозподіл майна, спад виробництва, інфляція викликали масову еміграцію науковців, як правило, найактивніших і здібних, у пошуках нормального заробітку і нормальних умов для роботи. Нині в Україні гостро бракує вчених середнього віку (але не середніх за здібностями!), які зазвичай стають засновниками наукових шкіл. Це тепер стало справою переважно людей пенсійного віку, які відходять від активної діяльности, а зрештою і з життя. За цих умов конче необхідно сприяти поверненню з-за кордону наших учених. Самі вони мусять усвідомити, що на чужині вони своїх наукових шкіл не створять, а на батьківщині це стане можливо, якщо Україна надасть їм оплату праці на рівні европейському, а також не нижче інформаційне забезпечення та нормальні умови для функціонування лабораторій. Це одна з передумов відродження наукових шкіл.

До якої межі (якщо говорити про рівень та кількість учнів) можна зараз доводити поняття школи? Питання не має однозначної відповіді, як і парадокс купи. В будь-якому разі визначення не може бути спрофанованим аж до суперечности здоровому глуздові. Якщо ми скажемо, що к о ж н и й доктор наук або навіть професор без докторського ступеня вже силою цього факту є керівником школи чи має ним неодмінно бути, то це нічого, крім шкоди, не принесе. По-перше, ми (Україна) одразу станемо (на глум усьому світові) "*впереди планеты всей*" і, безумовно, випередимо світового лідера — США — кількісно, але за якістю спустимося на рівень недорозвиненого суспільства. Бо слабкі, низькокваліфіковані науковці можуть плодити таких самих нашвидкуруч спечених квазівчених. Та справа не лише в їхньому низькому рівні. Біда в тому, що вони

агресивні і активно протидіють прогресу в тих галузях науки, до яких, як вони вважають, мають відношення. Вельми показовим є зізнання блискучого російського математика сучасности С.Новікова, який зараз працює за кордоном, про те, що він не може повернутися до Росії, оскільки його ніхто там не чекає, відповідні місця зайняті посередностями, які його на них просто не пустять.

Але крім проблеми засновників шкіл є проблема учнів. Вона не менш складна. Справді, на даний час у нас склалися разючі перекоси в оплаті праці. На стовпах та парканах висять оголошення про набір молодих людей на роботу до різних фірм, при чому первинний рівень гарантованої зарплати одразу перевищує зарплату університетського професора! Як за таких умов залишити молодого випускника при кафедрі, якщо його зарплата довгі роки залишатиметься нижче зарплати прибиральниці в офісі? І це не умоглядні розумування. За останні роки я особисто втратив можливість залучити до наукової діяльности чимало своїх здібних випускників, які тепер у приватному секторі заробляють більше за мене, але не реалізували своїх можливостей на полі науки. Але ті, хто виїхав за кордон, хоч і реалізувалися як науковці, задоволені матеріяльно, але втратили найдорожче — батьківщину.

Для нас найважливіше зосередити зусилля на аналізі того, що ми реально маємо нині, та намітити шляхи поліпшення ситуації.

Звичайно, нинішній стан науки в Україні гранично зрозумілий. Ось лише один, але вирішальний показник.

Фінансування науки в країнах світу на душу населення:

США — 1000 $.

Японія — 900 $.

Фінляндія — 700 $.

Росія — 60—66 $.

Україна — 11 $.

А ось для ілюстрації дані американського математичного товариства, які демонструють, як різниться оплата науковців у різних країнах.

Зарплати математиків однакового рівня в деяких країнах (дані зі статті [Захар'єв]):

США — 4000 $/міс.

Індія — 400 $/міс.

Перу — 40 $/міс.

В'єтнам — 4 $/міс.

З огляду на дані першої таблиці сьогодні експерти визначають стан української науки як коматозний.

Однак, маючи за плечима 35-річний досвід викладання, можу твердити, що принаймні в моїй галузі близько 4% вступників виявляли цілком пристойний рівень здібностей. Це високий показник, і за умови розумного підходу до справи Україна могла б мати цілу когорту сильних фізиків-теоретиків. Певен, що й в усіх інших галузях знання також можливі фахівці високого класу.

Що ж іще, крім скандально низького фінансування науки, стоїть у нас на заваді? Вперте ігнорування необхідности проведення очевидних реформ.

Життєво необхідно зробити наступне.

1. Відкрити науково-дослідні лабораторії при університетських кафедрах і укомплектувати ці лабораторії штатом наукових співробітників, звільнених від викладання. Оплата їхньої праці за наукову діяльність має дорівнювати оплаті в науково-дослідних інститутах НАН України.

2. Ліквідувати розрив між академічною наукою й університетською. Тільки за наявности в університетах наукових досліджень, що відповідають сучасному рівню академічної науки, вони зможуть стати джерелом кадрів як для вищих шкіл, так і для академічних інститутів. Нині останні ще зберігають певний науковий потенціял.

3. Покінчити з надмірним перевантаженням навчальною роботою невисокого відсотка активних у науковому відношенні викладачів. Це навантаження необхідно зменшити принаймні втричі. Само собою, слід радикально обмежити бюрократичну писанину, якою перевантажують усіх без винятку викладачів і науковців.

4. Фінансово забезпечити поїздки молодих науковців на конференції та стажування як в межах України, так і за кордон (в останньому випадку за умови повернення на батьківщину).

5. Забезпечити доступ науковців до світової наукової інформації, що на сьогодні робиться недостатньо.

6. Залучити кваліфікованих науковців, які ще залишились, до читання в університетах найвідповідальніших курсів (наприклад, на фізичних факультетах — загальної фізики), а також актуальних спецкурсів.

7. Оперативніше забезпечувати можливість підготовки молодих спеціялістів через аспірантуру в нових актуальних напрямках науки.

8. Нарешті, останнє в переліку, але не останнє за значенням — звернути увагу на стан здоров'я студентської молоді, який сьогодні є незадовільним з усіма наслідками, що звідси випливають.

Стандартне заперечення на всі ці вимоги полягає в тому, що в Україні, мовляв, немає грошей. Це не відповідає дійсності. Україна перенасичена грошима. Щороку величезні суми відпливають з України й осідають в міжнародних банках. Їх можна спрямувати на життєво необхідні потреби через вдосконалення податкової політики та й усієї сфери виробництва. Тільки так можна зробити важливий для нашої країни стрибок у розвитку науки та освіти. Найближчим часом треба довести фінансування до суми, яка не менш як десятикратно перевищує наявну сьогодні.

Підкреслю наступне. Всі тяжкі проблеми: глобальні проблеми людства, "нерозв'язні" труднощі окремих країн, в тому числі обговорюване тут питання науки і освіти в Україні, пов'язані насправді з кризою суспільної свідомости і на мові кібернетики формулюються як такі, що виникли через утворення стійкої системи негативного зворотного зв'язку. Ми не можемо підняти рівень освіченості суспільства саме тому, що через наявний низький інтелектуальний рівень та низьку освіченість більшости населення, і, що особливо прикро — урядовців, суспільство не спроможне усвідомити самої потреби в цьому. Отже, коло замикається. Розрив цієї петлі — це справжня революція свідомости. Вона потребує титанічних зусиль тієї меншости, яка усвідомлює серйозність проблеми. Ця меншість мусить переконати більшість у таких істинах, справедливість яких задемонстрована практикою, досвідом цілих держав. Ось ці істини.

1. Ні обшир територій, ні наявність на них корисних копалин, ні чисельність людности не ґарантують (особливо в сучасному світі) добробуту і процвітання нації.

2. Основне, визначальне багатство нації — в її інтелекті і в формуванні сприятливих умов для його ефективного функціонування.

3. Освіта і наука — єдині важелі, які здатні привести у дію інтелектуальне багатство. Забезпечення їхнього розвитку тим необхідніше, чим глибша криза, в яку потрапила нація, держава.

4. Ніякі гроші, ніякі матеріяльні витрати не можуть бути надмірними перед лицем такого надзавдання.

Маючи безпосередні особисті контакти з науковцями різних країн, можу констатувати високу міру одностайности вчених в підтримці перерахованих заходів.

На завершення — одне цікаве статистичне дослідження, про яке нагадав видатний російський науковець Б.Захар'єв [Захар'єв]. Ще в 70-ті роки XX століття було показано, що підвищення освіти на 5 класів серед робітників-верстатників привело до зменшення браку в 5 разів та зменшення часу оволодіння обробкою нової деталі також в 5 разів. Ось така сила освіти, причому зовсім не спеціяльної, а загальної!

8. Деякі псевдопроблеми освіти

Додаючи "псевдо", маю на увазі, що такі проблеми створені, сказати б, на рівному місці і можуть бути розв'язані доволі просто на відміну від тих, реальних і складних, що обговорюватимуться у наступному підрозділі. Ось деякі з проблеми першого типу. Почну з найбанальнішої.

1. Найтривіяльнішим тестом для перевірки здатности бачити хоча б цілком примітивні проблеми освіти є питання: як треба називати вищі заклади освіти. Маю на увазі горезвісний *вуз* — абревіятуру, яка включає слово *учбовий*, що його немає в українській мові. Це потворне запозичення з російської, яке в усному мовленні найчастіше звучить як *вус* і викликає недоречні асоціяції. Дехто з мовно охайніших людей силується вимовити *веензе* або взагалі уникнути абревіятури, вимовляючи аж три слова, але чомусь освітянам не спадає на думку, що абревіятура *вназ* легко вирішує проблему.

2. Ще одна цілком тривіяльна проблема, з якої починають (і кінчають) реформи освіти, полягає у системі оцінок. Якою кількістю балів має оцінюватися відповідь учня на уроці, студента на екзаменах і т. д.?

Здається, з цього приводу навіть нинішня прогресивна влада має намір організувати референдум "за народною ініціятивою". Але обговорювати тут нічого. Нема у нас ані п'ятибальної, ані дванадцятибальної системи. Нижчі оцінки вживаються настільки рідко, що їхнім існуванням можна знехтувати. Вживаються "відмінно", "добре" і "задовільно". В Українському Католицькому Університеті (УКУ), який мав би бути взірцем, за прийнятої десятибальної системи "десятка" — дуже висока і престижна оцінка, натомість в багатьох державних університетах вища оцінка — "п'ятірка" — вельми поширена, "двійка" ж, особливо на випускних екзаменах, ставиться вкрай рідко. Отже, у нашій вищій школі фактично "пра-

цюють" три оцінки. Може, зробимо стобальну систему, але вживатимемо тільки 98, 99 та 100?

Слід пригадати тим, хто це забув, що числові символи насправді самі по собі тут нічого не означають: їх треба вербалізувати, щоб зрозуміти, що за ними стоїть. У царських школах вживалося 5 (малося на увазі "відмінно", тобто "дуже добре"), 4 ("добре"), 3 ("задовільно"), 2 ("незадовільно"), 1 ("дуже погано"). Всі вони "працювали". Словесні назви розкривали сенс числових позначок. І виходячи з цього сенсу, достатньо мати чотири оцінки: "відмінно", тобто "дуже добре", "добре" — без коментарів, "задовільно" — найнижча позитивна оцінка; учень, студент, випускник, який її отримав, має задовольнити і вимогливого викладача, і суспільство; нарешті, — "незадовільно", при цьому сенс слова однозначно вказує, що рівень знань та вмінь, досягнутий відповідною особою, не може задовольнити нікого, а отже, неприйнятний.

Звичайно, можна бавитися, вишукуючи семантичну різницю між "дуже добре", "відмінно", "досконало", як це робиться в УКУ, втім, можливо, тут і знайдені додаткові психологічні стимули. Не можна заперечувати, щоб студент протягом усього часу свого навчання підсумовував собі за якоюсь системою балів повний бал і тішив під старість онуків, що він мав 849 балів, а хтось 794, але це іграшки. Що насправді суперечить здоровому глузду — це підбиття модулю, який деякі освітяни тлумачать як такий, що має визначати не тільки успіхи, а й зусилля, витрачені студентом, за час навчання. Однак зусилля не мають відношення до оцінки рівня фахівця.

Проблема, яка залишається відкритою: як домогтися, щоб оцінки майбутнього фахівця, отримані в різних навчальних закладах, були приблизно однаковими. Мабуть, для цього, крім чесности, яка є неодмінною передумовою, потрібні інтенсивніші міжвназівські контакти, обговорення критеріїв, прийнятих різними учасниками освітнього процесу. Передача цих суто людських функцій комп'ютерам напевне заведе справу в глухий кут, бо вловити нюанси, які неможливо формалізувати, комп'ютер не годен.

Сказане вище ставить загальне питання про змагальність в освіті і в житті.

Кожному зрозуміло, що не тільки все людське життя, а й уся природа функціонує на засадах боротьби і змагальности. В змаганні виявляються кращі, сильніші (звичайно, не лише фізично),

уміліші, кмітливіші. Змагаються кандидати в президенти, кандидати на різноманітні посади, в тому числі на членство в парламенті. Змагаються співаки і боксери, музиканти і шахісти, науковці і поети. Змагання часто буває непомітне, але результати його відомі. Хіба не знаємо, хто у нас найкращі хірурги, письменники, юристи?

В усі часи змагальність була однією із засад освіти. "Це мій кращий учень / студент", — з гордістю казав учитель чи професор. Як можна нищити змагальність в освіті?

Єдиним правилом усяких змагань є чесність, рівність стартових можливостей. Змагання не виключає доброзичливості, взаємоповаги. Але ми хочемо завжди знати, хто є хто за якоюсь системою оцінок.

За роки своєї роботи в сфері освіти я неодноразово отримував особливо щирі подяки за суворі і справедливі оцінки. В багатьох випадках вони допомагали молодим людям знайти правильний шлях у житті. Скасування оцінок в системі освіти, знищення духу змагальности завдасть їй непоправної шкоди.

3. Для підвищення загальнокультурного рівня наших випускників необхідно в усіх вназах запровадити курс культури українського мовлення. Зараз читається курс ділового українського мовлення, який подекуди зводиться до вправляння у складанні заяв і доповідних записок. Курс культури українського мовлення має передбачати ознайомлення студентів з нормами української літературної мови та їх міцне засвоєння, що сприятиме викоріненню суржику. Крім того, в цьому курсі потрібно передбачити розділ, який стосується логічности мовлення (важливої складової загальної мовної культури). Це дозволить ознайомити студентів, які не слухають курсу "Логіка", з елементарними основами логіки і сприятиме підвищенню як культури мовлення, так і культури мислення та формулювання думки.

Не слід нехтувати тим, що значну частину мислительних операцій людина здійснює вербально, через мову, а тому треба дбати про те, щоб мовлення випускників було достатньою мірою розвинене.

4. Зовсім нескладно наказом міністра відновити "пари", тобто дві 45-хвилинні лекції з перервою між ними, тим більше, що в провідних університетах ректори їх зберегли. "Пари" психологічно і фізіологічно обґрунтовані, випробувані практикою, а їх скасування було зроблене в порядку імітації якоїсь діяльности.

5. Висмоктані з пальця норми обліку різних видів робіт (скажімо, керівництво дипломними та курсовими роботами — 25 год. та 3 год. відповідно) слід замінити реалістичними. Але, звичайно, слід домогтися, щоб ці роботи студенти виконували реально, а не стягували з Інтернету.

6. Безглуздим є поділ вназів на державні та національні. Семантика слів *держава* та *нація* не дає основи для якогось змістового розрізнення закладів обох типів. Скажіть, Ґьоттінґенський, Ляйпціґський, Оксфордський, Кембріджський, Болонський і т.д. університети — державні чи національні? Зараз у нас під епітетами *національний* та *державний* розуміють "першого ґатунку" та "другого ґатунку". Чи має з цього випливати вища оплата праці та пільги у випадку першого ґатунку? В такому разі порушувалося б право людини на рівну платню за рівну працю[111]. Звичайно, кожний професор читає лекцію на задану тему по-своєму, інакше, ніж інший, та навіть той самий лектор читає її іншим разом не так, як раніше. Це природно, так само, як, скажімо, те, що різні піяністи відрізняються різним стилем виконання, інтерпретацією музичного твору.

Але причому тут категорія навчального закладу? Хіба важко навести приклади блискучих лекторів у державних університетах і посередніх у національних? І, звичайно, навпаки?

На практиці такий поділ на перший та другий ґатунки призвів до злочинних маніпуляцій людьми. Так, Кучма надав звання національного Таврійському університету в обмін на ґарантії (звичайно, протизаконні) того, що "колектив" буде голосувати за нього на президентських виборах. Аналогічно в липні 2004 р., коли більшість членів вченої ради Волинського державного університету імені Лесі Українки була у відпустці, ректорат і окремі викладачі під тиском тодішньої облдержадміністрації ухвалили від імені вченої ради резолюцію про підтримку на виборах кандидата в Президенти Віктора Януковича. Цим було порушено Закон про вибори Президента України. При цьому на тому ж засіданні було прийнято клопотання перед владою про надання університету статусу національного. Отже, прагнення отримати привілейоване положення університету призвело до того, що окремі викладачі піддалися шантажу, скомпрометували і себе, й університет.

[111] Загальна декларація прав людини. Ст. 23, 2.

Очевидно, що такий апріорі безглуздий поділ має бути скасований. Престиж університету чи іншого вузу визначається не урядовою чи навіть президентською наліпкою, а громадською думкою, яка стихійним чином формує свою оцінку закладу подібно до того, як наукова спільнота дає свою оцінку колегам.

7. Що ж до загальної проблеми автономії університетів, то навряд чи сьогодні є передумова до якогось директивного її запровадження. Принаймні щонайперше слід очиститися від корумпованости та всілякого бруду, а далі життя покаже.

8. Підготовка магістрів у нас є значною мірою фіктивною, бо додаткового навчального часу, як це робиться за кордоном, у нас для цього не надається. З такою практикою самообману треба покінчити.

9. Раніше було звичним, що стажування викладача означає його звільнення від навчального навантаження (або значної його частини). Інакше кажучи, була забезпечена реальна можливість підвищення його кваліфікації. Зараз стажер не звільняється від навантаження. Це спонукає багатьох викладачів відбувати "підвищення кваліфікації" фіктивно, отримуючи по суті фальшиву посвідку в організації, де мало б відбуватися це підвищення.

9. Основна суперечність в системі сучасної освіти

Основна суперечність, яка постала особливо гостро в системі освіти, спостерігається в усіх країнах сучасного демократичного світу. Система освіти має вирішити два різних завдання.

Перше. Підготувати достатню кількість добре вишколених фахівців, здатних забезпечити прогрес науки, техніки, самої освіти (див. вище підрозділи 1, 2).

Друге. Забезпечити реалізацію права на освіту будь-якій людині, яка того побажає. Оскільки право на освіту є одним з невід'ємних прав людини, воно має бути задоволене.

Однак ці два завдання вступають одне з одним у суперечність. Фахівця високої кваліфікації, здатного до творчої роботи в науці, неможливо підготувати з будь-кого. Розумові здібності людей розподілені за законом Гаусса, і тих, хто за рівнем інтелекту здатний до високих досягнень у певній сфері, у кожній випадковій вибірці не більше 1—2 відсотків. Правда, різні сфери діяльности потребують якісно різних здібностей: особа може виявитися дуже здібним математиком, але поганим художником, і навпаки. Це поліпшує

ситуацію, водночас виникає вкрай важлива проблема раннього виявлення специфічних нахилів, здібностей, талантів у дітей, розумного їх відбору і спрямування.

Навіть якщо навчитися таку диференціяцію робити, проблема все одно залишається. Наведу приклад.

1976 року в Сімферопольському університеті (нині Таврійському) на фізичному факультеті я взяв потік студентів 1-го курсу кількістю сто осіб, яким мав прочитати курс загальної фізики. Це складний предмет, що в більшості університетів читається доволі погано. Найперша трудність полягає у тому, що студенти-початківці мають слабку базову підготовку: шкільні курси фізики, що викладаються в основному догматично, не забезпечують належних знань і вмінь. Але є й інша неприємність: університетські викладачі, які читають цей основоположний курс, в залежності від особистих наукових інтересів перетворюють його або в суто описовий, або, навпаки, в зіпсований теоретичний, оскільки належної математичної бази слухачі ще не мають. Загалом, один лектор здебільшого не може забезпечити однаково високого рівня при викладі різних розділів цього великого курсу: дається взнаки вузька спеціялізація; якщо ж доручити його виконання різним фахівцям, втрачається цілісність усієї побудови курсу.

Читав я загальну фізику тоді втретє у житті і мав нагоду критично переосмислити перші два свої виконання з метою перетворити курс на цікавий, захоплюючий, з гострими проблемними ситуаціями, забезпечений переконливими демонстраціями. Вже за місяць стало цілком очевидно, що поєднати всіх слухачів неможливо. Орієнтовно лише третина студентів хотіла і в основному могла вчитися, третина не хотіла і не могла, остання третина була неоднорідна: хтось хотів, але не міг, хтось міг, але не хотів. На екзаменах я поставив 36 двійок; п'ятірок та четвірок було 30.

Що треба було робити далі? Відібрати цих 30 успішних студентів, продовжити їхнє навчання окремо від інших — це загальновідома селекція, додатково піднімаючи рівень викладання та рівень вимог. За п'ять років можна було отримати як мінімум 10 класних спеціялістів. Натомість в університеті вчинили скандал, партійний комітет навіть намагався "пришити" мені політичні звинувачення, оскільки я рекомендував, крім совєтських, також американські підручники. Все-таки у цьому випуску було згодом шість доволі сильних випускників. Відтоді на третьому курсі я беру кілька здібних

студентів (хоч добряче зіпсованих за два роки навчання). На виході все-таки маю в середньому трьох гарних випускників. Багато це чи мало? Це цілком нормальна кількість: за 30 років можна випустити гарантовано понад півсотні працездатних дослідників. Це вже цілий науково-дослідний інститут! Саме так і приблизно за такий самий час створювався, наприклад, гарний науково-дослідний інститут фізики конденсованих систем у Львові.

Необхідність навчати окремо найобдарованіших молодих людей випливає з того, що орієнтація на пересічних чи, тим паче, на найслабших призводить до того, що найсильніші не отримують того рівня професійної освіти, на який можуть розраховувати. Зі сказаного не можна робити висновок, що масова, загальна освіта — абсурд. Такий висновок був би поспішним. Насправді потрібна лише диференціяція навчання, його роздільність.

На практиці до деякої міри в усьому світі так воно було і є. Однак не можна раз і назавжди відносити людину до кращих, видатніших чи пересічних або, тим більше, нездар. Треба мати механізм, який би дозволив робити "перегородки" між елітарними групами та рештою достатньо прозорими, щоб склад груп не був замороженим. Таким механізмом може бути тільки вимогливе оцінювання тих, хто навчається, і можливість на конкурсній основі заступати місця, які звільняються внаслідок відсіву. При цьому надзвичайно важливо, щоб по закінченні університету здібні науковці не втрачали з ним зв'язок.

У сучасній Україні лише найстаріші університети мають, і то в недостатній кількості, науково-дослідні підрозділи типу описаних вище. Отже, потенційні можливості нації не реалізуються. Молоді енергійні та здібні люди йдуть в інші сфери: в бізнес, торгівлю, в банки, але переважно їдуть за кордон. Треба докорінно міняти ставлення до наших молодих талантів, забезпечуючи їм належні можливості для наукового росту. Сучасна аспірантура є найгіршою з форм вирішення цієї проблеми.

Що ж робити з основною масою студентів? Все-таки і серед них належить зробити певний відсів. Але якщо з сотні залишити групу з 50 студентів, які хочуть продовжувати навчання, їх треба вчити не так, як тих найвидатніших. Не так і в кількісному, і в якісному плані. Перш за все слід визначити їхні реальні інтереси. По-друге, їх слід безумовно відділити від найуспішніших, яких, як це очевидно, слід вчити окремо. По-третє, їх треба розбити мінімум на три

групи за реальними схильностями і навчати, готуючи з них просто грамотних, освічених, культурних людей, привчати їх активно, логічно мислити, добре формулювати засвоєне. Це можна робити на будь-якому науковому матеріялі, особливо добре — на матеріялі природничих наук, не намагаючись перетворити студентів на високих фахівців, але прищеплюючи їм науковий стиль мислення та загальну грамотність, що завжди придасться в житті на будь-якій роботі. Однак їхні дипломи не можуть давати їм підстави займати місця реальних творців науки.

Власне, якоюсь мірою це робиться в Європі та США, де існують найпрестижніші, елітарні університети та університети більш приступні, призначені для масового навчання. Очевидно, слід створити оптимальні форми такої освітньої диференціяції і у нас. Але халтури не має бути ніде і ні в якому разі.

А поки що мороз пробігає шкірою, коли бачиш, до кого потрапляють наші діти та онуки в середній школі, хто викладає їм у вназах, хто їх лікує і т.д. Засміченість навчальних закладів професійно непридатними людьми є вражаючою. Але ж не лише навчальних закладів! Мова депутатів Верховної Ради вражає своєю бідністю, плутаністю, алогічністю. Йдеться зараз не про те, що депутати часто-густо не володіють українською мовою: вони погано формулюють свої думки будь-якою мовою, в тому числі російською. Часом їхня немічність доходить до того, що вони говорять щось протилежне бажаному. Чи багато там таких, хто може виступити без папірця так, як Юлія Тимошенко?

Отже, нам потрібні не одні лише добрі фахівці, а просто нормально освічені люди, здатні достатньо швидко і на належному рівні оволодіти широким спектром нових для них знань і вмінь, а це можуть бути тільки люди, які навчились вчитися і здатні, використовуючи загальний культурний багаж, заглиблюватися в такі ділянки знання, для роботи в яких їх ніхто спеціяльно не навчав.

Зауважу, що для цього в деяких країнах розроблена система неперервної освіти, тим більш важлива, що в сучасному світі людині доводиться в середньому тричі за життя міняти свою профорієнтацію, тобто вступати на нові терени діяльности часто вже тому, що ці терени за часів її молодости просто не існували, вони виникли пізніше, а старі вже вичерпали себе, стали неактуальними.

Мені видається, що в обговорюваній проблемі ще не знайдено цілком задовільного вирішення. У декого здібності виявляються не одразу. Наприклад, один з лавреатів Нобелівської премії з фізики був пересічним випускником пересічного університету в Норвегії, і тільки коли він завдяки неперервній освіті у США повчився у великих майстрів науки, він виявився здатним до власних досягнень найвищого рівня.

Питання про підготовку просто освічених людей, звичайно, як слід не вивчене. Не цілком зрозуміло, що вкладається в поняття "освічена людина". Чи йдеться про людей, які мають певні знання і навички для роботи в певній галузі техніки (наприклад, будівництво мостів, сільськогосподарської техніки)? Чи йдеться про фахівців з викладання математики? А може, йдеться про фахівців з навчання мовам, з історії? Чи йдеться про людину, яка має певні загальні знання одночасно з багатьох галузей? Чи це людина, яка може підтримувати на достатньому рівні розмову і про музику, і про театр та кіно, і про художню літературу, зокрема, поезію, і про філософію, і при тому не бути цілком неграмотною у математиці, фізиці, біології? Скільки людей того чи іншого типу ми мусимо мати в суспільстві? Які функції вони мають виконувати, які проблеми розв'язувати? Скільки людей у нас мають вільно володіти японською, китайською, перською мовами? А давньогрецькою, латиною, давньоєврейською? Хто, де і як буде навчати цих людей?

Нині в розвинених суспільствах великий відсоток людей працює в сфері обслуговування. Що треба вимагати від менеджера, продавця, фінансиста? Як його навчати загальній культурі? А політичного діяча? Якої мовної культури слід від них вимагати? Адже виступаючи на радіо та телебаченні, вони часто вживають слова чи звороти, яких в мові нема і бути не повинно, не вміють побудувати осмислене речення.

Які моральні принципи мусять мати наші громадяни і політичні діячі? Уже задекларовано, що не можна красти і брати хабарі. А чи можна систематично брехати, займатися фальсифікаціями? Хто, де і кого, якою мірою буде навчати не лише знанню законів, а й правилам моральности? Яким способом це робити?

Людське знання дещо умовно розподіляється на сферу природничих наук, фундаментальних та прикладних, гуманітарні науки, математику і філософію. Філософія є скорше ме-

тодологією науки і присутня в усіх сферах знання, математика є універсальною мовою природничих наук.

Проблема освіти такого напрямку полягає передусім у встановленні реальних потреб суспільства. Треба знати співвідношення освітянських закладів для кожного типу наук, а це пов'язане з цілями, які ставить перед собою суспільство.

Якщо йдеться про способи навчання наукам тих, хто не прагне стати науковцем, то це залежить від мети, яку ставлять перед собою ті, хто навчається. Йдеться, звичайно, не про так звану методику навчання, яка в осмисленій своїй частині зводиться до звичайного здорового глузду, решта ж є типовою псевдонаукою, яка не тільки непотрібна, а й шкідлива.

Викладання цій категорії студентів, звичайно, мусить також стимулювати їхнє мислення, а для цього воно має бути проблемним. Будь-яке наукове досягнення потрібно викладати, окресливши інтелектуальний виклик, який йому передував. Треба показувати, що спонукало до розв'язання тої чи іншої проблеми, як був знайдений спосіб її розв'язання. Однак, коли йдеться не про підготовку фахівця в певній галузі науки, а про загальну освіту, побудовану на цій галузі, поринати в глибоку спеціялізацію непотрібно і навіть шкідливо, бо зайві труднощі призведуть до втрати інтересу з боку студента і викладання не досягне своєї мети. Оскільки всяке викладання має на меті навчати студентів самостійно ставити проблеми і знаходити шляхи їх вирішення, такий підхід повністю виключає догматизм. Основна мета загальної освіти полягає в тому, щоб розвинути у студентів критичний розум, звичку набувати нові знання, навчитися творчо вирішувати нерозв'язані проблеми в різних сферах суспільного життя. Це практично все, що нині відомо. Конкретним вивченням суспільних потреб у просто освічених людей мають займатися соціологічні інститути.

На закінчення хотів би зазначити наступне.

Українське студентство показало в 2004 р., що політичні авантюристи неспроможні маніпулювати його думкою. Це дуже обнадійливий факт. Перед нашою молоддю стоїть величезної ваги завдання: виправити становище в нашій освіті та науці. Але це ще не все. Від нас залежить, чи скеруємо ми Болонський процес собі на користь чи на шкоду. Шкода цілком зрозуміла: витік мозку, американізація освіти. На заваді може стати лише патріотизм, ідеальні прагнення, усвідомлення того, що для нас немає кращої країни,

ніж наша Україна, і кращого народу, ніж наш, український. Для нас це має бути аксіома, але видається, що це починають розуміти й інші народи. Нас спіткала тяжка доля, однак ми беремо її в свої руки з надією на Бога і на наш розумний і добрий народ.

Видатному сучасному математику Володимиру Арнольду належить визначення: "*Американські університети — це такі вищі навчальні заклади, в яких професори — емігранти з колишнього СССР — навчають китайців*". Поведінка китайців цілком правильна. Навчившись, вони повертаються додому.

Якщо ми саме так використаємо Болонський процес: н а в ч а н н я з п о в о р о т о м, ми пройдемо з честю одну з найнебезпечніших розвилок, які заготувала нам історія.

10. Про кризу фундаментальних наук за кордоном

Серед нас, українців, насаджується комплекс неповноцінності. Нема мови, нас є за що критикувати. Відрадно, що останнім часом ми стали значно самокритичнішими: це ознака сили. Тим більше безглуздо ідеалізувати, а ще дурніше — мавпувати все закордонне.

Варто придивитися до "передових" народів чи то пак "цивілізованих"— це слово у нас дуже полюбляють.

Проблемі кризи "фізико-математичного співтовариства" присвячені стаття Сергія Новікова [Новіков, 2002] та статті або інтерв'ю Володимира Арнольда [Арнольд, 1999; Арнольд, 2000а та 2000б]. Обидва — видатні російські математики (академіки, математичні зірки світового рівня). Силою обставин після розпаду СССР вони працюють за кордоном, отже, можуть порівнювати стан освіти та науки Заходу, СССР та нинішньої Російської Федерації. Очевидно, їх найбільше хвилює доля математики і фізики в сучасному світі.

Новіков докладно описує систему підготовки обдарованих математиків у 50—60 роки в СССР та в більшості країн Европи. Вона складалася з школи (гімназії) і тривала 10 років, далі — з університету — 5 років, часто — аспірантури — 3 роки. "*Основною рисою цієї системи була доволі жорстка система екзаменів, з математики вони були щорічно, починаючи з десятилітнього віку*". В середній школі "*створювався твердий фундамент, на якому можна було будувати математичну (та іншу) освіту*". Разом з тим "*вироблялася стійка звичка до напруженої роботи, до вивчення математики, до логічної точності, необхідна наполегливість та здатність концентрувати свій мозок*

на цьому". Шкільний курс поглиблювався і розширювався участю учнів у фізико-математичних гуртках та олімпіадах. Велику ролю відігравав журнал "Квант", заснований для здібних старших школярів. Цю систему згодом стали руйнувати, посилаючись на її трудність, перевантаженість учнів. Ініціятива йшла як знизу (від батьків), так і згори (від уряду).

Серед батьків поширене переконання, висловлене чадолюбною Простаковою з комедії Фонвізіна "*Недоросль*", про те, що наука шкодить здоров'ю: "*Наука, Митрофанушка, не свой брат. Хоть кого в бараний рог свернёт*". Насправді висока розумова активність, неминуча при заняттях наукою, — запорука здоров'я і довголіття. Відомо, що видатні вчені жили в середньому довше, ніж звичайні люди. Ті, хто дотримується думки Простакової, цитують латинський вислів: "Mens sana in corpore sano" ("Здоровий дух — в здоровому тілі"), не підозрюючи, що римляни були розумнішими, і їх вислів насправді такий: "Mens sana in corpore sano — magnum bonum est", тобто "Здоровий дух в здоровому тілі — велике щастя". І справді, тілесне здоров'я не є ґарантією здорового духу, тілесно здорова людина може бути духовно нікчемою, і якщо це не так, то це велике щастя, що й стверджували римляни. Навпаки, здоровий дух, якщо й не ґарантує повністю тілесного здоров'я, вельми сприяє йому. Тому чадолюбні батьки мають дбати про розумове навантаження дитини, тим більше, що неробство не тільки шкодить здоров'ю, а й породжує шкідливі звички, погані нахили у дітей.

Проблема здоров'я молоді у нас стоїть дуже гостро, оскільки, як добре знають усі уважні викладачі, стан здоров'я молодих людей уже в студентському віці вкрай поганий: цілком здоровими, мабуть, є не більше 20 відсотків континґенту.

Але повернімося до деґрадації системи математичної освіти.

Певну долю провини за це несуть самі вчені-математики. Маю на увазі невдалі спроби запровадження абстрактних теоретико-множинних засад у викладанні математики в школі (Андрій Колмогоров) та витіснення наочних геометричних уявлень. Що ж до світової науки та освіти, то дуже шкідливою виявилась діяльність школи бурбакістів, наслідком чого стало утворення бар'єру між фізиками та математиками, падіння рівня науки та освіти у фізико-математичних науках, а оскільки математика вишколює і дисциплінує розум, то падіння математичної культури неґативно позначилося на загальному інтелектуальному рівні.

Розклад системи освіти випереджав розклад академічної науки на теренах СССР, пізніше — на постсовєтському просторі, але важливим негативним явищем, як підкреслює Новіков, стало збільшення числа псевдовчених, які захопили ключові посади.

Спад рівня фізико-математичної науки та освіти, на думку Новікова, матиме катастрофічні наслідки для людства. Після втрати прошарку сильних науковців у цих галузях, "*його дуже важко і довго доведеться відновлювати, коли з'явиться необхідність*". "*Це може при певному повороті подій сильно вдарити по технологічним можливостях людства, які можуть виявитися життєво необхідними при деяких сценаріях розвитку людства*".

У критиці Арнольда значне місце посідає обговорення негативних наслідків бездарної комп'ютеризації, внаслідок чого розумова діяльність людей, особливо молоді, зазнала страшних втрат. Його приклади вражають. Наведімо деякі з них.

1. Студент-математик четвертого курсу одного з найкращих паризьких університетів обчислював невідому величину, при цьому йому треба було з'ясувати, чи вона більше одиниці. Отримавши правильну відповідь 4/7, він визнав, що не може з'ясувати, більше чи менше одиниці це число.

2. Міністр освіти Франції спитав учня: "Скільки буде 2 + 3?" Відповідь була: "3 + 2, бо додавання комутативне". Того факту, що 2 + 3 = 5, учень не знав. Міністр заборонив навчати дітей комп'ютеру замість математики.

3. 80% вчителів математики американських шкіл не вміють працювати з дробами. Вони не можуть скласти 1/2 з 1/3. У Франції, в Сорбоні, більшість студентів додають дроби так: $\frac{a}{b}+\frac{c}{d}=\frac{a+c}{b+d}$.

4. Одна з вимог комісії для виправлення стану речей в американській освіті (вимога сформульована лавреатом Нобелівської премії) полягала в тому, що випускник середньої школи мусить вміти розділити 111 на 3, не користуючись комп'ютером.

5. Той же лавреат наполягав на тому, щоб до програми фізики була включена інформація про те, що вода може існувати в трьох агрегатних станах. Однак конгресмени запротестували проти того, щоб учням повідомлялося про водяну пару. При цьому один конгресмен заявив, що, набравши 41,3% голосів виборців, він обіцяв боротися за те, щоб в навчальних програмах було лише те, що знає він сам.

Володимир Арнольд вважає, що людству загрожує повернення до стану середньовіччя. Що ж до соціяльних наслідків "американізації освіти", то він звертає увагу на таку функцію оволодіння мистецтвом доведення математичних теорем: "*Той, хто не навчився мистецтва доведення в школі, не здатен відрізнити правильне розумування від неправильного. Такими людьми можуть легко маніпулювати безвідповідальні політики. Наслідком можуть стати масовий гіпноз і соціяльні потрясіння*".

Питання про загальнолюдське значення вивчення математики обговорювалося на одній міжнародній конференції. Більшість учасників відзначила такі її функції (перелік дається в порядку їх пріоритетности):

1. Інтелектуальний розвиток.
2. Орієнтація у навколишньому світі.
3. Формування світогляду.
4. Фізкультура мозку.
5. Підготовка до майбутньої професії.
6. Підготовка до вказу (подаю за статтею Володимира Тихомирова [Тихомиров, 2000]).

Не менш важливою для людства є фізика, як вже зазначалося в цьому розділі. Спеціяльно значення фізики було роз'яснено Міжнародною спілкою фундаментальної та прикладної фізики в ухвалі Генеральної асамблеї цієї організації від 20 березня 1999 року. Її текст подаю в Додатку 1 до цього розділу.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ XVIII

1. Чому фізика важлива для суспільства

Фізика як галузь науки вивчає матерію, енергію та їхні взаємодії. Вона є міжнародною галуззю діяльности вчених і відіграє ключову ролю у майбутньому прогресі людства. В усіх країнах важлива підтримка освіти та досліджень у галузі фізики, оскільки:

Фізика є захоплюючим інтелектуальним викликом, який надихає молодих людей та розширює межі наших знань про природу.

Фізика генерує фундаментальні знання, необхідні для майбутнього технологічного прогресу, який і надалі рухатиме технологічними важелями планети.

Фізика спричиняється до технологічної інфраструктури, а також до випуску висококваліфікованих фахівців, потрібних, аби втілювати в життя здобутки науково-технічного прогресу.

Фізика є вагомим компонентом освіти хеміків, інженерів, комп'ютерників, а також практиків, які працюють у галузі інших фізичних та біомедичних наук.

Фізика розширює та поглиблює наше розуміння інших наук, таких, як геологія, агрономія, хемія, біологія, екологія, а також астрономія та космологія, що становлять значний інтерес для всіх народів планети.

Фізика поліпшує якість життя, оскільки вона надає фундаментальні знання, необхідні для розвитку нового інструментарію та методів медицини, зокрема комп'ютерної томографії, магнітних резонансних зображень, позитронної емісійної томографії, ультразвукової діягностики та лазерної хірургії.

Саме тому фізика є невід'ємним складником розвиненого суспільства. Ми закликаємо уряди країн радитися з фізиками та вченими інших спеціяльностей щодо питань організації науки, а також надавати допомогу фізиці як галузі науки. Ця допомога може мати різні форми, як-от:

Національні програми, спрямовані на вдосконалення викладання фізики на всіх щаблях освітньої системи.

Розбудова сильних кафедр фізики в університетах та інших навчальних закладах із наданням урядових грантів для досліджень.

Стипендії для студентів-фізиків.

Відкриття нових та належне фінансування існуючих лабораторій, фінансування та сприяння міжнародній співпраці в галузі фізики.

2. Неформальність мислення великого фізика

Прагнення видатних вчених до неформальности і розкутости мислення чудово відбите у відомій історії, яку розповів Ернест Резерфорд про екзамен з фізики, що його складав Нільс Бор в часи свого студентства.

Екзаменатор, ім'я якого не назване, намірявся поставити незадовільну оцінку з фізики студентові (Бору) за відповідь на питання: як можна виміряти висоту будівлі за допомогою барометра. Відповідь студента була такою:

"*Слід піднятися з барометром на дах будівлі, спустити барометр вниз на довгій мотузці, а потім втягнути його назад і виміряти довжину мотузки, яка й покаже точну висоту будівлі*".

Відповідь була цілком правильною, але мала небагато спільного з фізикою, тому Резерфорд, до якого звернулися екзаменатор і студент як до арбітра, запропонував студентові відповісти ще раз і дав йому шість хвилин на підготовку. При цьому було обумовлено, що відповідь має демонструвати знання фізичних законів.

Протягом п'яти хвилин в екзаменаційному аркуші не з'явилося нічого, і Резерфорд запитав, чи має студент якусь відповідь. Той відповів ствердно: у нього є кілька розв'язків проблеми, і він просто обирає найкращий.

Тоді Резерфорд запропонував студентові приступити до відповіді. Нова відповідь була такою: "*Підійміться з барометром на дах і киньте його донизу, виміряючи час падіння. Використовуючи формулу* $h = (at^2)/2$, *обчисліть висоту будівлі*".

Екзаменатор задовольнився цією відповіддю, але студент нагадав, що знає ще декілька відповідей. Ось вони:

"*Наприклад, можна вийти на вулицю в сонячний день, виміряти висоту барометра і його тіні, а також виміряти довжину тіні будівлі. Потім, розв'язавши нескладну пропорцію, визначити висоту самої будівлі*".

"*Непогано*, — сказав Резерфорд. — *Чи є й інші способи*?"

"*Так. Є дуже простий спосіб, який, я певен, вам сподобається. Ви берете барометр в руки і підіймаєтесь сходами, прикладаючи баро-*

метр до стіни і роблячи позначки. Порахувавши їхню кількість і помноживши їх на розмір барометра, отримаєте висоту будівлі.

Якщо хочете складніший спосіб, прив'яжіть до барометра шнурок і, розгойдуючи його, як маятник, визначте величину гравітації у основи будівлі і на її даху; з різниці між цими величинами, в принципі, можна обчислити висоту будівлі. В цьому ж випадку, прив'язавши до барометра шнурок, ви можете піднятися з вашим маятником на дах і, розгойдуючи його, обчислити висоту будівлі за періодом прецесії".

"*Нарешті*, — завершив він, — *серед множини інших способів розв'язку даної проблеми кращим, мабуть, є такий: візьміть барометр з собою, знайдіть керуючого будинком і скажіть йому: "Пане, у мене є чудовий барометр. Він належатиме Вам, якщо Ви скажете мені висоту цієї будівлі"*.

Тут Резерфорд спитав студента, невже він справді не знав загальноприйнятого розв'язку цієї задачі. Той зізнався, що знав, але додав, що йому набридли школи та коледжі, де вчителі накидають учням свій спосіб мислення.

Мабуть, зайво нагадувати, що Нільс Бор став згодом (1922 р.) лавреатом Нобелівської премії з фізики.

3. Дві життєві стратегії: мати чи бути

У книзі Еріха Фромма "Мати чи бути?" (*"To have or to be?"*) [Фромм, 1986] розглядаються різні прояви поведінки людини в залежності від двох можливих орієнтацій: а) на володіння (речами, ідеями, іншими людьми), б) на буття, тобто на самореалізацію особистости. Під цим кутом зору розглядається багато речей, зокрема, пізнання та навчання.

Ось думка Фромма щодо пізнання:

"*Знати не означає володіти істиною; це значить проникнути за поверхню явищ і, зберігаючи критичну позицію, намагатися активно наближатися до істини*" [с. 69]

"*Студенти, орієнтовані на володіння, можуть слухати лекцію, сприймати слова, розуміти логічну побудову фраз та їхній сенс і в кращому разі дослівно записати все, що говорить лектор, в зошит з тим, щоб потім визубрити конспект і, таким чином, скласти іспит. Зміст лекцій не стає, однак, частиною їх власної системи мислення, не розширює і не збагачує її. Замість цього такі студенти все почуте на лекції просто фіксують у вигляді записів окремих думок або теорій у своїх конспектах та зберігають їх. Між студентами та змістом*

лекцій так і не встановлюється ніякого зв'язку, вони залишаються чужими один одному, хіба що кожний зі студентів стає власником певної колекції чужих висловлювань (сформульованих лектором або запозичених ним з якогось іншого джерела).

У студентів, для яких володіння є головним способом існування, нема іншої мети, як дотримуватися того, що вони «вивчили», — або покладаючись на свою пам'ять, або дбайливо зберігаючи свої конспекти. Їм не доводиться створювати чи придумувати щось нове, навпаки, індивідам такого типу свіжі думки чи ідеї щодо якогось предмета спричиняють чималий клопіт, оскільки все нове ставить під сумнів ту фіксовану суму знань, якою вони володіють.

Справді, людину, для якої володіння є основним способом її взаємин зі світом, лякають ті ідеї, суть яких нелегко вловити та зафіксувати (в пам'яті чи на папері), — як і все, що розвивається та змінюється, а тому не піддається контролю.

Зовсім інакше проходить процес засвоєння знань у студентів, які обрали буття в якості головного способу взаємин зі світом. Почнімо хоча б з того, що вони ніколи не розпочинають слухання курсу лекцій — навіть першої з них — у стані tabulae rasae. Вони раніше вже роздумували над проблемами, які розглядатимуться в лекції, у них в зв'язку з цим виникли свої власні питання та проблеми. Вони вже займалися даної темою, і вона їх цікавить. Вони не пасивні ємності для слів та думок, вони слухають і чують, і — що найголовніше, отримуючи інформацію, вони реагують на неї активно і продуктивно. Те, що вони чують, стимулює їх власні роздуми. В них народжуються нові питання, виникають нові ідеї та перспективи. Для таких студентів прослуховування лекцій становить живий процес. Все те, про що говорить лектор, вони слухають з інтересом і одразу зіставляють з життям. Вони не просто набувають знання, які можуть віднести додому і визубрити. На кожного з таких студентів лекція справляє певний вплив, в кожному викликає якісь зміни: після лекції він (чи вона) вже чимось відрізняється від тої людини, яким він був раніше. Звичайно, такий спосіб засвоєння знань може домінувати лише в тому випадку, якщо лектор пропонує матеріял, що стимулює інтерес студентів. Переливання з пустого в порожнє не може зацікавити студентів з настановою на буття, вони в таких випадках воліють зовсім не слухати лектора і зосередитися на своїх власних думках".

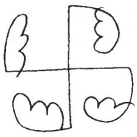

XIX. УКРАЇНО-РОСІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ

Чи є потреба після наведеного вище обговорення справді складних проблем культурного розвитку людства докладно аналізувати проблему російської культури і її взаємодії з українською, заторкнуту Дзюбою в цитованій вище доповіді? (Див. примітку в розділі XII). Думаю, що в світлі всього сказаного вона постає як доволі тривіяльна. Тим не менш, з огляду на багатолітню пропаганду фальшивих концепцій варто зупинитися на цьому комплексі питань, хоча вичерпний аналіз і розчистка воістину авгієвих стаєн потребувала б не одного тому попри наявність чималої літератури. Основні факти, які мають відношення до неї, зараз вже відомі широкому загалові. Більшість з них не просто опубліковані, а розтиражовані в масових виданнях[112].

Обмежуся коротким викладом. Стан російської культури до безпрецедентної за масштабами української культурної інвазії, яка почалася після підписання Переяславської угоди, добре схарактеризував російський філософ польського походження Густав Шпет (розстріляний 1937 року за постановою "тройки НКВД"). Перший розділ його праці "Нариси історії російської філософії" має красномовну назву "Невегласие" [Шпет, 1989]. Ось кілька цитат звідти (деякі з них є цитати в цитаті і з огляду на архаїчну мову лишаються без перекладу): "...*Хотящие в дьяконы и попы ставитися, грамоте мало умеют, «а попы и церковные причетники в церкви всегда пьяни и без страха стоят, и бранятся, и всякие речи неподобные всегда исходят из уст их... Попы же в церквах бьются и дерутся промеж себя, а в монастырех тако же творят...»*" (тут Шпет цитує "Стоглав"). Говорячи про грека Козьму Індикоплова, Шпет пише: "...*моральний рівень грека нескінченно вивищувався над середнім рівнем московського варварства, у якому панувала, за злим виразом преосвященного Макарія, «почти совершенная безнравственность»*". Далі Шпет цитує промовисте свідчення іноземця часів Смути: "*Таково невежество русского*

[112] З книжок на цю тему назву: [Голубенко, 1987], [Корчмарик, 1993], [Штепа, 1996], [Николишин, 1947]. Останній автор досліджує спеціяльно совєтський період.

народа, что не найдется и трети, которая знала бы Отче наш и Верую во единого; ... он ненавидит науки и особенно язык латинский; не знает ни школ, ни университетов" (Маржерет).

Стан московського суспільства до Переяслава, таким чином, коментарів не потребує.

Що було далі? Продовжу цитувати Шпета:

"*Один за одним стали з'являтися в Москві київські вчені ченці. «И это было весьма кстати, — констатує історик російського просвітництва (Пекарський), — для просвещения в России, но не вовремя для них лично. В ту пору невежество доходило там до того, что ни одной книги не могли напечатать, не наделав тьму ошибок, не повредив самого простого смысла текста»". "Київ подав Петру незміренну підтримку. Шляхом, прокладеним Симеоном Полоцьким і Дмитром Ростовським, пішли вперед такі учні київської школи, як Стефан Яворський, Гаврило Бужинський, Феофан Прокопович*"[113].

Відомо, що Києво-Могилянська академія дала Росії десятки тисяч добре освічених на той час людей. Далі почався приплив до Росії німців, італійців, французів та інших іноземців. Як ставилася до цього Росія? "*З недовір'ям і неохоче викликала учнів київської школи Москва, яка у своєму темному невігластві сподівалася простим виправленням книг та обрядів віднайти ґрунт для державного світогляду... Час від часу господарі, забувши обов'язок гостинности, громили гостей, але помалу конвертували вислів власної мудрости: кого люблю, того б'ю, і почали дечого у битого навчатися*".

Чим далі для України обернулося це забуття Москвою "обов'язку гостинности" і — додамо — вдячности, добре відомо. З Петра почалося систематичне варварське нищення Росією української культури. Однак ще 1834 року Євген Гребінка мав підстави писати: "*Петербург — то колонія інтеліґентних українців. По всіх інституціях, академіях, в університеті — повно наших земляків. І при прийманні на посаду кандидат з українців звертає на себе увагу яко ип homme d'esprit*".

Отже, не дуже й зрозумілo, з яких міркувань датував Іван Дзюба ту "зміну культурних потенціялів". Виходячи з "музейного підходу", слід було б назвати дату повного поглинення України Ро-

[113] Внесок українців у російську культуру розглядає також Михайло Демкович-Добрянський [Демкович-Добрянський, 1993]. Його книга на цю тему була видана вперше у Римі 1989 року.

сійською імперією, бо згідно з цим підходом треба перерахувати "експонати" чи то кількість "культурної продукції" за звітний рік. Тоді неодмінно рахунок вийде на користь імперії, бо вона як ціле завжди більше будь-якої своєї частини. Але чому "незрівнянно"? Очевидно, що всі такі розумування і пов'язані з ними висновки є повним абсурдом і не заслуговують на обговорення. Поміркуємо краще над тим, на що ж насправді скеровувалася "державна могутність" імперії.

Якщо завойовник на місці зруйнованого храму будує казарму, то чи можна вважати цю акцію позитивним культурним впливом? Тут легко припуститися тривіяльної помилки, і очевидно, що Дзюба її не уник. Було враховано, що казарма таки була побудована, а це, що не кажіть, витвір людського розуму і рук. Однак було забуто, що храм був таки знищений, а це "досягнення" із знаком мінус. Слід було взяти алгебричну суму того і другого. Отримали б негативний результат. Можуть сказати: ви говорите про будівництво казарми, а це міг бути й університет. Звичайно, і таке було, наприклад, заснування "Новоросійського" університету в Одесі. Однак слід відповісти на питання: для кого він був відкритий і для чого? Очевидно, не для поширення української культури на українській землі, а для зросійщення населення, для зміцнення імперії. Університети, які не відповідали такому призначенню, закривалися, як, наприклад, Український Кам'янець-Подільський університет. Втім, не буду говорити про всі ці частинні приклади, їх надто багато. Всі вони зливаються в один суцільний злочин, скоєний Російською імперією та СССР як над українським, так і над іншими загарбаними народами і, звичайно, над їхніми культурами.

Логічні помилки, які робляться при оцінці таких злочинів, цілком елементарні. Якщо якась така акція завершувалася (як, скажімо, голодомор 1932—1933 року), то нібито виникали підстави разом із Сталіним твердити: "*Жить стало лучше, жить стало веселее*". І справді, не можна не визнати, що 1936 рік був "кращий" (число жертв було явно менше десяти мільйонів, та й харчів було спожито більше). Насправді режим просто переводив дух, готуючись до диявольського стрибка у 1937—1938 роки.

Та чи не слід подумати, яке було б життя у 1936 році, якби злочину голодомору взагалі не було?

Зрозуміло, що довготривале поневолення України не мало для розвитку культури українців позитивних наслідків, ані за царату,

ані за большевиків. А той очевидний факт, що життя під гнітом якось тривало, були в ньому і позитивні моменти, зокрема й культурні досягнення, аж ніяк не можна приписувати колоніяльній залежности, переносячи на неї їх позитивний знак. Бо все позитивне виникало не завдяки, а всупереч гнобленню.

Тої ж характерної помилки припустився свого часу Іван Багряний, якому здалося, нібито Україна має завдячувати комуністичній владі формуванням кадрів науково-технічної інтеліґенції та інших корисних груп суспільства. Це твердження неправильне, по-перше, суб'єктивно: большевицький режим не мав наміру створювати кадри *для* України, він хотів знищити залишки української державности, не допустити формування української нації, а її людський ресурс використати в інтересах комуністичної імперії. По-друге, воно неправильне й об'єктивно. Стихійний процес творчого росту української нації, зокрема процес формування науково-технічних кадрів, був як ідеологічним, так і прямим репресивним апаратом жахливо спотворений. Як один з типових представників цих кадрів, можу засвідчити, що формування будь-якого спеціяліста вимагало від нього подолання деформуючих впливів комуністичної ідеології, оскільки вона розтлівала людину всебічно: морально, інтелектуально, а також як самодіяльну особистість. Злочинний режим постійно породжував безліч неґативних чинників, дії яких треба було чинити внутрішній, прихований опір навіть тим, хто присвячував себе справам, далеким від політики і не наважувався на відкритий виклик. Це вимагало величезної інтелектуальної та духовної напруги, даремної витрати сил, призводило до значних втрат творчого потенціялу кожної особистости. Творчі здобутки багатьох людей були неймовірно збіднені тими умовами, в яких вони змушені були працювати, їхній розвиток був скалічений, життя більшости з них було спотворене або відвертим цькуванням, або постійною його загрозою. При цьому, що дуже суттєво, величезній кількості людей не вдалося подолати все зло, яке спричиняв режим їхньому духовному розвитку. Йдеться не лише про те, що далеко не кожен міг самотужки звільнити свій розум і душу від ідеологічного дурману, який насаджувався різноманітними способами, зокрема примусовим вивченням марксистсько-ленінської догматики, жорстким контролем за безумовним втіленням в усю життєву практику тих приписів і керівних вказівок, які з цією догматикою пов'язувалися. Йдеться також про неможливість для

індивіда за умов постійного насильства і приниження нормально розвинути організаційні здібності, вольові якості, побудувати повноцінний світогляд, сформувати моральність, виховати в собі нормальне ставлення до праці і до колег, бо першу часто позбавляли сенсу, а других перетворювали на прихованих чи відвертих ворогів.

Які кадри зросли з тих, хто всього цього не зміг зробити, ми чудово бачимо сьогодні на прикладі багатьох діячів колишньої партноменклатури, що й за умов вільного життя не спромоглися навчитися працювати справді кваліфіковано, ініціятивно та відповідально.

Зрештою підсовєтські люди давно висміяли логіку, за якою ми всім завдячували компартії, дуже лапідарним, але вбивчим висловом: "*Прошла зима, настало лето, спасибо партии за это*".

Щоб не плутатися в таких доволі елементарних речах, треба поставити просте питання: як би відбувався розвиток культури української нації, які б досягнення вона мала, якби Україна була вільною. Не вважаймо це "історією в умовному способі". Реальність українського культурного ренесансу 20-х років, який відбувався, звичайно, далеко не в ідеальних умовах, але все ж таки за певної слабкости тиску з боку совєтської влади, яскраво свідчить про те, які колосальні можливості самореалізації української нації були виявлені. Вже наступного десятиліття, після припинення процесу "українізації", запровадження терору і російщення, ці можливості були надовго втрачені.

Сказане досі стосувалося нищення власне української культури. У складі України є особливий регіон — Крим, населений віддавна багатьма народами, серед яких власну державність мав довгий час кримськотатарський народ. Руйнація російською імперією культури Крима відзначалася певною своєрідністю.

На початку XVIII століття кримськотатарський народ вражав іноземців незвичною для европейців толерантністю, віротерпимістю, гостинністю, а також працелюбністю і майстерністю, витонченим художнім смаком, високою культурою поведінки [Клеєман, 1783], [Тунманн, 1991]. Однак цей процес розвитку оригінальної культури був припинений. Завоювання Криму Росією наприкінці XVIII століття, якому передували всевинищуючі військові операції Мініха і Лассі, було для Криму страшним ударом. Саме так, як чергову навалу варварів, оцінює цю подію Масиміліян

Волошин, додаючи, що "*на цей раз це більш серйозно і тривало, бо ці варвари — росіяни, за їхніми спинами не хисткі, текучі води кочового народу, а тяжкі фундаменти Санкт-Петербурзької імперії*" [Волошин, 1990].

Страшна картина нищення всього сущого на кримській землі Російською імперією, причому не лише армією, а й хижим чиновництвом, зображена відомим знавцем Криму Євгеном Марковим в його знаменитій книзі про Крим (третє, найповніше її видання вийшло 1902 року) [Марков, 1995]. Виклад Маркова тим переконливіший, що його автор — росіянин, уродженець Курської губернії, людина, від якої можна було б очікувати імперських упереджень. Та він не лише зберіг об'єктивність, а й піддав критиці деяких російських науковців, що такі упередження мали.

Про трагічну долю культури Криму деякі історики в совєтські часи ще дозволяли собі писати, але лише до війни. С.Бахрушин у своїй роботі подає такий уривок зі свідчення іноземного очевидця: "*Переможці, за картинним описом одного іноземного спостерігача, «спустошили країну, повирубали дерева, поламали доми, зруйнували святилища і громадські будови тубільців, знищили водогони, пограбували жителів, поглумилися з татарського богослужіння, повикидали з могил і покидали у гній тіла їх предків і перетворили їхні домовини в корита для свиней, знищили всі пам'ятники старовини*»" [Бахрушин, 1936].

А за сталінських часів, 1944 року, з Криму були депортовані не лише кримські татари, а й деякі інші національні меншості, що здавна населяли півострів.

Нині подібні оцінки злочинів Росії щодо Криму є рідкістю, незважаючи на офіційно висловлене засудження депортації. Як виняток відзначу книгу В.Возгріна [Возгрін, 1992].

До аналогічного ефекту спричинилася "зміна культурних потенціялів" між Кавказом і Росією (див. статтю [Дзюба, 1995]).

"Культурна політика" щодо "братнього слов'янського народу" — білоруського — мало відрізнялася від тої, яка провадилася по відношенню до українського, хіба що розгорнулася вона пізніше. Як читаємо у статті 1914 року Максима Богдановича, "*нівелювання його* (білоруського народу — А.С.), *підгонка під загальноросійський ранжир виразно розпочалася лише з 40-х років, коли була скасована дія Литовського статуту, знищена унія, а разом з тим заборонені проповіді білоруською, заборонене (негласно) друкування білоруських книг,*

конфісковані раніше видані і тому под.“, “*уряд офіційно заборонив білоруські театральні вистави і білоруські книги, за винятком етнографічних (60-ті роки)*“ [Богданович, 1996].

Загалом тема культурних впливів такого сорту видається мені доволі банальною. Підсумкову тезу можна сформулювати так. Розв'язок проблем самоорганізації якогось етносу не може провадитися шляхом руйнації процесів самоорганізації інших етносів. Це спричиняється за ефектом бумерангу до глибоких деструктивних змін в культурі того етносу, який на такий злочин наважується. Такого роду взаємодії між етносами, звичайно, не можна розглядати в контексті розмови про культурні впливи. Якби йшлося про справді культурні впливи, то їх слід було б тільки вітати. Цілком зрозуміло, що взаємне збагачення культурними набутками між будь-якими вільними рівноправними народами ні до чого поганого не призводить, воно веде лише до взаємного збагачення. Фактично ж народи, поневолені Російською імперією, в тому числі й український, отримували від Росії не російську культуру, а російське безкультур'я. І якщо вряди-годи антикультурницькі, руйнівні акції прикривалися культурними демонстраціями (як, наприклад, балетом чи чимось іншим), то передусім для того, щоб обдурити довірливих малоросів, а заразом прищепити їм почуття культурної меншовартости.

Усвідомлення негативної ролі Росії у розвитку української культури не було рідкістю серед діячів останньої. Наведу строфу з вірша Володимира Самійленка “Оборона столиці“, що з'явився 1914 року на початку першої світової війни як реакція на вибух у російському суспільстві “патріотичних“ почуттів:

Плач і лемент у столиці; німці йдуть, жахнувсь уряд
І зійшовсь мерщій на раду, як би їх прогнать назад.
«Не давайме Петербурга, — всі кричать, — він дав нам лад; —
Він те огнище, з якого йде спасенний дим і чад;
Він наш захист від культури, він сваволі пишний сад,
Де на шкурах з інородців спить російський ретроград».

Пізніше (1941 р.) суть справи точно з'ясувала Олена Теліга в своїй статті “Наростіж вікна“: “*Якщо Україна розігнеться і буде дихати — вона буде жити. А цього Москва не могла допустити нізащо. Вона щільно забила вікна, в які міг би вірватися вітер з заходу. Вона нищила всіх Хвильових і все, що в Україні рвалося вгору. І на ті зрівняні з землею місця висувала постаті своїх московських Пушкінів, Блоків, Єсеніних. Ці постаті, що виростали на могилах української культури,*

були єдиними, на які могла дивитися молодь СССР і України зокрема" [Теліга, 1992].

Великий інтерес для обговорюваного питання мають статті Євгена Маланюка з циклу "Rossica" [Маланюк, 1966]. Дуже яскраво і переконливо висвітлив підступні механізми руйнації української культури вже у післясталінський період український правозахисник журналіст Валерій Марченко в своїй блискучій статті "Київський діалог" [Марченко, 1994]. Ця і деякі інші статті стали приводом для жорстокої розправи комуністичного режиму з Валерієм Марченком[114].

Сумна необхідність при обговоренні україно-російських культурних взаємовпливів наголошувати на негативних наслідках імперської політики щодо української культури завжди відволікала увагу українських дослідників від аналізу справді цікавої як в загально-культурологічному, так і в історико-культурному плані проблеми взаємодії культур взагалі, а також позитивних взаємовпливів української і російської культур, точніше, між окремими українськими і російськими культурними діячами.

Через цю обставину і ширша проблема взаємовпливу різних національних культур в нашій культурології виявилася недостатньо продуманою, а деякі загальні твердження, що висловлювалися з цього приводу, залишаються доволі сумнівними і то, мабуть, саме через намагання дати загальний розв'язок за умов, коли визначальними є конкретні обставини, які супроводжують розвиток культури і культурний діялог між різними народами.

Щоб означити діяпазон розбіжностей, які існують між різними авторами, зацитую двох. Перший — Дмитро Антонович, який у Вступі до книги "Українська культура" писав:

---

[114] В загальному вигляді проблему взаємодії культур, не говорячи, звісно, про українську чи якусь іншу, висвітлив Сепір в уже цитованій вище статті. Наведу витяг із заключного розділу його праці: "*Якщо б ми глибше усвідомили, які наслідки має швидке поширення чи накидання культури,.. ми б з меншим запалом вітали уніфікуючі тенденції і були б менш готові вважати їх прогресивними за своїм характером. Культурі, звичайно, може бути надане прискорення ззовні, але її придушення іншою культурою, вищою чи нижчою по відношенню до даної, не дає культурного виграшу... Ось чому навмисна спроба безпосереднього форсованого накидання культури безвідносно до того, якою мірою воно підкріплюється добрими намірами, являє собою образу для людського духу. Якщо ж за подібним намаганням стоять не добрі наміри, а безжалісна військова сила, ці намагання становлять найбільший злочин проти людського духу, який тільки можна собі уявити, це — справжнє заперечення культури*" [Сепір, 1993].

"Культурний розвій кожного народу проходить у процесі постійних взаємовідносин різних народів між собою, у процесі культурних впливів одного народу на другі і постійного перехрещення культурних впливів. Культури самобутньої, культури, яка в якогось народу самостійно розвивалася б від самих первісток до нинішнього культурного рівня, сміливо можна сказати, що не існує зовсім. <..> Взагалі здібність сприймати культурні впливи є необхідною передумовою культурного розвою і поступу кожного народу. І чим більш різних впливів культурних який народ сприймає, вбирає в себе, перетворює і розвиває їх далі, тим народ є культурнішим. Культура тих центрів завжди випереджує, де сходиться більше різних народів і взаємно переплітають свої впливи. Тому часто культурніші осередки розвиваються по шляхах сполучення, кращими серед яких колись, коли ще не знали штучних шляхів, були ріки чи взагалі водні артерії" [Антонович, 1993].

Ці твердження Антоновича завдали клопоту авторові передмови до "Української культури" Іванові Дзюбі, який відзначив "*певну абсолютизацію ... моменту відкритости*" і "*деяку недооцінку ... моменту ... їх внутрішньої субстантивности й опірности, відносної несумісности*". Очевидно, що тут не сказано нічого більшого, аніж загальновідоме "істина десь посередині". На мою думку, судження Антоновича хибує на іншу абсолютизацію, джерелом якої є намагання надати вирішального значення мірі відкритости культури, хоча цей чинник далеко не єдиний, а дія його не є незалежною від дії багатьох інших. Існує чимало синтетичних викладів історії культури людства; свого часу вельми авторитетною була книга Ралфа Лінтона "Дерево культури" [Лінтон, 1955]. З подібних книг видно, що знайдеться чимало контрприкладів до тих тверджень, що їх робить Антонович на основі своєї концепції. Візьмімо його тезу про те, що найнекультурнішими є народи, які населяють "*відлюдні острови, непрохідні хащі та нетрі пустинних континентів, закриті малоприступні гірські місцевості або лісові та болотяні*". Легко знайти приклади на користь цього положення, але немає труднощів у наведенні протилежних. Яскравим прикладом, що належить до другої категорії, є Тибет — "*колиска одної з найстародавніших цивілізацій у світі, яка існує й донині*" [Пессель, 1978] (див. також [Ловелл, 1950], [Снеллгров, Річардсон, 1968]). Між тим труднодоступність Тибету загальновідома.

Щодо визначної ролі великих рік у розвитку принаймні давніх культур, то відомо, що вона часто була визначальною (Ніл,

Тигр та Євфрат, Інд та Ганг, Янцзи та Хуанхе) [Мєчніков, 1924], хоча деякі великі ріки, наприклад, Амазонка, такої ролі не відіграли. Як наголошує Л.Мєчніков, "річкові цивілізації" — явище історично перехідне: пізніше нові обставини призвели до формування "морських" та "океанічних" цивілізацій. Тут немає місця для аналізу всіх прикладів і обставин, але сказаного досить, щоб побачити високу неоднозначність дії різних чинників як географічного, так і зовсім іншого характеру, які впливають на розвиток культури.

Перш ніж з'ясовувати, що може сказати з проблеми відкритості чи закритості культури синерґетична концепція, наведу думку іншого автора — Григора-Меріяма Лужницького, високою мірою протилежну до думки Антоновича. Вона висловлена в його творі, написаному в своєрідній формі листів від Андрея Шептицького до його матері, хоч і вигаданих, але таких, що, на думку автора, добре відбивають переконання знаменитого митрополита. В одинадцятому листі, що має заголовок "Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю", твердиться:

"*Ми, українці, не хочемо чужої культури, ми хочемо жити своєю культурою, культурою тисячоліття від XI століття починаючи, культурою, відмінною від усіх культур слов'янського Сходу Европи, дарма, що вона створювалася під впливом Візантії, але ще з дохристиянських часів заховала*[115] *свою поетичну душу. Будучність наша не є в перетворенні того, що є, а в дальшій будові на тих основах, що колись були покладені тривко і розумно. Ці фундаменти, ця структура, може і довго була залишена, дальша будова була занедбана, бо ми багатопребагато втратили з нашого колишнього культурного дорібку. Але фундаменти є здорові і міцні і не маємо причин класти нових, у дальшому культурному розвитку маємо на чому спертися і в наший праці можемо напевно числити*[116] *на великі успіхи ... Поступ національної культури тільки тоді є тривкий, коли він є висловом народної душі*" [Лужницький, 1994].

З точки зору синерґетичної концепції культури можна висловити такі зауваження з проблеми, що обговорюється.

1. Оскільки культура є феномен самоорганізації, а всі самоорганізаційні процеси відбуваються лише за умови відкритости сис-

[115] *Заховала*: тут — "зберегла".
[116] *Числити* — "розраховувати".

теми, відкритість культури до зовнішніх культурних впливів є, безумовно, необхідною передумовою її розвитку. Однак необхідність ще не є достатність. Слід брати до уваги також і те, що дія різних інших чинників поєднується з названим неоднозначно.

2. Тривіяльно зрозуміло, що для успішного розвитку процесу самоорганізації у будь-якій системі необхідно, щоб вона зберігалася в часі як система. Молекули пари, осідаючи на холодному склі, здатні зорганізуватися у високовпорядковане мереживо, але якщо переважить процес сублімації, то молекули зникнуть, а з ними і саме мереживо. Це міркування не обмежене даним прикладом. Якщо народ вимирає або винищується, депортується чи розсіюється по світу внаслідок еміґрації, його культура як актуальний процес припиняється або суттєво послаблюється, часто від неї залишаються лише артефакти. Культура має запобігти усім цим явищам, а для цього мусить скріпити цілісність етносу чи нації. Чи може вона виконати це завдання, допускаючи повну, нічим не обмежену відкритість? Очевидно, що ні, а тому вона має шукати оптимуму між закритістю та відкритістю. Те, яким буде цей оптимум, залежатиме від багатьох умов, які неможливо визначити наперед, виходячи із загальних міркувань. В брошурі з національного питання [Свідзинський, 1994а] я наводив аналогію з життєдіяльністю клітини організму, яка, за афористичним висловом одного біолога, "спілкується, ізолюючись". І та, і друга функції здійснюються за допомогою мембрани, будова якої вельми складна, а точність функціонування — пропускання чи затримки потоків тих чи інших речовин — напевне перевищує точність роботи митних служб.

Отже, вимога повної відкритости культури якоїсь нації як загальний принцип, який мав би діяти безвідносно до будь-яких обставин, є помилкою. Так само, як і протилежний принцип повної культурної замкнености. У першому випадку культура позбавляється механізмів самозбереження, вона втрачає не лише свою самобутність, а й цілісність. У другому — культура самовичерпується, її дерево всихає. Необхідність рівноваги між обома стратегіями цілком зрозуміла. Нетривіяльним є питання, наскільки та чи інша стратегія на кожному етапі розвитку нації, зокрема, української, є доцільною; очевидно, що воно не може бути вирішене в загальному вигляді.

3. Оскільки культура як процес самоорганізації пов'язана з подоланням зла, можна було би зробити висновок, що культурні вза-

ємовпливи можуть бути лише позитивними чинниками для будь-якої пари культур, які вступають у контакт. Це справді так, якщо культурний діялог не супроводжується жодним примусом і кожна з культур може вільно запозичати у іншої те, що їй потрібно, виходячи з завдань свого власного розвитку[117]. Зовсім інакшими будуть наслідки, коли взаємодія культур супроводжується насильством, тобто до культурного впливу додається антикультурний. В чому тут справа? Відповідь отримаємо, взявши до уваги ще один, четвертий, аспект процесів самоорганізації.

4. Вже наголошувалося на законі множинности форм самоорганізації. Самоорганізація не є таким відгуком системи на зовнішній вплив, який однозначно визначається цим зовнішнім впливом. Характер відгуку суттєво залежить від внутрішньої структури системи і закладених в ній потенцій. Це зумовлює неповторність і самобутність шляхів розвитку різних етнічних культур. Отже, різні культури вимагають для реалізації своїх потенцій різних умов. Наводячи банальну аналогію, стверджу, що різні квіти потребують для свого розвитку різних умов: різних якостей ґрунту, кількости води, світла тощо[118]. За таких обставин насильство заважає вільному розвитку потенційних культурних можливостей, спричиняється до деформацій в культурах, а іноді і до їхньої загибелі.

Отже, обстоюючи принцип відкритости культур, не плутаймо праведне з грішним, пам'ятаймо, що діялог культур має бути передусім культурним.

---

[117] Можливість корисного повчання навіть у випадку різко протилежних культурних настанов Гайзенберґ ілюструє такою притчею. "*Жив старий рабин, священик, відомий своєю мудрістю, до якого люди йшли по поради. Прийшов до нього один чоловік у відчаї від усіх змін, що відбувалися навколо нього, і почав скаржитися на все те зло, яке походить від так званого технічного прогресу. «Чого вартий весь технічний мотлох, — сказав він, — коли думають про справжні цінності життя?» Рабин відповів: «Все в світі може сприяти нашому знанню: не лише те, що створив Бог, а й усе те, що зробила людина». «Чого ми можемо навчитися у залізниці?» — спитав у сумніві прибулець. «Того, що через одну мить можна втратити все». «А у телеграфу?» «Того, що за кожне слово треба відповідати». «У телефону?» «Того, що там чують те, що ми тут говоримо». Прибулець зрозумів, що думав рабин, і пішов своєю дорогою*" [Гайзенберґ, 1989].

[118] У спогадах художника Костянтина Коровіна є чудове оповідання "Своё", в якому автор в дуже дотепній формі показує майже повне неприйняття простою російською людиною природи південного берега Криму, умов життя та естетичних цінностей кримських татар [Коровін, 1990].

Гадаю, що зроблені зауваження пояснюють мотиви думок Лужницького, які так відмінні від думок Антоновича[119].

Що ж до позитивних взаємовпливів української та російської культур, то неупереджений розгляд цієї проблеми — справа майбутнього. Стосовно проблеми українсько-російських літературних взаємовпливів таку думку висловлює також Григорій Грабович [Грабович, 1997].

[119] З приводу обговореного питання наведу думку Вассияна: *"Два огляди ріша-ють про недоцільність буквально послуговуватися в творенні національного життя зразками чужого досвіду: речевий і методичний. По-перше, кожна нація підноситься до культурного стану тільки шляхом відосереднього здвигу* [відцентрового зсуву — А.С.] *і в цьому міститься динаміка її характеру. По-друге, насильне засвоювання несвоєрідного відклонює лінію природного напрямку і тим зуживає нераціонально енергію*» [Вассиян, 1972].

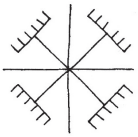

XX. РОСІЙСЬКИЙ ШЛЯХ

1. Хвороби Росії

Росія привертає увагу всього світу через небезпеку, яку вона становить. Особливо це стосується колишніх колоній царської Росії, пізніше — СССР, в тому числі України. Загальносвітова увага визначається також тим, що Росія — найнеблагополучніша країна світу, яка, маючи великі ресурси, великий простір і, здавалося б, непоганий творчий потенціял культурної еліти, примудряється вже довгий час обирати агресивні, а для себе — самозгубні шляхи, внаслідок чого народ російський ніяк не може облаштувати своє внутрішнє життя, налагодити зовнішні взаємини і прирікає себе на хронічні страждання, нині — вимирає і розсіюється[120].

Ось свідчення Пітирима Сорокіна: "*Ми впродовж усієї історії були народом мілітарним, який воював багато, часто і у великому обсязі. Ми ж упродовж усієї нашої історії були народом голодним, який не вийшов зі смуги хронічних голодовок навіть у XIX та XX століттях*" ([Сорокін, 1992]).

Росія виявила себе у світі як феномен справді винятковий, ні з ким і ні з чим не зрівнянний. Починаючи з 1462 року і кінчаючи (дата дещо умовна) 1914, царська Росія збільшила підвладну територію у 1000 разів, цебто, як видно з простого перерахунку, поглинала щорічно протягом майже півтисячоліття по території, приблизно вдвічі більшій, ніж територія Кримського півострова. Територіяльна експансія супроводжувалася мілітарним насильством, підступом, підкупом, депортаціями. За цей період сотні малих народів з їх самобутніми культурами стали жертвами етноциду та лінґвоциду. Більші народи були насильницьки об'єднані у величезну імперію силою потужної військової і жандармської системи, існування якої стало на заваді розвитку політичної свободи в імперії, а її утримання лягло важким тягарем також і на плечі російського народу, приреченого на злидні, солдатчину, духовне виродження.

[120] Історія Росії під кутом зору спроб розбудови державности з наступними етапами катастроф досліджена в капітальній праці [Ахієзер, Клямкін, Яковенко, 2008].

Повну абсурдність агресивної політики, спрямованої на безоглядну територіяльну експансію Росії, особливо яскраво відчуваєш, знайомлячись з секретними доповідними записками надвірного радника Петра Бадмаєва цареві Миколі II про таку цікаву для Росії сферу, як Тибет, Китай і Монголія (уявіть собі — разом узяті!). Перша записка називалася "*О присоединении к России Китая, Тибета и Монголии*", у другій доповідній той самий автор подав і обґрунтування, яке щодо Тибету звучало так: "*Тибет, как самое высокое плоскогорье в Азии, господствующее над азиатским материком, непременно должно находиться в руках России*". Зауважу, що це писалося наприкінці XIX століття. І невідомо, чим би завершилася ця писанина, якби не велика історична подія — поразка Росії у війні з Японією (1904 р.), після чого "зацікавленість" Росії названими територіями раптово і надовго пропала.

Звичайно, на початках розселення північно-східних слов'ян відбувалася у слабкозаселений простір. Народи, які перебували у ньому (угро-фінські племена), не чинили суттєвого опору, вони змішувалися зі слов'янами, і це призводило хіба що до виникнення мішаного генофонду, а також до змін у способі життя.

Ситуація принципово змінилась після татаро-монгольського завоювання. Олександр Невський, Володимирський князь, хоч і був на території, куди татаро-монголи не дійшли, подався до Золотої Орди і отримав ярлик на управління усіма князівствами, а його онук Іван Калита, князь Володимирський і Московський, використав цей привілей і розпочав "збирання", а на ділі — завоювання усіх князівств, спираючись на військову допомогу монголів. Природно, при цьому переймалися форми державної організації, притаманні татаро-монголам, що ж до ідеологічних концепцій, то на їхнє вироблення справляла вплив Візантія. Процес завоювання продовжували московські царі, не зупиняючись перед прямим етноцидом північнослов'янського населення Новгорода, Твері, Пскова (Ярослав Дашкевич виділяє новгородців у окремий етнос — гілку східних слов'ян, який був знищений, див. [Дашкевич, 1993: 49]). Знайшлося й "ідеологічне" виправдання загарбницької політики: концепція "Москва — третій Рим".

Залишаючи на боці проблему фальсифікації реальної історії, починаючи з привласнення Петром I етноніму "руський" для позначення території розширеної Московської держави, якій була надана назва Росія (фальсифікаційна діяльність продовжувалася

вельми інтенсивно під персональним наглядом Катерини II)[121], перейдімо до питання: які ж наслідки мала для Росії в новітні часи її агресивна політика.

І тут вимальовується, після кількох сотень років військових успіхів, картина послідовних поразок і катастроф, які стали наслідками цієї політики. Перелік їх подано в двох недавніх книгах: Юрія Афанасьєва "Опасная Россия" [Афанасьєв, 2001] та Збігнева Бжезінського "Велика шахівниця" [Бжезінський, 2000]. Перелік приблизно однаковий; у Афанасьєва стиль трохи розлогіший, у Бжезінського трохи стисліший.

Наводимо цей список без лапок у власному викладі з незначними доповненнями.

1. Поразка Росії у Кримській війні 1854—1855 рр., яка виявила військову і технічну відсталість Росії, подиву гідний організаційний безлад, хабарництво і корупцію у верхах і грабіжництво в низах.

2. Російсько-японська війна 1905 р., яка закінчилася принизливою поразкою Росії, зокрема, її далекосхідний флот був повністю знищений в Цусімській протоці.

3. Перша революція 1905 р., яка розпалила масове насильство в країні і закінчилася поразкою та реакцією.

4. Перша світова війна 1914—1918 рр. з мільйонами поранених та вбитих. Революція, розпад Російської царської імперії, розвал фронту, всеохопне економічне безладдя, моральний розклад армії.

5. Большевицький Жовтневий переворот, після якого розгорнувся червоний терор, громадянська війна з її вакханалією жорстокости, економічна руїна. Голод 1921—1922 рр., організований Лєніним.

6. Заснування ГУЛАГу, винищення цілих класів та станів населення, видворення, а частіше — фізична ліквідація інтелектуальної еліти.

7. Організація штучного голоду в Казахстані і Україні, втрати українського селянства досягли близько десяти мільйонів осіб. Запровадження колгоспного рабства в СССР.

---

[121] Перегляд облудної схеми історії України розпочав Михайло Грушевський [Грушевський, 1904]. Викриття і спростування російських міфів про Україну становить поважну частину досліджень американського історика Едварда Кінана [Кінан, 2001].

8. Максимум терору 1937—1938 рр., мільйонні жертви внаслідок розстрілів та нищення людей в концтаборах.

9. Таємна угода Сталіна з Гітлером 1939 р., розв'язання ними Другої світової війни узгодженою агресією проти Польщі. Терор проти західних українців та білорусів.

10. Війна проти Фінляндії 1940 р.; військові втрати СССР — від 130 до 300 тис. осіб, втрати Фінляндії — коло 20 тис. осіб.

11. Війна 1941—1945 рр. з гітлерівською Німеччиною; в цілому виграна, але військові втрати з боку СССР в сім разів перевищили німецькі. Мільйонні втрати цивільного населення[122].

12. Депортації та репресії цілих народів: німців Поволжя та Криму (400 тис.), литовців, латишів, естонців (600 тис.), кримських татар, чеченців, інгушів, калмиків, карачаївців, балкарців (920 тис).

13. Голод 1947—1948 рр.

14. Сорокарічна гонка озброєнь зі США, карибська криза на грані ядерного зіткнення, війна в Афганістані (1979—1989 рр.).

15. Розпад СССР, пограбування населення внаслідок проведення приватизації колишньою партноменклатурою, економічна та демографічна криза, війна Росії в Чечні, формування олігархічного, згодом авторитарного режиму.

Досі йшлося про державні справи. Перейдімо тепер до другої частини тези Сорокіна — про виробництво продуктів споживання в Росії. У 2002 р. вийшла цікава книга Григорія Гольца "Культура и экономика России за три века XVIII—XX вв." [Гольц, 2002][123]. Книга цінна великим і ретельно вивіреним статистичним матеріалом. Про розміри масового голоду населення європейської Росії свідчать такі дані: доля населення, яке мало менше п'ятисот грамів харчових речовин на людину на добу, становило в 1891 р. — 25,7%; в 1898 р. — 9,7%; 1901 р. — 6,6%; 1906 р. — 17,3%; 1911 р. — 14,9%; 1915 р. — 8,3%. В середньому за ці 25 років жорстоко голодувало 5% населення (дані П.Першина).

В чому ж причина періодичних голодувань? Одна з них вельми своєрідна. Ось що пише про неї Гольц: *"Дуже показові у цьому відношенні маловідомі факти про те, що особливості російського мен-*

[122] Див. О.Філь. Штрафбати не просять вогню. — Дзеркало тижня, № 34, 6 вересня 2003 р.

[123] Критичні зауваження до книги див. у статті [Ванд, 2004].

талітету призвели в роки столипінських реформ до справжньої громадянської війни: селяни воювали головним чином не з поміщиками, а між собою. За даними П.Першина в 1907—1909 рр. було 70,9% підпалів поміщицьких садиб, селянських — відповідно 29,1%, а в 1910—1913 роках стан кардинально змінився, бо поміщиків підпалювали в 32,5% випадків, а селян — 67,5% випадків". Перевага у кількості підпалів селянських господарств в часи реформ Столипіна пояснюється небажанням російських селян допустити появу більш успішних господарів порівняно з середніми. Отже, краще голодувати, аніж дати комусь підняти виробництво.

В якості головного чинника недородів називають низькоякісні ґрунти та несприятливі кліматичні умови в європейській Росії. Гольц наводить дані дослідження історика *Л*.Мілова (1998 р.) про те, що "*об'єм сукупного доданого продукту суспільства в східній Європі був завжди значно менше, а умови для його створення значно гірші, аніж в західній Європі*". "*Це об'єктивна закономірність, змінити яку людство поки неспроможне*", — коментує Гольц.

На думку Гольца, причина полягає у великій амплітуді коливань врожайности в Росії, що пов'язано з нестабільними кліматичними умовами. Показник цієї амплітуди за період з 1891 по 1915 рр. становив у середньому (по п'ятдесяти губерніях европейської Росії) 2,14. Рівень коливань врожайности в західноевропейських країнах менше і знаходиться в діяпазоні 1,36—1,44, але важливий також інший показник — абсолютна врожайність, яка була в західній Європі вища, ніж в Росії: у Франції — в 1,5 рази, в Німеччині — в 3,9, у Великобританії — в 4 рази. Що ж стосується США, то там абсолютна врожайність перевищувала російську у 2 рази. Необхідно врахувати обидва показники разом. Так, в Канаді коливання врожайности відносно абсолютного рівня таке саме, як в Росії, але абсолютний рівень в 1,6 рази вище (при значно меншому населенні). Отже, справа не стільки у кліматі та в ґрунтах, скільки у незадовільному веденні сільського господарства. Навіть відносно високий рівень коливання врожайности по роках не є небезпечним для країн з високим абсолютним рівнем врожайности [Гольц, 2002: 416].

І Гольц, і Афанасьєв (останній навіть більшою мірою) покладають основну відповідальність за описаний стан речей на незадовільну ментальність російського народу. Причини цього достатньо докладно обговорює Афанасьєв в першому ж розділі

книги "Опасная Россия". При цьому ментальність виводиться з географічних та кліматичних умов Росії: надмірно великі простори, суворість клімату, великі лісові обшири, на південному сході европейської частини Росії — степи з заметілями та великими перепадами сезонних температур. Виникає замкнене коло: погані природні умови спричиняють низькі врожаї, а погані врожаї псують ментальність, погана ментальність перешкоджає підвищенню продуктивности праці. Слушно, що ментальність та спосіб господарювання пов'язані (див. розділ XVI, де говориться про кочове землеробство). Але не можна уникнути питання, чи не існують глибші чинники, які здатні це коло розірвати. Насправді вони є і заховані у правдивій релігії, але релігія і Церква не могли відігравати в Росії тої ролі, яку вони відігравали на Заході, оскільки російська церква завжди була підкорена державній владі, навіть войовничо атеїстичній, співробітничала з нею і втрачала авторитет серед віруючих.

Важливі висновки робить Гольц щодо нинішнього демографічного стану в Росії: "*Демографічна криза Росії, яка почалася не зараз, а в середині 60-х рр. (і довгі роки замовчувалася), зумовлена накладанням двох неґативних процесів — алкоголізації і різкого погіршення навколишнього середовища … В 60-х рр. XX століття Росія стала на шлях різкого збільшення виробництва і якісного вдосконалення атомної, хемічної, бактеріологічної, космічної зброї, що призвело через 20 років до суцільного екологічного забруднення усієї господарськи освоєної території країни, не стало якісних харчів, повітря, ґрунту, а пити за традицією продовжували багато. В останні десятиліття додалися наркотики, неякісні спиртні напої… У наслідку маємо те, що чоловік як біологічний і трудовий виробник став не той, та й жити він став у середньому на 10 років менше… Ось як відповіла демографія на структурні зсуви у військово-промисловому комплексі, якими ми пишалися багато років. Хотіли надійно захистити себе від немовби багатьох супротивників, а практично отримали вимирання власного народу*".

Наш час поставив перед усім людством проблеми надзвичайної ваги. Зараз лише безпросвітно темна людина може нехтувати тією обставиною, що стан планети Земля із зростаючою швидкістю прямує до таких фізико-географічних показників, які виключатимуть існування на ній умов, сумісних із збереженням достатньо розвинутих форм життя. На те маємо вже зараз надто багато свідчень. Саме на подолання екологічної трагедії

мають бути спрямовані головні зусилля людства, яке мусить об'єднатися заради самозбереження і відновлення того, що ще можна врятувати і відновити хай і не до первісного, то хоча б до біологічно прийнятного стану. Перед обличчям цих загроз поведінка країни, яка намагається жити за поняттями давно минулих часів, викликає лише невеселий сміх. Звичайно, світ в цілому за тих умов, про які щойно було сказано, а також з огляду на бідність і голодування приблизно шостої частини населення планети (це близько мільярда людности!), — такий світ аж ніяк не можна назвати стабільним. Але цілком певно, що з боку всієї европейської цивілізації, яка утвердилася на смузі земної кулі від Північної Америки до Европи включно з Україною (попри тимчасові хитання останньої), не існує щодо Росії ніяких поганих намірів. Цей світ радо вітав би приєднання Росії до европейських структур, в тому числі і до НАТО, і поширення смуги европейської цивілізації аж до Камчатки [Бжезінський, 2006]. Для цього Росії слід зробити справжній европейський вибір — послідовну демократизацію, покінчити з "нічними фобіями" щодо уявних загроз, з мареннями про загублену імперську велич, а мобілізувати ще наявні ресурси та інтелектуальний потенціял, аби разом з усіма здоровими силами врятувати світ від справжньої загрози, яка нависла над нашим спільним домом — такою прекрасною у ще недалекому минулому планетою — колискою досконалих форм різнобарвного життя та унікального його здобутку — людського розуму.

2. Злет і падіння російської культури

На цю тему існує величезна література різного спрямування. Зокрема відомо, який потужний пропаґандивний апарат утримувався урядом Росії в різні часи, аби переконати світ у величі російської культури.

Виходитимо з двох визначальних емпіричних фактів.

Перший. На території Російської імперії, пізніше СССР, було справді створено чимало видатних культурних цінностей.

Другий. Попри це крах російської культури визнається навіть її найактивнішими апологетами.

Висновок з цього може бути лише один: вся будова російської культури була в чомусь дефектна. В чому саме і з яких причин — єдине, що тут мене цікавить.

Очевидно, що ні про яке самопоїдання культури, як міркував Ліхачов, мови бути не може: культура як процес самоорганізації ноосфери — явище по суті своїй позитивне. Йтися може лише про відсутність, недорозвиненість цього позитивного процесу, недостатню розбудованість структур культури. Основний висновок роздумів про російську культуру багатьох авторів, які її серйозно вивчали, полягає не в тому, що вона "погана", а в тому, що вона нагадує будову із зяючими дірками на взірець квартир хрущовської доби, до ордера на які додавався список "*недоделок*", що їх мали ліквідувати самотужки "ощасливлені" громадяни. На жаль, культура — будова надто цілісна і органічна, аби її можна було підлатати аматорським ремонтом. За фатальним законом: "природа не любить пустоти" — у ці дірки і шпарки посунули темні деструктивні сили.

З певної точки зору історія Росії — це історія її неухильного просування до трагедії большевизму. Нема великого сенсу в дискусіях, хто був "першим большевиком" у Росії: Пугачов, Бєлінський, Ленін чи хтось інший. Процес згаданого просування вельми складний, а большевизм не є "відкриттям" однієї особи. Найглибші дослідження на цю тему (наскільки мені відомо) — твори Євгена Маланюка "До проблеми большевизму" [Маланюк, 1966], Миколи Бердяєва "Истоки и смысл русского коммунизма" [Бердяєв, 1990], Юрія Бойка "Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму" [Бойко, 1990], Олександра Ахієзера "Россия: критика исторического опыта" [Ахієзер, 1991], Юрія Афанасьєва "Опасная Россия" [Афанасьєв, 2001]. Тут заторкну лише аспекти культурологічного характеру, і при цьому лише тезово.

Дефектність російської культури полягає у наступному.

1. Російська культура величезною, а точніше визначальною, мірою була створена розумом і руками неросіян за рахунок коштів, отриманих шляхом грабунку сусідніх народів і нещадного визиску власного, через що виявилася дуже неглибоко вкоріненою у російський ґрунт. З цієї причини вона не проникла у найглибші надра самосвідомости основної маси російського народу. Цього не могло статися, оскільки її творці були дуже далекі від цієї основної маси. Ще на початку XX століття населення Росії було на вісімдесят відсотків селянським. Селяни жили іншим, аніж решта верств, життям, мали іншу ментальність, вперто зберігали замкнену традиційну культуру, яка підтримувала доволі архаїчні форми життя

(охлократія у вузьких межах самоврядування, на яку накладався необмежений деспотизм верхів)[124].

Таке явище, яким був в Україні Шевченко, в Росії було в принципі неможливе.

2. Високою мірою "найманий" характер російської культурної еліти зумовлював хисткість її життєвої позиції. Поривання до ідеалів вольности, вичитаних з европейських книжок, напрочуд швидко згасали, їх місце заступали спалахи визнань у любові до деспота з неодмінними побажаннями, часто у віршованій формі, успіхів його військам у Польщі, на Кавказі чи деінде. На початку XX століття, у передчутті прийдешніх соціяльних потрясінь, у діячів культури не лише не зросла відпорність до зла, а навпаки, розвинулася патологічна готовність бути згвалтованими ще темнішими і брутальнішими силами: "*... вас, кто меня уничтожит, встречаю приветственным гимном*".

3. Процес російського культуротворення був вкрай здеформований імперськими цілями царату. Ті з творців культури, які підкорилися імперським силам, завжди відчували свою неповноцінність, роздиралися внутрішніми суперечностями, особливо це було характерно для неросіян за походженням (найяскравішим прикладом є Гоголь).

4. Російську історію супроводжував глибокий і хронічний розкол між основними станами. Соціяльний розкол позначався й на культурі. Основна маса російського народу — селяни — з недовірою і недоброзичливістю, а часом і відверто вороже дивилася на блиск "культурного" життя верхів, який сприймався ними як поверховий. З соціяльним та загальнокультурним був пов'язаний, зокрема, й релігійний розкол. Вперті й небезуспішні намагання царату підкорити російську православну церкву, використати її не для цілей релігійних, а скорше поліційних, підірвали релігійну свідомість в Росії і авторитет церкви. У вищих колах суспільства поширювалася погана суміш поверхового французького вільнодумства, атеїзму з візантійським деспотизмом і монгольським дер-

---

[124] Культурний розкол між російським народом і освіченою верствою визнає Ліхачов: "*Народ, що належав до іншого типу культури, побачив в університетській інтеліґенції щось собі чуже і вороже*" [Ліхачов, 1991]. Дуже переконливо ментальне провалля, яке розділяло поміщиків і селян, зображено у незакінченому творі Л.Толстого "Утро помещика".

жавницьким духом. Вона аж ніяк не сприяла розвитку релігійного мислення. Стан речей у першій половині XIX століття добре характеризується фразою, кинутою Пушкіним у листі до Чаадаєва: "*Релігія чужа нашим думкам і нашим звичкам, на щастя*" [розрядка моя — А.С.]. Що ж до "нєістового Віссаріона", то він у горезвісному листі до Гоголя висловився щодо релігійности російського мужика взагалі нецензурно. Насправді він взяв на себе забагато. Релігія відігравала значну ролю в житті російського селянства, хоча і за змістом, і за призначенням — доволі своєрідну. Щодо змісту, то вона була складною сумішшю поганства і православного християнства, сильно здеформованого маніхейством. Все це було за зовнішньою формою: словесністю, зокрема, номінацією святих і свят, обрядовою атрибутикою — християнським, і це могло вводити в оману. Що ж до призначення, то вона значною мірою використовувалася як інструмент часової координації буття. Календар релігійних свят, розклад постів, сукупність обрядів — все це було міцно пов'язане з явищами і ритмами природи, з трудовою діяльністю, забезпечувало впорядковане існування в циклічному природному часі, координувало взаємодію людей в рамках традиційної російської общини, певною мірою забезпечувало зв'язок людини з космосом, надавало сенс життю. І все ж не можна не відзначити поверхового проникнення християнського духу в народні маси.

"Російська" релігійна філософія, започаткована українцем Памфілом Юркевичем і його учнем Володимиром Соловйовим, прийшла запізно і після жовтневого перевороту давала плоди поза межами СССР.

5. Хоча кінець XIX — початок XX століття був "срібним" віком (за характеристикою росіян), коли почала формуватися більш питома елітарна російська культура, дні її (як культури, так і еліти) вже були полічені. Поразка у війні з Японією оголила суспільні суперечності, невідповідності і перекоси в імперії. Спроби ж реформаторської діяльности, розпочаті після цієї поразки, зазнали краху: нашвидкуруч змонтована будова російської культури виявилася невідповідною для сприйняття і реалізації нових ідей. Друга, значно більша поразка — у першій світовій війні, стала ще тяжчим випробуванням і через брак захисних культурних механізмів призвела зрештою до вакханалії большевизму. Розкол у суспільстві поглибився до розмірів прірви, викликав безприкладно

жорстоку громадянську війну, у вогні якої згоріли як досягнення "срібного" періоду, так і багато іншого.

6. Російська інтеліґенція, об'єкт нестримного самовихваляння, не змогла протиставити хаосу в суспільстві таких духовних цінностей, які були б спроможні подолати анархію і стабілізувати життя. Її розгубленість, духовна капітуляція перед купкою демагогів вражає кожного, хто знайомиться з історією Росії напередодні большевизму. Культура не виконала своєї фундаментальної функції — збереження гомеостазису. Це основний факт, ігнорувати який неможливо. Попри окремі видатні набутки, російська культура засвідчила свою неспроможність і неповноцінність.

7. На зміну швидкоплинному "срібному" періоду прийшов чавунний, а потім залізобетонний вік СССР з широкомасштабним, систематичним і всебічно продуманим винищенням як культури, так і її носіїв. Залишалося лише те, що, за розрахунками большевицьких лідерів, становило інтерес для індустріялізації та мілітаризації держави, хоча через їх безголів'я якраз перед ІІ світовою війною був загальмований розвиток навіть тих ділянок, які з цієї точки зору могли б придатися (моторизація армії, ракетобудування). Після війни були перекреслені досягнення більшости розділів біології, зокрема, генетики, пізніше — кібернетики і багатьох інших корисних з точки зору могутности держави наукових напрямків. Отже, совєтський залізобетон виявився низької марки. Соціялістична імперія не змогла витримати холодної війни з Заходом. СССР лише на кілька років пережив роковану Андрієм Амальриком [Амальрик, 1971] межу і розвалився саме через відсутність культурних скріп. Якщо рахувати від початку — Переяславської Ради, злет і падіння російської культури відділені один від одного дивовижно коротким історичним проміжком[125].

Якщо говорити про загальніші причини нестійкости російської культури, то слід передусім відзначити фатальну ролю неадекватного розуміння поняття свободи, яке є наріжним для розбудови культури. Центральним в культурі є вироблення форм поведінки, заснованих на самообмеженні, на приборканні тих природних інстинктів індивіда, які заважають соціяльному буттю інших людей. Однак люди з анархічною свідомістю прагнуть до протилежного,

[125] Ліхачов у 1991 році навіть говорить про "*катастрофічне падіння*" [Ліхачов, 1991].

в теорії вони починають абсолютизувати свободу, виключати з неї елементи самодисципліни. Як вже зазначалося, ці елементи були основою європейської культури. Для неї характерне таке переконання: "*Нашою свободою ми зобов'язані обмеженням свободи, «бо хто може бути вільним, коли кожен матиме можливість попихати нами за своєю примхою?» (Джон Локк)*" [Гайєк, 1990].

В російській філософії переконливий аналіз відмінностей між російською та європейською концепцією свободи дав Ґеоргій Федотов у своєму есеї "Росія і свобода" [Федотов, 1989]. Тут має сенс навести цитату з брошури іншого, сучасного, російського філософа, оскільки в ній заторкнуті погляди на цю проблему й інших російських мислителів:

"Що б сказала Росія, якби раптом кляп випав з її рота? Для Федотова відповідь на це питання пов'язана з розумінням містичного боку історії Росії. Вона могла б поскаржитися на своє неповноліття: її конституційний вік застиг на рівні 11 років, на демократію, яка так і залишилася восьмимісячною. Їй навряд би припав до смаку імморалізм як захисників, так і супротивників російської ідеї. Але цілком можливо, що вона б заговорила голосом Розанова: «Я еще не такой подлец, чтобы думать о морали. Миллионы лет прошло, пока моя душа выпущена была погулять на Белый свет: вдруг бы я ей сказал: ты, душенька, не забывайся и гуляй по морали. Нет, я ей скажу: гуляй, душенька, гуляй, славненькая, гуляй, как сама знаешь. А к вечеру пойдешь к Богу, ибо жизнь моя есть день мой, и он именно — мой день, а не Сократа или Спинозы».

Цими словами Розанова вичерпується тема свободи для російської людини. Гуляй, «душенька», без усяких прав і демократій, без партій і конституцій, гуляй, малесенька, а під вечір не забудь зайти до Бога. Але якщо нема Бога, а «гуляй» залишається і таких, хто бажає погуляти, багато? Тоді, за Федотовим, починається болісне розмежування волі і свободи. Про що мріє російське серце? Ні, не про свободу, а про волю. Адже свобода — це з естетики потворного. Вона синонім розбещеності. А воля — зовсім інша справа. «Воля є перш за все можливість жити, або пожити за своєю волею, не обтяжуючи себе жодними соціяльними путами, не лише кайданами... Воля торжествує або у відході від суспільства, на степовий простір, або у владі над суспільством і насильстві над ним» (Федотов). Не свободу, а волю мав на увазі М.Гершензон, коли писав про те, що стало тісно і задушливо у крузі культури. Обтяжує сувоїще закону, що пов'язує, — невтомно повторював Л.Шестов, щупальцями розуму намацуючи тіло свободи. Якщо європейська люди-

на говорила «ні» і ставала бунтарем, то в Росії бунт починався зі слів «була-не-була, гуляй, душа», і з цими словами розв'язувалися пов'язуючі пута культури. Розбійник — ідеал волі, яка здійснюється скорше в кочовому побуті, аніж в культурному співжитті. Тиранія і бунт людині волі значно ближче, аніж соціяльні реформи і добропорядний консерватизм" [Гіренок, 1991].

У цьому уривку відмінність у розумінні свободи між Заходом і Росією окреслена цілком однозначно. Автор правильно відзначає два основних моменти, які випливають із заміни поняття свободи на поняття волі. Це, по-перше, прийняття тиранії, по-друге, деформованість культури. Не дивно, що ціла низка російських філософів, з яких назву К.Леонтьєва, М.Бердяєва, Г.Федотова, відзначала труднощі формування культури на російському ґрунті. Наведу судження, які висловив з цього приводу філософ з кола Федотова Ю.Іваск: "*Росія дала світові святих і геніїв, але живої, тривкої культури не створила*" [Іваск, 1991]. В іншій статті цей автор пише: "*Для певної частини російської «еліти» всяка організація, система — завжди немов би зрада. Взагалі росіяни часто недовірливі до різного роду порядку або ж занадто легко підкоряються йому...*" [Іваск, 1988].

Впродовж майже всієї історії Росії, починаючи з Московського царства, фатальним для неї був тягар імперських устремлінь. Це добре розуміли деякі російські мислителі, наприклад, Микола Бердяєв, Георгій Федотов. Останній в своїй статті "Доля імперій" (1947) чітко ствердив: "*Для самої Росії насильницьке продовження імперського буття означало б втрату надії на її власну свободу. Не може держава, яка існує терором на половині своєї території, забезпечити свободу для другої. Як за московських царів самодержавство було ціною, сплаченою за експансію, так фашизм є єдиним устроєм, здатним продовжити існування каторжної Імперії. Звичайно, ціною подальшого придушення її культури*" [Федотов, 1992].

На превеликий жаль, навіть ці два мислителі не були бездоганні у своїх міркуваннях про долю Росії. Бердяєв не міг позбутися гіпнозу, навіяного російським месіянізмом, що ж до Федотова, то виявлення всіх слабких місць в його статті "Доля імперій" є непоганим "домашнім завданням" для українського читача. Я цим тут займатися не буду.

У зв'язку зі сказаним виникають питання щодо майбутнього.

Чи зможе Росія скинути важкий тягар імперсько-комуністичної спадщини? Чи зможе вона стати справді демократичною і право-

вою державою? Труднощі, які при цьому виникають, величезні. Адже існує явище тяглости форм життя, неперервности суспільних цінностей, інерція звичок, історичного досвіду, способу мислення — всього того, що називають ментальністю. У поставлених питаннях йдеться, отже, про ймовірність карколомного стрибка до цілковито протилежних форм буття, який мав би бути зроблений власними силами російського народу внаслідок глибокого усвідомлення абсолютної неприйнятности попереднього шляху — всупереч всій цій інерції. Думаю, що ймовірність цього дуже мала. Поки що немає жодних ознак прозріння, жодних спроб каяття. І справа не тільки у необхідності розриву з большевизмом, тоталітаризмом, які знайшли у російській ментальності ідеальний ґрунт для своєї реалізації. Справа також у розриві з імперським мисленням, у визнанні прав всіх народів імперії на вільне самовизначення, що більше — у необхідності знайти сили для зрозуміння і прийняття нетривіяльної ідеї щодо згубности того шляху для самого російського народу.

Це завдання Росії добре усвідомлюють аналітики сучасного світу, але сама Росія поки що не стає на цей шлях. Наведу дуже чітко сформульовану думку польського автора Єжи Помяновського [Помяновський, 1997]: "*Володіння чужими землями робило росіян постраховиськом усього континенту і не давало їм стати національною державою, подібно до інших. Розпад імперії є не втратою, а величезним шансом, першим за багато століть в історії цього народу*".

Уже першу частину того подвигу, який людство мало б очікувати від Росії, дослідники її історичного досвіду вважають безмірно тяжкою. Серед праць на цю тему виділяється глибиною і фундаментальністю вже згадана книга Ахієзера, висновки якої аж ніяк не додають оптимізму. Тут немає ніякої можливости реферувати цю фундаментальну книгу, зазначу лише, що у світлі дослідження, проведеного названим автором, стає цілком очевидним, що спроба побудови соціялістичного суспільства саме в Росії не є історичною випадковістю: вона була підготовлена консервацією общинного устрою, який, витримавши атаку Столипіна, дожив аж до другої половини XX століття; живучість його була у свою чергу зумовлена давньою традицією кочового землеробства [Шкуратов, 1992], пов'язаною з надміром вільних, але невисокоякісних земель (саме звідси звичка до нестримної експансії). Суттєвим чинником, який визначав хід російської історії, були гли-

бокі розколи у суспільстві. Крім відзначеного вище розколу між правлячою верхівкою і анархічним селянством з його абсолютною чисельною перевагою над іншими станами, нагадаю про розкол всередині церкви (він завершився врешті підкоренням церкви державній бюрократії), а також розкол всередині дворянства, більша частина якого не знайшла належного місця у соціяльному бутті. Неґативні тенденції, що випливали з цих обставин, зберігалися попри всі спроби реформаторства, яке, провадячись варварськими методами, не ліквідовувало, а поглиблювало ці розколи. Все це спричинило, на думку Ахієзера, не стільки поступовий, скільки коливний характер російської еволюції. Цей автор звертає також увагу на суттєву деформуючу ролю маніхейського світобачення, яке, успішно конкуруючи в Росії з християнством, стало глибоким духовним чинником виникнення протистоянь і зростання жорстокости у суспільних та міжособистісних взаєминах.

Тут вважаю доцільним навести деякі цитати із заключного розділу другого тому книги Ахієзера, оскільки викладені там загальні міркування стосуються не лише російської історії.

"Людська історія включає зростання складности завдань, що стоять перед людьми. Це вимагає принципово нових рішень, формування соціяльних відносин... збільшення творчого потенціялу репродуктивної діяльности, масової рефлексії історії. <...> Шлях цей виявляється страшенно важким і страдницьким. Постійно існує спокуса реаґувати на нові умови як на старі, діяти старими засобами, прагнути до старих цілей, що загрожує зростанням дезорганізації відтворення суспільства. <...> Людина перебуває під впливом інерції, яка захована в культурі, в соціяльних стосунках, на неї діють явні чи приховані стремління минулої історії, які завжди з нею. Людина ... зависає над ... прірвою між тим, що вона хотіла б бачити, і тим, що бачить реально, між тим, що хоче, і тим, що може, між своїми надіями і реальністю... Цей розрив спричиняє людям нескінченні страждання. Від них йдуть два основних шляхи. Один — до морального занепаду, озлоблення супроти реального світу, який не виправдав надій, що є спробою знищити його, винищуючи тих, хто персоніфікує неґативність світу. Але це шлях до самогубства, до руйнації власного дому. Однак є й інший шлях. Він полягає у творчому подоланні людиною своєї обмежености, у прогресивному саморозвитку, у рефлексії. Є й третій шлях. Він полягає у складній боротьбі цих двох шляхів: з одного боку, постійній спробі жорстко утвердитися в формах досвіду, що історично склалися, протистояти виходу за його рамки. З

другого боку, — у періодичних спробах, немов би у відчаї, шукати нові шляхи... Цей шлях найстрашніший і найболісніший, він загрожує внутрішнім розладом особистости, можливістю соціяльних катастроф... У кожному суспільстві закладена тенденція пошуку стійкого стану, консенсусу відповідної системи відношень. У цьому пошуку Росія, яку постійно захльостують кризи та небезпека омертвіння держави, обрала дивний коливний маршрут" [Ахієзер, 1991].

Ахієзер схиляється до думки, що Росії властивий третій шлях, отже, надія ще залишається[126]. Але чи не відбулися за роки, що збігли після публікації його книги, такі події, які дають підстави вважати, що вона стала на перший, самовбивчий шлях? Пробним каменем для постсоціялістичної Росії є її ставлення до самовизначення народів колишнього СССР. Найпоказовішою виявилася її реакція на прагнення до незалежности з боку чеченського народу. У росіян не могло бути ілюзій, що народ, який протистояв завоюванню протягом багатьох десятків років, народ, який був злочинно депортований зі своєї батьківщини і наполовину винищений, народ, глибоко відмінний за ментальністю, культурою, релігією, способом життя, зрештою за географічними умовами свого існування, ніколи не захоче замиритися з політичною залежністю в рамках Російської федерації. І в цьому випадку не могло бути й натяку на "обґрунтування" якихось форм інтеграції з використанням аргументів щодо етнічної, мовної, історичної чи іншої близькости. Розлучення було невідворотне, і його слід було зробити цивілізовано, за прикладом деяких західних метрополій. Однак сталося найгірше з того, що можна було уявити: війна на винищення маленького свободолюбного народу. Удар, який цим сама собі завдала Росія, не міг би бути заподіяний їй жодним ворогом.

Нині духовна криза в Росії поглиблюється. Журнали, які свого часу визнавалися елітарними ("Новый мир" та ін.), звернені до минулого. Страх перед майбутнім, почуття непевности життя домінують. Ніхто не наважується запропонувати шлях у майбутнє. Сучасний етап буття відверто визначається як "посткультурний".

---

[126] Для глибшого ознайомлення з поглядами Ахієзера — незрівнянного знавця російської історії — зверну увагу на наступну його книгу у співавторстві з Клямкіним і Яковенко "История России: Конец или новое начало?" ([Ахієзер, Клямкін, Яковенко]), а також на глибоку статтю, перекладену українською мовою, "Росія — кризова точка світової історії" [Ахієзер, 1996].

Той факт, що суспільне буття без культури неможливе, при цьому навіть не згадується. Трапляються, хоча й нечасто, оптимісти. У переважній більшості вони сповідують принцип "якось-то буде". Адже час іде, і те, що ховалося в імлі майбуття, стає сьогоденням. А за Швейком, "*як там не було, а якось-то воно було, ніколи ж так не було, щоб ніяк не було*!" На це й усі сподівання. Гадаю, однак, що це не найкращий різновид оптимізму. Реальні надії слід пов'язувати з молодшими поколіннями, серед яких за нових умов легше формуються люди, здатні критично поставитися як до російського минулого, так і до нинішнього стану Росії. Зараз настав час, коли вони мають змогу вільно розвинути свою думку. Те, що такі критично і творчо мислячі люди в сучасній Росії існують, читач може побачити з ось такого уривку із статті філософа Олександра Рубцова: "*Російське суспільство перебуває у стані ідейної невлаштованости, але дивного ґатунку. Поширене уявлення про «ідеологічний вакуум», яке видається майже самоочевидним, насправді відбиває не усе, а багато що просто заплутує. Ідеології немає там, де ми її звикли бачити, — серед верховних атрибутів держави і всезагальних духовних зобов'язань громадян. В усій решті наш так званий духовний вакуум наповнений вщерть. В ідеологічному зоопарку країни зібрані майже всі види, включно з найогиднішими. Справедливіше говорити про кризу перевиробництва концепцій, версій того, що відбувається. У певному сенсі проблема навіть не стільки в дефіциті ідей, скільки у розгубленості суспільства перед їх надміром, а головне — перед відсутністю критеріїв, які дозволили б робити особистий осмислений вибір позиції. Ідейні комплекси в такій ситуації працюють як суто міфологічні, а їх вибір визначається щохвилинними політичними інтересами і соціяльними афектами. Що більше — зруйнована ідеологічна комунікація. Ідеології взаємонепроникні, зникли навіть чисто зовнішні ознаки нормальної дискусії: тексти будуються не у формі доказів, а у формі звинувачень, ідейних і моральних інвектив. Люди не дискутують, а намагаються перекричати один одного — і при цьому один одного не чують і навіть не хочуть почути. Ідеологічні конструкції будуються не на основі знання чи хоча б переконання, а виходячи з елементарної політичної доцільности. Панує настанова на перемогу будь-якою ціною... (Демагогія, власне, і є орієнтацією не на Істину, а на Перемогу. Тут перемагає енерґія цинічних і дурних.) Перемога не буває без війни. Осмислення того, що відбувається, переходить у жанр ідеологічного вбивства супротивника. Полеміка провадиться виключно «на поразку». Ідеологічні опо-*

ненти, забувши, що вони, як там не було, представляють одну націю і країну, обдаровують один одного визначеннями, якими в 30-і роки нагороджували «ворогів народу», а в 40-і — фашистських окупантів. Якщо перевести ідеологічні звинувачення у правові, то вийде, що ситуація в країні — суто підрострільна. По суті справи в Росії розпочата громадянська війна в сфері ідеології. Країна живе в атмосфері доктринального взаємознищення. Можна, звичайно, цим тішитися: ідеологічні війни все ж не такі страшні, як справжні. В дійсності це лише проблема детонації: спочатку «розколюються розуми» — потім починають розколювати голови. Між іншими, стрілянину в жовтні 93-го ми самі накричали. Без сильних ідей і переконань просто так, та ще й на очах у всіх, у собі подібних не стріляють. З таким панцерником під парою навіть цілком мирним людям жити просто небезпечно, але якщо й обійдеться — нація, в якій люди так ненавидять і бояться один одного, мало на що здатна. <...> При цьому слід розуміти, що добрими закликами до ідеологічного перемир'я і суспільної злагоди тут не обійтися. Необхідна зміна усього ідеологічного контексту, загальної тональности ідеологізування, мови і предметів. В цьому плані завдання і можливості філософії в основному пов'язані з підвищенням рефлексивности погляду на речі, суспільної свідомости в цілому" [Рубцов, 1997].

Сказано різко, критично і сміливо, що і є необхідною передумовою успішного лікування суспільних хвороб. Але чи не здається читачеві, що майже все сказане справедливо й для України?

Після всіх висловлених критичних зауважень на адресу російської культури не виключено, що у читача виникне враження, ніби автор заперечує саме її існування або цінність російського культурного та історичного досвіду. Воно було б помилковим. Феномен російської культури — непроминальна реальність. І хоч спотворюючі чинники були завжди дуже сильні, не можна не бачити інтенсивного позитивного процесу. Що ж було його основою і хто був його головним творцем? Безліч культурологів починає у відповідь перераховувати імена діячів елітарної культури (див., напр., у розділі I цитату з Ліхачова). Я дотримуюсь іншої думки. Як на мене, основне авторство тут належить передусім великим масам російського "простого" народу, зневаженого, експлуатованого і голодного впродовж усієї російської історії, скривдженого беззаконням, придушеного тяжкою підневільною працею, тягарем поборів, рекрутчиною, війнами, недородами, епідеміями. При всьому

тому народ в особах кращих і найвпливовіших своїх представників зберігав життєву силу, бадьорість, невибагливість, винахідливість, здоровий глузд, гумор і надзвичайну спостережливість. Без цих якостей перенести усі лиха, які випали на його долю, він просто не зміг би, а одним з найяскравіших доказів цього є багатющий масив прислів'їв та приказок, в яких з вражаючою повнотою і яскравістю відбилося його світовідчуття (див., напр., [Даль, 1997]).

Саме на потужному фундаменті народної російської культури будувала еліта, в своєму колі тривалий час переважно франкомовна, у народу вона вчилася і часом брала дуже багато (яскравий приклад — Пушкін), довго мало що віддаючи народу (Пушкін, однак, віддав дуже багато — вдосконалену і збагачену літературну мову). Наявністю цієї непомітної на перший погляд народної культурної першооснови пояснюються особливості сприйняття Росією іноземних впливів. Один аспект доволі точно формулює Рубцов. Російські запозичення — це "*не просто прищеплення чужого, але вельми по-російськи збитий колаж цитат з умертвленого («руйнованого») західноєвропейського дискурсу. Російське тут те, як саме, за якою технологією збірки* [розрядка моя — А.С.] *включається неросійське і як з російського і неросійського збирається ціле*" [Рубцов, 1997].

Завдяки дії потужного субстрату російської народної культури забезпечувалася ефективність вищезгаданої "технології збірки", саме вона гарантувала російську форму і стиль, що, накладаючись на чужоземні впливи, давали можливість позначити кінцевий продукт терміном *російська культура*, хоч якого б етнічного походження не були її окремі представники і який вихідний матеріял не підлягав обробці.

Існує, однак, інший аспект. Народна культура значно меншою мірою могла вплинути на зміст запозичуваних ідей, особливо коли йшлося про ідеї філософські та соціяльні, що їх інтенсивно продукувала европейська думка. Це був обов'язок еліти, російської інтеліґенції, з ним вона не упоралася. Про причини цього писалося багато. Нині проблема полягає в тому, чи виявиться інтеліґенція на висоті у творенні майбутнього. Задача ускладнюється тим, що вищезгаданий субстрат величезною мірою понівечений.

3. Европа і Росія

Говорячи про характер російської культури, про феномен її раптового злету і катастрофічного падіння, не можна не поруши-

ти один надзвичайно важливий аспект проблеми Росії: її стосунку до Европи як культурної єдности, як джерела багатющого комплексу унікальних ідей і їх реалізацій, які — подобається це чи ні — кардинально вплинули на життя не лише Европи, а й цілого світу. Скористаюся тим, що дискусія на цю тему систематично точилася в російському суспільстві з часів реформи Петра I і прийняла зрештою форму полеміки між західниками та слов'янофілами. В другій половині XIX століття крапки над "і" були розставлені в ній книгою Данилевського "Росія і Европа"[127] [Данилевський, 1991]. Як на мене, концепція цієї книги, яку деякі особи зрозуміли свого часу як катехизм модернізованого слов'янофільства, а нині знайшлися серед росіян й такі, хто намагається піднести її на рівень знаменитих західноевропейських історіософських творів "Присмерк Европи" Освальда Шпенґлера чи "Дослідження історії" Арнольда Тойнбі, — ця концепція доволі проста.

Природознавець за фахом, автор критичної книги, присвяченої дарвінізму, Данилевський був за політичними переконаннями прихильником самодержавства та слов'янофільства, носієм та виразником органічної неприязні до Европи, її культури, духу та порядків.

Першим його кроком було обґрунтування цієї неприязни, для чого він рішуче звинуватив у ворожості до Росії саму Европу. Очевидно, дібрати історичні факти на користь цієї тези, рівно як і на користь вже вторинної за його переконанням російської антипатії до Европи не становило особливих труднощів з огляду на бурхливу багатовікову історію Европи, впродовж якої всі, принаймні серед сусідів, встигли не один раз повоювати з усіма. Задекларувавши бажану тезу, він далі "з легкістю незвичайною" обґрунтував і непомірні претензії Росії щодо панування на евразійському континенті, її загарбницьку політику як в минулому, так і в майбутньому.

Щодо минулого, то всупереч безлічі фактів і здоровому глуздові, він змалював його як страдницький шлях Росії, яка у своїй доброті і жертовності до людства змусила себе приєднати до своєї етнічної території — виключно мирним шляхом, за кількома несуттєвими винятками — колосальні обшири суходолу, що зрештою склало одну шосту планети.

Щодо величного майбутнього, то воно, на думку Данилевського, повинно розпочатися з оволодіння чорноморськими протока-

[127] Вперше вийшла 1871 року.

ми — предметом найзаповітніших імперських мрій, ідеєю фікс російської політичної думки. Подальший процес експансії мав би завершитися організацією під егідою Росії (це само собою зрозуміло) великої державної слов'янської єдности з виходом аж до Середземномор'я.

Серед довільних постулатів автора фігурував один, який ним взагалі не обговорювався, а лише був сформульований: про повну тотожність українців і білорусів з росіянами: "*Юго-Западный край* [Україна і Білорусь — А.С.] — *точно такая же Россия и на таких же основаниях, как и самая Москва*". Навіть сучасні московські видавці "России и Европы" делікатно нагадують у примітці, що Данилевський дотримується поширеного у XIX столітті погляду про етнічну єдність великорусів, українців та білорусів, вбачаючи в них (включно з населенням Галичини та Угорської Руси) представників єдиного російського народу. З цього постулату Данилевський виводив виправдання російської експансії на захід моральним обов'язком захисту "*русского*" (в зазначеному вище сенсі) населення Галичини та Закарпаття. Читачам, які хотіли б скласти достовірну картину того, як цей захист здійснювався, коли настала слушна нагода (Перша світова війна), рекомендую перший розділ книги Дмитра Дорошенка "Історія України 1917—1923" [Дорошенко, 1930].

Теоретичною підставою антагонізму між Європою і Росією автор обрав тезу про приналежність їх до принципово відмінних "культурно-історичних типів". Винайдення (а насправді — примітивне запозичення) цього словосполучення і вважається мало не геніяльним відкриттям Данилевського. Само собою, рідний, хоч і не вельми багатий, природознавчий понятійний інструментарій був негайно залучений автором для побудови наукоподібних малозмістовних аргументів-метафор на користь "законів" нової теорії.

Оце, власне, й усе, що містить ця книга, яка у скороченому вигляді (видання 1991 року) сягає 500 сторінок.

За безпардонністю і самовпевненістю, за дивовижною легкістю, з якою автор вирішує долю цілих країн та народів, книга, мабуть, не мала аналогів в історіософській літературі XIX століття. В XX столітті такий аналог з'явився. Це "Моя боротьба" Гітлера. Основна різниця полягала у напрямку вектора відповідного "дрангу" — в діяметрально протилежний бік — та у вживанні менш відвертої лексики. І хоча Гітлер пише про фізичну ліквідацію "неповноцін-

них народів", а у Данилевського йдеться про їх ощасливлення, на практиці це означає те саме.

На підтвердження наведу деякі висловлювання цього автора без перекладу на українську, оскільки вони того не варті. Говорячи про польське питання, Данилевський передбачає, з огляду на "польські інтриги", що "*русская рука в общем ходе дел всё-таки принуждена будет чаще и чаще надевать ежовую муравьёвскую рукавицу и всё крепче и крепче сжимать её*". Описуючи приєднання Закавказзя та Кавказу до Росії, Данилевський твердить: "*Делая этот шаг, Россия знала, что принимает на себя тяжёлую обузу, хотя, может быть, не предугадывала, что она будет так тяжела, что она будет стоить ей непрерывной шестидесятилетней борьбы... завоёванные через это только выиграли. Не столь довольны, правда, русским завоеванием кавказские горцы. Здесь точно много погибло, если не независимых государств, то независимых племён*". Трохи далі, торкаючись Сибіру, висловлюється лапідарно: "*О Сибири и говорить нечего. Какое тут, в самом деле, завоевание? Где тут завоёванные народы и покорённые царства?*" Щодо Кримського ханства визнає, що тут мало місце "*национальное убийство*", але "*в этом случае это было такое убийство, какое допускается и Божескими, и человеческими законами, — убийство, совершённое в состоянии необходимой обороны и вместе в виде справедливой казни*".

Як бачимо з цих прикладів, у своєму потрактуванні зовнішньої політики Російської імперії Данилевський не рахується ані з фактами, ані зі здоровим глуздом. Щодо його розуміння внутрішньої політики Росії, то все видно з такого пасажу: "*Все мы очень хорошо знаем, что освобождению крестьян не предшествовало никакой агитации, никакой, ни изустной, ни печатной, пропаганды...*".

Вважається (див., наприклад, [Лосський, 1991]), що Данилевський має заслуги як автор ідеї про культурно-історичні типи. Однак справа не в самій ідеї: розуміння ґрунтовної відмінности европейця від, скажімо, китайця або того і другого від росіянина не було ніколи якимось одкровенням. Справа у розробці і обґрунтуванні ідеї. Немає жодного сумніву в тому, що визначення культурно-історичного типу у Данилевського є цілком хибним. Воно спирається на дуже непевно визначену мовну єдність як на головну ознаку і на "*способность к историческому развитию*", яку зовсім невідомо як визначити.

Книжка Данилевського була піддана гострій критиці Володимиром Соловйовим [Соловйов, 1989], однак через невизначеність

предмета дискусії багато його зауважень, часто цікавих самих по собі, не мали прямого стосунку до цієї книжки. Принаймні дві речі можна твердити напевне: по-перше, Соловйов встановив, що ідея про культурно-історичні типи була запозичена Данилевським у німецького автора Гайнріха Рюккерта без належного у такому випадку посилання, по-друге, Соловйов показав, що вона "*суперечить самим фактам історії, тій об'єктивній історичній дійсності, яка ні від якої теорії не залежить, а має бути тільки пояснена*". "*Моє завдання*, — пише Соловйов, — *було показати, що «культурно-історичних типів» Данилевського зовсім не існувало в дійсності, що дійсні стосунки між культурними народами зовсім не ті, які вимагаються цією теорією; нарешті, що, понад усі національні та племінні поділи, через усю історію проходить течія універсальних засад, яка поступово поширюється і об'єднує думку і життя людства*".

Хоч книжка Данилевського і не заслуговує на серйозну критику, Соловйов витратив чимало часу та енергії як на її розгляд, так і на полеміку з її фанатичним прихильником Страховим. Тут не місце з'ясовувати моє ставлення до усіх поглядів Соловйова на історію. Деякі з них вимагали б суттєвих застережень, наприклад, його погляд на ступінь спорідненості і походження українців та росіян. Правильне розуміння у цьому питанні утвердилося в науці пізніше, після появи програмової статті Михайла Грушевського "Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу Східного Слов'янства" [Грушевський, 1904] і, очевидно, його "Історії України-Руси".

Видається, однак, що в одному питанні Данилевський мав більше рації, аніж Соловйов. Йдеться про те, чи належить Росія до Европи. На це питання Данилевський відповідає однозначно: "*К сожалению или к удовольствию, к счастью или к несчастью — нет, не принадлежит. Она не питалась ни одним из тех корней, которыми всасывала Европа как благотворные, так и вредоносные соки непосредственно из почвы ею же разрушенного древнего мира, не питалась и теми корнями, которые почерпали пищу из глубины германского духа. Не составляла она части возобновлённой Римской империи Карла Великого, которая составляет как бы общий ствол, через разделение которого образовалось всё многоветвистое европейское дерево, не входила в состав той теократической федерации, которая заменила Карлову монархию, не связывалась в одно общее тело феодально-аристократической сетью... Россия также не участвовала в борьбе с феодальным насилием, кото-*

рое привело к обеспечениям той формы гражданской свободы, которую выработала эта борьба; не боролась и с гнётом ложной формы христианства (продуктом лжи, гордости и невежества, величающим себя католичеством) и не имеет нужды в той форме религиозной свободы, которая называется протестантством. Не знала Россия и гнёта, а также и воспитательного действия схоластики и не вырабатывала той свободы мысли, которая создала новую науку, не жила теми идеалами, которые воплотились в германо-романской форме искусства. Одним словом, она не причастна ни европейскому добру, ни европейскому злу; как же может она принадлежать к Европе?"

Тут Данилевський міг би додати ще багато дечого, але ліміт на використання у різних відмінках слова *который*, мабуть, був вичерпаний.

Надзвичайно суттєвою обставиною, яка визначала принципову відмінність Европи від Росії, був розвиток права, завдяки чому европейські держави набули виразно правового характеру. Росію ж цей процес практично не заторкнув. Не буду заглиблюватися в цей предмет. Відсилаю читача до статті Богдана Кістяківського [Кістяківський, 1996], а також до відомої доповіді Богдана Витвицького на Світовому Конгресі українських юристів (Київ, 1992) [Витвицький, 1993]. Право не лише втілює в життя суспільства ідею справедливости. Воно дає можливість кожному громадянину провадити в рамках, чітко окреслених законом, вільну діяльність за умов передбачуваности реакції з боку держави, оскільки фундаментальним принципом права є положення: все, що не заборонене — дозволене. В правовій державі індивіду не рекомендують, що він має робити. Йому лише вказують, чого робити не можна. Без побудови правової держави приватна ініціятива і ринкова економіка були б неможливі. Попри певні недоліки такого суспільства, воно найповніше реалізує ідеал свободи в його християнському розумінні. Правова держава — наслідок тривалого культурного процесу, що відбувався в провідних країнах Европи. З певними модифікаціями европейські правові моделі були використані і в Америці. Нині вони визначають основні риси американського способу життя. "*Формальні кодекси поведінки здебільшого неґативні, вони мають форму заборон. Позитивні цілі, яких прагне індивід, ніколи не накидаються йому суспільством. Схоже, що індивід володіє граничною свободою вибору*", — пише Макс Лернер у цитованій вище книзі [Лернер, 1992].

Цей досвід вперто і систематично відкидався діячами Росії різних політичних поглядів на тій підставі, що Росії притаманна інша ментальність і вона має виконати іншу місію. Згадана вище знаменита стаття Кістяківського "На захист права" з'явилася щойно 1909 року у багатократно проклятому (з "легкої" руки Лєніна) збірнику "Вехи". В цій праці видатний український юрист переконливо показав повну нерозвиненість правосвідомости в Росії і вперше прояснив значення права. Годі й казати, що основні принципи європейського права не дійшли до свідомости російської інтеліґенції і донині. Як характерний приклад наведу уривок з виступу на цю тему в "Известиях" (1992) Єлєни Мостової, відрекомендованої редакцією кандидатом фізико-математичних наук, авторкою праць з пушкінознавства, яка грає на роялі, клавесині, електрооргані і зараховує себе до ортодоксальних патріотів: "*...вся толща российской жизни, ситуаций, событий, вся мотивация поведения исходит у нас не из правовых, как в Европе, а из нравственных оснований. Регулирование жизни менее формально*". Цілком зрозуміло, яке це регулювання та які це "основания": яка "нравственность", такі й "основания".

Що ж до свободи, то й досі росіяни схильні відмовлятися від неї, очікуючи натомість, що держава буде провадити патерналістську політику.

Кардинальна проблема стосунків між особою і суспільством вимагає розв'язання двох завдань: 1) захисту суспільства від сваволі індивіда, 2) захисту індивіда від сваволі суспільства. Правова держава европейського типу являє собою найоптимальніший з досі винайдених інструментів для вирішення цієї проблеми. Російська модель держави була заснована на принципах, несумісних з европейськими: в ній індивід був відданий на поталу навіть не суспільству (за самодержавства його як суб'єкта права, власне, не існувало), а державі. За тоталітарного соціялістичного режиму ситуація лише погіршилася. Тим не менш російський народ жив наївною вірою в те, що про нього піклується "царь-батюшка", пізніше — партія. Очевидно, за таких умов вільний розвиток особистости був спотворений.

Завжди, коли европейці відвідували Росію, на них найбільше враження справляло саме повне безправ'я російського народу, сваволя влади [Шліхтінґ, 1935][128]. Зацитую тут заключні абзаци

[128] Книга Шліхтінґа була написана близько 1570 р.

знаменитої книги Маркіза де-Кюстіна "Миколаївська Росія" [Кюстін, 1990][129] — "*найбільш захоплюючої і розумної книги, написаної про Росію іноземцем*", за словами Герцена.

"*Треба жити у цій пустелі без спокою, у цій тюрмі без відпочинку, яка називається Росією, аби відчути всю свободу, надану народам в інших країнах Європи, яким би не був прийнятий там спосіб правління.*

Коли ваші діти надумають нарікати на Францію, прошу вас, скористайтеся моїм рецептом, скажіть їм: їдьте до Росії! Ця мандрівка корисна для будь-якого європейця. Кожний, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в якій завгодно іншій країні. Завжди корисно знати, що існує на світі держава, в якій немислиме щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою без свободи".

Зрозуміло, що деякі росіяни, серед них і Володимир Соловйов, хотіли б, щоб Росія була разом з Європою, але в даному разі знаменитий християнський філософ видав бажане за дійсне. Соловйов високо оцінив діяльність Петра I, який, на його думку, долучив Росію до європейської сім'ї народів. Насправді тут і захована помилка. Петро I мав величезні амбіції щодо розбудови Росії як імперії світового рівня, але на заваді в реалізації його планів стояв сильний і згуртований, коли йшлося про смертельну небезпеку, Захід. Роля Петра I виявилася не в тому, що він нібито усвідомив необхідність засвоєння Росією європейської культури. Вона була ворожа йому, як і Росії в цілому. Петро I зрозумів, що подолати європейську силу Росія змогла б, лише оволодівши європейською наукою, технікою, організацією. З усього багатства європейської культури його цікавив лише цей прикладний аспект, як, до речі, і всіх його послідовників аж до совєтських "вождів" включно. Всі вони намагалися взяти і використати досягнення прикладних наук, передусім для військових цілей, обмежуючи до мінімуму розвиток фундаментальних, тим більше культури в цілому. Такі наміри є абсурдом, безграмотністю, бо прикладні науки співвідносяться з фундаментальними і з усією культурою, що за ними стоїть, як плоди з деревом, що їх породило. Органічне неприйняття європейської культури (щоб її прийняти, треба було покінчити з російським деспотизмом) визначило наперед хронічні військові

[129] Книга Кюстіна була видана під назвою "Росія 1839 року" французькою мовою.

поразки Росії, починаючи з другої половини XIX століття. Європейська ж культура в мілітарній сфері спрацьовувала повільно, але надійно. У трагічному XX столітті "перемоги" СССР здобувалися ціною військових втрат у живій силі у співвідношенні 7/1.

Не підлягає сумніву, що Київська держава в свій час була типово европейською, що більше, посідала видатне місце серед європейських країн. Попри монгольську навалу українці в усіх формах своєї єдности: державних, напівдержавних чи залежних, не розривали зв'язків з Европою аж до ліквідації Гетьманщини Росією[130]. Зовсім іншим був шлях Московського царства, а пізніше — Російської імперії. Важко, а мабуть, і неможливо точно визначити, коли були втрачені передумови єднання з Европою. Можливо, починаючи з хижацького нападу Андрія Боголюбського, коли зв'язок з древнім Києвом був розірваний у найгірший можливий спосіб, шляхом його грабунку і знищення. Лишається тільки гадати, чи можна було ще направити сумний хід історії запізнілим каяттям. Але вже цілком певно, що нищення Москвою культурно та історично пов'язаних з Києвом міст — Новгорода і Пскова — та прийняття доктрини ченця Філофея "Москва — третій Рим, а четвертому не бути" як ідеологічної підстави для "собирательства" руських, пізніше "русских", земель стали тими подіями, якими шлях Московського царства визначився вже необоротно. Ніякого іншого варіянта у Петра вже не було, якщо не враховувати цілком фантастичної можливости зречення деспотичного самодержця своєї абсолютної влади і своєї божевільної програми світового панування.

Доводиться визнати, що фанатичний, але послідовний у своєму фанатизмі Данилевський краще зрозумів сутність Росії та її стосунки з Европою, аніж культурний і глибоко релігійний західник Соловйов.

Відрубність Росії від Европи непогано усвідомлюють у сучасній Росії. Як приклад, наведу таке судження: "*Впродовж своєї багатовікової історії Росія неодноразово започатковувала спроби проведення реформ, які дозволили б їй увійти до европейської сім'ї держав повноправним членом. Однак всі вони зазнавали невдачі*" [Царахова, 1992].

---

[130] Глибокий аналіз належности України до Европи з погляду культури і етнопсихології українців подав Володимир Янів [Янів, 1993]. Цікавий історіософський погляд на проблему знаходимо в книзі Юрія Липи "Призначення України" [Липа, 1992].

Але між описаною дискусією другої половини XIX століття і сучасністю пролягла ще одна цікава сторінка духовного життя Росії, а саме евразійство. Засновниками цієї течії були переважно науковці різних спеціяльностей, які після встановлення совєтської влади опинилися на еміграції. Їх духовним лідером був видатний російський філолог Микола Трубецькой. Нині в Росії видані практично всі його праці, присвячені евразійству [Трубецькой, 1995]. Евразійство як історіософська течія вже в кінці 20-х рр. почало переживати кризу, зокрема, від нього відійшов видатний філософ і богослов Ґеоргій Флоровський, який 1928 року опублікував свою знамениту статтю "Евразийский соблазн" [Флоровський, 1991], яка містить глибоку критику евразійства, хоча справжній сенс її значно ширший і заторкує духовні чинники того краху російської культури, який призвів до торжества большевизму. Тут не буду наводити тих його думок, які стосуються цієї теми, відсилаючи читача до оригінальної роботи Флоровського.

З сучасної точки зору одкровення евразійців не можуть не дивувати, що більше — часом вони викликають сміх. Евразійці не могли не визнати усієї глибини монгольського впливу на становлення державности Росії, на формування її завойовницької імперської політики. Але на відміну від тих мислителів, які, усвідомлюючи цей вплив, оцінюють його як негативний [Федотов, 1992], вони розглядають його як переважно позитивний. Ось уривки з статті Трубецького "Наследие Чингисхана"[131] (залишаю без перекладу з міркувань повної автентичности викладу): "*Наследие Чингисхана неотделимо от России. Хочет Россия или не хочет, она остается всегда хранительницей этого наследия, и вся ее историческая судьба этим определяется. Даже в период антинациональной монархии, когда и правительство, и образованное общество стремились к тому, чтобы Россия была европейской державой, и всячески стыдились признать естественную связь России с Азией, даже тогда Россия силою вещей принуждена была продолжать историческое дело государственного объединения Евразии, — дело Чингисхана: присоединение Крыма, Кавказа, Закаспийского края, Туркестана, закрепление за Россией Восточной Сибири — все это были этапы на том же пути собирания разрознившихся частей евразийского улуса Чингисхановой империи, а колонизация и запашка степи, превращение ее из кочевья в ниву было за-*

[131] Вперше опублікована 1925 року.

креплением перехода евразийской государственности из рук туранцев в руки русских" [Трубецькой, 1995].

Наведений уривок коментарів не потребує. Цікавою є загальна картина історичного розвитку "Росії-Евразії" у викладі Трубецького:

"*...Евразийский мир представляет из себя замкнутое и законченное географическое*[132] *хозяйственное и этническое целое*[133]*, отличное как от собственно Европы, так и от собственно Азии. Сама природа указывает народам, обитающим на территории Евразии, необходимость объединиться в одно государство и создавать свои национальные культуры в совместной работе друг с другом*[134]*. Государственное объединение Евразии было впервые осуществлено туранцами в лице Чингисхана, и носителями общеевразийской государственности сначала были туранские кочевники. Затем, в связи с вырождением государственного пафоса этих туранцев и с ростом национально-религиозного подъема русского племени, общеевразийская государственность из рук туранцев перешла к русским, которые сделались ее преемниками и носителями. Россия-Евразия получила полную возможность стать самодовлеющей культурной, политической и экономической областью и развивать своеобразную евразийскую культуру. Но в связи с тем, что в соседней Европе все сильнее стал развиваться завоевательский и колонизаторский дух империализма и европейская цивилизация, односторонне направленная на технику и внешнюю организацию жизни, все сильнее проявляла стремление к экспансии, возникла потребность оградить Россию-Евразию от опасности, грозящей с Запада ее культурной, экономической и политической независимости. Для этих целей обороны необходимо было усвоить известные технические преимущества Европы* [розрядка моя — А.С.]. *Но это усвоение вскоре превратилось для правителей России-Евразии в самоцель. Забыв, что заимствование европейской военной и частью промышленной техники понадобилось исключительно для обороны России от иноземного культурного засилия, правители России увлеклись самим процессом заимствования, прельстились самой европей-*

---

[132] Непогана географічна єдність: Східно-Европейська рівнина, пустелі Середньої Азії, гори Кавказу і безмежна сибірська тайга!

[133] Неможливість поєднати весь етнічний конгломерат Російської імперії визнав навіть Солженіцин.

[134] Як створюються "свої національні культури" в одній державі, добре відомо з експерименту, що тривав кілька століть.

ской цивилизацией, возгорелись тщеславным желанием сделать из России державу, внешне совершенно подобную европейским государствам, и стать самим на равную ногу с правителями наиболее крупных европейских держав. А благодаря этому та иноземная опасность, для предотвращения которой и было затеяно заимствование европейской техники [розрядка моя — А.С.][135]*, не только не была предотвращена, но русскими же руками была введена в Россию. Россия стала делаться провинцией европейской цивилизации и империализм этой цивилизции стал делать в России все большие и большие успехи. Вместо техники русские стали заимствовать европейский образ мысли, рассчитанный на совершенно иной психологический тип людей. Русский человек перестал быть самим собой, но не стал и европейцем, а просто изуродовался... Двухвековой режим антинациональной монархии, восстановившей против себя все слои населения, привел к революции. Но революция не изменила сути дела, ибо элементы, вставшие у власти после революции, сами оказались зараженными теми же ядами европейской цивилизации...* " [Трубецькой, 1995].

Евразійський рух розклався і зник напередодні другої світової війни. Він скомпрометував себе певним визнанням совєтської державности. Як писав Флоровський, "*в этих «ворах»* (большевиках — А.С.) *евразийцы увидели «воплощение государственной стихии». Их загипнотизировал большовистский пафос «народоводительства», волевой пафос коммунистической партии, пусть скудной и ложной в своей идеологии, но «властной до тираничности»*" [Флоровський, 1991]. Евразійці не визнали "можливости неправедної історії", не виявили "волі до покаяння", на чому наполягав Флоровський.

В духовному хаосі сучасної Росії іноді виникають голоси за відродження евразійства. Але це був би згубний шлях, оскільки ніякої позитивної ідеї, здатної об'єднати народи найрізноманітніших культур, традицій, релігій, економічного ладу та побутових рис на колосальній території Росії не існує, та й існувати не може. Це дуже переконливо видно з цитованої статті Трубецького "Наследие Чингисхана", в прекрасному літературному викладі якої не знайшлося місця бодай для згадки про таку ідею, якщо не говорити про прекраснодушний заклик про братання всіх народів під егідою російського.

---

[135] Виділені місця прошу порівняти з моїм твердженням щодо мотивів петровської европеїзації Росії.

Перспективним шляхом для Росії, на думку провідних світових аналітиків, має бути не протиставлення Європі, а навпаки, входження в європейські структури. Це, звичайно, означає відмову від імперських амбіцій, визнання не на словах, а на ділі незалежности і повної суверенности тих держав, які утворилися після розпалу СССР. На думку Бжезінського, шлях до Европи лежить для Росії через Україну, тому Росія не має чинити перешкод справі приєднання України до ЄС та НАТО. Видається, що ця стратегія Росії є для неї життєво необхідною з огляду на серйозні загрози, які виникають в сучасному нестабільному світі. Для здійснення цих завдань Росії треба пройти через сувору самокритику, позбутися багатьох шкідливих міфів, зокрема наївного уявлення про те, що Росію "всі не люблять". Це дитинна психологія, зовсім неадекватна реаліям сучасного прагматичного світу.

4. Чи є Росія православною країною?

Представники Російської Православної Церкви, а також деякі російські соціологи пропагують думку про те, що нині Росія є "подлинно" православною країною (З. Пейкова, співробітниця Інституту соціології РАН). При цьому посилаються на дані різноманітних соціологічних опитувань, в яких респондентам ставлять питання: "Чи ви вважаєте себе православними християнами?", "Чи вірите ви в Бога або в існування вищої сили?", "Чи відвідуєте ви церкву?" і таке інше. Слід зауважити, що сфера віри належить до вельми делікатних аспектів духовного життя людини. Сутність віри, її зміст дуже часто лишаються нечітко сформульованими для самої людини. Мотиви віри часто бувають потаємними для особи, яка вірить чи думає, що вірить. Тому соціологічні опитування здебільшого не можуть дати однозначної і чіткої картини, і це стосується не тільки Росії, а й України, хоча міра невизначености в цьому питанні для українців не така висока, як в Росії. Іншими словами, скидається на те, що соціологічні опитування навряд чи здатні кинути світло на цю проблему. І однак, за відсутности більш переконливих даних, не є цілком нерозумним взяти до уваги, хоч і з великими застереженнями, їхні результати.

Ще в 90-х рр. були проведені опитування, а у 2000 році підбиті підсумки фінським соціологом Кіммо Кааріайненом та російським Дмитром Фурманом, які обстежували в рамках спільного російсько-фінського проекту ставлення до релігії населення Росії

в кінці XX століття [Studia, 2006]. Цікавим є сам методологічний підхід до з'ясування проблеми. Він полягає в поступовій конкретизації і в певному сенсі звуженні параметрів, які б характеризували міру релігійности людини, конкретні прояви цієї релігійности. Таким чином будується певна послідовність картин, які спираються на дедалі жорсткіші "параметри релігійности", внаслідок чого відсоток осіб, які задовольняють серії таких вимог, змінюється і зрештою прямує майже до зникомої величини.

Перші два питання, які одразу виявили парадоксальність ситуації, були: 1) "Чи вважаєте ви себе віруючою людиною?" і 2) "Чи вважаєте ви себе православним?" Парадоксальність полягала в тому, що кількість православних виявилася значно більшою від кількости віруючих, а саме: православними визнали себе 82% російських респондентів, при чому в цей показник дали внесок 50% невіруючих, 42% атеїстів. Отже, велика кількість людей (близько половини), які є невіруючими, вважають себе православними! Очевидно, що термін *православний* вживається великою кількістю росіян зовсім не в конфесійному сенсі, а в національному. Згадаймо, що за царату графи "національність" в офіційних документах взагалі не існувало, натомість людей записували як православних або як мусульман, іудеїв та ін.

Таким чином, православність росіян виявляється міфом.

Подальша конкретизація питань виявила, що лише 1% усіх респондентів, а це 3% віруючих, визнали, що вони регулярно спілкуються зі священиками, а 79% (61% віруючих) — що не спілкуються з ними ніколи. Аналогічна картина різкого падіння числа активних віруючих виявилася, коли до осіб ставили питання про дотримання постів та інших релігійних практик. Величезна кількість віруючих визнала, що ніколи не розкривала Біблії.

Як пишуть автори, "коли ми зробили критерії трохи жорсткішими і додали читання хоча б один раз Нового Заповіту, відсутність віри в астрологію та переселення душ, група традиційних віруючих взагалі зникла".

Питання про те, в що саме вірять "православні" чи хоча б "просто віруючі", є вельми істотним. Росія впродовж століть була країною переважно маніхейських переконань. Інакше кажучи, люди вірили в диявола як у силу, що протистоїть Богові чи взагалі конструктивним тенденціям життя. Велика кількість людей вірила і досі вірить у всілякі забобони, псевдоприкмети, взагалі — в нечис-

ту силу, аж до чорних котів включно. Певна кількість інтелігенції сповідує нехристиянські переконання: реінкарнацію, теософію та багато іншого. Нагадаємо, що маніхейська єресь була засуджена офіційним християнством на Вселенському соборі як несумісна з ортодоксальною християнською вірою. Ну, і значна кількість віруючих не відкидає віри зі страху (на випадок, якби Бог таки був, то щоб Він не надто гнівався і не карав їх за безвір'я). Зрозуміло, що цінність такої віри аж ніяк не можна визнати задовільною.

Звичайно, тривале панування агресивного атеїзму як суттєвого компонента комуністичної ідеології, пропаганда атеїстичних переконань як нібито єдино сумісних з науково-технічним прогресом не могло не сформувати відносно великої кількости людей, що зараховують себе до принципових атеїстів (приблизно третина опитуваних). Але й у віддаленішому минулому верхи суспільства часом були схильні до модного французького вільнодумства та заперечення будь-якої позитивної ролі релігії. Ми уже наводили фразу Пушкіна про те, що *релігія чужа нашим* (російським — А.С.) *думкам і нашим звичкам, на щастя*".

Що ж до поверхових думок про "несумісність" релігії та науки, то глибокі філософські підстави, які роблять думку про повну сумісність ідеї Бога як творця Всесвіту з сучасною науковою картиною світу, почали набувати поширення передусім у вузьких колах науковців вже в середині XX століття, але й досі лишаються здобутком відносно невеликої кількости глибоких природознавців. Але, хоч повільне поширення цих ідей є прикрою обставиною, бо нині як ніколи людське суспільство потребує глибоких конструктивних ідей, що їх закладено в християнській релігії, з огляду на надзвичайні екологічні, демографічні та багато інших труднощів, відрадним є те, що нові погляди на співвідношення релігії й науки проникають в суспільство і навіть в бурхливому океані Інтернету можна знайти дискутантів, яким не чужі сучасні наукові погляди на сутність Бога і релігії.

Загальноприйняте обговорення проблем релігійности в Росії, та й не тільки в ній, на жаль, оминає не формальні, а саме етичні проблеми християнської релігії. А дарма, тому що, на думку автора, можливо, дещо суб'єктивну, головна цінність християнської релігії полягає не стільки у прийнятті і виконанні певних обрядових форм поведінки, скільки в прийнятті і перетворенні у повсякденну життєву практику справді досконалої і глибоко продуманої

етики християнства, яка вчить людину любови до ближнього, терпимості, розумному самообмеженню, протистоїть хижацькому та суто споживацькому ставленню людини до природи і до собі подібних. У зв'язку зі сказаним хочу зацитувати точні і глибоко актуальні думки Дмитра Степовика, які в його контексті стосуються світогляду Митрополита Петра Могили, але мають, звичайно, загальніше значення, і їхня справедливість не обмежується давніми часами: "*Віра в Бога передбачає наявність у віруючих високої християнської моралі й культури. Темнота, затурканість, фанатизм несумісні з християнством. На жаль, і до Петра Могили, і в його епоху, і тепер деякі священнослужителі ставлять за ідеал так звану «просту віру», розуміючи під нею якраз небажання вчитися, ставати культурною людиною, опановувати мудрість богослов'я, розумітися на християнській поезії і релігійному мистецтві.*

Петро Могила усвідомлював, що таке розуміння «простої віри» веде не до Бога, а в нікуди. Він поставив собі за мету — з'єднати православ'я в Україні з висотами культури. Для досягнення цієї мети він добирав високоосвічених культурних людей і формував з них своє оточення. Він високо підніс українське церковне книжництво і зробив друкарню Києво-Печерської Лаври провідною друкарнею України і однією з провідних у Центральній і Східній Європі" [Степовик, 2001].

На жаль, практика поведінки представників Московського Патріярхату, які хазяйнують нині в Києво-Печерській Лаврі, доволі далека від християнського морального ідеалу. Якщо євангельське вчення засноване на заповідях Христа і вчить любити навіть своїх ворогів, то чи можна визнати вірність християнському духові Церкви, яка проклинає великого будівника сусідньої держави? З огляду на це навряд чи можна розглядати російське православ'я як явище християнське. Бо як сказано в Новому Заповіті, "*Як хто каже: «Я люблю Бога», а брата свого ненавидить, той говорить неправду…*" (1 Ів. 4, 20).

Що ж до майбутнього Росії, то, згідно з наявними прогнозами більшости соціологів, вже з огляду на чисто демографічні причини винародовлення росіян і прогресуючого приросту мусульманського населення та проникнення на територію Росії китайців, в найближчі десятиліття їй судилося стати переважно мусульманською країною з відчутними елементами китаїзму. Але це вже інша тема.

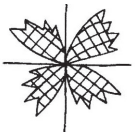

XXI. КОМУНІЗМ — ЗЛОЯКІСНА УТОПІЯ ЛЮДСТВА

1. Заперечення комуністичної системи з точки зору синергетики

Дискусія навколо комунізму (соціялізму) може вестися і фактично ведеться переважно в політичній площині, під кутом зору захисту певних цінностей, ідеалів. Це, звичайно, цілком закономірно, бо суспільство не може не захищати свої цінності, передусім свободу особистости: громадянську, економічну, політичну; всі вони нищаться комуністичною системою. Однак підхід, який тут буде викладено в першу чергу, буде розвинений в іншій, неполітичній, площині. Він виходить не з того, що бажано мати, а з того, що може мати місце в дійсності у відповідності до законів нашого світу. З цієї точки зору соціялізм (комунізм) і його програма виявляються просто грубою науковою помилкою, а сам комунізм — утопією [Франк, 1946].

Як відомо, кожна спроба реалізації принципів соціялізму як першої стадії комунізму завжди, в будь-якій країні, приводила населення до двох страшних бід: зубожіння, більше того — економічної руїни, та несвободи. Ці два наслідки соціялізму фатальні: ніколи, ніде і нікому на нашій планеті не вдавалося їх уникнути, якщо люди обирали, а чи їм накидався цей згубний соціяльно-економічний устрій. І це траплялося незалежно від усіляких його модифікацій, від урахування місцевих особливостей тощо.

Бували часи, коли певна чи навіть значна частина людей в тій чи іншій країні вірила в перспективність комуністичної ідеї, згодом, після її краху, її відстоювали на теренах колишнього СССР лише невігласи або політичні шахраї, але незалежно від наявности чи відсутности в суспільстві такої віри, від суб'єктивних намірів людей результат був завжди однаковий — повне фіяско.

Логічно зробити висновок, що в самій ідеї міститься якась глибока внутрішня помилка, через яку всяка спроба втілити цю ідею в життя заздалегідь приречена на невдачу.

Це нагадує ситуацію з вічним двигуном, коли численні намагання сконструювати його цілою армією винахідників протягом століть залишалися марними: зробити машину, яка продукувала

б енергію з нічого, так нікому і не вдалося. У випадку з вічним двигуном з'ясувалося, що його неможливість зумовлена виконанням у природі фундаментального закону — закону збереження енергії.

Які ж закони нашого світу стоять на заваді будь-яких спроб побудувати соціялізм?

Людина, яка раніше і глибше за всіх інших розібралася в цій проблемі, добре відома на Заході, але у нас її мало хто знає через глуху інформаційну стіну, що відділяла нас від вільного світу. Ім'я цього видатного вченого — Фрідріх Гайєк (1899—1991). Він віддав проблемі теоретичного спростування соціялізму кілька десятиліть напруженої праці, починаючи від своєї книги "Дорога до рабства" (1944) і кінчаючи книгою "Фатальна самовпевненість" (1988)[136].

Сьогодні зрозуміло, що за принципами аналізу хід думок Гайєка йшов у руслі розвитку синергетики, яка почала розроблятися на стику теоретичної фізики та теорії інформації на якесь десятиліття пізніше від появи "Дороги до рабства". Ідейний зв'язок підходу Гайєка з синергетикою відзначається ним в його останніх роботах.

Вже обговорювалося принципове значення інформаційних потоків для ефективної самоорганізації суспільства. Гайєк звернув увагу на один дуже суттєвий момент, який проходив повз увагу дослідників. Йдеться про наявність у суспільстві так званої розсіяної інформації і про життєву потребу для нього витворення механізмів збору та трансформації цієї інформації у зручні показники, якими можна було б скористатися тим, кому це потрібно на даний момент.

Розсіяність інформації визначається не лише тою обставиною, що вона розпорошена між окремими членами суспільства, а й

[136] Наскільки нетривіяльні аналіз та висновки Гайєка, видно і з того, що вельми видатний український економіст Михайло Туган-Барановський, який сповідував ідеї соціялізму, лише в своїй останній роботі "Соціялізм як позитивне вчення" відзначив принциповий недолік соціялізму як устрою, який не має ринку як механізму економічної регуляції. Він також зазначив, що соціялістичне господарство може виявитися системою нижчої виробничої здатности, аніж капіталістичне господарство, "*і замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, мусить стати царством рабства і всезагальних злиднів*" [Туган-Барановський, 1996: 426]. Однак останнє твердження Туган-Барановський робить лише відносно так званого "непідготовленого соціяльного середовища", що виявилося помилкою: соціялізм потерпів фіяско у всіх без винятку випадках, хіба що справді "підготовлені соціяльні середовища" просто уникли запровадження соціялізму.

тим, що вона часто перебуває у неусвідомленій, невербалізованій формі і усвідомлюється лише в процесі конкретної діяльности або виявляється у формі навичок та вмінь, що передаються переважно через безпосередню їх демонстрацію.

Механізми збору, обробки та трансформації розсіяної інформації складалися століттями, а потреба в цих механізмах зростала тим більше, чим вищим ставав розподіл праці між членами суспільства, чим більше зростав обсяг знань та вмінь, якими володіє суспільство в цілому, чим більшою ставала опосередкованість зв'язків між людьми. В сучасних розвинених країнах всі ці обставини надзвичайно сильно виражені. Всі ми користуємося знанням і послугами людей, з якими не маємо безпосередніх особистих контактів.

Такі механізми виникали не за якимсь заздалегідь розробленим планом, а стихійно, внаслідок конкуренції підходів і варіянтів та "виживання" і закріплення у свідомості людей та їх практиці найбільш оптимальних.

В економічній сфері той механізм, який був вироблений людством для збору інформації, називається ринком. Всі розуміють, що ринок відіграє ролю економічного регулятора, але саме Гайєк розкрив ту обставину, що за своєю суттю ринок є складним і досконалим інформаційним механізмом. "*Ринок — це єдиний доступний спосіб одержати інформацію, що дозволяє індивідам судити про порівняльні переваги того чи іншого вжитку ресурсів, щодо яких у них є безпосереднє знання і використовуючи які вони, незалежно від їх намірів, послуговують потребам далеких, незнайомих їм людей. Розсіяність цього знання становить його сутнісну характеристику, і його неможливо зібрати разом і подати владі, доручаючи їй створити надуманий порядок*" (тут і далі цитую за [Гайєк, 1992]).

Для функціонування ринку потрібні певні умови, паралельно і у двосторонньому зв'язку з якими він формується. Це право на приватну власність і вільну ініціятиву, яке ґарантується законом і забезпечується правовим характером держави в цілому, тобто наявністю універсальних (однакових для кожного члена суспільства) законів, що носять, як і закони природи, характер обмежень, а саме: визначають не те, що слід індивіду робити, а те, що йому у певних точно описаних умовах не можна робити. В рамках таких законів все, що не заборонено, — дозволено, отже, виникає простір для вільної ініціятиви і можливість передбачення реакції на будь-які її прояви. Докладніше на цю тему див. [Витвицький, 1993].

Щоб діяти у цьому вільному просторі, ініціятивній особі аж ніяк не потрібна вся сума розсіяних у суспільстві знань; інформацію про стан речей і ймовірні очікування наслідків своїх дій особа одержує у формі особливих сконденсованих інформаційних сигналів — цін. Так з позірного хаосу вільних ініціятив складається загальний порядок, можливість узгоджувати свої зусилля з зусиллями безлічі інших людей без особистого зв'язку з ними.

Соціялізм (комунізм) керується діяметрально протилежним принципом соціяльного устрою. Зауважу, що ця система не виникає стихійно, а запроваджується за наперед придуманим планом. Соціялізм відкидає приватну власність і вільну економічну ініціятиву, встановлює державну власність на засоби виробництва та ресурси і систему централізованого управління економікою. Прихильників соціялістичної ідеї вона спокушає своєю удаваною простотою і позірною легкістю вирішення соціяльних проблем у дусі справедливости. Їх дуже приваблює те, що в основу суспільного устрою закладається жорсткий порядок, витворена раціонально організація замість хаосу особистих ініціятив, неконтрольованих згори започаткувань, які вступають між собою у конкуренцію.

Те, що з хаосу може виникати порядок, а порядок може породжувати хаос, їм невідомо. Звичайно, це твердження аж ніяк не є тривіяльним, але нині, після підтвердження його на прикладі багатьох систем, що їх вивчала синерґетика, воно стало загальним місцем.

Фатальна для соціялізму проблема, яка одразу виникає, як тільки запроваджується централізоване управління, полягає у зборі розсіяної інформації. Труднощі пов'язані з тим, що жоден центр, ніякі адміністративні структури не можуть це зробити в принципі. Бо, як уже наголошувалося, "*ніхто не може повідомити іншому все, що він знає, оскільки значна частина інформації, яка може йому знадобитися, виявляється лише ним самим при розробці плану дій*" і, додам, в процесі самої діяльности.

Справа, отже, не тільки і не стільки в обмеженості інформаційних ємностей, які можуть бути у розпорядженні центру, не тільки у тому, що аґенти для збору інформації не мають підстав бути особисто зацікавленими у її пошуках, правильній обробці, бути сумлінними, але насамперед у тому, що її, цієї інформації, в готовому вигляді здебільшого не існує. Саме тому децентралізований порядок призводить до обробки і використання значно більшої інформації, аніж це можливо при централізованому управлінні.

"*Централізоване управління могло б вести до порядку і контролю, що поширювався б за межі безпосередньої компетенції будь-якого центрального органу, лише за однієї умови: якщо б керуючі, що знаходяться на місцях, були б здатні оцінювати фізичні об'єми наявних і потенційних ресурсів, вчасно одержувати також і інформацію про відносну вартість цих ресурсів, яка невпинно змінюється у часі, якщо вони могли б передавати повні і точні дані про це якомусь центральному органу планування і одержувати від нього вказівки про те, що їм слід робити... Все це фактично не можна здійснити*".

Абсурдність ідеї централізованого управління полягає з точки зору синергетики в тому, що замість того, щоб створювати передумови для стихійного здійснення певного природного механізму самоорганізації, соціялісти намагаються домогтися результату внаслідок штучного регулювання дій кожної особи за інструкцією згори, виробленою заздалегідь без урахування всіх важливих обставин, які просто не можуть бути відомі наперед.

Це нагадує такий спосіб дій. Припустімо, хтось хоче здійснити певну хемічну реакцію. Для цього треба створити умови, за яких вона піде сама собою, тоді кожна молекула одного реаґенту сама поєднається з якоюсь іншою із другого реаґенту. Натомість, діючи за рецептами соціялістів, ми повинні були б якимось пінцетом (якого не існує!) діставати молекули з реаґентів, поєднуючи їх одна з одною. Але, як точно зауважив Гайєк, "*ми можемо здійснювати впорядкування невідомого, лише викликаючи його самовпорядкування*".

Неефективність соціялістичної системи, що випливає з відсутности механізму збору і трансформації розсіяної інформації, призводить до поразки у змаганні з системами, здатними до самоорганізації, а зрештою — до розвалу соціялістичного устрою.

Штучне впровадження соціялізму має й інший аспект. Намагання примусити працювати дефектну систему викликає необхідність спонукати до дії кожний елемент системи — окрему людину. Замість того, щоб створювати умови для самоорганізованої діяльности людей, їх всіх і кожного зокрема ставлять під жорсткий тотальний контроль. Тоталітаризм, таким чином, є органічним наслідком соціялістичної системи. Другий аспект полягає в тому, що неадекватна, неповна інформація, яка надходить знизу до центру, уже внаслідок об'єктивної обставини — відсутности механізму її збору — виявляється неповноцінною. До цього додається свідоме спотворення, яке систематично чинять аґенти, що займають-

ся її збором, бо вони зацікавлені у власній кар'єрі, вигоді тощо. Об'єктивний і суб'єктивний чинники, які діють разом, спричиняються до того, що інформаційний потік знизу до центру є не стільки інформаційним, скільки дезінформаційним. Що ж до потоку згори донизу, то цей останній перетворюється майже в суцільну брехню, бо здійснити управління людьми шляхом насильства без брехні неможливо. Систематична циркуляція дезінформаційних потоків в соціяльній структурі поглиблює її неефективність і зрештою веде до руйнації. За умов свободи, присутности правди соціялістична система існувати не може. Це яскраво продемонстрував блискавично швидкий крах тоталітарних соціялістичних систем в країнах Східної Европи, як тільки підтримка їх з боку СССР досягла критично низької межі.

Соціялізм попри всю його привабливість для поверхових людей виявляється, таким чином, повною фальшивкою. Неприємність, однак, полягає у тому, що саме примітивність спокуси соціялізму і нетривіяльність його заперечення раз-у-раз породжує намагання поновити спроби його реабілітації, так само як і досі є люди, які намагаються збудувати вічний двигун. Час від часу на соціялізм "хворіють" ті чи інші країни. Але розвинені, цивілізовані країни, такі як Англія, Швеція, перенесли цю хворобу, як то кажуть, на ногах. В них запроваджувалися лише певні елементи соціялістичної системи, від яких суспільство починало лихоманити, після чого воно зменшувало "кількість соціялізму", повертаючись до нормальної економіки. Ті ж країни, які запроваджували соціялізм радикально, нині лежать в реанімації.

Проблема "одужання" таких країн дуже складна. Широкої популярности набув афоризм невідомого мені автора, який сказав: "*Перейти від капіталізму до соціялізму так само легко, як із яєць зробити яєшню. Перейти ж від соціялізму до капіталізму так само важко, як із яєшні отримати свіжі яйця*". Цей вислів яскраво показує, якою підступною пасткою є соціялізм. Читач, однак, може подумати, що цей зворотний перехід не просто важкий, а в принципі неможливий. Але це не так. З яєшні можна зробити яйця, якщо годувати нею курку. Не сприймаймо це зауваження як жарт. Курка є самоорганізована система, яка виробляє з їжі, субстрату нижчої організації, більш високоорганізований об'єкт — яйце. Аналогічно, найлегший шлях переходу від соціялізму до капіталізму полягає у включенні здеградованої соціялізмом суспільної структури у живе

тіло високоорганізованої ринкової економіки. Східним німцям "пощастило", оскільки вони об'єдналися з Західною Німеччиною. Що ж до народів інших постсоціялістичних країн, то серед низки труднощів, з якими вони стикаються при переході до ринкової системи, визначальну ролю відіграють неґативні зміни в їхній соціяльній та економічній психології. Американський фахівець з економічної психології Аматео Етціоні відзначає такі риси поведінки постсоціялістичних працівників: "*Орієнтація на повільну роботу, часті відлучки; відсутність ініціятиви або відповідальности; надання переваги кількости над якістю; прогули; використання робочого часу для інших цілей (особливо покупок); просування по службі в залежності від таких речей, які не мають стосунку до суті справи, наприклад, партійна приналежність, зв'язки; використання виробничих матеріялів для особистих потреб*" [Етціоні, 1992].

Резюмуючи, можна стверджувати, що програми соціялізму нездійсненні фактично, а цілі, які він декларує, не можуть бути досягнені.

Не маючи внутрішніх передумов для здійснення своїх утопічних проектів, соціялізм, як вже зазначено, змушений вдаватися до насильства. Це насильство не має меж і неминуче призводить до терору таких масштабів, коли протягом життя одного покоління народ втрачає близько третини своєї кількости. Перманентна економічна криза з періодами загострення — голодоморами — додає до цього приблизно ще стільки ж жертв.

Ось чому не є перебільшенням висновок вчених про те, що, запровадивши соціялістичні норми, людство прийшло б до знищення більшої частини населення планети — за оцінками до 2/3 — і до зубожіння решти.

Суттю соціялізму є скасування приватної власности на засоби виробництва і введення державного управління економікою та розподілом продукції. Сьогодні соціялісти та комуністи, намагаючись приховати свої цілі, наголошують не на цих сутнісних рисах соціялізму, а на тому, що, мовляв, головним у соціялізмі є забезпечення соціяльної справедливости. Однак ця остання співвідноситься з соціялістичним устроєм як мета і засіб. Але ми знаємо і теоретично і, головне, — практично, що соціялізм як засіб досягнення соціяльної справедливости виявляється абсолютно неспроможним. Тим, хто досі наголошує лише на цій меті, не вказуючи реального шляху її досягнення, слід задуматися над відомим афо-

ризмом: "*Дорога до пекла вимощена добрими намірами*". Та ці добрі наміри соціялістів — давно в минулому. Нині світ вже знає, що дорога, яку пропонують соціялісти, веде у безвихідь. Що ж до капіталістичних країн, які за півтора століття, що минули по створенню "марксистського вчення", пройшли величезний шлях економічного розвитку, заснованого на виняткових досягненнях науки і техніки, зокрема на інформаційній революції, то саме вони виявилися здатними забезпечити такий рівень матеріяльного добробуту для своїх громадян, який люди, що стали жертвами соціялістичних експериментів, довго не могли собі навіть уявити.

Ще одна обставина, яку намагаються використати соціялісти з метою пропаганди своїх ідей, полягає у тому, що в сучасних добре розвинених капіталістичних країнах деякі галузі економіки знаходяться в руках держави, а саме ті, в яких приватна власність не є вигідною. Крім того, на нинішній стадії зовсім не виключаються прийнятні для суспільства елементи державного регулювання економіки, як і в деяких інших сферах життя, різних у різних країнах. Це добре відомо, обговорено в літературі (див., наприклад, [Гайєк, 1990]). Було б великим перебільшенням трактувати такі явища як конвергенцію капіталістичної та соціялістичної систем, як комусь би то хотілося. Справді, принциповим в цих суспільствах є наявність значного відсотка приватної власности на засоби виробництва, і на цій основі — ринку, законам якого підлягає також і державний сектор економіки.

Хотів би додати ще одне, на мій погляд, цікаве зауваження. Свого часу Норберт Вінер у своїй книзі "Кібернетика і суспільство" висловив твердження, що суспільство мурашок збудовано за принципами тоталітаризму і є своєрідною моделлю тоталітарного суспільства у людей [Вінер, 1958]. На перший погляд це твердження видається правдоподібним, однак, прийнявши його, ми мали б припустити, що у рої мурашок існує центр, який збирає інформацію і здійснює контроль над окремими особинами. Вивчення сучасної літератури про устрій роїв соціяльних комах показує, що виявлена шляхом експериментальних досліджень соціяльна поведінка таких комах дуже сильно відрізняється від умоглядної схеми Вінера. Виявилося, що насправді у них немає ніякого адміністративно-командного центру, натомість розвинені механізми збору розсіяної інформації, завдяки чому рій в цілому знає все, що йому потрібно для ефективного функціонування, тоді як кож-

на окрема мурашка володіє лише незначною, але достатньою для неї частиною інформації. Цікаво також, що, всупереч твердженням Вінера, соціяльні ролі окремої комашки рою можуть суттєво мінятися протягом її життя в залежності від обставин.

Отже, навіть у соціяльних комах немає аналогів тоталітарної системи, натомість є певний аналог ринкового механізму.

Таким чином, соціяльні комахи, які існують на Землі значно довше людини, сотні мільйонів років, виявляють дуже складну як індивідуальну, так і соціяльну поведінку, довели свою величезну конкурентоздатність, спромоглися виробити ефективні і доволі стабільні засоби інформаційного обміну[137].

А що ж робиться з нами, людьми? В чому причина і суть зривів у нашому суспільному бутті? Докладний розгляд такого питання потребував би ґрунтовних досліджень у галузі наук, які нині лише формуються, таких як соціяльна психологія, економічна психологія. Вони мали б виявити природу коливань у соціяльних орієнтаціях тих чи інших людських спільнот: народів окремих країн, соціяльних груп в них тощо. На цій основі можна було б з'ясувати і механізми, які спричиняють різні форми соціяльної патології. Крім хвороби на комунізм, є й такі ненормальні явища, як зріст злочинности, наркоманії, кількости самогубств. З точки зору синергетики ці патології породжені стрибком складности в організації соціюму, утвореного людьми, порівняно з усіма іншими, які склалися до того в природі. Ураження суспільства цими патологіями породжується дефектністю систем інформаційного обміну, отже, має природу, спільну з раковим захворюванням організмів. Можна говорити про рак як про значно загальніше явище, ніж просто сумнознайоме захворювання людини і деяких вищих тварин, але тої самої синергетичної природи. Воно може мати місце в системах достатньо високої складности і в певному сенсі є "розплатою" системи за її складність. Говорячи загально, рак у будь-якій складній системі полягає в порушенні інформаційного обміну, необхідного для ефективного функціонування цієї системи. Під

[137] Література з питань поведінки суспільних комах доволі велика, для орієнтації читача подаю такі джерела: Кипятков В.Е. Поведение общественных насекомых (М., 1991); Захаров А.А. Организация сообществ у муравьев (М., 1991); Длусский Г.М. Принципы коммуникации у муравьев (Л., 1981); Wilson E. The Insect Societies (Cambridge, 1971).

обміном маю на увазі всі процеси збору, переробки, зберігання, передачі і сприйняття інформації, а під його дефектністю — брак чи недорозвиненість відповідних механізмів, включно із заміною необхідної інформації неповною, неповноцінною, в границі — дезінформацією. Наслідком таких порушень стає розузгодженість дій між елементами системи і системою як цілісністю. Певна частина елементів (клітин в організмі, осіб в суспільстві, навіть слів у реченні) через порушення інформаційних зв'язків з іншими починає поводити себе неадекватно, ігнорує "інтереси" системи як цілісности. Кінцевим висліодом стає неконкурентоздатність такої ураженої системи з нормальною та її загибель.

Вище роз'яснювався характер відповідних порушень в комуністичній (соціялістичній) системі.

Складність лікування ракової хвороби загальновідома. Навіть вилучення вірусу з комп'ютерних програм не є простою справою. Певний успіх дає у випадку раку в людини хірургічний метод. Слід зрозуміти, що, маючи справу з комунізмом на практиці, ми стикаємося не просто з якимось різновидом ідеології, а з соціяльною патологією, поєднаною з організованою злочинністю. Боротися з цим явищем необхідно так само рішуче, як з фашизмом та нацизмом.

На жаль, історія склалася так, що, на відміну від нацизму, комунізм не був засуджений міжнародним судом, хоча число жертв комунізму набагато перевищило число жертв нацизму. Зокрема, український народ втратив від комунізму в абсолютному вимірі більше людей, аніж будь-який інший. Організація суду над комунізмом — невідворотний обов'язок людства, його моральна потреба. Йдеться, звичайно, не про помсту і не про покарання конкретних осіб. Це й неможливо, оскільки найбільші комуністичні злочинці давно вже покинули цей світ. Йдеться про остаточний осуд злочинної ідеології і організацій, які беруть цю ідеологію на озброєння. Ця акція має бути виконана в інтересах не стільки нинішнього, скільки прийдешніх поколінь.

В цьому підрозділі розглянуто лише один, синерґетичний, аспект економіки тоталітарного соціялістичного ладу. Порушення нормальних умов збору розсіяної в суспільстві інформації і функціонування інформаційних потоків робить такий лад нежиттєздатним.

Існує величезна література, в якій критика соціялізму ведеться з інших позицій. Тут немає можливости розглядати всі аспек-

ти даної проблеми. Значна їх частина переконливо аналізується в книзі [Новак, 1997], яку і рекомендую читачеві. Враховую при цьому те, що названий автор не обмежується економічними та політичними аспектами, а органічно пов'язує їх з духовними та культурологічними.

Цікавим і важливим з огляду на можливість рецидивів комуністичної хвороби є аналіз причин тимчасового успіху комуністичних ідей навіть серед деяких західноєвропейських інтеліґентів, див. [Колаковський, 2005: 227—240]. Значний інтерес являє історія спроб реального утвердження комунізму в Росії. У цьому зв'язку видатне значення мав глибокий аналіз Євгена Маланюка в праці "До проблеми большевизму" (1956) [Маланюк, 1966], Миколи Бердяєва в роботі "Истоки и смысл русского коммунизма" (1955) [Бердяєв, 1990]. Вони виконали свої праці в розпалі зусиль конкретної реалізації комуністичного ладу в Росії та залежних від неї країнах у специфічно російській формі (большевизм).

Відсилаючи читача до названих творів, не можу з огляду на величезну кількість зла, спричиненого комунізмом як в СССР, так і в планетарному мірилі, оминути тему злочинів комунізму. Тому вміщую в цьому розділі підрозділ, заснований на матеріялах епохального твору "Чорна книга комунізму. Злочини, терор, репресії", написаного колективом істориків [Куртуа, 1997]. Фактично цей підрозділ публікувався мною у формі рецензії ([Свідзинський, 2004]) на російське видання названої книги.

2. Про "Чорну книгу комунізму"

Для успішного розвитку України конче необхідно, щоб наше суспільство якомога повніше позбавилося у своїй свідомості, практиці громадського та державного життя залишків комуністичної ідеології, комуністичного стилю мислення і поведінки. Як виявилося, ця справа не є легкою, що більше, ми бачимо виразні тенденції до сповзання в совєтське минуле, особливо на рівні державної бюрократії. В Росії, де ментальність населення включає культ твердої руки, формується особливо специфічний устрій, в якому, крім старого комуністичного духу, наявні елементи нацизму та імперської деспотії — суміш вкрай небезпечна як для цієї країни, так і для світу.

Тому глибокі наукові розробки, які виявляють не тільки економічну неспроможність комунізму, а також його злочинний характер, мають для нас величезну цінність.

Говорячи про комунізм, маю на увазі не абстрактну, умоглядну систему мрійників-утопістів, а систему реальну, таку, якою вона фактично склалася в різних країнах світу в XX столітті. Вона мала певні варіяції в залежності від специфічних місцевих умов, але була однаковою за своєю глибинною сутністю. Найголовнішою рисою реального комунізму був його антилюдський характер, через що він міг підтримуватися лише шляхом перманентного насильства, більш або менш інтенсивного терору проти всіх прошарків суспільства.

У "Чорній книзі комунізму", фундаментальній праці колективу істориків, очолюваного Стефаном Куртуа, досліджується комунізм у планетарному вимірі, тобто не тільки його російська реалізація (большевизм), а також інші: азійські (Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос, Камбоджа), так звані народно-демократичні режими Европи, африканські та латиноамериканські варіяції.

Як пише Куртуа, дослідження переконало, "*що комуністична система була злочинною в усі часи свого існування*". Цей висновок не є просто емоційним, він заснований на глибоких філософських, юридичних, історичних критеріях, які автори прискіпливо вивчають і формулюють.

На перший погляд, цей висновок видається не новим. Ще 1944 року Фрідріх Гайєк у своїй книзі "Дорога до рабства" [Гайєк, 1944] показав, що комунізм — система, придумана штучно, вона не є такою, що виникла внаслідок стихійного процесу самоорганізації, і через це нежиттєздатна. В ній відсутні ефективні процеси інформаційного обміну, зокрема, механізм збору розсіяної інформації, вона нефункціональна і може триматися певний час лише за допомогою примусу. Комуністичний режим неодмінно виявляється тоталітарним режимом. Дорога до комунізму — це дорога до рабства.

В "Чорній книзі комунізму" наголос робиться не стільки на внутрішніх причинах недієздатности комуністичної системи, скільки на тому, як, в яких формах та розмірах комунізм здійснював насильство, які конкретно чинив злочини, аби примусити цілі народи брати участь у експерименті, наслідки якого не могли не виявитися катастрофічними.

Об'єктивне дослідження комунізму в реальному історичному процесі, як він склався у XX столітті, зіштовхнулося зі своєрідною трудністю. Справа в тому, що це бурхливе століття витворило два,

хоч і певною мірою споріднених, але все ж таки багато в чому відмінних тоталітарних режими: нацизм і комунізм. Обидва вони заплямували себе небаченими злочинами, які органічно випливали з їхньої сутности.

Для людей, яким особисто довелося відчути на собі обидві репресивні системи, питання про те, яка з них гірша, навряд чи змістовне: "обидві гірші", як висловився з іншого приводу Сталін. Однак завдяки примхам історії сталося так, що у Другій світовій війні, коли демократичний блок країн захищав свої життєві цінности, СССР, який у співробітництві з Німеччиною виступив організатором війни, раптово опинився, хоч і тимчасово, на боці демократичних країн, і це на тривалий час спричинилося до недооцінки глибоких злочинів, скоєних комунізмом. Причини цього найглибше і найповніше висвітлюються у "Чорній книзі комунізму", частково і в деяких інших історичних творах.

Після Другої світової війни був організований міжнародний суд над головними воєнними злочинцями нацизму — Нюрнберзький процес. Нацизм був засуджений на міжнародному рівні. Однак на комуністичні злочини світ заплющив очі. Це й зумовило той факт, що історія Европи XX століття досі страждає від прикрих перекосів і неповноти. Як висловився сам Куртуа, "*не можна вдовольнитися сліпою на одне око історією, яка ігнорує комуністичний бік проблеми*".

Заслуга колективу авторів, очолюваних Куртуа, полягає у тому, що він виявив послідовність мислення, непохитну вірність принципам моральности та права при аналізі комуністичних режимів. Справді, оскільки ці принципи були застосовані до нацистських злочинів, то вони не можуть не бути застосовані й до комуністичних злочинів, інакше руйнується саме поняття правосуддя.

Історик, який поділяє засадниче прагнення до об'єктивности своєї науки, гуманістичні ідеали демократичних суспільств, інакше і не може чинити. Але насправді, в реальному житті, так не склалося, і навіть у так званому вільному суспільстві авторам "Чорної книги комунізму" на порозі XXI століття знадобилася неабияка мужність, щоб послідовно дотримуватися зазначених принципів.

Наведімо заради ілюстрації сказаного лише один приклад з багатьох можливих. Розстріл у Катині 4,5 тисяч польських офіцерів, взятих у полон совєтами 1939 року, замовчувався не тільки керівництвом СССР. Це робили також демократичні "союзні дер-

жави" і, звичайно, також уряд комуністичної Польщі, хоч ніхто не мав сумнівів у тому, хто насправді вчинив цей злочин. Відповідальність СССР за цю акцію зрештою визнав Б.Єльцин — майже через пів століття після її здійснення. Див. докладніше нарис "Катинь" у книзі Н.Дейвіса "Европа. Історія" [Дейвіс, 2000].

Після виходу у світ "Чорної книги комунізму" (вперше вона видана у Парижі 1997 року) прокомуністично орієнтовані сили Заходу вчинили страшний галас у засобах масової інформації. Втім, як то часто буває, він призвів лише до популяризації книги та її комерційного успіху. "Чорна книга комунізму" була перекладена на основні світові мови і перевидана у близько двадцяти країнах. В Росії вона була видана двічі за сприяння Союзу правих сил. Однак, здається, її вільне поширення в цій країні вже припинене.

В Україні, яка постраждала від большевизму більше, ніж будь-яка інша країна, книга довго не перекладалася і не видавалася, що є одним з сумних парадоксів нашого буття. Стаття про неї вийшла в журналі "Критика" ще 1998 року, але не мала належного розголосу. Все це дуже прикро, тим більше, що "Чорна книга комунізму" не оминає злочинів комуністичної системи проти українського народу. Наприклад, голодомор 1932—1933 рр. послідовно кваліфікується в ній як злочин, що має всі риси геноциду щодо українського народу. Загалом в цій книзі західна наука зробила значний крок вперед в об'єктивному потрактуванні української історії порівняно, наприклад, із вищезгаданою книгою Н.Дейвіса. Нині маємо вже український переклад "Чорної книги комунізму", виконаний Яремою Кравцем.

При написанні книги автори зіткнулися з проблемою, яка на початку XX століття не була розв'язана, оскільки не виникала практично. Це проблема злочинів, скоєних державою. Щоб відчути тонкий момент, який тут виникає, зацитуємо міркування Куртуа з вступного розділу книги, написаного ним самим. "*Злочини комунізму не дістали справедливої і належної оцінки як з погляду історії, так і з погляду моралі. Безперечно, пропонуємо тут одну із перших спроб підійти до комунізму, поставивши собі питання про цей злочинний вимір як питання водночас і центральне, і глобальне. Нам зауважать, що більшість з цих злочинів відповідала «законності», яку застосовували інституції, що належали місцевим режимам, визнаним у міжнародному масштабі, чиїх керівників з великою помпою приймали наші керівники. Але хіба не було так само з нацизмом? Злочини, про*

які ми розповідаємо у цій книзі, характеризуються не під кутом зору правомочности комуністичних режимів, але під кутом зору неписаного кодексу природних прав людства".

Справді, труднощі, які виникають при розв'язанні окресленої проблеми, доволі поважні. Злочини супроводжують людство всю його відому історію. В чому ж тоді якісна різниця між злочинами тоталітарних режимів XX століття і тими, що їх знаємо з історії інших країн в різні часи? Якщо мати на думці комунізм, є всі підстави погодитися з думкою Куртуа про те, що злочинність визначає саму його сутність. Маємо такі аргументи.

1. Злочини були надзвичайно масштабними порівняно з тими, які відомі з історії. Ось приклад. Режим царату в Росії аж ніяк не відзначався гуманністю. Свобода особи, свобода народів були придушені, але порівняно з комуністичним режимом він все-таки видається аж надто ліберальним. Як згадується в "Чорній книзі комунізму", за час від 1825 до 1917 рр. число смертних вироків в Росії досягло 6360, при цьому далеко не всі вони були виконані (виконано 3932 вироки). А лише за чотири місяці свого панування, тобто до березня 1918 року, большевики вбили більше людей, ніж царська влада за 92 роки!

2. Щоб бути знищеною, людині в СССР зовсім не обов'язково було чинити якийсь спротив режимові чи злочин: абсолютна більшість вбитих отримала свою фатальну кулю нізащо. Та й більшість вироків було винесено не в порядку судової процедури, а на основі рішень трійок або навіть окремих осіб, тобто внаслідок протиправних дій самого режиму.

3. Людина все життя знаходилася під загрозою смерти або засудження; навіть самі представники репресивного апарату не були застраховані від знищення (згадаймо Ягоду, Єжова, Берію та багатьох інших), високопоставлені комуністи — також (згадаймо майже поголовне знищення Сталіним так званої ленінської гвардії). Перед смертю Сталін планував знищення найближчих до своєї особи "вождів": Молотова, Ворошилова та деяких інших членів Президії КПСС. Зовсім непомітні в політичному відношенні люди могли бути знищені або репресовані в порядку виконання плану репресій, спущеного згори.

4. Після ліквідації "ворожих класів" чи станів (капіталісти, поміщики, священики, купці, царські військові, значна частина старої інтелігенції, представники будь-яких інших політичних пар-

тій і т. д.) влада спрямувала терор проти тих, кого вона називала трудящими: робітників та селян. Зокрема, інтенсивна війна проти селян велася із застосування артилерії, танків, літаків, отруйних хемічних речовин.

5. Законодавство СССР передбачало колгоспне кріпацтво для селян, драконові закони для них, а також і для всіх інших, зокрема й робітників, з покаранням за найменші дрібниці. Це була війна правлячої кліки з усією рештою населення, а також всередині самої кліки.

6. Комуністичний режим в різні роки займався примусовим виселенням "соціяльно небезпечних елементів" у віддалені місця большевицької імперії. Зокрема, до Сибіру було переселено мільйони українців. Поголовної депортації за національною ознакою зазнали корейці, німці, чеченці та деякі інші кавказькі народи, а також калмики, кримські татари, караїми, кримчаки, греки, болгари, вірмени. Лише смерть Сталіна врятувала євреїв від вже запланованого виселення до Сибіру.

7. Примусова праця в концтаборах була спланована так, щоб спричинити смерть максимальній кількості ув'язнених, більшість з них не витримала призначеного їм строку ув'язнення через нелюдські умови утримання у тюрмах та концтаборах.

8. Найстрашнішою формою терору були голодомори, серед них — штучно організований голодомор 1932—1933 рр., який знищив близько 10 млн. українців.

Зазначені риси комуністичного терору в СССР, взяті у сукупності, творять ту нову якість, яка відрізняє комуністичні злочини від усіх відомих в історії. Нове слово в репресивній діяльності зміг сказати лише німецький нацизм. Автори "Чорної книги комунізму" пишуть, що "*методи, які використовував Ленін і систематизував Сталін та їхні послідовники, не лише нагадували нацистські методи, а й дуже часто їх випереджали*".

Що ж до інших комуністичних країн, то, переймаючи досвід СССР, вони спромоглися навіть на певні рекорди. Так, перше місце за абсолютною кількістю знищених людей належить комуністичному керівництву Китаю, а голод під час "великого стрибка" в цій країні за кількістю жертв перевершив усе, що було відомо в історії людства, навіть голод 1932—1933 рр. Втім, і населення Китаю було значно більше, аніж будь-якої іншої країни. Рекорд за відносною кількістю жертв був встановлений комуністами у Камбоджі.

Фактично розробка правових основ, необхідних для оцінки злочинів держави, була розпочата при підготовці Статуту Нюрнберзького трибуналу, де було визначено три основні типи злочинів: злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. На основі вироблених статутних положень та загальноприйнятих юридичних процедур судили нацистських злочинців.

Автори книги з'ясували, що при вивченні комуністичних режимів також виявляються всі три категорії злочинів.

Згідно із Статтею 6a згаданого Статуту, злочини проти миру полягають у "плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні аґресивної війни або війни з порушенням міжнародних договорів, угод та запевнень або участі у загальному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-якої із зазначених дій". Як приклади такого типу злочинів автори називають таємне співробітництво Сталіна з Гітлером і угоди від 23 серпня та 28 вересня 1939 року та аґресивні дії, які були вчинені в порядку їх виконання.

Воєнні злочини (Стаття 6b) полягали у брутальному порушенні положень Гаазької конвенції, що захищає як цивільне населення, так і учасників бойових дій. Як приклад автори наводять розстріли військовополонених, грабунки і насильство над населенням країн, зайнятих совєтською армією, катування та вбивства учасників опору комуністичному режиму, зокрема, вояків УПА (українських партизан за термінологією авторів).

Злочини проти людяности (Стаття 6c) визначаються в Статуті як "вбивства, винищення, обернення в рабство, заслання та інші жорстокі заходи, спрямовані проти цивільного населення до чи під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення злочину або у зв'язку з будь-яким злочином…"

За всіма цими визначеннями злочини комунізму, як доводять автори, не поступаються злочинам нацистів, що більше — значно переважають їх кількісно.

Підбиваючи підсумки злочинів комунізму, автори наводять такий загальний перелік:

"*— розстріл десятків тисяч заручників або осіб, заарештованих без слідства, винищення сотень тисяч повсталих робітників і селян між 1918 і 1922 рр.;*

— голод 1922 рр., який спричинив смерть 5 млн. осіб;

— ліквідація і депортація донських козаків 1920 р.;

— винищення десятків тисяч осіб у концтаборах між 1918 і 1930 рр.;

— ліквідація близько 690 тис. осіб під час «великої чистки» 1937—1938 рр.;

— депортація двох мільйонів куркулів (або приписуваних до них) у 1930—1932 рр.;

— знищення штучним голодом і відмовою у наданні допомоги 6 млн. українців у 1932—1933 рр.;

— депортація сотень тисяч поляків, українців, прибалтів, молдован, бессарабів у 1939—1941 рр., а далі у 1944—1945 рр.;

— депортація волзьких німців 1941 р.;

— депортація-вигнання кримських татар 1944 р.;

— депортація-вигнання чеченців 1944 р.;

— депортація-вигнання інгушів 1944 р.;

— депортація-ліквідація міського населення Камбоджі між 1975—1978 рр.;

— поступове винищення Китаєм тибетців, починаючи з 1950 р.

Можна було б безперестанку перераховувати злочини ленінізму і сталінізму, які часто майже ідентично повторювалися режимами Мао Дзедуна, Кім Ір Сена, Пол Пота".

Слід також зауважити, що цифри, які наводять ці історики, як правило, занижені, навіть незважаючи на те, що автори не є тенденційними. Це пов'язане з тим, що історики ґрунтуються на документах, які засвідчують факти, проте не всі факти було задокументовано. Часом виконавці злочинів не залишали документів, прагнучи стерти пам'ять про свої злодіяння. Є багато свідчень, з яких випливає, що чимало смертей українців під час голодомору 1932—1933 рр. не було зареєстровано.

Кількість осіб, знищених комуністичним режимом, за обережною оцінкою, наведеною авторами, становить 95 мільйонів[138].

Немає можливости переказувати далі зміст книги, яка в оригіналі має 850 сторінок, ґрунтується на величезній кількості джерел, документів, фактів. Мусимо погодитися з автором передмови до російського видання "Чорної книги комунізму" Олександром Яковлєвим, який вважає, що комунізм є раковою хворобою людства. Це визначення не є простою метафорою, як можна подумати. Комунізм як соціяльна хвороба є точним аналогом ракового

[138] За іншими даними — 110 млн. (див. [Денисенко, 1999]).

захворювання людського організму, оскільки сутність раку як хвороби пов'язана з виникненням злоякісних клітин, що виходять з-під контролю нормально налагодженої інформаційної системи організму і своїм нестримним розвитком виснажують його (у соціяльній реалізації — країну, людство), доводячи до загибелі.

Автори вважають юридичний осуд злочинів комунізму на міжнародному рівні нагальною потребою людства.

Існує дуже велика мемуарна та художня література, в якій викриваються злочини комуністичного режиму. В цій ділянці перед веде українська література, передусім тому, що Україна найбільше постраждала від комунізму, а її опір цій злочинній системі був найзапеклішим. Назву у цьому зв'язку шедеври Тодося Осьмачки, Уласа Самчука та Василя Барки. Іван Багряний дав перший систематичний та всебічний аналіз злочинів комуністичного режиму в романі "Сад Гетсиманський" (1950).

Велика кількість свідоцтв про злочини комунізму в Україні подана у книзі "Злочин" [Кардаш, 2003].

Значний міжнародний резонанс викликала книга Олександра Солженіцина "Архипелаг ГУЛАГ" [Солженіцин, 1991].

В арсеналі большовицьких пропаґандивних понять був зворот *"родимые пятна капитализма"* — вони ж "*пережитки капитализма в сознании людей*". Нині, після краху комуністичної ідеоології, можемо говорити про "плями комунізму" в людській свідомості. Ці плями спричиняють роздвоєння свідомості — хворобу, яку можна назвати суспільною шизофренією. На закінчення розділу хотів би обговорити деякі конкретні прояви цієї хвороби в українському суспільстві. Перейдімо, отже, до третього підрозділу.

3. Про історичну істину та суспільну шизофренію

Багато людей подібні до ковбас: чим їх нашпигують, те і носять у собі.

Козьма Прутков

За рік після проголошення Незалежности я поїхав на міжнародну наукову конференцію до Москви. Разом із колегою з Івано-Франківська ми їхали з аеропорту в таксі, перемовляючись українською. "З України приїхали? — спитав російський водій. — Тепер у вас своя держава". "Не жалкуєте за втратою України?" — спитав

я у свою чергу. "Хто? Я? — здивувався водій, — у мене ще дах не поїхав. Подивіться у віконце. Бачите, які простори... Земля без кінця і краю. А лад на ній є? Що на ній росте? Нам вашого не треба, нам дай Бог на своїй землі порядок навести".

А того ж дня, між засіданням і вечерею, знайомі доктори наук істерично кричали: "Киев — он наш, он мать городов русских. Не отдадим!" Російська еліта "відстоювала інтереси народу", не знаючи, як водиться, що той насправді думає. Німецькі колеги поважно мовчали, не розуміючи мови і предмета хвилювань російських науковців.

Найпростіше було б запитати німців. Адже їх батьки півстоліття тому так само кричали: "Drang nach Osten! Lebensraum! Gott mit uns!" Та зазнали поразки. А за роки миру переможені підняли з руїн Німеччину, привели її до процвітання і тепер із поблажливою погордою поглядали на переможців, які як були голодранцями, так ними і залишилися. Хто мав рацію — російський водій чи російський професор, збагнути було неважко з огляду на перевагу тих, хто програв війну, але виграв мир, бо позбавився дурману нацистської пропаганди.

Чому не вельми освічений водій зберіг здоровий глузд і природний розум та мислив краще за докторів наук і чому покоління німецьких "дітей" виявилося розумнішим за "батьків"?

Очевидно, над водієм не попрацювала як слід імперська пропагандивна машина: низам уваги з її боку приділялося менше, ніж науковій еліті. Німці ж доби II світової війни були оброблені своєю пропагандою дуже ґрунтовно, із традиційною акуратністю, але удар, завданий військовою поразкою, був настільки сильним, що вибив дурниці, якими були нашпиговані їхні голови. Принаймні покоління "дітей" їх не сприйняло. Перевиховання нації — справа настільки ж складна, наскільки потрібна. Німецький взірець поки що унікальний.

Навіть у науці з її гострим критицизмом і готовністю до змін принципово нові ідеї, як зазначив Макс Планк, утверджуються не тому, що переконують сучасників, а тому, що старе покоління вчених вимирає, нове ж сприймає ці ідеї як щось належне. Що ж говорити про пересічну людину?

Інтелектуальна закостенілість була сяк-так терпима в старі часи, коли протягом двох-трьох поколінь основні уявлення про світ, суспільні цінності, умови існування не встигали помітно змі-

нитися. В захваті від енергетичних досягнень XIX століття люди назвали його добою пари. В XX столітті електрика почала домінувати, і йому дали назву доби електрики. Однак ця назва прожила не більше півстоліття: нові відкриття спонукали до іншої (атомна, або ядерна доба). А новіші наукові досягнення затьмарили навіть таку грізну силу, як ядерна. Інформація виявилася більшою потугою, ніж будь-що, і означення ядерна чи космічна відійшли, нині вже говорять про добу інформатики, а останнім часом — синерґетики, бо енергія, зорганізована інформацією, наймогутніша.

Завдяки наростанню темпу радикальних змін нові покоління опинялися в сильно змінених умовах уже в порівнянні з найближчими, а не віддаленими предками, а надмірний консерватизм втрачав привабливість. Зберігати активність у будь-якій галузі стало тяжче, бо перелаштовуватися не так просто. В шістдесятих роках XX століття наукознавці підрахували, що сучасне їм покоління вчених змушене перекваліфікуватися тричі за життя, аби встигнути за поступом науки. Нині найкраще почувають себе ті, хто усвідомив потребу вчитися неперервно, ніколи не зупинятися, а мірою того, як це взагалі дозволяє людська природа, весь час іти вперед.

Нединамічні особи не знаходять собі гідного застосування в науці та техніці, бо науково-технічна революція перманентна. Вони шукають собі притулку в інших сферах. І як не прикро, одним із таких притулків у нас в Україні стала освіта та історія. Прикро тому, що йдеться про наших вчителів. Тема про вади освіти, особливо середньої, вимагає окремої розмови. Вона ведеться у відповідному розділі цієї книги. Зупинімося на історії.

Що таке *історія*? Нині цим словом позначають будь-який процес, який розвивається не абсолютно детермінованим чином. В такому узагальненому, розширеному розумінні слово *історія* вживається не лише щодо людської історії та для назви відповідної науки. Характеристичною рисою процесів, які називають історичними, є їх неповторність і невідтворюваність. Справді, якщо (цілком умоглядно!) розпочати такий процес з того самого вихідного стану наново, він піде іншим шляхом, і за час, який у певному сенсі можна вважати недовгим, — навіть разюче іншим. А оскільки таке повернення до вихідного стану є лише умоглядним, реальний шлях виявляється унікальним.

У розділі "Чи існують закони історії" я висвітлюю цю обставину докладніше, аніж збираюся робити тут. Історизм пов'язаний з

явищем біфуркації, що виникає, коли динаміка системи допускає точки розгалуження (біфуркації) з віялом можливостей, з яких далі реалізується одна, а закон розвитку не визначає наперед, яка саме, тобто кожного іншого разу, взагалі кажучи, реалізується інша. З цього випливає, що майбутнє треба творити, здійснюючи певною мірою вільний вибір. Історія ж може показати, як робили вибір наші предки. То ж відкидаймо сентенцію, згідно з якою історія вчить лише тому, що вона нічому не вчить. Нездар чи ледарів, які не вчаться, історія карає.

З точки зору сучасної когнітивної науки будь-яка система, здатна до навчання й пізнання, не має іншої вихідної основи, крім набору вже відомих прецедентів. Бо, потрапляючи в нову ситуацію, яка вимагає від такої системи прогнозування поведінки зовнішніх об'єктів чи суб'єктів і прийняття, з урахуванням цього прогнозу, рішень щодо власної поведінки, вона мусить спиратися на попередній досвід. На цій основі, порівнюючи невідоме з відомим, мисляча система генерує цінну для себе інформацію. Для окремої людини її досвід, а для суспільства в цілому його історія і складає набір відомих прецедентів (т. зв. навчаючу множину). Ефективність генерації нової цінної інформації знаходиться в очевидній залежності від того, наскільки добре проаналізована історія і наскільки надійно вона запам'ятована. Саме від цього залежить, чи прийняті рішення можуть претендувати на правильність або, говорячи загальніше і реалістичніше, матимуть достатньо високу ймовірність виявитися правильними. Якщо пізнання історії неправильне, викривлене, якщо індивід чи суспільство мають справу зі сфальшованою історією, вони приречені на невдачі, життєві поразки. Звичайно, навіть добре осмислена історія є лише необхідною умовою, хоча ще недостатньою, для прийняття успішних рішень, бо відповідний акт є творчим і як такий залежить від міри здатности системи (в даному разі індивіда, суспільства) до швидкого перебору варіянтів і вибору оптимальних з точки зору певної мети, до переоцінки системи ймовірностей тих чи тих очікувань внаслідок зміни ситуації. Інакше кажучи, суб'єкт пізнання мусить створювати цінну інформацію в нестаціонарних умовах, і успішність цієї процедури не є однаковою у різних суб'єктів. Ефективність перебору підвищується, коли він не є тотальним. Керуючись інтуїцією, слід вилучати з перебору цілі блоки можливостей як неперспективні, визначати, яка інформація є суттєвою для заданої мети, а яка просто зайвою.

Принциповою обставиною є те, що пізнання не зводиться до копіювання чи фотографування дійсности (такі дії не міняли б інформації!); його суть — в стисненні інформації та утворенні свого роду "когнітивних блоків".

Ані позитивістська методологія, яка абсолютизує факт, ані міфотворча не становлять задовільної історичної методології. Щодо позитивізму, то його слабкість пов'язана з тим, що поняття "факт" не є незалежним від теоретичної концепції. Для опису та інтерпретації значущого факту вживається певна система концептів, відбита у знаковій системі — мові. Отже, факт залежить від теорії як цілісности, поза теорією неможливо ані сформулювати, ані інтерпретувати факт. Ця ситуація була вперше глибоко осмислена у фізиці XX ст., після того як науковці зіткнулися з дуже яскравими прикладами згаданої залежности. Звичайно, її можна ілюструвати також низкою прикладів "з життя".

Щодо міфотворчости, то її недолік полягає у тому, що міф має бути прийнятий на віру як цілісність, він не підлягає критиці чи підрихтуванню.

Обидві названі методології попри свою полярність легко використовуються для нашпигування мізків пересічних людей фальшивими переконаннями. "Факти" — шляхом їх вибіркового включення у заздалегідь сфабриковані концепції; при цьому людині навіюють впевненість у тому, що її знання обґрунтоване науково. Міфи — завдяки їхньому впливу на емоційну сферу, через що формується непідконтрольна розумові система цінностей, за які людина чіпляється навіть міцніше, ніж за "факти", які вона воліє не бачити.

Я переконаний у тому, що будь-яке пізнання, якщо воно успішне, має однакову методологію у кожній науці. Процес мислення підлягає однаковим загальним закономірностям, незалежно від того, на що він спрямований: на відкриття нових чи застосування відомих законів природи, на технічне винахідництво чи на пізнання історії. Видимі відмінності зумовлені не "технологією думання", а цілями, які ставить дослідник. Критерії правильности як природничої теорії, так і історичної концепції не зводяться лише до відповідности фактам (експериментальним чи історичним) з причин, вже зазначених вище, а розгортаються у цілий спектр вимог до пропонованої вченим інтелектуальної конструкції, вагу яких можна оцінити хіба що інтуїтивно, тим більше неможливо визначити наперед.

Дослідження історії досягає належного рівня тоді, коли воно одухотворене розумінням її високого призначення як учителя людства, коли дослідник знає, що майбутнє зростає з минулого не суворо детермінованим чином, а через усвідомлені рішення й вибір, здійснюваний людьми сьогодення. Чим історія правдивіша, тим успішніший рух в майбутнє. Прискорення темпів розвитку в усіх сферах діяльности людства робить задачу правильного і швидкого вибору дуже гострою. Тут вирішується питання "бути чи не бути".

Після катастрофічно швидкого розвалу СССР постсовєтські суспільства вийшли на простір немов би вільного розвитку, але міра реальности отриманої свободи виявилася високо залежною від міри звільнення суспільства з-під гніту накинутих комуністичною владою фальшивих стереотипів. Для величезної кількости людей таке звільнення переросло у надзвичайно важку, майже непосильну проблему. Зовнішня свобода виявилася примарною внаслідок збереження внутрішньої несвободи. Стан, який склався, геніяльно сформулював Михайло Орест: "*Щоб не розбігтися, раб в'яже самого себе*". Але час не жде. Поки ми витрачаємо його на долання фальшивих стереотипів, інші країни стрімко йдуть вперед.

Переосмислення історії, повернення до історичної істини нині є найголовнішим завданням України. Не зробивши цього одразу і рішуче, ми прирекли себе на марнування дорогоцінного часу ось уже більше півтора десятка років. Успішність будь-якого поступу: соціяльного, економічного, культурного — визначатиметься тим, наскільки швидко і повно наше суспільство осягне правду і наскільки послідовно буде керуватися правдою у своїх діях.

Наведу кілька прикладів, що показують, які величезні "заборгованості" ми маємо в осмисленні нашої історії.

Факт голодомору 1932—1933 р.р., його причини і наслідки описано і проаналізовано в капітальних історичних дослідженнях. Маємо також ще живих людей, які знають правду про нього з самого життя. Давно осягнув правду про голодомор в Україні великий американець Джеймс Мейс [День, 2005]. А ось історик С.Кульчицький вперто твердив, що цей голодомор не мав штучного характеру, а був пов'язаний з неврожаєм. Заради чого ця фальш?

Уже опублікований і може бути приступним великий масив документів про героїчний рух опору мільйонних мас українців совєтському режимові, зокрема, і про визвольну боротьбу УПА з гітлерівцями та большевиками. Проте Верховна Рада досі не визнала

УПА воюючою стороною в II світовій війні, а той же С.Кульчицький на доручення Кабміну пише "Проміжний звіт" на цю тему, справді п р о м і ж н о г о характеру — між істиною і фальшю. Але ж коли істина постає перед нами в усій своїй величі і переконливості, той, хто не хоче її прийняти, компрометує сам себе! Наша офіційна наука досі не спроможна чітко роз'яснити народові, що численні свідчення очевидців, а також документи НКВД-КДБ свідчать про те, що на певному етапі боротьби енкаведистів з УПА карателі прийняли і масово застосували таку тактику: робити злочини проти населення, перевдягшись у форму вояків УПА. Не полінувалися для цього вивчити українську мову! Все це для того, аби перекласти провину за скоєні злочини на бійців УПА. Непоінформовані люди і досі з чужих слів повторюють, ніби "бандерівці кидали людей у колодязі". Але неприпустимо це робити історикам, які знають, що було насправді, з відповідних документів.

Той, хто адресує листи до Києва на вулицю Комінтерну, мав би у згоді з історичною істиною писати "вул. Міжнародних Терористів". То чому ж не наважуємося називати речі своїми іменами? Кого чи чого боїмося?

В нашій столиці на бульварі Ш е в ч е н к а стоїть пам'ятник Л є н і н у. Однак не можна без розладу суспільної психіки одночасно вшановувати і геніяльного поета, духовного батька багатьох поколінь борців за волю України, і генія злодійства, особу несамовитої жорстокости, збоченця з психікою дегенерата, засновника злочинної держави.

Дивно бачити синьо-жовті прапори української держави на київській вулиці Січневого повстання, бо це повстання було першим збройним заколотом большевиків проти української держави, яка щойно відроджувалася. Так само незрозуміло, чим керується адміністрація міст незалежної України, вивішуючи синьо-жовті прапори на честь роковин остаточного прилучення того чи того міста до держави, яка жорстоко викорінювала саму думку про незалежність України!

Вже за незалежности ми ще довго "відзначали" як державне свято День совєтської армії, хоча першою агресією, яку ця армія (під назвою Червоної) вчинила, була агресія проти молодої української держави.

Для чого міста і села України спотворені постаментами, на яких встановлені чи танки "визволителів", чи то фігури солдат-

червоноармійців, що розмахують автоматами? Чи комусь ще не зрозуміла правдива концепція війни, названої сталінськими пропаґандистами "Великою Вітчизняною"? Якщо хтось вдає, що правда про Другу світову війну та її складову німецько-совєтську війну 1941—1945 рр. йому ще не відома, варто нагадати основні факти. Почнемо з того, що совєтська Росія ще до того, як вона утворила СССР, відчула спільність інтересів з постверсальською Німеччиною, яка прагнула реваншу. Що ж до СССР, то він ніколи не зрікався ідеї "експорту революції", тобто поширення комуністичного режиму на інші країни, і це збігалося по суті, хоч гасла були інші, з традиційною загарбницькою політикою Росії. Отже, вже з 1920 р. на основі так званої Рапаллської угоди почалося взаємовигідне військове співробітництво СССР з Німеччиною: Німеччина відновлювала Вермахт, користуючись базами в СССР, а большевицький режим переймав модерну військову техніку та методи військових операцій. Розгорталося також військово-стратегічне та економічне співробітництво [Горлов, 2001]. Після недовгого періоду послаблення німецько-совєтського співробітництва (1933—1938 рр.), що було викликано пертурбаціями в системі влади обох держав, співробітництво набуло нового розмаху з 1939 р. і знайшло своє вираження в пакті Ріббентропа—Молотова з секретною угодою, яка містила домовленості щодо розподілу сфер впливу в Європі. Згідно з цією угодою, 1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина напала на Польщу, чим розв'язала Другу світову війну. 17 вересня СССР вступив у цю війну на стороні нацистів проти Польщі, порушивши договір про ненапад. Що ж до лицемірної заяви совєтського уряду про те, що він бере під захист життя і майно західних українців та білорусів, то цей "захист" виявився у терористичних акціях проти населення, вивезенні значної частини його до Сибіру.

Вже 5 березня 1940 року Сталін підписав наказ про розстріл понад 26 тис., переважно польських, військовополонених під Катинню.

Хід військових подій з 1939 р. до літа 1941 р. добре відомий. Сталін захопив території, на яких проживало 20 млн. осіб. Відповідні досягнення Гітлера були значно більші, що викликало незадоволення Сталіна, і він провів низку дипломатичних заходів (серед них пакт про нейтралітет з Японією), які розв'язали йому руки до виступу проти свого союзника, провів мобілізацію і дислокацію

військ на західному кордоні. Але Гітлер випередив його нападом 22 червня 1941 р. Так за примхою історії найстрашніший тоталітарний режим тимчасово опинився на боці антигітлерівської коаліції. Втім, в цій пригоді є і невідворотна логіка: два павуки в одній банці вжитися не можуть.

Правда про німецько-большевицьку війну відбита в багатьох джерелах, наприклад, у світовому бестселері Нормана Дейвіса [Дейвіс, 2000]. Хотів би відзначити книгу Ф.Пігідо-Правобережного — свідка воєнних подій і злочинів совєтів на території України до її окупації німцями [Пігідо-Правобережний, 2002]. Книга була видана в Канаді у 1954 р. і була агресивно відкинута офіційною історичною наукою совєтських часів. Нині очевидно, що Пігідо, не маючи, звичайно, доступу до секретних документів, які стали відомі значно пізніше, розкрив лише частину жахливої і ганебної для СССР правди, зокрема про причини катастрофічного розгрому Червоної армії в перші місяці війни. Зараз набула великої популярности книга на цю тему Марка Солоніна [Солонін, 2004], в якій, до речі, є правильна оцінка з посиланням на самого Сталіна (її зробив ще раніше Пігідо) фатальної помилки Гітлера, що привела його до поразки. Це короткозора політика в національному питанні і невміння дати раду з колосальною кількістю військовополонених (понад три мільйони). Сталін ненароком обмовився і назвав цю політику Гітлера "дурнуватою". Але інакшою і не могла бути політика загарбника-злочинця. Він створив нелюдські умови в таборах для військовополонених (їх треба було просто відпустити), а також придушив спробу національного самовизначення українців. Зокрема, український народ зрозумів, що новий окупант нічим не кращий старого, і боровся зі зброєю в руках і проти того, і проти другого. Навряд чи можна дивуватися, що не всі українці були єдиними в цій боротьбі: багато хто був згіпнотизований тим фактом, що Гітлер напав першим. Логіка багатьох червоноармійців була така (я особисто чув це від них при їхньому відступі з Києва): спершу розіб'ємо Гітлера, потім візьмемося за Сталіна. Але другу частину цієї програми здійснити було неможливо: після демобілізації армія стала безсилою.

У своїй невеличкій, але блискучо написаній статті "Парад поразки", що була опублікована в інтернет-газеті "Українська правда", відомий журналіст і політолог Сергій Грабовський, спираючись на авторитетні публікації сучасних російських істориків:

Бориса Соколова, Олександра Гогуна, Олега Пєнкова, вже згаданого Марка Солоніна, цілком переконливо довів, що рішення Верховної Ради України в зв'язку з 60-літтям перемоги 9 травня 1945 року, є проявом явища, яке фігурує в назві нашого розділу.

Ось висновки С.Грабовського: "*Чи випадає нормальній і психічно здоровій людині відзначати як большевицькі, так і нацистські свята? Чи випадає повторювати, свідомо чи ні, те, що витворено совєтською пропаґандою? Чи варто продовжувати мілітарні святкування на честь падіння одного тоталітарного режиму і піднесення могутности іншого, якщо вся демократична Европа відзначає настання миру після справді страхітливої війни? І чи варто прикидатися «визволителями Европи», якщо ці «визволителі» негайно пристосували нацистський концтабір Бухенвальд для своїх аналогічних потреб?*" [Грабовський, 2005].

Від себе додам ще кілька ганебних фактів, які супроводжували цю війну.

1. Запровадження вже 1941 року наказом Сталіна так званих "загородзагонів", сформованих з енкаведистів, які стріляли в спини червоноармійців, які недостатньо рішуче атакували німців. Дехто вважає, що "загородзагони" виграли війну. Це, звичайно, перебільшення, але певний їхній внесок заперечувати не можна.

2. Мірою відступу німців з України большевики формували військові підрозділи з новобранців, які були на окуповані й території. Ці підрозділі були практично не озброєні, не обмундировані, не мали досвіду військових дій і фактично були приречені на винищення німцями або на розстріл "загородзагонами".

3. Ганебною сторінкою в історію цієї війни увійшов "епізод", який коштував життя приблизно 250 тисячам польських повстанців, які піднялися за визволення Варшави проти гітлерівців. Сталін віддав наказ армії, яка стояла перед Віслою, не втручатися в хід боротьби, аж поки німці не винищили повстанців. Повстання розпочалося 1 серпня 1944 р. і тривало 94 дні. Совєтська армія увійшла до порожніх варшавських руїн лише 17 січня 1945 р.

4. Після фактичного закінчення воєнних дій Сталін дозволив Совєтській армії три доби грабувати цивільне населення, передусім Німеччини та Угорщини, та чинити усілякі злодійства: вбивства, ґвалтування жінок і таке ін.

5. Депортація багатьох народів СССР під час війни, про що вже говорилося в попередньому підрозділі. Зауважимо, що депортація такого багатомільйонного народу, як український, була

вибірковою, часто провадилася без суду та слідства, в основному за ознакою "неблагонадійности".

6. Таємна висилка з великих міст сильно скалічених колишніх вояків Совєтської армії. Операція виконувалася вночі, про долю цих інвалідів досі нічого не відомо.

Тут говорилося лише про злочини, скоєні большевицьким режимом під час Другої світової війни. Злочини комунізму в цілому розглядалися в попередньому підрозділі.

У бестселері з історії Европи його автор Норман Дейвіс характеризує Совєтський Союз як "навдивовижу мерзенну і брехливу державу", яка "*заподіяла смерть і нещастя більшій кількості людей, ніж будь-яка інша держава світу*". Сучасний світ давно вже прийняв цю характеристику Совєтського Союзу, то що заважає це зробити і нам? Вкорінена звичка вважати себе попереду всієї планети?

Роздвоєння свідомости, сидіння на двох стільцях — ознака шизофренії. Неможливо успішно творити нове життя, будувати державу, керуючись проектами, які виключають один одного. Коли ж наважаться наші історики визнати уже здобуту і без них історичну істину, а наш народ, наші державники розпочнуть будувати справжню українську державу, керуючись правдою і тільки правдою?

Питання, звісно, риторичне. Етіологія суспільної шизофренії в сучасній Україні в основних рисах зрозуміла. Крах комуністичної ідеології і розвал СССР поставив комуністичну номенклатуру перед складною проблемою збереження влади в новій ситуації. Найдосвідченіші номенклатурники цю проблему розв'язали: вони змінили свою самоназву і скомпрометовану фразеологію на нову, "демократичну". Комуністи менш гнучкого розуму продовжували дотримуватися старого. Перші зберегли, модифікували і навіть вдосконалили владні структури і залишилися при владі, а головне — збагатилися. Другі ж виявилися обділеними. Природне роздратування примусило їх стати в опозицію до влади. Так утворилося два різновиди комуністів. Подальший розвиток подій породив своєрідний симбіоз. Комуністи при владі швидко зрозуміли потребу в комуністах без влади: ними можна залякувати народ, а себе представляти єдиною альтернативою "ортодоксальним" комуністам. Ці останні не так швидко — бо тугодуми — все ж таки зрозуміли, що збереження своїх колишніх колег на горі владної піраміди забезпечує їм хоча б скромну соціяльну нішу — відводить ролю захисників інтересів пограбованого народу, а також, зре-

штою, і не дуже скромні матеріяльні статки. Тому попри голосну риторику, вони утримувалися від дій, спрямованих проти владної номенклатури. Однак цей симбіоз сприяє соціяльній та ідейній стагнації українського суспільства. Обидва різновиди комуністів стануть непотрібними, коли Україна доможеться вирішальних успіхів у проведенні всіх демократичних реформ і стійкого економічного зростання. Поки що неухильний, хоч і повільний економічний розвиток України сприяє позитивним змінам у свідомості народу, зростає відсоток людей, які прийняли ринкову модель економіки і ту систему соціяльних цінностей, яка з нею пов'язана: передусім орієнтацію на власну ініціятиву, на власний вільний вибір життєвої стратегії. Визначальним чинником для здійснення прогресивних перетворень є поширення української національної ідеї на всю українську націю, див. розділ "Українська національна ідея". Звичайно, органічною складовою останньої є правда. Тому не можна одною ногою робити крок в майбутнє, коли друга загрузла в брехні про власне минуле.

Справедливість сказаного легко проілюструвати на поведінці німецької нації, яка знайшла в собі силу волі, засудила своє нацистське минуле, стала на демократичний шлях розвитку, а також відшкодувала і відшкодовує збитки, скоєні різним категоріям осіб. Не дивно, що така лінія поведінки забезпечила німецькому народу успішний розвиток та повагу міжнародної громадськости. В той же час Росія категорично відкидає необхідність вибачення перед іншими країнами і компенсації за скоєні величезні збитки, хоча оголосила себе спадкоємницею СССР, що дало їй можливість привласнити загальносоюзне майно за кордоном. Тим самим вона поєднує те, що поєднати фактично неможливо. Не дивно, що прояви суспільної шизофренії в цій країні буквально не мають меж. Досить навести такий факт: цар Микола II оголошений святим попри його криваву розправу над робітниками на Сенатській площі 9 січня 1905 р. Водночас влада вшановує в мавзолеї його вбивцю Лєніна. Але не може існувати суспільство, в якому одночасно схвалюється діяльність і того, і другого.

Україні життєво необхідні сміливість і послідовність думки, радикальне переосмислення минулого у відповідності з історичною істиною. Доки ми не навчимося називати речі своїми іменами та оцінювати вчинки високопосадовців з позицій права, ми не збудуємо надійну основу для оцінки їхньої діяльности. Ось приклад.

"Народний календар" присвячує ювілею Володимира Щербицького, керівника компартії УРСР, похвальну статтю. Аргументація полягає в тому, що за його правління зріс економічний потенціал України. Однак автор не подав списку жертв комуністичного терору за ті ж роки. Мабуть, він вірить у існування арифметики, за якою мільйони тон сталі, чавуну і т.п. переважають смерть геніяльного поета, яким був Василь Стус. Але такої арифметики не існує і існувати не може. Звичайно, Стус далеко не єдина жертва комуністичного терору за час правління Щербицького. Якщо не ховатися за "гумовими" формулюваннями: "цей діяч був людиною складною і неоднозначною", а називати речі своїми іменами, прийдемо до цілком чіткої оцінки: злочинець. Бо всяке порушення закону, навіть такої дефектної конституції, якою була брежнєвська, є злочин. До речі, дисиденти того часу не закликали до повалення комуністичного режиму, вони вимагали лише дотримання конституції та законности.

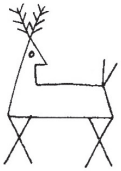

XXII. ЧИ ІСНУЮТЬ ЗАКОНИ ІСТОРІЇ?

З давніх часів людей цікавило питання: чи можна передбачати майбутнє. Особливо гостро їх хвилювали проблеми долі окремої людини, долі народу, пізніше — шляхів розвитку людства в цілому. Для відповіді на питання про майбутнє вдавалися до послуг оракулів, ворожок, астрологів. Основні уявлення про виникнення і призначення людства, а також переконання у фатальній детермінованості людської долі відбиті у міфах, у багатьох релігійних вченнях. Нині з метою передбачення майбутнього країн, розвитку людства в цілому засновують інститути футурології, хоч не цураються послуг екстрасенсів.

Розвиток точних наук, передусім фізичних теорій, першим взірцем яких стала механіка, справив величезне враження саме можливістю докладного опису процесів і явищ і, відповідно, їхнього передбачення у часі і просторі. Механіка дала можливість виконати розрахунок доволі багатьох явищ. Зокрема, застосування механіки до астрономії дозволило побудувати небесну механіку — теорію руху планет сонячної системи. За допомогою небесної механіки вдалося розрахувати з великою точністю рух планет та їхніх супутників (пізніше — штучних), включно, звичайно, зі строками настання таких вражаючих явищ, як затемнення Місяця та Сонця з точністю до секунд, до того ж на великий час вперед.

Це стало можливим завдяки відкриттю з а к о н і в руху тіл і математичного розв'язку рівнянь руху, в формі яких ці закони були записані. Такий видатний успіх у сфері фізичних явищ живив також віру в існування законів історичного розвитку і стимулював пошук рівнянь, які подібні закони могли б виражати. Очевидно, через величезну заплутаність взаємодій людей проблема пошуку історичних законів виглядала надзвичайно складною і залишається такою до наших днів, хоча певні важливі зрушення уже маємо.

Деякі філософи досить категорично заперечували саму можливість існування історичних законів, однак така позиція багатьом видавалася неконструктивною з огляду на обставини, які зараз відзначу.

Справді, навіть в астрономії існують порівняно складні задачі, наприклад, задача про рух Місяця з урахуванням впливів на нього не лише Землі, а й Сонця і планет. Розв'язок таких задач неминуче виявляється наближеним і дуже громіздким, однак це не підриває нашого переконання у принциповій застосовності до Місяця законів механіки. В системах з величезною кількістю частинок, які сильно взаємодіють між собою, ефективний опис поведінки виявляється не лише наближеним, а й статистичним за своєю природою, тим не менш і в цьому випадку немає сумніву у застосовності до таких систем точних динамічних законів. Що більше, статистичний опис вдається обґрунтувати саме на основі цих законів.

Крім наведеного аргументу існують й інші.

Якщо в неживій природі панує детермінізм, а всі об'єкти, в тому числі й живі, складаються з частинок, до яких можна застосувати закони руху, то логічно припустити, що зрештою й до світу в цілому можна, хоча б у принципі, застосувати, хай і технічно нездійсненну, схему детерміністичного опису. Таке переконання найбільш виразно сформулював один з творців небесної механіки П'єр Лаплас. Він вважав, що надпотужний і всеосяжний розум, якому вдалося б розв'язати рівняння руху складових частинок світу з урахуванням початкових умов для них, зміг би передбачити майбутнє всього світу в усіх подробицях. Нині так поставлена проблема виглядає значно більш сумнівною, аніж в часи Лапласа, з декількох причин. По-перше, опис поведінки відомих нам елементарних частинок виявився з самого початку статистичним, по-друге, сама можливість редукції властивостей великих об'єктів до властивостей їх складників виглядає проблематичною не лише з огляду на технічні труднощі, а й принципово. Тим не менш заперечувати існування законів історії на цій підставі, мабуть, було б передчасно.

Справді, наявність причинно-наслідкових зв'язків між явищами людського життя, подіями історії є фактом, який неможливо відкидати. Що більше, у своїй повсякденній діяльності як окремі люди, так і цілі країни постійно спираються на такі зв'язки, намагаються пізнати їх і передбачити на їхній основі наслідки різноманітних проектів, які здійснюють і окремі люди, і держави.

Це стосується всіх сфер життя, зокрема і війн. Розпочинаючи війни, державні діячі враховують дію найрізноманітніших суттєвих чинників, і слід визнати, що за умови достатньої повноти

подібних розрахунків, точности аналізу і його неупередженості, принаймні загальний хід подій вдається прогнозувати правильно. Якщо ж всупереч таким розрахункам наслідки виявляються іншими, завжди постфактум вдається аргументовано послатися на суттєвий вплив додаткових чинників, які у первісному розрахунку до уваги взяті не були.

Те саме можна сказати щодо діяльности фірм, цілих галузей виробництва, економіки тої чи іншої країни. Звичайно, часто буває, що, плануючи результат А, люди приводять у дію причини, які породжують не лише цей сподіваний результат, а й низку інших: Б, В, Г..., які з часом можуть звести нанівець результат А. Така картина типова для проектів господарської діяльности людей, де обсяг аналізу, як правило, буває доволі обмеженим, не говорячи вже про його точність, а тому позитивний з якоїсь точки зору результат супроводжувався неґативними, а часом руйнівними змінами, зокрема в екології середовища, в якому ця діяльність відбувалася. Все ж здобутий на наш час сукупний досвід такого проектування не спростовує віри людей у наявність законів розвитку людських спільнот, а скорше стимулює їх до розробки дедалі точніших теорій.

Переконаність в існуванні "залізних законів суспільного розвитку" лягла в основу цілої філософії історії, яка була названа історицизмом. Типовим історицистом був Карл Маркс. Він претендував на відкриття законів економічного розвитку, які, на його думку, мали б зрештою визначати в основному і політичний, і культурний розвиток людства, соціяльні процеси тощо, тобто в цілому — людську історію. Звичайно, насправді тут не було й мови про строгий кількісний опис, радше про тенденції розвитку, втім, брак точности компенсувався категоричністю у ствердженні принаймні основних положень.

Називаючи тут в першу чергу Маркса, не виходжу з тези, що його підхід був найбільш обґрунтованим і серйозним. Насправді виглядає значно перспективнішою зовсім інша лінія футурології, яка пролягає від Малтуса до Форрестера і послідовників останнього [Форрестер, 1974; 1978], [Печчеї, 1985]. Вона спирається на побудову системи математичних рівнянь, які описують динаміку певного набору показників, і аналіз отриманих розв'язків.

Історицистська схема Маркса стала об'єктом прискіпливого розгляду і критики перш за все з причин позанаукових. Його пророцтво щодо соціялістичних революцій, наслідком яких мало

бути встановлення диктатури пролетаріяту і побудова соціялістичного, а згодом і комуністичного суспільства, викликала значно більший суспільний і політичний резонанс, аніж копітка робота футурологів наукового напрямку. Саме діяльність Маркса і його висновки були використані групою міжнародних терористів для встановлення в Росії і залежних від неї країнах режиму особистої диктатури лідерів цієї групи, яка переросла з часом в тоталітарний режим, очолюваний особливим чином зорганізованою кастою осіб, що отримала назву номенклатури [Восленський, 1991].

Не буду зараз докладно входити в питання, наскільки ця вельми сумна пригода в житті людства засвідчила прогностичну силу історицистської схеми Маркса. Скажу лише, що, з одного боку, можна вважати, що Маркс у своїх передбаченнях зазнав провалу. Справді, на вказаному шляху не тільки не вдалося побудувати справедливе і процвітаюче суспільство, що вважалося кінцевою метою історичного процесу у розумінні Маркса. Звичайно, не можна було вважати "диктатурою пролетаріяту" ані ленінський режим, ані пізніший сталінський. До того ж, деякі конкретні закономірності "революційного перетворення людства" були вгадані Марксом "з точністю до навпаки". Майже одразу виявилася явно помилковою теза про те, що соціялізм спочатку переможе в економічно найбільш розвинених капіталістичних країнах. З другого боку, результатом цього експерименту, повтореного пізніше на багатьох країнах, став з практично однозначною детермінованістю тоталітарний характер суспільства, яке виникало внаслідок намагань розбудувати соціялістичну, тобто адміністративно-регульовану економіку, рівно як і факт неконкурентоздатности цієї моделі економіки з реальними економічними моделями динамічного капіталізму, заснованого на вільному ринку. Інакше кажучи, історицистський принцип у загальному його розумінні в певному сенсі справдився, хоч і у неочікуваному для марксистів напрямку: із залізною необхідністю, внаслідок дії якихось невблаганних законів, соціялістичний експеримент усюди неминуче закінчувався створенням нежиттєздатного суспільства рабства та злиднів.

Як реакція проти соціялістичних експериментів у формі комуністичного, як також і націонал-соціялістичного тоталітарних режимів, в історіософії розвинулася течія, найактивнішим представником якої став Карл Поппер. Він заперечив історицизм, стверджуючи неможливість існування законів історичного розви-

тку, і як наслідок проголосив непередбачуваність історичного процесу. Книга Поппера "Злиденність історицизму" [Поппер, 1994а] вийшла на Заході 1957 року, в українському перекладі — лише 1994 р. Вона присвячена систематичній критиці історицизму.

З численних аргументів, наведених Поппером, варто обговорити два найважливіших. Перший спирається на залежність історичного розвитку людства від науково-технічного прогресу, що ж до останнього, то, як наголошує Поппер, видатні наукові відкриття (а саме вони складають фундамент технічного прогресу) в принципі непередбачувані; справді, вони є результатом величезної інтелектуальної напруги геніяльних учених і, як правило, несподівані навіть для самих їхніх творців. Таким чином, за Поппером, закласти майбутні науково-технічні відкриття в основу прогнозування розвитку суспільства неможливо.

Це судження виглядає на перший погляд доволі переконливим. Всім науковцям, особливо тим, кому за совєтського режиму доводилося складати "плани наукової роботи", добре відомо, що можливість планування наукових результатів зворотно пропорційна їхній вартості: найлегше можна передбачати лише результати таких досліджень, які не мають принципової наукової новизни, а є більш-менш безпосереднім наслідком уже встановлених законів; цінність принципово нових відкриттів якраз у тому і полягає, що вони не були очікувані ніким, що більше — суперечили загальноприйнятим науковим поглядам і тим самим започатковували принципово нові шляхи подальшого розвитку науки, техніки і суспільного життя. Цікаві міркування щодо природи наукових революцій і зміни наукових парадигм знаходимо в дослідженні Томаса Куна [Кун, 1975].

Що ж до суттєвости впливу науково-технічних відкриттів на хід історії, то в цьому немає жодного сумніву: достатньо послатися на відкриття в галузі термодинаміки, які зумовили можливість розрахунку і вдосконалення дії парових машин, відкриття в галузі електродинаміки, які стали основою для ґенерації і прийому радіохвиль та рентгенівського проміння, відкриття в галузі ядерної фізики. Ці відкриття зробили можливим створення ядерної енергетики та ядерної зброї. Вони мають також багато інших, мирних, застосувань, наприклад, у медицині [Боголюбов, 1979]. Відзначимо також потужний вплив на життя людства, зумовлений винаходом комп'ютерів.

І все-таки досвід наукового розвитку дає підстави для поважних сумнівів щодо занадто великої категоричности твердження Поппера про непередбачуваність наукового і технічного прогресу. Звернімо увагу на те, що чим більше людей брало участь у становленні наукових і технічних знань, тим виразніше вимальовувалася певна закономірність цього процесу, яка давала можливість передбачати основні тенденції цього розвитку. Часи, коли окремі геніяльні особистості працювали, здавалося б, у вакуумі, давно минули. Дуже характерним явищем стали факти практично одночасного відкриття навіть вельми нетривіяльних теорій. Якщо Ньютон або Максвелл практично не мали "конкурентів" у своїй творчості, то відкриття основних принципів найвидатнішої теорії XX століття — квантової механіки — зроблено незалежно Гайзенбергом та Шрьодінгером з дуже малим часовим розривом. Кількість таких випадків можна легко примножити. Надзвичайно видатне досягнення середини XX століття — побудова квантової електродинаміки з "виключенням труднощів з розбіжностями" — стало досягненням трьох авторів: Томонага, Фейнмана та Швінгера, які діяли незалежно один від одного. Ґрандіозне досягнення теоретичної фізики — побудова мікроскопічної теорії надпровідности — було виконано майже одночасно (1957) в роботах Бардіна, Купера та Шріффера, з одного боку, та Боголюбова — з другого. Що ж до менш видатних робіт, то вони нині фактично всі дублюються авторами, які живуть у різних частинах світу і навіть не підозрюють про існування один одного. Зі сказаного видно, що існує глибоко закладена в структуру наукового знання загальна закономірність, яка попри випадковість конкретних виконавців пробиває собі дорогу в свідомості багатьох дослідників. Та й вирішення таких науково-технічних проблем як побудова ядерних реакторів, атомної та водневої бомб було виконано не тільки незалежно, а й за умов суворої секретности двома конкуруючими групами американських та совєтських атомників практично одночасно. Таким чином, внутрішня логіка науково-технічного прогресу не визначається однозначно ані схемою повної передбачуваности цього процесу, ані схемою повної непередбачуваности.

Другий, суто логічний, аргумент, наведений Поппером, випливає з наявности свободи волі у людини. Ідея про свободу волі людини визріла в лоні християнства. Християнське вчення, на відміну від багатьох інших релігійних вчень, розглядає принцип сво-

боди волі людини та її відповідальности за свої вчинки як один з фундаментальних принципів людського буття. Тому наступний аргумент Поппера відносно легко спадає на думку сучасній людині європейської культури, яка заглиблюється в проблему існування законів історичного розвитку.

Цей другий аргумент Поппера випливає з такого парадоксу. Припустімо, справді, що якась людина чи група людей володіє законом, за допомогою якого вона може визначити хід подій, що стосуються її долі. Припустімо також, що зроблений прогноз виявляється несприятливим для зацікавлених осіб. Очевидно, що в такому разі люди можуть втрутитися у передбачений хід подій, аби змінити їх для себе на краще. Якщо це їм вдається, попередній розрахунок слід визнати неправильним, бо ж передбачуваний ним прогноз не справдився. Отримана суперечність спростовує, на думку Поппера, будь-яку історицистську схему.

Зауважимо, що суперечність у наведеному розумуванні виникла через поєднання гіпотетичної історичної закономірности з наявністю свободи волі в учасників історичного процесу. Вони тим самим були одночасно і об'єктами цієї закономірности, і її суб'єктами. Втім, можна припустити, що свобода волі є лише ілюзією. Останнє припущення завжди активно дискутувалося, при цьому зазначалося, що наші вчинки, які можуть здаватися на перший погляд цілком вільними, насправді є детермінованими певними причинами, деяких з них ми можемо навіть не помічати.

На мою думку, аналіз цих заплутаних проблем слід розпочати з розгляду двох принципово різних моделей світу.

Перша — це модель жорстко детермінованого світу. В ньому свобода волі справді позірна (ілюзія її наявности виникає через те, що ми просто не знаємо всіх причинно-наслідкових зв'язків, які насправді детермінують людську поведінку цілком однозначно). Передбачення майбутнього в такій моделі в принципі можливе, але уникнути передбаченого, оскільки воно правильне, ніяким способом неможливо.

Таким чином, в цій, першій, моделі світу парадокса Поппера не виникає.

Друга модель світу — недетермінована. Очевидно, що відсутність закону, який визначав би однозначно майбутні події, робить неможливим і самі передбачення. Тим самим і в цій моделі також немає парадокса Поппера.

Можна розглянути також ймовірнісну модель світу, в якій розмивається як можливість передбачення подій, так і можливість впливу на них. З причин, які, сподіваюся, стануть зрозумілими нижче, не буду зараз цим займатися.

Таким чином, доходимо висновку, що застосування чистої логіки, як це робить Поппер, не розв'язує проблеми. Вона впирається у необхідність з'ясувати, яка ж саме модель, чи зазначені три, чи ще якась інша, справджується у нашому реальному світі. Для відповіді на останнє питання необхідні змістовні дослідження. З апріорних міркувань тут нічого не вдієш.

Нові підходи до усієї проблеми почали виникати порівняно недавно у зв'язку з розвитком синергетики.

З'ясувалося, що навіть закони механіки, що їх довгий час вважали основою строго детерміністичних описів, у загальному випадку їх не дають. Поширена впродовж більш як двохсот років протилежна думка ґрунтувалася на розгляді спеціяльного класу задач механіки, в яких подібний опис справді відповідає реальності.

В загальному випадку закон руху хоча й існує, але має дуже цікаву властивість: в деяких станах закон немовби припиняє свою дію. В такому стані спостерігається нестійкість подальшої поведінки системи щодо нескінченно малих впливів. Точний сенс цього твердження полягає у тому, що нескінченно малі зміни такого стану викликають немалі зміни подальшого руху вже через скінченний час. Нестійкі стани називаються точками біфуркації. Система, яка досягла точки біфуркації, має, образно кажучи, віяло можливих шляхів подальшої еволюції, і наперед визначити, який з них зреалізується в дійсності, неможливо. Точки біфуркації розмежовують різні можливі режими подальшої поведінки системи. За умови відкритости системи до навколишнього оточення (ця відкритість у математичному описі відбивається наявністю так званих керуючих параметрів), вибір того чи іншого режиму визначається впливом цього оточення.

Так з'ясувалося, що для вельми широкої множини механічних систем закон еволюції дозволяє здійснити передбачення (хоча б у принципі) лише на ланці між двома точками біфуркації, але загалом руйнує можливість передбачення на відтинку, який містить всередині принаймні одну таку точку.

З'ясувалося також, що й інші, немеханічні, закони еволюції достатньо складних відкритих систем влаштовані таким способом,

що ефекти біфуркації відбуваються і в них[139]. Сказане означає, що наш світ не описується ані першою з розглянутих моделей, ані другою. Він має насправді значно складнішу структуру причинно-наслідкових зв'язків і в порівнянні з ймовірнісною моделлю, яка до того ж не може бути фундаментальною, адже значення ймовірностей мають чимось визначатися.

Із зазначеної особливости динамічних законів світу випливає необхідність чіткого розрізнення між наявністю законів та можливістю передбачення. Передбачуваність і наявність закону — це насправді різні категорії. Наявність закону є необхідною умовою передбачуваности певного явища. Справді, якщо закону нема чи він не діє, то нам нема на що спиратися в наших передбаченнях, але може бути і така ситуація, коли закон є, однак через біфуркації можливість передбачення виключається. Один з класичних прикладів такої ситуації навів метеоролог Едвард Лоренц, який ще 1963 задемонстрував математично неможливість довгострокових передбачень погоди. Нині відомі доволі прості моделі, які за своєю природою мали б давати строго детерміністичний опис, оскільки стан в кожний наступний момент однозначно визначається станом у попередній момент, тим не менш поява біфуркацій, що більше — "каскаду біфуркацій", зводить нанівець можливість прогнозування.

Було усвідомлено також, що впливати на систему найпростіше саме в точках біфуркацій, оскільки поведінка в них є дуже чутливою щодо найменших зовнішніх дій. Цей висновок разом з побудовою неминуче спрощених, але все ж достатньо складних моделей, зумовив успіх підходів Форрестера у справі прогнозування діяльности фірм, а часом і окремих галузей економіки. Спроба прогнозувати на основі системи нелінійних рівнянь динаміку світового розвитку, яка визначалася б такими параметрами як кількість народонаселення, фондів вкладених у господарську діяльність та ступеня забрудненості довкілля, а також деяких інших показників привело Форрестера до доволі несприятливого прогнозу розвитку людства в цілому (1971).

---

[139] Принципово важливими для опису еволюції динамічних систем виявляються ефекти динамічного хаосу, для яких біфуркації становлять так звану фрактальну множину — їх стає нескінченно багато. Втім, динамічний закон може не тільки породжувати хаос, а й виникати "наново" з хаосу.

Усвідомлення того, що свобода волі людини не є фікцією, а органічно пов'язана з зазначеною складною структурою законів нашого світу, прийшло разом з розумінням всіх описаних вище обставин.

Якби свободи волі у людини не було, вона була б невідповідальна ані перед людськими законами, ані перед Божими. Щодо першого, то практика усіх судочинств виходить з відповідальності людини (в окремих випадках, коли вдається встановити наявність обмеженості зовнішніми обставинами вільного волевиявлення при здійсненні конкретного вчинку, це може правити за пом'якшувальну обставину).

Що ж до відповідальности перед Богом, то відсутність свободи волі також вела б до парадокса. Його гарно сформулював ще Омар Хаям у такому рубаї, що його ми наводили в розділі "Синергетика і метафізика свободи". Якщо говорити про дальші філософські аспекти новітніх відкриттів синергетики, то вона дає підставу для наукового обґрунтування відомої тези християнства про те, що наш світ не є повністю створеним, а місія людини полягає у співтворчості з Творцем, через яку світобудова має довершуватися.

Щоб ця істина не видавалася надто абстрактною, спробую пояснити її за допомогою аналогії.

Коли сучасний водій виїжджає з пункту А в пункт Б, він керується певними законами природи і правилами їхнього використання в машині. Це закони роботи двигуна, закони, що визначають динаміку сил, які передаються від двигуна до коліс і від коліс до дороги. Всього цього, однак, недостатньо для щасливого досягнення пункту Б, оскільки водій буває змушений приймати вольові рішення, розумно реагуючи на перешкоди, зустрічні машини тощо. Його втручання в управління машиною є абсолютно необхідним. Проблему переїзду він розв'язує, враховуючи об'єктивні закони руху, а також користуючись свободою своєї волі для прийняття рішень у відповідних ситуаціях.

Припустімо, що якась компанія розробила спосіб дистанційного управління автомашинами і пропонує пасажирам нову систему транспортних послуг, механізму здійснення яких вони не знають, однак їм відомо, що, сівши в машину без керма і не докладаючи жодних власних зусиль, вони з повною ґарантією будуть доставлені з А в Б. Пасажири будуть спостерігати, як їх машина обганяє ті, що рухаються повільніше, певним чином розминається

з зустрічними, уникає неочікуваних перешкод. Якщо ці пасажири народилися у світі, де такі технічні умови давно здійснені, для них буде звично під час подорожі не виявляти свободи своєї волі, аби втручатися в рух машини. Він виявиться для них повністю детермінованим якимись законами, що діють незалежно від волі пасажирів. Пасажири можуть зацікавитися, в чому полягають ці закони. Вони зауважать дію тих законів фізики, які їм знайомі зі школи, але виявлять також деякі нові. Справді, не знаючи, що співробітники компанії скеровують їхній рух, вони припускатимуть, що процеси обгону чи обминання машин регулюються силами, які залежать від відстані, подібно до сил гравітації, але мають характер відштовхування (на зразок гіпотетичних сил антигравітації). Саме такі сили відштовхування перешкоджатимуть зіткненню. Подальші спостереження щодо уникнення машиною ям, перешкод тощо можуть призвести до встановлення й інших закономірностей.

Буття пасажирів буде детермінованим, принаймні у всіх аспектах, пов'язаних з рухом машин, і в цьому відношенні вони ніби перейдуть у світ, що описується першою моделлю. Суттєво, що цей детермінізм забезпечуватиметься ш и р ш и м н а б о р о м законів природи, ніж той, який діє у нашому реальному світі.

Враховуючи сказане, можна твердити, що реальний світ, де існують біфуркації і де потрібні вияви свободи волі, виглядає як такий, що забезпечений н е п о в н и м комплектом фізичних законів у порівнянні з світом детермінованим. Він справді недостворений, і в ньому людина має місію, про яку говорилося вище. В цьому можна вбачати сенс тези християнства про створення людини за образом і подобою Бога.

Маючи свободу волі, яка є наслідком закладеної в "проект" світобудови здатности до самоорганізації, людина має сама взяти на себе обов'язок щодо дальшого забезпечення процесів самоорганізації в антропо- і ноосфері, тому вона стає відповідальною за використання своєї свободи. Аспект поєднання свободи з обов'язком і відповідальністю в християнській теології надзвичайно тонкий (див. Теодицея). Бог не визначає наперед людської поведінки, а ніби запрошує людей вирішувати самостійно — яким шляхом їм іти. Він бажає, щоб кожен вільно відшукав свій істинний шлях, той, який відповідає Його задуму. Цю думку добре сформулював поет Михайло Орест у вірші, який ми уже наводили в розділ "Синергетика і метафізика свободи".

Шлях історії не є прямий: він пролягає через точки біфуркацій, в яких дороги розгалужуються на багато можливих, але в кожний момент обирається лише одна з цих можливостей. Дерево історії, якщо скористатись таким наочним поняттям, потенційно має безліч розгалужень, більших чи дрібніших. Але подібно до того, як білка, пробігаючи з відземку до верхівок, одного разу реалізує якийсь певний шлях, вдруге — інший, так і в історії фактично пройдений донині шлях — неповторний, унікальний. Якби можна було б "запустити" історію вдруге, вона пройшла б іншим шляхом, бо в точках біфуркації є невизначеність, отже, й свобода вибору.

Сучасні науковці говорять про риси історизму у будь-якому процесі, якщо хід його однозначно не заданий, а проходить через розгалуження. У природознавстві розглянуто вже чимало повчальних прикладів процесів з рисами історизму.

Очевидно, культура людства є одним з прикладів такого історичного, неповторного процесу. Те саме стосується еволюції біосфери. Її розвитку так само притаманні риси історизму. Взагалі історизм завжди є там, де є самоорганізація.

Тут виникає питання: якщо закон історичного розвитку характеризується величезною кількістю розгалужень, розташованих дуже густо, то що ж він, зрештою, визначає? Адже ланки детермінованої еволюції надто короткі. Чи не слід визнати, що наявність закону такої структури, за якої він частіше не діє, аніж діє, рівнозначна його відсутності? Справді, якщо в деяких простих моделях самоорганізаційних процесів трапляється одна-дві біфуркації впродовж усієї еволюції, то справа виглядає зовсім інакше у випадку історії, коли вольові акції мільйонів людей зливаються у майже суцільну низку дрібних чи більш крупномасштабних біфуркацій. Видається, що за таких умов сама передбачувальна сила закону, якщо він й існує, обертається на нуль.

Однак справа не є настільки безнадійною. Перш за все, можна помітити (вище це вже зазначалося при обговоренні дрібних та крупномасштабних біфуркацій), що в дуже складних системах біфуркаціям має бути притаманна та чи інша "глибина". Якщо волі величезних мас людей узгоджено зливаються в єдиний потік, вибір шляху такою організованою масою має більшу глибину. Дрібномасштабні відхилення від нього нагадують незначні нерівності на величезній гілці дерева подій. Їх не видно здалека. В такому разі

чи не можемо ми, нехтуючи дрібницями, намалювати спрощену, але значно виразнішу картину такого дерева? Це заняття, напевне, ризиковане, бо те, що видається дрібницею, може з часом розвинутися у значне явище. Однак принаймні на якомусь скінченному часовому інтервалі ми можемо розраховувати на отримання достатньо повного опису. Крім того, при цьому і віяло можливостей за точкою глибокої біфуркації виявиться не надто густим.

Такий підхід є не що інше, як знайомий з точних наук метод моделювання складних явищ. Модель бідніша за реальний процес в усій його повноті, але якщо вона вдала, тобто схоплює головні риси цього процесу, вона має перевагу над реальністю в тому відношенні, що може бути досліджена докладніше і на ній вдасться виявити важливі риси, які можуть відповідати реальності. Фактично дослідники в галузі футурології обирають саме такий підхід, намагаючись до того ж надати моделюванню не лише якісний, а й кількісний характер, тобто створюють математичну модель.

Тут стикаються з характерним проявом принципу, який вперше був усвідомлений Бором у квантовій механіці і має назву принципу доповнювальности. В даному випадку його суть полягає ось у чому. Чим докладнішу картину явища хочуть побудувати, чим більше параметрів хочуть взяти до уваги, чим точніше намагаються відобразити зв'язки між ними, тим більше втрачають на самій можливості передбачення. Справді, уточнення законів веде до зниження їх передбачувальної сили через надмірне підвищення кількости біфуркацій. Навпаки, понижуючи повноту опису, отримують підвищення передбачувальної сили, хоча при цьому модель і реальність починають розходитися сильніше: втрачається точність. Ця обставина, що її виражає принцип доповнювальности, лежить в суті речей, і уникнути її не вдасться. Завдання полягає у тому, щоб в кожній конкретній проблемі знайти найоптимальніший підхід і, не претендуючи на всеосяжність, домогтися більш-менш задовільної точности і більш-менш задовільної передбачувальности. Готових рецептів для успішного розв'язку такої проблеми, звичайно, не існує.

Як бачимо, ситуація з законами історії виявилась значно делікатнішою, аніж це уявлялося як історицистам, так і антиісторицистам. Об'єктивні закони світу влаштовані так, що вони достатньо фіксовані, аби допускати пізнання і використання певних загальних закономірностей, водночас вони не фіксовані надто жорстко

і залишають певний вільний простір для діяльности людей, які є складовою частиною цього світу, достворенням якого можуть займатися. Це є парадоксальною ситуацією з точки зору будь-якої матеріялістичної концепції щодо співвідношення частини і цілого, свободи та необхідности, але так є.

Загалом спостерігаємо таку закономірність: чим явище глобальніше, тим вище його детермінованість. Інакше кажучи, тим вище невідворотність історичної закономірности. Це можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що елементи стохастичности у масштабних явищах самі себе гасять, анулюючи одне одного на рівні частинности. Саме тому спроби реалізації відомої утопії — соціялістичного (комуністичного) суспільства — виявилися невідворотно безуспішними. Так само невідворотними в сучасному світі є явища розпаду імперій, і тут навіть можна було б вжити скомпрометований зворот "залізні закони історії". Що ж до дрібних історичних подій, то здебільшого вони підлягають законам стохастичної динаміки, і передбачити їх вислід доволі важко.

Якщо говорити про закони історії в найширшому сенсі цього слова, то слід визнати, що закон, який визначає загальну спрямованість історичного процесу, є, в принципі, той самий, що й закон, який спрямовує динаміку Всесвіту в цілому, а також динаміку процесів на нашій планеті. Це закон підвищення самоорганізації світу і усіх систем, відкритих до свого оточення.

Сучасні дослідження в галузі космології виявили вражаючу закономірність динаміки нашого світу, починаючи з моменту Великого вибуху. Завдяки дивовижно точній узгодженості фундаментальних фізичних констант, динаміка світу в цілому виявилася самоорганізаційною. Будь-які інші логічно можливі варіянти побудови світу не задовольняють умові його самоорганізованости. Це положення отримало назву принципу антропности і є одним з наріжних каменів сучасного світогляду. Якщо загальний закон історії зростання самоорганізації є фундаментальною засадою функціонування людського суспільства, то з цієї точки зору зовсім недивними є провали реалізації утопій, які заперечували право людини на вільну творчу діяльність, права народів на самостійне вирішення проблем своєї діяльности, про що ми вже говорили вище. Всі такі утопічні проекти збільшують суспільний хаос, підвищують дезорганізацію людства (ентропію). Специфікою історичних законів людського суспільства порівняно з процесами

самоорганізації, які визначають перехід від низькоорганізованих структур до структур, організованих вище, виявляється у тому, що людське суспільство самоорганізується не внаслідок "автоматизованих форм поведінки", а внаслідок вільної діяльности самих людей — лише узгодженої, а не жорстко детермінованої вищими принципами буття.

Якщо завгодно, найзагальніший закон світової історії людства полягає у зростанні самоорганізації всесвітньої людської спільноти. Цей процес не йде гладко через людські пороки, особливо через жадібність і заздрість, які штовхають людей на те, щоб використовувати найменші недосконалості будь-якого суспільного ладу для одностороннього збагачення окремих осіб і організованих груп за рахунок суспільства.

Такий закон можна розглядати як надто загальний і доволі розмитий, але навряд чи можна сформулювати його конкретніше. Разом з тим не можна заперечувати прогресу в суспільній організації, особливо в країнах, де розвинені норми цивілізованого співжиття. Втім, негативні тенденції виявляють свою дію на всіх рівнях розвитку людської цивілізації. Тому обов'язковим конструктивним чинником має бути розум і воля людини. Як складеться ця боротьба ладу і хаосу, сказати важко, бо прогностична сила настільки загального "закону історії" є невелика. Докладніше труднощі, які постали нині перед людством, обговорюються у розділі "Синергетика, антропний принцип і культура".

Є ще одна сфера явищ, про яку наука нічого не говорила у зв'язку з відсутністю раціональних пояснень. Це сфера не частих, але дуже вдалих передбачень, здійснюваних певними людьми, яких в різних культурах називали по-різному, в Україні — характерниками. Їм щастило визначати наслідки якихось доволі заплутаних обставин за умов, коли, здавалося б, для таких передбачень немає ніяких підстав. Від таких випадків відмахувалися, твердячи, що передбачення є випадковим, а загалом найчастіше оголошували це сферою містики. Лише в XX столітті з'явилися наукові аргументи на користь того, що подібні неординарні випадки все-таки можливі. Фізичне явище, яке може лежати в підґрунті цього "неймовірного" ясновидіння, отримало назву квантової телепортації і полягає у можливості миттєвої передачі інформації про стан певної системи, що силою обставин зберігала свій (описаний на мові квантової механіки) зв'язок з іншою системою, з якою вона

перебувала в тісній взаємодії. Явище квантової телепортації дуже цікаве, нині воно посилено вивчається, але сумніву в його існуванні у провідних науковців уже нема.

Але якщо така інтерпретація цих дивовижних передбачень й можлива, то вони робляться поза тією системою усвідомлених зв`язків, які можна назвати "законами історії".

XXIII. СЦИЛЛА І ХАРИБДА НА ШЛЯХАХ КУЛЬТУРИ

Тут маю намір розглянути з певної точки зору, що пов'язана з нашою концепцією культури, деякі своєрідні ситуації в культурі, які викликають суперечливі оцінки чи навіть непорозуміння.

Процес самоорганізації в культурі веде до ґенерації ідей, які вибудовуються в ієрархічну структуру і формують культурні практики, спрямовані на забезпечення людських спільнот тим, що їм безпосередньо не дано від природи. Під культурними практиками розуміємо всю систему конкретних духовних та матеріяльних діянь індивідів певного соціюму. В цих діяннях проявляються відносно усталені норми, традиції, моделі поведінки, типові для представників даного соціюму. Співвідношення між базовими ідеями та культурними практиками двостороннє, воно забезпечується відомими кібернетичними механізмами неґативних та позитивних зворотних зв'язків. Зауважимо, що, оскільки основними культуротворчими одиницями є етноси, культурні практики виявляються високою мірою етноспецифічними.

Характер ідей, при цьому породжуваних, є визначальним при впорядкуванні духовного та матеріяльного буття людей, їхніх зв'язків між собою і з природним довкіллям. Ці ідеї потребують, однак, неперервної критичної переоцінки як по суті, так і в плані визначення сфери їхньої застосовности. Виявляється, що ця сфера аж ніяк не є необмеженою, до того ж і обсяг її змінюється з часом, тобто маємо доволі складну динаміку. Разом з базовими ідеями в двобічній залежності міняються й культурні практики.

Цікаве явище, яке буде основним предметом нашого розгляду, є висока залежність культурних практик від міри впровадження базових ідей в життя людей. Виявляється, що при надмірній екстраполяції сфери застосування цих ідей можуть виникати модифіковані культурні практики, які заперечують ті, що склалися на основі більш поміркованого їх впровадження. Це явище пов'язане з внутрішньою парадоксальністю базових ідей, яка може бути виявлена теоретично і яка на практиці з потенційно можливої стає іноді актуальною, і причому такою, що веде до наслідків, протилежних до первісно очікуваних. Разом з тим повна відмова від реа-

лізації первісної, базової ідеї була б також неприпустимою, оскільки це призвело б до протилежної крайности.

Для образного представлення описаної ситуації вельми підходить, на думку автора, антична легенда про дві скелі, Сциллу і Харибду, що й відбито в заголовку даного розділу.

Цей грізний і водночас прекрасний образ був створений фантазією давніх греків. Нагадаймо його.

Вузька протока при виході з моря, з обох боків дві скелі — Сцилла і Харибда. Коли корабель заходить в протоку, ці скелі, рухаючись назустріч одна одній, стискають корабель і розчавлюють його. Треба йти швидко, строго посередині, не ухиляючись в той чи той бік. Проскочити між скелями пощастило лише хитромудрому Одіссею.

Видається, що шлях людської культури постійно пролягає між протилежними загрозами.

Можуть сказати, що образ скель неадекватний, адже таких скель, які рухалися б, насправді нема. Однак це заперечення не є слушним. Рух є відносним. Немає значення, чи скеля рухається і вдаряє нас, чи то ми збочуємо і врізаємося в неї. Вислід один. Тому можна вживати давньогрецький образ без застережень.

Говорячи прозаїчніше, йдеться про те, що людям завжди кортіло, висуваючи якусь ідею, спершу, здавалося б, цілком здорову, довести її до крайньої межі, абсолютизувати її, передозувати ті чи інші дії, заходи, що з неї випливали, після чого й ставався фатальний зудар зі "скелею", якої в захопленні не помічали.

Навряд чи правильно було б сприймати сказане як заклик до пошуку спокійної золотої середини, тим більше — до сидіння на двох стільцях, а ще гірше — до панічного і безглуздого метання між крайнощами.

Сенс сказаного в іншому. Справа в тому, що зовнішні умови постійно змінюються. Не лишаються незмінними і людські вчинки. З цієї причини не може існувати сталого, наперед заданого "істинного" шляху й отої золотої середини; його треба знаходити щоразу наново в нових умовах. Недарма греки застерігали: неможливо двічі увійти в той самий потік. Вдруге він буде вже не тим самим.

Зазначена парадоксальність властива, здавалося б, беззаперечним конструкціям людського інтелекту. На неї можуть довго не звертати увагу, аж поки приховані загрози не випливуть на поверхню і не призведуть до неочікуваних і небажаних наслідків.

Неправильно було б говорити у цьому зв'язку про сумнозвісну боротьбу протилежностей: до катастрофи веде якраз надмірність у реалізації вихідної тези. Саме через цю надмірність ця теза актуалізує своє заперечення (антитезу), якого, однак, в готовому вигляді не було. А коли катастрофа виникла, пізно розраховувати на взаємодоповнювальність, взаємообмежуваність протилежних тенденцій. Можливості їх врівноваження стають принаймні проблематичними.

Після цих дещо абстрактних міркувань зосередимося на розгляді конкретних прикладів. За приклади будуть правити фундаментальні концепти культури[140], при цьому, оскільки зміст концептів залежить від етнічних (національних) координат культури, а також від часу, обмежимося деякими явищами, притаманними передусім європейській культурі як найбільш знайомій.

1. Сумнів і віра

Цей приклад має філософський характер. Він не є цілком типовим, але важливий для подальшого викладу.

Автор добре пам'ятає, бо це було яскраве інтелектуальне переживання, як ще в школі з великим ентузіязмом сприйняв заклик: "Піддавай все сумніву". Видавалося, що цим гаслом знайдений вирішальний ключ до пізнання. І справді, в мертвотній обстановці сталінського догматизму це звучало сміливо, а головне — плідно. Чи не очевидно, що некритичне сприйняття якихось положень здатне завести на манівці? Пізніше вдалося відчути різницю між цим принципом і тезою: "Без сумніву нема пізнання". Остання теза значно обережніша: вона проголошує, що сумнів н е о б х і д н и й для пізнання. Та чи достатній? А якщо недостатній, то в чому ж справжнє джерело пізнання? Питання складне, оскільки звична відповідь, що таким джерелом є експеримент, насправді не є повною. Але наразі не будемо в це заглиблюватися, зупинимося на проблемі сумніву.

Очевидно, що принцип піддавати все сумніву вимагає, щоб і його самого піддали сумніву. Що ж залишається?

---

[140] Концепти — основні ментальні оперативні одиниці людського мозку, на основі яких будуються уявлення людини про світ. Концепти формуються культурою на основі первообразів (Кеплер), які є вродженими, і когнітивно оброблених даних чуттєвого досвіду. Архетипи Юнга — поняття більш розмите, яке сполучає ідею первообразів з фундаментальними концептами.

Знаний польський культуролог *Лєшек Колаковський* зауважує, що "*послідовний скептик повинен мовчати, оскільки неможливо проголошувати скептицизм, не зраджуючи його водночас самим цим актом*". Можна сказати, що в написаній послідовним скептиком книзі всі її сторінки виявляться пустими. Послідовний скептик не може зробити жодного твердження.

Крайній скептицизм долався в європейській філософії Рене Декартом (1596—1650). Піддаючи сумніву все, Декарт зауважив, що це означає мислити, а з факту мислення випливає існування суб'єкта мислення. Принцип "Cogito, ergo sum" врятував європейську філософію від крайности скептицизму, але сам цей принцип був прийнятий, за словами Декарта, як самоочевидний внаслідок його ясности і прозорости. Хто ж має вирішувати, що він зрозумілий та прозорий? *Людина*. Та, що схильна помилятися. Як бачимо, вже з самого початку неможливо уникнути інтелектуального акту, заснованого н а в і р і. Сучасне природознавство це чітко усвідомило, як і те, що роля експерименту не така проста і самоочевидна, як видавалося колись. Уже Айнштайн чітко показав, що "прочитання" експерименту і даних, які він надає, не є незалежним від теорії, від системи теоретичних понять (словника, на основі якого описується і тлумачиться експеримент). Немає й однозначного шляху від експериментальних даних до теорії. Що ж до прийняття будь-якої природничої теорії, то воно спирається кінцево на віру, на загальний науковий консенсус, вердикт виносить кожного разу група авторитетних, компетентних фахівців, яка приймає домінуючу парадигму, точніше, прийнята парадигма стає домінуючою. На певний час[141].

Ну, а якщо ми відкриваємо шлях вірі, то хіба не виникають загрози, з цим пов'язані? Історичний досвід свідчить, що виникають. Втім, не пропонуємо пригадувати історію інквізиції, завоювання Америки еспанцями чи португальцями або криваві наслідки панування комуністичної віри в країнах, уряди яких примушували народ будувати соціялізм. Погляньмо навколо себе, на нашу сучасну дійсність.

---

[141] У цьому зв'язку корисно звернутися до праць Александра Койре, в яких ця обставина роз'яснюється достатньо докладно [Койре, 1985]. Для належного з'ясування понять наукової парадигми та наукового консенсусу варто вдатися до робіт Томаса Куна, особливо його книги "The Nature of Scientific Revolution" ("Природа наукових революцій" [Кун, 1975]).

Ось розповідь про випадок, який стався нещодавно в купе поїзда Київ — Луцьк. Автор мимоволі слухав, як жіночка, що поверталася з відзначення ювілею Києво-Печерської лаври, вірна Московського Патріярхату, ділилася з попутницею враженнями про це свято. При цьому вона палала ненавистю до філаретівців, автокефалістів, греко-католиків, протестантів та й усіх інших і насилала на їх голови всілякі прокляття. Я спитав її, чи правда, що Христос — це любов. "Воістину так", — з люттю відповідала вона. "В такому разі Ви — слуга Антихриста, бо Ваша віра надихується ненавистю", — резюмував я. Не маючи змоги спалити мене на вогнищі, вона замовкла.

Отже, крайній скептицизм і сліпа віра — Сцилла і Харибда людського пізнання. Згадана вище нехарактерність розглянутого прикладу полягає в тому, що в другій половині XX століття вдалося гармонізувати скепсис науки і релігійну віру. Наука — обґрунтована віра (Джон Дьюї), а віра, в тому числі і релігійна, обґрунтовується наукою. Насправді вони союзники, а не вороги, як наївно думали на початку науково-технічної революції (докладніше див. розділ "Про науку та релігію").

Якщо говорити про індивідуальні стилі пізнання у окремих осіб, то спостерігаємо такі дві крайнощі: надмірна спеціялізація і надмірна розпорошеність. Справедливо (хоч і гіперболізовано) кажуть: фахівець знає все ні про що, дилетант — нічого про все. Сцилла і Харибда виступають тут цілком чітко.

2. Терпимість і нетерпимість

Розгляньмо іншу, дещо простішу, проблему.

Якою шляхетною виглядає терпима, або, як зараз модно казати, — толерантна, людина! Вона демонструє широту мислення, повагу до співбесідника, вона намагається знайти зерно істини навіть у поглядах, з якими не може погодитися повністю. М'якість характеру, уважність і доброзичливість, а головне — поступливість — так і стремить з толерантної людини.

Соціяльне значення толерантности дуже велике. Вона забезпечує різноманітність людських типів та форм поведінки, що є важливою передумовою вільного розвитку особистости, реалізації її творчих потенцій. Без толерантного ставлення до індивіда з боку інших людей, суспільства як цілости, людина не може почувати себе вільною. Толерантність є передумовою і водночас наслідком

свободи. Не дивно, що деспотичні режими є максимально нетолерантними.

Але існує неспростовна аргументація, яка виявляє неможливість абсолютизації толерантности. Це — парадокс толерантности. Ось його суть. Якщо толерантні люди будуть терпіти нетолерантних, то ці останні винищать усіх толерантних і з толерантністю буде покінчено [Поппер, 1994б].

Історія дає безліч прикладів, коли надмірна терпимість одних прокладала дорогу іншим, нетерпимим, а вони чинили саме так, як їм і годиться.

Щоб не занурюватись у глибини часу, наведу свіжий приклад.

Ми, українці, вихваляємо себе за толерантність. Всі знають про нашу толерантність і намагаються скористатися нею, хоч вголос це не визнають.

Наприкінці 2004 року український народ зіткнувся зі спробою фальсифікації результатів виборів Президента. Факт цього злочину був підтверджений Верховним Судом України. Однак переможці виборів поставилися до тих, хто порушував Закон, так, ніби ніяких порушників не було, що неможливо, бо ситуація, коли порушення є, а порушників нема, цілком немислима. Інакше кажучи, була виявлена абсолютна толерантність до тих, хто поводив себе абсолютно нетолерантно. Ми потрапили в ситуацію, коли почала спрацьовувати друга частина парадоксу толерантности. Втім, на момент, коли пишуться ці рядки, процес щойно розгортається.

Отож побажаємо щасливого плавання між Сциллою толерантности та Харибдою нетерпимости!

Звісно, це плавання ніколи не буде простим. Бо хоч не можна толерувати зло, реакція на нього має бути зваженою. Справді, перефразуючи наведений вище парадокс, можемо висловитись й так: якщо толерантні почнуть винищувати нетолерантних, вони самі стануть нетолерантними і з толерантністю знову буде покінчено.

3. Свобода і неволя. Право і моральність

Проблема свободи доволі складна. Уже в самому концепті "свобода" можна розрізнити кілька аспектів. Кожен з цих аспектів має потенційну полярність, про яку говорилося у вступі. Втім, можливість розчленування поняття "свобода" на окремі аспекти не слід абсолютизувати, бо різні аспекти певною мірою перекриваються.

Згідно з християнською етикою людина створена за образом і подобою Бога. Під цим розуміється, що вона має свободу волі і розвинуті коґнітивні здібності (абстрактне мислення), завдяки чому вона здатна до творчости і відповідальної реалізації дару свободи.

Довгий час наука не могла обґрунтовано прокоментувати ці тези, оскільки їй була притаманна віра в детермінізм світу, а детермінізм суперечить наявності свободи, докладніше див. розділ "Синерґетика і метафізика свободи".

Синерґетика, яка з'явилася в другій половині XX століття, виявила механізми, завдяки яким світ уникає повного детермінізму, не провалюючись, однак, в безодню повної невпорядкованости.

Назвемо аспекти свободи, які означені у згаданому розділі: а) внутрішня свобода, тобто свобода окремої людської особистости як унікального Божого творіння, б) свобода зовнішня (громадянська), в) свобода нації. Проблеми свободи: а) проблема вибору (співвідношення вольового і раціонального аспектів), б) проблема гріха та його уникнення (чи існує "істинний" шлях?), в) наслідки гріха, проблема кари.

Наш інтерес у цьому розділі — поглянути на проблему свободи під кутом зору внутрішніх парадоксів і можливостей актуалізації заперечення свободи внаслідок надмірного розширення сфери вільної (дозволеної) поведінки.

Парадокс свободи був сформульований ще Платоном і заторкує передусім аспект громадянської свободи: "Запровадження необмеженої свободи індивіда означало б надання йому можливости обмежувати свободу інших". Прагнення окремих осіб скористатися цією лазівкою і домогтися необмеженої свободи для себе за рахунок інших визначальним чином позначилося на людській історії.

Розуміння того, що ідеал абсолютної свободи нездійсненний, стимулювало пошук раціональних обмежень. Сучасні суспільства ліберальних демократій претендують на те, що такий оптимум ними знайдено. Природно, що підсовєтські люди, які пережили жахи тоталітаризму, точніше, та їх частина, яка годна запам'ятати бодай недавнє минуле, схильні ідеалізувати ліберальні демократії. Драматизм нашої ситуації посилюється тим, що зародки демократії і крихти свобод стали у нас об'єктами постійних атак, найбільш фронтальною є атака на конституційні засади українського

парламентаризму; "успіх" у цьому може привести до встановлення тоталітарного олігархічного правління.

Наявність серйозних внутрішніх проблем в Україні не повинна заважати критичному аналізові розвинених суспільств ліберальної демократії.

Критичних зауважень (звичайно, маємо на увазі не ті, що йшли від конкуруючих тоталітарних режимів) не бракувало ані на початку XX століття (Шпенґлер, Ортега-і-Гассет), ані в його кінці. Не зникли вони й нині (дивіться хоча б море інформації на сайтах, присвячених глобалізації).

За браком місця наведемо лише одну загальну і дуже лапідарну оцінку, що належить проникливому словацькому поетові Яну Коллару (переклад на українську Григорія Кочура, вміщений у його збірник "Третє відлуння"):

Ні, відкриттями багата, спасибі їй, наша епоха:
Тіло звільняє з оков, дух ведучи на заріз.

Тут стисло позначено суперечність між матеріяльним та духовним аспектами буття людства. Враховуючи, що Коллар помер 1852 року, це раннє пророцтво.

На думку автора, зазначена фундаментальна суперечність сучасних західних суспільств конкретизує себе у дисбалансі між цивілізацією і культурою, який виростає з актуалізації внутрішньої суперечности, що її має концепт "свобода". Тому кілька зауважень на цю тему, хоч вона докладніше і обговорювалася у відповідному розділі.

4. Цивілізація і культура

Цивілізація характеризується системою розвинених механізмів, які окреслюють певні права та обов'язки всіх громадян і забезпечують їх неухильне виконання. Сучасна ліберально-демократична цивілізація реалізує принцип: дозволено все, що не заборонено. Уявімо собі лабіринт з фіксованими нездоланними стінками, але з повною свободою руху там, де їх не поставлено. Чим же надихується цей вільний рух? Чим він надихувався завжди в історії людства (хоч в минулому перегородки були тою чи тою мірою проникні, причому для одних менше, для других — більше). Відповідь відома: культурою, тобто ієрархією не вельми формалізованих моральних цінностей, а також артефактами, створеними людьми на ґрунті цих цінностей.

Цивілізація не виробляє (чи виробляє дуже неефективно) такі цінності, тому рух, про який ідеться, відбувається у культурному вакуумі, чи, кажучи менш категорично, а заразом точніше — у розрідженому просторі вседозволеності, обмеженому границями недозволеного.

Зникнення духовної субстанції культури пов'язане з тим, що вона не піддається формалізації. Заборони ж вдається сформулювати достатньо добре. До речі, вони й ефективні лише тоді, коли чітко сформульовані. Саме вони стають найпомітнішими регуляторами поведінки людей, а не культура, субстанція якої вловлюється значно важче. Масова свідомість починає нехтувати нею як чимось несуттєвим, без чого можна обійтись. Заборони та правила, які регулюють зовнішнє життя людей, передусім виробництво, розподіл та споживання, зрозуміти легше. Вони видаються тим важливішими, чим ефективніше і невідворотніше діють, чим довший час перебуває індивід у сфері їхньої дії. Натомість внутрішнє, духовне життя людини, яке найбільше важить для визначних творців культури, стає дедалі більше їхньою приватною справою, втрачає суспільну цінність, просто перестає цікавити суспільство.

Ми уже наводили думку Бердяєва: "*Культура релігійна у своїй основі, цивілізація — безрелігійна*", "*культура — національна, цивілізація — інтернаціональна*".

Два головних компоненти культури — релігія і національна свідомість — занепадають раніше від інших як духовні за своєю сутністю. На подальших етапах цивілізаційного розвитку навіть національні мови починають подекуди уявлятися скорше предметом розкоші, аніж необхідним елементом життя.

До яких наслідків призводить такий перерозподіл питомої ваги духовного і матеріяльного у тілі культури?

Оскільки святе місце пустим не буває, ці найбільші цінності високої культури — релігія та національні традиції — заступаються сурогатом маскультури з культом боксерів і футболістів, поп-зірок і секс-бомб. Звісно, справжніх діячів культури, відсоток яких в сучасному суспільстві є аномально малим, ніхто не розстрілює, як за тоталітаризму, але самим характером і змістом життя мас, стилево бідним і духовно малозмістовним, творців культури позбавляють впливу, заганяють в культурне гетто. Вельми переконливо, на промовистих фактах сучасної західної цивілізації, це показано

в статті професора Гарвардського університету Ігоря Шевченка [Шевченко, 2001].

Чи не найвиразнішим показником рівня культури в суспільстві Освальд Шпенґлер вважав спосіб проведення дозвілля (otium post negotium). Його ідеалом було "otium cum digitatis" — дозвілля з гідністю (О.Шпенглер, "Присмерк Европи"). Якою ж мірою цей ідеал реалізується?

Про характер дозвілля американців можна дізнатися від українців, які нині живуть і працюють в Америці. Він справляє на них доволі сильне враження. Виявляється, що збираючись на уїк-енд, американці дуже ретельно завантажують багажники своїх машин різноманітними наїдками і напоями. Потім компанією, яка формується з осіб приблизно однакового заробітку, їдуть кудись далеко "на природу", як вони це називають. Там сідають на траву, вивантажують їжу і довго та вперто їдять привезені продукти, чомусь вкрай несмачні. Покінчивши з цим заняттям, завантажують залишки та їдуть назад.

В сучасному цивілізованому суспільстві існує безліч індустрій та технологій, є навіть індустрія розваг, технологія виборів, нема і не може бути індустрії культури, творчости. Що ж до матеріяльних життєвих потреб людини та розваг, то відповідні індустрії не просто їх задовольняють, а інтенсивно формують і накидають суспільству дедалі нові потреби, розваги, тобто, говорячи загальніше — нові моделі поведінки і життя. При цьому створюється атмосфера гонитви і конкуренції, справжня лихоманка споживання, за якою губляться вищі цінності життя.

Отже, забезпечення життєвих потреб громадянина в цивілізованому суспільстві фатальним чином тягне за собою деградацію невіддільних від сутности людини вищих духовних потреб. Відійшовши від бідности матеріяльної (Сцилла), цивілізовані суспільства споживання зіткнулися з бідністю духовною (Харибда). Духовні потреби завжди ж бо задовольнялися культурою.

Проблема оптимального співвідношення ваги різних елементів культури ставилася і продовжує ставитися в російській культурології (див., наприклад, [Афанасьєв, 2001]). Свого часу вона була предметом дискусії між західниками і слов'янофілами.

Не входячи докладно в цю дискусію, зауважимо, що йшлося про принципи організації суспільства на Заході, реалізовані на основі права (таке суспільство слов'янофіли критикували за фор-

малістичність, егоїзм, холодний розрахунок), і уявної його організації, побудованої на основі "правди, моральности", які мислилися як безпосередні регулятори поведінки людей, без втілення в жорсткі правові норми (такий принцип організації вважався найбільш відповідним для "російської душі")[142].

Підсумок підбив Семен Франк [Франк, 1930]: "*Холодний і жорсткий світ з притаманним йому узаконенням егоїзму та грубим примусом різко суперечить принципам свободи та любови, які творять основу морального життя; і все ж кожна спроба зовсім скасувати право і послідовно підкорити життя моральному принципу доводить до ще гірших наслідків, ніж правовий стан, — до розгнуздання найтемніших і ницих сил людської істоти*".

Реалізація ідеалу не регламентованої правом моральности наштовхується на ту трудність, що кожний може розуміти моральність по-своєму. У змаганні зазвичай перемагають найбільш демагогічні сили. Коли в СССР запанувало комуністичне тлумачення єдиної, що більше — обов'язкової для всіх моральности, совісти, законности, держава стала аморальною і розвалилася внаслідок цього, а також низки інших причин. Утворення, які постали на її уламках, хоч змінили економічні підвалини, але поки що лише поглибили аморальність. Вивільнення суспільства з пастки, в яку воно потрапило, виглядає дуже складною справою[143].

Що ж до західної моделі, то її негативні риси виступають уже доволі чітко, хоч, здається, максимальної глибини кризового стану вона ще не досягла.

5. Парадокс демократії

Прихильники демократії загалом усвідомлюють її вади, але зауважують, що кращої моделі суспільства досі ніхто не придумав. Це правда, але звідси не випливає, що майбутнє не принесе суттєвих вдосконалень.

Що ж до вад демократії, то вони випливають з парадоксу демократії. Демократичний спосіб управління країною може бути ліквідований демократичною ж процедурою: більшість у законо-

---

[142] У Росії нині популярний вираз: діяти "*по понятиям*".

[143] Статті, в яких аналізується ситуація, що склалася в Україні, див. в журналі "Універсум" [Снігур, 2003]; [Вітковський, 2003]; [Кравчук, 2007]; [Ксенжек, 2007—2008].

давчому органі може проголосувати проти демократії. Втім, історичні приклади свідчать, що такі ситуації виникають у достатньо збуреному суспільстві. За таких умов демократія погано захищає себе проти демагогів. Класичний приклад — перемога Гітлера на виборах. Ситуація в сучасній Україні також загрожена. Намагання ліквідувати рештки демократії повторюються із зростаючою настирливістю. Уже сам факт спроб радикальної ревізії Конституції відволікає від конструктивної діяльности, породжує цілком конкретні труднощі в усіх сферах життя, не дає можливости піднести добробут, що й використовується силами, які прагнуть встановити тоталітарний режим або олігархічне правління.

Подолати виступи проти демократії можна недемократичними методами, але це доволі ризиковано. Успішний приклад — диктатура де Голля.

Глобалізація в сучасному її вигляді уможливлює новий, доволі оригінальний, спосіб якщо не звести демократію нанівець, то принаймні зробити її неповноцінною. У процесі глобалізації структури, які мають реальну владу, стають непрозорими, віртуальними. Зручні для фактичних, але залаштункових, анонімних владців форми управління через посередництво хоча й високих, однак значною мірою підставних посадовців, неприйнятні для справжнього демократичного суспільства. Але всупереч бажанню громадськости такі форми управління накидаються суспільству за допомогою новітніх, тонко розроблених методів маніпуляції свідомістю громадян.

6. Насильницьке виховання і втеча від виховання

Загальний парадокс громадянської свободи покликає до життя частинні парадокси. Ми чуємо від українських лібералів, що виховувати та навчати молодь не треба. Вона все має вирішувати вільно. Регулярні заняття, домашні завдання, екзамени, оцінки, тим більше — покарання — це все насилля над вільною особистістю. І щоб надати переконливости цим судженням, посилаються на страшне тоталітарне минуле, коли все було примусове. Але ми вже бачили, до чого доводить абсолютизація свободи. Уникаючи Сцилли примусовости, ми врізаємося в Харибду безвідповідальности.

Розумна молодь хоче свободи думки, вчинку, але вона не хоче бути кинутою напризволяще. Вона справді хоче мати достатньо

широкий спектр можливостей вибору, але, зробивши вибір, вона хоче отримати об'єктивну і вимогливу оцінку своїх досягнень[144].

Автор може навести на користь цього яскраві приклади з довголітньої практики свого викладання. Ось один з них, який природно подати від першої особи. Я брав участь в інспектуванні одного молодого науково-дослідного інституту. Дуже позитивне враження справив на мене своєю професійністю керівник однієї лабораторії, ще доволі молода людина. Я спитав, який університет він кінчав, очікуючи, що буде названий один з найпрестижніших. Однак у відповідь почув: "Сімферопольський. До речі, слухав у Вас лекції з квантової механіки". Я здивувався: "Пам'ятаю всіх студентів, яким поставив з цього предмета «відмінно», а Вас — ні". "Справа в тому, — відповів мій колишній студент, — що я отримав у Вас лише трійку, але цей факт став для мене переломною подією в житті. Я зрозумів тоді, що слід працювати значно більше і наполегливіше, якщо хочеш досягнути справжнього успіху". Очевидно, цей випадок (а подібних йому було чимало) говорить сам за себе.

Легко пригадати випадки, коли така форма "покарання" ледачого студента (чи нездібного до певної науки) як оцінка його знань двійкою і відрахування, допомагала багатьом усвідомити хибність вибраного шляху і спонукала до пошуку іншого, більш відповідного задаткам. Проголошувана слабко освіченим совєтським керівництвом теза про те, що будь-кого можна навчити будь-чому, була і фальшивою, і демагогічною водночас, вона ігнорувала той факт, що люди різняться за своїми здібностями та інтересами.

Щодо ліберальних суспільств, то так само некомпетентний курс на повну свободу вибору студентами предметів навчання обертався зрештою кризою усієї системи освіти. Студент далеко не завжди може правильно визначити самостійно, які саме предмети йому слід вивчати. Показовим є випадок, який стався у Франції, коли студенти оголосили страйк на знак протесту проти вивчення теорії функцій комплексної змінної: їм здавалося, що уявні

[144] У Львівській Богословській Академії (нині Український Католицький Університет) вимоги були і залишаються суворими. Найвища оцінка (а її одержати важко) — 10 балів. Але ті, хто себе шанує, її прагнуть. Студенти хочуть знати свій сумарний рейтинг, бо він об'єктивний, справедливий. Атмосфера цього навчального закладу вільна від лібералізму, протекціонізму, не кажучи вже про інші ненормальні явища. Знання, які здобуваються за цих умов, а головне, особистості, які при цьому виховуються, відповідають найвищим освітнім стандартам.

величини непотрібні для математики та її застосувань. Насправді ця теорія виявилася чи не найпрекраснішою в усій математиці, згодом вона стала необхідною для аеро- та гідродинаміки, в теорії поширення електромагнітних хвиль, а зараз без неї не можна уявити собі квантову механіку, ядерну фізику та ін. Анрі Пуанкаре, згадуючи про цей страйк, звернув увагу на те, що в часі він збігся з трагедією плота "Медузи" і зауважив, що способи зв'язку, розвинені на основі комплексних чисел, в новіші часи дозволили врятувати життя величезної кількости людей, які потрапляли в аварії на морі чи суходолі.

Мабуть, найточніший підсумок в дискусії про наслідки втечі старшого покоління від обов'язку виховання та навчання зробив Сергій Аверінцев: "*Якщо ми в антиавторитарному запалі скасовуємо сам по собі імператив виховання, ми мусимо відчувати, що трощимо хребет культури — ту вертикаль нерівноправних вартостей, якою культура тримається у стані прямоходіння*" [Аверінцев, 2001].

7. Тоталітарна ідеологія та тотальна деідеологізація

В одній зі своїх публічних лекцій Євген Сверстюк висловився так: "Я думаю, що ми вже ніколи не повернемося до ідеології". До старої тоталітарної ідеології — звичайно, ні. Але приймемо, що ми щасливо розпрощалися зі Сциллою тоталітарної ідеології. То що ж, брати курс на Харибду тотальної деідеологізації?

Ідеологія — це система суспільно-політичних цінностей, це сума вартостей, яку поділяє переважна кількість громадян. Без ідеології країна, держава залишається "без царя в голові", вона не розуміє, якого курсу триматися, куди і до чого прагнути. Характерним взірцем такої ситуації може бути сьогоднішня Україна з її "багатовекторною політикою".

Як формується ідеологія в нормальному суспільстві? Очевидно, внаслідок вільного обговорення будь-яких думок та обережного випробування їх на практиці. В статті "Етнос, нація, держава" [Свідзинський, 1994б] я запропонував таку наочну модель формування ідеології. Уявімо зрізану піраміду, поставлену на зріз меншої площі. Біля верхнього, ширшого, зрізу циркулює велике розмаїття ідей, висуваються різноманітні ідеали, формулюються і обґрунтовуються різні прагнення. Внаслідок вільних дискусій щось приймається, щось відкидається. Ідеали, які знайшли підтримку в більшости, тобто набули в суспільстві вагомости, опускаються до нижчого зрізу,

складають основні засади ідеології. Якщо таких спільних цінностей виявляється мало, площа нижчого зрізу небезпечно зменшується: піраміда стає нестійкою, а в границі, коли ця площа вироджується в точку, піраміда мусить впасти (насправді вона падає раніше). Навпаки, якщо нижній зріз надмірно розширюється, а верхній — звужується, наступає тимчасова стабільність, але це стабільність стагнації: піраміда неминуче зруйнується, хоч внаслідок зовсім інших механізмів, через нездатність до внутрішнього розвитку і неспроможність адекватно реагувати на виклики життя.

Погляньмо тепер, які ж основні ідеологічні принципи були фактично вироблені європейською культурою. Назвемо два найголовніших.

Оскільки людство "квантується" етносами, які формуються загальновідомими об'єктивними та суб'єктивними чинниками, ця спільнота мусить заради свого збереження та утвердження виробити відчуття окремішности від інших аналогічних спільнот, зберігаючи контактність з іншими етносами; вона солідаризується почуттям близькости між своїми членами, їхньою готовністю до взаємодопомоги, до захисту спільних цінностей. Цей складний, динамічний, пульсуючий комплекс почуттів формується етнічною культурою, яка витворює цілий світ ідей та артефактів, що надають неповторности, самобутности кожному етносу, а разом з ним утверджують гідність, самоповагу, розуміння глибокого зв'язку з природним середовищем, територією, яку етнос сприймає як рідну. На вищому ступені розвитку етносів вони будують державу як ґарант порядку всередині країни та безпеки від зовнішніх загроз. Ідеологічний комплекс, пов'язаний з цими почуттями, з усвідомленням етносом свого права на матірну землю, як також обов'язку щодо збереження і розумного використання її багатств, називається націоналізмом. Пройшовши протягом історії через різноманітні випробування включно з війнами, долаючи спокуси самовозвеличування та надмірного егоїзму, націоналізм вибудував в Європі сучасну спільноту держав, які навчаються шанувати одна одну, співробітничати між собою, виробляють систему колективної безпеки.

Оскільки переважна більшість європейських держав пройшла цим шляхом, звичайно, з тими чи іншими варіяціями, а часом і зривами, можна твердити, що націоналізм став на сьогодні важливим складником загальнолюдської ідеології.

Разом з ним формувався інший вельми суттєвий складник сучасних ідеологій, пов'язаний з реалізацією ідеї соціяльної справедливости, правопорядку, демократії. Обидва названі складники, як показує реальна дійсність, виявилися цілком сумісними, попри сумніви, які висловлювалися в минулому; втім, певні відгомони цих сумнівів чути й сьогодні. Причини полягають у тому, що протягом історії обидва названих складники часом зазнавали переродження, за схемою, яка вже сформульована в загальних термінах у даному розділі.

Скажімо, в Німеччині після Першої світової війни внаслідок приниження цієї видатної нації створилися умови для гіпертрофії національних почуттів, внаслідок чого здорова національна ідея була спотворена і замість націоналізму прийшли до його протилежности — расизму, нацизму. Знадобилися тяжкі історичні уроки, військова поразка, аби німецький народ повернувся в річище нормального розвитку.

В Росії та країнах, що потрапили у сферу її впливу, спекуляції злочинних сил навколо ідеї соціяльної справедливости привели були до наслідків, протилежних декларованим, — до крайніх форм деспотизму і несправедливости, про що ще говоритимемо. Втім, приклад Росії складніший, оскільки в цій країні, яка віддавна стала на шлях імперського розвитку, і досі не розвинувся націоналізм, а навпаки, його протилежність — шовінізм. Отже, тут маємо справу з глибоким спотворенням обох названих вище ідеологічних складників. Історична поразка, яку зазнала Росія, докладно обговорюється у книзі Ю.Афанасьєва [Афанасьєв, 2001], на жаль, мало відомій в Україні.

Щодо України, то нині вона явно потерпає від браку націоналізму серед широкого загалу, хоча національна свідомість в ньому все-таки зростає, долаючи перешкоди, створені сучасною владою, особливо в інформаційній сфері. Ці зусилля влади часто-густо починають викликати зворотний ефект — розвиток національної самосвідомости навіть у мешканців зрусифікованих регіонів.

8. Вузькість і широта

Великі реформатори релігійних вчень, видатні політики, духовні провідники людства були, як правило, людьми однієї ідеї, в яку беззастережно вірили. Якщо часом вони виявляли гнучкість поведінки, то лише в певних, назагал доволі обмежених, рамках.

Така вузька і категорична напрямленість їхнього світогляду дозволяла їм діяти активно і цілеспрямовано, а головне — захоплювати і вести за собою цілі народи. Часто-густо їхній фанатизм доводив до біди, що виглядало як неминуча розплата за відсутність терпимости і широти. Звідси, як реакція, — тяжіння до протилежного полюса — до широти поглядів, всерозуміння і всепрощення. У доволі виразній формі ідеал широти накреслив 1947 року Арнольд Тойнбі, навівши розлогий перелік пророків, філософів, політиків найрізноманітніших напрямків, погляди яких нібито поєднають наші нащадки.

Лєшек Колаковський у блискучій статті 1984 року з промовистим підзаголовком "Омани культурного універсалізму" (див. [Колаковський, 2001]) справедливо виснував, що Арнольд Тойнбі пропагує "ідеал радикально уніформованого світу, який викликає чималі сумніви". Щоб наші нащадки були духовними спадкоємцями перерахованих Тойнбі осіб, "*слід узяти за засновок, що все те, що викликає взаємні суперечності і незгоди вартостей та ідеалів цих людей, втратить значення. Але тоді, замість мати їх усіх за духовних пророків, ми не матимемо нікого*". "*...Уявляти собі, що наші онуки будуть водночас пантеїстами, теїстами і атеїстами, лібералами і прихильниками тоталітаризму, ентузіастами насильства і противниками насильства, — означає будувати в уяві світ, <...> у якому вже не залишиться жодної живої традиції, світ, в якому всі будуть варварами у найпрямішому значенні того слова*". Трохи спрощуючи, можемо констатувати той давно відомий математикам факт, що перетин множин, які не мають спільних елементів, — пустий. Якщо ж, навпаки, побудувати їх механічне об'єднання, то в такій системі кожне твердження буде співіснувати зі своїм запереченням, а отже, буде втрачена можливість розрізняти істину від олжі. Зовсім простим, але наочним прикладом цього є такий анекдот. Двоє євреїв, які посперечалися, кому належить корова, звернулися до рабина. Цей, вислухавши першого, сказав: "Ти, звичайно, правий, корова твоя". Коли ж взяв слово другий, рабин, вислухавши і його, промовив: "Ти, безумовно, правий, корова твоя". Коли обидва позивачі пішли геть, жінка рабина, Сара, сказала: "Не може бути, щоб вони обидва були праві, правда або на боці першого, або на боці другого". На що рабин зауважив: "А знаєш, Сара, ти також права".

Нерозрізнення, ототожнення культурних цінностей та їхніх альтернатив, ба навіть заперечень, означає байдужість до цих цінностей. Але кожна культура наполягає на певній системі сво-

їх фундаментальних цінностей. Особу, яка байдужа до цінностей культури, не можна не розглядати як таку, що стоїть поза культурою. З цієї точки зору стає цілком зрозумілою типова відповідь, яку ми повсякчас чуємо, коли намагаємося ствердити ті чи ті цінності: "*А какая разница?*". Саме така реакція є логічним наслідком безкультур'я.

З другого боку, прийняття певної культурної цінности означає відкидання її альтернативи. Зробивши цілком певний вибір, людина звужує себе. І хоч слово *звуження* комусь не до вподоби, але суть приєднання до певної культури полягає саме в цьому.

Нас, українців, хочуть нині зробити подібними до уявних "нащадків Тойнбі", пропагуючи широту, доведену до крайнощів. За цим проглядається тенденція, іноді свідома, а часом і не усвідомлена, зробити нас нездатними до розрізнення істини та оліжі і тим самим до осмисленої діяльности на ниві розбудови нашої держави.

9. Індивід і спільнота

Вище вже говорилося про те, що Декарт теоретично обґрунтував існування мислячої людської одиниці — "Я". Однак на Землі зустрічаємо багато інших подібних одиниць. Що ж таке суспільство? В межах філософії Декарта — це всього лише арифметична сукупність таких одиниць — самодостатніх і незалежних від суспільства "Я". "Ми" як щось відмінне від простої сукупности різних "Я" залишилося ним не визначене. Але вже безпосередній досвід свідчить, що людина — істота соціяльна, поза соціюмом людина як мисляча істота взагалі не формується. Тому людські спільноти є щось більше ніж проста сума окремих індивідів. Що до природних спільнот — етносів / націй — часто висловлюються як про своєрідні організми. Хоч така лексика видається декому неприйнятною — нічого не поробиш — так воно і є[145]. Слід лише чітко з'ясувати, за яких умов взаємини між індивідами в спільноті і між індивідом та самою спільнотою як цілісністю виявляються найбільш гармонійними. На

[145] Насправді в цьому контексті словом *організм* позначають систему, яка має властивості та риси поведінки, що не зводяться до поведінки (або функції) окремих її частин. Інакше кажучи, цілість набуває нові якості та функції, яких не мають частини. Зовсім не обов'язково мислити при цьому в термінах нижчости та вищости, підпорядкованости та домінування. Що більше, для таких систем, як нація або держава, їхня розвиненість як цілости можлива лише за умови вільного розвитку кожного індивіда в лоні національної культури.

це кардинальне питання намагалися дати відповідь після Декарта інші філософи, а тим часом практика людського співжиття вирішувала це питання, не чекаючи теоретичних розв'язків. Одна з найбільш дефектних, яка лягла в основу тоталітарних режимів, вельми чітко була сформульована поетом Володимиром Маяковським. Основна її ідея полягає в повному підкоренні індивіда спільноті (в реальній історичній практиці — партії чи навіть вузькому колу "вождів"). Ось красномовні цитати: "*Единица — вздор, единица — ноль. Голос единицы тоньше писка...*" або "*Единица! Кому она нужна?!*" Отже, окремий індивід скомпрометований повністю. Що ж його замінить? *"Партия — рука миллионнопалая, / Сжатая в один громящий кулак"*. Але ж заразом маємо і таке: "*Мы говорим — Ленин, подразумеваем — партия. Мы говорим — партия, подразумеваем — Ленин"*. Диктатура тирана "обґрунтована"! Абсурдність такої побудови суспільства зараз, після проведених комуністами експериментів у всіх країнах, де вони захопили були владу, не потребує доказів: обережні оцінки кількости жертв комунізму, згідно з "Чорною книгою комунізму", становлять 95 мільйонів осіб. Що ж до принципу, який забезпечує гармонійне поєднання в національній державі інтересів як особи, так і нації, то він є доволі простим: вищою цінністю для нації є особа, вищою цінністю для особи є нація.

На жаль, сучасна ліберальна демократія розвивається в бік іншої крайности — нехтування єднальних цінностей, що їх містять національні культури. Величезною проблемою, досі не розв'язаною, є проблема збереження цінностей національних культур в процесі глобалізації людства. В усякому разі серед активно мислячих діячів культури дедалі більше знаходить поширення думка, що процес девальвації як національних, так і загальнолюдських цінностей в сучасній цивілізації ще не завершений, і найважливіші деструктивні явища ще попереду. В будь-якому разі, хоч людство нині виробило стійку відразу до зіткнення зі Сциллою тоталітаризму, йому ще належить знайти і реалізувати захисні механізми, які допоможуть йому запобігти катастрофи від зіткнення з Харибдою надмірного ліберального індивідуалізму та безкультур'я, яке він породжує.

10. Проблема планування

В різноманітній діяльності, скерованій до певної мети, вибір засобів, послідовности дій, визначення, крім кінцевого результату,

необхідних проміжних етапів є важливою передумовою успішного завершення всього започаткування.

Звідси виникає потреба передбачення і, відповідно, планування. Сумбурна, безпланова діяльність рідко призводить до успіху.

Але не все так просто.

Багато хто пам'ятає, як в школі нас вчили неодмінно складати план перед тим як писати твір і навіть розв'язувати математичну задачу. Якщо при розробці теми твору, вже відомого і якоюсь мірою продуманого, таке планування мало сякий-такий сенс, то у випадку розв'язування задачі, особливо не зовсім тривіяльної, планування здійснити було неможливо, не здогадавшися, як розв'язується задача (а після того і планування ставало непотрібним). Планування наукової роботи, яке обов'язково вимагається в науково-дослідних інститутах, викликає протести з боку тих, чия робота спрямована на невідомий результат (досвідчені науковці "планують" те, що вже ними зроблено, але ще не опубліковано).

І справді, що ціннішим є відкриття, тим воно непередбачуваніше. Навпаки, відносно рутинна робота, але з великою кількістю проміжних етапів, допускає і потребує планування. Звичайно, великі проекти, наприклад, мангеттенський (створення атомної бомби), до виконання якого було залучено багато людей, були не тільки багатоплановими, а й включали в себе низку завдань, розв'язок яких ще слід було знайти. Виконати подібний проект без попереднього ретельного планування неможливо. З другого боку, провідні фізики, які керували цим проектом, могли вважати його достатньо реалістичним через те, що основні фізичні закони, які стосуються ядерних реакцій, вже були відкриті і добре вивчені в лабораторіях. Без цих попередніх непередбачуваних відкриттів у фундаментальній фізиці ніяке планування технічних розробок не мало б сенсу.

Той факт, що ми не можемо передбачити майбутній розвиток наших знань, був покладений Карлом Поппером в основу його спростування історицизму, тобто концепції, яка спирається на наявність законів, що нібито детермінують хід людської історії, і відповідно на можливість в принципі передбачити її [Поппер, 1994а]. Дійсність, однак, значно складніша, вона не може бути укладена ані в детерміністичну, ані в стохастичну схему (див. розділ "Чи існують закони історії").

Фальшива концепція історицизму лягла в основу обох тоталітарних ідеологій: комуністичної і нацистської. Ніхто впертіше не

наполягав на існуванні "залізних законів історії", ніж комуністи. Посилання на ці закони використовувалося, зокрема, для обґрунтування необхідности винищити одні класи задля процвітання інших (втім, ленінський і сталінський режими вели запеклу війну також з "історично прогресивними" класами робітників та селян, отож "процвітання" виявилося примарним).

Тісно пов'язаною з історицизмом була також комуністична манія планування геть усіх сфер життя, зокрема і в першу чергу — економічного.

Є низка причин, внаслідок яких планова економіка, особливо коли вона заснована на забороні приватної власности та ринку, неможлива. Основною причиною цього є наявність в соціюмі розсіяного і прихованого знання. Ці поняття, до речі, недостатньо усвідомлені сучасним українським суспільством. Ринок є механізмом збору розсіяного знання, внаслідок чого стихійно відбувається процес ціноутворення. Намагання в централізованій плановій економіці налагодити інформаційні потоки по владній вертикалі знизу вгору і навпаки зазнали невдачі: і ті, і другі виявилися скорше дезінформаційними, ніж інформаційними, не кажучи вже про їхню неповноту (див. розділ "Комунізм — злоякісна утопія людства").

Обидві крайності: повна відсутність планування і суцільне планування — є Сциллою і Харибдою для людства.

11. Гуманізм і релігія

Гуманізм як світобачення і світовідчуття сформувався на європейському ґрунті з прагнення вивільнити людину з-під влади догматичної віри та авторитету Церкви. Гуманізм і справді створив передумови для розвитку вільного мислення та творчости в усіх сферах людського духу. Зокрема, науковий та технічний прогрес був зумовлений торжеством гуманізму, як і видатні досягнення в гуманітарній сфері: мистецтві, літературі, філософії. Попри це сьогодні можна твердити про глибоку дегуманізацію життя, яка виросла з необмеженого гуманізму. Про це писало безліч авторів. Ми говорили про це у розділі "Релігія і культура". Тут коротко подаємо висновок в ракурсі, який нас зараз цікавить. Хотілося б звернути увагу українського читача на видатний твір Річарда Тарнаса "The Passion of Western Mind" [Тарнас, 1991], який на початку 90-х років став світовим бестселером. У ньому криза європейської культури описана дуже ґрунтовно і переконливо.

Парадокс гуманізму закорінений у неможливості погляду на людство ззовні. В науці аналогічні явища давно відомі: для суджень про теорію як цілість необхідний вихід за рамки цієї теорії, потрібна метатеорія. Гуманізм наполягає на тому, що людина є мірою всіх речей. Але що є мірою людини? На якій основі створити концепцію людини? Що є її сутністю? Ці питання не лише теоретичні, нині вони постали перед людством з великою гостротою.

Чи є ідеалом людини така, якій властива відчуженість від творчости та культури, яка працює лише для заробітку, яка пасивно сприймає потік переважно телевізійної інформації за принципом, що його влучно схарактеризував Чехов: *"Лопай, что дают!"*. Чи тим паче людина, яка спалює своє життя в сумнівних насолодах від алкоголю, тютюну, наркотиків, чужого сексу, людина, яка губиться, потрапивши в природне середовище тим більшою мірою, чим воно незайманіше (такі куточки подекуди ще трапляються); або людина, яка вважає себе "сучасною" і емігрує у віртуальний простір Інтернету, не маючи ані потреби, ані надії повернутися до реального життя? Що насправді являє собою людина? В кожному поколінні людина формується по-новому, бо нині з кожним поколінням технічні можливості, потреби людей, а заразом — їхні прагнення, цінності, спосіб життя міняються настільки радикально, що можна говорити про зміну самої сутности людини. Але хіба ж людина є маленька трісочка в бурхливому потоці науково-технічного прогресу, який вийшов з-під її контролю?[146] Чи зберігає поняття "людина" у плині цих змін якийсь інваріянтний зміст?

На ці питання гуманізм не дає відповіді.

Невизначеність поняття "людина" в рамках гуманістичного світогляду, неможливість знайти критерій людськости в межах самого людства створила ситуацію, коли окремі люди чи групи людей привласнили собі виключне право визначати, якою має бути людина, створили на свій розсуд еталон людини-гвинтика, що нею

[146] Складні і поки що не цілком однозначні прогнози — від можливого зникнення людини на користь створених нею розумних машин до більш оптимістичного — переходу до "постлюдини" як переважно когнітивного за своєю сутністю суб'єкта, включеного в системи розподіленого знання, в яких мислення здійснюється як людськими, так і нелюдськими дійовими особами, викладено в книзі [Хейлз, 2002]. Відповідні розумування пов'язані зі зміною самого поняття "людина" в добу функціонування складних кібернетичних систем, які включають в якості підсистеми людину.

можна маніпулювати довільно, як заманеться. Так склалися тоталітарні режими, які намагалися приховати свої злочинні наміри інтересами людини, звісно, у їхньому власному потрактуванні.

Нацизм проголошував нерівність рас, націй. Виходячи з цієї фальшивої тези і, зокрема, з твердження про вищість германської нації, він намагався в ім'я блага людства, репрезентованого лише "вищою расою", винищити або обернути на рабів решту народів, на його думку — нижчих. Така "концепція" викликала спротив цієї решти. Нацизм був знищений збройною силою.

Та чи повністю подолані ідеї нацизму? На жаль, ні. Останнім часом дедалі частіше стикаємося з твердженням про те, що на нашій планеті є "зайві" народи, економічно відсталі, соціяльно неповноцінні, нездатні до розвитку сучасних форм державности (західноевропейського зразка). Фактично діють вдосконалені, порівняно з нацистськими, форми експлуатації ресурсів та робочої сили відсталих країн. Вважаються припустимими жорстокі силові методи "виправлення" чи "покарання" мирного населення таких країн під час ліквідації в них небажаних режимів. Під прикриттям боротьби з індивідуальним і груповим тероризмом процвітає тероризм державний з боку сильних країн, зокрема США.

Значно спритніше була закамуфльована людиноненависницька сутність іншої доктрини людини — комуністичної. Ця доктрина виходила з уявлення про існування соціяльних "паразитів", до яких віднесли цілу низку класів і станів і які мали бути знищені "на благо прогресивного людства", тобто знову-таки в ім'я гуманістичних ідеалів. Після цього етапу було побудоване суспільство, в якому людина втратила самодостатність і свободу, перетворилась на гвинтик в механізмі тоталітарної соціялістичної держави.

Знаменно, що гуманізм довгий час не знаходив переконливих теоретичних аргументів проти цих вкрай небезпечних проектів комуністичної перебудови світу, на практиці ж прогледів (чи просто заплющив очі) голодомори, репресії, організацію правителями СССР Другої світової війни в тісному співробітництві з нацистським режимом. Зсуви в теорії відбулися пізніше, наприкінці Другої світової війни, з появою видатних книг Поппера [Поппер, 1994б] та Гайєка [Гайєк, 1944].

Знищивши тільки в СССР десятки мільйонів людей, комуністичний режим зазнав краху передусім внаслідок своєї внутрішньої

неспроможности, а також через поступове усвідомлення значною частиною людства його органічної порочності та військової небезпечности. Зміна свідомости відбувалася поступово. Цей процес вивільнення людей від комуністичної отрути на постсовєтському просторі не завершився і досі. Наприклад, в Україні, попри те, що вона найбільше постраждала від комунізму, трапляються люди, особливо в російськомовних регіонах, які навіть мріють про "повернення Сталіна", либонь, найбільшого злочинця в світовій історії (втім, у нього були гідні конкуренти: Лєнін, Гітлер, Мао Дзедун, Пол Пот). Цей парадокс потребує окремого розгляду.

Очевидно, що у вибудованій гуманізмом концепції людини не виявилося розв'язків, які дозволили б подолати олжу комунізму ще до початку спроб втілення його ідей на практиці.

У цьому зв'язку повчально обміркувати епілог (під назвою "Чому?") в "Чорній книзі комунізму". Зокрема, там наводиться цікава дискусія між Троцьким і Каутським, в якій жоден з опонентів не зміг перемогти, оскільки обидва дискутанти користувалися різними системами постулатів щодо людини та різними критеріями добра і зла. Хоча Каутський і висував пріоритет морального імперативу навіть в часи революційної боротьби, він як атеїст не міг бачити його джерела.

На думку автора, тільки релігія, заснована на постулаті про Бога — Творця світу і людини, — являє собою систему метаявлень, з позицій яких можливі судження про ідеал людини та побудову надійної основи для гуманізму. Згідно з християнством людина створена за образом і подобою Бога і являє собою триєдину сутність. Вона — єдність тіла, душі і духа. Жодна з складових не може бути проігнорована чи принесена в жертву в ході майбутньої еволюції кібернетичних систем, в які вона з необхідністю буде включена. Моральний імператив випливає з божественного призначення людини як істоти, здатної до творчости, самопізнання та пізнання світу. Можливість пізнання забезпечується узгодженістю апріорних когнітивних принципів людського мозку (і допоміжних штучних когнітивних систем, що їх людина винаходить для себе як додатковий інструмент пізнання) з принципами, на основі яких функціонує створений Богом світ.

Цією тезою усувається кантівське провалля між світом речей-в-собі і картиною світу, яку творить людина. Насправді, оскільки і світ, і мозок людини з його когнітивними принципами мають

одного Творця, відповідність між науковою картиною (мірою її розвиненості) і реальністю, що існує поза людською свідомістю, виявляється забезпеченою.

Програмовою засадою, закладеною в функціонування світу Богом, є самоорганізація — процес витворення систем дедалі вищої складности. Вона визначає з природничої точки зору саме поняття добра. В якості найважливішого елемента моральний імператив включає свободу, звичайно, в європейському сенсі цього поняття, яке аж ніяк не еквівалентне російському "воля". Свобода не сумісна з розгулом сваволі і безвідповідальности.

На закінчення наведімо потрактування теми свободи і відповідне повчання з Святого Письма. В ньому заторкується найфундаментальніший аспект свободи — внутрішня свобода людини як дар Божий, а відтак кидається світло на всі інші аспекти цього поняття. Внутрішня свобода — це не лише дар Божий, а й відповідальність людини за надану їй можливість вільного вчинку перед Богом і власною совістю. Тому фундаментальними принципами для кожної людини і для людства в цілому мають стати принцип розумного самообмеження, який випливає з усвідомлення того, що не все можливе технічно — насправді потрібне, а також принцип вибору гідних засобів для досягнення гідних цілей. Ось геніяльне формулювання в Новому Заповіті: *"Усе мені дозволено, та не все корисне; все мені дозволено, та ніщо не повинне володіти мною"* (1 Кор. 6, 12). Цей вислів апостола Павла є вищим апофеозом свободи. Апостол декларує право і можливість людини діяти вільно: "все мені можна" і водночас застерігає, що вибір має бути обмеженим, передусім в ім'я збереження свободи. Інакше щось може заволодіти людиною, і вона втратить свободу. Основою цього глибокого судження є відома настанова Христа: *"Кожен, хто чинить гріх, є раб гріха"* (Ів. 8, 34).

Дехто з філософів надто прямолінійно тлумачив поняття гріха, вважаючи, що за самою своєю природою гріх є відхилення людини від заздалегідь окресленого Богом єдино правильного шляху. Ставши на цю позицію, вони логічно заперечували існування свободи людини. Насправді думка Христа значно тонша; у людини не відбирається право на вільний вчинок, право на гріх, а про правильний шлях (такий, що бажаний Богові) можна говорити лише як про потенційно можливий; людина має його створити, але це потребує зусиль, пізнання, напруженого пошуку істини. Звідси:

"Пізнаєте істину, і істина визволить вас" (Ів. 8, 32). Невдача при визначенні людиною цього шляху, породжена гріхом, обмежує подальше вільне волевиявлення людини. Схибити, не знайти свій шлях легко, зло народжується спонтанно і не потребує зусиль. Про це знаходимо у Святому Письмі такі знамениті слова:

"*Входьте вузькими воротами, бо просторі ворота і широка дорога ведуть до погибелі, і багато хто йде ними. А вузькі ворота і тісна дорога ведуть у життя, і мало тих є, хто знаходить їх"* (Мт. 7, 13—14).

Тільки слідуючи вузькою дорогою правди і добра, можна уникнути тих спокус пізнання, тих вчинків, які ведуть людей чи то в бік Сцилли, чи то в бік Харибди.

XXIV. ЧИ МОЖНА ГАРМОНІЗУВАТИ РІЗНІ КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ?

Культура породжує базові ідеї, які формують практичну діяльність людей, спрямовану на оптимальне виживання в природному оточенні. У процесах взаємодії чину та думки, що відбуваються через системи прямих та зворотних зв'язків, формуються, перевіряються та закріплюються культурні практики, які організують буття людських спільнот у відповідності до вироблених культурних цінностей. У культурних практиках виявляються відносно усталені норми співжиття людей, традиції, моделі поведінки, спосіб трансформації природного довкілля, методи виробничої діяльности. В них знаходить своє відбиття ядро культури даного соціюму, її стиль, ними формується характерний для даної культури ментальний образ людського індивіда[147].

Визначальна роля базових ідей зобов'язує до критичного аналізу сфери їх застосування, яка не залишається незмінною в мінливому світі людського буття. У розділі "Сцилла і Харибда на шляхах культури" ми показали, що ця сфера не є необмеженою. Разом з нею обмеженою є застосовність культурних практик, які на ній ґрунтуються. Надмірна екстраполяція базових ідей призводить до втрати культурними практиками їхніх позитивних якостей не меншою мірою, ніж тоді, коли ці ідеї розвинуті недостатньо. Інакше кажучи, ті самі базові ідеї при надмірній реалізації можуть формувати такі культурні практики, які заперечують ті практики, що для їх обґрунтування ці ідеї, власне, й були первісно породжені.

У даному розділі подаємо нові приклади, розглядаємо інші проблеми в рамках понятійної схеми, використаної у попередньому розділі. Зараз коротко викладемо ідейну основу нашого розгляду.

Досі наголошувалося на двох принципах, які визначають динаміку розвитку культурних практик. Добре відома концепція боротьби протилежностей, яка була широко використана в ідеології соціялізму / комунізму, оскільки давала теоретичні підстави для

[147] Оскільки антропосфера "квантується" етносами / націями, маємо на увазі, говорячи про соціюм, саме ці його елементарні одиниці. Докладніше про це див. брошуру автора [Свідзинський, 1994а].

радикального, силового розв'язку проблем. Нині можна вважати доведеним емпірично з огляду на трагічний досвід людства, що, бувши перенесеною на суспільні взаємини, ця концепція виявилася деструктивною, породила практики, злочинні за своєю сутністю, та призвела до колосальних людських жертв.

Нільсу Бору належить глибока ідея, названа ним принципом доповнювальности, з якої випливає інше розуміння об'єктивно існуючих протилежностей. Бор наголосив на тому, що вони здатні гармонізувати життя, не нищити одна одну, а доповнювати, компенсувати однобічні прояви, які породжував би кожний полюс цих протилежностей, взятий окремо.

Але так буває не завжди. Точніше, встановлення гармонії не досягається внаслідок спонтанного процесу, без зусиль. Процес самоорганізації хоч і відбувається стихійно, потребує зусиль, оскільки він розвивається внаслідок внутрішніх потенцій системи як її відгук на зовнішні впливи. Різницю між стихійними і спонтанними процесами не завжди вловлюють, хоча в фізиці вже давно наведені яскраві приклади того і того. (Спонтанний процес відбувається сам собою, як, наприклад, вирівнювання температур). Таким чином, в кожному конкретному випадку гармонізації за принципом Бора слід з'ясовувати умови, за яких вона взагалі можлива.

Зі сказаного вище про обмеженість сфер застосування різних культурних практик випливає також необхідність більш уважного розгляду динаміки визначальних, базових ідей. У попередньому розділі ми звернули увагу на парадоксальні аспекти цієї динаміки і під цим кутом зору розглянули деякі ідеї та пов'язані з ними культурні практики: когнітивні принципи, стилі життя та норми соціяльної поведінки, типи державного устрою, проблему самообмеження свободи, ролю ідеології, співвідношення між культурою і цивілізацією, взаємини між індивідом та спільнотою. Було зауважено, що фундаментальним принципам, які визначають культурні практики, властиві внутрішні парадокси, в цих принципах захована як теза, так і її заперечення. Але останнє не закладене в них актуально, а існує лише в потенції. Зовнішні умови, які постійно змінюються, і людські вчинки можуть активізувати антитезу. Цікавою обставиною є те, що актуалізація антитези виникає внаслідок нічим не врівноваженого розвитку тези, таким чином, ці принципи можуть обертатися на свою протилежність, спричиняти неочікувані негативні наслідки, часом катастрофіч-

ні. Автор демонстрував це явище на прикладі проблеми свободи, виходячи з парадоксу свободи, який був сформульований ще Платоном і докладно аналізувався Поппером [Поппер, 1994б]. Ми бачили, що надмірна екстраполяція принципу свободи призвела б до протилежного результату — надання можливости одним індивідам вільно обмежувати свободу інших (аналізу основних аспектів концепту "свобода" присвячено відповідний розділ книги). Розуміння того, що ідеал абсолютної свободи нездійсненний, стимулювало пошук раціональних обмежень. Сучасні суспільства ліберальних демократій претендують на те, що такий оптимум ними знайдено.

Природно, що підсовєтські люди, які пережили жахи тоталітаризму, схильні ідеалізувати ліберальні демократії, тому обговорення суспільств західних демократій провадиться у нас, як правило, доволі однобічно: вони розглядаються найчастіше як недосяжний ідеал. Драматизм нашої ситуації посилюється тим, що зародки демократії і крихти свобод стали у нас об'єктами постійних атак, найбільш фронтальною була атака на конституційні засади українського парламентаризму, її "успіх" може призвести до встановлення тоталітарного олігархічного правління.

Однак наявність серйозних внутрішніх проблем в Україні не повинна заважати критичному аналізові розвинених суспільств ліберальної демократії.

Мислителі, поети давно помітили, що в таких суспільствах розвивається суперечність між матеріяльними та духовними аспектами буття людства. На думку автора, зазначена фундаментальна суперечність у функціонуванні сучасних західних суспільств конкретизує себе у дисбалансі між цивілізацією і культурою[148], який значною мірою виростає з актуалізації внутрішньої суперечности, що її містить концепт "свобода", хоч цей процес зумовлюється також й іншими чинниками.

Цивілізація взагалі — а у випадку европейської культури особливо — пов'язана з розвитком технологій. Вона забезпечує техно-

[148] Термін *цивілізація* наповнюється різними авторами різним змістом. Основними значеннями цього терміна є такі. За Емілем Бенвеністом, Люсьєном Февром, цивілізація є певним етапом у розвитку культури; Арнольд Тойнбі вживає термін *цивілізація* для позначення певних класів споріднених культур. Докладніше про це див. розділ "Культура і цивілізація".

логічне суспільство необхідними для подальшого розвитку технологій правовими, економічними, науково-технічними підставами, витворює дух суспільства виробництва та споживання. Цивілізація характеризується системою розвинених механізмів, які окреслюють певні права і обов'язки всіх громадян і забезпечують їх неухильне виконання. Сучасна ліберально-демократична цивілізація реалізує принцип: дозволено все, що не заборонено. Ця ситуація нагадує лабіринт з фіксованими нездоланними стінками, але зі свободою руху там, де їх не поставлено. Чим же визначається цей вільний рух у просторі, в якому заборони не діють? Очевидно, що він визначається власне культурою, а отже, ієрархією не вельми формалізованих духовних цінностей, як також створеними людьми на ґрунті цих цінностей артефактами, які ще слід вміти сприйняти. Сучасна цивілізація виробляє високі духовні цінності дуже неефективно, тому рух, про який йдеться, в суспільстві, де культурні цінності занедбані, відбувається у розрідженому культурному просторі, в ньому починає панувати вседозволеність, і вона обмежується не стільки слабко розвиненими внутрішніми культурними механізмами, скільки зовнішніми регуляторами, якими є границі, що за ними починається сфера недозволеного.

Послаблення духовної субстанції культури пов'язане з тим, що вона не піддається формалізації. Заборони ж вдається сформулювати достатньо добре. До речі, вони й ефективні лише тоді, коли чітко сформульовані. Саме вони стають найпомітнішими регуляторами поведінки людей, а не культура, тонка субстанція якої вловлюється людьми значно важче. Масова свідомість починає нехтувати культурою як чимось несуттєвим, без чого можна обійтись. Заборони та правила, які регулюють зовнішнє життя людей, передусім виробничі стосунки, обмін інформацією та інші форми комунікації, характер розподілу та споживання, зрозуміти легше. Вони видаються тим важливішими, чим ефективніше і невідворотніше діють, чим довший час перебуває індивід в сфері їх дії. Натомість внутрішнє, духовне життя найбільше важить для нечисленного прошарку творців культури. Воно стає дедалі більше їхньою приватною справою, втрачає суспільну цінність, просто перестає цікавити решту суспільства.

За М.Бердяєвим, "*культура релігійна в своїй основі, цивілізація — безрелігійна*", "*культура — національна, цивілізація — інтернаціональна*".

Ці два головні компоненти культури — релігія і національна свідомість — в суспільстві споживання занепадають раніше від інших як духовні за своєю сутністю. На подальших етапах цивілізаційного розвитку навіть національні мови починають подекуди уявлятися скорше предметом розкоші, аніж необхідним елементом життя. Цим процесам розрідження, послаблення культури протистоїть здоровий націоналістичний потяг до збереження національних підвалин культури, але в сучасній Європі боротьба цього культуротворчого первня з деструктивним космополітичним ведеться зі змінним успіхом. Якщо б останній переважив, Європа як потужний осередок культури, яким вона була протягом століть, загинула б, правда, не за схемою Шпенґлера, а інакше, простіше: її б захлеснула хвиля мігрантів, цілком байдужих до старої великої європейської культури. Однак це справа можливого майбутнього. До яких наслідків призводить нині перерозподіл питомої ваги духовного і матеріяльного у тілі культури, вже неодноразово обговорювалося в нашій книзі.

Ці наслідки можна бачити повсякденно в нашій новій українській дійсності.

Відкривши для себе заможні країни Европи (а такими для нас виявилися практично всі), навчившися більшою чи меншою мірою заробляти гроші у себе вдома чи на Заході, українці кинулися у вир споживання. Звичайно, перед вели "найкрутіші". Демонструючи вульгарність та антиестетизм, вони спорудили собі обнесені мурами будинки за неприступнити воротьми з надійними замками та сигналізацією. Зовні все це скидається скорше на в'язниці, аніж на струнке віли з популярних попри свою нудність закордонних кіносеріялів.

Середній клас кинувся ремонтувати своє убоге житло. Лихоманка захопила величезну кількість людей. Здавалося, що тут поганого? Люди мають право жити краще, особливо коли гроші зароблені чесно. Але подивімося навколо себе. Наші міста перетворилися на звалища. Міські служби виявилися неспроможними вивозити сміття, а люд призвичаївся кидати собі під ноги всі види тари: пляшки, коробки, так звані харчові мішечки і силу-силенну інших "відпадків" сучасної цивілізації. Ця неохайність гнітить ще й тому, що в більшості цивілізованих країн навчилися збирати і утилізувати те, що у нас розглядається як непотріб. Залишається сподіватися, що відповідні служби з часом навчаться наводити

лад. Але ж які духовні втрати проглядаються вже зараз за такими формами поведінки? Їх просто неможливо повністю перерахувати. Глобально кажучи, це втрата естетичних почуттів. Чи помітили наші люди, що вони всього лише за якихось десять років перестали співати на дружніх зустрічах гарні українські пісні? Коли, в якому суспільстві можна було бачити таке явище: власник транзистора вмонтовує його в кватирку свого вікна і, увімкнувши на повну потужність, "обслуговує" какофонією усіх своїх сусідів і перехожих на вулиці? Зовсім абсурдною є така звичка, на якій хтось непогано заробляє: стріляти до пізньої ночі з ракетниць без усякої видимої причини. Для чого? Адже в такий спосіб втрачається сенс салюту з приводу якої-небудь неординарної події, бо вона вже нічим не буде виділятися.

Який рівень духовности стоїть за подібними явищами, я дуже гостро відчув, коли до мене, звичайного перехожого, раптом підбіг якийсь бізнесмен, що стояв перед своїми воротьми, і захлинаючись від радощів, повідомив: "А у мене ворота на 3 см ширші, аніж у сусіда!" Коментарі тут зайві.

Здавалося б, ми могли вчитися на помилках європейської цивілізації. Слід було усвідомити той факт, що подолавши бідність матеріяльну, цивілізовані суспільства споживання скотилися в бідність духовну. Духовні потреби завжди задовольнялися культурою. Як вже зазначалося, ядро культури визначає поведінку людини передусім у тій сфері, яка законом не регламентується. Існує безліч варіянтів поведінки, кожен з яких не суперечить законам, і те, який варіянт особа обирає, визначається вже не цивілізаційними нормами, а нормами культури. За умов культурного вакууму в душі людини, вибір вчинків, дій, як правило, слабко визначається традиційними моральними регуляторами, адже в суспільстві споживання представникам бізнесу вигідно закликáти людину до руйнації стримуючих моральних бар'єрів. Одне з модних гасел, яке бачимо вже й на вулицях нашої столиці, волає: "Пізнай силу своїх бажань".

Цивілізація, а саме такі її складові, як технологія, техніка, визначають, в який спосіб, за допомогою яких засобів можна здійснити певні дії; право формулює обмеження, накладені суспільством на можливі дії. Але тільки культура, а в ній передусім релігія, завжди шукала відповіді на питання про доцільність людських дій. "Можна, але не треба", — ось вердикт, який вона часто виголошувала,

виходячи з мотивів трансцендентних, пов'язаних з вищою метою людства і концепцією людини як Божого творіння. Якщо і право нині дедалі частіше йде назустріч нестримності людських бажань, то релігія досі наполягає на мудрому самообмеженні, потрібному, аби людина не зрадила свою найглибшу сутність.

На прикладі суспільств виробництва і споживання ми можемо бачити розвиток і наслідки цієї тенденції до розкутости людських бажань. Все починалося з доволі шляхетних намірів: була вироблена ідея прогресу, яка з початком науково-технічної революції стала провідною в европейському житті. На перших етапах прогрес розуміли не тільки як розширення і поглиблення пізнання природи, не тільки як розвиток технічних та технологічних засобів, а й як вдосконалення моральне, розвиток творчих здібностей людини в гуманітарній сфері, формування всебічно розвиненої, духовно багатої особистости. Однак цей, по суті, визначальний компонент ідеї прогресу поступово зникав, непомітно випаровувався разом із занепадом релігійної свідомости, натомість нові технічні можливості спрямовувалися передусім на задоволення матеріяльних потреб людини. Поряд з цілком необхідними потребами — підкреслимо ще раз — формувалися штучні. І це формування дедалі більше ігнорувало моральні приписи, визначені релігією.

У сьогоднішньому суспільстві споживання склалися такі психологічні умови співжиття людей, за яких величезна кількість потреб має задовольнятися здебільшого незалежно, а часом і всупереч прагненням індивіда до внутрішнього вдосконалення. На це спрямована вся громадська думка, яка стверджує престижність певних типів споживацької поведінки і, відповідно, непрестижність поведінки людини, яка бажала б залишитися незалежною, див. про це в книзі [Лернер, 1992]. Перенасиченість життя людини величезною кількістю "престижних" потреб творить ситуацію, в якій частка фізичної, інтелектуальної та психічної енергії індивіда, що залишилася після трудової діяльности, витрачається на гонитву за певною товарною продукцією. Як наслідок, пересічний індивід просто не встигає розвинути свої природні здібності. Замість прогресу особистости, замість її вдосконалення досягається ефект, протилежний до задуманого: на початках сподівалися, що техніка вивільнить час для творчости, зробить людину вільною, в реальності ж з'ясовується, що ані часу, ані потенції до творчої праці в індустріяльних та постіндустріяльних суспільствах у індивіда вже не

залишається. Перестороги окремих мислителів, наприклад Генрі Торо (“*Багатство людини вимірюється кількістю речей, від яких вона змогла відмовитися*“ [Торо, 1975]), були сприйняті як звичайнісіньке дивацтво.

Крім зазначеного наслідку — марної витрати фізичних та духовних сил особистости, — поведінка, спрямована на нічим не обмежене задоволення катастрофічно наростаючої множини потреб, призводить до марнотратства, до шаленого тиску на природу, до прискореного вичерпання її ресурсів. Уже сьогодні планета Земля, яка ще у відносно недавньому минулому була дивовижно добре пристосована до життя, спустошена такою мірою, що не буде перебільшенням сказати: людство пройшло нині більше половини шляху до цілковитого її спустошення. Інакше кажучи, зараз можна з впевненістю твердити, що розсудлива екологічна політика виявилась несумісною з культурними практиками суспільства споживання.

Звичайно, деякі філософи, наприклад Альберт Швайцер, висували свого часу ідею про те, що принципи етики мають бути поширені також на ставлення людини до всього сущого в світі, зокрема і на природне довкілля, див. [Швайцер, 1973]. На жаль, ця важлива ідея була втілена у відповідну практику зовсім недостатньо. Попри окремі заходи, спрямовані на збереження довкілля, на сьогодні воно прискорено деградує, а з ним деградує і духовний світ людини. Адже скалічена природа не здатна бути чинником естетичного розвитку особистости, чинником духовного збагачення, яким вона була колись. Штучне довкілля, серед якого сучасна людина існує більшу частину свого життя: перебування в Інтернеті, споглядання телевізора, “споживання“ витворів маскультури і, звичайно, перебування серед стандартизованих речей на всіх видах виробництва — формують тип людини, позбавленої величезної кількости традиційних людських якостей. Нині вже неважко зустріти людей, які не вміють повноцінно читати, писати, рахувати, спілкуватися з собі подібними, ба навіть говорити[149]. Втрата

[149] Калькулятори позбавили населення вміння провадити в голові елементарні арифметичні розрахунки; телевізор і комп’ютер перевантажили мозок зоровою інформацією, через що виникла дезорганізація взаємодії між лівою і правою півкулями мозку, це негативно позначилося на розвитку мовних здібностей; швидкісні комп’ютерні ігри, крім того, виключили потребу у вербалізації думок; перебування у віртуальній дійсності Інтернету веде до атрофії потреби у прямому міжособистісному спілкуванні.

цих функцій і, назагал кажучи, основної функції — мислення — є обставиною трагічною також і в суспільному плані: такі неповноцінні індивіди стають інструментом в руках політичних та економічних кланів.

Загалом маємо доволі промовистий приклад ситуації, яка описувалася нами як маневрування між Сциллою і Харибдою: нестримне прагнення до вивільнення часу людини за рахунок машин призвело до неочікуваних результатів — створення атмосфери поспіху, суєти, хронічної нестачі часу, деградації особистості, пониження інтелектуальних запитів та можливостей індивідів.

У плані обговорення співвідношення проблеми між культурою і цивілізацією видається цікавою давня і досі ще не цілком закінчена в Росії дискусія між західниками і слов'янофілами. Останні критикували західний світ за формалістичність, егоїзм, холодний розрахунок, протиставляючи йому уявну організацію суспільства, побудованого на "правді, моральності", що мислилися як безпосередні регулятори поведінки людей, без втілення в жорсткі правові норми (такий принцип організації вважався найбільш відповідним для "російської душі"). Здавалося б, такі наміри цілком шляхетні, але за умови слабкости, недорозвиненості культурної основи в російському суспільстві вони виявилися тими, якими вимощена дорога до пекла. Насправді в Росії були вкрай слабко розвинені не лише формальні, правові засади життя, а й неформальні, зокрема релігійні. Щодо релігійности російського народу див. розділи, присвячені Росії, де є посилання на російські джерела.

У 1930 році, коли в СССР був реалізований ідеал не регламентованої правом соціялістичної моральности, Семен Франк висловив думку, цитовану в попередньому розділі, про неможливість скасування права і заміни його принципом моральности. Тут знову потрапляємо в становище між Сциллою і Харибдою.

І справді, трудність полягає в тому, що кожний може розуміти моральність по-своєму. У змаганні частіше перемагають найбільш демагогічні сили. Коли в СССР запанувало комуністичне тлумачення єдиної, що більше — обов'язкової для всіх моральности, совісти, законности, держава стала аморальною і розвалилася внаслідок цієї, а також низки інших причин. Режими, які постали на її уламках, хоч змінили економічні підвалини, але поки що лише поглибили аморальність, а отже, прирекли себе в кінцевому рахунку на поразку. Однак ніщо позитивне, конструктивне не

утверджується саме собою, без боротьби. Зокрема й вивільнення українського суспільства з пастки, в яку воно потрапило, виглядає дуже складною справою.

Основна проблема полягає у розбудові стійких і ефективних механізмів демократії в постсовєтських країнах. Необхідною передумовою цього є духовне звільнення українців від стилю мислення, уявлень, цінностей, які залишилися від тоталітарної доби. Труднощі такого звільнення очевидні з огляду на інертність мислення старшого покоління і повільні темпи зміни ментальности нових поколінь, які мають навчитися сприймати новий порядок речей як самоочевидну практику суспільного життя. Такій науці перешкоджають носії старої тоталітарної свідомости, які намагаються прищепити її молоді. Їх ще чимало в сучасній Україні.

Ще складніше цей процес відбувається в Росії. В цьому зв'язку нагадаймо вже цитовану книгу Юрія Афанасьєва [Афанасьєв, 2001]. Зауважимо, що за роки, які минули після її публікації, ситуація в Росії дещо змінилася[150]. Однак обговорення проблем, заторкнутих в цій книзі, — окрема обширна тема.

На перехідному етапі від тоталітаризму до демократії, як показує життя, доволі небезпечному, слід брати до уваги деякі вади демократії. Вони випливають з парадоксу демократії. Демократичний спосіб управління країною може бути ліквідований демократичною ж процедурою: більшість у законодавчому органі може проголосувати проти демократії. Історичні приклади свідчать, що виникнення такої ситуації високо ймовірне у достатньо збуреному суспільстві. За таких умов демократія погано захищає себе проти демагогів. Класичний приклад — перемога Гітлера на виборах.

Ситуація в сучасній Україні була і залишається загроженою. Необхідна уважність і сконцентрованість волі всього нашого суспільства для того, щоб запобігти усім формам беззаконня, а також спробам такої ревізії конституційних основ нашого ладу, яка призвела б до відновлення автократичного, а, можливо, й тоталітарного режиму.

У цьому зв'язку набуває особливого значення заторкнута у попередньому розділі проблема толерантности.

Назагал толерантність оцінюється людьми як позитивна якість. Але, як було показано у розділі "Сцилла і Харибда на шляхах куль-

[150] Про ці зміни див. в рецензії [Вітенберг, 2002].

тури", надмірна толерантність неприпустима. До прикладу, наведеного в зазначеному розділі, додамо міркування щодо негативних фактів, які зобов'язані своїм існуванням нашій надмірній толерантності в галузі економічної політики. Як люди толерантні, ми вже продали Росії величезну кількість підприємств. Декому видалось, що і цього замало, Україну почали втягати в єдиний економічний простір, в якому домінуватиме Росія, а це загрожує нашій суверенності. Але, незважаючи на цю небезпеку, ми все ж таки вперто подаємо перед усім світом зразки терпимости всупереч власним економічним інтересам та здоровому глузду. Справді, від торгівлі з Європою ми отримуємо зараз прибуток, тоді як відповідний баланс торгівлі з Росією в цілому негативний. Не менш важливе і те, що торгівля з Європою веде до модернізації технологій, а торгівля з Росією — ні. Уряд пропагував успіхи України, наголошуючи на зростанні ВНП, але не згадував про специфічний розподіл, внаслідок якого багаті стають ще багатшими, а бідні — ще біднішими. В обличчі таких загроз толерантність стає неприйнятною рисою.

Свого часу російський сатирик М.Салтиков-Щедрін висміював терплячість російського народу: "*Ворона — птица плодущая и на все согласная*". І справді, подвигнути його на протест змогла лише Перша світова війна, для Росії невдала. Але через брак прогресивної політичної еліти Лютнева революція виродилася в бунт — "безглуздий і нещадний", після якого до влади прийшли злочинці. Через те, що народи колишньої Російської імперії досі зберігають цю свою якість — терплячість, вони втрачають навіть другу з названих якостей — плодючість: населення Росії і України катастрофічно зменшується. Звичайно, назагал кажучи, справедливо і те, що надмірна нетерпимість, яка опановує толерантних людей, здатна знищити їх толерантність, однак в сьогоднішній Україні ця крайність нам не загрожує.

Ми говорили тут про глибокі труднощі європейського світу. Частина їх притаманна саме європейському типу цивілізації[151], частина має глобальний, тобто всеземний, характер. Ми говорили також про специфічні українські труднощі, зумовлені недосконалістю політичної системи і невиробленістю важливих компонентів національного духу. Інших цивілізаційних типів ми не торкалися за браком місця.

[151] До нього належить також сучасна північноамериканська культура.

Здається, нині в Україні вже усвідомлено, що найнагальнішою політичною проблемою у нас є проблема чесної, цивілізованої влади і перебудова усієї владної системи з метою такої збалансованости різних гілок влади, яка виключала б її узурпацію окремими особами чи кланами. Зараз ми переживаємо критичний час.

Якщо дозволити собі бути оптимістами і прийняти, що цю проблему пощастить розв'язати, постає питання про подальшу ролю України у світі. І тут в новому світлі бачиться українська національна ідея. Досі українську ідею розуміли передусім як ідею державної незалежности української нації, як ідею наповнення української державности українським змістом. Очевидно, це найперші, найнеобхідніші компоненти поняття національної ідеї, але в цілому це поняття є ширшим. До названих компонентів національна ідея не зводиться. Той факт, що довгі роки було наголошувано майже виключно на цих компонентах, пов'язаний з тим, що насправді вони не були реалізовані, а без цього неможлива реалізація і всього іншого, що входить у поняття національної ідеї. Однак після розв'язання зазначених двох проблем на передній план вийдуть інші компоненти національної ідеї. Те, що маємо на увазі, можна схарактеризувати і вмотивувати наступним чином.

Як докладно аргументовано в брошурі [Свідзинський, 1994а], виходячи з фундаментальних ідей синергетики, етногенез / націотворення є проявом на рівні антропосфери загальної тенденції нашого світу до самоорганізації. Внаслідок процесів самоорганізації замість однорідного вихідного субстрату витворюється система, тобто те, що має структуру. Антропосфера в процесі своєї еволюції не залишається однорідною, натомість витворюється множина різних структурних одиниць — етносів / націй. Розмаїття замість одноманітності — закон самоорганізації, механізмом якої є "злам симетрії".

Очевидно, це розмаїття має своє призначення. Кожна елементарна одиниця повинна виконувати свою, специфічну для неї ролю, аналогічно до того, як в симфонічному оркестрі кожний інструмент веде свою партію і має своє специфічне звучання. Ця специфічна роля кожної нації, її неповторний голос, її характерний, відмінний від інших, стиль, і позначаються словосполученням "національна ідея".

Саме таке розуміння національної ідеї обстоював Дмитро Донцов, який в роботі "Підстави нашої політики" писав: "*Коли я кажу*

«колективний ідеал» або «національна ідея»…, під цими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине. Цей ідеал, помимо класових, станових та інших різниць, помимо змінливости його конкретної форми, — це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях кабінетних учених. Його має кожна нація, що грає якусь ролю в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе, але для всієї людськости. Тільки чином, що йде на користь всієї людськости, здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування, повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житті…" [Донцов, 1957].

Коли Ліна Костенко в своїй лекції "Гуманітарна аура, або дефект головного дзеркала" характеризувала індивідуальні риси культур провідних европейських націй, неповторність їх внесків у те грандіозне явище, яке ми називаємо европейською культурою, вона прекрасно розуміла, наскільки глибоко виражає кожен з цих внесків національну ідею своєї нації, всю оригінальність її світобачення, ту національну ауру, яка не губиться в загальноевропейському оркестрі, а звучить виразно і ясноголосо.

Виникає питання, яку ж місію може виконати Україна, що вона може дати цінного не лише для себе, а й для світу, яку ауру несе її національна ідея?

Відповідь напрошується майже однозначно після того критичного аналізу, який було проведено у даному розділі.

Український народ протягом багатьох століть розвивав, плекав вельми оригінальну традиційну культуру, основою якої була вірність християнським засадам моральности та світобачення. Її особливість полягає у збереженні і органічному поєднанні з християнством ще давніших поганських культурних пластів. Українській культурі була властива неймовірна живучість, здоровий консерватизм. Крім західноевропейських, вона зазнала й орієнталістських впливів, внаслідок чого виробила властивість уникати крайнощів і утримуватися від модних спокус. Для неї характерне естетичне і чуттєве сприйняття дійсности. В нормі українці довго зберігають сердечність, миролюбність, щирість, терплячість, схильність до стабільних форм життя. Ці якості часто заважали утвердитися в цьому жорстокому світі, українцям бракувало агресивности, прагнення до експансії, чим користувалися зажерливі сусіди. Але

дуже здоровий тип фізичної і духовної конституції зробив українців здатними до розвитку творчих здібностей у найширшому діяпазоні інтелектуальної та художньої діяльности, що за сприятливих умов, на жаль, короткочасних, породжувало дивовижної сили культурні злети. Маємо надію, що попри ґротескно низький рівень нашої побутової культури на нинішньому переломному етапі в житті народу, глибинні риси менталітету не будуть знищені, і з часом наш народ повернеться до тих якостей, якими він визначався протягом багатьох століть.

Нині, на етапі державотворення, українцям гостро бракує передусім практичного політичного досвіду, а мало не вроджений індивідуалізм заважає діяти злагоджено, прагнути усією нацією до єдиної чітко визначеної мети.

Звичайно, реалізувати назовні свою національну ідею Україна зможе, лише упоравшися зі своїми "домашніми завданнями". Ситуація нині гостро критична. Тому сьогодні розмови про всесвітнє призначення української національної ідеї видаються багатьом мало не безглуздими, в крайньому разі — передчасними. І все ж ця проблема ставиться. Ось думка Дмитра Павличка, яку він висловив у своїй лекції в Києво-Могилянській академії:

"*Західна цивілізація, яка втрачає національні прикмети, відчужується від християнської моралі, все більше підлягає фінансовій диктатурі світових корпорацій і банків, могла б бути збагачена культурами центральноєвропейських народів, що несуть у собі енергію не шовіністичних, а здорових національних ідей із пошануванням людини за людяність і за непідвладність матеріяльній моралі.* […] *Йдеться… про наш діялог з нею* (Европою — А.С.), *що в ньому ми могли б і стати як рівня, і вчити, і вчитись, і пізнавати безперечні достоїнства нашого національного єства. Досвід нашої історії і культури говорить, що кінець національних держав — це велика ілюзія Західної Европи*" [Павличко, 2002].

Що ж до образу українця, як він вимальовується в уяві іноземців, то він, мабуть, високо неадекватний справжньому, і ми маємо вже ту перевагу, що знаємо світ значно об'єктивніше, ніж світ нас. Ця обставина цілком зрозуміла. Нас було майже зовсім забуто. А коли ми виринули на світ Божий з глибин півбуття, про нас почали думати так, як і ми самі думаємо про тих, хто нас одразу ж репрезентував. На щастя, з'являються й інші репрезентанти. Світ дедалі більше захоплюється нашою народною культурою, відкри-

ваючи для себе не тільки її красу, артистичність наших виконавців, а й глибинну силу, як зараз модно говорити, "енергетику", яка її насичує. Навіть у нас поменшало розмов про те, ніби наша культура "шароварна". Цей штамп зраджує тих, хто його вживає: такі люди не тямлять не лише в культурі, а й у шароварах, бо справа не в тому, як вдягнені наші танцюристи, а в тому, що український народний танець виявляє колосальну життєву силу, життєлюбність і динамізм, захований в українській нації. Саме тому наші танцюристи мають шалений успіх серед публіки західних країн, якою б вишуканою не була їхня елітарна культура в минулому.

Ну, а до нашої елітарної культури доби "розстріляного відродження" світ ще не доріс, та й у нас щойно входить у зрілість покоління, яке здатне цю культуру сприймати. А коли (і якщо) світ почне її сприймати, це буде вже інший світ, той, який щасливо минув Сциллу і Харибду та гармонізував найкращі культурні практики.

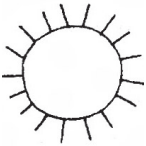

XXV. СИНЕРҐЕТИЧНА ПАРАДИГМА, АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП ТА КУЛЬТУРА

Я не можу уявити Всесвіт і людське життя без певного первопочатку, який їх осмислює, без джерела духовної "теплоти", що знаходиться поза матерією та її законами. Мабуть, таке відчуття можна назвати релігійним.

Андрій Сахаров[152]

Твердження про те, що людство нині накопичило величезну кількість інформації, збагатило засоби інформаційного обміну і збільшило інтенсивність цього обміну, виглядає доволі банальним. Ось для прикладу таблиця з книги Григорія Гольца "Культура и экономика России за три века", в якій на прикладі культурно відсталої Росії показано зріст випуску числа найменувань друкованої продукції і виробництва паперу [Гольц, 2002].

Роки	Книги (тис.)	Періодика (тис.)	Газети (тис.)	Виробництво паперу (тис. т.)
1715	0,008	0,001	0,001	0,01
1745	0,016	0,001	0,001	0,03
1775	0,156	0,008	0,002	0,28
1805	0,390	0,026	0,002	0,85
1835	0,780	0,051	0,008	6,5
1865	2,26	0,264	0,028	17
1895	11,548	0,841	0,093	95
1925	32,304	1,749	1,120	248
1955	54,73	2,026	7,246	1863
1985	90	14	10	8000

Як бачимо, за 270 років відбулося зростання усіх показників як мінімум у 10 тисяч разів.

[152] Цит. за [Сахаров, 1996].

Протягом XX століття людство неймовірно збагатило свої знання про світ. Воно спромоглося на такі фундаментальні досягнення: створення теорії атомів та молекул, атомних ядер та елементарних частинок; об'єктом наукового дослідження стали структури мікросвіту, які характеризуються лінійними розмірами від 10^{-8} см до 10^{-16} см. Розпочалося освоєння ближнього космосу; розроблено глобальні космологічні моделі; винайдені лазери, комп'ютери, розшифровані генні структури живих організмів, синтезовано мільйони речовин з наперед заданими властивостями. Все це феноменальні інтелектуальні досягнення.

І однак деякі серйозні вчені твердять про поглупіння людства в розрахунку інтелект на душу населення планети. Втім, це твердження не було точніше ані сформульоване, ані аргументоване. Повернемося до нього пізніше, після уточнення постановки питання.

Більш реальною і тривожною видається така проблема: чи запитані широким інтелектуальним загалом ті найглибші ідеї і концепції, які були вироблені в процесі розвитку науки XX століття, а головне — найважливіші загальні висновки, які в сумі склали цілком нову картину світу (для означення цієї системи загальних понять і важливіших наукових положень щодо них будемо вживати термін *наукова парадигма*).

Відповідь на поставлене питання доволі невтішна: сучасна наукова парадигма залишається практично незапитаною, людство поводить себе так, немовби нічого не сталося. Думаю, що є підстави говорити про наявність разючого перекосу між тим, у що вірить і що знає наука, і тим, чим володіє пересічний мешканець цивілізованого світу. При цьому сказане стосується навіть і багатьох сучасних науковців. Нині вони бувають змушені свідомо обмежувати свої інтереси конкретною галуззю науки, відсторонюючись від проникнення в загальнонаукову парадигму. "Ніхто необ'ємного обійняти не може", — цей афоризм Козьми Пруткова став керівним гаслом сучасних фахівців. Що ж говорити про масову свідомість пересічних мешканців цивілізованого світу? Споживання колосальної кількости товарів широкого вжитку поглинає духовні сили і час цих людей. Комп'ютери, мобілки, автомашини, сфера обслуговування безлічі потреб, клопоти зі сплатою податків, фінансових зобов'язань, пов'язаних з постійною потребою заміни модерних товарів на ще модерніші, вивчення великої кількости ре-

клам, — все це примножує суєту духа, створює величезний дефіцит вільного часу, який мав би залишатися у людей для розумного дозвілля. Не дивно, що людина сучасного суспільства споживання не може собі дозволити розкіш обдумувати загальні проблеми. Втомлена повсякденними клопотами, вона шукає забуття в світі штучних розваг.

Як наслідок склалася парадоксальна ситуація: грандіозний зсув у наших поняттях про світ і людину в ньому фактично не вплинув на спосіб життя і мислення сучасних людей.

Так було не завжди. Для порівняння скажу, що свого часу перехід від геоцентричної до геліоцентричної системи світу супроводжувався напруженою ідейною боротьбою, а його наслідки глибоко позначилися на духовному самопочутті людей. Якщо в середні віки люди перебували в переконанні, що Земля є центр Всесвіту, створена для людини, і це живило почуття духовної гармонії та стабільности; якщо Ренесанс відбувався під гаслом духовного розвитку вільної особистости, реалізації всіх її потенційних можливостей, то XIX—XX століття принесло розгубленість внаслідок усвідомлення остаточного краху середньовічної парадигми і виникнення незрозумілої у своїй грандіозності картини Всесвіту в безмежному просторі і часі.

"В нескінченному просторі, в нескінченному часі виникає жалюгідно мала бульбашка, вона потримається і лусне. Ця бульбашка — я", — приблизно так сформулював своє самовідчуття Лев Толстой на порозі XX століття.

Аж ось XX століття завершилося низкою уже зазначених досягнень, водночас знову радикально змінилася наукова парадигма. Технічні досягнення помітили, а найголовніше — нову картину світу — ні. Така обставина таїть в собі загрозу, як і усяке неадекватне пізнання.

Спробуємо окреслити сучасну парадигму.

Мабуть, доцільно розпочати з ключових термінів, з якими вона пов'язана. Ці терміни — *синерґетика* і *антропний принцип*.

Уже в XIX столітті було чітко усвідомлено, що процеси, які відбуваються в замкнених системах, що складаються з великої кількости частинок, мають тенденцію до деґрадації і затухання. Вирівнюються температури, концентрації частинок в усьому об'ємі такої системи, стає однаковим тиск в усіх її частинах. Це пов'язане з перекачкою енергії впорядкованих процесів до хаотичного руху

складових частинок системи, отже, до зростання безладдя. Явище було екстрапольоване на весь Всесвіт і названо тепловою смертю Всесвіту. Реакція на це відкриття була песимістичною. Однак певний час ніхто не ставив простого питання: якщо деградація і хаотизація Всесвіту є законом природи, то як міг виникнути впорядкований Всесвіт, який згодом деградує?

Основне досягнення науки XX століття, доволі чітко сформульоване вже в останній його третині, полягало в тому, що Всесвіт в цілому не виявляє тенденції до дезорганізації, та й окремі його підсистеми, передусім відкриті, здатні підвищувати впорядкованість своєї поведінки. Нагадаю — теорема про зростання безладдя стосується лише замкнених систем.

Це усвідомлення призвело до вибухового розвитку досліджень про те, як саме відбувається підвищення порядку, загалом — які механізми самоорганізації реалізуються в світі. Було створено нову міждисциплінарну науку — синерґетику, назва якої відбиває уявлення про узгодженість дії енерґетичних потоків в процесі самоорганізації. Виявилося, що історія Всесвіту є еволюційним розвитком від первісного стану потенційного буття, про який ми зараз нічого сказати не можемо, до буття актуального з його невпинним розвитком, що розпочався з виникнення самого часу і простору та подальшого утворення дедалі складніших структур. Цей процес триває вже близько 15 млрд. років. Всесвіт невпинно розширюється, витворюється (хоч частково і гине) колосальне розмаїття структур. Значну їх частину ми спостерігаємо нині, включно з такими складними структурами, як людина, соціюм.

Сказане зараз, можливо, звучить як більш-менш відоме. Наголошу однак, що в процесі докладнішого дослідження того, як все це відбувається, виринули цілком нетривіяльні, що більше — дивовижні обставини. І тут ми маємо говорити, хоч, можливо, це і не дуже вдалий термін, про так званий антропний принцип. Коротко кажучи, суть його полягає в тому, що весь процес еволюції Всесвіту відбувався так, щоб вершиною його стало виникнення мислячої істоти — людини. У зв'язку з цим твердиться, що, навпаки, оскільки людина є, то сценарій розвитку і не міг би бути іншим. Не знаю, наскільки така логічна транспозиція є плідною, але фактичний сценарій розвитку світу таїть насправді дві величезних загадки. По-перше, стало очевидним, що весь знаний нам світ, разом з людиною в ньому, в певному сенсі неймовірний. Світ, як ми його

знаємо, з'явився дивним чином, немов би проліз через вушко голки. Він мав абсолютно переважаючу ймовірність виявитися зовсім іншим: неструктурованим і нецікавим. І тільки гра витончених механізмів, що їхній перебіг регулюється низкою точно узгоджених між собою в кількісному відношенні фізичних констант, які, як нам досі здавалось, задані цілком довільно, ґарантує появу світу та всіх відомих нам об'єктів в ньому, реалізацію усіх потрібних для цього стадій еволюції. Будь-яка умоглядна процедура розузгодження фактично реалізованого набору фізичних констант призвела б до неможливости тих процесів, які відбулися фактично.

Друга дивна обставина, пов'язана вже не стільки з антропним принципом, скільки з синерґетикою, полягає ось у чому.

Яким чином певне низько впорядковане середовище "знає", в якому напрямку підвищити свою впорядкованість? Коли ви бачите таке всім звичне явище, як утворення на холодному шклі з кришталиків льоду вельми впорядкованих візерунків, то не може не виникнути питання: звідки молекули води, які до того рухалися хаотично, "знають", в якому порядку вони мають розташуватися на шклі, щоб цей візерунок утворити?

Так само, якщо запліднена яйцеклітина, що творить певний час свої тотожні копії шляхом простого ділення, раптом на якомусь етапі починає диференціюватися, утворюючи різні тканини, які мають спеціялізовані структури, то як можна зрозуміти це явище (воно називається морфогенезом)? Звичайно, можна сказати, що в цьому процесі реалізується закладена в генотип програма, але тоді виникає питання, звідки і як ця програма виникла. Якщо припустити, що ця програма виникла випадково, то з'ясовується, що ймовірність такого випадку надзвичайно мала, і часу існування Всесвіту виявляється замало, щоб дочекатися такої малоймовірної події. В обох наведених прикладах ми стикаємося з загадкою самоорганізації: це явище в багатьох порівняно простих випадках вдається описати математично, але загальної причини самоорганізації вказати не можна, вона певним чином закладена в природі речей нашого світу.

Проілюструємо сказане вище про "вушко голки" на прикладі так званого нуклеосинтезу — утворення ядер елементів з певної кількости протонів і нейтронів. Цей процес відбувається послідовно: спершу з протона (ядра атома водню), що являє собою вихідну частинку, утворюється шляхом об'єднання нейтрона з протоном

складніша система — дейтрон. На її основі утворюються ще складніші ядра, що їх звично розташовують у відому періодичну систему елементів. На сьогоднішній день цей процес описаний доволі докладно.

Отже, початковим етапом є об'єднання двох елементарних частинок, протона і нейтрона, в більш складний об'єкт — дейтрон: $d = (p, n)$. Що зумовлює це об'єднання? Було з'ясовано, що його спричиняють надзвичайно потужні сили, так звані ядерні. Вони мають найбільшу величину в ієрархії нині відомих чотирьох фундаментальних сил природи. Ці сили діють на дуже малих відстанях, вступаючи в гру при зближенні протона і нейтрона на відстань порядку 10^{-13} см. Внаслідок сильного ядерного притяжіння обидві частинки й утворюють нову систему — дейтрон. Здавалося б, все просто. Однак другим гравцем в цьому процесі виступає знаменитий закон квантової механіки — принцип невизначености Гайзенберґа. Згідно з цим законом усяка локалізація частинок в якійсь області простору призводить до росту їхньої кінетичної енергії, а це сприяє тенденції до розлітання. Виникає конфлікт між цією тенденцією і прагненням ядерних сил з'єднати частинки. Що переможе? Оскільки фактично дейтрон все-таки утворюється, очевидно, що перевагу отримали сили притяжіння між протоном і нейтроном. Але запас міцности утвореної системи — дейтрона — надто малий. Якщо уявити собі, що ядерні сили були б спроектовані трошки слабшими, то дейтрон таки не виник би, а разом з тим не виникли б усі складніші ядра, адже вони утворюються на основі реакцій за участю дейтронів. Знаменита періодична система елементів виявилася б пустою, тобто утворення ядерних структур, і тим самим світу, яким ми його знаємо, обірвалося б на самому початку.

Але це ще не все. Припустімо, що заради збільшення міцности дейтрона Конструктор дещо збільшив би силу ядерного притяжіння. Виявляється, що наслідок був би не менш катастрофічним. Справді, замість дейтрона (протон + нейтрон) виявився б вигіднішим процес об'єднання протон + протон, що дало б ізотоп гелію — He_2^2. Це призвело б до вельми швидкого вичерпання всіх запасів вільних протонів вже на ранніх етапах розвитку Всесвіту. Отже, ядерні сили не можуть бути ані збільшені, ані зменшені поза вказані межі.

Таким чином, ми переконалися у наявності тої вузької щілини, в яку має потрапити константа сильної взаємодії, щоб світ набував

тих властивостей, які спостерігаються нами фактично. Не слід, однак, думати, що це єдина "щілина", через яку мав пройти процес утворення ядер. Подібних щілин (вушок голки) виявлено чимало. Навіть після того, як дейтрон виник, ще мають бути виконані деякі доволі точні умови для подальшої побудови тяжчих ядер.

Не маю наміру заглиблюватися в теорію нуклеосинтезу, прошу взяти на віру твердження про те, що приблизно половина найлегших елементів періодичної таблиці будується внаслідок нуклеосинтезу, решта, навпаки, потребує для свого синтезу умов, які реалізуються лише у скупченнях легких ядер у надрах зірок першого покоління. Там утворюються такі майбутні корисні копалини, як залізо та багато інших тяжких елементів.

Розгляньмо ще один приклад.

Очевидно, що для розвитку життя на Землі необхідне достатньо стаціонарне та тривале випромінювання енергії від Сонця. Згідно з сучасними даними, Земля існує приблизно 4,5 млрд. років і за цей час проходить довгу і складну еволюцію, внаслідок якої утворюється земна кора, атмосфера збагачується киснем, конденсується водяна пара, виникають океани, інакше кажучи, геосфера набуває вигляду, близького до сучасного. Лише після формування геосфери складаються умови для виникнення життя, тобто, загально кажучи, до виникнення нового етапу розвитку — переходу до біосфери. Далі з появою мислячої людини на основі біосфери виникає новий шар буття — ноосфера (сфера розуму).

Зрозуміло, що якби Сонце передчасно погасло, описані процеси негайно обірвалися б. Отже, виникає цікаве питання: чим забезпечується фактичний темп висвічування Сонця, інакше кажучи — чим забезпечується стабільність сонячної діяльности протягом такого величезного часу, якого потребує описана щойно еволюція явищ на Землі тривалістю у кілька мільярдів років?

Виявляється, і тут виникає ситуація "вушка голки".

Джерелом енергії Сонця є процеси термоядерного синтезу, а саме, утворення на Сонці гелію з виділенням енергії. Якби не одна дивовижна обставина, ці процеси мали б розгортатися доволі швидко, так що ні про які мільярди років стаціонарного випромінення не могло б бути й мови: Сонце вигорілo б за якусь тисячу років. Однак ця трудність була в певному сенсі подолана. Конструктор реалізував потрібне уповільнення, вирішальним

учасником якого виявилося так зване нейтрино — надзвичайно ефемерна частинка, про існування якої ніхто й не підозрював аж до 1930 року. Ця частинка була придумана теоретично. Вона знадобилася тому, що, згідно з експериментальними даними, не всі електрони, які вилітають з ядра при його β-розпаді, отримають ту енергію, що їм належиться за законом збереження. Отже, якась незаряджена частинка, яка не залишає слідів, бере на себе частину енергії. Ця гіпотетична частинка має дуже малу масу і надзвичайно велику проникність. Вона була названа нейтрино. Оскільки нейтрино дуже слабко взаємодіє з речовиною, притаманна йому взаємодія (до описаного відкриття, звичайно, невідома) й була названа слабкою. Для ілюстрації її слабкости зауважимо, що вільний пробіг нейтрино в свинці дорівнює кільком світловим рокам. В одному кубічному сантиметрі простору знайдеться приблизно 450 нейтрино. Ті з них, які йдуть від Сонця, пронизують нас і вдень, і вночі, бо Земля для них прозора. Знадобилося 26 років, щоб зафіксувати ці невловимі частинки. Це стало можливим завдяки породженню дуже потужних потоків нейтрино в ядерних реакторах. В таких надзвичайно "густих" потоках нейтрино вдалося зафіксувати дуже рідкісні акти взаємодії цих частинок із звичайною речовиною.

Так от виявилося, що саме цим частинкам ми завдячуємо тому, що Сонце світить і не згоряє вже близько 5 мільярдів років! Яким чином це відбувається?

Як відомо, Сонце виділяє енергію завдяки термоядерній реакції синтезу ядер водню (протонів) у гелій. Така реакція мала б закінчитися протягом якоїсь тисячі років через вичерпання запасу протонів. Але Конструктор влаштував цей процес в три етапи і на перше місце поставив реакцію за участю нейтрино:

$p + p \rightarrow p + n + e^+ + \nu \rightarrow d + e^+ + \nu + 1{,}4$ Мев.

Тут d — дейтрон (*p*, *n*), n — нейтрон, e^+ — позитрон, ν — нейтрино; зазначена реакція йде через проміжний етап перетворення одного протона на нейтрон.

Цей перший етап термоядерної реакції виявляється дуже повільним завдяки тому, що нейтрино слабко взаємодіє з іншими частинками. Наступні два етапи — це швидкі реакції:

$d + p \rightarrow He^2_3 + \gamma + 5{,}5$ Мев,

де γ — квант світла; He^2_3 — легкий ізотоп гелію.

І нарешті, третій етап (теж швидкий) має вигляд

$He^2_3 + He^2_3 \rightarrow He^2_4 + 2p + 12{,}9$ Мев.

Як наслідок отримаємо тяжкий ізотоп гелію He^2_4 та два "зайвих" протона. І звичайно, велику кількість виділеної енергії[153].

Важливу ролю при гальмуванні процесу зіткнень протонів між собою відіграють також електричні сили відштовхування між ними, тому утворення дейтрона стає можливим після перетворення протона на нейтрон, як було показано вище.

Ще раз підкреслимо, що швидкість всього процесу визначається швидкістю найповільнішої його ланки. Ось чому весь процес висвічування енергії Сонцем розтягується з кількох тисяч років до мільярдів років. Земля утворилася не менше як 4,5 млрд. років тому, і за цей час встиг відбутися процес формування геосфери Землі, далі — її біосфери, а за останній мільйон років з'явилася людина і почала формуватися ноосфера. При цьому Сонце витратило лише половину свого водню, отже, маємо в запасі ще 5 млрд. років.

В описаному сценарії функціонування Сонця визначальну ролю відігравали три фундаментальних взаємодії: сильна, слабка і електромагнітна. А що можна сказати про четверту, найвідомішу силу — ґравітацію? Вона є чи не першопричиною усього описаного процесу. Справді, хоча ґравітаційна взаємодія, якщо її розглядати на рівні окремо взятих елементарних частинок, фантастично мала порівняно з рештою фундаментальних взаємодій, в тому числі і порівняно з слабкою, вона має дві основні риси: 1) далекосяжність, 2) вона завжди є притяжінням, інакше кажучи сили ґравітації не знищують одна одну, а складаються, на відміну від електромагнітних сил, які через наявність різнойменних зарядів взаємно нищать одна одну. Саме тому, скажімо, ґравітаційна сила Землі, як всім відчутно, доволі велика, тоді як для виявлення електромагнітних

---

[153] Насправді ситуація з описаною реакцією синтезу ще цікавіша: перетворення $p \rightarrow n + e^+ + \nu$ саме по собі не може відбуватися, оскільки маса протона менша, ніж маса продуктів у правій частині, тобто процес заборонений внаслідок закону збереження енергії. Але завдяки квантовим законам ця реакція може відбуватися як віртуальна. В ній нестача енергії в певному сенсі "запозичується", але на дуже малий час, який визначається через принцип невизначеності для енергії δE і часу: $\delta t \sim \hbar / \delta E$. Якби світ не був квантовим, тобто $\hbar$ було б рівне нулю, реакція була б неможлива. В такому неквантовому світі також не було б стабільности атомів: легко переконатися, наприклад, що саме з принципу невизначености для координати та імпульсу випливає стабільність атома водню.

сил слід робити спеціяльні зусилля, аби розділити різнойменні заряди. Слабка і сильна взаємодія мають надзвичайно короткий радіюс дії і тому на відстанях, більших за розмір атомного ядра, не спостерігаються. Таким чином, якщо говорити про Сонце, то різні його частини притягаються одна до одної саме силою ґравітації. З огляду на величезні розміри Сонця, речовина в ньому стиснена (в його ядрі) до сотень мільярдів атмосфер, а температура сягає 13 мільйонів градусів. За таких умов речовина роздріблена до елементарних частинок, серед яких домінують протони (ядра атома водню). Ці частинки стикаються між собою, що і дає початок описаного вище процесу термоядерної реакції з виділенням енергії (а також потоків нейтрино).

Зі сказаного видно, що всі чотири фундаментальних взаємодії відіграють свою визначальну ролю в різних ланках процесу, а фундаментальні константи "підібрані" саме таким чином, аби забезпечити виконання описаного сценарію. Така узгодженість і становить один з проявів антропного принципу.

Виникає питання: наскільки ймовірно, що такі процеси могли би розгорнутися в інших місцях принаймні нашої Галактики? На перший погляд видається, що всі зазначені процеси включно з утворенням людини є достатньо ймовірними в інших частинах Галактики. Справді, в Галактиці порядку 100 млрд. зірок. Серед них подібних до Сонця (жовтих карликів) приблизно одна десята від загальної кількости зірок. Зауважимо також, що фундаментальні закони природи всюди у Всесвіті однакові. З огляду на це ймовірність виникнення життя на планетах біля інших зірок типу Сонця виглядає доволі високою.

Однак далі постають питання, більша частина яких залишається без точної відповіді. Очевидно, життя має розвиватися на планетах, що обертаються навколо своїх "сонць". Але чи існують інші планетні системи? В нинішні телескопи вони безпосередньо не спостерігаються. На сьогодні, однак, зроблені заявки про відкриття планетних систем поза Сонячною. Висновки про їхнє існування зроблено на основі непрямих аргументів: спостерігаються нерегулярності у русі відповідних зірок, зміни у спектральному складі спостережуваного випромінювання.

Інші обставини працюють у протилежному напрямку.

Недавні математичні дослідження з проблеми *n* тіл, які взаємодіють ґравітаційно, показують, що наявність замкнених планетних

орбіт є скорше винятком, а не правилом. У нашій Сонячній системі цей виняток реалізується завдяки певному співвідношенню мас планет. Тому на сьогодні важко судити, наскільки поширеними є планетні системи біля інших зірок. Не зрозуміло також, наскільки придатні для подальшого розвитку біосфери ці гіпотетичні планети.

У передостанні роки нестандартні риси виявлено й у самого Сонця. Якщо раніше про Сонце полюбляли писати як про найзвичайнісіньку, нічим не прикметну зірку, то зараз виявляється, що Сонце має деякі виняткові риси, які виділяють його серед інших зірок такого ж типу. Виявляється, його випромінення вирізняється високою стабільністю порівняно з випроміненням інших зірок, які є в цьому відношенні мінливими. Сонце випромінює менше ультрафіолету, аніж інші зірки того ж типу. Обидві ці обставини вельми важливі для виникнення життя в Сонячній системі. Але наявність деяких можливостей для якогось явища ще не означає його реалізації. Необхідне ще не є достатнім.

Справді, звернімося до розгляду планет нашої Сонячної системи. Зараз, після вивчення їхніх особливостей за допомогою штучних супутників, стало зрозуміло, що їхня геосфера не сформувалася тою мірою, щоб можна було говорити про наявність умов для життя. Наприклад, на Венері атмосфера майже повністю (на 97%) складається з газу CO_2. Температура на поверхні сягає приблизно 570^0 С, товстий шар хмар породжує дощі з концентрованого розчину сульфатної кислоти (H_2SO_4). На Марсі температура поблизу поверхні вдень становить приблизно 40^0С, добові коливання температури сягають ста градусів. Атмосфера також на 95% складається з газу CO_2. Деякі автори вважають, що якби Земля була на кілька відсотків ближче до Сонця або, навпаки, трохи далі, то життя на ній не могло б виникнути[154].

Загадковими є деякі інші специфічні характеристики Землі, сприятливі для розвитку біосфери. Це наявність магнітного поля (0,6 ерстеда). Більшість планет Сонячної системи його практично позбавлені. Винятком є Юпітер, магнітне поле якого аномально велике, приблизно в 20 разів більше земного. Магнітне поле та атмосфера сприяють захисту Землі від інтенсивних потоків заря-

[154] Унікальність Землі як колиски розвинених форм життя стала предметом сенсаційних досліджень Джеймса Лавлока [Лавлок, 2000].

джених частинок, що йдуть від Сонця. Сприятливою для розвитку життя на Землі є, як виявляється, наявність масивного супутника Землі — Місяця, який спричиняє у нас потужні океанські припливи. Вельми малий ексцентриситет орбіти Землі (1/60), а разом з тим стабільний нахил земної осі до площини орбіти визначають характерну передусім для Землі стабільну зміну пір року.

Видається, що і в цьому випадку Конструктор приготував найкращі умови для розвитку життя включно з мислячою людиною саме на Землі. Хоча на відміну від процесів на фундаментальному рівні, таких як нуклеогенез, ми можемо зараз говорити не стільки про "вушко голки", скільки про "систему сприятливих віконець", завдяки яким у нас сформувалось життя.

Можливо, усвідомлення зазначених обставин, а також надзвичайно слабкі можливості встановлення контактів з аналогічними земним формами розумного життя у Всесвіті, призвело до того, що інтерес до контактів з неземними цивілізаціями, про які багато говорили ще кілька десятків років тому, помітно згас. До того ж космічні подорожі за межі Сонячної системи нам неприступні: для цього потрібна надто велика енергія. Залишається лише посилати електромагнітні сигнали на найбільш вигідній довжині хвилі в 21 см. Втім, аналогічних відгуків до нас не надходило.

Підсумок з усього сказаного вище про зміну сучасної наукової парадигми полягає у тому, що нині на принципово новій науковій основі вчені повертаються до того уявлення про центральне місце людини у світі, яке було притаманне людям середніх віків. Різниця полягає в тому, що для створення ноосфери на Землі Конструктор повівся, на наш погляд, зовсім "неощадно": створив дивовижно гігантський світ, адже наша Галактика є одною серед мільярдів дуже віддалених інших галактик. Ця "неощадність" має пояснення через гармонію світових констант, про яку ми вище говорили. Маю на увазі феноменально малу величину гравітаційної взаємодії, яка, діючи між протонами, становить лише $1/10^{39}$ частину їхньої ядерної взаємодії. Чому гравітаційна взаємодія мусить бути настільки малою? Виявляється, що якби їй не протидіяли інші взаємодії, то Сонце внаслідок притяжіння між собою усіх його частинок сколапсувало б у точку усього за 28 хвилин. Таким чином, інші взаємодії, щоб протидіяти гравітаційному притяжінню, мають бути значно сильнішими. З другого боку, дуже мала величина гравітаційної сталої прямо пов'язана

з величезними розмірами Всесвіту. Отже, він мусить бути саме таким, яким ми його зараз спостерігаємо.

Однак це проблеми Конструктора, і навряд чи нам слід переносити на Нього свої уявлення про ощадність.

Таким чином, сучасна парадигма і сучасна картина світу могли б повернути людині відчуття певности у собі, ба більше — привілейованости свого становища у Космосі, якби нинішнє покоління людей було б здатне засвоїти цю здобуту науковцями істину.

Разом з цим люди мали б зрозуміти і те, що погляд, який набув значного поширення в європейській цивілізації, — нібито наука спростувала тезу про існування Бога як Творця Всесвіту, є чистим непорозумінням. Наука в принципі не може спростовувати або доводити це твердження. Але вона здатна побудувати картину світу, на основі якої відповідна теза виглядатиме цілком природною чи принаймні такою, що їй важко підшукати альтернативу. Саме так формулювали свою позицію в питанні про Бога та релігійне відчуття найвидатніші творці сучасної картини світу, про що яскраво свідчить висловлювання Андрія Сахарова (див. епіграф). Сахаров, при всіх його неординарних заслугах в галузі суспільно-політичній, був, що менше відомо, автором геніяльної ідеї в космології.

Однак трудність освоєння нової парадигми сучасним суспільством полягає не в тому, що її важко зрозуміти без спеціяльних знань з фізики, зокрема з космології, і звичайно, не через брак книжок на цю тему різного рівня популярности. На Заході вийшла вже другим виданням фундаментальна книга Джона Барроу та Франка Типлера [Барроу, Типлер, 1996], яка дістала захоплені відгуки.

Справа в іншому. Сучасне суспільство за стилем свого мислення та способом життя, загальніше кажучи — за характером своєї культури, не готове до глибоких поворотів у свідомості. Це зумовлене цілою низкою взаємопов'язаних причин.

Більшість населення Землі живе на вельми низькому матеріяльному рівні, значна частина просто голодує[155]. Заможні країни европейської цивілізації та деякі інші створили глобальну фінансово-економічну та торгівельну мережу, яка забезпечує їх-

[155] Нині кожний шостий земляни живе на дохід, який не перевищує 1 долара на добу.

ньому населенню високий стандарт життя. Водночас ці країни вдаються до експлуатації трудових ресурсів бідніших країн. До того ж улаштування цього добробуту для вибраних досягається безоглядним марнотратством: нищенням природи та непоновлюваних ресурсів планети. Така ситуація спричиняє неабияку напруженість у світі, перетворюється в "конфлікт цивілізацій". Це вочевидь відволікає людство від суттєвих проблем його розвитку.

Зупинимося дещо докладніше на проблемах, які стоять перед людством.

Перша проблема полягає у експоненціяльному темпі росту чисельности народонаселення з періодом подвоєння близько 35 років. Ця закономірність була встановлена Томасом Малтусом (1798 р.), який припустив, що швидкість зростання чисельности людства пропорційна його наявній на даний момент кількості. Загально така закономірність нині позначається як петля позитивного зворотного зв'язку. Малтусу ставили на карб припущення про зростання швидкости продукування засобів для існування лише в арифметичній прогресії. Воно, справді, виявилося неправильним: засоби для існування також зростають експоненціяльно. Однак фактично Малтус, за великим рахунком, як невдовзі переконаємося, виявився правий. Справді, експоненціяльний зріст народонаселення без усяких обмежень мав би вигляд, поданий на графіку 1.

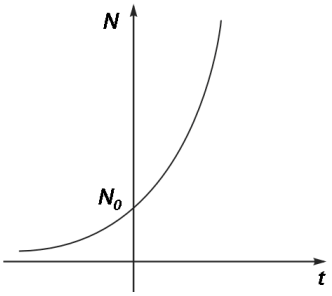

Графік 1

Такий зріст призводить до приголомшливих наслідків. Скажімо, виходячи з того, що у 1980 році населення Землі становило близько 4 млрд. і приймаючи час подвоєння рівним 35 рокам, отримаємо 250 млрд. населення всього за 200 років, а приблизно

за 1540 років біомаса людства мала б сягнути маси Землі (тобто 10^{22} тон). Оскільки такі результати не можуть реалізовуватися, дія експоненціяльного закону має припинитися задовго до досягнення названих абсурдно великих цифр.

Для опису можливого гальмування росту Вергалст у 1838 році припустив, що рівняння Малтуса має бути доповнене негативним членом, пропорційним квадрату наявности людей, який би описував вимирання людей через взаємоконкуренцію за засоби існування. Він отримав криву, яка називається логістичною і описує вихід кількости населення на насичення, див. графік 2.

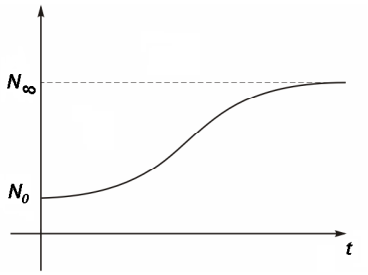

Графік 2

Здавалося б, проблема розв'язана хоча б теоретично. Насправді ж кожне значне відкриття в галузі агротехніки та в інших дотичних ділянках призводить до перескоку на вищу логістичну криву, яка внаслідок цього набуває наступного вигляду (див. графік 3):

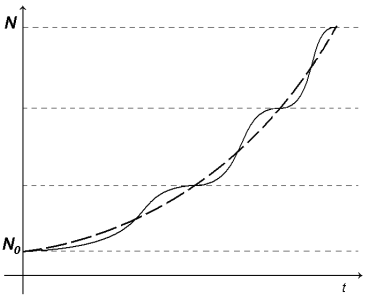

Графік 3

Як наслідок, отримаємо, по суті, той самий експоненціальний ріст, лише з меншим періодом подвоєння, що якісно не міняє картини[156].

Подальший значний прогрес пов'язаний з діяльністю у 70-і роки XX ст. групи Джея Форрестера у США, яка провела розрахунки, що засновувалися на сукупній дії деяких інших чинників, крім чисельности народонаселення, див. [Форрестер, 1978]. Ці розрахунки призвели до динаміки, яка виявляється катастрофічною вже в околі 2050 року, передусім внаслідок техногенного забруднення планети, див. графік 4. Ці висновки дискутувалися і переглядалися, але й сьогодні дослідники, які висловлюються щодо цієї проблеми, не бачать іншого виходу, крім законодавчого обмеження темпу розмноження, див. книгу Шелдона Ґлешоу "Чари фізики" [Ґлешоу, 1991].

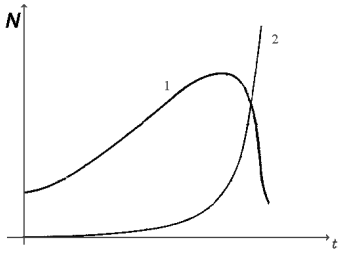

Графік 4. Крива 1 зображує чисельність населення, крива 2 — міру забруднення середовища.

Таким чином, результати школи Форрестера "реабілітують" Малтуса. Адже йдеться не лише про те, щоб прогодувати населення Землі, а й про те, якою ціною це вдається зробити. Зараз цілком очевидно, що ціною є забруднення Землі техногенними відходами, що перевищують будь-які допустимі норми, шалений тиск на природу, який призводить до руйнації значної частини біосфери і перетворення Землі на малопридатну для життя планету[157].

---

[156] Жорстка політика регулювання росту народонаселення в Китаї перетворила цей ріст на лінійний. Населення цієї країни подвоїлося лише за 60 років і зросло з 1961 р. "всього" на 600 млн. Нині (2008 р.) воно становить понад 1,322 млрд. осіб.

[157] Теплове забруднення Землі почало стрімко зростати з 70-х років XX ст. Нині крива його росту вже нагадує криву 2 на графіку 4.

Дуже негативним явищем є ліквідація сировинних запасів, які в майбутньому могли б стати передумовою для реалізації технологій вищого рівня, ніж нині досягнутий. Стратегічне значення в майбутньому могли б мати обидва ізотопи газу гелію, які нині випускаються в повітря, див. докладніше [Глешоу, 1991].

Бачимо, що проблема росту народонаселення безпосередньо змикається з проблемою екології в найширшому сенсі, тобто не тільки з проблемою збереження біосфери, а й зі збереженням ресурсів планети, які маємо віднести до її геосфери, зі збереженням клімату та навіть астрофізичних характеристик Землі і навколоземного простору[158].

Не підлягає сумніву, що існує достатньо суто раціональних, утилітарних причин, які мали б спонукати людство до збереження природного довкілля, що свого часу дало йому життя. Ця думка підкріплена великою кількістю прикладів, які можна знайти в знаменитій книзі Жана Дорста "До того як помре природа" [Дорст, 1968]. Попри всі її видатні якості, ця книга все-таки залишилася голосом волаючого в пустелі. Нові приклади абсолютно безглуздих з екологічної точки зору вчинків подали вже після появи книги Дорста цілі країни: Китай кампанією масового нищення горобців та Росія — ворон. Зрештою Китай змушений був закуповувати горобців в інших країнах, оскільки їхня ліквідація вдарила по урожайності. Адже горобці винищують шкідників ланів у вельми широкому діяпазоні. Не знаю, чи змінила своє ставлення до ворон Росія. Так чи інакше, утилітарний аспект екологічної проблеми є цілком зрозумілим.

Демографам відома також "спонтанна" тенденція до скорочення темпів приросту народонаселення. Вона зумовлена ростом освіти та медицини в деяких країнах, що розвиваються. Це дало підстави Емманюелю Тодду пророкувати можливість стабілізації чисельности людства вже через кілька десятиліть [Тодд, 2006]. Хоч можливість стабілізації не виключена, уже наявна сьогодні чисельність людства видається завеликою. Що ж можна говорити про стабілізацію на рівні не шести мільярдів, як нині, а, скажімо, на рівні п'ятнадцяти мільярдів?[159] Бо ж зараз діють інтенсивні де-

---

[158] На кризових проблемах, які виникли перед людством, наголошував також український історик Михайло Брайчевський [Брайчевський, 1994].

[159] Зверну увагу в цьому місці на роботу Сергія Капиці [Капиця С., 1996], який приймає для не надто малих і не надто великих часових інтервалів закон еволюції

структивні процеси в гео-, біо- та антропосфері Землі, "запущені" ще в минулому столітті. Тому мова має бути передусім про термінову зміну всієї стратегії господарювання людини на планеті, див. з цього приводу тривожну статтю Мирона Деркача, опубліковану ще 1994 р. [Деркач, 1994]. Втім, вона також залишилася голосом волаючого в пустелі.

В наступному розділі ми ще повернемося до демографічних та екологічних проблем, виходячи з результатів, отриманих Римським клубом.

Зараз хотів би звернути увагу на інший аспект проблеми, який можна назвати гуманітарним. Питання полягає ось у чому: чи зміниться, і якщо зміниться, то в який бік, людина, коли вона буде приречена жити в світі, де нема ніяких диких створінь, ані "шкідливих", ані "корисних"? Чи не зазнає її психіка незворотних змін у світі, де загинуть ліси? (Фактично процес загибелі лісів розвивається нині швидкими темпами як через їх нищення з мотивів заготівлі сировини, так і ще більшою мірою внаслідок забруднення середовища).

Таке питання зводиться до іншого, глобального: що таке людина? А це питання не може мати готової відповіді. Якщо всі інші живі істоти були сформованими продуктами біосфери, якщо всі вони були вписані в певний біоценоз, займали в ньому свою визначену нішу, виконували свою функцію[160], то людина, виникнувши в біосфері, виходить за її межі, формує принципово новий шар буття — ноосферу, який має свою власну логіку самоорганізації. Механізм самоорганізації — культура. Але культура не задається

народонаселення Землі в так званому режимі із "загостренням" $N(t) = N_0 / (1 - t/t_k)$ (такий закон випливає з припущення, що швидкість росту пропорційна не першому ступеню $N(t)$), як у Мальтуса, а другому: $N^2(t)$. Очевидно, оскільки $N(t) \to \infty$, коли $t \to t_k$ в околі критичного часу закон еволюції має змінитися, відбувається так званий демографічний перехід до кількості людей, яка за оцінками Капиці становить 15 млрд. осіб. Оцінки критичного часу дають приблизно 2025 рік з певним розкидом, оскільки принятий закон є наближеним. Втім, вражаючим є той факт, що зазначений розкид не є дуже великим, і демографічний перехід має статися саме в XXI столітті.

[160] Не випадково вживаю минулий час. Руйнація природних біоценозів — процес, який довгий час йшов рівномірно прискорено, а нині, у зв'язку з глобалізацією ринку набув обвального характеру внаслідок поширення імпортованих "біозагарбників", які в нових умовах нестримно розмножуються, ламаючи місцеві природні зв'язки. Лише Сполучені штати Америки мають від цих біоагресорів збитки у розмірі 120 млрд. $ на рік, а світ в цілому — до 1,4 трлн на рік.

людям згори, примусово, а твориться самими людьми як істотами, що мають свободу волі. Водночас культура формує, якщо завгодно, — творить самих людей, своїх творців. Кожна конкретна людина може певною мірою відхилитися від якогось, хай нечітко, але певною мірою окресленого культурного зразка завдяки свободі своєї індивідуальної волі, але "в середньому" кожна особа завжди присутня в тому культурному потоці, який так чи інакше складається через злиття воль, прагнень, інтересів окремих людей, через задані зовнішні обставини колективного буття.

У цьому неперервному самотворенні — особливість і парадоксальність феномену людини. Людина ніколи не завершена. Нові покоління якоюсь мірою модифікують традиції, міняють матеріальні умови існування, перетворюють більшою чи меншою мірою загальне обличчя культури і тим самим — саму людину. Закінчити процес формування людини (як це замислювалося в різних утопіях) — значить припинити буття людини як такої, перетворити її на щось інше. Закінчення, зокрема, означає вилучення з атрибутів людини її невід'ємної потреби у свободі (зауважимо, що у всіх відомих з літератури та практики утопіях цей атрибут завжди був вилучений — у першу чергу!).

Отже, за логікою речей, кожне покоління Homo sapiens, почасти вільно, почасти під впливом обставин життя, підкоряючись певному духу часу, формує свою культуру і свою людину, і силою факту має на те право. В часи бурхливих змін нове покоління може вибудовувати культурні цінності, доволі відмінні від культурних цінностей предків. Оскільки це так, то годі нарікати, що в свідомості модерної молодої людини віртуальна дійсність Інтернету заступає дійсність реальну, а колишня реальність перетворюється на віртуальність[161].

І все-таки, чи існують якісь обмеження на глибину подібних змін? Гадаю, що відповідь має бути позитивною. Якою б не була культура нових поколінь, новий різновид Homo мусить і с н у в а т и, і ця умова має обмежувати клас допустимих культур. Бо куль-

[161] В Інтернеті можна буде знайти, наприклад, опис об'єкта Platanthera bifolia, але користувачеві Інтернету буде невтямки, з якої рації Борис Пастернак написав вірш "Любка" (його теж можна "скачати") і що́ цей вірш мав би означати? В додатку ми вміщуємо кілька поетичних шедеврів докомп'ютерної доби, які не могли б бути створені людиною XXI століття.

тура, яка веде людину до прірви, — це вже contradictio in adjecto. Але можна і не заходити так далеко. Для того щоб Homo sapiens зник, йому, очевидно, достатньо втратити ту ознаку, яка позначається словом *sapiens*. І тут ми повертаємося до питання, яке побіжно було заторкнуте на першій сторінці цього розділу, — про поглуплiння людства.

Звернімося до класичної праці Тейяра де Шардена "Феномен людини". Вона вражає тим, що, опублікована 1955 р., поєднує еволюційний підхід Дарвіна з ідеєю самоорганізації як з центральним спрямовуючим стрижнем процесу еволюції[162]. Якісний стрибок, який визначає появу людини, полягає, за Тейяром де Шарденом, у виникненні рефлексії як притаманної тільки людині функції мозку. "*Рефлексія — це набута свідомістю здатність зосереджуватися на самому собі і оволодіти самим собою як предметом, що має свою специфічну стійкість та своє специфічне значення, — здатність не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш*" [Тейяр де Шарден, 1987]. Рефлексія, як її схарактеризував Тейяр де Шарден, забезпечується появою нових, притаманних лише людині, структур мозку, які контролюють діяльність всіх нижчих його структур, інтегруючи результати їхньої діяльности в єдину цілісність. Рефлексія не залишається якоюсь потенційною спроможністю бачити себе збоку, вона актуалізується в безлічі різних конкретних спроможностей — від самооцінки до витворення у думці нових, альтернативних якостей, нових варіянтів поведінки, нових образів. Її робота виливається у невпинну творчо-критичну, інтелектуальну діяльність. Творча уява, активна і вільна гра з витворами мозку, виявлення подібностей і відмінностей — все це досягнення розвиненої рефлексії. Вона живиться, стимулюється зовнішніми враженнями, вибудовуючи на їхній основі всі багатства внутрішнього світу.

Визначальну ролю рефлексії у формуванні людини підкреслює також інший видатний природознавець — Конрад Лоренц: "*Відкриття власного Я — початок рефлексії — мало бути вражаючою подією в історії людського мислення. Недарма людину визначали як істоту, що пізнає сама себе. Розуміння того, що сама людина є дзеркалом, в якому і яким відображується дійсність, мусила, очевидно, справити глибоку зворотну дію на всі інші пізнавальні функції людини: всі*

[162] Сучасний погляд на ролю самоорганізації в біологічній еволюції див. [Кауфман, 1993].

вони разом піднялися на вищий рівень інтеґрації. Лише це розуміння зробило можливим об'єктивацію, яка є передумовою будь-якої науки" [Лоренц, 1998].

Послаблення здатности до рефлексії пов'язане з кількома причинами[163].

Перша — спотворення довкілля. Природа, яка була взірцем досконалости і краси, джерелом позитивних емоцій і творчого натхнення, в її нинішньому сплюндрованому вигляді вже не справляє на сучасну людину того приголомшливого враження своєю витонченістю, величчю, розкішшю. Рефлексія, яка поза людиною не знаходить чогось гідного, починає живити самозакоханість і самовпевненість. Це визначає однобоке ставлення до природи як до сировинного ресурсу — не більше.

Друга причина полягає у слабкій запитаності сучасною людиною шедеврів мистецтва і літератури, створених культурами минулого. Внутрішній світ сучасної людини є збідненим, вона не має достатньо часу, щоб жити у світі прекрасного, не тільки в сфері природи, а й у сфері мистецтва.

Третя, дуже важлива причина, яка почасти перекривається з другою, пов'язана із спотворенням характеру стосунків людини із світом рукотворних речей. Справді, виробництво у сучасному суспільстві споживання зорієнтоване на короткочасне, часто навіть одноразове, використання речей. Це виробництво прагне до уніфікації замість розмаїття. В ньому надається вирішальна перевага функціональності перед естетичністю, речі втрачають індивідуальність, усюди панує стандарт. Спожити часто-густо означає викинути. Якийсь більш інтимний зв'язок людини з річчю за таких умов зменшується або виключається зовсім. Вартісність речі починає визначатися передусім її товарною ціною, а не сумою послуг, яку вона здатна надати власникові. Рефлексія людини в цьому дефектному світі поступово деформується, набирає спотворених форм.

Ось приклад: власник дуже доброї автомашини зізнається, що не може володіти нею більше, як рік-півтора. Машина для нього є не стільки засобом пересування, скільки засобом самоутвердження серед собі подібних. Він не може не придбати новішу модель, не може навіть переконливо пояснити, навіщо вона йому. То про яку ж рефлексію може бути мова? І власне, хто ким володіє: лю-

[163] Див. також [Лоренц, 1985].

дина машиною чи навпаки? Стосунки між ними нагадують, якщо говорити про власника, наркозалежність. Очевидно, що маємо справу зі збоченням, але як допомогти такому "власнику", і хто це має зробити? Домашній психіатр? Священик? Мораліст? Не знаю, що зарадить психіатр, але священик може нагадати відомі біблійні повчання: "*Яка бо користь людині, якщо вона здобуде світ, а душу свою занапастить?*" (Мт. 16, 26) або: "*Усе мені дозволено, та не все корисне; все мені дозволено, та ніщо не повинне володіти мною*" (1 Кор. 6, 12). На жаль, хоч посилання на біблійні тексти і стали модними серед нашої еліти, але не маємо ознак того, що ними намагаються керуватися в житті. Коли було б так, то навряд чи молода людина з заможної сім'ї придбала б мобільний телефон з платиновим покриттям. Адже це покриття ніяк не поліпшує функціонування самого телефону! Такий випадок, як і попередній, показує, що люди або не знають відомого вислову Генрі Торо "*Багатство людини визначається кількістю речей, від яких вона змогла відмовитись*", або вважають американського мораліста просто диваком. Як там не було, але здеформована, що більше, збочена рефлексія багатьох наших сучасників справді робить обґрунтованим висновок про поглупіння сучасного людства.

Нехіть до рефлексії, що більше — страх перед рефлексією, трансформується у сучасної людини в надмірне захоплення різними формами квазідіяльности, особливо змагального характеру. Це створює ґрунт для імітації змісту життя з боку цілої армії "фанів", поведінка яких часом не відрізняється від поведінки божевільних.

Є також всі підстави твердити, що сучасна пересічна людина панічно боїться залишитися наодинці сама з собою або з творами мистецтва, які спонукають до рефлексії. Такими є, зокрема, твори високої класичної музики, тому її намагаються скасувати. Оскільки ж мовчання є непереносимим для більшості, скасовується також тиша. Нині повсюдно звучить "музика", точніше — її антипод. Без "музики" водій не годен керувати машиною, робітник — будувати дім, продавець — продавати товар; "музика" вивергається транзисторами чи іншими засобами ліквідації тиші в усіх місцях скупчення людей, не виключаючи навіть тих об'єктів — навчальних закладів, лікарень, санаторіїв тощо, — де тиша здавна вважалася необхідним елементом їхнього успішного функціонування.

"*Я буду шукати тиші*", — писав поет 1930 року. І таки знаходив її:

Три радості у мене неодіймані:
Самотність, труд, мовчання (1932).

Чи багатьом нині сущим зрозуміла така життєва позиція? Але саме тиша і самотність є необхідними передумовами повноцінної рефлексії, особливо вищої її форми — творчости. Навіть експансивні французи давно вже сформулювали афоризм: "В товаристві лише висловлюють думки, виробляють їх — на самоті".

Чи отримує людина, усамітнюючись з комп'ютером, необхідні умови для рефлексії? На мою думку — ні. Однак ми не будемо заторкувати тут проблем, пов'язаних із взаємодією людини з так званими "розумними машинами". Прогнози майбутнього тут доволі неоднозначні, див. [Хейлз, 2002].

Як там не було, видається, що Норберт Вінер вельми чітко окреслив суть справи в своїй останній книзі "Творець і робот": "*… Майбутнє залишає мало надій для тих, хто очікує, що наші нові механічні раби створять для нас світ, в якому ми будемо звільнені від необхідности мислити. Допомогти вони нам можуть, але за умови, що наша честь і розум задовольнятимуть вимогам найвищої моралі*" [Вінер, 1966].

Висновок про необхідність самообмеження зі зростаючою категоричністю формулюється мислителями, яких тривожить доля людства (чи, може, лише нашої цивілізації). "*Коли я намагаюся знайти один, найнебезпечніший бік сучасности, мені хочеться висловити всі свої побоювання в одній фразі: зникнення табу*" [Колаковський, 2005: 129]. В іншій статті цей автор пише: "*За прогнозами вчених, у яких миряни не мають підстав сумніватися, кумуляція екологічної шкоди, спричиненої людством, виявиться катастрофічною протягом кількох десятків років, якщо негайно й у великих масштабах не буде вжито запобіжних заходів, які дорого коштуватимуть і відчутно нас обмежать. У будь-якому разі очевидно, що ми будемо змушені докладати щоразу більших зусиль, мобілізовувати винахідливість і залучати дедалі більше засобів, щоб відвернути жахливі наслідки, які вже наявні, і запобігти подальшим. Дуже правдоподібно, що замість збільшення багатств, які мають задовольнити наші нескінченні потреби, ми будемо змушені відмовитися від наших претензій і стримати апетити, будемо змушені мати менше, звикнути до скромнішого життя. Це породить небачену фрустрацію, яка може потягнути за собою війни і жахливі катастрофи*" [Колаковський, 2005: 27]. Цитована стаття була опублікована 1989 р., а вже 2001 р. сталися апокаліптичні по-

дії у Нью-Йорку, які викликали широке обговорення, зокрема в культурологічному аспекті. Молода американка Енні Ґреґем в своєму виступі на американському телебаченні дала переконливий аналіз "гріхів" західної цивілізації, що випливають з гіпертрофії ліберальних цінностей в сучасній американській культурі (див. Інтернет)[164]. Здається, однак, напрямок розумувань Е.Ґреґем, не отримав у світі належної підтримки і розвитку.

Звичайно, пряме протистояння, ворожнеча між народами — не єдиний негативний прояв гіпертрофії лібералізму в сучасному глобалізованому світі. Вище, в примітці 7, вже вказувалося на неочікувані наслідки лібералізації торгівлі для біосфери. Не менш загрозливими є соціяльні, демографічні і культурологічні наслідки. Переселення величезних кількостей людей в країни високого рівня розвитку для заробітку чи постійного проживання закріплює економічне відставання країн, з яких вони прибувають, і водночас розмиває культуру европейських країн, до якої прибульці високою мірою байдужі (в кращому разі). Велике переселення народів, небачене з часів падіння Римської імперії, здатне дезорганізувати навіть ті ще слабкі процеси, які спрямовані на подолання кризових явищ у світі.

Зараз важко конструювати конкретні можливі сценарії та глибину кризи, яка насувається на людство. Вирішальним чином вона залежатиме від того, чи станеться ядерне зіткнення між старими та новими економічними потугами в їхній боротьбі за залишки ресурсів планети.

Не виключено, що ситуація, яка внаслідок цього складеться, вже зараз моделюється нинішнім станом Чорнобильської зони: поріділе населення, яке поступово вимирає серед кількісно великих, але збіднілих за видовим складом популяцій тварин і рослин, що вижили.

Не виключений, однак, зовсім інший варіянт розвитку подій, якщо Конструктор все ж таки захоче зберегти цвіт розуму, що був розквітнув на нашій Землі, і несповідимими для нас шляхами виведе людство з пастки, в яку воно себе загнало.

---

[164] В моїй статті "Між буттям і небуттям", див. "Розбудова держави", 2002 ч. 7—12, зацитована значна частина її інтерв'ю.

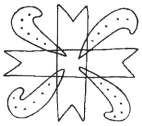

XXVI. ВИКЛИКИ XXI СТОЛІТТЯ: БУТИ ЧИ НЕ БУТИ ЛЮДСТВУ

Цей розділ присвячено найважливішій і найнагальнішій проблемі, з якою будь-коли стикалося людство: збереженню його існування на Землі і розробці таких форм співжиття з природою, за яких була б виключена ймовірність перетворення нашої планети з вини людини на мертве небесне тіло. Іншими словами, ми повинні нарешті так облаштуватися на Землі, щоб загрози того типу, які постали нині, надалі не виникали.

Насправді подібна проблема виникла в перед вимушеним переходом людей від збирання земних дарів до осілого землеробства та одомашнення деяких тварин. Але на відміну від сучасної кризи, давня криза не загрожувала самій планеті, в найгіршому разі людство могло просто зникнути, як свого часу зникли динозаври. Перехід до нових форм господарювання дозволив, однак, уникнути цієї першої серйозної кризи, що мала продовольчій характер і була спричинена обмеженими можливостями "технології збирання". Внаслідок оволодіння новими, хоч, звичайно, ще найпростішими технологіями і подальшого збільшення населення Землі (на той час приблизно до 10 млн.), людство стало планетарною силою, здатною перетворювати природу. Абстрактно кажучи, саме в цей час який-небудь супергеній міг би поставити питання: як організувати людську діяльність в такий спосіб, щоб вона була узгоджена з процесами в природі, а не вступала з ними в конфлікт. Але до цієї думки людство мало йти ще довго, аж до XX століття.

В чому ж драматизм нинішньої ситуації? Не в тому, що людство не має достатньо технічних засобів для розв'язання своїх проблем. Вже в 70-х роках минулого століття воно ці засоби мало і могло достатньо швидко розвинути систему необхідних превентивних заходів. Трагізм або, якщо говорити відсторонено, трагікомізм ситуації полягає у тому, що після появи в 1972 році наукових доказів про серйозне неблагополуччя, людство в цілому їм не повірило і змарнувало понад 30 років у дискусіях про їхню достовірність чи недостовірність, аж поки не перейшло за передбачену науковцями часову межу. Тепер самих превентивних заходів недостатньо, ситуація стала аварійною і потребує радикальних дій.

З поваги до історичної дійсности зауважимо, що перша постановка одного з кардинальних питань, яке має пряме відношення до проблеми буття людини на Землі, належала Томасу Малтусу [Малтус, 1798]. В своїй праці він припустив, що чисельність народонаселення зростає експоненціяльно.

Цей факт негайно випливає з гіпотези, що темп приросту пропорційний наявній кількості людей. Отже, $N(t) = N_0 2^{t/T}$, де N_0 — кількість людей в початковий момент $t = 0$, T — час подвоєння чисельности. Разом з тим Малтус вважав, що засоби прохарчування зростають в арифметичній прогресії, отже, їхній ріст відстає від росту населення, що й має неминуче призвести до кризи. Хоч і перший і другий закони, строго кажучи, неправильні (особливо дефектний другий, бо тою ж мірою, якою наближено, на певних скінченних інтервалах, працює перший закон, справедливий і другий), сама постановка питання про динаміку чисельности мала велике значення. Вона задавала напрямки подальших досліджень, які слід було розгорнути вже в XIX ст.

Справді, якщо ріст народонаселення залежний від наявних харчових ресурсів, то динаміку обох параметрів треба розглядати в системі. А оскільки харчові ресурси є похідними від природних та трудових ресурсів, то слід до цієї системи долучити показники, що стосуються останніх, а разом з ними і основні показники економічного характеру. Особливу вагу набуває включення до аналізу параметрів, які відбивають стан природних ресурсів, зокрема можливості відтворення продуктивних сил природи, тобто проблема змикається з екологічною. Підкреслю, що на такому рівні, коли проблема набула складного математичного характеру і потребувала засобів комп'ютерного моделювання, її змогли поставити лише на початку 70-х років XX століття, передусім завдяки діяльності Римського клубу. Його організатором став у кінці 60-х років Аурелio Печчеї [Печчеї, 1985], розробником математичних методів і самої філософії дослідження нелінійних систем з петлями зворотного зв'язку — Джей Форрестер [Форрестер, 1978]. Перше ґрунтовне футурологічне дослідження виконало подружжя Медоузів із співробітниками [Медоуз, 1972]. Результати склали перший звіт Римському клубові, названий "Межі росту" (The Limits to Growth). Їх було підсумовано на графіках.

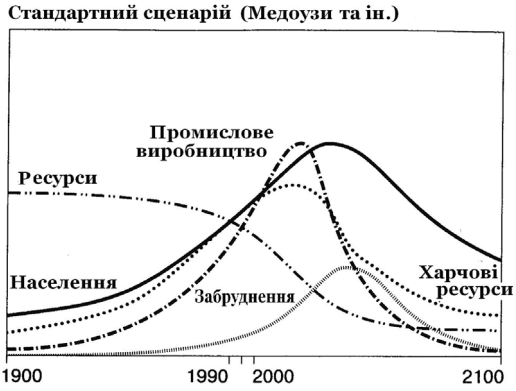

Робота Медоузів справила враження бомби, яка несподівано вибухнула. Адже отримані графіки демонструють різке спадання чисельности народонаселення і це корелює зі зростанням забруднення довкілля. Орієнтовний час колапсу — 2050 рік.

Прогноз Медоузів витримав критику і спроби спростування. Тридцять років згодом Медоузи та Йорген Рендерс переглянули і уточнили свій аналіз, але висновки не тільки підтвердилися, а й набули абсолютної актуальности, оскільки з'ясувалося, що межі, про які говорилося 30 років тому, вже перейдені [Медоуз, 2004][165].

Наскільки результати Медоузів несподівані? Відповідь це питання кине світло на природу проблеми і на те, чому так важливо не гаяти час.

Дослідження різноманітних нелінійних систем, які активно проводилися в останній третині XX століття, виявили доволі високу складність їхньої поведінки — від самоорганізації до нестійкости і катастроф. Зауважимо, що поширена назва теорії нелінійних динамічних систем, яка в той час народжувалася, була "теорія катастроф". 1998 року була доведена строга теорема Олемського і Кисельова [Олемской, Кисельов, 1998], яка показує, що достатньо складна система неминуче зазнає криз у своїй еволюції, що мо-

[165] Звіти Медоузів Римському клубові були перевидані десятками мов. В Росії останнє видання рекомендоване як підручник для вищих навчальних закладів. З незрозумілих причин українського перекладу досі немає.

жуть призвести до її катастрофи. В чому ж причина виникнення катастрофічної поведінки?

Якщо поглянути вже на експоненціяльний закон Малтуса, стає очевидним, що він не може діяти необмежений час. Справді, нехай час подвоєння народонаселення T=39 років, як це спостерігалося в другій половині XX століття (див. [Наше общее будущее, 1989]). Тоді при збереженні такого темпу приросту, починаючи з 1970 р., коли на Землі було 3,7 млрд. осіб, отримуємо на сьогодні (2008 р.) близько 6 млрд. 670 млн., що відповідає дійсності. Цікаво, що, екстраполюючи нинішній темп еволюції на майбутнє, отримуємо шокуючий результат: густина населення, що дорівнює одній особі на квадратний метр, досягається всього через 560 років. Очевидно, що це неможливо. З результату Медоузів можна сформулювати важливий висновок про наявність демографічного вибуху як основної передумови кризового стану людства.

Причина, з якої малтусів закон, попри всю свою простоту, веде до нестійкости (траєкторія прямує до нескінченности), полягає у тому, що швидкість приросту і наявна чисельність людности пов'язані позитивним зворотним зв'язком: одна величина сприяє збільшенню іншої, і навпаки. Неґативний зворотний зв'язок, коли обидві величини пов'язані подібною залежністю, але зі знаком мінус, веде до зменшення їх обох. Простий приклад комбінації позитивного і неґативного зв'язків дає так званий закон П'єра Вергалста з траєкторією, яка називається логістичною кривою і виявляє обмежений зріст (див. попередній розділ).

Зрозуміло, що в моделі Медоузів ситуація незрівнянно складніша, і щойно наведені твердження подано лише для ілюстрації ролі позитивних та неґативних зворотних зв'язків в еволюції систем.

Загалом достатньо складні нелінійні системи можуть доволі довго успішно функціонувати завдяки вдалій комбінації параметрів, які визначають інтенсивність дії неґативних і позитивних зворотних зв'язків. Ризик катастроф пов'язаний з перевагою позитивних зворотних зв'язків, яка може виникнути за несприятливих співвідношень параметрів системи. Втім, значна перевага неґативних зворотних зв'язків також може мати небажані наслідки, породжуючи стагнацію системи.

Природно виникає питання, яким чином у світі реалізуються (в межах більших чи менших часових інтервалів) достатньо стабільні режими поведінки складних систем.

Якщо мати на увазі макро- та мікрокосмос, то тут вирішальне значення має конструкція світу, за якої фізичні константи задовольняють антропному принципу, як було обговорено в попередньому розділі.

Щодо ближнього космосу, то, як відомо вже з аналізу задачі трьох тіл, орбіти планет Сонячної системи, взагалі кажучи, мали б бути інфінітними, тобто такими, що ведуть до нескінченности. Насправді ж в її реалізованій конструкції, завдяки тому, що маси планет потрапляють у сприятливі для фінітности руху інтервали значень, отримуються замкнені орбіти, які й спостерігаються фактично. Таким чином, природа долає нестійкості шляхом реалізації достатньо спеціяльних умов, які визначаються певним допуском значень параметрів.

Якщо мати на увазі Землю, то одразу кидається у вічі, що наша планета радикально відмінна за своїми фактично реалізованими умовами від інших планет Сонячної системи. Вивчення Землі як унікальної планети, на якій розвинулося життя, привело Джеймса Лавлока до концепції Gaia [Лавлок, 2000; 2007], яка спершу видалася доволі парадоксальною, але нині завоювала переважну кількість прихильників серед науковців. Викладена в серії праць цього автора (наведене посилання містить перелік його попередніх публікацій), теорія Gaia виходить з положення, що Землю слід розглядати як в певному сенсі живу саморегульовану систему, яка породжує життя, нероздільно пов'язане з усіма іншими аспектами її функціонування: астрофізичними, геологічними та біологічними. Іншими словами, для розуміння життя важливо розглядати геологічну та біологічну еволюцію на Землі не як ізольовані, не пов'язані один з одним процеси, а в їхній органічній єдності. Життя на Землі, розвинувшись внаслідок дивовижно сприятливого збігу астрофізичних та геофізичних умов, не просто відтворює себе, як і годиться живому, воно формує цілий комплекс фізичних, біохемічних, кліматичних умов, необхідних для свого існування, контролює параметри, які визначають ці умови, динамічно реаґує на їхні зміни, повертаючи ці параметри в разі їхнього відхилення в допустимі для існування життя межі. Вражаючим є той факт, що все це успішно виконувалось впродовж кількох мільярдів років попри те, що в історії Землі траплялися потужні збурення і катаклізми. Але життя завжди зрештою перемагало. Цей дивовижний феномен вимагає пояснення, яке й запропонувала теорія Gaia.

Звичайно, людина як продукт земного буття не може в своєму функціонуванні протиставитися законам Gaia. Майбутня доля людства визначатиметься мірою реалізованої видом Homo sapiens вписаности у загальну еволюцію нашої планети.

Зауважимо, що концепція Gaia не просто принципово досконаліша за ті, які намагалися розвивати дослідники в першій половині XX століття, вона в певному сенсі має бути схарактеризована як протилежна до них. Маю на увазі концепцію біосфери та ноосфери. Як уже зазначалося, поняття біосфери було запроваджене швейцарським географом Едвардом Зюссом (1875) для позначення всієї частини Землі, де наявне життя. Володимир Вернадський розширив це поняття, аби включити у нього уявлення, що життя було активним учасником геологічної еволюції. Він вклав цю концепцію у фразу "Життя є геологічною силою". Лавлок висловлює думку, що таке розширення не є корисним, оскільки розмиває первісно чітке поняття. Що ж до поняття "ноосфера", то воно запроваджене Едуардом Ле Руа та П'єром Тейяром де Шарденом (1927). Визначене на зразок біосфери у сенсі Вернадського, воно дуже йому заімпонувало. Однак навряд чи виправдано говорити, як це прийнято в Україні та Росії, що Вернадський створив "теорію ноосфери". По суті, єдине його змістовне твердження щодо ноосфери полягало в тому, що з появою на Землі людини "біосфера переходить у ноосферу". Це формулювання напрочуд невдале, бо воно означає, ніби біосфера зникає і замість неї виникає ноосфера, закони якої є визначальними, а закони біосфери (якої вже, власне, нема) — підрядними. Це концептуальна основа того конфліктного щодо природи способу господарювання людини на Землі, яке й призвело до нинішньої глобальної кризи людства[166]. Коректне твердження мало б полягати у тому, що життя на Землі (біосфера) породжує людину (у дусі запроваджених вище понять — антропосферу); людство ж створює нову "духовну оболонку буття" — ноосферу і, як наслідок, — техносферу, свій матеріяльний витвір, що забезпечує йому нові, позаприродні, форми буття. Само со-

[166] З цим корелюють відповідні афоризми, які активно занурювалися у суспільну свідомість: "Природа — не храм, а майстерня, і людина в ній працівник" або мічурінське: "Нам не можна чекати милостей від природи; взяти їх у неї — наше завдання". І лише значно пізніше почало формулюватися протилежне переконання: "*Ми стільки взяли у природи, що вже не можемо чекати від неї милости*" (Станіслав Єжи Лец).

бою зрозуміло, що людство у своєму духовному і матеріяльному розвиткові мало б діяти у повній відповідності із законами біосфери, породженням якої воно є.

Не маючи можливости докладно викладати здобуті сучасною наукою уявлення про складну ієрархічну будову структур життя на кожній ділянці планети, яка ще не заторкнута втручанням людини, обмежимося короткими зауваженнями. Ці структури утворені різноманітними мікроорганізмами: бактеріями, нижчими рослинами, а також морськими водоростями, грибами, безхребетними тваринами, такими як черви, слимаки і, звичайно, вищими рослинами — всі вони виконують титанічну роботу для створення і підтримки умов як свого існування, так і існування інших видів: вищих рослин, тварин, життя в цілому і, зрештою, людини. В цій ієрархії немає жодної зайвої ланки, все живе виконує свою специфічну ролю.

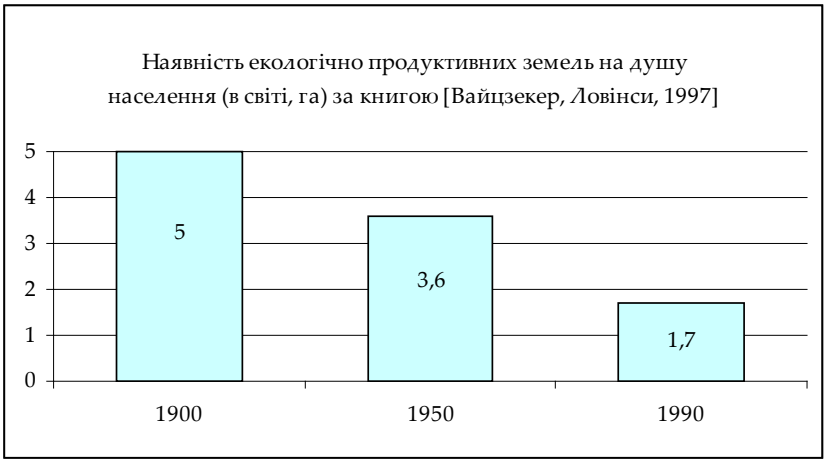

Дуже цікаво виглядав би, скажімо, докладний опис процесів формування лісу на місці, пошкодженому стихійним лихом, наприклад, пожежею, або на місці вирубок. Процес відновлення лісу того чи іншого типу (залежно від умов) схожий на симфонію, виконувану геніяльним диригентом впродовж тривалого часу зі змінним складом виконавців і з величним результатом — створенням зрештою так званого клімаксного лісу, стійкої біоспільноти, яка відіграє виняткову ролю у регулюванні вологообміну, в формуванні річок, фіксації вуглекислого газу та збагаченні атмосфе-

ри киснем внаслідок фотосинтезу, а також виконує низку інших функцій, скажімо, гальмує переміщення повітряних мас. Та всі ці нормальні процеси відбуваються на територіях, де екосистеми ще збережені. В дійсності ми спостерігаємо зараз більш чи менш зруйновані екосистеми (не лише ліси). Кількість таких територій неухильно зростає: якщо на початку XX століття зруйновані екосистеми становили 20% суходолу, то в кінці XX століття ця кількість сягнула вже 64%.

Найважливішим для розуміння динаміки руйнівних процесів є усвідомлення умов формування та механізмів дії петель позитивного зворотного зв'язку, які ці руйнівні процеси породжують. Саме такі петлі й здатні призвести до глобальної катастрофи. Одним з найбільш очевидних прикладів процесів цього типу є парниковий ефект, який, за прогнозами багатьох фахівців, має призвести до значного глобального потепління. Оскільки атмосфера Землі достатньо прозора для сонячних променів, вони доходять до поверхні Землі і частково відбиваються від неї, частково нагрівають її. Повітря, в принципі, могло б також вільно пропустити відбите світло, але значною мірою теплове випромінювання затримується наявними в повітрі так званими парниковими газами, що мають у своєму складі окисел вуглецю CO_2, метан та водяну пару. Парниковий ефект дуже важливий, оскільки він розігріває Землю: без нього середня температура на Землі була б на 32°C нижча і навряд чи відповідала б вимогам життя[167]. Небезпеку становить перевищення парникового ефекту понад норму. Викиди в атмосферу вуглекислого газу внаслідок роботи промисловости, а також — навіть ще більшою мірою — сільського господарства, призводять до посилення парникового ефекту, тобто до додаткового, надмірного перегріву Землі. Свій внесок у перегрів, крім CO_2, дає також водяна пара, метан та деякі інші гази. Ці гази в цілому дають такий самий внесок, як і CO_2.

Потепління в свою чергу призводить до танення льодовиків і до додаткового вивільнення парникових газів. Таким чином, отримується петля позитивного зворотного зв'язку.

---

[167] Зауважимо, що парниковий ефект не єдиний чинник розігріву Землі. Її температура підтримується також внаслідок природної радіоактивности. Кількість радіоактивного тепла, яке надходить з надр Землі, оцінюється потужністю $2 \cdot 10^{10}$ кВт, що приблизно в 100 разів перевищує виробництво електроенергії в США ([Глешоу, 1991]).

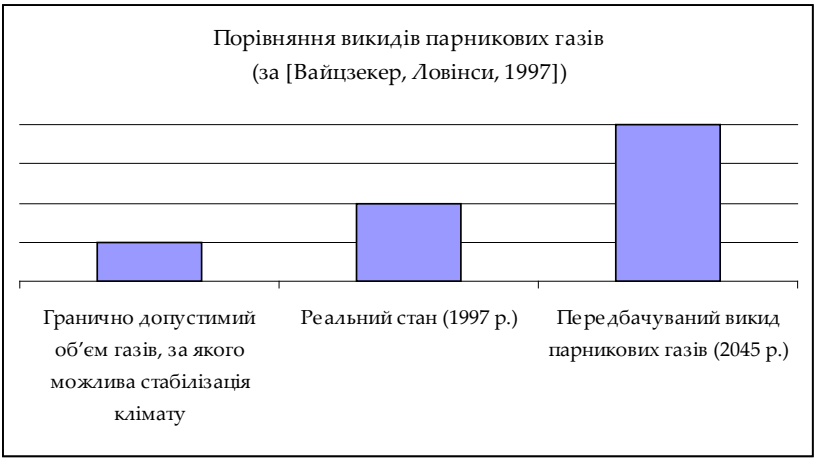

Ми навели один з прикладів запущених людиною позитивних зворотних зв'язків, на думку Лавлока — найголовніший. Цей вельми авторитетний вчений вважає, що глобальне потепління аж на 8°С вже є неминучим. А катастрофічні наслідки передбачаються при зростанні середньої температури вже на 3°С[168].

Інші авторитетні вчені: Ервін Ласло, Станіслав Ґроф та Пітер Рассел — в 2003 році провели знаменитий "трансатлантичний діалог трьох", в якому також визнали критичність ситуації. "Оптимісти" Ласло та Рассел висловили припущення, що загибель життя на суходолі неминуча, однак, ймовірно, що воно ще збережеться в океані [Ласло, Ґроф, Рассел, 2003]. Але все ж таки найбільше уваги вони приділили обговоренню "революції свідомости", яка могла б врятувати людство. Що малося на увазі? Названі автори вважають кардинальну зміну світобачення людей першочерговою з комплексу необхідних передумов для подолання глобальної кризи. В ході дискусії вони висловили чимало цінних ідей, і їхня книга читається з великим інтересом. Особливо слід вітати їхнє однозгідне переконання у тому, що матеріялізм як філософський напрямок, світобачення і зрештою спосіб життя нині повністю себе вичерпав.

[168] Нагадаємо, що величезний захисний потенціял Землі — ліси — значною мірою знищені; так, за останні 30 років XX століття було вирубано 80% тропічних лісів.

Однак, якщо говорити про більш конкретні і достатньо реалістичні пропозиції, то в цьому зв'язку слід відзначити важливий звіт Римському клубу, підготований іншою трійкою знаменитих авторів: Ернстом Вайцзекером, Аморі та Хантером Ловінсами. Їхній звіт названий "Фактором чотири" ([Вайцзекер, Ловінси, 1997]), і ця назва відбиває переконаність авторів у тому, що невідкладним і реалістичним завданням є розробка нових технологій, які давали б продукцію як мінімум вдвічі ефективнішу при вдвічі менших матеріяло- та енерговитратах (в цілому отримуємо виграш, що визначається фактором чотири). Автори не обмежуються теоретичними прогнозами, вони організували інститут, який запропонував близько п'ятдесяти конкретних розробок, значну кількість яких можна запровадити у масове виробництво. Звіт читається як блискучий науково-фантастичний твір, але відрізняється від нього тим, що описана дійсність є реальністю, правда, поки що в доволі обмежених масштабах. Звичайно, розробки, наведені в книзі "Фактор чотири", а також факти значного підвищення ресурсозбережности, енергозбережности та ефективности в деяких уже діючих виробничих технологіях, справляють величезне враження і свідчать про невичерпність можливостей людського розуму. Але все-таки залишається відкритим фатальне питання: чи встигне людство переламати хід процесів, які йому загрожують. І щодо цього тверезо мислячі люди мають поважні сумніви. Через це книга викликає не лише захват, а й тривогу. Подумаймо, вже 10 років минуло від часу публікації "Фактора чотири", однак справді масштабних зрушень поки що не видно, тим більше нема ознак поліпшення екологічної ситуації, а є ознаки її неухильного погіршення за величезною кількістю об'єктивних параметрів.

Видається, що мають рацію автори книги [Данілов-Данільян, Лосєв, Рейф, 2005], висловлюючи скепсис щодо спроможности нинішньої глобалізованої економіки і пов'язаної з нею політичної системи розв'язати вузол проблем, які мали б складатися з цілої низки заходів. Серед них: 1) надання з боку розвинутих країн допомоги відсталим, голодуючим країнам (для цього потрібно лише 1% ВНП розвинутих країн); 2) сприяння розвитку економіки в самих цих країнах, щоб забезпечити населення робочими місцями, зняти соціяльну напругу і, безумовно, припинити масову міграцію, яка шкодить і добре розвиненим, і слабко розвиненим країнам; 3) сприяння розвитку освіти в цих країнах, що, як відомо, є необхідною умовою для переходу до прийнятної динаміки росту народонаселення за фор-

мулою: збільшення безпеки і тривалости життя — зменшення народжуваности [Тодд, 2006]. Фактично ж в розвинених країнах панує гонитва за швидкими надприбутками, відбувається тиск на владні структури з метою забезпечити цю гонитву, триває перенасичення ринку непотрібними, а також неповноцінними товарами, залучаються засоби масової реклами, аби згвалтувати свідомість споживача і примусити його придбати той чи інший товар. Навіть такі елементарні речі, як зміна тари та упаковки з вилученням пластмас, які при згоранні дають сильнодіючі отруйні речовини, розв'язуються з величезними труднощами, а у відсталих країнах не розв'язуються зовсім. В цій ситуації автори книги [Данілов-Данільян, Лосєв, Рейф, 2005] пропонують створити всесвітній міждержавний орган, наділений авторитарними повноваженнями для виправлення екологічної ситуації. Не можна не погодитися з цими ідеями, але поки що об'єднання зусиль найпотужніших країн світу йде доволі повільно. Утворення Європейського Союзу є обнадійливим, але це лише початковий етап. Важко уявити, як об'єднати зусилля народів, що належать до різних цивілізацій та політичних систем, не кажучи вже про різний рівень економічного розвитку. Як відомо, нині Китай вводить щотижня в експлуатацію нову теплову електростанцію. Чи погодиться ця країна з величезним населенням, яка примудряється поєднувати чи не всі економічні формації, аж до державного рабовласництва включно, змінити свою стратегію розвитку, якщо це викличе масове безробіття та соціяльні заворушення?

Багатьом країнам, зокрема Україні, треба навести порядок у власному домі, щоб взяти участь у розв'язанні невідкладних проблем усього людства, але ж у нас ще значна частина населення страждає "натофобією", поєднаною з дивовижною необізнаністю щодо глобальних проблем, до того ж наша країна не має навіть розробленої програми розвитку власної економіки. А екологічний стан України доволі тяжкий. Адже, за визнанням навіть російських вчених [Данілов-Данільян, Лосєв, Рейф, 2005], Україна, як колоніяльна країна, піддавалася нещадній експлуатації з боку метрополії, її природні ресурси виснажені, економіці надано високо марнотратного характеру, а екосистеми значною мірою зруйновані[169]. Вже не говоримо про техногенні аварії, масову вирубку

[169] Про це застерігав ще 80 років тому знаний економіст Михайло Волобуєв у своїй відчайдушно сміливій праці "До проблеми української економіки".

лісів та перетворення рік на стічні потоки. Необхідна науково розроблена програма екологічної реанімації України, її розробкою та реалізацією має перейнятися вся нація без винятку, починаючи від Президента.

Отже, поки що перспективи доволі далекі від райдужних, але дорогу здолає той, хто йде. Втім, це лише необхідна, але не достатня умова.

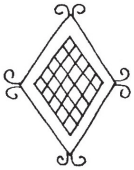

XXVII. ФІЛОСОФСЬКЕ РЕЗЮМЕ

Як загальний висновок зі сказаного у попередніх розділах випливає певна картина світу. Основні її риси пов'язані з фундаментальними здобутками науки двадцятого століття і включають наступне.

1. Світ, в якому ми живемо, не існував вічно, а був створений.

2. Реально існуючий світ відповідає унікальній моделі, яка вирізняє її від інших можливих тим, що в неї закладена ідея самоорганізації, або, іншими словами, витворення ієрархії структур.

3. Еволюція світу в цілому запрограмована як процес, що має історію у щойно роз'ясненому сенсі.

4. Згідно з квантовим принципом антропности, без людини картина світу неповна, спостерігач в квантовій теорії вимірювання є суб'єктом, який довизначає стан світу, зменшуючи тим самим його ентропію. Це положення узгоджується з обговореною вище тезою християнства про місію людини.

Ці ідеї, як і глибший аналіз сутности людини привели філософів кінця XX століття до радикального перегляду старої теорії пізнання. Одним з важливих елементів цього перегляду є зміна словника основних понять і ревізія самих питань, які традиційно вважалися вічними філософськими проблемами. Якщо людина зменшує невизначеність станів світу через акт вимірювання, стає очевидним, що старе філософське припущення про можливість чіткого розділення світу на об'єкт і суб'єкт втрачає точний сенс. Не кажу вже про горезвісне "основне питання філософії", яке в новій філософії не тільки не є основним, а й питанням взагалі. Дещо з інших позицій, але вельми всебічно критичний аналіз проблеми ментального і матеріяльного та труднощі їх розділення проведений в книзі "Філософія і дзеркало природи" [Рорті, 1997], яка, попри неелементарність викладу, стала сучасним філософським бестселером, перекладеним після першої публікації 1979 року практично на всі мови цивілізованого світу.

З погляду фізика традиційна дихотомія "дух ~ матерія" призводить до безлічі питань щодо ментальної чи матеріяльної сут-

ности різних якостей людини, питань, які не вдається чітко поставити, не те що дати на них переконливу відповідь. Ця дихотомія поступово та майже автоматично виходить з ужитку вже просто з тої причини, що не фігурує в якихось змістовних висловлюваннях. Як в теорії, так і в експерименті природознавець працює з структурами. Він сприймає світ саме завдяки його структурованості і переконується в тому, що складніші структури мають ширший діяпазон поведінки. Збільшення спектра їхніх проявів підвищує можливості самого їхнього сприйняття. Скажімо, твердий стан речовин характеризується більшою кількістю проявів, аніж газоподібний. Взагалі, будь-який фазовий перехід через точку біфуркації відділяє більш впорядковану фазу від менш впорядкованої. Оскільки при переході до більш впорядкованого стану ентропія зменшується, для опису структури, яка породжується, потрібно більше інформації. Питання, структурою чого є ті чи інші об'єкти, зберігає сенс, якщо ми залишаємося в крузі понять природознавства, а не заходимо занадто далеко, залучаючи метафізичні поняття "останніх" сутностей, модних в старі часи.

Ми розуміємо, що саме маємо на увазі — і з точки зору експерименту, і з точки зору теорії, — коли говоримо, що молекула води є структурою, утвореною двома атомами водню і одним атомом кисню. Але незрозуміло, у чому полягає сенс твердження, що молекула є матеріяльний об'єкт. Бо якщо матерія мислиться як гранична абстракція для позначення того, що, діючи на наші органи почуттів, спричиняє відчуття, то що зміниться у цьому висловленні, якщо підмет, виражений словом *матерія*, виразити словом *дух* або *Бог*? І якщо б ми хотіли, як це роблять апологети "основного питання філософії", різко протиставляти ці поняття, то ми негайно потрапили б у скрутне становище. Тому слід визнати, що принаймні речення із підметом *матерія* не означають нічого, бо вони ніяк не співвідносяться з жодним конкретним твердженням теоретичного чи експериментального характеру, яке робить природознавець та й будь-яка інша людина, що висловлюється змістовно про явища нашого світу. Бо твердження цього класу не можна в принципі ані спростувати, ані підтвердити. Що ж до природознавчих висловлювань, то вони можуть претендувати на змістовність, але тільки в тому разі, якщо вони допускають спростовність або підтверджуваність, інакше вони вилучаються із вжитку, як ефір з теорії електромагнетизму чи флогістон з теорії теплоти.

Висновок полягає в тому, що слід перестати конструювати вирази, які містять квазіпоняття "матерія". Тим самим це квазіпоняття просто зникне з нашого лексикону як зайве.

Це не стосується поняття "дух". Асиметрія між духом і матерією пов'язана з тією обставиною, що в існуванні духовних структур ми не просто можемо пересвідчитися, їх наявність є безпосередньою даністю, з якої — і лише з неї — ми виводимо факт свого власного існування згідно з аргументом Августина-Декарта "*Cogito, ergo sum*". Маючи перед собою процес мислення, який, звичайно, є функцією структури — мозку, — але структурою чого є мозок в метафізичному плані, відмовляємося говорити, — ми впевнюємося передусім в існуванні свого "я" як суб'єкта мислення. Якщо такий суб'єкт не настільки самовпевнений, аби твердити, що поза його головою ніяких ідей більше не існує, він визнає існування інших подібних суб'єктів, а також структур світу, з якими він прямо чи опосередковано вступає у контакт.

Спостереження за процесом творчости в літературі та мистецтві переконує нас, що в його основі лежить витворення духовних структур. Той факт, що тексти народжуються у вигляді структур знакової системи — мови — і органічно пов'язані з нею, особливо інтимно — в поезії, яка вимагає додаткової структуризації словесного матеріялу, не повинен затьмарювати те, що їх витоком є структуризація духу, яка розгортається в глибинах підсвідомости і на останній стадії, вербалізуючися, втілюється в структури мови. Музичний твір є також структурою духу, але закріплюється у звукових та ритмічних структурах, при цьому процес такого втілення не пов'язаний з використанням знакової системи. Остання — нотний запис — може бути вжита лише при бажанні зберегти чи передати твір. Так само малярство є втіленням структури духу в матеріял фарб, ліній, які викликають зорові образи і спричиняють відповідний духовний стан людини, що їх сприймає, без використання знакової системи.

Що ж можна сказати про специфіку структур, які за старою традицією оголошували матеріяльними? Рорті критично обговорює намагання відмежувати їх від духовних структур за допомогою ознаки просторово-часового буття, що притаманна "фізичним" структурам на відміну від ментальних структур (станів чи якостей, за термінологією філософів), для яких іноді можна говорити про часову, але не про просторову форму існування. Враження, яке

складається внаслідок такої дискусії, полягає у відчутті неадекватности вживаного словника суті обговорюваної проблеми. Можливо, найхарактерніша ознака "фізичних" структур, яка відрізняє їх від ментальних, полягає у наявності для перших (і тільки для них) низки законів збереження, але навряд чи це дає підстави говорити про існування якоїсь "субстанції" (у сенсі старої метафізики), яка зберігається. Справді, статус різних законів збереження, яким підкоряються процеси за участю "фізичних" структур, не є цілком однаковим: закони збереження одного класу є просто правилами відбору, роля яких зводиться до заборони певних процесів, тобто вони є виявами стабільности структур по відношенню до тих чи інших взаємодій; закони другого класу є наслідками симетрій часу і простору; вони також мають бути витлумачені як правила відбору, але такі, що пов'язані з структурою часу і простору, а не з взаємодіями. Сама їхня наявність залежить від фактичної реалізації таких симетрій, що не є чимось абсолютним. Скорше за все, існування законів збереження зумовлене високою стабільністю певних найпростіших (або фундаментальних) структур. В усякому разі, вже серед розглянутих вище духовних структур, породжених діяльністю людського мозку, відзначаємо суттєві відмінності, наприклад, у їхніх зв'язках зі знаковими системами. Чому в такому разі відмінності не мають поглиблюватися при переході до структур, які знаходимо в природі?

Цікаво розглянути ієрархію структур, рухаючись не в бік підвищення складности, а в протилежному напрямку. На перший погляд, внаслідок деструктуризації якоїсь структури, її розщеплення на елементарніші складники, інформація втрачається. Якщо, приміром, розглянемо молекулу, тобто структуру, утворену з атомів, і порівняємо її з вихідними атомами, які цієї молекули не створили, то видається, що опис будови ізольованих атомів потребує меншої інформації, аніж опис будови створеної з них молекули. Справді, щоб одержати останній, треба до первісної інформації додати ту, в якій закладений спосіб поєднання цих атомів і молекул. В границі можемо уявити собі повну деструктуризацію якогось об'єкта, який тим самим перестає бути для нас об'єктом, зникає саме через те, що він не має ніякої структури і не може бути виявлений. Він є чимось на зразок первісного хаосу древніх греків. Однак, чи не закладена в будові атомів хоча б у потенційній формі інформація про те, які молекулярні структури вони можуть утворювати? Для нас, суб'єктів пізнання, це питання трансформується у питан-

ня про можливість створення фізичних теорій, в яких, крім актуально реалізованого, відбито також потенційно можливе. Якби теорії такого характеру могли бути побудовані, всі ієрархічні рівні структур можна було б насправді вважати однаково складними, лише частина інформації була б реалізована актуально, інша містилася б у потенції. В такому разі і розглянутий нами умоглядно "повністю деструктурований світ", який, принаймні для нас, не існує, знаходячись поза рецепцією, насправді потребував би опису, інформаційно не менш багатого, ніж світ реалізований. Володарем такої інформації міг би бути лише Бог.

Щодо можливости будувати фізичні теорії, спроможні вмістити в себе потенційно можливе, то, виходячи з аналізу структури вже створених теорій і тенденцій подальшого розвитку теоретичної фізики, на це питання маємо відповісти позитивно. Що більше: ця риса є найвражаючою в теоріях сучасної теоретичної фізики, і кожний суттєвий крок у розвитку науки зазначену рису поглиблює. Уже класична механіка була спроможна вмістити на мові математичного аналізу, який був використаний для написання системи рівнянь Ньютона, не один якийсь конкретний рух, а весь набір рухів, сумісних з цими рівняннями (цей набір складав множину їх розв'язків). Конкретний рух виділявся з цього набору початковими умовами. У квантовій механіці з'ясувалося, що основний понятійний об'єкт цієї теорії — псі-функція — застосовується не лише і не стільки до опису якоїсь конкретно здійсненої експериментальної ситуації, скільки до цілого набору потенційно можливих експериментальних ситуацій і — що виявилося принципово новою обставиною — серед цих ситуацій можуть бути взаємно несумісні. Таким чином, опис стану зіставляється не з якимось конкретним експериментом, а включає у себе всі потенційно можливі експерименти, серед них і такі, які одночасно несумісні один з одним. Отже, просування науки до опису дедалі ширшого обсягу потенційно можливого є реальністю, яку слід брати до уваги. З'ясовується, що прогрес у цьому напрямі залежить від створення дедалі абстрактніших математичних понять і структур. Тому, не володіючи, звичайно, на сьогодні математичними структурами, здатними охопити світ на рівні нестворености, тобто лише на рівні потенції до буття, ми можемо, принаймні, мислити про принципову можливість цього, а Бога можемо уявляти як духовну сутність, що володіє інформацією про світ. Останній при цьому існує як потенція в свідомості Бога.

Описана ситуація цілком відповідає тому, що викладено в Євангелії від Івана: "*Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було — Бог. З Богом воно було споконвіку. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього*". Очевидно, що, приймаючи ці положення, ми цілком обґрунтовано можемо говорити про первинність ідей до світу речей. Однак це висловлювання не робиться у відповідь на "основне питання", бо ніяких тверджень щодо "останньої сутности" речей ми не робимо: для нас речі є структури, як і все, з чим маємо справу в цьому світі. Зроблене висловлювання означає лише, що уявлення типу платонівського про ідеї як структуротворчі чинники, можна вважати цілком природним з огляду на все те, чого досягла на сьогодні наука.

Для мене найсуттєвішим висновком з наведених міркувань щодо тенденції еволюції теорій в бік опису потенційно можливого є висновок про доцільність і можливість використання більш адекватного способу висловлення в таких тонких проблемах, як абсолютне буття і буття створене, акт творення світу тощо. Я не можу прийняти, скажімо, таке, досить поширене серед сучасних космологів, висловлення, як те, що "світ створений з нічого". Хоч фізик розуміє, що ховається за цими словами, їх неоковирність очевидна. У світлі сказаного вище уявляється прийнятнішим говорити, що творення світу є актом переходу буття світу з стану потенційної можливости до стану актуальної реалізації. З цієї точки зору, яка розрізняє зазначені дві форми буття, світ існував поза часом і простором як потенція в свідомості Бога. Однак існування в потенції є, власне, співіснуванням багатьох можливих варіянтів світів з різними властивостями. В акті творення відбувається звуження цих можливостей до підмножини, актуальна реалізація якої веде до варіянта світу, наділеного здатністю до самоорганізації. На сучасному рівні розуміння механізму такого вибору ми вважаємо, що він полягає у фіксації певного співвідношення між значеннями фундаментальних фізичних констант. Цілком можливо, що фізика зможе досягти глибшого рівня розуміння і, виходячи з глибшого принципу, вивести це співвідношення між константами.

Звуження всієї множини варіянтів відбувається до підмножини, що задовольняє вказаному співвідношенню між константами, але не до повного зняття невизначености. Отже, творення не є вповні завершеним. Повне зняття невизначености закрило б шлях до самоорганізації, світ виявився б жорстко детермінованим. Актуалі-

зація обраного підкласу світів пов'язана з творенням часопростору як форми актуального існування світу. Зауважу, до речі, що уявлення про випереджувальне творення часопростору по відношенню до виникнення структур лежить в основі сучасної інфляційної теорії в космології. Час і простір — найзагадковіші категорії. Хоча ми володіємо формальним способом опису їхніх властивостей на математичній мові, однак і зараз, як півтора тисячоліття тому, можемо щиро повторити зізнання св. Августина: "*І ще признаюся тобі, Господи, що я не розумію, що таке час*" [Августин, 1996]. Тим не менш, можна думати, що, саме "переливаючися" у простір і час, Дух витворює структури, скінченні у часі і просторі, а часопросторова "матриця" задає властивості взаємодій, принаймні частина яких вже відома сучасній фізиці, та встановлює обмеження на можливі процеси у формі заборон або законів збереження.

Викладене уявлення про буття є моністичним. Світ природніше розуміти як інобуття Духу, а не як перетворення Духу на щось таке, що є його повним запереченням, — на "матерію". Такого перетворення неможливо собі помислити без наруги над здоровим глуздом. Лінія реального розмежування буття в такому розумінні пролягає не між духом і матерією (чи субстанціями), а між буттям абсолютним і буттям створеним (актуалізованим). Альтернативне до духу поняття не має змісту. Причини, що зумовили непорозуміння, яке призвело до фіктивного поняття матерії, мали різний характер. Суттєве значення відіграло неправильне тлумачення знаменитого аргументу Парменіда про неможливість змін. Цей аргумент залишається цілком справедливим, але не стосовно створеного світу, а стосовно абсолютного буття, яке є незмінним і в собі замкненим; для зміни не знаходили причин, вважаючи, що це вступало б у суперечність з абсолютною досконалістю. Однак обговорювати проблему актуалізації світового буття в термінах причинно-наслідкових категорій не має сенсу, бо ці категорії потребують опертя на часопростір, який в абсолютному бутті не існує. Скорше більш відповідними були б поняття Волі та Любови, як це вважає християнство.

Як твердилося вище, заглиблюючися у світ структур, ми виявляємо на глибинному рівні підвищення стабільности, яке, однак, не стає абсолютним. Для людини, цього доволі пізнього витвору самоорганізації, джерелом відчуттів є структури актуального буття, уявлення про абсолютне буття вона формує на основі надсвідомости і обґрунтовує його досвідом пізнання світу. Саме за-

вдяки людині актуальне буття досягає рівня самоорганізації, коли виникає можливість актуального ж самопізнання, звичайно, з необхідністю обмеженого та скінченного у часопросторі. Таке самопізнання є водночас співтворенням, оскільки людина дофіксовує стани світу, тобто зменшує невизначеність у підмножині варіянтів, сумісних з самоорганізацією[170].

Якщо читач якоюсь мірою поділяє думки даного філософського резюме, як і ті, що були висловлені в попередньому розділі, він міг би прийняти як мінімум такі найвищі цінності нашого буття: віру в Бога і його задум щодо світу і людини; свободу як Божий дар, наданий для того, щоб ми були вільні у виконанні Його задуму; розум, який ми маємо використовувати як засіб пізнання світу і інструмент співтворчости; множинність форм світового буття як мету і питому властивість створеного Богом світу.

---

[170] Синергетична концепція світової динаміки дозволяє зняти давнє богословське питання про те, чи Бог після акту творення світу робить дії, не підкорені законам природи, тобто, інакше кажучи, чи міняє Він закони природи "на свій розсуд". Або навпаки, Він усувається від втручання у світовий порядок після акту творення. Ці питання обговорюються й понині [Зеньковський, 1990]. Суперечка точиться навколо таких аргументів. Якщо Бог міняє закони природи, Він "визнає" їхню недосконалість, необхідність "ремонту", а таке припущення суперечить всемогутності Бога. З другого боку, якщо Він залишає світ "напризволяще", це видається незрозумілим, оскільки всеблагий Бог не мав би цього робити. В світлі синергетики ці аргументи видаються наївними, а означена альтернатива — помилковою. Насправді Бог не міняє законів природи, однак їх характер такий, що в точках біфуркації вони залишають невизначеним подальший вибір шляхів еволюції. Отже, є можливість здійснювати цей вибір вільно, що й може бути прерогативою Бога, а з Його волі — людини. Зі сказаного зрозуміло також, в чому полягає помилка Ервіна Шрьодінгера у такому його судженні. Якщо у людини є свобода волі, то ця людина є всемогутній Бог і здатна міняти закони природи. Варто зауважити, що цю його думку годі шукати у наведеному в списку літератури російському перекладі 1972 року книги Шрьодінгера "Що таке життя?", оскільки епілог про свободу волі, в якому вона висловлена, був вилучений з цього видання. Автори передмови пояснили таку препарацію тексту геніяльного вченого наступними словами: "*Там, де Шрьодінґер виступає як філософ, він припускається низки серйозних помилок. Совєтський читач, який добре знає основні положення діялектичного матеріялізму, одразу помітить їх. Епілог, який не становить наукової цінности, в даному виданні опущено*". (Див. передмову до [Шрьодінгер, 1972]). Однак помилки геніяльних людей так само повчальні, як і їхні досягнення. Щоправда, помітити їх з позицій "діялектичного матеріялізму" не завжди можливо. В даному конкретному випадку це дозволила зробити синергетика.

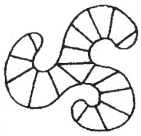

ДОДАТКИ

Конрад Лоренц

Вісім смертних гріхів цивілізованого людства[171*]

Підсумок

Ми обговорили вісім різних, хоча й причинно тісно пов'язаних між собою процесів, які загрожують загибеллю не лише нашій нинішній культурі, але й людству як видові.

Це такі процеси.

1. Перенаселення Землі, яке внаслідок надміру пропозицій на соціяльні контакти змушує кожного з нас захищатися від цього принципово "антигуманним" способом, і яке, крім того, в результаті скупчення багатьох індивідів у тісному просторі безпосередньо збуджує агресивність.

2. Спустошення життєвого простору, яке руйнує не лише зовнішнє довкілля, у якому ми живемо, а й в самій людині — благоговіння перед красою й величчю творіння, яке стоїть над нею.

3. Змагання людства з самим собою, яке дедалі швидше прискорює розвиток технологій на нашу власну загибель, робить людей сліпими щодо всіх справжніх цінностей і забирає у них час, який належало б присвятити рефлексії — цій істинно людській діяльності.

4. Зникнення всіх сильних почуттів і афектів унаслідок розпещености. Успіхи технології й фармакології сприяють зростанню нетерпимости щодо всього, що викликає бодай найменший дискомфорт. Разом з тим зникає здатність людей переживати ту радість, яка може бути здобута лише завдяки цілковитому напруженню усіх сил при подоланні перешкод. Природні коливання контрастів від горя до радости спадають у непомітних осциляціях невиразної нудьги.

5. Генетичний занепад. Усередині сучасної цивілізації, крім природних "правових відчуттів" та деяких переданих від попе-

[171] Подаю фрагмент з австрійського видання у моєму перекладі. Як назначив автор в передмові, книга написана 1972 року.

редніх поколінь правових традицій, немає жодних факторів, які чинили б селекційний тиск на розвиток і підтримання соціяльних норм поведінки, хоча вони зі зростанням соціялізації стають дедалі потрібнішими. Не виключено, що багато проявів інфантилізму, які роблять соціяльними паразитами значну частину нинішньої "бунтівної" молоді, правдоподібно, зумовлені генетично.

6. Переривання традиції. Воно зумовлене тим, що досягнена якась критична точка, за якою молодшому поколінню вже не вдається культурно порозумітися зі старшим, не кажучи вже про те, щоб ідентифікуватися з ним. Тому молодше покоління ставиться до старшого як до чужої етнічної групи й зустрічає його з національною ненавистю. Цей розлад ідентичности має своєю основою брак контакту між батьками й дітьми; патологічні наслідки цього виявляються вже з віку немовляти.

7. Зростання задоктринованости людства. Збільшення кількости людей, поєднаних в одну-єдину культурну групу, веде разом з удосконаленням технічних засобів до детермінації громадської думки, до уніфікації поглядів. Такого не було у жоден момент людської історії. До цього ще слід додати, що гіпнотична дія доктрини, у яку міцно повірили, зростає з числом її прихильників, можливо, навіть у геометричній прогресії. Вже нині у деяких місцях індивід, який свідомо уникає впливу засобів масової інформації, наприклад, телебачення, буде розглядатися як патологічний. Позбавлення людини індивідуальности вітають всі ті, хто хоче маніпулювати великими масами людей. Дослідження громадської думки, рекламна техніка і вправно скерована мода допомагають великим виробникам по цей бік залізної завіси й функціонерам по той її бік однаковою мірою володарювати над масами.

8. Озброєння людства ядерною зброєю викликає загрозу для людства, однак її легше усунути, ніж ті сім вищезгаданих процесів.

Процесам дегуманізації, про які йшлося у розділах I—VII, сприяє псевдодемократична доктрина, яка твердить, що соціяльна й моральна поведінка людини взагалі визначається не родовою історією розгортання організації її нервової системи та її органів чуття, а виключно "кондиціонуванням", якому підлягає людина в процесі свого онтогенезу з боку її актуального культурного оточення.

Євген Маланюк

Ієрархія

Серед безлічі проблем, про які можна довше чи коротше сперечатися, існують, на щастя, очевидні істини — факти, щодо яких в органічній людській спільноті не може бути двох думок. До таких очевидних істин належить між іншим наявність ієрархії в кожнім організмі та конечність ієрархії в кожній організації (себто конструкції хоч і неорганічної своїм походженням, але взорованої на організмі і до ідеалу організму наближеної).

Одначе сучасне життя переконує, що ця очевидна істина в нашім суспільстві є очевидною далеко не для всіх. Ба, що більше, ця аксіома для багатьох видається теоремою, що її треба щораз наново і щораз новою методою доводити.

1. Кістяк та ієрархія

Конечність ієрархії найбільш яскраво та очевидно виявлена у в і й с ь к у, де засада ієрархії проявляється на кожнім кроці і в кожній дрібниці. Тим-то ієрархію у війську загал приймає, як щось природне і самозрозуміле, а наявність і необхідність її там не викликає заперечень навіть у найбільш занархізованих, чи там найбільш "революційних" аматорів безвідповідальности. Та, приймаючи військову ієрархію як річ самозрозумілу, загал не помічає, що первень ієрархічности просякає також кожне органічне явище життя: квітку і овоч, дерево і тварину, твори людського генія і вироби техніки, машину й людину, суспільство і нарід.

Ієрархія — це той необхідний к і с т я к, без якого годі собі уявити будь-яку п о с т а т ь. Це та необхідна б у д і в н а р о з ч л е н о в а н і с т ь, без якої немає живого й довершеного т і л а, живого й довершеного організму. Це те, без чого немислимою стає всіляка форма, як зовнішній прояв змісту і сенсу, бо тільки аморфне тіло позбавлене ієрархії і тому й представляє лише матеріял, речовину, масу, в яких не видно, де є "верх", де "низ", де "праве", де "ліве"...

Поки існування має характер статичний, аморфне тіло може собі безкарно тривати далі. Але трагедія аморфности наступає тоді, коли вдаряє час чинности. Тоді-то, позбавлена ієрархічного, формотворчого первня, — маса-"матеріял" з одвертою очевидністю виявляє своє внутрішнє безсилля, свою безпружність, свою

інертність, свою цілковиту неспроможність ставити якийсь опір, коротше кажучи — свою нежиттєвість.

Її або розчавлюють довкільні тверді та скристалізовані сили, або поглинають живі, жадібні життя і внутрішньо озброєні, чужі організми.

2. Трагізм української історії

Довершену ієрархію знаменує очолювання: вершок піраміди, шпиль будови, виквіт рослини, голова організму.

Озлоблений і, либонь, іронічний, хоч і, без сумніву, меткий розум одного нашого "угодовця" з XVII ст. назвав колись тодішній наш нарід "бестією без голови" (bellua sine capite). Як кожна формула, і ця покривається з дійсністю невповні: чим більш коротка й ефектовна формула, тим більшого потребує вона "сочинника" при її застосуванні. Але треба признати, що в тій формулі схоплено найістотніший трагізм історії нашого народу.

Справді, момент очолювання в нашій історії майже ніколи не мав характеру інстинктивно-органічного, органічно-закономірного. Національне тіло народу породжувало "голову" лише спорадично, виняткова, ірраціонально-"чудесно", однаково, чи то був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко. Історичний процес, не розвинений і не розбудований за даних, таких, а не інших "об'єктивних умов" національного буття, — позбавлений був ритму неперервальної тяглости та періодичности органічних фаз квітнення й овочування. Історичний процес був раз-у-раз підтинаний, зрізуваний (часом аж при корені), внаслідок чого національний організм тратив спроможність вирощувати собі "голову" (як також інші частини організму, яких бракувало).

Коли, завдяки сплетові різних причин або через т.зв. сприятливі обставини, потенціяльна енергія народу вибухала і в тім вибусі висувала персоніфікацію очолювання, тоді народженій в той спосіб "голові" — в безтрадиційних і безпам'ятних обставинах, по більш або менш тривалій перерві безісторичности, — приходилося витрачати дорогий час на переконування "тулуба", що "голова" справді є власною того "тулуба" головою.

3. Проблема наступника

Фатальною під оглядом ієрархічности представляється нам династична механіка княжої доби, що не дала, в результаті, ні короля-цісаря,

ні навіть виразнішої, географічно-утрунтованої державно-імперіяльної сфери, хоч, видається, що багато даних для цього (і в Києві, і в Галичі) було. Фатальний "збіг обставин" не дав створити династії ні Богданові (родової), ні Виговському (конституційно-урядової).

З того часу проблема наступника виростає в нашій історії до жахливо-трагічних розмірів. Дає Руїну. Детермінує в деякім сенсі — полтавські наслідки. І, врешті, приводить до політичного анабіозу двох передостанніх століть.

Віддавна нагромаджена потенціяльна енергія доби "приспаности", вибухнувши по упадку петербурзької імперії 1917 р., протягом безповоротно-пекучих літніх місяців того року, конвульсійно, а й даремно, шукає Оформлення й Очолення. Шукає і є р а р х і ї. Але, віддавна позбавлена природного виходу, незряча по довгім історичнім сні, енергія проявляється відірваними фраґментами по окремих провінціях, врешті, анархізуючись остаточно, розпорошується й вироджується в "отаманію", аж до махнівщини включно.

Романтична концепція "маса — вождь", коли піддаємо її ближчій аналізі, значно тратить на своїй привабливій простоті і ніби "легкості" реалізації. Широка громада, як то громада, завше бачить лише два мальовничі моменти: як на початку, була, мовляв, скупа жменька людей і як, в результаті, були маси, фанфари і влада. Але ієрархічно-організуюча ч и н н і с т ь, що мала місце п о м і ж цими двома моментами, що тривала з напруженням і драматизмом, часом криваво, тривала роки (а то й десятиліття), — ця чинність, цей видаток енергії, це моральне напруження — для громади, очевидно, залишається неспостереженим, отже й н е о ц і н е н и м.

Кожен, хто мав щось спільне з організаційними зусиллями у нас, або навіть уважно лише обсервував їх, добре знає, що то є створити ідеологічно-моральну чи світоглядово-культурну єдність з семи, п'яти і навіть трьох земляків. І коли ці намагання давали які-небудь результати, коли повставав навіть рудимент майбутнього тіла з ознаками ієрархічности, яке при перших можливостях могло стати кристалізаційним осередком "мас", — історичний ворог концентрував на тім рудименті всю свою незрівнянну підступність, талановито використовуючи моральну нестійкість, політичну невидючість, анемію національного інстинкту, рахітичну слабість кістяка та... кожну найдрібнішу помилку.

4. "Чому він, а не я?"

При насвітлюванні теми ієрархії у нас, неминуче приходиться зупинитись на специфічнім і, либонь, найголовнішім моменті, а саме моменті оцінки особистости взагалі, провідної ж — зокрема. Момент оцінки особистости і є моментом ієрархічного відношення до неї, що потягає за собою ієрархічне ж самоозначення й самого оцінювача.

Наслідком такого, а не іншого історичного процесу те, що в інших народів є живим, автоматичним у своїй чуйності інстинктом ієрархічности, у нас перебуває в півспаралізованім стані. Замість цього інстинкту маємо багато змізкованих дискусій, словесних, а не істотних суперечок, листів до редакції, ксилографічних брошур і марно страченого часу.

Провідну особистість не дасться створити синтетично. За тисячоліття нашої історії особистості того роду з'являлися у нас більш ірраціонально, аніж в історії інших народів. Тим більшою мусить бути їх цінність у нас. Але момент їх оцінки у нас, момент визнання (чи пізнання) — то в нашій історії велика проблема, варта спеціяльних досліджень історика, соціолога та психолога.

Не знаємо, чи Богдан мав своїх Кочубеїв. Певно, мав, тільки вмів їх зробити нешкідливими так своєчасно, що вони й до історії не потрапили. Але знаємо, як багато їх мав романтично-трагічний Мазепа. Василь Кочубей був не випадок, лише виквіт уже в добі руїни закоріненого кочубеїзму, ранньої стадії пізнішого малоросійства. Саме Мазепа залишив нам цікавий документ, в якім старий гетьман, в обличчі близької бурі, напередодні Полтави, благально повчав "єнералів і полковників", зворушливо переконуючи поетичними порівняннями:

Пчулка бідна матку має
І оное послухает...
На корабель поглядімо —
Много люду налічимо,
Єднак стерник сам керует,
Сам корабель управует.

Приходиться припускати, що цього роду аксіоми треба було вбивати в голови деякої (і не малої) частини національної еліти — вже за Мазепи. І в тім, що зверхник краю так благально-лірично навчав кочубеєвих поплечників, — теж є виразне signum temporis охлялости, схилку, закінчення.

Від Мазепиних часів славетна формула "чому він, а не я" набирала все більшої в нас популярности і — впарі з поступом упадку — деґенерувалася і розросталася до розмірів провінціяльно-повітових, добре знаних з гірко осміяного Гоголем світу півмертвих і мертвих душ.

5. "Як шило з мішка"...

"...Загалом кожний з нас зокрема і добрий, і недурний, а разом... ет! І він махнув рукою" (Богдан Лепкий: Три портрети — Стефаник). Ця характеристика, як все у Стефаника, дуже влучна... Одиниця й Суспільство — проблема, що завше згадується при міркуваннях над причинами наших суспільницьких недомагань. Справді, окремі одиниці, як правило, дуже вартісні й повноцінні, але в колі суспільної спільноти т і ж с а м і одиниці вражають своєю нездібністю до співдіяння, підпорядкованого наказам ширшої чи дальшої спільної мети. Як шило з мішка, витикаються несподівано: загумінковість, заздрість, містечкова амбіція, крайній (певніш: настроєвий) егоцентризм в симпатіях і антипатіях, солом'яно-спалахливі думки, тверде, майже мертве серце, що оживає лише під наркозом ненависти — важкої, незграбної і довготривалої...

6. Хто поверне енергію Великої Людини?...

Шкода, що періодично виголошуючи на численних Франківських академіях безліч патетичних речень, наша, вживаючи модного "совєтського" новотвору, "*громадськість*"[172] — майже ніколи не зупиняється над життям Франка. Саме в аспекті його взаємовідносин з "громадою" те життя представляється справжнім ж и т і є м подвижника і просто мученика. Згадати б лише перипетії Франка у зв'язку з університетською катедрою і ролею в тім земляків та громадянства... "Не люблю русинів" — то не буде безкарною фразою сноба, лише зойком з глибини зраненої душі. І що ж тепер для Мертвого ці тисячі жалісних слів на "святкуваннях"? Хто поверне енергію Великої Людини, що марно пішла на боротьбу за і с н у в а н н я, що витрачувалася на десятиліття праці "в наймах у

[172] Як все "совєтське", є це невільничий переклад російського слова *общественность*, тобто сурогат *общества* (суспільства), що досить точно відповідає дійсному станові в обставинах російського суспільного життя.

сусідів"? Своєрідна "оцінка" Особистости щойно аж по її смерті є майже традицією у нас. Доказів на це — аж занадто.

7. Атмосфера взаємовідштовхування

Повстає така картина, що складові одиниці нашого суспільства, якби наснажені лише "одноіменною" електричністю, що дає у висліді лише взаємовідштовхування. Не "намагнесовані" волею до ієрархічности, молекули суспільства, тим самим не здібні до "поляризації" і тому перебувають у стані постійного хаосу. Щож видатного може з'явитися з лона невпорядкованих, хаотично-рухливих і якби "неодушевлених" частинок? В цім хаотичнім русі, однозначним з безрухом, як може зродитися Велике? А коли вже й зродиться, як може зформуватися і просто витривати? І коли ми це Велике, все ж, мали і маємо, то і з'явлення його, і його наявність — чи не є чудом і винятком з правила? Ні можливости зростання, ні скалі того зросту, ні критеріїв (де, мовляв, "малоє", а де "великоє"), ні врешті атмосфери, в якій Велике могло б свобідно для себе дихати.

Велике-бо зв'язане функціональною залежністю з Цілим. Велика Особистість, помимо своєї індивідуальної вартости (генія, таланту, волі), випромінюючи свою власну моральну енергію, мусить відчувати постійний приплив енергії оточення. Бо навіть і найбільша Особистість може бути лише мотором, але не може бути байковим perpetuum mobile, якого в природі немає.

Ми на цім обірвемо наші думки, бо їх можна продовжувати далі й далі. Теоретично тема ієрархії — майже елементарна, а "потреба ієрархії" є старовинною аксіомою і звучить набридлим загальником. Натомість, ця тема в нашім конкретнім житті, як тема практичного застосування аксіоми ієрархії — є темою невичерпальною не тільки в статті, але і в груботомовій студії.

Повторім же аксіому стисліше та ясніше: ієрархія — це структура.

1934

Цит. за: Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. — Торонто: Гомін України, 1962. — С.181—188.

Едгар Аллен По (1809—1849)

Ворон

Переклад Анатолія Онишка

В тихий час глухої ночі вабили ослаблі очі
Дивовижні та урочі книги давнього письма.
Я дрімав уже з утоми, та нараз почувся в домі
Тихий стукіт незнайомий. "Невідомого пітьма
То застала у дорозі, — прошептав я. — Так, пітьма,
Більш нікого тут нема".

Ах, у пам'яті упертій — грудня зимні круговерті;
Вуглик на порозі смерти клаптик мороку вийма.
Кличу світанкову пору, душить розпач душу хвору,
Не зарадять книги горю, горю, що Ленор нема,
Діви чистої й святої на землі давно нема.
Вкрила те ім'я Пітьма.

І непевність висне німо, в шовку штор живе незримо,
Душу сповнює тривога, страхом трепетним пройма.
Щем би в серці приглушити! Тож почав я говорити:
"Просить гість якийсь пустити до кімнати, бо пітьма,
Просить пізній гість пустити до кімнати, бо пітьма, —
Більш нікого тут нема".

В душу спокій і наснага увійшли, зросла відвага, —
"Пане, — мовив я, — чи пані, не хвилюйтеся дарма —
Бачте, я дрімав з утоми, стукіт ваш був невагомий,
Поки стукіт усвідомив... Сон, подумав я притьма,
Це, я думав, так приснилось". Двері я відкрив — нема
Ні душі — німа пітьма.

У пітьмі я довго стежив, дивнії думки мережив,
Смертним досі невідомі. Довго так стояв дарма,
А стривоженої тиші ані шелест не сколише,
І "Ленор" щонайтихіше прошептав я крадькома.
І луна "Ленор" вернула, й знову залягла німа
Тиша, тиша і пітьма.

Я вернувся до світлиці, в груди полум'я струмиться,
Раптом знову стукіт чую, вже сильніший. Тут сама
Думка рятівна приходить: "Це ж бо вітер колобродить,
Стука у віконну раму, таємниці тут нема,
Стихни, серце, не тривожся — таємниці тут нема —
Вітер стука крадькома.

Розчинив вікно я сміло — з шумом розгорнувши крила,
Увійшов статечний Ворон, мов минувшина сама.
Не кивнувши головою, із вельможною пихою
Йде поважною ходою, знявсь, і — подив обійма:
Знявсь і сів на бюст Паллади, мов нікого тут нема,
Знявсь і сів, мов тінь німа.

Розпачу й журбі на зміну я всміхнувсь — кумедну міну
Зберігав поважний Ворон — велич древности німа.
"Ти ж опудало провісне, та не боягуз ти, звісно,
Древній Вороне зловісний, з того краю, де Пітьма.
Як Вельможність Вашу звали, де Плутонова Пітьма?"
Ворон прокричав: — Дарма!

Здивувався я незмірно — птах промовив чітко, вірно,
Хоч і мовив недоречно — сенсу в слові тім нема —
Та скажіть, хіба не диво, крукові хіба властиво,
Щоби він отак сміливо над дверима сів притьма?
Птах чи звір щоби вмостився, мов нікого тут нема?
Птах із іменем "Дарма"?

А самотній Ворон мовив тільки те єдине слово,
Ніби скинувши окови із душі, тягар ярма.
Знову стало німо й тихо, скам'янів, немов не диха
Ворон, поки я на лихо прошептав: "А вже нема
Давніх друзів, на світанку й ВІН піде, надій нема".
І промовив птах: — Дарма!

Я здригнувся — надто вдало слово те у тиші впало.
"Так, — сказав я, — це єдине заучив він, видома,
Від господаря старого, лихом гнаного, і стогін,
Слово розпачу німого, що життя прийшла зима,

Спів погребний по Надії, не ішов йому з ума
Стогін той: — Дарма, дарма.

Ворон знов на зміну суму сміх навіяв. Я присунув
Крісло до дверей, погруддя й птаха, що немов дріма,
Сівши в крісло непорушно, я почав сплітати скрушно
Думку з думкою, і слушно запитав себе притьма:
Що цей древній крук незвісний, лиховісний мов пітьма,
Провіща своїм "дарма"?

Роздумів текли хвилини, та ні слова я не кинув
Ворону, що пік очима, мов жаринами двома.
І текли, спливали миті, голову я став хилити
До м'якого оксамиту, що окреслила пітьма.
А Ленор до оксамиту, що окреслила пітьма,
Вже не схилиться! Дарма!

І здалося — плив незримо дим з кадила Серафима,
Що проходив по світлиці тихим кроком крадькома.
Крикнув я: "Слабка людино! Це Господь послав хвилину
Забуття від мук невпинних, що Ленор взяла Пітьма!
Пий же забуття — про неї пам'ять забере Пітьма!"
Ворон прокричав: — Дарма!

"О пророче! Зла появо! — Ти ж пророк, хоч би й диявол!
Чи послав тебе Спокусник, чи із свого виру Тьма
Вивергнула ураганом самотою в світ незнаний,
В Хижу, Жахом вічним гнану, — викрий правду, чи зніма
Хоч бальзам у Галаадах біль з душі, чи не зніма"?
Ворон прокричав: — Дарма!

"О пророче! Зла появо! — Ти ж пророк, хоч би й диявол!
Заклинаю небесами, Богом, що над усіма —
Серцю в розпачу лещатах мусиш, мусиш ти сказати,
Чи в Едемі хоч обняти є надія, чи нема,
Осяйну Ленор обняти є надія, чи нема?"
Ворон прокричав: — Дарма!

Скинувсь я — "Ворожа птахо! З словом цим з-під мого даху

Щезни геть у люту бурю, де Плутонова Пітьма!
Геть неси і тінь потворну, і оману лихотворну,
Вийми з серця дзьоб свій чорний! Місця тут тобі нема!"
Поверни мою самотність, — місця тут тобі нема!"
Ворон прокричав: — Дарма!

І маячить перед зором чорний Ворон, чорний Ворон
На Паллади білім бюсті, душу в розпачі трима. —
І подібний погляд має тільки демон, що дрімає,
Світло лампи вирізняє тінь, чорнішу, ніж Пітьма,
Й душу визволити з тіні, чорної, немов Пітьма,
Не спромога вже — дарма!

Гафіз

Переклад з перської Ольги Свідзинської (1996)

Йосип загублений вернеться знов в Ханаан, не сумуй!
Смутку понуре житло зацвіте квітником, не сумуй!

Серце, що бачило горе! Все горе твоє промине.
Мучить твій розум неспокій, та пройде, мов сон, не сумуй!

Гей, милий пташку! Невдовзі весна забуяє в луках —
Пишні троянди неси, заквітчай її трон, не сумуй!

Що ж! Не сприяють тобі всі зірки та світила два дні?
Доля мінлива, ворожість її — не закон, не сумуй!

Не зневіряйсь, хоч не відаєш ти небуття таємниць:
Може, відраду знайдеш, як перейдеш кордон? не сумуй!

Корінь життя підмиває потоком гірським небуття, —
Бурі й потопу не бійся, як Ной за кермом, не сумуй!

Прагнеш дістатись Кааби — дорога крізь терня веде,
Ноги пораниш, обпалиш гарячим піском — не сумуй!

Хай небезпечна стоянка, хай дуже далека мета,
Втім, ти не йдеш по землі безконечним шляхом, не сумуй!

Нам докучає розлука чи від ворогів терпимо —
Все бачить Той, що панує над злом і добром, не сумуй!

Бідний Гафізе! Самотнії ночі в оселі твоїй...
Знай, що читання Корану — блаженний затон, не сумуй!

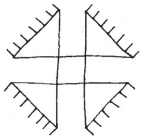

ЛІТЕРАТУРА

Августин, 1996 — Святий Августин. Сповідь. — К.: Основи, 1996.

Аверінцев, 1970 — Аверинцев Сергей. Аналитическая психология К.-Г.Юнга и закономерности творческой фантазии // Вопросы литературы. — 1970. — № 3.

Аверінцев, 2001 — Аверинцев С.С. София — Логос. Словарь / Второе, испр. издание. — К.: Дух і Літера, 2001.

Адамар, 1970 — Адамар Жак. Исследования психологии процесса изобретения в области математики. — М., 1970.

Айнштайн, 1967 — Эйнштейн А. Собрание научных трудов / В 4 т. — Т. 4. — М., 1967.

Амальрик, 1971 — Амальрик Андрій. Чи доживе СРСР до 1984 року? — Париж—Балтимор: Смолоскип, 1971.

Андерсон, 2001 — Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження націоналізму. — К.: Критика, 2001.

Антологія, 1997 — Антология исследований культуры. Том 1. Интерпретации культуры. — СПб., 1997.

Антонович, 1993 — Антонович Дмитро. Українська культура. — К., 1993.

Армстронґ, 1955 — Armstrong John. Ukrainian Nationalism. — N.-J., 1955.

Арнольд, 1999 — Арнольд В.И. Антинаучная революция и математика // Вестник Российской Академии Наук. — 1999. — Т. 69. — С. 553—558.

Арнольд, 2000а — Арнольд В.И. Россия станет Америкой, если забросит математику // Парламентская газета, 18.10.2000.

Арнольд, 2000б — Арнольд В.И. Нужна ли в школе математика? // Тезисы выступления на Всероссийском совещании "Математика и общество. Математическое образование на рубеже веков". — Дубна, сентябрь, 2000.

Афанасьєв, 1997 — Религия как объект гуманитарных наук // Доклад ректора Российского государственного гуманитарного университета акад. Ю.Н.Афанасьева на конференции "Церковь, нация и гражданское общество в России и Восточной Европе" (Бйерремарк, Дания. 1—3 мая 1997).

Афанасьєв, 2001 — Афанасьев Ю. Опасная Россия. Традиции самовластья сегодня. — М.: Рос. гуманит. ун-т, 2001.

Ахієзер, 1991 — Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта. — М., 1991.

Ахієзер, 1996 — Алєксандр Ахієзер. Росія — кризова точка світової історі // Ї. — 1996. — № 6.

Ахієзер, Клямкін, Яковенко, 2008 — Ахиезер А., Клямкин И., Яковенко И. История России: Конец или новое начало? — М.: Новое издательство, 2008.

Байбурин, 1989 — Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.: Наука, 1989.

Бакусєв, 1992 — Бакусев В. В земле человеческой // Карл Юнг. Феномен духа в искусстве и науке. — М., 1992.

Барнес, 1965 — Barnes Harry Elmer. An Intellectual and Cultural History of the Western World. — New York: Dover Publications, 1965.

Барроу, Типлер, 1996 — Barrow John, Tipler Frank. The Anthropic Cosmopological Principle. — Oxford—New York: Oxford University Press, 1996.

Баткін, 1989 — Баткин Л. Неуютность культуры // Театр. — 1989. — № 5.

Бахрушин, 1936 — Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. — 1936. — № 3.

Бачинський, 1995 — Бачинський Георгій. Чи залишиться Україна українською? // Універсум. — 1995. — № 9—10.

Бенвеніст, 1974 — Бенвенист Эмиль. Общая лингвистика. — М., 1974.

Бергер, Лукман, 1995 — Бергер Питер, Лукман Томас. Социальное конструирование реальности. — М., 1995.

Бердяєв, 1918 — Бердяев Н. Судьба России. — М., 1918.

Бердяєв, 1990 — Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.

Берлін, 1993 — Берлін Ісайя. Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. — 1993. — № 3.

Берлін, 1994 — Берлін Ісая. Чотири есе про свободу. — К.: Основи, 1994.

Бєлий, 1990 — Андрей Белый. Пути культуры // Вопросы философии. — 1990. — № 11.

Бжезінський, 2000 — Бжезінський Збігнєв. Велика Шахівниця. — Львів—Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000.

Бжезінський, 2006 — Бжезінський Збігнєв. Україна у геостратегічному контексті. — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006.

Біблер, 1989 — Библер В.С. Культура. Диалог культур // Вопросы философии. — 1989. — № 6.

Білокінь, 1999 — Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999.

Білокінь, 2008 — Білокінь С. Теорія й практика: голодомор. Різні типи й способи терору // Post-Поступ. — № 15 (21); № 2 (22). — 2008.

Біркгофф, 1977 — Биркгофф Гаррет. Математика и психология. — М., 1977. (Garrett Birkhoff. Mathematics and Psychology. — 1969).

Богданович, 1996 — Багдановіч Максім. Белорусское возрождение // Багдановіч Максім. Выбраныя творы. — Мінск, 1996.

Боголюбов, 1979 — Боголюбов Н. Значение фундаментальных исследований в ядерной физике // Природа. — 1979. — № 7.

Бойко, 1990 — Бойко Юрій. Вибране. — Heidelberg, 1990.

Бойко, 1992 — Бойко Ю. Шлях нації. — Париж—Київ—Львів, 1992.

Брайчевський, 1989 — Брайчевський Михайло. Середньовіччя та сучасність // Україна. Наука і культура. — Вип. 23. — К., 1989.

Брайчевський, 1994 — Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу // Український історик. — 1994. — № 1—4.

Брей, Трамп, 1990 — Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., Прогресс, 1990.

Бродель, 1992 — Бродель Фернан. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV — XVIII в. / В 3 т. — Т. 3. Время мира. — М., 1992.

Бубер, 1979 — Бубер М. Народ и его земля // Бубер М. Избранные произведения. — Иерусалим, 1979.

Бут, 1999 — Бут Ю. Націоналізм та лібералізм. Погляди ліберал-демократа // Самостійна Україна. № 11—12, 13—14, 1999.

Вайцзекер, Ловінси, 1997 — Ernst U. von Weizsacker, Amory B. Lovins and L. Hunter Lovins. Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use. A Report to the Club of Rome. — Earthscan, 1997.

Ванд, 2004 — Ванд Л.Э. Российское мирочувствие: поиски сущности // Мир психологии. — 2004. — № 1.

Вассиян, 1928 — Вассиян Юліян. До головних засад націоналізму // Розбудова нації. — 1928. — № 2.

Вассиян, 1929 — Вассиян Юліян. Ідеологічні основи українського націоналізму // Розбудова нації. — 1929. — № 3—4.

Вассиян, 1972 — Вассиян Юліян. Твори. Том 1. — Торонто: Євшан-зілля, 1972.

Вебер, 1994 — Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994.

Вежбицька, 1996 — Вежбицкая Анна. Концептуальные основы психологии культуры // Вежбицкая Анна. Язык. Культура. Познание. — М., 1996.

Вейль, 1998 — Вейль Сімона. Укорінення. Лист до клірика. — К.: "Д.Л.", 1998.

Вернадський, 2004 — Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. — М.: Айрис пресс, 2004.

Вигодський, 1934 — Выгодский М. Галилей и инквизиция. — ГТТИ, 1934.

Витвицький, 1993 — Витвицький Богдан. За верховенство закону // Сучасність. — 1993. — № 5.

Вігнер, 1971 — Вигнер Е. Непостижимая эффективность математики в естественных науках // Вигнер Е. Этюды о симметрии. — М., 1971.

Вінер, 1958 — Винер Норберт. Кибернетика и общество. — М., 1958.

Вінер, 1961 — Винер Норберт. Наука и общество // Вопросы философии. — 1961. — № 7.

Вінер, 1966 — Винер Норберт. Творец и робот. — М., 1966. (Wiener Norbert. God and Golem, inc, 1964)

Вітгенштайн, 1995 — Вітгенштайн Людвіг. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження. — К.: Основи, 1995.

Вітенберг, 2002 — Витенберг Б. Об историческом оптимизме, историческом пессимизме и государственном подходе к истории // "НЛО". — 2002. — № 54.

Вітковський, 2003 — Вітковський Володимир. Українська трагедія 90-х: жертви // Універсум. — 2003. — № 5—6.

Вітковський, 2004 — Вітковський Володимир. Трагедія незалежності, революція надії. — Львів, 2004.

Возгрін, 1992 — Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.

Войтила, 1983 — Wojtyła Karol. Elementarz etyczny. — Lublin, 1983.

Волошин, 1990 — Волошин Максимилиан. Культура, искусство, памятники Крыма // Коктебельские берега. — Симферополь, 1990.

Восленський, 1991 — Восленский М. Номенклатура. — М., 1991.

Врангель, 2002 — Врангель П.Н. Записки: Т. 1. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. — Минск: Харвест, 2002.

Гайєк, 1944 — Hayek Fridrich. The Road to the Serfdom. — London, 1944.

Гайєк, 1990 — Хайек Ф.А. Общество свободных. — London, 1990. (Friedrich Hayek. The Political Order of a Free People. — London, 1979).

Гайєк, 1992 — Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 1992. (F.A.Hayek. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism. — 1988).

Гайєк, 2002 — Гаєк Ф.А. Конституція свободи. — Львів: Літопис, 2002.

Гайзенберґ, 1962 — Heisenberg W. Die Abstraktion in der modernen Naturwissenschaft // Heisenberg W. Reden und Gedenkworte. — Heidelberg, 1962.

Гайзенберґ, 1987 — Гейзенберг Вернер. Шаги за горизонт. — М., 1987. (Werner Heisenberg. Schritte über Grenzen. — München, 1973).

Гайзенберґ, 1989 — Гейзенберг Вернер. Физика и философия. Часть и целое. — М., 1989. (Werner Heisenberg. Der Teil und das Ganze. — München, 1969).

Гакен, 1980 — Хакен Г. Синергетика. — М.: Мир, 1980. (Hermann Haken. Synergetics. An Introduction. — Springer-Verlag, 1978).

Гакен, 1991 — Хакен Г. Информация и самоорганизация. — М., 1991. (Hermann Haken. Information and Self-Organization. — Berlin, 1988).

Гантінгтон, 1992 — Гантінгтон С. Немає виходу: помилка ендизму // Генеза. — Березень 1992.

Гарен, 1986 — Гарэн Эудженио. Проблемы итальянского возрождения. — М.: Прогресс, 1986.

Гаспаров, 1989 — Гаспаров М. Прошлое для будущего // Наше наследие. — 1989. — № 5.

Гейзінга, 1994 — Гейзінга Йоган. Homo Ludens. — К.: Основи, 1994.

Геллнер, 1989 — Геллнер Эрнест. Нации и национализм // Вопросы философии. — 1989. — № 7.

Гіренок, 1991 — Гиренок Ф. Судьба русской интеллигенции (Читая Федотова) // Философия и жизнь. — 1991. — № 9.

Головащенко, 1999 — Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1999.

Голубенко, 1987 — Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1987. (Див. також скорочене видання в Україні під тою ж назвою: К.: Дніпро, 1993).

Гольц, 2002 — Гольц Г.А. Культура и экономика России за три века, XVIII — XX вв. — Т. 1.: Менталитет, транспорт, информация (прошлое, настоящее, будущее). — Новосибирск: Сибирский хронограф, 2002.

Горліс-Горський, 2006 — Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр: Документальний роман / Вступне слово Р. Коваля. — Дрогобич: ВФ "Відродження", 2006

Горлов, 2001 — Горлов С.А. Совершенно секретно: Альянс Москва—Берлин, 1920—1933 гг. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.

Грабович, 1989 — Грабович Григорій. До питання величі Шевченка: самозображення поета // Сучасність. — 1989. — № 5.

Грабович, 1997 — Грабович Григорій. До історії української літератури. — К.: Основи, 1997.

Грабовський, 2005 — Грабовський С. Парад поразки // Інтернет-газета "Українська правда". — 27.04.2005. електронний ресурс: http://www.pravda.com.ua/ru/news/2005/3/16/2608.htm

Грант, 1986 — Грант П. Философия, культура, технология: перспективы на будущее // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986.

Грицак, 1996 — Грицак Я. Нарис історії України. — К., 1996.

Грушевський, 1904 — Грушевский М.С. Статьи по славяноведению. — Вып. 1. — СПб., 1904.

Гумбольдт, 1984 — Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984.

Гумільов, 1989 — Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989.

Гумільов, 1990 — Гумилев Л. Биография этноса в исторический период. — Л., 1990.

Гуревич, 1990 — Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. — М.: Искусство, 1990.

Гуревич, 1992 — Гуревич А. Жак Ле Гофф и "новая историческая наука" во Франции // Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992. — С. 352-373

Ґалілей, 1948 — Галилео Галилей. Диалог о двух главнейших системах мира. — М., 1948.

Ґальцева, 1993 — Гальцева Рената. Роковое слово // Новый мир. — 1993. — № 9.

Ґлешоу, 1991 — Glashow Sheldon L. The Charm of Physics. — AIP Press, 1991.

Даль, 1997 — Даль В.И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. В двух томах. — СПб., 1997.

Данилевський, 1991 — Данилевский Н.Я. Россия и Европа. — М., 1991.

Данілов-Данільян, Лосєв, Рейф, 2005 — Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С., Рейф И.Е. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России. — М.: Инфра-М, 2005.

Дашкевич, 1989 — Дашкевич Ярослав. Хто такий Михайло Грушевський // Україна. Наука і культура. — Вип. 23. — К., 1989.

Дашкевич, 1993 — Дашкевич Ярослав. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — Вип. 26—27. — К., 1993.

Девіс, 1989 — Девис П. Суперсила. — М., 1989 (Paul Davies. Superforce. The Search for a Grand Unified Theory of Nature. — New York, 1985).

Дейвіс, 2000 — Дейвіс Норман. Европа. Історія. — К.: Основи, 2000.

Демкович-Добрянський, 1993 — Демкович-Добрянський Михайло. Україна і Росія. — Львів, 1993.

Денисенко, 1999 — Денисенко Володимир. Комуністичні режими замордували 110 мільйонів людей // Історичний календар '99. — К., 1998.

День, 2005 — День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л.Івшиної. — К.: ЗАТ "Укр. пресгрупа", 2005.

Деркач, 1994 — Деркач Мирон. У пошуках розуміння світу (Фундаментальні закони природи і суперечливі закони розвитку суспільства) // Універсум. — 1994. — № 3—4.

Дзюба, 1991 — Дзюба Іван. Україна і світ // Україна. Наука і культура. — Вип. 25. — К., 1991.

Дзюба, 1995 — *Дзюба* Іван. "Застукали сердешну волю" // Сучасність. — 1995. — № 3—4.

Донцов, 1957 — *Донцов Дмитро*. Підстави нашої політики. — Нью-Йорк, 1957.

Донцов, 2001 — *Донцов Д*. Націоналізм. Твори. — Т. 1. — *Львів*: Кальварія, 2001.

Дорошенко, 1930 — *Дорошенко Дмитро*. Історія України 1917—1923. / У 2 т. — Ужгород, 1930—1932. — Т. 1.

Дорст, 1968 — *Дорст Ж*. До того как умрет природа. — М.: Прогресс, 1968.

Екман, 2003 — Экман Пол. Психология *лжи*. — СПб.: Питер, 2003.

Енцикліки, 1993 — Энциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 гг. — К., 1993.

ЕСУМ, 1989 — Етимологічний словник української мови / У 7 т. — К., 1989. — Т. 3.

Етціоні, 1992 — Этциони Аматео. Восточная Европа перед трудным выбором // Вестник Российской Академии Наук. — 1992. — № 6.

Жуйкова, 1995а — Жуйкова Маргарита. Як говоритимуть наші нащадки: українською мовою чи "малороссийским наречием"? // Державність. 1995. — № 2. Див. також Сучасність. — 1993. — № 10. (скорочено).

Жуйкова, 1995б — Жуйкова Маргарита. Чи потрібна українцям "русскоязычная" мова? // Розбудова держави. — 1995. — № 3. Див. також Універсум. — 1997. — № 1—2.

Забужко, 1997 — Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. — К.: Абрис, 1997.

Забужко, 2007 — Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. 2-е вид., виправл. — К.: Факт, 2007.

Захар'єв — Захарьєв Б.Н. Информация и народное благополучие // Електронний ресурс: http://thsun1.jinr.ru/~zakharev/soc.html

Зеньковський, 1990 — Проф. прот. Зеньковский В. Апологетика. — К., 1990.

Зибачинський, 1960 — Зибачинський Орест. Інтегральна революція. — Мюнхен, 1960.

Зибачинський, 1969 — Зибачинський Орест. Ренесанс — Реформація — Революція. — Сідней, 1969.

Зибачинський, 1988 — Зибачинський Орест. Воля до свободи. — Сідней—Париж, 1988.

Зінченко, 1990 — Зинченко В. Наука — неотъемлемая часть культуры? // Вопросы философии. — 1990. — № 1.

Знаков, 2003 — Знаков В.В. Западные и русские традиции в понимании лжи: размышления российского психолога над исследованиями Пола Экмана // Экман Пол. Психология лжи. — СПб.: Питер, 2003. — С. 243—268.

Іванов, 1978 — Иванов Вяч. Вс. Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем. — М.: Советское радио, 1978.

Іваск, 1988 — Иваск Ю. Молчание (памяти Георгия Петровича Федотова) // Наше наследие. — 1988. — № 4.

Іваск, 1991 — Иваск Ю. Эсхатология и культура // Федотов Г.П. Святой Филипп митрополит московский. — М., 1991.

Іналджик, 1998 — Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба. 1300—1600. — К.: Критика, 1998.

Каваллі-Сфорца, 1992 — Кавалли-Сфорца Луиджи Л. Гены, народы, языки // В мире науки. — 1992. — № 1.

Капиця П., 1990 — Петр Капица. О науке и власти: Письма // Библиотека "Огонек" № 32. — М.: Издательство "Правда", 1990.

Капиця С., 1996 — Капица С. Феноменологическая теория роста населения Земли // Успехи физических наук. — Т. 166. — № 1 — январь 1996.

Кардаш, 2003 — Злочин / Упор. Петро Кардаш. — Мельбурн, 2003.

Карсавін, 1991 — Карсавин Лев. Государство и кризис демократии // Новый мир. — 1991. — № 1.

Карсавін, 1993 — Карсавин Лев. Философия истории. — СПб., 1993.

Касьянов, 1999 — Касьянов Г.В. "Нація" і "націоналізм": слова і терміни // Український історичний журнал. — 1999. — №2.

Кауфман, 1991 — Кауфман Стюарт А. Антихаос и приспособление // В мире науки. — 1991. — № 10.

Кауфман, 1993 — Stuart A. Kauffman. The Origin of Order: Self-Organisation and Selection in Evolution. — New York: Oxford University Press, 1993.

Кац, Улам, 1971 — Кац М., Улам С. Математика и логика. — М.: Мир, 1971.

Керам, 1979 — Керам Курт. Первый американец. — М.: Прогресс, 1979.

Керролл, 1993 — John Carroll. Humanism. The Wreck of Western Culture. — London: Fontana Press, 1993.

Кінан, 2001 — Кінан Едвард. Російські історичні міфи. — К.: Критика, 2001.

Кістяківський, 1996 — Кістяківський Богдан. На захист права // Універсум. — 1996. — № 11—12.

Клеєман, 1783 — Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, а также... во весь Крым... — СПб., 1783.

Книш, 1994 — Книш З. Становлення ОУН. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994.

Князєва, Курдюмов, 2005 — Князева Е., Курдюмов С. Основания синергетики. — М.: КомКнига, 2005.

Козловські, 1997 — Козловски Петер. Культура постмодерна. — М., 1997.

Койре, 1985 — Койре Александр. Очерки истории философской мысли. — М., 1985.

Колаковський, 2001 — Колаковський Лєшек. У пошуках варвара // 12 польських есеїв. — Б. м., Критика, 2001.

Колаковський, 2005 — Колаковський Лешек. Мої правильні погляди на все. — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005.

Коновалець, 1948 — Коновалець Євген. Причинки до історії української революції. — Вид. 2. — Накладом ПУН. — 1948.

Коровін, 1990 — Константин Коровин вспоминает. — М., 1990.

Королів-Старий, 1961 — Василь Королів-Старий. Згадки про мою смерть. Спомини. 2-е видання. — Торонто: Добра книжка, 1961

Корчмарик, 1993 — Корчмарик Богдан. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. — Львів, 1993.

Костенко, 1999 — Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. — К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1999.

Кравчук, 2007 — Кравчук Олександр. Про недоторканність, корупцію та системи управління // Універсум. — 2007. — № 7—8.

Крамаренко, 2007 — Крамаренко Олександр. Геноцид-33 у сучасному українському вимірі. // Універсум. — № 7—8. — 2007.

Кребер, Клакгон, 1964 — Kroeber A., Klukhohn K. Culture. Critical Review of Concepts and Deginitions. — New York, 1964.

Крисін, 1996 — Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русский язык конца XX столетия (1985—1995). — М., 1996.

Ксенжек, 2007—2008. — Ксенжек Октавіян. Ще не вмерла Україна... // Універсум. — 2007. — № 11—12; 2008. — № 1—2.

Кубайчук, 2004 — Кубайчук Віктор. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. — К.: "К.І.С.", 2004.

Кубрякова, 1997 — Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Кубряковой Е.С. — М.: Из-во МГУ, 1997.

Культурологія, 1998 — Культурология. XX век. Энциклопедия. В 2-х т. — СПб.: Университетская книга, 1998.

Кульчицький, 1999 — Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі. — Сучасність, №4, 1999.

Кун, 1975 — Кун Т. Структура физических революций. — М., 1975.

Кураєв, 1996 — Кураев А. Пантеизм и монотеизм // Вопросы философии. — 1996. — № 6.

Кураєв, 1997 — Кураев А. Христианская философия и пантеизм. — М.: Изд-во Моск. подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1997.

Куртуа, 1997 — Courtois Stephane, Nicolas Werth, Jean-Lois Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Lois Margolin. Le livre noir du communisme. — Paris, 1997. Український переклад: Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне, Анджей Пачковський, Карел Бартошек, Жан-Луї Марґолен. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. — Львів: Афіша, 2008.

Кушнір, 2000 — Кушнір М. Велич мистецтва і відродження культури // Хроніка 2000. Україна: філософський спадок століть. — Вип. 39-40. — 2000.

Кюстін, 1990 — Маркиз де-Кюстин. Николаевская Россия. — М.: Терра, 1990.

Лавлок, 2000 — Lovelock James. Gaia: A New Look at Life on Earth. — Oxford University Press, 2000.

Лавлок, 2007 — Lovelock James. The Revenge of Gaia. — New York: Basic Book 2007.

Лапійчук, 2008 — Лапійчук Василь. Про головну причину спроби вступу України в НАТО // Універсум. — 2008. — № 3—4.

Лаплас, 1908 — Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. — М., 1908.

Ласло, Ґроф, Рассел, 2003 — Laszlo Ervin, Grof Stanislav, Russell Peter. The Consciousness Revolution. — London — Las Vegas: Elf Rock Production, 2003.

Лауе, 1950 — Laue M. Geschichte der Physik. — Bonn, 1950.

Ле Гофф, 1992 — Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1992.

Ле Руа, 1927 — Le Roy E. L'exigence idealiste et le fait d'evolution. — Paris, 1927.

Леві-Строс, 1997 — Леві-Строс Клод. Структурна антропологія. — К., 1997.

Лернер, 1992 — Лернер Макс. Развитие цивилизации в Америке. — М., 1992.

Леся Українка, 1954 — Леся Українка. Твори в XII томах. — Т. XII. — New York, 1954.

Лєбєдєв, 1988 — Лебедев Е. Кое-что об ошибках сердца. Эстрадная песня как социальный симптом // Новый мир. — 1988. — № 10.

Лєвін, 1996 — Левин Ю. Об обсценных выражениях русского языка // Анти-мир русской культуры. — М., 1996.

Липа, 1992 — Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1992.

Липинський, 1993 — Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К.: ПБП "Фотовідеосервіс", 1993.

Липинський, 1994 — В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції / Ред. Я. Пеленський. — Київ — Філадельфія, 1994.

Липинський, 1995 — Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. — К., 1995.

Липинський, 2003 — Листування В.Липинського / Редактори Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська та ін. — Т. 1. — К.: Смолоскип, 2003.

Лисяк-Рудницький, 1994 — Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — К.: Основи, 1994.

Лінтон, 1955 — Linton Ralph. The Tree of Culture. — New York, 1955.

Лінч, 1994 — Лінч Джозеф. Середньовічна Церква. Коротка історія. — К.: Основи, 1994.

Лісовий, 2000 — Лісовий Василь. Що таке національна (українська) ідея? // Націоналізм: Антологія. — К.: Смолоскип, 2000.

Ліхачов, 1989а — Лихачев Д. Мысли о культуре будущего // Известия. — 1989. — 16 нояб. — № 380.

Ліхачов, 1989б — Лихачев Д. Близорукость // Литературная газета. — 1989. — № 38.

Ліхачов, 1991 — Лихачев Д. Русская культура в современном мире // Новый мир. — 1991. — № 1.

Ловелл, 1950 — Lowell Thomas, Jr. Out of This World. Across the Himalayas to Forbidden Tibet. — New York, 1950.

Лончина, 1983 — Лончина Б. Українська культура. — Нью-Йорк, 1983.

Лоренц, 1985 — Lorenz Konrad. Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit. — München — Zürich, 1985.

Лоренц, 1998 — Лоренц К. Оборотная сторона зеркала. — М.: Республика, 1998.

Лосський, 1991 — Лосский Н.О. История русской философии. — М., 1991.

Лотман, 1992 — Лотман Ю. О семиотическом механизме культуры // Радуга. — 1992. — № 6.

Лужницький, 1994 — Лужницький Григор-Меріям. Дванадцять листів о. Андрея Шептицького до матері. — Львів, 1994.

Любіщев — Любищев А. Наука и религия (рукопис).

Любіщев, 1925 — Любищев А. О природе наследственных факторов // Изв. биол. НИИ при Перм. ун-те. — 1925. — Т. 4. (Приложение).

Любіщев, 1991 — Любищев А.А. В защиту науки: Статьи и письма 1953—1972. — Л.: Наука, 1991.

Маланюк, 1966 — Маланюк Євген. Книга спостережень // Маланюк Євген. Проза. Т. II. — Торонто, 1966.

Малиновський, 1944 — Malinovsky B. A Scientific Theory of Culture and Other Essays. — New York, 1944.

Малиновський, 2001 — Bronisław Malinowski. Czym jest kultura? // Antropologia kultury. Cz. 1. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2001.

Малтус, 1798 — Thomas Maltus. Essay on the Principle of Population. — Б.м., 1798.

Малявін, 1985 — Малявин В.В. Чжуан-Цзы. — М.: Наука, 1985.

Мамардашвілі — Мамардашвили М.К. Наука и культура // Електронний ресурс: http://www.mkm.h1.ru/texts/art/science&culture.htm.

Марков, 1995 — Марков Е.Л. Очерки Крыма. — Симферополь, 1995.

Марченко, 1994 — Марченко Валерій. Листи до матері з неволі. — К., 1994.

Масенко, 1999 — Масенко *Л*. Мова і політика. — К.: Соняшник, 1999.

Масенко, 2005 — Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Упоряд.: *Л*. Масенко та ін. — К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005.

Матвєєва, Циганкова, Янковський, 1994 — Матвєєва *Леся*, Циганкова *Елла*, Янковський *Олександр*. Трагічні сторінки // Україна. Наука і культура. — Вип. 28 — К., 1994.

Медоуз, 1972 — Meadows Donella H., Meadows Dennis L., Randers Jorgen, Behrens William W. The Limits to Growth. — New York: Universe Books. 1972.

Медоуз, 2004 — Meadows Donella H., Randers Jorgen, Meadows Dennis L. Limits to Growth: The 30-Year Update. — Chelsea Green Publishing Company, — 2004. Російський переклад: Медоуз *Донелла*, Рандерс Йорген, Медоуз Деннис. Пределы роста. 30 лет спустя / Пер. с англ. — М.: ИКЦ "Академкнига", 2007.

Мєжуєв, 1997 — Межуев В. О национальной идее // Вопросы философии. — 1997. — № 12.

Мечніков, 1924 — Мечников *Л*.И. Цивилизация и великие исторические реки. — Б. м.: Из-во "Голос труда", 1924.

Мигдал, 1978 — Мигдал А.Б. Поиски истины // "Знание". — Серия физики. — 1978. — № 7.

Мілл, 2001 — Мілл Джон Стюарт. Про свободу. — К.: Основи, 2001.

Млиновецький, 2004 — Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917—1918. — Львів: Каменяр, 1994.

МНМ, 1991—1992 — Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — М.: Сов. энциклопедия, 1991; 1992.

Моль, 1973 — Моль Абраам. Социодинамика культуры. — М., 1973. (Abraham A. Moles. Sociodynamique de la culture. — Paris, 1967).

Мороз, 1995 — Мороз Осип. Де ми є і ким хочемо бути? // Універсум. — 1995. — № 9—10.

Мур, 1984 — Мур Джордж. Принципы этики. — М., 1984.

Нагаєвський, 1993 — Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993.

Наше общее будущее, 1989 — Наше общее будущее: Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). — М.: Прогресс, 1989.

Николишин, 1947 — Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. — На чужині. — 1947.

Нібур, 1996 — Нибур Ричард. Христос и культура // Христос и культура. Избранные труды Ричарда Нибура и Райнхольда Нибура. — М., 1996.

Ніколіс, 1989 — Николис Дж. Динамика иерархических систем. — М., 1989. (J.S.Nicolis. Dynamics of Hierarchical Systems. — Berlin — Heidelberg — New York — Tokyo, 1986).

Новак, 1997 — Новак Майкл. Дух демократического капитализма. — Минск, 1997.

Новіков, 2002 — Новиков С.П. Вторая половина XX века и ее итоги: кризис физико-математического сообщества в России и на Западе // Историко-математические исследования. Вторая серия. — М. — 2002. — Вып. 7 (42).

Олемською, Кисельов, 1998 — Olemskoi Alexandr, Kiselev Alexei. Statistical field theory of hierarchical avalanche ensemble // Електронний ресурс: http://arxiv.org/abs/cond-mat/9804104.

Ольжич, 1994 — О.Ольжич. Незнаному Воякові. — К.: Фундація ім. О.Ольжича, 1994.

Ортега-і-Гассет, 1994 — Ортега-і-Гассет Хосе. Вибрані твори. — К.: Основи, 1994. (Ortega y Gasset J. Obras completas. — Madrid, 1947).

Ортега-і-Гассет, 1996 — Ортега-и-Гассет Х. История как система // Вопросы философии. — 1996. — № 6.

Останній гетьман, 1993 — Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К.: Академпрес, 1993.

Павличко, 2002 — Павличко Дмитро. Українська національна ідея. — К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002.

Палій, 2007 — Палій Олександр. Суперечка Русі з Московією закінчиться перемогою України // Універсум. — № 7—8. — 2007.

Папакін, 2003 — Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К.: Державний комітет архівів України, 2003.

Паулі, 1975 — Паули Вольфганг. Влияние архетипических представлений на формирование естественнонаучных теорий у Кеплера // Паули Вольфганг. Физические очерки. — М., 1975.

Переяславська рада, 2003 — Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. — К.: Смолоскип, 2003

Пессель, 1978 — Пессель Мишель. Путешествия в Мустанг и Бутан. — М., 1978.

Петров, 1991 — Петров М.К. Язык, знак, культура. — М.: Наука, 1991.

Петров, 1995 — Петров М.К. Искусство и наука. — М., 1995.

Петровський, Радченко, Семененко, 2007 — Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. — Харків: ВД "Школа", 2007.

Печчеї, 1985 — Печчеи Аурелио. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1985.

Пиріг, 2006 — Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. — 2006. — № 3.

Пігідо-Правобережний, 2002 — Пігідо-Правобережний Ф. "Велика вітчизняна війна". — К.: Смолоскип, 2002.

Планк, 1938 — Planck Max. Religion und Naturwissenschaft. — Leipzig, 1938.

Пойа, 1957 — Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. — М.: Иностранная литература, 1957.

Полонська-Василенко, 1992 — Полонська-Василенко Наталія. Історія України у 2 т. — Т. 2. — К.: Либідь, 1992.

Помяновський, 1997 — Jerzy Pomianowski. Dwie Rosje // Kultura. — 1997. — № 1—2.

Поппер, 1959 — Popper K. The Logic of Scientific Discovery. — London, 1959.

Поппер, 1994а — Поппер Карл. Злиденність історицизму. — К., 1994.

Поппер, 1994б — Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. — К., 1994.

Портніков, 2005 — Портніков В. Грудень. Скоропадський // Дзеркало тижня. — № 48 (576). — 10—16 грудня 2005 р.

Потебня, 1992 — Потебня Олександер. Мова. Національність. Денаціоналізація. — Нью-Йорк, 1992.

Приходько, 1948 — Приходько Віктор. Під сонцем Поділля. — Мюнхен: Українська трибуна, 1948.

Пріґожин, Стенгерс, 1986 — Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М.: Прогресс, 1986. (Ilya Prigogine, Isabelle Stengers. Order out of Chaos. — London, 1984).

Пуанкаре, 1983 — Пуанкаре Анри. О науке. — М.: Наука, 1983.

Райс, 1961 — Райс Емануїл. Володимир Свідзинський // Сучасність. — 1961. — № 4.

Рассел, 1995 — Рассел Бертран. Історія західної філософії. — К., 1995.

Ребет, 1997 — Ребет Лев. Теорія нації. — Львів, 1997.

Реєнт, 2003 — Реєнт О. Павло Скоропадський. — К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003.

Ріккерт, 1986 — Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Mit Anmerkungen und einem Nachwort. — Stuttgart: Reclam, 1986.

Ріккерт, 2001 — Rickert Heinrich. Człowek i kultura // Antropologia kultury. Cz. 1. — Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2001.

Рорті, 1997 — Рорти Ричард. Философия и зеркало природы. — Новосибирск, 1997.

Рубцов, 1997 — Рубцов Александр. Универсализм без берегов и с берегами // Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст. — М., 1997.

Сахаров, 1996 — Сахаров А. Д. Воспоминания. В двух томах. — Том первый. — М.: Права человека, 1996.

Свідзинський, 1992 — Свідзинський Анатолій. Культура як феномен самоорганізації // Сучасність. — 1992. — № 4.

Свідзинський, 1993 — Свідзинський Анатолій. Роздуми з приводу програм розвитку української культури // Сучасність. — 1993. — № 9.

Свідзинський, 1994а — Свідзинський Анатолій. Це складне національне питання. — К., 1994.

Свідзинський, 1994б — Свідзинський Анатолій. Етнос, нація, держава // Розбудова держави. — 1994. — № 7.

Свідзинський, 1996 — Свідзинський Анатолій. Українська національна ідея та шляхи її втілення // Універсум. — 1996. — № 11—12.

Свідзинський, 1999 — Свідзинський Анатолій. Юліян Вассиян та проблеми державотворення в сучасній Україні // Розбудова держави. — 1999. — № 7—12. Див. також Універсум. — 2000. — № 7—10.

Свідзинський, 2004 — Свідзинський Анатолій. Стефан Куртуа та ін. "Чорна книга комунізму" // Розбудова держави. — 2004. — № 4—6.

Свідзинський, 2005 — Свідзинський Анатолій. Національна ідея як концепт культури // Фундаментальні орієнтири науки. — К.: Видавничий дім "Академперіодика", 2005.

Семенко, 1993 — Семенко В. Две свободы // Новый мир. — 1993. — № 9. — С. 156—163.

Сепір, 1993 — Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. — М., 1993.

Скамай, 1995 — Скамай Іван. Томаш Масарик — перший президент Чехословацької республіки // Універсум. — 1995. — № 9—10.

Сколімовські, 1986 — Сколимовски Х. Философия техники как философия человека // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986.

Скоропадський, 1995 — Скоропадський Павло. Спогади. — Київ—Філядельфія, 1995.

Сміт, 1994 — Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К., 1994.

Снеллгров, Річардсон, 1968 — Snellgrove David, Richardson Hugh. A Cultural History of Tibet. — New York: Frederik A. Praeger, 1968.

Снігур, 2003 — Снігур Микола. Влада перетворюється на… // Універсум. — 2003. — № 5—6.

Солженіцин, 1991 — Солженицын Александр. Архипелаг ГУЛАГ. 1918—1956. Опыт художественного исследования. — М.: ИНКОМ НВ, 1991.

Соловйов, 1989 — Соловьев В.С. Сочинения в двух томах. — Т. 1. Философская публицистика. — М., 1989.

Солонін, 2004 — Солонин М.С. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война? — Дрогобич: Відродження, 2004.

Сорокін, 1992 — Сорокин П. Современное состояние России // Новый мир. — 1992. — № 4—5.

Сорос, 1997 — Сорос Джордж. Загроза капіталізму // Критика. — 1997. — № 1.

Стеблін-Каменський, 1986 — Стеблин-Каменский М. Миф. — М., 1986.

Степанов, 2001 — Степанов Юрий. Константы: Словарь русской культуры. — М.: Академический Проект, 2001.

Степовик, 2001 — Степовик Дмитро. Київська Біблія XVII століття. — К.: Українське Біблійне товариство, 2001.

Стоуньєр, 1986 — Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. — М., 1986.

Страда, 1991 — Страда Витторио. Национализм русский, национализм советский, постнационализм // Человек. — 1991. — № 6.

Тайлор Дж., 1989 — John R. Taylor. Linguistics Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. — Oxford University Press, 1989.

Тайлор Е., 1989 — Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989. (Edward Tylor. Primitive Culture. — London, 1871).

Тарнас, 1991 — Tarnas Richard. The Passion of the Western Mind: Understanding the Ideas that Have Shaped Our World View. — New York: Random House, 1991

Тарновський, 1995 — Тарновский Е. Четыре свободы. — СПб.: Макет, 1995.

Тейяр де Шарден, 1987 — Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.

Теліга, 1992 — Олена Теліга. Збірник. — К., 1992.

Тихомиров, 2000 — Тихомиров В. О некоторых проблемах математического образования // Електронний ресурс: http//www.mccme.ru/conf2000/tikh.htm.

Тодд, 2006 — Тодд Емманюель. Після імперії. Есе про загнивання американської імперії. — Львів: Кальварія, 2006.

Тойнбі, 1995 — Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. — К., 1995. (Toynbee A.J. A study of History. Abredgement by Somervell. — London, 1956—1957. Vol. 1—2).

Толстой, 1995 — Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995.

Топорков, 1989 — Топорков А.Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.: Наука, 1989.

Топоров, 1989 — Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем // Восток — Запад. — М.: Наука, 1989.

Торо, 1975 — Торо Генри Девид. Уолден, или жизнь в лесу. — М., 1975.

Тоффлер, 1986 — Тоффлер Олвин. Наука и изменение // Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М., 1986.

Трубецькой, 1995 — Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. — М., 1995.

Туган-Барановський, 1996 — Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение // Туган-Барановский М. К лучшему будущему. — М.: Российская политическая энциклопедия, 1996.

Тунманн, 1991 — Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991.

Уряди — Уряди Української Держави. Документи. Електронний ресурс: http://hai-nyzhnyk.mylivepage.com/blog/1140/18729.

Фасмер, 1986 — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / В 4 т. — М.: Прогресс, 1986.

Февр, 1991 — Февр Люсьен. Бои за историю. — М., 1991.

Федотов, 1989 — Федотов Г. Россия и свобода // Знамя. — 1989. — № 12.

Федотов, 1992 — Федотов Г. Судьба империй // Знамя. — 1992. — № 3—4.

Фейєрабенд, 1986 — Фейерабенд Поль. Избранные труды по методологии науки. — М., 1986.

Флоровський, 1991 — Флоровский Г. Евразийский соблазн // Новый мир. — 1991. — № 1.

Форрестер, 1974 — Форрестер Дж. Динамика развития города. — М.: Прогресс, 1974.

Форрестер, 1978 — Форрестер Дж. Мировая динамика. — М.: Наука, 1978.

Франк, 1930 — Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию. — Париж, 1930.

Франк, 1946 — Франк С. Л. Ересь утопизма // Новый журнал. — Кн. XIV. —1946.

Фромм, 1986 — Фромм Эрих. Иметь или быть? — М., 1986.

Фромм, 1991 — Фромм Эрих. Некрофилы и Адольф Гитлер // Вопросы философии. — 1991. — № 9.

Фромм, 1992 — Фромм Эрих. Душа человека. — М.: Республика, 1992.

Фукуяма, 1990 — Фукуяма Френсис. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — № 3.

Хейлз, 2002 — Хейлз Кетрін Н. Як ми стали постлюдством. — К.: Ніка-центр, 2002.

Царахова, 1992 — Царахова Е. Трагическая повторяемость проблем России // Вестник Российской Академии Наук. — 1992. — № 2.

Цив'ян, 1985 — Цивьян Т.В. Мифологическое программирование повседневной жизни // Этнические стереотипы поведения. — Л.: Наука, 1985.

Цимбалістий, 1992 — Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. — К., 1992.

Цимбалістий, 1994 — Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. — К., 1994.

Чамокова, 1990 — Чамокова Е. Беречь культуру каждого народа // Наше наследие. — 1990. — № 1.

Чернавський, 2000 — Чернавский Д.С. Проблема происхождения жизни и мышления с точки зрения современной физики // Успехи физических наук. — 2000. — Т. 170. — Февраль.

Швайцер, 1973 — Швейцер Альберт. Культура и этика. — М., 1973. (Albert Schweitzer. Kultur und Ethik. — München, 1960).

Швайцер, 1978 — Швейцер Альберт. Письма из Ламбарене. — М., 1978.

Шевченко, 2001 — Шевченко Ігор. Традиційні еліти на бічних рейках // Критика. — 2001. — № 47.

Шкуратов, 1992 — Шкуратов В. Корни русской ментальности (Страна без места) // Alter Ego. — 1992. — № 2.

Шліхтінґ, 1935 — Новое известие о России времени Ивана Грозного. "Сказание" Альберта Шлихтинга. — Л., 1935.

Шморгун, 1997 — Шморгун О. Основний зміст поняття "українська національна ідея" // Розбудова держави. — 1997. — № 6.

Шпенґлер, 1993 — Шпенглер Освальд. Закат Европы. — М., 1993.

Шпет, 1982 — Шпет Густав. Очерк развития русской философии // Шпет Г.Г. Сочинения. — М., 1989.

Шрейдер, 1992 — Шрейдер Ю. Поиски христианских основ демократии // Новый мир. — 1992. — № 1.

Шрьодінґер, 1972 — Шредингер Э. Что такое жизнь? — М.: Атомиздат, 1972. (Erwin Schroedinger. What is Life? — Cambridge University Press, 1944).

Штепа, 1996 — Штепа Павло. Московство. — Львів, 1996.

Янів, 1993 — Янів Володимир. Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993.

Studia, 2006 — Studia linguistica cognitiva. 1. Язык и познание. — М.: Гнозис, 2006.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Августин 80, 109, 161, 639, 643
Аверінцев 74, 75, 94, 573
Аґджа 397
Адамар 159, 160
Азаркович 404
Айнштайн 67, 125, 128—132, 160, 170, 222, 413, 563
Александр Великий 75
Амальрик 489
Андерсон 203, 296—305
Андрієвський 293, 307
Андрій Боголюбський 505
Антипович 264
Антонович 14, 473, 474, 475, 478
Апресян 207
Арель 292, 293
Аристотель 78, 79, 87, 88, 115, 116, 145, 298, 299, 303, 308, 313
Армстронґ 286
Арнольд 458, 460, 461
Афанасьєв 85, 86, 337, 361, 481, 483, 486, 569, 575, 595
Ахієзер А. 444
Ахієзер О. 112, 355, 479, 486, 492, 493, 494
Ахматова 174

Б

Багряний 469, 531
Бадмаєв 480
Байбурин 240
Бакусєв 29
Бардін 549
Барка 531
Барнес 246
Барроу 31, 100, 613
Батий 359
Баткін 18, 19
Бах 82, 219, 233
Бахрушин 471
Бачинський Ґ. 283
Бачинський Ю. 325
Безручко 234, 372
Бекон 150
Беллармініе 148, 149
Бенвеніст 247, 280, 588
Бергер 53
Бердяєв 246, 260, 294, 295, 416, 486, 491, 523, 568, 589
Берія 412, 427,

527
Берлін *96, 264, 287, 288, 303, 304*
Бете *31, 32*
Бетховен *255*
Белий (Бугайов) *52*
Белінський *12, 486*
Бехтєрєв *228*
Бжезінський *337, 481, 485, 509*
Біблер *47*
Білокінь *230*
Біркгофф *160*
Бісмарк *35, 311*
Бітов *174*
Блаватська *56*
Блок М. *79*
Блок О. *472*
Богданович *172, 471, 472*
Боголюбов М. *137, 146, 147, 377, 378, 424, 426, 429, 442, 443, 444, 548, 549*
Боголюбов О. *426*
Бодуен де Куртене *213*
Боецій *109*
Бойдуник *293*
Бойко *293, 323, 486*
Болбочан *371*
Больцман *415*
Бонар *27*
Бонді *419*
Бор *8, 120, 125, 127, 128, 144,224, 410, 419, 463, 464, 556, 587*
Борн *16, 419*
Браге *117, 119, 411, 412*
Брадвардин *80*
Брайчевський *81, 617*
Брежнєв *64, 391*
Брей *19*
Брехт *148*
Бродель *49, 79*
Бродський *190*
Бромлей *272*
Броништейн *427*
Бубер *350*
Бужинський *467*
Буняківській *425*
Бурлюк *402*
Бут *322*

В

Вавілов *428*
Вайнберґ *137*
Вайцзекер *631, 633, 634*
Ванд *482*
Василенко *365*
Василько, князь *359*
Васильєв *12*
Вассиян *7, 293, 301, 306, 307, 312—322, 324, 325, 327, 400, 478*
Вебер *56*

Вежбицька *167, 168, 169, 309*
Вейль *202, 203, 343, 344, 392—399*
Вергалст *615*
Веркор *274, 281*
Вернадський *30, 367, 630*
Виговський *361, 649*
Вигодський *148, 149*
Винниченко *229, 325, 364, 367, 369, 370, 372, 378, 379*
Витвицький *342, 502, 515*
Вігнер *114, 146*
Вінер *42, 48, 150, 243, 244, 245, 520, 521, 623*
Вітгенштайн *299, 309, 311, 324, 330*
Вітенберґ *595*
Вітковський *389, 570*
Влесков *375*
Возгрін *471*
Войташек *268*
Волобуєв *635*
Володимир Великий *357, 358*
Володимир Мономах *358*
Волошин *471*
Вольтер *152, 266, 347*
Ворошилов *113, 527*
Восленський *383, 547*
Врангель *373—376*

Г

Габбл *128*
Гайєк *38, 39, 41—43, 95, 416, 440, 490, 514, 515, 517, 520, 524, 582*
Гайзенберґ *8, 48, 118, 124—128, 131, 132, 147, 156, 188, 224, 226, 238, 477, 549, 606*
Гакен *24, 29, 42, 128*
Гамільтон *136*
Гантінгтон *204, 258*
Гарен *83*
Гаспаров *14*
Гаусс *409, 452*
Гафіз *406, 657*
Гашек *404*
Геббельс *15*
Гевісайд *410*
Геґель *66, 72, 416*
Гейзінга *72*
Геллнер *290—292, 296, 318*
Гельмгольц *160*
Гельфанд *427*
Герцен *341, 504*
Гершензон *490*
Гіренок *491*
Гітлер *89, 228, 382, 429, 482, 499,*

529, 538, 539, 571, 583, 595
Глушков 402
Гоббс 416
Гоголь 265, 267, 377, 402, 487, 488
Гогун 540
Головащенко 82
Голоскевич 185, 186
Голубенко 466
Гольц 482—484, 601
Гомбрич 43
Гончаров 197
Горілий 366
Горліс-Горський 381
Горлов 382, 538
Грабович 47, 478
Грабовський 539, 540
Грант 93
Гребінка 467
Гренер 362
Григор'єв 379
Грицак 229
Грушевський 229—231, 304, 325, 362, 367, 370, 372, 409, 425, 481, 501
Губський 413
Гумбольдт 65, 170, 178
Гумільов 14, 46, 218, 272
Гуревич 17, 18, 79, 234

Ґ

Ґабсбурґ (Вишиваний) 292
Ґалілей 31, 86, 88, 116, 117, 123, 129, 144, 145, 147—150, 220
Ґальцева 96, 100, 102, 105
Ґамов 128, 141, 438
Ґіавер 188, 189
Ґлешоу 137, 616, 617, 632
Ґреґем 84, 90, 624
Ґроф 633

Д

Да Вінчі 31
Давидов 444
Дайсон 136
Даль 213, 497
Данилевський 246, 498—502, 505
Данило Галицький 359
Данілов-Данільян 634, 635
Данте 172
Дашкевич 229, 480
Девіс 100
Дейвіс 526, 539, 541
Декарт 80, 161, 563, 577, 578, 639
Демкович-Добрянський 467
Денисенко 530
Державін 177
Деркач 618

Джеймс 323, 324
Джекобс 243
Джемс 44
Дзюба 233, 234, 329, 466—468, 471, 474
Дідро 88, 89
Ділецький 268
Діоклетіян 78
Дірак 110, 137
Длусский 521
Довгий 185
Довженко 402
Доде 348
Домонтович 177
Донцов 279, 286, 293, 320, 321, 324, 350, 376, 377, 597, 598
Дорошенко 499
Дорст 617
Достоєвський 12, 234
Драгоманов 325
Дьюї 44, 138, 152, 323, 564

Е

Еванс-Прітчард 74
Евклід 87, 115, 170
Екман 342
Еліот 16
Ерігена (Скот) 109
Етціоні 519

Є

Єжов 527
Єльцин 526
Єсєнін 472

Ж

Жуйкова 10, 171, 175, 176

З

Заболоцький 184, 185
Забужко 350, 377, 395
Замятін 36, 91
Захар'єв 445, 448
Захаров 521
Зельдович 419, 444
Зеньковський 644
Зеров 404
Зибачинський 85
Зінченко 14, 175
Знаков 342
Зюсс 30

І

Іван, євангелист 103, 104, 512, 584, 585, 642
Іван Калита 480
Іван Павло II 63, 93, 242, 397
Іванов 161, 163—165
Іваск 491
Ігор, князь 356
Іларіон, митр. 358
Ільєнков 62
Іналджик 119
Індикоплов 466

Й
Йогансен 354

К
Кааріайнен 509
Каваллі-Сфорца 159, 163
Каганович 113, 292
Камерлінг-Оннес 189
Кампанелла 35
Камю 61
Кандинський 402
Кант 416
Капиця П. 189, 402, 411—413, 427
Капиця С. 617
Кардаш 531
Карл Великий 501
Карсавін 248, 293, 416
Кастеллі 148
Касьянов 307
Катерина II 361, 481
Каутський 583
Кауфман 39, 155, 620
Кац 151
Квітковський 293
Кейнз 416, 440
Кеплер 31, 86, 117, 145, 156, 220, 405, 411, 562
Керам 235
Керролл 83
Кипятков 521
Кисельов 58, 627
Кім Ір Сен 530
Кінан 481
Кірхгоф 134
Кістяківський Б. 340, 341, 425, 502, 503
Кістяківський І. 364
Клакгон 13
Клеєман 470
Клямкін 355, 479, 494
Книш 293, 323
Князєва 24
Козловські 16, 238
Козьма Прутков 211, 328, 531, 602
Койре 79—81,115, 132, 134, 145, 563
Колаковський 72, 83, 84, 87, 88, 437, 523, 563, 576, 623
Коллар 567
Колмогоров 422, 424, 459
Коновалець 306, 307, 367, 368, 370—372
Конфуцій 210
Копернік 31, 40, 49, 86, 92, 145, 149
Коровін 477
Королів-Старий 353, 380, 381
Корольов 492
Корчмарик 466
Костенко 329, 598
Костянтин, імпер. 78
Костянтин Острозький 360
Котляревський 177, 212,

325
Кочубей 650
Кочур 221, 404, 567
Кошиць 366
Коші 409
Кравець 526
Кравчук Л. 328
Кравчук О. 341, 384, 388, 570
Крамаренко 382
Кребер А. 13
Кребер Т. 235
Крисін 173
Крік 43, 438
Ксенжек 338, 341, 384, 386, 570
Кубайчук 340, 345
Кубрякова 309, 330
Куліш 213, 400
Кульчицький 322, 536, 537
Кун 21, 135, 139, 442, 548, 563
Купер 549
Кураєв 56, 295
Курбас 402
Курдюмов 24
Куртуа 523—527
Курчатов 428
Кучма 328, 451
Кушнір 81, 182
Кюрі 190, 191
Кюстін 504

Л

Лавлок 611, 629, 630, 633
Лаґранж 136
Лакофф 330
Лангакер 330
Ландау 424, 427, 443, 444
Лапійчук 352
Лаплас 50, 99, 133, 136, 545
Ласло 633
Лассі 470
Лауе 134
Ле Гофф 17, 79
Ле Руа 30, 630
Лев, князь 359
Леві-Строс 236
Лемб 190
Леонтьєв 491
Лепкий 651
Лермонтов 12
Лернер 59, 256, 502, 592
Леся Українка 36, 182, 337, 377, 400, 401, 451
Лец 630
Лебедєв 261
Левін 173
Ленін 227—231, 379, 481, 486, 503, 528, 537, 542, 583
Липа 505
Липинський 351, 354, 357, 360, 363, 364, 370, 382,

384, 390—392, 400
Лисяк-Рудницький 320—322, 325
Литвин 188
Лінкольн 69
Лінтон 474
Лінч 82
Лісовий 329
Ліфшиць 444
Ліхачов 11, 12, 46, 232, 233, 486, 487, 489, 496
Ловелл 474
Ловінси 631, 633, 634
Локк 416, 490
Ломоносов 214, 401
Лончина 14
Лорентц 419
Лоренц Е. 552
Лоренц К. 196, 240, 404, 620, 621, 645
Лосєв К. 634, 635
Лосєв О. 29
Лосський 500
Лотман 18
Лужницький 475
Лузін 424
Лукасевич 380
Лукаш 404
Лукман 53
Лунін 124
Любіщев 123, 131, 132, 148, 429
Ляйбніц 108

М

Мазепа 349, 650
Макарій, єп. 466
Максвелл 121, 129, 410, 549
Маланюк 19, 229, 234, 252, 282 ,351, 353, 364, 373, 377, 400, 401, 473, 486, 523, 647
Маленков 113
Малиновський 20, 21, 60, 132
Малтус 546, 614—616, 618, 626, 628
Малевич 402
Малявін 118
Мамардашвілі 231
Мандельштам Л. 444
Мандельштам О. 49, 175
Мані 108
Маннергайм 364
Мао Дзедун 530, 583
Маржерет 467
Марков 471
Маркс 16, 22, 61, 62, 546, 547
Мартинець 293
Марченко 473
Масарик 229
Масенко 192, 327
Масляк 404
Матвєєва 365
Матей, євангелист 75, 76, 103, 111, 585,

622
Махно 379
Маяковський 184, 578
Медоузи 626—628
Мейс 281, 536
Мельник 368
Мєжуєв 294, 295
Мєчніков 475
Мигдал 160
Микола II 480, 542
Мисик 98, 404
Мілл 95, 96, 416
Міллікен 299
Мілль 35
Мілов 483
Мініх 470
Мірабо 247, 248
Мірандола 83
Міхновський 325, 363
Млиновецький 370
Молотов 113, 527, 538
Моль 18
Монтень 17
Монтеск'є 348, 416
Мор 35, 36
Мороз Олександр 340
Мороз Осип 283
Мостова 503
Мур 76, 93
Муравйов 362, 363
Мусоргський 12
Мухаммед 118

Н

Нагаєвський 363
Наполеон 133
Николишин 466
Нібур 53
Ніколіс 18, 38, 133
Ніцше 89
Новак 258, 523
Новіков 151, 445, 458, 460
Ньютон 31, 67, 86, 88, 98, 117, 129, 133, 134, 136, 137, 139, 144, 145, 220, 409, 411, 418, 419, 549, 641

О

Ойлер 136
Олег, князь 355, 356
Олександр Невський 480
Олемською 58, 627
Ольга, княгиня 356
Ольжич (Кандиба) 7, 293, 372, 400
Онишко 405, 653
Орвелл 36, 173
Орест 102, 104, 536, 554
Орлик 336
Ортега-і-Гассет 19, 222, 223, 254, 282, 312, 567
Остроградський 425
Осьмачка 531

П

Павличко 329, 599
Павло, апостол 75, 242,

584. 622
Папакін 373
Парасюк 137
Парменід 643
Паршин 286
Паскаль 16
Пастернак Б. 175, 619
Пастернак Л. 190
Паулі 120, 125, 127, 128, 156
Першин 482, 483
Першиць 15
Пессель 474
Петлюра 229, 350, 362—364, 367, 369, 370—373, 379—381
Петро I 349, 467, 480, 498, 504, 505
Петро Могила 512
Петров 61, 62
Петровський 363
Печчеї 241, 546, 626
Пєнков 540
Пиріг 369
Півторак 214
Пігідо-Правобережний 539
Пілсудський 364
Планк 125, 126, 128, 136, 144, 410, 532
Платон 55, 78, 87, 115, 126, 145, 147, 323, 566, 588
Плужник 178
По 405, 653
Пойа 220, 418, 419
Пол Пот 530, 583
Полонська-Василенко 365
Полоцький 467
Помяновський 492
Попович 404
Поппер 55, 66, 131, 132, 149, 259, 416, 547—551, 565, 579, 582, 588
Портніков 373
Порш 363, 367
Потебня 160, 161, 166, 178, 264, 279, 325, 425
Поуп 235, 404
Приходько 350
Пріґожин 24, 26, 38, 128
Прокіп 321
Прокопович 467
Протагор 83, 248
Птолемей 40, 149
Пуанкаре 25, 122, 123, 160, 573
Пуассон 136, 220, 221
Пугачов 486
Пулюй 402
Пундик 293

Пушкін *12, 213, 472, 488, 497, 511*

Р

Радченко *363*
Райс *177—179*
Рассел Б. *35, 78, 80, 83, 323, 324*
Рассел П. *633*
Рафаель *82, 219, 233*
Ребет *280, 282, 311, 312*
Реєнт *373*
Резерфорд *410, 463, 464*
Ренан *274, 296*
Рендерс *627*
Рентген *402*
Реріхи *56*
Рибаков *41*
Рильський *178*
Ріббентроп *538*
Ріккерт *19, 20*
Річардсон *474*
Рорті *44, 324, 637, 639*
Рош *330*
Рубцов *495—497*
Русанівський *214*
Рюккерт *501*

С

Савінков *234*
Сагайдачний *119, 360*
Сакс *90*
Салам *137*
Салтиков-Щедрін *249, 349, 596*
Самійленко *472*
Самчук *62, 63, 346, 399, 531*
Сахаров *601, 613*
Свасьян *256*
Сверстюк *197, 573*
Свідзинська *10, 657*
Свідзинський А. *24, 41, 268, 283, 287, 293, 295, 299, 310, 476, 523, 573, 586, 597*
Свідзинський В. *3, 97, 99, 185, 405*
Святослав, князь *356*
Семененко *363*
Семенко *96, 102, 105*
Семосенко *379*
Сепір *16, 52, 154, 166, 170, 236, 237, 251, 252, 286, 473*
Сербенська *206*
Сервантес *95*
Серпінський *275*
Сетон-Вотсон *298, 299*
Скамай *229*
Скиба *43*
Сковорода *214, 268*
Сколімовські *242*
Скоропадський *304, 350, 362—364, 366—380, 382, 395*
Сміт *289, 290, 312*

Смотрицький 213, 214
Снеллгров 474
Снігур 570
Сняданко 183, 201, 202
Соколов 540
Сократ 55, 490
Солженіцин 507, 531
Соловін 129, 131
Соловйов 56, 295, 488, 500, 501, 504, 505
Солоіденко 188
Солонін 539
Сомервелл 247
Сорокін 416, 479, 482
Сорос 258, 259
Сосновський 293
Спіноза 490
Спіро 169
Сталін 64, 83, 90, 194, 205, 228, 230, 379, 382, 391, 411, 412, 427—430, 468, 482, 525, 527—529, 538—540, 583
Стеблін-Каменський 74
Стенгерс 24, 26
Степанов 96, 179, 331
Степовик 512
Стефаник 651
Столипін 483, 492
Стоуньєр 70
Стравінський 65, 402
Страда 289
Страхов 501
Стус 400, 543
Сціборський 293

Т

Тайлор Дж. 299
Тайлор Е. 14, 15
Тамм 444
Тарнас 83, 246, 404, 580
Тарновський 56, 95
Тейяр де Шарден 30, 127, 620, 630
Теліга 172, 400, 472, 473
Теллер 413
Тимошенко 455
Типлер 100, 613
Тихомиров 461
Тичина 178, 182
Тімофеєв-Ресовський 428
Тодд 617, 635
Тойнбі 246, 247, 344, 498, 576, 577, 588
Толстой 12, 52, 487, 603
Томонага 549
Топорков 240
Топоров 295
Торо 593, 622
Тоффлер 14, 202
Трамп 19
Троцький 379, 583
Трубецькой 56, 506—

508
Трублаїні 182
Туган-Барановський 514
Тунманн 470
Туттало (Ростовський) 268, 467

У

Улам 151
Уорф 154, 166
Уотсон 438

Ф

Фарадей 129
Фасмер 213, 267
Февр 14, 79, 247, 280, 588
Федотов 490, 491, 506
Фейєрабенд 223, 224
Фейнман 147, 419, 549
Ферґюсон 247, 248
Фермі 413
Філофей 505
Філь 482
Флегон 403
Флоринський 213, 214
Флоровський 506, 508
Фок 444
Фомін 422
Фонвізін 459
Форрестер 408, 546, 552, 616, 626
Фоскаріні 149
Франк 56, 513, 570, 594
Франко 325, 400, 651
Франс 347
Фредерик II 411, 412
Френкель 444
Фройд 161, 162, 423
Фромм 126, 228, 241, 251, 464
Фукуяма 258
Фурман 509

Х

Хаям 553
Хвильовий 472
Хейлз 581, 623
Хмельницький 349, 360, 361, 648—650
Хрущов 113, 383, 428, 429

Ц

Царахова 505
Цвігун 118
Цив'ян 235, 236
Циганкова 365
Цимбалістий 17, 321, 364

Ч

Чаадаєв 213, 488
Чайковський 12
Чамокова 14
Чернавський 101
Чернишевський 36
Черчілль 304, 339
Чжуан-Цзи 118, 238
Чижевський 124
Чолпан 418, 419
Чу 189

Ш

Шаповал 381
Швайцер 16, 93, 236, 593
Шварцбарт 379
Швінгер 549
Шевельов 192
Шевченко І. 569
Шевченко Т. 49, 213, 325, 349, 393, 400—402, 487, 537, 648
Шепилов 113
Шептицький 475
Шестов 490
Шишкін 268
Шкуратов 334. 492
Шліхтінґ 503
Шмальгаузен 428
Шморгун 351
Шпенґлер 64, 246—249, 255, 256, 498, 567, 569, 590
Шпет 416, 466, 467
Шрейдер 85
Шріффер 549
Шрьодінґер 8, 128, 165, 437, 549, 644
Штепа 466
Штуль-Жданович 293
Шульман 413
Шютц 82

Щ

Щербицький 543

Ю

Юнг 156, 562
Юркевич 488
Юхновський 444
Ющенко 343

Я

Яворський 467
Ягода 527
Якобі 25, 136
Яковенко 355, 479, 494
Яковлєв 530
Янів 45, 285, 505
Янковський 365
Янукович 451
Ярослав, князь 357

H

Hornby 17

W

Wilson 521

ЗМІСТ

Передмова 3
I. Постановка питання. Критичний розгляд визначень поняття "культура" 11
II. Що таке самоорганізація? Культура як феномен самоорганізації ноосфери 24
III. Критика гайєківської концепції культури 38
IV. Культура як процес і як потенціал 44
V. Культура людства і культура індивіда 52
VI. Релігія та культура 72
VII. Синергетика і метафізика свободи 95
VIII. Природа зла і християнська Теодицея 108
IX. Наука і релігія 114
1. Структура і статус теорії 128
2. Проблема істини 134
3. Чи можна довести істинність теорії? 138
4. Несуперечливість поняття "Бог" 139
5. Дані космології 141
6. Самоорганізація у Всесвіті 142
7. Антропний принцип 143
8. Актуальна нескінченність у математиці та фізиці 144
9. Давній конфлікт між наукою і релігією. Справа Ґалілея 147
10. Наука як досягнення і як загроза 150
Резюме 152
X. Мова і культура 154
1. Основні теоретичні положення і концепції 154
2. Про цінності української мови: маленькі нюанси чи великий скарб? 179
3. Проблема суржику 198
4. Якими аргументами заперечують українську мову і чого ці аргументи варті 210
XI. Ієрархія в системі духовних цінностей 217
XII. Проблема порівняння культур 232
XIII. Культура і цивілізація 246
XIV. Масова культура 261
XV. Етногенез, нація, державотворення 272

Додаток до розділу XV. Юліян Вассиян
і проблеми сучасного державотворення в Україні 306
XVI. Національна ідея як концепт культури 328
XVII. Спроби побудови української державности 353
1. Давня спроба: Київська Русь 353
2. Українська Держава гетьмана Скоропадського 361
3. Українська незалежна держава сьогодні 381
XVIII. Про освіту та науку в Україні 407
1. Вступні зауваження. Самоорганізація як механізм
розвитку науки та освіти 407
2. Необхідність науки 414
3. Яка освіта нам потрібна? 417
4. Реальна система совєтської освіти в її історичній динаміці 425
5. Стан освіти та науки в сучасній Україні 433
6. Університет. Зміст поняття. Призначення та специфіка 436
7. Наукові школи — фундамент розвитку науки і освіти 442
8. Деякі псевдопроблеми освіти 448
9. Основна суперечність в системі сучасної освіти 452
10. Про кризу фундаментальних наук за кордоном 458
Додатки до розділу XVIII 462
1. Чому фізика важлива для суспільства 462
2. Неформальність мислення великого фізика 463
3. Дві життєві стратегії: мати чи бути 464
XIX. Україно-російські культурні взаємовпливи 466
XX. Російський шлях 479
1. Хвороби Росії 479
2. Злет і падіння російської культури 485
3. Европа і Росія 497
4. Чи є Росія православною країною? 509
XXI. Комунізм — злоякісна утопія людства 513
1. Заперечення комуністичної системи
з точки зору синерґетики 513
2. Про "Чорну книгу комунізму" 523
3. Про історичну істину та суспільну шизофренію 531
XXII. Чи існують закони історії? 544
XXIII. Сцилла і Харибда на шляхах культури 560
1. Сумнів і віра 562
2. Терпимість і нетерпимість 564

3. Свобода і неволя. Право і моральність 565
4. Цивілізація і культура....567
5. Парадокс демократії....570
6. Насильницьке виховання і втеча від виховання....571
7. Тоталітарна ідеологія та тотальна деідеологізація 573
8. Вузькість і широта....575
9. Індивід і спільнота....577
10. Проблема планування 578
11. Гуманізм і релігія....580
XXIV. Чи можна гармонізувати різні культурні практики?....586
XXV. Синергетична парадигма, антропний принцип та культура....601
XXVI. Виклики XXI століття: бути чи не бути людству....625
XXVII. Філософське резюме....637
Додатки....645
К.Лоренц. Вісім смертних гріхів цивілізованого людства....645
Є.Маланюк. Ієрархія....647
1. Кістяк та ієрархія....647
2. Трагізм української історії....648
3. Проблема наступника....648
4. "Чому він, а не я?" 650
5. "Як шило з мішка" 651
6. Хто поверне енергію Великої Людини? 651
7. Атмосфера взаємовідштовхування 652
Е.По. Ворон 653
Гафіз. Йосип загублений вернеться знов в Ханаан....657
Література....658
Іменний покажчик....679

Анатолій Свідзинський

Синергетична концепція культури

Макет і верстка Свідзинська О.А.
Редагування Жуйкова М.В.
Оформлення обкладинки ****

Підписано до друку ***. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Гарнітура Palatino Linotype. Друк офсетний
Умовн. друк. арк.** Обл.-вид. арк.** Наклад 1000 прим. Зам. № ***